SARASVATĪBHAVANA-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 112]

PRAKRIYĀKAUMUDĪ

[Part III]

by

RĀMACANDRĀCĀRYA

With

PRAKĀŚA

by

ŚRĪKRISNA

Edited by

Pt Muralīdhara Misra

Ex-Head of Vyākarana Department

Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya



Chief Editor of the Granthamālā

DR. BHAGĪRATHA PRASĀDA TRIPĀTHĪ 'VAGĪŚAŚASTRI'

Director, Research Institute,

Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya,

VARANASI

1980

Published by—
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi

Available At—
Publication Section,
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi–221002

First Edition · 500 Copies
Price 84 00

Printed by—
Naya sansara Press,
Varanasi

सरस्वतीभवन ग्रन्थमाला

[११२]

रामचन्द्राचार्यप्रणीता

प्रक्रियाकौमुदी

[तृतीयो भागः]

श्रीकृष्णविरचितया

प्रकाशव्याख्यया

सवलिता

सम्पादकः

प० मुरलीधरमिश्रः

व्याकरणविभागाध्यक्षचर.

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य



ग्रन्थमालाया मुख्यसम्पादकः

डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

अनुसन्धानसंस्थाननिदेशक

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

वाराणस्याम्

२०३७ तमे वैक्रमाब्दे   १९०२ तमे शकाब्दे   १९८० तमे खैस्ताब्दे

प्रकाशकः—
निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये,
वाराणसी ।

प्राप्तिस्थानम्—
प्रकाशनविभाग ,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
वाराणसी–२२१००२

प्रथमं संस्करणम् : ५०० प्रतिरूपाणि
मूल्यम् : ८४-०० रूप्यकाणि

मुद्रकः—
नया संसार-प्रेस
वाराणसी ।

प्रास्ताविकम्

रामचन्द्राचार्यप्रणीताया प्रक्रियाकौमुद्या प्रकाशव्याख्यासमलङ्कृतायास्तृतीय-भागात्मकम् उत्तरार्द्धमिद सोल्लास प्रकाशमानीयते। प्रथमस्य भागस्य प्रास्ताविके प्रसाद-व्याख्यानवैशिष्ट्यमधीनमेव भवद्भि। आकरग्रन्थस्थलनिर्देशविकल तत्रत्य विविधशास्त्रग्रन्थमन्थन कमप्यनुसन्धानग्रन्थमतिशेते। प्रक्रियाकौमुदीकारेण च बहूनि मतानि 'केचित्' (प्रक्रिया० २१, ६१ १०८, १४०, २४८, २५२, ३१३, ३२४, ३२६, ३३२, ३७९ ४७५); 'अपरे' (प्रक्रिया० ३०१) इति कृत्वा समुद्धृतानि। किन्तु क्वत्यानि तानि मतानीति प्रकाश-कारेणापि सर्वत्र न प्रस्फोयते। ३७९ पृष्ठस्थस्य 'केचित्' इति प्रक्रियाकौमुदीकारोद्धृतस्थलस्य व्याख्यानावसरे प्रसादकार आह—'तद्वदिहापि गत्यर्थत्वमन्ये मन्यन्त इति तन्मताभिप्रायेण केचिदित्युक्तम्' (३८० पृ०), बहुत्र तु स मौनमाकलयामास।

प्रकाशकृता शेषकृष्णेन समुद्धृतानि नामोल्लेखविरहितानि मतान्तराणि नून तदीय स्वाध्यायमहिमान प्रकटयन्ति। स्वरहस्योद्घाटनार्थं तानि व्याख्याकाराणा मुखमीक्षन्ते। इह तेषा कानिचन प्रस्तूयन्ते—अन्ये तु (२, ६, ८, १४, २५, ३०, ३३, ४८, ५१, ७४, ८०, ८४, १०५, १०८, ११६, ११९, १२७, १३५, १३६, १४४, १४६, १५८, १८७, २०४, २१२, २१३, २२९, २३६, २५६, २८४, २८५, ३२५, ३४३, ३५३, ३५७, ३६६, ३६७, ३८२, ३८४, ३९०, ४३१, ४५१, ४५३, ४६९, ५३७, ५५१, ५५७, ५५९ ५७४, ५८०, ५९२, ६००,), यत्तु (३, ५६, ७८, ८६, १५७, १६७, २६०, ४२३, ४१७, यस्तु (७४, ९५, १३८, २६३, २६७), ये तु मन्यन्ते (२४ पृ०), ये तु (७७, ८६, १८७, १८६, १६९, २१३, ५५०, ये त्वाहु तन्मते विपरीत क्रम ऊहनीय (५६७), एतच्चानाकरमित्यन्ये मन्यन्ते (३१ पृ०), इत्यन्ये (११२, १३८, १४५, ४५८, ५०४, ५७२); अन्येषा तु, परे मन्यन्ते (२८८), इत्यपरे (४५८), अत्र कश्चित् (३३३), इति केचित् (१४, ९४, १०२, १०३, १३२, १४०, १६५, ५४१), केचिद् दीर्घोदित पठन्ति, तदसत् (५१), अत्र केचित् (५३, १२१, ३१८, ३३७, ४४९), केचित् (६, ७७, ८१, १३६, १७४, १७८, २०१, २०९, २११, ११२, २१७, २२५, २३४, २३६, २४९, ३०८, ५०७, ५५६), केचित्तु (१४५, २८३), पठ्यते कैश्चित् (४३१), इति केषाञ्चिन्मते (११२ पृ०), यदप्युक्तम्, तन्न (४८८), क्वचित्तु परिष्कन्न इत्यु-दाह्रियते, तत्र णत्वाभावश्चिन्त्य (११०), क्वचित्तु (२८४ पृ०), तदेतदन्यमतम् (३६१), क्वचिद् विकल्प पठ्यते सोऽनाकर (५००), अत एवाधुनिका (३१६), प्रतितन्त्रेऽपि (३२३)।

प्रकाशकारेण शेषकृष्णेन बहुत्र ग्रन्थग्रन्थकारनामानि समुद्धृतानि, तद् विभाव्य तदीया स्वाध्यायस्य गभीरता व्यापकता च प्रकटीभवत । अत्रोदाह्रियन्ते कतिचन स्थलानि–एतच्च वार्त्तिकमतेनोदाहृतम् (५३१), यत्तु भाष्यकृता•• इत्युक्तम् सोऽभ्युच्चयवाद (८), भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् (५४), भाष्यकारमते (१८७); स्थितमाकरे (१८८, ३३५), भाष्यादिषु स्थितम् (१६०), आकरे स्थितत्वात् (२०२), भाष्येऽपि (२०६), भाष्ये (२१३ ; इत्याकरे स्थितम् (२२७), भाष्यकारपक्षे (२४०), भाष्यकैयटयो ३२३); भाष्यकारस्योक्ते (३२३), भाष्यकारस्येदमभिमतम् (३२४), भाष्ये तु (३२४ , भाष्यकारोक्तरीत्या (३२९), यदाह भगवान् भाष्यकार (३३३), भाष्यविरोध उपेक्षणीय एव (३३५), भाष्येऽप्युक्तम् (३३६); भाष्यकारस्तु (३३८); भाष्ये प्रकृतिपरिगणनमुक्तम् (३४०), भाष्याद्यनुदाहृतत्वेन ३७१), भाष्ये तु (३९६), भाष्य च (४०२), भाष्यकारस्तु (३४२), इत्याकर ४०७), भाष्ये उट्टङ्कितम् (४२६), इत्येतत् तु भाष्ये पूर्वपक्षरूपेण पठितम् (४५१), भाष्यकारस्तु नैतदाद्रियते (५१३) ,भाष्यकारस्तु (५३२), भाष्ये तु च्छान्दस एवेति स्थितम् (५४१)।

वृत्तिकृता तु (३४२), अत एव काशिकायम् (६६), वृत्तिकारस्तु (१४४), वृत्तिन्यासपदमञ्जरीप्रदीपादिषु (१९९), तदेतत्काशिकाकारमतम् (२५४), इति काशिका (२६८) इति, वृत्तिन्यासकारहरदत्तैर्व्याख्यातम् (२८६), काशिकाकारवचनम् (३२९), काशिकाकारमत्या भाषायामपि यङ्लुक् (३३८), जयादित्येन (३७६), इति जयादित्यमतमनुसृत्य व्याचष्टे (३९६), जयादित्याचार्यास्तु मन्यन्ते (३३८), जयादित्येन (३७६), जयादित्यस्तु मन्यते (४८२), तदुक्त काशिकायाम् (४०२, ५९३), वृत्तिकारै सूत्रे प्रक्षिप्तम् (४५१), तथा च काशिका (५५१), विश्रामोऽशब्द इति काशिकायाम् (५६८), नैतत् काशिकाकारो मन्यते (५६८), तथा च काशिकायाम् (५६९), काशिकाया तूक्तम् (५७५) इति। वृत्तिकारेण सूत्रे प्रक्षेपा कृता इति मन्यते प्रकाशकार शेषकृष्ण ।

बहुत्र हरदत्तमतानि समुद्धृतानि क्वचिन्निराक्रियन्ते, क्वचिच्च स्वपक्षमण्डनार्थमुपस्थाप्यन्ते, यथा–हरदत्तादिभि (२) १४४, ७७२, हरदत्तस्तु आह, चिन्त्यम् (६), यत्तु हरदत्तेनोक्तम्, सत्य समाहितमायुष्मता, वृथा चाय प्रयास प्रयोजनाभावात् (८), इति हरदत्तोक्ते (५१), अत्र हरदत्त (६५, १७५, ४०२, ४१६, ५०९), हरदत्तोऽपि (७८, १४०), हरदत्तेनाप्येषैव चिन्ता सूचिता (८०), हरदत्तश्चाह (८१), इति हरदत्तेनोक्तम् (८६), यथाह हरदत्त (१०९), हरदत्त मते तु (११८), हरदत्त (१२१, २३०, २४६), चिन्त्यतामिति हरदत्त (१३५), यदाह हरदत्त (१६८, ४३०, ४६१, ६०८), इति न्यासहरदत्तौ (१९०), हरदत्तस्तु (२२१, ४२८, ४६४), तदाह हरदत्त (२५९), इति हरदत्तैर्व्याख्यातम् (२८६), इति हरदत्तादय (३०६), कैयट-

हरदत्ताभ्याम् (३१७), हरदत्तेनोक्तम् (३२४), यत्तु हरदत्तेनोक्तम्, तन्न (३३१), इति हरदत्तोक्ते (३३ , ४८४), हरदत्तादीनां तु (३५७), हरदत्तेन (३१७), हरदत्तस्त्वाह (३५८, ४५२, ४७१), हरदत्तोऽप्याह (३६०), इति हरदत्तेन तूक्तम् (३६५), पञ्चेति हरदत्त (३९९ , हरदत्तेन दूषणमुक्तम् (४०२), इति हरदत्त (४९१, ४९३, ५०१, ५०४, ५७२, ५९५), हरदत्तस्तु भाषायामस्य प्रयोगेऽपि चिन्त्य इत्याह (५०६), अथ योग शक्योऽकर्तुम् इति हरदत्त (४३०), प्रयोजन चिन्त्यमिति हरदत्त (५३१), हरदत्तादिभिरुक्ते (५६९), अत्र हरदत्त प्रमादपाठोऽयम् (६०८)।

एवमेव—इति स्मृते (२), तदुक्त कैयटेन (४), कैयटादौ स्थितम् (७), यत्तु माधवेनोक्त तदसत् (११), तदाह यास्क (११), अत एव कैयटेनोक्तम् (१३), कैयटेन प्रयुक्तम् (१४), इत्यष्टधातुकार (१४), मैत्रेयस्तु (१४, १४५), इति माधवेनोक्त दूषण परास्तम् (२५), यत्त्वाह मान्त्र , तच्चिन्त्यम् (३५ , यदपि श्रीभोजेन न इति णोपदेश उक्तस्तत् सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् (५४), इति भट्टि (५९), कालिदासप्रयोगश्चानुपपन्न स्यात् (५६), तथा च शाकटायन (६४), इति कैयटोक्ते (६६), माधवेनोक्तत्वात् (७८), यद्वा सहवृत्त्या माधवोक्त दूषयितुमाह (७८), माधवस्त्वाह (६६), तथा च शाकल्लमल्ल (६६), कैयटादिषु (७०), तदाह वामन अमागमोऽप्यस्य न दृश्यते, तदिहास्य पाठे प्रयोजन चिन्त्यमिति (७०), इति निरुक्तम् (७३), इति माधव (८१), यत्तु कैयटेनोक्तम् (८१), माधवादयस्त्वस्यापि सत्वमुदाजह्रु (८५), कैयटेनोक्तत्वात् (८६), माधवस्त्वाह (६६), इति माधव (१०९), इति कैयटादिभिरुक्तम् (११६), इति खण्डने टीकाकृता वर्धमानेन चिकित्सताम् इति भवितव्यमित्युक्तम् (११६), निघण्टुषु प्रसिद्धेरित्याकर (११७), भट्टमल्लस्य चाभिधानं चिन्त्यम् (११७), कैयटेनोक्तत्वात् (१२०), तरङ्गिणीकारोऽप्येव प्रतिपेदे (१२३), वोपदेवोऽपि (१२३, १२७), इति माधवोक्ते (१२५), इति माधव (१२७), मुरारे परस्मैपदप्रयोग प्रमाद (१२८), इति दौर्गा (१३४), इति माधव (१३५, १८१, २०१, २११ , माधवादय (१३७, १७६), न्यासकैयटहरदत्तमाधवादय (१४२), भट्टिप्रयोगस्तु चिन्त्य (१६८), माधवोक्तेश्च (१६९ , न्यासकारेणोक्तम् (१६९ , इत्यात्रेय इति माधवीये (१७०), आत्रेयस्तु (१७६ , कौमारास्त्वेतौ भाषायामनुमन्यन्ते (१६०), आपिशलास्तु (१९४), इति न्यास–(१६०), क्षीरस्वामिमते (१९९), न्यासपदमञ्जराप्रदीपादिषु तु (१९९), चान्द्रास्तु (२०३), इति स्वामी (२१०), कविरहस्ये (२१८), माधवोऽप्याह (२३०), यत्पुनर्माधवेनोक्तम् (२३०), शाकटायनक्षीरस्वाम्यादयो न पठन्ति (२३९), शाब्दिकाभरणे क्षेणोतीति गुण उदाहृत (२३६), क्षीरस्वाम्याह (२३९), माधवस्तु (२४३), माधवेन (२४४), सुधाकराद्य (२४८), कैयट (२५०, ४०१), इति सीरदेव (२५१), क्षीरस्वामी त्वाह

(२५२), वैद्यादेस्तु (१५८), कैयटेनोक्तम् (२६५), तदेतन्न्यासकारेणोपेक्षितम् (२८३), तदुक्त वोपदेवेन (२८४), स्वामी तु (२८५), ०न्यामकार० (२८६), इति न्यास (३००, ४८९,), माधववोपदेवाभ्याम् (३०७), कातन्त्रोदाहृतमनादेयम् (३१७), यत्त्वत्र माधवेनोक्त (३१७), कैयट० (३१७), यदत्र माधवेन , तच्चि त्यम (३२०), यदुक्त न्यासकृता (३२१), इति माधवादय (३२२), पाणिनीयास्तु (३२२), न्यासे तु (३२२), माधवादय इत्यातिष्ठन्ते, तदसमञ्जसम् (३२२), भाष्यकैयटयो (३२३), तदुक्त क्षारतरङ्गिण्याम् (३२५), न्यासकारोऽप्याह (३२६), इति माधवादय (३२६), माधवादिभि (३२८), वामनस्याप्ययमेवाशय (३२९), माधवोदाहृत चिन्त्यतामावहेत् (३२९), कैयटोऽप्याह (३३६), इति माधवोक्त प्रत्युक्तम् (३३७), तथा च भट्टि (३५३), इति माधव (३३९, ३५५, ३६५,), इति कैयटोक्ते (३५७), तदुक्त मुग्धबोधे (३५७), कैयटादीना मते (३५७), इति वैजयन्त्याम् (३५८), माधवीयैरुदाहृतम् (३५९), माधवमतमनुसृत्य ग्रन्थो व्याख्यात (३६०), इति कैयट (३६३), वामनस्यापि मते (३६३), वामनमतमाह (३६४), दुर्गगुप्तादय (३६४), अत्राह कैयट (३६५), कैयटस्तु (३६६), चान्द्रे तु (३३८), व्याख्यात च कैयटेन (३६९), इत्यात्रेयमाधवीये (३७३), इति न्यास (३७६), कैयटादय (३८०), रघु (३८०), कृष्णप्रबोधस्त्वाह (३८२), मुरारिप्रयोगश्चिन्त्य (३८७), इति दुर्घट (३८७), भट्टिप्रयोग (३९७), इति कैयट (४०१), कैयटस्त्वाह (४०२), माघप्रयोगोऽपि व्याख्यात (४०२), इति जयमङ्गला (४०५), उदाहृत चात्र वैरूप्य माधवादिभिरित्यास्तामेतत् (४१७), न्यासकारोऽपि (४१६), तथा वोपदेव (४३१), भट्टिकाव्ये तु पुसि प्रयुज्यते (४५८), पुरुषोत्तमादयोऽप्येवम् (४५८), पुरुषोत्तमेन व्याख्यातम् (४५९), भट्टिप्रयोगात् (४५९), माघस्तु (४६४), इत्यमरकोषव्याख्याने क्षीरस्वामी (४७०), माघ प्रायुङ्क्त (४७१), तदाहामरवचने (४८), तथा चामर (४८१, ५८०), कैयटोऽपि (४८२), अमरसिंहेनापि , वदति तुच्छम् (४८८), न्यासकारस्त्वाह (४९४), यदाह न्यासकार (५००), इति न्यासात् (५०१), यत्त्वन्यत्र न्यासे उक्तम् ५०३), माधवेनाहेत्यभिधानात् (५०३), मुग्धबोधानुसारेण (५०८), तथा च माघ (५२१), तथा च न्यास (५५९ , यदाह वामन (५६८), इति न्यासादय (५८४), रामचन्द्रनाम्नाचार्येण प्रकाशिता (६१४), विट्ठलो व्याख्यात (६१५)।

इत्थ प्रकाशकारेण बहूना ग्रन्थाना ग्रन्थकाराणा च मतानि निराकृतानि, क्वचिच्च स्वमतपोषणार्थमङ्गीकृतानि। इह 'तथा च' 'तु' 'अपि' इत्यादिभि प्रयोगैरालोचनासूक्ष्मेक्षिका विभावनीया सुधीभि । मन्ये, 'अष्टधातुकार' 'शाकल्लमल्ल' 'कृष्णप्रबोध' 'नैमिषीय' इत्यादीनि नामानि खल्वैतिह्ये नूत्नानि सन्तीत्यनुभविष्यन्ति बुधा । इह वाल्मीकीयरामायण-महाभारतादीना प्राचीनाना लक्ष्यग्रन्थाना प्रयोगा विरला, कालिदासमाघादिकवीना प्रयोगास्तु लक्ष्यतया समालोच्यन्ते।

शेषकृष्णस्य व्याख्याप्रकारोऽसामान्यस्तं विशिष्टकोटिकानां व्याख्याकाराणां पङ्क्तावुप वेशयति। कानिचन निदर्शनानीह विभाव्यन्ताम्—इति न किञ्चित् कष्टम् (१३), इति तु मतान्तरम् (१६), नैष दोष , निपातनानामनेकार्थत्वात् २६), अत्रापपाठेऽपि न दोष (७०), नैतत् सुष्ठूच्यते (७०), गुणग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम् (१२०), फल चिन्त्यम् (१०७), अत्र पक्षे प्रयोजन चिन्त्यम् (१४६), इति चिन्त्यम् १६७ , तदनाकरम् (१७४), अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् (३२१), अतश्चिन्त्यमेतत् (३२९), अत्र फलभेदोपपादनार्थमिदमुपन्यस्तम् (३२९), कथञ्चिन्निर्वाह्यम् (३३०), तदेतदज्ञानविजृम्भितम् (३३३), इति भाव्यानि भव्यबुद्धिभि (३३४), विशेषण चिन्त्यप्रयोजनम् ४८०), तदेतच्चिन्त्यप्रयोजनम् (५०१ इति।

प्रकाशकारो यद्यपि सर्वत्र व्याख्यायां नामग्राहं मतानि न गृह्णाति, तथापि तदीय स्वपरमतविवेक स्थाने स्थाने समुज्जृम्भते। यथा—एतच्च परमतेनोक्तम् (७९), स्वमते तु (७६), स्वमते पुन व्याख्येयमित्याहु (७६), ये तालव्यान्त पठन्ति तन्मतेनोक्तम् (९०), एतत् परमतेनोक्तम् (२११), तदेतत् परमतेनोक्तम् (३५७), माधवमतमनुसृत्य ग्रन्थो व्याख्यात (३६०), इति जयादित्यमतमनुसृत्य व्याचष्टे (३९६), एतच्च वार्त्तिकमतेनोदाहृतम् (५३१); इति तु प्रकाश (१३६) इति।

स्वग्रन्थस्य शब्दालङ्कारस्य नामोल्लेखोऽनेकत्र क्रियते प्रकाशकारेण—प्रपञ्चित चैतद् शब्दालङ्कारे (२२ ,शब्दालङ्कारे समाहितमस्माभि (४०२), शब्दालङ्कारादनुसन्धेयानि (४२६) इति।

शेषकृष्णेन स्वव्याख्यायां पाठनिर्धारणादीनामनितरसाधारण वैदुष्य प्रदर्शितम्—अत्रापपाठेऽपि न दोष (७०), पाठश्चिन्त्यप्रयोजन (७८ , अनेकार्थपाठस्तु प्रपञ्चार्थं (८७), अत्र सूपे पाठो व्यर्थं (८८), अस्य स्वादिपाठे प्रयोजन चिन्त्यम् (१०४), अत्रैव त्वेतत् पठित युक्तम् (११७), सिवादिषु स्नुष्वजो पाठोऽड्व्यवायेऽपि विकल्पार्थं (१२१), इत्यनाकर पाठ (१३४), केचिदमुमुदित पठन्ति (१४०), अनेशमिति पाठे मिषोऽमादेश (२१०), एवं तु द्युतादिपाठे प्रयोजन चिन्त्यम् (२१२), क्वचिदौकार इति पाठ (२५४), ह्रस्वपाठ एव ज्यायान् (३४१), क्वचिद् वेदयतीति पाठ प्रामादिक (३५३), 'सम. क्ष्णुव' इति सविसर्गपाठ (३९८), क्वचित्तु तडाद्यवचनमिति पाठ (४०९), न्यासादिष्वनयो पाठ प्रामादिक (४३०), क्वचिद् विकल्प पठ्यते, सोऽनाकर (५००), वेरिति त्वपपाठ (५०८) इति।

बहुत्र व्याख्यायां पाणिनीयसूत्रस्य प्रत्याख्यानविषये भाष्यकारमतमुल्लिखितम्—एतत् सूत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् (२९) इति। अनेकत्र सूत्रकारस्याऽऽशयो निर्णीत —सूत्रकारस्तु मन्यते (३१), सूत्रकृतोऽभिप्राय ३१) इति।

प्रायो दशमख्रीस्तशताब्दीतो वैयाकरणा लक्षणाश्रिता लक्ष्याणि नान्विष्यन्ति स्म। शेषकृष्णस्तत्रापवादो नास्ति। 'हन हिंसागत्यो' इति धातोर्गत्यर्थकत्व परवर्तिषु ग्रन्थेष्वनालोच्य तेन तस्य प्रपञ्चार्थत्वमास्थितम्। वस्तुतो हन्-धातोर्गत्यर्थो वाल्मीकीयरामायणे-हतस्य (२,७३,२) = प्रापितस्य (तिल०), महाभारते—ब्राह्मणो हन्तुमर्हति (५,४१,३५) = गन्तुम् (नील०), हत (८,१,५६) = गत (नील०), हन्यमानस्य (५,१३३,४०) = अनुद्रुतस्य। अत्र हन्तिर्गत्यर्थ. (नील०) इति। 'इजादे सनुम:' (८।४।३२) इति सूत्रव्याख्याने प्रकाशकारः 'भ्रमाह.'

इत्यारभ्य मतान्तरमुद्धरति । तत्र मगि सर्पणे' इति पाठ कस्मिन् सम्प्रदाये विलसतीति मौनमातिष्ठते । वस्तुतोऽसौ पाठो बोपदेवीयो न तु पाणिनीय ।

प्रकाशकार प्रक्रियाकौमुदीकार रामचन्द्राचार्यं सर्वत्र समादरवशाद् आचार्यपदेन स्मरति । यथाम्नि तदीयान् दोषान् ताविष्करोति—आचार्यैस्तु विशेषाभावात् सुट् नोदाहृत (१७) आचार्यैस्तु (३२३६८), पठिष्यत्याचार्य (३२, निषेधसूत्रमुपेक्षितमाचार्यै (३४), आचार्यैस्त्वत्र सूक्ष्मेक्षिका न कृता (५६), आचार्यैस्त्वन्यमताभिप्रायेणैनदुदाहृतम् (६४), आचार्यास्तु तालव्यान्तस्यैव ग्रहणमिच्छन्ति (६७, शैली चेयमाचार्याणामन्यत्रापि दृष्टिचरी (८१), न त्वाचार्यैर्धातुविशेषण व्याख्यानम्, तदेव पर्युदासेऽपि भाष्ये दोषा उद्धृता इत्याचार्यै स एवाहृत (९३), अनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिराचार्यैर्दर्शिता (१०५, आचार्यास्तु प्रसज्यप्रतिषेध मन्यमाना न तु निष्ठायामिति व्याचख्यु (१०९), आचार्यैरपि तदेवानुसृतम् (१४५), आचार्यास्तु (१८६), तदनुसारेणाचार्यैरप्युदाहृतौ (१९०), आचार्यास्तु कातन्त्रानुसारिण प्रसज्यप्रतिषेध मन्यमाना जित्वमुदाहरन्ति (२३०), अत एवाचार्यै कुटादिभि सपुटीकृत्योदाहृत (२३१), इति तावदाचार्याणा हृदयम्, आकरे त्वन्यथा व्याख्यातम् (२७७), आचार्यास्तु इति मन्यन्ते (३०९), अत एवाचार्यै कृदन्त एव दीर्घ उदाहृत (३२३), केचिदित्याचार्यैरप्युक्तम् (३२५), तत्रभवद्भिराचार्यपादै -वामनवाक्य प्रमाणयद्भि — इदमुदाहृतम् (३३०), इत्याचार्याणामभिप्राय (३३१), व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्याचार्यैरुक्तम् (३४०), आचार्याणा तु सुबन्तादेवोत्पत्तो स्वरस (३६०), श्रद्धातिशयादाचार्यै पुनरप्युपात्तमिति ध्येयम् (३६१), आचार्यैरप्युपेक्षितानि (३६३, इह तु आचार्यैर्गात्रविघषणार्थेन विगृह्यते (३७०), आचार्यैस्त्वेतत् कातन्त्रे दर्शनादुदाहृतमिति ज्ञेयम् (३७१), आचार्यास्तु हृक्रोर्नैन नियममशिश्रियन् (४३०), आचार्यास्तु (४६३) आचार्यैस्तु इति प्रौढिवादेनैतदुक्तम् (४६८), आचार्यैस्तु गिरिशमुपचचार इत्यादिलोकेऽपि प्रयोगदर्शनान्नेदमादृतम् (४९१), आचार्यैर्वैत्युपनिबद्धमिति बोद्धव्यम् (४९४) अय च पक्ष आचार्याणामप्यभिप्रेत (५१३) इदमेवाचार्यस्याभिप्रेतम् (५२३), आचार्यै सगृहीतमिति द्रष्टव्यम् (५७४), आचार्यैस्तु काशिकानुसारात् तथा विमृश्य लिखितम् (६०४), आचार्यैस्तु लिस्स्वरमात्रमुपदर्शितम् (६१३) इति ।

प्रक्रियाकौमुद्या प्रथमे भागे 'प्राञ्च' प्राचा' इत्यादिवचनै शेषकृष्णेन समीक्षित प्रसादकारो विट्ठलाचार्य इति मया प्रास्ताविके दर्शितम् । द्वितीयस्य भागस्य प्रास्ताविके तु केचिदेवाशा. समुपन्यस्ता । शेषकृष्णेन विट्ठलाचार्यमतानि विशेषत समीक्ष्यन्ते साग्रहमिति तत्रत्य रहस्य विचक्षणचणैर्ध्यातव्यम् । तस्मिन् प्रास्ताविके मया तत्र तत्र तुलनार्थं प्रसादकारमतान्यपि प्रसादटीकाग्रन्थपृष्ठादिनिर्देशपुरस्सर समुद्धृतानि । इह तु केवल प्रकाशसमीक्षितान्येव स्थलानि निर्दिश्यन्ते । तुलनास्पृहयालुभिर्विद्वद्भिर्जिज्ञासुभिश्च प्रसादस्थलान्यविकलानि तत्पुस्तकादेव विचेयानि । उद्ध्रियते विट्ठलाचार्यमतसमीक्षा प्रकाशकारकृतेह मया । यथा— यत् ' प्राचा व्याख्यातम्, तदसत् (१), यत्तु व्याख्यात प्राचा, तदसत् (२), इति व्याख्यात प्राचा, तदसत् (३), यत्तु प्राचोक्तम् , तदेतद् भाष्यकैयटपदमञ्जर्यादिग्रन्थ कण्ठतो दूषितम् (४, इति प्राचा व्याख्यातम्, तदसत् (१५), इति प्राचोक्त-

मपास्तम् १८,४१३); यत्तु प्राचा व्याख्यानम् तदमत्, इति प्राचोक्तमनादेयम् (५२), इति प्राचोक्तमपास्तम् (५२), यत्तु तदपि न (६६), यत्तु प्राचोक्तम् तन्न (११०); यत्तु प्राचोक्तम् तदसत् (४१४); यच्चाकारोच्चारण ज्ञापकमित्युक्तम्, तदप्यसत् ११४), यत्तु प्राचोक्तम् , दूषितत्वादुपेक्ष्यम् १०५), यत्तु प्राचा तदसत् (१३४), इति प्राचोक्तमनादेयम् (१७३); यत्तु प्राचा सन्वद्भावोऽप्युक्त (२५०), यत्तु प्राचोक्तम् अयुक्तम् (२५१); अत्र प्राचोक्तम्, तदसत् (२६४), अत्र प्राचा शद्लृ शातने' इति निपातनादेव तत्त्व भविष्यतीति शङ्कित्वा परिहृतम्, तदसत् (२७५-७६), इति प्राचोक्तम्, अनुपादेयम् (२८४), यत्तु प्राचोक्तम् तद् भ्रान्तिप्रलपितम् (२६६), अत एव प्राचा नाय ग्रन्थ स्पृष्ट इत्यालोचयाम (३१०), अत्र प्राचोक्तम् एतत् तु निर्मूलत्वादप्रमाणम् (३०६), यत्तु प्राचोक्तम् , तदसत् (३७६,४८८,५५२); यत्तु प्राचा , तदसत् ३८०,८१), यत्तु प्राचोक्तम् इति, तदसत (३९७), इति प्राच प्रमाद (४१४ , यत्तु इति प्राचोक्तम्, तदसत् (४८४), यत्त्वत्र इति प्राचोक्तम्, तत् प्रमत्तभाषितत्वान्नादेयम् (५१८), इति प्राचोक्तमनादेयम् (५७९) इति।

क्वचित्तु विट्ठलाचार्यमतमनालोच्यैव समुद्धृत इति प्राञ्च, (२९), प्राचा तु (६४), इति प्राचोक्त व्याख्यातम् (२८६), यत् प्राचोक्तम्, एतच्च परमतम् (४१६), इति प्राचोक्तम् (५०८), इति प्राचोक्तेरङ्गैव भाव्यम् (५७४) इति।

इय प्रक्रियाकौमुदी बालव्युत्पत्तये रामचन्द्राचार्येण सक्षिप्योक्ता। अत पाणिनीयानि सर्वाणि सूत्राणि नैवेह व्याख्यातानि। वैदिकप्रक्रियाया केवल चतुश्चत्वारिंशदेव सूत्राणि व्याकृतानि। अन्ते तेनेत्थ श्लोकितम्—

आनन्त्यात् सर्वशब्दा हि न शक्यन्तेऽनुशासितुम्।
बालव्युत्पत्तयेऽस्माभि सक्षिप्योक्ता यथामति॥ इति।

सम्पूर्णानन्दसस्कृतविश्वविद्यालये नव्यव्याकरणविभागाध्यक्षचरै. सुगृहीतनामधेयै. पण्डितप्रवरै श्रीमुरलीधरमिश्रमहाभागैर्महताऽऽयासेन सपादितोऽय सप्रकाशो ग्रन्थो विश्वविद्यालयेन चतुर्दशवर्षेभ्य प्राग् मुद्रापयितुमुपक्रान्त। स चायमधुना चतुर्दशवर्षे त्रिषु भागेषु कार्त्स्न्येन प्रकाशमुपेयमानो विदुषा जिज्ञासूनाम् अनुसन्धित्सूना च भृशमुपकारक सेत्स्यति। श्रीमिश्रमहोदयानामस्वास्थ्यात् प्रस्तुते हस्तलेखे सम्पादनदृशा बहुत्राकरस्थलनिर्देशपूर्वकमोक्ष्यसशोधनादिकार्यं प्रकाशनाधिकारिणा डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिना समनुष्ठितम्। सूत्रेषु क्रमाङ्काभियोजनाऽपि तेनैव विहितेति सस्करणमिदमुद्गाढमुपादेयतामधादिति ध्रुव विश्वसिति

वाराणस्याम्
मेषसङ्क्रान्तौ २०३७ वै०
(१३-४-८० खी०रवौ)

भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीश शास्त्री'
निदेशक
अनुसन्धानसंस्थानस्य

विषयानुक्रमणिका



रामचन्द्राचार्यप्रणीता

प्रक्रियाकौमुदी

प्रकाशव्याख्यया

विभूषिता

[अथोत्तरार्धम्]

प्रकृतिः सा जयत्याद्या यया धात्वादिरूपया ।
व्यज्यन्ते शब्दरूपाणि परप्रत्ययसंनिधेः ॥

"सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इति वार्त्तिककारेणार्थे प्रयुक्ताना शब्दानामिदमनुशासनमित्युक्तम् । प्रयोगश्च पदस्यैव । "अपद न प्रयुञ्जीत" (भा०) इति निषेधात् । पदञ्च द्विविधम् । "सुप्तिङन्त पदम्" (१ । ४ । १४) इति वचनात् । तत्र श्रुतक्रमानुरोधेन सुबन्तानि व्युत्पाद्य, तिङन्तानि व्युत्पादयिष्यन् प्रकरणादौ मङ्गलमाचरति- प्रकृतिरित्यादिना । सा प्रसिद्धा वैयाकरणाभिमता आद्या, आदौ प्रत्ययादुत्पत्ते [1]पूर्वकाले भवा स्थिता । सर्वप्रयोगमूलभूता वा प्रकृति । प्रकर्षेण नियमेन क्रियते प्रत्ययोऽनया अन्तरङ्गप्रत्ययान्वयेति यावत् । सा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।

यत्तु प्रत्ययात्पूर्वमुपादीयमानश्शब्द प्रकृतिरिति । आद्या[2] प्रत्ययापेक्षया पूर्वावधिभूतेति च प्राचा व्याख्यातम् । तदसत्—रुणद्धि-पचतकि-बहुपटुरिति श्नम्-अकच्-बहुच्प्रकृतिष्वव्यापनात् । विधौ पूर्वोच्चारित पूर्वो स्तन्निमित्त वेत्यर्थं इति चेन्न । "कर्मण्यण्" (३ । २ । १) "सार्वधातुके यक्" (३ । १ । ६७) [3] विधौ पञ्चमीनिर्दिष्ट इत्यपि न । अकच्यव्याप्तेरिति दिक् ।

सा का ? यया शब्दाना पचत्यादीना रूपाणि प्रयोगा व्यज्यन्ते प्रकटीक्रियन्ते । नहि प्रकृतिमन्तरोक्तरूपाणि निष्पाद्यन्ते । किंभूतया यया[4] धात्वादिरूपया ? धात्वादीनि धातुप्रातिपदिकङ्यन्ताबन्ततिङन्तानि रूपाणि यस्यास्तया । न पुन प्रकृतिमात्र रूपाभिव्यञ्जनायालमित्याह—परप्रत्ययसन्निधेरिति । अत्रापि परशब्दो न देशवाची श्नमाद्यसङ्ग्रहापत्ते, किन्तु प्रकृत्युपदेशात् परकाले उपपन्नो दृष्टो वा प्रत्ययो लट्-शबादिस्तस्य सन्निधि सन्निधानम्, तस्माद् हेतो "न केवला प्रकृति प्रयोक्तव्या नापि केवल प्रत्यय" इति नियमादिति भावादुभयो परस्पराविनाभावेऽपि प्रकृतिरेवोत्कर्षको हेतुरित्युक्तम्[5]—आद्येति । प्रत्ययाद्युत्पत्ते प्रकृतिहेतुत्वेनोपजीव्यत्वेन सैव प्रधान[6]मिति भाव । प्रत्यय इति च प्रत्ययसञ्ज्ञाऽधिकारविहितो गृह्यते ।

---

१. पूर्वं । पूर्वकालभवा स्थितेति क० पु० ।
२. पूर्वा पूर्वकाले नावस्थितेति च ग० पु० ।
३. आद्ययेति । अतिप्रसक्तिरति ग० पु० ।
४: ययेति नास्ति ग० पु० ।
५. अत उक्तमिति ख० पु० ।
६. प्राधान्यमिति ग० पु० ।

१. धातोः [३ । १ । ९१]

आतृतीयाध्यायान्तं वक्ष्यमाणाः प्रत्यया धातोर्ज्ञेयाः । तेष्वादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते—लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् ।

यत्तु–प्रतीयतेऽर्थो यस्मादिति व्याख्यातं प्राचा, तदसत्—स्वार्थिकानां कनादीनां शबादीनाञ्च विकरणानामसङ्ग्रहापत्ते । तेषामनर्थकत्वात् । अर्थवत्त्वस्यान्वयव्यतिरेकगम्यत्वात् । "स्वार्थिकाश्च प्रकृत्यर्थेनैवार्थवन्त" इति तु कल्पनामात्रम् । वस्तुतस्त्वनर्थका एवेति "प्रत्यय" (३ । १ । १५) इति सूत्रे हरदत्तादिभि[1]-र्व्यवस्थापितत्वात् । अन्यथा[2] वेदान्त्यभिमता प्रकृतिरीश्वराधिष्ठितविद्याशक्ति-र्जयति । धातव पञ्च महाभूतानि ब्रह्मखानिलतेजांसि मूलभूता धातव इति स्मृते । तेषामादिकारणभूतं रूपं यस्या । यद्वा [3]प्रकृतिविकृत्योरेकत्वाद् धात्वादीन्येव स्थूलपर्यन्तानि रूपमस्या, महाभूतात्मना परिणतत्वात् । एवम्भूतया यया शब्दा वाचका रूपाणि वाच्यानि च व्यज्यन्तेऽत्यन्तासन्त्यपि गन्धर्वनगरादिवदुपदर्श्यन्ते ।

नन्वविद्याया जडायाः कथं व्यञ्जकत्वमत आह—परेत्यादि । परश्चासौ प्रत्ययो ज्ञानम् । "प्रत्ययाधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु" इत्यभिधानात् । नित्यविज्ञानमयः परमात्मा तस्य सन्निधे सन्निधानादचेतनेऽपि कर्तृत्वादिशक्तिराविशति–अयस्कान्तसन्निधेरिव[4] लौहशलाकायाम् ।

अन्ये तु–साङ्ख्याभिमता प्रकृति सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रधानाख्या मूलप्रकृतिरिति वर्णयन्ति । परं उत्कृष्टं प्रत्ययो ज्ञानं यस्य स परप्रत्ययं पुरुषस्तत्सन्निधिमात्रादनया[5] शब्दरूपाणि व्यज्यन्ते इति पूर्ववत् ।

यद्यपीयमन्यैर्निराकृता, एतावता न व्याख्येया न सम्भवदुक्तिकत्वात् । नित्यस्फोटादेरप्यन्यैर्निराकृतत्वेनानुपादेयत्वप्रसङ्गाच्च । जयतीत्यनेन च स्तुतिरूपं मङ्गलमुपनिबद्धम् । काव्यप्रकाशकारस्त्वाह—'जयत्यर्थेन नमस्कार आक्षिप्यते' सर्वोत्कृष्टा तेन तां प्रत्यहं नतोऽस्मि इत्यर्थो वा[6] नमस्कार एवात्र मङ्गलमिति ।

धातो । **आतृतीयाध्यायान्तम्** इति । तृतीयाध्यायस्यान्तं समाप्तिं तं मर्यादीकृत्येत्यर्थ । अन्यथाऽन्तग्रहणासामञ्जस्यात् । "धातोरेकाच" (३ । १ । २२) इति

---

१. व्यव इति नास्ति ग० पु० ।
२. अनादित्वात्सर्वजगत्कारणतया प्रसिद्धवेदान्त्यभिमता ख० पु० ।
३. अभेदादिति ग० पु० ।
४. सन्निवेशे इति ख० पु० ।
५. मात्राद्या इति ग० पु० ।
६. धात्वधि इत्यर्थान्नमस्कार इति ख० पु० ।

२. लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः [३ । ४ । ६९]

लकाराः सकर्मकाद्धातोः कर्मणि कर्तरि चाकर्मकाद् भावे कर्तरि च स्युः । "प्रत्ययः" "परश्च" (३ । १ । १२) इत्यनुवर्तते ।

यङ्विधौ यद्धातुग्रहणं तत्स्वरितत्वादध्यायपरिसमाप्तेरनुवर्तते । प्रकृतित्वेनेति शिष्यसौकर्याय विभज्य व्याख्यातम् ।

यत्तु स्वतन्त्रं **धातोः** (३ । १ । ९१) इत्यधिकारसूत्रं तत् कृदन्तादौ व्याख्यास्यति । यदि तु तदेवेह व्याख्यायते तथा सति तत्पूर्वभाविषु णिच्णिङ्चिणादिषु धातुग्रहणसम्बन्धो न प्रतिपादितः स्यात् । एवञ्चामुनैव सिद्धे पुनर्धातोरित्यधिकारारम्भस्य प्रयोजनं तत्रैव वदिष्यति । धात्वधिकार इत्यार्धधातुकसञ्ज्ञार्थं इति ।[1] सोपसर्गाच्च लडादयो मा [2]भूवन्निति । तेष्विति । तेषु वक्ष्यमाणेषु प्रत्ययेषु मध्ये लस्य स्थाने तिङ् विधीयते इति । आदौ तेषां स्थानित्वेन दश लकारा अनुबन्धभेदेन बुद्धिसौकर्याय प्रदर्श्यन्ते उदाह्रियन्त इत्यर्थः । तेषु षट् टितश्चत्वारो ङित इति द्वैराश्येनाक्षरसमाम्नायानुपूर्व्या पठति—लडित्यादि ।। १ ।।

ल कर्मणि । ल इत्युत्सृष्टानुबन्धा लकारा सामान्येन निर्दिश्यन्ते । प्रथमाबहुवचनं चेदमिति दर्शयति [3]लकारमात्रशेषत्वाल्लडादय एव लकारत्वेन व्यवह्रियन्ते । तत्र कर्मणि विधानमकर्मकेभ्यो न सम्भवति, कर्मणोऽलाभात् । भावे चाकर्मकेभ्य इति विशेषोपदेशाच्चेति सकर्मकेभ्य एव कर्मणि विधानमित्याह—सकर्मकाद्धातोरिति । **कर्मणि चेति** । चकारेण "कर्तरि कृत्" (३ । ४ । ६७) इति प्रकृतं कर्ताऽनुकृष्यते इत्याह—कर्मणि कर्तरि चेति[4] । चकारेणापि कर्तैव परामृश्यते । अकर्मकेषु तदसम्भवादित्याह—भावे कर्तरि च स्युरिति ।

अत्र कर्मणि कर्तुरीप्सिततमे इति व्याख्यातं प्राचा । तदसत् । स्पृश्यते तृणम्, भुज्यते विषम्, गौर्दुह्यते पयः, आस्यते मासं इत्यादावपि दर्शनात् । लकारो द्विविधः, तिङ्भावी अतिङ्भावी च । तत्र भवति पचत्यादौ तिङ्भाविनः कृत्सञ्ज्ञानिषेधात् "कर्तरि कृत्" (३ । ४ । ६७) इत्यस्यानुपस्थापनात् स्वार्थे विधिः स्यात् । अतिङ्भाविनस्तु कृत्त्वात् कर्तर्येव विधिः स्यात्, न त्वास्यमानः शय्यमान इत्यादौ भावकर्मणोरित्येतद्वचनमारभ्यते इति वदन्ति । तन्न–भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् शेषात्कर्तरि परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकात् लकाराणामपि भावकर्मकर्तारोऽर्था अनुमास्यन्ते

---

१ धात्वधिकार आर्धधातुकादिसञ्ज्ञार्थं इति ख० पु० ।
२ भावे चेति ग० पु० ।
३ न कर्मेति ग० पु० ।
४. इत्यपि प्रयोगः ख० पु० ।

इति नार्थोऽनेन उच्यते। अनारभ्यमाणे एतस्मिन् यथा भावे विधीयमाना घञादयस्सकर्मकेभ्योऽपि भवन्ति। ओदनस्य पाक। जगत कृतिरिति। एव "भावकर्मणो" (१।३।१३) इत्यात्मनेपद सकर्मकेभ्योऽपि भावे स्यात्। ततश्च घट क्रियते देवदत्तेनेत्यपि प्रयोग प्रसज्येत। अतश्चाकर्मकेभ्य इति नियमार्थं वक्ष्यामि। सकर्मकेभ्यो भावे मा भूदितीदमारब्धम्।

कर्मणि चेत्येतदुत्तरत्र "तयो" (३।४।७०) इत्यनेन परामर्शार्थम्। अतिङ्भाविषु च लेषु "कर्तरि कृत्" (३।४।६७) इति न प्रवर्तते। [1]तद्वाक्यशेषोऽयमनिर्दिष्टार्थेषु णवुलादिष्वर्थाकाङ्क्षित्वादुपतिष्ठते न [2]तेषु निर्ज्ञातार्थेष्विति स्थितमाकरेऽत्र कालभावाध्वदेशव्यतिरिक्तेन कर्मणाऽकर्मकत्व विवक्षितम्। तेन मासमास्यते देवदत्तेनेति कालादिकर्मकादपि भावे लो भवति। तदुक्त कैयटेन "अकर्मकश्रुत्याऽन्तरङ्ग द्रव्यादिकर्म निषिध्यते न च बहिरङ्ग कालादिकम"। पूर्व हि क्रियाया द्रव्यकर्मणा योगो भवति पश्चात् कालादिना[3] परिमाणनिर्द्धारणाय। तथाऽन्तरङ्गत्वाद् द्रव्यकर्मणो बहिरङ्गस्य कालादेस्तिरोभावात्तदपेक्ष सकर्मकव्यपदेशो न प्रवर्तते इति। यत्र तु अन्तरङ्गस्यासन्निधिस्तत्र कालादिनिमित्त सकर्मकव्यपदेशो भवत्येवेत्यास्यते मास इति कर्मणि लकारो भवतीत्यपि तत्रैवावोचाम।

यत्तु प्राचोक्तम्--अविवक्षितत्वात् कर्मण सकर्मकादपि भावे लकार यथा नेह पच्यते नेह भुज्यते इतीति। तदेतद् [4]भाष्यकैयटपदमञ्जर्यादिष्वनूद्य कण्ठतो दूषितम्। यथाहु—"अत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवोऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न त्वविवक्षितकर्माण" इति। अन्यथा पचादीनामपि कर्माविवक्षायामकर्मकत्वनिबन्धनानि कार्याणि भवेयु।

अकर्मकशब्दे[5] च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते नार्थ। गत्यर्थादिषु धातूनामेव विशेष्यत्वेन प्रक्रमात् णयन्तत्वाणयन्तत्वादेर्धातुष्वेव सम्भवाच्च। धातुषु चाश्रीयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसम्बन्धदर्शनेन सारूप्यात्ते एवैते इति तत्त्वप्रत्ययविषयाणां[6] कर्म न व्यपदिश्यते। यदा त्वर्थस्यापि स्वतो भेद इति दर्शनम्, तदाऽर्थेष्वन्यपदार्थेष्वेव न दोष इति। कथ तर्हि नेह पच्यते नेह भुज्यते इति, भावे लकारो मा भूद्भावकर्मण्येव भविष्यति गम्यमानत्वान्न प्रयुज्यते प्रविश पिण्डीमितिवत्॥ २॥

---

१. मिति निर्दिष्टार्थेषु इति ग० पु०।

२. ष्वपीति ग० पु०।

३. कालादिभि रित्यधिक ख० पु०।

४. चान्तरालिकाभिर्भोजनादिक्रियाभिर्व्यवहिते नेति ख० पु०।

५. वर्तिना राज्ञामिति ख० पु०।

६. ह्युपवर्यते ख० पु०।

३. वर्तमाने लट् [३ । २ । १२३]

आरब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षिते काले वाच्ये धातोर्लट्प्रत्ययः स्यात्। अटावितौ। आदेशविधानसामर्थ्यान्न लस्येत्संज्ञा।

वर्तमाने लट्। ननु वर्तमानत्व धात्वर्थे सम्भवति। बहव क्षणा धातुवाच्या तत्र निष्पन्नाना भूतत्वादनिष्पन्नाना भविष्यत्त्वात् निष्पन्नानिष्पन्नव्यतिरिक्तस्य तृतीयप्रकारस्याभावात्। सत्यम्। नेह विद्यमानत्व वर्तमानत्व किं तु वर्तमानकालोपाधिकत्वम्, तत्र कोऽसौ वर्तमानत्वोपाधिरित्याशङ्क्य क्रियैवोपाधिरिति दर्शयति-आरब्धेति। आरब्धा कर्तु प्रस्तुताऽपरिसमाप्ता न तु विरता या क्रिया तयोपलक्षित परिच्छिन्न। एतदुक्त भवति अधिश्रयणादधश्श्रयणपर्यन्त[1]मोदनफलावच्छिन्नो विततरूपो व्यापारसमूह पचेरर्थ।

स च यावता कालेन निष्पद्यते स कालो वर्तमान। काले वाच्ये इति। वाच्ये धातोर्वाच्यत्वेन विषयभूतेऽर्थे प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षिते काल उपाधितया विवक्षिते सति कर्त्राद्यर्थे लडित्यर्थ। यद्वा तादृशि काले निष्पद्यमान यद् वाच्य क्रियारूप तत्र वर्तमानात्तद्वाचकाद् धातोरित्यर्थ। यद्वा कालशब्देन क्रिया विवक्षिता क्रियेति च प्रसिद्धपरिमाणा निमेषादिक्रिया। वाच्येति च धातुविशेषणम्। तदयमर्थ प्रारब्धपरिसमाप्तश्चासौ निमेषादिक्रियोपलक्षितस्तत्परिच्छिन्नस्तादृशि काले क्रियाया वाच्येऽभिधेये स्थिताद्धातोर्लडिति स च "ल कर्मणि" (३। ४। ६९) इति वचनात् कर्त्राद्यर्थे न काले तस्यावाच्यत्वात्। अन्यथा चैत्रोऽस्तीति कर्तुरनभिहितत्वात् प्रथमा न स्यात् वर्तमानादेर्धात्वर्थोपाधित्वम्, न तु वाच्यत्वमिति स्थितमाकरे।

कथ तर्हि पर्वतास्तिष्ठन्ति, यावज्जीवमधीते इति लट्। पर्वतादिस्थितेर्नित्यप्रवृत्तत्वेनाप्रारब्धत्वात्, अध्ययनस्य चान्तराकालिक[1]भोजनादिभिर्व्यवहितत्वेन परिसमाप्तत्वात्। सत्यम्। तथापि कालत्रयवर्तिरा[2]जाना या भूतभविष्यद्वर्तमाना पालनादिक्रियास्तत्सबन्धात् पर्वतादिस्थितेरपि भूतत्वाद्युपपद्यते[3]। ततश्च ये सम्प्रति राजानस्तत्क्रियोपचारात् पर्वतादिस्थितेर्वर्तमानत्वम्। तस्थु पर्वता नलादिकाले। स्थास्यन्ति पर्वता कल्किकाले। अधीते इत्यत्राप्याफलनिष्पत्तेरध्ययनमपरिसमाप्तमन्तरालवर्ति तु भोजनादि नान्तरीयकत्वादव्यवधायकं तस्यैवावयवक्रिया। यथा भुङ्क्ते इत्यादौ जलपानादि।

---

१. चान्तराकालिक भिर्भोजनादि क्रियाभिर्व्यहितत्वनेति ख० पु०।
२. वर्तिनाराज्ञा ख० पु०।
३. द्युपचर्यते ख० पु०।

४. लस्य [३ । ४ । ७७]

इत्यधिकृत्य ।

५. तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् [३ । ४ । ७८]

एतेऽष्टादश लस्यादेशाः स्युः । पटङा इतः । ल इति दश लकारा उच्यन्ते ।

६. लः परस्मैपदम् [१ । ४ । ९९]

लादेशाः परस्मैपदसञ्ज्ञाः स्युः ।

अटावितौ इति । लटष्टकारष्टेरेत्त्वार्थ । अकार 'लट शतृशानचौ" (३ । २ । १२४ इति विशेषणार्थ । "लशक्वतद्धिते" (१ । ३ । ८) इति लस्येत्सञ्ज्ञेति तु न भवति, लस्येत्यधिकृत्य तिबाद्यादेशविधानसामर्थ्यात् । हरदत्तस्तु सत्यामित्सञ्ज्ञाया लोपाभावमात्रमाह । तत्रासति प्रयोजने कथमित्त्वमिति चिन्त्यम् । न च लित्स्वर प्रयोजनम् । णलो लित्करण ज्ञापकम्, न लादेशे लित्स्वरो भवतीति तेनैवाभिधानात् तिबादिभिर्लपो बाध्यते इति व्याख्येयम् ॥ ३ ॥

लस्येत्यधिकृत्येति । "लस्य" (३ । ४ । ७७) इत्यधिकारसूत्रम् । लकार इत्युच्चारणार्थ । लडादिष्वनुगतमुत्सृष्टानुबन्ध लकारमात्रमधिक्रियते । "धातो" (३ । १ । ९१) इत्यधिकाराद्धातोर्विहितस्यैव लस्य ग्रहणात् । "ल कर्मणि च" (३ । ४ । ६९) इत्यत्र निर्दिष्टाना कर्त्राद्यर्थानामनुवृत्तेर्वा कर्त्राद्यर्थे विहितस्य ग्रहणम् । तेन 'लुनाति चूडाल' इत्यादौ न भवति ॥ ४ ॥

तिप्तस्झि इति । समाहारद्वन्द्वोऽय महिङन्तानाम् । पृथक्पदानि वा । पटङ इत । तिप्सिप्मिपा प स्वरार्थ पित्त्वाद्यर्थश्च । इटष्टकार "इटोऽत्" (३ । ४ । १०६) इति विशेषणार्थ । एरदिति हि उच्यमाने भवेमहीत्यत्रापि स्यात् । (अन्ये तु प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषया नात्र प्रसङ्ग भवेमहीत्यत्रेकारमात्रस्याप्रत्ययत्वात् । लिङादेशस्येत्यनुवृत्तेरिकारमात्रस्यालिङादेशत्वादेरदित्येव मन्यन्ते । तन्मते व्यर्थ एव[1]) । आगमलिङ्ग तु टित्त्व न भवति, आदेशमध्ये पाठात् । महिङो ङकारस्तिङिति प्रत्याहारार्थो नावयवानुबन्धार्थोऽपीत्याचार्याणा स्मृतिपरम्परा । तेन सपप्रच्छिमहे वव्रश्चिमहे इति ग्रहिज्या (६ । १ । १६) इति सम्प्रसारण न भवति ॥ ५ ॥

ल परस्मैपदम् । ल इति षष्ठ्येकवचनमादेशापेक्षयेत्याह—लादेशा इति । यदि तु ल इति जसन्त स्यात् । तत्रादेशाना स्थानिवत्त्वाद् यद्यपि सिद्ध्यति तथापि किकिनो-

---

१. ( ) इति चिह्नतो नास्ति ख० पु० ।

७. तङानावात्मनेपदम् [१ । ४ । १००]

तङिति प्रत्याहारः। तादिर्नवकः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः। पूर्वसंज्ञापवादः।

८. शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् [१ । ३ । ७८]

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात्।

९. अनुदात्तङित आत्मनेपदम् [१ । ३ । १२]

अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्।

रपि स्यात् लिङ्वदिति वचनात्। ततश्च देङ्दृङादिभ्यश्चात्मनेपदिभ्यो न स्यात्[१]। लादेशाना तु परस्मैपदसञ्ज्ञाश्रयणे नास्ति तयो प्रसङ्ग इति कैयटादौ स्थितम्।

अन्ये तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव किकिनोर्निरासे जसन्तत्वमेव युक्तम् इति ॥ ६ ॥

तङानाविति। आनेति शानच्कानचोरुत्सृष्टानुबन्धयोर्ग्रहणम्। चानशस्तु न भवति ल इत्यनुवृत्तेर्लादेशस्यैव ग्रहणात्। एतदर्थमेव पूर्वत्र ल इति षष्ठी व्याख्याता। तेन कतीह निघ्नाना इति परस्मैपदिभ्योऽपि सभवतीत्याह—शानच्कानचौ चेति। "लट शतृशानचौ" (३ । २ । १२४) इत्यादि "लिट कानज्वा" (३ । २ । १०६) इति विहितावित्यर्थं। पूर्वसञ्ज्ञापवाद इति। एकसञ्ज्ञाधिकारात्। महासज्ञाकरण पूर्वाचार्यानुरोधेन॥ ७ ॥

शेषात्कर्तरि। उपर्युक्तादन्य शेष। अनुदात्तेत्त्वङित्त्वञित्त्वस्वरितत्वाद्यनुबन्धोपाधौ भावकर्मगन्धनाद्यर्थोपाधौ "नेर्विश" (१ । ३ । १७) इत्याद्युपपदोपाधौ चात्मेनपद विहितम्, य पुनस्ततोऽन्य स शेष इत्याह—आत्मनेपदेत्यादि। अत्र धातोरित्यस्यानन्तर विहितस्य लस्येति शेषो ज्ञेय। तिबादिवाक्ये तथैव स्थितत्वात्। अस्य नियमस्य तत्समानविषयत्वध्रौव्यात्। अनुदात्त इत्यादिनात्मनेपद नियत परस्मैपद त्वनियत तत् सर्वत्र प्राप्नोतीति नियम आरभ्यते। तत्र कर्मणि यदि भवति शेषादेवेति यदि नियमस्ततशेषात्कर्तरि मा भूत् शेषात्तु भावकर्मकर्तृषु त्रिष्वपि प्राप्नोति। अत्र शेषाद् यदि भवति कर्तर्येवेति[२]। तत शेषाद्भावकर्मणोर्मा भूत् अशेषात्तु त्रिष्वपि प्राप्नोति। न चैकेन वाक्येन नियमद्वय शक्य कर्तुम्। अत्राहु योगविभागोऽत्र क्रियते। तत्र प्रथमे योगे शेषादेवेति नियम द्वितीये तु कर्तर्येवेति ॥८॥

अनुदात्तङित इति। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्द प्रत्येकं सम्बध्यते इत्याह—

---

१. स्यातामिति ख० पु०।

२. कर्तर्येव भवतीति ख० पु०।

अनुदात्तेतो ङितश्चेति । एतच्चानुदात्तलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्, चक्षिङो ङित्करण[1]-ज्ञापनात् । स ह्यनुदात्तेत् पठ्यते विचक्षण इत्यत्र "अनुदात्तेतश्च हलादे" (३।२।१४९) इति युच् यथा स्यादिति । तेन "अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन" "लभन्ति पुनरुत्थानम्" "पिण्ड ग्रसति" इत्याद्युपपन्नम् ।

धातोः इति । अस्याप्यनन्तर विहितस्य लस्येति शेषो द्रष्टव्य । तिङा लादेशत्वात् परस्मैपदात्मनेपदनियमस्य तिबादिविध्येकवाक्यतया विधेर्वा तद्विषयत्वेन लकारापेक्षावश्यम्भावात् । अत एवात्र धातोरिति व्याख्यातम् । तेन प्रकृतेराक्षेपात् नियतसामर्थ्येन लाभाच्च ।

यत्तु भाष्यकृता "भूवादयो धातव" (१ । ३ । १) इत्यतो धातुग्रहणमनुवर्तते इत्युक्तम्, सोऽभ्युच्चयवाद । सामर्थ्याक्षेपादिलभ्ये व्यवहितानुवृत्तये स्वरितत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । यद्येव यङन्ताद्[2] ईयङन्ताच्च न प्राप्नोति बेभिद्यते ऋतीयते इति । प्रत्ययस्य ङित्त्वेऽपि धातोरङित्त्वात् गुणादिनिषेधेन चारितार्थ्याच्च न समुदाय विशिनष्टि । "अवयवे ह्यचरितार्थं लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवति" । नैष दोष । ङिता धातोर्विशेषणात्तदन्तविधौ ङिदन्तस्य धातोरिति विज्ञायते । तेनेयङाद्यन्ताद् भविष्यति । केवलस्य चष्टे इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावात् । न चैव चङ्ङोरपि प्रसङ्ग । "विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्" (प०) इति "वृद्भ्य स्यसनो" (१ । ३ । ९२) इत्यनेन ज्ञापितत्वात् । परस्मैपदप्रवृत्त्यनन्तरप्रवृत्तिकत्वेन चङ्ङो पुनस्तत्प्रवर्तकत्वाभावाच्च ।

अन्ये त्वाहु । अयङिति यङोऽकार आदितोऽनुदात्त इदनुबध्यते तेनावयवेऽचरितार्थेन समुदायस्य विशेषणादनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपद भविष्यति । एवमीयङित्यत्रापीकार इदिति व्याख्येय , न चैव नुम्प्रसङ्ग । "गो पादान्ते" (७ । १ । ५७) इत्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्तेरन्त इदितो धातोर्नुम् भवतीति विज्ञायते । तेनादाविदितो न भविष्यति ।

यत्तु हरदत्तेनोक्त सत्य समाहितमायुष्मता वृथा चाय प्रयास प्रयोजनाभावात् । धातुग्रहण त्यज्यतामिति । स्यादेतदेवम् । यदि तदनुवर्त्येत स[illegible]तु तदित्यवोचाम । उपस्थितस्य च तस्य सबन्धो दुर्वार दोषप्रसङ्गस्तु प्रतिविधेय इत्येव युक्तम् । प्रयोजनाभावोऽपि पाक्षिक । नियमात्परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्व विकरण इति पक्षे चङ्ङो. कृतयोस्तङोऽवर्जनीयत्वात् ।

यत्तु "वृद्भ्य स्यसनो." (१ । ३ । ९२) इति ज्ञापकमुक्तम्, तदपि न । स्येन व्यवहितेऽपि नियम प्रवर्तते इति विपरीतस्यापि ज्ञापयितु शक्यत्वादिति शब्दालङ्कारेऽस्माभिर्व्यवस्थापितत्वादित्यल वृद्धविरोधेन ॥ ९ ॥

१ ङित्करणात् ज्ञापकात् इति ख० पु० ।
२. ईयङन्ताच्चेति नास्ति ख० पु० ।

१०. स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले [१।३।७२]

स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले ।

११. तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः [१।४।१०१]

तिङ्प्रत्याहारः तिङ उभयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ।

स्वरितञित इति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्द प्रत्येकमभिसबध्यते इत्याह—**स्वरितेत इत्यादि** । कर्तारमभिप्रैति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायम् । कर्मण्यण् प्रकृतधातु[1]-वाच्याया क्रियाया प्रधानभूत यत्फलम्, तदर्थमसौ क्रिया प्रवर्तते तच्चेत् प्रत्ययवाच्य-कर्तगामिविवक्षितमित्यर्थ । यथा यजते यजमान इत्यत्र यागफलस्य स्वर्गादे प्रधानस्य यजमानगामित्वम् । यजन्ति याजका इत्यत्र न भवति । न हि यज्ञफल स्वर्गादि-ऋत्विग्गामि । यच्च ऋत्विग्गामि दक्षिणादि न तत्प्रधान फलम् । न हि ऋत्विजो दक्षिणा लभेरन् इति यजमानो यागमारभते किन्त्वह स्वर्गं लभेयेति ।

उक्त च—

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते यजादय ।
तत्प्रधान फल तेषा न लाभादिप्रयोजनम् ॥

इह तु स्वामिदासौ पचत इति क्रियामात्रविवक्षया परस्मैपदम् । यदा तु स्वामिधर्मो दासे आरोप्यते तदा स्वामिदासौ पचेते इत्यपि भवति । सुचेतनेऽपि कर्तृत्ववत् कर्त्रभिप्रायारोपाद् भवति । "कमलवनोद्घाटन कुर्वते ये" इत्यादि ॥ १० ॥

तिङस्त्रीणि इति । ननु तिङ षट् त्रिका सज्ञिन[2] सज्ञाश्च तिस्र इति यथा-सङ्ख्य न प्राप्नोतीत्याह—**तिङ उभयोरिति** । अत्र परस्मैपदमात्मनेपदमिति चानुवर्तते तयो सज्ञा प्रत्येक प्रवर्तते । तिङ परस्मैपदसज्ञानि त्रीणि त्रीणि प्रथमादिसज्ञानि । एव तिङ आत्मनेपदसञ्ज्ञान्यपि त्रीणि त्रीण्युक्तसञ्ज्ञानीति । तिङ्ग्रहण तु शतृक्वसुकानजादिनिवृत्त्यर्थम्[3] । प्रथममध्यमोत्तमाश्च[4] प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथम-मध्यमोत्तमा इति द्वन्द्वैकशेषेण सञ्ज्ञा अपि षट् तेन षण्णा त्रिकाणा षट् सज्ञा क्रमेण भवन्ति । अत्रापि पक्षे परस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुवर्त्यमेव । पुरुषादिसज्ञा शतृक्व-सुशानच्कानज्विषये सावकाशे परस्मैपदात्मनेपदसज्ञे मा बाधिषत इति ॥ ११ ॥

---

१. प्रकृति इति ख० पु० ।

२ सज्ञिन इति नास्ति ख० पु ।

३ कान निवृत्त्यर्थमिति ख० पु० ।

४ यद्वेत्यधिक ख० पु० ।

१६. तिङ्शित् सार्वधातुकम् [३ । ४ । ११३]

तिङ्शितश्चैतत्संज्ञाः स्युः ।

१७ कर्तरि शप् [३ । १ । ६८]

कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् प्रत्ययः स्यात् । शपावितौ ।

१८. सार्वधातुकार्धधातुकयोः [७ । ३ । ८४]

एतयोः परयोरिगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् । भवति । भवतः ।

(३ । ४ । ६९) इति वचनात् कर्तरि भवति तदा तावदुदाह्रियते इत्यर्थः । भावकर्मप्रक्रिया त्वग्रे दर्शयिष्याम इत्यर्थादुक्तम् । लस्य' तिबादिषु 'शेषात्" (१ । ३ । ७८) इति परस्मैपदम् । "शेषे प्रथम" (१ । ४ । १०८) "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" (१ । ४ । २२) इत्येकवचने तिपि पकारस्येत्त्वलोपयो भू–ति इति स्थिते सत्युच्यमाने इति शेष ॥ १५ ॥

तिङ्शित् । एशः शित्त्व सर्वादेशार्थम् इति परत्वाद् "लिट् च" (३ । ४ । ११५) इत्यार्धधातुकसञ्ज्ञैव भवति । तेन जग्ले इत्यातो लोपो भवति । तिङा साहचार्याद्धात्वधिकाराच्च शिदपि धातुप्रत्यय एव गृह्यते । तेन वारिणी इति शीभावस्यासार्वधातुकत्वात् नोपधागुण ॥ १६ ॥

कर्तरि शप् । कर्तरि वाच्ये इति नार्थ विकरणानामनर्थकत्वादित्यालोच्य व्याचष्टे—कर्त्रर्थे सार्वधातुके इति । शपावितौ इति । "लशक्वतद्धिते" (१ । ३ । ८) इति श । "हलन्त्यम्" (१ । ३ । ३) इति च प इत्सञ्ज्ञे इत्यर्थः ।

न च कार्यं शकारोऽयमार्धधातुकतो गुण ।
प्रदेशस्थे शकारे चेत्युक्ते न स्यु पिबादय ॥
अथाय केवले शित्त्वे सार्वधातुकसञ्ज्ञके ।
अपित्त्वान् ङित्त्वमभ्येत्य सक्रमाय प्रकल्पते ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयो । "इको गुणवृद्धी" (१ । १ । ३) इत्यस्योपस्थानादाह-इगन्तस्येति । अङ्गस्येत्यधिकारात् । अथात्रोवङ् कस्मान्न भवति गुणस्त्वनजादौ सावकाश इत्यत आह—गुणवृद्धी इत्यादि । इयङादीत्यादि शब्दादुवङ वारयति । भेदयतीति "एरनेकाच" (६ । ४ । ८२) इति यणमपि । "इको यणचि" (६ । ४ । ७७) यण् त्वियाङादिभिरेव येन नाप्राप्त्या बाध्यते । "विप्रतिषेधे परम्" (१ । ४ । २) इति वचनात् । क्वचिन्नैतत्पठ्यते । भवतीति गुणे कृतेऽवादेश ।

---

१ अय श्लोको नास्ति ख० पु० ।

१६. झोऽन्तः [७ । १ । ३]

प्रत्ययादेर्झस्यान्तादेशः स्यात् । अतो गुणे । भवन्ति । भवसि । भवथः भवथ ।

ननु शप पूर्वमेव परत्वात्तिबाश्रय एव गुण उदाहर्तुमुचित । न च नित्यत्वाच्छपैव पूर्वं भाव्यम् । गुणस्यापि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् । सत्यम् । "भूसुवोस्तिङि" (७ । ३ । ८८) इति निषेधात्तिबाश्रय गुणो न भवतीति शपमवतार्य प्रदर्शित । तसादिषु चिनुत, तुदतीत्यादिषु च गुणस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वासम्भवादादौ विकरण एव नित्यत्वाद् भवति । यदि तु सार्वधातुकसामान्यापेक्षया कृतप्रसङ्गश्चिन्त्यते तत शबेव नित्यो न गुणस्तस्मादादावप्रसङ्गात् इति न किञ्चित् कष्टम् ।

भवत इति । द्वित्वे द्विवचन तत् । पूर्ववच्छबादि । रुत्वविसर्गौ । "न विभक्तौ तुस्मा" (१ । ३ । ४) इति निषेधात् सस्य "हलन्त्यम्" (१ । ३ । ३) इति नेत्वम् ॥ १८ ॥

झोऽन्त । अत्र "आयनेयीनीयिय फढखछघा प्रत्ययादीनाम्" (७ । १ । २) इत्यत प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । आदिग्रहण निवृत्तम् । अन्यथा शयान्तै इत्यत्र शीङो लेटि "लेटोऽडाटौ" (३ । ४ । ६४) इति लावस्थायामेवाटि कृते झस्यानादित्वान्न स्यात् इत्याकरे स्थितम् । तत्कथ व्याख्यायते प्रत्ययादेरिति । सत्यम् । छान्दसमेतत् तत्र "बहुल छन्दसि" (७ । १ । ८) इत्यनादेरपि भविष्यतीत्यदोष ।

यद्वा प्रत्ययेनादीयते उपादीयतेऽवयवत्वेनेति प्रत्ययादि प्रत्ययावयव इत्यर्थो व्याख्येय । आङ्पूर्वकाद् दाञ "उपसर्गे घो कि" (३ । ३ । ६२) । वस्तुतस्त्वडागमोऽपि कृतेऽस्तु नाम तत्सहितोऽपि प्रत्ययो न तु तत्सहित एवेति नियम । अन्यथा प्रणिदापयतीति युकि कृते दा इत्यस्यानर्थकत्वात् अधातुत्वाच्च घुसज्ञा न स्यात् । अत एव कैयटेनोक्तम् "अनागमकाना सागमका आदेशा भवन्ति" एतत्तु नित्यतासमर्थनायैवोक्तम् । प्रक्रियादशाया त्वागमागमिभाव एवेति ।

भवन्ति इति । झकारमात्रस्य व्यञ्जनान्तोऽन्तादेश । अन्त इत्यन्तोऽकार उच्चारणार्थ । अत्रान्तरङ्गत्वात् परत्वात् नित्यत्वाच्चादौ शबन्ताकारयोः "अतो गुणे" (६ । १ । ९७) इति पररूपम्, तस्य परादिग्रहणेन ग्रहणात् "क्ङिति च" (१ । १ । ५) इति गुणनिषेध प्राप्नोति । एकादेशस्य स्थानिवद्भावान्न भवति ॥१९॥

२०. अतो दीर्घो यञि [७ । ३ । १०१]

अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् यञादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । त्व भवसि । अहं भवामीत्यादि ज्ञेयम् । भू प्राप्तावात्मनेपदी वा ।

२१. टित आत्मनेपदाना टेरे [३ । ४ । ७९]

टितो लस्यात्मनेपदस्य टेरेत्व स्यात् । भवते ।

अतो दीर्घ इति । भवामि इति । तदादौतिवचनाच्छबन्तमङ्गम् । सार्वधातुक इति किम् ? केशव अङ्गना । यञादौ किम् ? भवति । अत आदिति वाच्ये दीर्घग्रहण दीर्घ एव यथा स्यात् "अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो" (८ । २ । १०५) इति प्लुतो मा भूत् । अपाक्षीदोदन देवदत्त । ननु पचामि भो इति । एव युष्मदादिष्व-प्रयुज्यमानेषूदाहृतम् । प्रयुज्यमानेऽप्युदाहरति—स भवतीत्यादि । इत्यादीत्यनेन तौ भवत ते भवन्तीत्यादिद्विवचनबहुवचनयोरप्युदाहार्यमिति सूचितम् ।

भू प्राप्तावा । प्राप्त्यर्थो भू नित्यमात्मनेपदी वा चुरादिरिति शेष । अथ चुरादा-वाधृषाद्वेत्यधिकारे विकल्पितणिच्क पठ्यते । एतच्च सन्नियोगशिष्टत्वाण्ण्यन्तादेव भवति न केवलादिति केचित् । अन्ये तु केवलादपीच्छन्ति । तथा च कैयटेन वर्षासु भवति वर्षासु वा भवते इति प्रयुक्तम् । चौरादिकस्यैव च प्राप्त्यर्थस्यात्मनेपदमिदम् । भौवादिकस्य त्वनेकार्थत्वाद् धातूना प्राप्त्यर्थस्यापि परस्मैपदमेव । तेन सर्वं भवति सर्व सर्व प्राप्नोतीत्यर्थ इत्यष्टधातुकार । तेन णिजभावपक्षे उदाहर्तुमस्योपन्यास ।

वोपदेवस्त्वणिजन्तमप्युभयपदिन प्राप्त्यर्थादा[1]बुवाच । १२० ॥

टित इति । टित इति लस्य विशेषणम् इत्याह—टितो लस्येति । आत्मनेपद-विशेषणे तु अकु[2]र्वीत्यादावपि स्यात् इति भाव । आतामित्यादावन्त्यादेशए त्व न भवति टिग्रहणसामर्थ्यात् 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधि" इति निषेधाच्च । तिप्तस्झि" (३ । ४ । ७८) इति प्रकृतानामेवात्मनेपदाना[3] ग्रहणादिह न भवति पचमानो यजमान इति । एव च तडामित्येव सिद्धे आत्मनेपदग्रहण वैचित्र्यार्थम् ॥ २१ ॥

---

१. प्राप्त्यर्थात्स्वादावावुवाचेति ख० पु० ।

२. तुकुर्वीत्यत्रापीति क० पु० ।

३. आतामीत्यादावन्त्यादेश इति क० पु० ।

२२. सार्वधातुकमपित् [१ । २ । ४]

अपित् सार्वधातुकं ङिद्वत् स्यात् ।

२३. आतो ङितः [७ । २ । ८१]

अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । "लोपो व्योर्वलि" (६।१।६६)। भवेते । भवन्ते ।

२४ थासः से [३ । ४ । ८०]

टितो लस्य थासः से स्यात् । भवसे । भवेथे । भवध्वे । "अतो गुणे" (६।१।९७) भवे । भवावहे । भवामहे ।

२५. विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्

[३ । ३ । १६१]

एष्वर्थेषु धातोर्लिङ् स्यात् । लस्य तिबादयः ।

सार्वधातुकमपित् । ङिद्वद् इति । ङितीव ङिद्वत् । "तत्र तस्येव" (५।१।११६) इति सप्तम्यन्तादिवार्थे वति । ङिति यत्कर्तव्यमुक्तं तत्सार्वधातुकेऽपि स्यादिति प्राचा व्याख्यातम् । तदसत् । तथाहि सति भवेतेत्यत्र "आतो ङित" (७ । २ । ८१) इति ङितो यत्कार्यं तन्न स्यात् । तस्मात् ङिता तुल्य ङिद्वत् इति तृतीयान्ताद्वतिर्ज्ञेय' ।

अत्र सूत्रावृत्त्या 'पिच्च ङिन्न भवति, ङिच्च पिन्न भवति' इति व्याख्यायते । तेन ब्रूतादिति स्थानिवत्त्वात् पित्त्वमाश्रित्य 'ब्रुव ईट्' (७ । ३ । ९३) इति न भवति । अचिनोदिति च स्थानिवत्त्वात् ङित्त्व न भवति ॥ २२ ॥

भवन्त इति । नित्यत्वाच्छपि कृतेऽदन्तत्वान्नादादेश इति "झोऽन्त" (७।१।३) इत्येव भवति ॥ २३ ॥

थास से । स इति वाच्ये से इति वचन ज्ञापकमादेशानामेत्त्व न भवति । तेन भवितेत्यादि सिद्धम् । भवध्वे इति । पक्षे "अनचि च" (८ । ४ । ४७) इति द्वित्वे "झला जश् झशि" (८ । ४ । ५३) इति धस्य दत्वे भवद्ध्वे इत्यपि । भवे इति । भव इ इति स्थिते परमपि गुण बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादेरेत्त्वम् । तत्पश्चाद् गुण बाधित्वा "वृद्धिरेचि" (६ । १ । ८८) इति वृद्धि प्राप्नोति, अत उक्तम् "अतो गुणे" इति ॥२४॥

विधिनिम । विधि प्रेरणम् । भृत्यादे कस्यचित् क्रियाया नियोजनम् । निमन्त्रण नित्यनैमित्तिककर्मविषया प्रवर्तना । आमन्त्रण काम्यविषया । अधीष्ट

२६. यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च [६ । ४ । १०३]

लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् स चोदात्तो ङिच्च । ङित्त्वोक्तेर्ज्ञायते ङित्त्वं नादेशानामिति ।

२७. लिङ सलोपोऽनन्त्यस्य [७ । २ । ७९]

सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् ।

२८. इतश्च [३ । ४ । १००]

ङितो लस्य परस्मैपदेष्विकारस्य लोपः स्यात् ।

सत्कारपूर्विका सर्वविषया[१] । एषु चतुर्ष्वपि प्रवर्तना नाम प्रवर्तते[२] । सैव लिङर्थ । भेदेन तूपादान प्रपञ्चार्थम् । सम्प्रश्न सम्प्रधारणम् । तद्वेद वा कर्तव्यमिति । प्रार्थना याच्ञा ।

एष्वर्थेषु इति । गम्यमानेषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्विति शेष । तेन विदध्यात् निमन्त्रयेदिति प्रकृत्याभिहितेष्वपि विध्यादिषु भवति । लिङस्तु कर्त्रादयो वाच्या । "ल कर्मणि च" (३ । ४ । ६९) इति वचनात् । लिङ् विध्यादिवाची, कर्त्रादयस्त्वाक्षेपलभ्या इति तु मतान्तरम् ॥ २५ ॥

यासुट् । **स चोदात्त** इति । स यासुट् । उदात्तवचन ज्ञापकम् "आगमा अनुदात्ता" इति । **ङिच्च** इति । ङित्त्व परस्मैपदाना विधीयते तन्निमित्तत्वात् गुणादिप्रवृत्तेस्तत्रैव ङित्त्वविधेरर्थवत्त्वात् ङित्त्वोक्तेरित्याद्यप्यत्रैवानुकूलम् । ननु लिङो ङित्त्वात्तदादेशानामपि स्थानिवत्त्वादेव ङित्त्व सिद्ध तत्कि ङिद्वचनेनेत्यत आह—**ङित्त्वोक्ते** इति । तेनाचिनवम् इत्यादौ गुण सिद्धयति । एतच्च ज्ञापकम् "ङिच्च पिन्न पिच्च ङिन्न भवति" इत्यनाश्रित्योक्तम् । तदाश्रयणे तु स्थानिवद्भावप्राप्त ङित्त्वमौपदेशिकेन पित्त्वेन बाधितमिति विध्यर्थमेतत् स्यात् चिनुयादिति सिद्धयर्थम् ।

एवमपि नैतज्ज्ञापक यद्वक्ष्यति—शृणुयुरित्यादौ यासुटो ङित्त्वान्न गुण इति । नैतदेकान्तिक प्रयोजनम् "जुसि च" (७ । ३ । ८३) इत्यत्राचीत्यनुवृत्तेरन्यथासिद्धत्वात् । सति तु ङिच्चेत्यस्मिन् भवत्येतदप्यपि प्रयोजनम् इति । यासुट उकार उच्चारणार्थः । ट आदिवृद्धयर्थ ॥ २६ ॥

लिङः सलोप इति । सेति लुप्तषष्ठीक पृथक् पदम् । अनन्त्यस्येत्यनेन विशेष्यते इत्याह—अनन्त्यस्य सस्येति ॥२७॥

---

१. सर्वकर्मविषयेति ख० पु० ।

२. वर्तते इति ख० पु० ।

२९. अतो येयः [७ । २ । ८०]

अतः परस्य या इत्यस्य इय् स्यात् सार्वधातुके । गुणः । यलोपः । भवेत् ।

३० तस्थस्थमिपा तान्तन्ताम [३ । ४ । १०१]

ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात् स्युः । भवेताम् ।

३१. झेर्जुस् [३ । ४ । १०८]

लिङो झेर्जुस् स्यात् । ज इत् । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् ।

३२. नित्य ङितः [३ । ४ । ९९]

ङिल्लकारोत्तमसकारस्य नित्य लोपः स्यात् । भवेव । भवेम ।

भवेत् इति । भवति इति स्थिते यासुट सलोप, या इत्यस्येय् । आद् गुण । "लोपो व्योर्वलि" (६ । १ । ६६) इति यलोप । "इतश्च" (३ । ४ । १००) इतीकारलोप ।

ननु "सुट् तिथो " (३।४।१०७) इति सुटा भाव्यम् । न च यासुटाऽस्य बाध, भिन्नविषयत्वात् । सुट् हि तयोर्भक्त । यासुट् तु लिङ इति । सत्यम् । अस्तु सुट् लिङ सलोप इति यासुट इव सुटोऽपि लोपो भविष्यति । एतच्च पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिपक्षे ज्ञेयम् । आचार्यैस्तु विशेषाभावात् सुड् नोदाहृत, भविषीष्टेत्यादावेव श्रवणसम्भवा-दुदाहरिष्यते ।। २९ ।।

झेर्जुस् । ज इत् इति । चुटू इत्यनेन । भवेयु इति । अत्र या उस् इति स्थिते 'उस्यपदान्तात्" (६ । १ । ९६) इति पररूप बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च "अतो येय " (७ । २ । ८०) इति प्रवर्तते, तत आद् गुण । अवल्परत्वाद्वलि लोपो नास्ति ।। ३१ ।।

नित्य ङित । ङिल्लकारोत्तमसकारस्य इति । ङिद् यो लकारस्तदादेशो य उत्तम-पुरुषस्तत्सम्बन्धिन सस्येत्यर्थ । ननु भूयासमित्यत्रापि प्राप्नोति । उच्यते । उत्तम-शब्द आवर्तते । तत्रैकोऽन्त्यार्थस्तेनोत्तमपुरुषसम्बन्धिन उत्तमस्यान्त्यस्य लोप इत्यर्थ । यद्वा नित्यग्रहणमतिरिच्यते 'वैतोऽन्यत्र" (३ । ४ । ९६) इति वाग्रहणाननुवृत्ते । स्वरितेनेत्येव सिद्धे । तेन नित्यमुत्तमस्येत्यर्थ. । यासुटस्तु सा नैर्वाविध. । लिङोऽ-न्यत्रोत्तमे तदभावात् । तेन वस्मसारेवाय सलोप ।। ३२ ।।

३३. लिङः सीयुट् [३ । ४ । १०२]

लिङः आत्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात् । सेर्लोपः । भवेत । भवेयाताम् ।

३४. झस्य रन् [३ । ४ । १०५]

लिङो झस्य रन् स्यात् । भवेरन् । भवेथाः । भवेयाथाम् । भवेध्वम् ।

३५. इटोऽत् [३ । ४ । १०६]

लिङादेशस्येटोऽत् स्यात् । भवेय । भवेवहि । भवेमहि ।

३६. लोट् च [३ । ३ । १६२]

विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ।

३७. आशिषि लिङ्लोटौ [३ । ३ । १७३]

धातोर्लिङ्लोटावाशिषि स्तः ।

लिङ सीयुट् । यद्यप्यय लिङ सामान्येन विधीयते, तथापि परस्मैपदेषु यासुट् विशेषविहित इति परिशेषादात्मनेपदे सीयुट् पर्यवस्यतीत्याह—**लिङात्मनेपदस्येति** । तेन परस्मैपदे यासुटि कृते तस्य लिङ्भक्तत्वात् पुन सीयुड् न भवतीति भाव । **सलोप** इति । 'लिङ सलोपो" (७ । २ । ७९) इत्यनेन । **भवेत** इति । भव त इति स्थिते सीयुट् सुट् च पूर्ववत् । तयोरुभयोरपि "लिङः सलोपो०" (७ । २ । ७९) इति सलोप । यलो । । आद् गुण । एव भवेयातामित्यादावपि सुटो लोपो ज्ञेय ॥३३॥

झस्य रन । **झस्य इति** । समुदाय स्थानी न [1]झकारमात्रम्, अन्यथाऽकारो न निवर्तेत । एव च झोऽन्तापवाद इति प्राचोक्तमपास्तम् । येन नाप्राप्तिन्यायेन वा योज्यम् । **भवेरन्निति** । "न विभक्तौ तुस्मा" (१ । ३ । ४) इति नस्य नेत्त्वम् । **भवेध्वमिति** । "अनचि च" (८ । ४ । ४७) इति द्वित्व न भवति । "दीर्घादाचार्याणाम्" (८ । ४ । ५२) इति निषेधात् ॥ ३४ ॥

इटोऽत् । इडित्यादेशो गृह्यते नागमोऽनर्थकत्वात् लस्येति सम्बन्धाच्चेत्याह—**लिङादेशस्येति** । तेन भविषीष्टेत्यादाविटो न भवतीति भाव । अदिति तकार उच्चारणार्थ । तेन 'न विभक्तौ" (१ । ३ । ४) इति निषेधो न शङ्क्य. । अनित्यत्वाद्वा ॥ ३५ ॥

---

१ न तु झकारमात्रमिति ख० पु० ।

३८. एरुः [३ । ४ । ८६]

लोट इकारस्य उः स्यात् ।

३९. तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम् [७ । १ । ३५]

आशिषि तुह्योः स्थाने तातङ् स्याद्वा । ङित्त्वं गुणाद्यभावाय नान्त्यादेशाय । भवताद्वा ।

४० लोटो लङ्वत् [३ । ४ । ८५]

लोटो लङ्वत्कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । भवताम् । भवन्तु ।

एरु । इडवहिमहिडा तु न भवति 'एत ऐ" (३ । ४ । ९३) इति लिङ्गात् यद्वा कृतेऽप्युत्त्वे पुन प्रसङ्गविज्ञानादेरेत्व भविष्यति ॥ ३८ ॥

तुह्योस्ता । यद्यपि तिह्योरित्युक्तेऽपि साहचर्यात् लोट एव तिग्रं ह्रीष्यते नाशीलिङोऽपि, तथापि प्रतिपत्तिलाघवाय तुह्योर्ग्रहणम् । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशोऽयम् । नन्वपवादत्वात् "ङिच्च" (१ । १ । ५३) इत्यन्तस्य भाव्यम्, अनङादिवदित्याशङ्क्याह ङित्वमिति ।

अय भाव —तातङोऽनेकाल्त्वात् सर्वादेशतैव युक्ता परत्वात् ङिच्चेत्यस्य बाधनात् । अनङादिषु तु ङित्वसामर्थ्यात् रस्यापि सर्वादेशत्वस्य बाध । इह तु न ।ङित्वस्य सामर्थ्यम्, सर्वादेशत्वेऽपि ब्रूतात् मृष्टादित्यादौ गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्य सम्भवात् । अबाधेनैवोपपत्तौ[1] बाधो न न्याय्य ।

ततश्चैव योजना—गुणाद्यभावाय यत्सम्भाव्यते ङित्व तदन्त्यादेशाय न भवति, अनन्यार्थङित्वेष्वेतदप्रवृत्तेरिति भाव. । यद्वाऽत्र ङित्व गुणाद्यभावाय तच्च सर्वादेशत्वेऽपि सम्भवत्यतोऽन्त्यादेशत्वाय न भवत्यनन्यार्थत्वाभावादिति । अन्यथा "एरु" (३ । ४ । ८६) इत्यस्यानन्तर तिह्योस्तादित्येव वाच्ये ङित्करण नान्त्यादेशाय, किं तु गुणाद्यभावाय । तच्च सर्वादेशतामन्तरेण न भवतीत्यर्थ ॥३९॥

लोटो लङ्वत् । "विदो लटो वा" (३ । ४ । ८३) इति वानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषया अडाट्जुसो न स्युरित्याशयेनाह—तामादय इति । तान्तन्ताम ।

---

१ अबाधेन चोपपत्ताविति ख० पु० ।

४१. सेर्ह्यपिच्च [३ । ४ । ८७]

लोटः सेर्हिः स्यात् सोऽपिच्च ।

४२. अतो हेः [६ । ४ । १०५]

अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् । भव, भवताद्वा । भवतम् । भवत ।

४३. मेर्निः [३ । ४ । ८९]

लोटो मेर्निः स्यात् ।

सलोपश्च इति । "नित्यं ङितः" (३ । ४ । ९९) । वस्तुतस्तु लोट इत्युपमेये षष्ठोदर्शनादुपमानेऽपि षष्ठ्यन्ताद्वति । तेन लङः स्थाने यत्कार्यं तामादि तदेवातिदिश्यते । ननु[1] यल्लङि अडादि । जुसपि मुख्ये लङि भवति नातिदेशिके ङिदधिकारे "लङः शाकटायनस्यैव" (३ । ४ । १११) इत्यत्र लङ इति योगं विभज्य लङेव यो लङिति व्याख्यानात् । भवतामिति । तसस्ताम् ॥ ४० ॥

सेरिति । ह्रीत्यविभक्तिको[2] निर्देशः । अपिच्चेत्यनेन स्थानिवद्भावप्राप्त पित्त्वं निषिध्यते । तेन "सार्वधातुकमपित्" (१ । २ । ४) इति ङित्वाद् ब्रूहि मृड्ढीत्यादौ गुणवृद्धी न भवतः । एतदेव[3] पिद्वचनं ज्ञापकं भवत्यनुबन्धकार्याणा-मल्विधित्वेऽप्यतिदेश इति ॥ ४१ ॥

अतो हे । भवेति । ननु भूसि इति स्थिते नित्यत्वाविशेषेऽपि परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं हिरादेश एव भवति ततश्शप् । ततश्च शबकारमाश्रित्य "अतो हे" (६ । ४ । १०५) इति लुका न भाव्यम्, "सन्निपातलक्षण" (प०) इति वचनात् । लुग्वचनं तु चिकीर्षा-जिहीर्षेति सन्नन्ते सावकाशम् । सत्यम् । अनित्येयं परिभाषे-त्यदोषः । अत एव जहीत्यत्र जादेशस्यासिद्धत्वमारभ्यते । अन्यथा सन्निपातपरिभाषयैव सिद्धम् । कृते तु[5] हेर्लुकि "निमित्तापाय" न्यायेन शपो निवृत्तिर्न भवति, अनुपजीव्य हि नैमित्तिकं निवर्तते पपुष[6] इति । यथा नहि सम्प्रसारणेनेड्डुपजीव्यते । इह तु अत इति वचनाल्लुका शबुपजीव्यते । न चोपजीव्यविरोधो युक्तः । अन्यथा यथा हिर्निवृत्त इति शब् निवर्तेत । एवं शब् निवृत्त इति हेर्लुगपि निवर्तेतेति लुगेव न व्यवतिष्ठेत ।

---

१ न तु लङादि इति क० पु० ।

२ सेर्हीति ख० पु० ।

३ वेति अधिकं ख० पु० ।

४ अविधित्वे इति क० पु० ।

५ हि लुकि इति ख० पु० ।

६ यजुष इति क० पु० ।

४४.　आडुत्तमस्य पिच्च [३ । ४ । ९२]

लोडुत्तमस्याडागमः स्यात् स पिच्च । हिन्योरुत्त्वनिषेधः भवानि ।

४५.　ते प्राग्धातो. [१ । ४ । ८०]

ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः पूर्वं प्रयोज्याः ।

४६.　आनि लोट् [८ । ४ । १६]

उपसर्गस्थान्निमित्तात परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य णः स्यात् । प्रभवाणि "अदन्तरोरुपसर्गवत् वृत्तिर्बोध्या" (वा०) वृत्तिः समासः । अद् भवानि । अन्तर्भवाणि । "दुरः परस्य णत्व न" इति केचित् । दुर्भवानि । भवाव । भवाम । टेरेत्वे कृते ।

भवतादिति । ननु तातङोऽपि स्थानिवद्भावाद् "अतो हे" (६ । ४ । १०५) इति लुका भाव्यम् । नैष दोष । "हुझल्भ्य" (६ । ४ । १०१) इन्यतो द्वितीय-हिग्रहणमनुवर्तते, तेन हेर्विशेषणात् हिरित्येवरूपो[1] यो हिस्तस्य लुक् स्थानिवद्भावेन यो हिस्तस्य लुग् न भवति[2] । यद्वा तातङा परत्वाद् बाधितो हेलुंक् सकृद्गतिन्यायेन हेर्न प्रवर्तते ॥ ४२ ॥

आडुत्तमस्य । स उत्तमस्तत्रैव पित्कार्यसम्भवाद् न चाटि पित्[3] कार्यमस्ति । अनुदात्तत्वस्य "आगमा अनुदात्ता" इत्येव सिद्धे । अड्विधानमदानीत्याद्यर्थम् । इह तु अतो दीर्घेणापि सिद्धम् । हिन्यो इति । अद्धि, जुहुधि इति हे भवानीति[4] नेश्च "एरु" (३ । ४ । ८६ इत्युत्त्व प्राप्त निषिध्यते । उत्त्वग्रहणमुपलक्षणम् । "इतश्च" (३ । ४ । १००) इतीकारलोपस्यापि । आदेशयो पुनरिकारोच्चारणसामर्थ्याद्भय न[5] भवतीति भाव । यद्वा नाप्राप्तयोरुत्त्वेल्लोपयोरारभ्यमाणौ हिनो तयोर्बाधका-वित्यर्थ ॥ ४४ ॥

ते प्राग्धातो । तेग्रहण व्यवहितस्याप्युपसर्गस्य परामर्शार्थम् । गतयो ह्यनन्तरा । प्रयोगनियमार्थ चेद वचनम् । तेन परव्यवहितप्रयोगो न[x] भवति । धातो किम् ? प्रचिकीर्षति इति सन क्रियावाचित्वात्तत पूव प्रयोगो मा भूत् इति ॥ ४५ ॥

आनि लोट् । नि लोट् इत्येव सिद्धे आनिग्रहणमनित्यमागमशास्त्रमिति ज्ञापनार्थम् । तेन सागर ततुंकामस्येत्यादाविडभाव सिद्ध्यति । लोड्ग्रहण तु

---

१. हेरित्येवमिति क० पु० ।
२ लुग् भवतीति क० पु० ।
३. येत्का इति ख० पु० ।
४ वीणावावित्ति क० पु० ।
५. तत्रेति ख० पु० ।

४७ आमेत [३ । ४ । ९०]

लोट एकारस्याम् स्यात् । भवताम् । भवेताम् । भवन्ताम् ।

४८. सवाभ्या वामौ [३ । ४ । ९१]

लोडेतः सवाभ्यां परस्य क्रमाद् व अम् एतौ स्तः । भवस्व । भवेथाम् । भवध्वम् ।

४९. एत ऐ [३ । ४ । ९३]

लोडुत्तमस्यैत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः । आडागमः । वृद्धिः । भवै । आटोऽङित्त्वादियादेशो न । भवावहै । भवामहै ।

विस्पष्टार्थम् । प्रकृष्टा वपा[1] येषा तानि प्रवपानि मासानीत्यत्रोपसर्गग्रहणादर्थवद् ग्रहणाच्च न भविष्यति। निमित्ताद् इति । रषाभ्यामिति । 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीति च । अवन्तरो इति । उपसर्गत्वात् ऽद्धेति । 'आतश्चोपसर्गे" (३ । ३ । १०६) इत्यङ् भवति । अद् भवानीत्यत्रोपसर्गत्वात् प्राक् प्रयोगमात्र णत्व तु न भवति, तकारेण व्यवधानात् । अन्त शब्दे तु प्राक् प्रयोगोऽङ्किविधिणत्वानि च । अङ् अन्तर्धा किविधि । अन्तर्धि । णत्वे[3] उदाहरति—अन्तर्भवाणीति । दुर परस्य[4] इति । निर् दुरिति प्रादिषु पाठादुपसर्गत्वाद् भवत्येव णत्वम् । ये तूपसर्गप्रतिरूपकमेतदव्ययमिति मन्यन्ते तेऽत्रानुपसर्गत्वाण्णत्व नेच्छन्ति । तथा दुर्नय इत्यादौ णत्वाभावो दृश्यते टेरेत्वे इति "टित" (३ । ४ । ६९) इत्यनेन ॥ ४६ ॥

भवेतम् इति । "सार्वधातुकमपित्" (१ । २ । ४) इति ङित्वाद् "आतो ङित" (७ । २ । ८१) इतीयादेश ॥ ४७ ॥

सवाभ्याम् इति । क्रमादिति । सात्परस्य लोडेतो व वात्परस्य त्वमित्यर्थ ॥४८॥

एत ऐ । पचावेदमित्यत्र तु न भवति । आद् गुणस्य "असिद्ध बहिरङ्गम्" (प०) इत्यसिद्धत्वात् । अत एव 'आमेत" (३ । ४ । ९०) इत्यपि न भवति ।

वृद्धि इति । भव ए इति स्थिते "अतो गुणे" (६ । १ । ८४) इति पररूप बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात् प्रतिपदविधित्वाच्च "आडुत्तमस्य" (३ । ४ । ९२) इत्याट् ।

---

१ मस्येत्यधिक ख० पु० ।

२. वया वयानि इति क० पु० ।

३. णये इति क० पु० ।

४ प्रतिरूपकमव्ययमिति ख० पु० ।

५०. अनद्यतने लङ् [३ । २ । १११]

नास्त्यद्यतनो यस्मिन् भूते काले तस्मिन् वाच्ये धातोर्लङ् स्यात् ।

५१. लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः [६ । ४ । ७१]

एषु परेषु अङ्गस्याडागमः स्यात् स चोदात्तः । अभवत् । अभवताम् । झोऽन्ते इलोपे संयोगान्तलोपः । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम । अभवत । अभवेताम् । अभवन्त । अभवथाः । अभवेथाम् । अभवध्वम् । अभवे । अभवावहि । अभवामहि ।

५२. लुङ् [३ । २ । ११०]

भूतेऽर्थे लुङ् स्यात् ।

५३. माङि लुङ् [३ । ३ । १७५]

माङ्योगे लुङ् स्यात् सर्वलकारापवादः ।

"आटश्च" (६ । १ । ९०) इति वृद्धि । ततो "वृद्धिरेचि" (६ । १ । ८८) इति वृद्धि । ननु "आतो ङित" (७ । २ । ८१) इत्याट इयादेशेन भाव्यम्, तत्राह–आतो ङित्वादिति । आट इयादेशो नेति सम्बन्ध । मध्ये हेतु । अङित्वाद् इति । आट परस्योत्तमस्य पित्त्वेन ङिन्न भवतीति वचनादिति भाव ॥ ४९ ॥

अनद्यतन इति । यद्यय तत्पुरुष [1]स्याद् अद्यतनादन्यस्मिन्निति ततो व्यामिश्रणेऽपि प्राप्नोति । अद्य ह्योऽभुंक्ष्महि इति । अद्यतनानद्यतनसमुदायस्याप्यद्यतना[2]-दन्यत्वात्, अतो बहुव्रीहिरित्याह—नास्त्यनद्यतनो यस्मिन्निति । काले वाच्ये इति । तत्कालोपलक्षितक्रियाविशिष्टे कर्त्रादौ वाच्ये इत्यर्थ ॥ ५० ॥

लुङ्लङ् । स चोदात्त इति । 'आगमा अनुदात्ता" इत्यस्यापवाद । अभवदिति । "झला जशोऽन्ते" (८ । २ । ३९) इति जश्त्वम् । पक्षे "वाऽवसाने" (८ । ४ । ५६) इति चर्त्वं तकार ॥ ५१ ॥

लुङ् । भूतेऽर्थे इति । भूतसामान्येऽय विधि । अनद्यतनादिविशेषेषु तु लङादीनामपवादाना विधानम् ॥ ५२ ॥

माङि लुङ् । मा भवतु तस्य पापमित्यादो तु नाय माङ्, किन्तु माशब्द इत्याहु ॥ ५३ ॥

---

१. तत्पुरुषस्यादिति क० पु० । २ नान्यत्वादिति क० पु० ।

५४. स्मोत्तरे लङ् च [३ । ३ । १७६]

स्मोत्तरे माङि लङ् स्यात् लुङ् च ।

५५. च्लि लुङि [३ । १ । ४३]

धातोर्लुङि च्लिप्रत्ययः स्यात् । शबाद्यपवादः ।

५६. च्लेः सिच् [३ । १ । ४४]

च्लेः सिजादेशः स्यात् । इचावितौ ।

५७. गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु [२।४।७७]

एभ्यः सिचो लुक् स्यात् परस्मैपदेषु । गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम् ।

च्लि लुङि । इकार उच्चारणार्थं चित्त्वमन्तोदात्तार्थम् । यकापि च्लिर्न क्वापि श्रूयते, तथापि "मन्त्रे[1] घस" (२ । ४ । ८०) इत्यत्र लेरिति सामान्यग्रहणार्थं च्लि क्रियते । अन्यथा सिचश्चङोऽङ् इति प्रत्येक निर्देश्य स्यात् । शबाद्यपवाद इति । आदिशब्देन तद्ग्रहणप्रयुक्तानां श्यनादिविकरणानामपि[2] ।। ५५ ।।

च्ले सिच् । इचावितौ इति । तत्रेदित्त्वे प्रयोजनम् अमस्तेत्यत्र "अनिदिताम्" (६ । ४ । २४) इत्युपधालोपो मा भूत् । ये तु मन्यन्ते 'हन सिच्" (१ । २ । १४) इति कित्करणाज्ज्ञापकात् सिजन्तस्योपधालोपो न भवतीति तेषामिकार उच्चारणार्थं । इत्व चौपचारिकम् इदिव इत् यौगिक वा एति गच्छतीति[3] इत् । आगमानुदात्तत्व प्रत्ययस्वरमिव स्थानिवत्त्वप्राप्त चित्स्वरमपि स्थानिन्यादेशे च द्विश्चित्त्वमकारि ।।५६।।

गाति । गापोग्रहण इति । तत्र गातीति श्तिपा विकरणशून्यस्य निर्देशाल्लुग्विकरण इणादेशो गा गृह्यते । गाङ्गतावित्यस्य तु सत्यपि सम्भवे परस्मैपदासम्भवाद् अग्रहणम् । "लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्" (प०) इति परिभाषया "पा पाने" इत्यय गृह्यते, न पा रक्षणे इत्यादि । भूभुवोस्तिङि । भू सत्तायाम् । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सुवति-सूयत्योस्तु न ग्रहणम् ।। ५७ ।।

तिङो विकरणेन व्यवधानात् । विकरणङित्त्वेनैव गुणाभावसिद्धेश्च । अभूदिति । अभूस् ति इति स्थिते ितयत्वादिट पूर्व सिचो लुक् प्रत्ययलक्षणेन पुन सिच् इट् न भवति । इटो हि सिच्कार्यम्, न च कार्यम् निमित्तत्वेन नाश्रीयते इति । लुका

---

१. मिश्रेषसेरित्यत्रेति ख० पु० । २ भणीति ख० पु० । ३ गच्छतीत् इति ख० पु० ।

५८. भूसुवोस्तिङि [७ । ३ । ८८]

भू सू इत्येतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् । अभूत् ।

५९ क्ङिति च [१ । १ । ५]

गित्-कित्-ङिन्निमित्ते गुणवृद्धी न स्तः । अभूताम् ।

६०. भुवो वुग् लुङ्लिटोः [६ । ४ । ८८]

भुवो वुगागमः स्याल्लुङ्लिटोरचि । अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम ।

लुप्तत्वाच्च सिचि वृद्ध्यभाव । प्रत्ययलक्षणेन "अस्तिसिच" (७ । ३ । ९६) इताट् तु न भवति द्विसकारकनिर्देशात् श्रूयमाणसिच[1] एव तत्र ग्रहणात् इति भाष्ये स्थितम् । द्वितोयश्च सकार सिच इ-यस्यानन्तर निर्दिश्यते । सिचस् स इति । अविभक्तिकश्च निर्देशस्तस्य सयोगान्तलोपे सौत्रत्वादसिद्धत्व न भवति । तेनोत्त्व सिद्ध्यति । स च सकारोऽस्तिसिचो विशिनष्टि । सकारादस्तै सकारान्ताच्च सिच इति । तेनास्तेर्भ्वादेशे सिचो लुकि च न भवति । एतेनास्तोति पदान्तभूतस्यापदस्य सकारस्य पदान्तरेणान्वयायोगात्[2] । पृथक्पदत्वे तु न तस्य धातुत्वम्, नापि तत्सङ्घितस्य समुदायस्येति धातुविषयस्तिबनिर्देश एव नोपपद्यते इति माधवोक्त दूषण परास्तम्[3] । अन्ये तु आहिभुवोरोट्प्रतिषेध इति वार्त्तिकमुदाहरन्ति । तदसत् । स्थ निवत्स्वदूषण परे तस्मिन्ननादेशस्य भुवो ग्रहणासम्भवात् । सभवेऽपि वा अस्थादित्यादावप्रतीकाराच्च ॥ ५८ ।

क्ङिति च । कश्च ङश्च क्ङौ तावितौ यस्येति क्ङित् तस्मिन् । गकारोऽप्यत्र चर्त्वभूतो निर्दिश्यते । विष्णुरित्यादावपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । न च ग्लाजिस्थस्य क्नु कित् । स्थास्नुरित्यत्र "घुमास्था" (६ । ४ । ६६) इतीत्त्वप्रसङ्गात् । तदुक्तम् "स्नोर्गित्वान्न स्थ इकार क्ङितोरीत्त्वशासनात् ।

"गुणाभावस्त्रिषु स्मार्य श्युकोऽनिट्त्व कगोरिति" ।

तदेवमभिसन्धायाह—गित् कित्-ङिन्निमित्ते इति निमित्तग्रहणेन निमित्तसप्तमीय न परसप्तमीत्याह तेन भिन्न छिन्नमित्युपधागुणस्यापि निषेध सिद्ध्यति इक इत्यनुवृत्तो कामयत इत्यादौ "अत उपधाया" (७ । २ । ११६) इति वृद्धेर्न निषेध । तथापि

---

१ श्रूयमाण सिचे इति क० पु० ।

२ अन्वबायोग इति क० पु० ।

३. मप्यलग्रक वेदितव्यमिति ख० पु० ।

६१. आर्धधातुकं शेषः [३ । ४ । ११४]

तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धात्वधिकारविहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात्

६२. आर्धधातुकस्येड्वलादेः [७ । २ । ३५]

वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । गुणावादेशौ । षत्वष्टुत्वे । अभविष्ट । अभविषाताम् ।

६३. आत्मनेपदेष्वनतः [७ । १ । ५]

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्यादित्यादेशः स्यात् । अभविषत । अभविष्ठाः । अभविषाताम् ।

लैगवायन इति "आर्गुण" (६ । ४ । १४६) इत्यस्य निषेध प्राप्नोति फकः कित्त्वात् । नैष दोष । "क्ङिति च" (१ । १ । ५) इति चकार क्रियते स चेकेत्यर्थे निपातानामनेकार्थत्वात् तेनेक इत्येव शब्द समुच्चार्य विहिते ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इत्यर्थं । न चोर्गुण इक् शब्दमुच्चार्य विधीयते । ओरिति निर्दिष्टस्थानिकत्वेनेक्परिभाषाया अनुपस्थानात् । अभूतामिति । 'न भूसुधियो" (६ । ४ । ८५) इति निषेधस्त्वत्र न प्रवर्तते "नाभ्यस्तस्याचि" (७ । ३ । ८६) इत्यत पितोत्यधिकारात् ॥ ५६ ।

अभूवन्निति । उवडोऽपवादो वुक् । "आत" (३ । ४ । ११०) इति नियमात् प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त "सिजभ्यस्त" (३ । ४ । १०६) इति जुस् न ॥ ६० ।

आर्धधातुक । अत्र धातोरिति प्रकृतेऽपि "धातोरेकाच" (३ । १ । २२) इत्यतो द्वितीय धातुग्रहणमनुवर्तते तत्सामर्थ्याद् धातुशब्दमुच्चार्य विहितो य प्रत्यय स आर्धधातुकम् इत्यर्थो लभ्यते इत्याशयेनाह—धात्वधिकारे विहित इति । तेन भूभ्यामित्यत्र क्विबन्ताद्धातोर्विहितस्य भ्यामो न भवति । धातोर्विहित एतावत्युक्तेतु स्यादिति भाव ॥ ६१ ।

आर्ध । "नेड् वशि कृति" (७ । २ । ८) इत्यत इडीति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहण निषेधानुवृत्तिर्मा भूदिति । अभविष्टेति । परस्मैपदेष्विति वचनात् "गातिस्था" (२ । ४ । ७७) इति सिचो न लुक् । नापि सिचि वृद्धिः । इट् । "सार्वधातुक" (७ । ३ । ८४) इति गुण । अवादेश । "आदेशप्रत्यययो" (८ । ३ । ५९) इति षत्वम् । "ष्टुना ष्टु" (८ । ४ । ४१) ॥ ६२ ॥

आत्मनेपदे । अनकारादिति । अङ्गस्येति वर्तते तस्यानेन विशेषणात्तदन्तविधि तेनाकारान्तादङ्गात् परस्यात्मनेपदसम्बन्धिनो झस्य अदेत्यर्थं । ततश्च शयान्तै

६४. धि च [८ । २ । २५]

धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् ।

६५. विभाषेटः [८ । ३ । ७९]

इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वलुङ्लिटां धस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अभविड्ढ्वम् । अभविध्वम् । ध्वे सलोपो वा सस्य दः इति केचित् । अभविद्ध्वम् । अभवि । अभविष्वहि । अभविष्महि ।

इत्यत्र न भवति । अत्र ह्यङ्गस्यानन्तरमात्मनेपदं न तु झकारः । अन्तादेशस्त्वङ्ग-विशेषानुपादानादिहापि भवति । आत्मनेपदेषु किम् ? चिन्वन्ति । अनतः किम् ? भवन्ते । तपरकरणादिहापि भवति—गाते । गाते गाते ॥ ६३ ॥

धि च । धादौ प्रत्यय इति । यद्यपि प्रत्ययग्रहणं न सन्निहितं तथापि "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य" (८ । ४ । ६१) इति पूर्वसवर्णविधानं ज्ञापकम् । अस्मिन् प्रकरणे यो लोपः स प्रत्यये भवतीति । अन्यथोत्थानमिति स्थिते झलीति सलोपेनैवोत्थानादेः सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकम् । धीति धादिः प्रत्ययो गृह्यते इत्याशयः । तेन पयो धावतीत्यादौ न भवति । सस्य लोपः स्यादिति । अत्र "धिसकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम्" इति श्लोकवार्त्तिकमते सिच इति व्याख्येयम् । भाष्यकारस्त्वाह—चकाधीत्येव भवितव्यमिति । अत एवाचार्यैरुभयसाधारण्याय सलोपः इत्येव व्याख्यातम् । यद्ययं सलोपो नारभ्येत ततः सिचः षत्वे जश्त्वे च सति "विभाषेटः" (८ । ३ । ७९) इति मूर्धन्याभावपक्षेऽपि नित्यं डकारः श्रूयेत । अतः सलोपो मूर्धन्यविकल्पश्चारभ्यते । विकल्पस्तु लिड्षीध्वमोः सावकाशोऽभविड्ढ्वमिति । अभविध्वमिति । अत्र वकारः इण् ततः परः इट् ततः परो लुङो धकारस्तस्य मूर्धन्यष्ट-वर्गे चतुर्थो ढकारो भवति घोषवत्त्वादिनाऽऽन्तरतम्यात् । "अनचि च" (८ । ४ । ४७) इति पक्षे द्वित्वे जश्त्वे चाभविड्ढ्वम् इत्यपि भवति । मूर्धन्याभावे त्वभविध्वमिति । न च "अनचि च" (८ । ४ । ४७) इति द्वित्वे जश्त्वे च सलोपाभावपक्षादविशेषः इति वाच्यम् । द्वित्वस्य विकल्पितत्वात् । ध्वे सलोप इति । "धि च" (८ । २ । २५) इति विहितो यः सलोपः स वा स्यादिति केषाञ्चिन्मतम् । यदा च सलोपो नास्ति तदा "झलां जश् झशि" (८ । ४ । ५३) इति जश्त्वापवादे षत्वे प्राप्ते सस्य द इत्यर्थः । अभविद्ध्वमिति । एतच्च सलोपे द्वित्वपक्षे च तुल्यम् [1]अभविषीति । "नास्ति सिचोऽपृक्ते" (७ । ३ । ९६) इतीट् तु न भवति । "उतो वृद्धिः" (७ । ३ । ८९) इत्यतो हलीत्यनुवृत्तेः ॥ ६४-६५ ॥

---

१. ( ) इति रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

६६. न माङ्योगे [३ । ४ । ७४]

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्क्त माङ्योगे न स्यात् । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् । मा स्म भूत् ।

६७. परोक्षे लिट् [३ । २ । ११५]

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः ।

६८. लिट् च [३ । ४ । ११५]

लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न ।

६९. परस्मैपदाना णलतुसुस्थलाथसणल्वमाः [३।४।८२]

लिडस्तिबादिनवानां णलादयो नवादेशाः स्युः ।

७० इन्धिभवतिभ्यां च [६ । १ । ५]

आभ्यां परो लिट् कित् स्यात् ।

परोक्षे लिट् । परोक्षवृत्तेरिति । परोक्षत्वोपाधिकार्थवृत्तेरित्यर्थ ॥ ६५ ॥

यद्यपि क्रिया नित्य परोक्षैव । यदुक्त भाष्ये 'क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्" यथा गर्भो निर्लुठित इति । तथापि साधनपारोक्ष्यमिह विवक्षितम्, साधन च यद्यपि शक्ति सापि परोक्षैव तथापि शक्तिशक्तिमतोरभेदात् यत्र साधनशक्त्याश्रयभूत फूत्कारसीत्कारादिविशिष्ट सरब्धरूप द्रव्य प्रत्यक्ष न भवति तत्परोक्षमित्युच्यते । तस्मात् क्रियानाविष्टपुरुषमात्र-प्रत्यक्षेऽपि भवत्यय पपाच त्व पेचिथेत्यादि ॥ ६७ ॥

लिट् च । अत्र "लङ शाकटायनस्यैव" (३ । ४ । १११) इत्यत एवकारानुवृत्तेरार्धधातुकमेवेति नियमात् सार्वधातुकसज्ञातिवर्तते तत्फलमाह---तेन शबादयो न ॥ ६८ ॥

परस्मै । क्रमादिति । अर्थत. साम्यादिति भाव । नन्वकारो "अलोऽन्त्यस्य" (१ । १ । ५२) इति थशब्दाकारस्य प्राप्नोति फल च यथासख्यसपत्ति स्यात् । ततश्च तूपकार श्रूयेत । अत्राहु धातोरित्यनुवर्तते ततश्च "आदे परस्य" (१।१।५४) इति थकारमात्रस्याकारे कृते द्वयो "अतो गुणे" इति पररूप भविष्यति । यद्वा अ इति द्वावकारौ पररूपेण निर्दिष्टौ तेनानेकाल्त्वात् सर्वादेशो भविष्यति ॥ ६९ ।

इन्धिभवति । इन्धि इत्यागन्तुकेनेकारेण निर्देशो नेका । "अनिदिताम्" (६ । ४ । २४) इति नलोपप्रसङ्गात् । इन्धे. सयोगार्थं भवत पिदर्थं वचनम् ।

७१. लिटि धातोरनभ्यासस्य [६ । १ । ८]

लिटि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचो द्वे स्तः ।

७२. एकाचो द्वे प्रथमस्य [६ । १ । १]

लिडादावुक्तं द्वित्वं धात्ववयवस्य प्रथमस्यैकाचः स्यात् ।

७३ पूर्वोऽभ्यासः [६ । १ । ४]

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ।

ञिइन्धी दीप्तौ, भू सत्तायाम् । एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । इन्धेश्छन्दोविषयत्वात् भुवो वुको नित्यत्वात् ताभ्यां लिट किद्वचनानर्थक्यमिति । तथाहि भाषायामिन्धेः लिट् परो न सभवति "इजादेश्च" (३ । १ । ३६) इत्यामो विधानात् । यद्यपि "छन्दस्यमन्त्रे" इति निषेधात् सम्भवति समीधिरे इति तथापि "छन्दस्युभयथा" (३ । ४ । ११७) इति सार्वधातुकत्वेन ङित्वान्नलोप सिद्ध । भवतेरपि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाद्वुका गुणवृद्धी वाधिष्येते तत् किं कित्त्वेनेति ।। ७० ।।

लिटि धातोरिति । धातो किम् ? सुन्विरे । छन्दसि लिट सार्वधातुकत्वात् किं करणे कृते तदन्तस्य लिटि परे प्रथमस्यैकाचो द्वित्वं मा भूत् । अनभ्यासस्य किम् ? नोनाव । धात्ववयवस्यैकाच इति । एतेनानभ्यासस्येति नञ्तत्पुरुष इति दर्शितम् । आकरे बहुव्रीहित्वं धातुविशेषणं चेति स्थित तत्प्रयोजनं चाचा एतच्च "एकाचो द्वे प्रथमस्य" (६ । १ । १) इत्यधिकारलब्धमुक्तम् । तदेवोपन्यस्यति—एकाच इति । अधिकारोऽयं न विधि उत्तरविधीनां वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्याह ।। ७१ ।।

लिडादावित्यादि । एकाज्ग्रहणं जागर्त्यादिषु अनेकाच समुदायस्य मा भूदिति । प्रथमग्रहणं न्त्यानिवृत्त्यर्थम् । प्रथमत्वं च द्वितीयाजवधिकम् । तेन यत्र समुदाये द्वितीयमवधीकृत्य यावानेकाच्समुदाय यथा जागर्तो जागिति दरिद्रातो दरित्ति सन्नन्ते यङन्ते च भूस् भूय् इति तस्य सर्वस्य द्वित्वं तत्र पपाचेत्यादौ द्वितीयोऽच् नास्ति तत्र व्यपदेशिवद्भावात् पच् एतावानेव प्रथम एकाच्चेति द्विरुच्यते । एकाजिति बहुव्रीहिरियायेत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावाद्[1] भवति ।। ७२ ।।

पूर्वोऽभ्यास । अत्रेति । एकाचो द्वे इति प्रकरणे न तु "सर्वस्य द्वे" (८ । १ । १) इत्याष्टमिके इति प्राञ्च । एवं तु "द्युतिगमिजुहोत्यादीनां[2] द्वे च" (वा०) । दिद्युत् ।

---

१ व्यपदेशिवद्भवतीति क० पु० ।

२ जुहोतीनामिति ख० पु० ।

७४.　　ह्रस्वः [७ । ४ । ५९]

अभ्यासस्य ह्रस्वः स्यात् ।

७५　　अभ्यासे चर्च [८ । ४ । ५४]

अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । खयां चरः झशां जश इति विवेकः ।

७६.　　भवतेरः [७ । ४ । ७३]

भवतेरभ्यासस्योकारस्य अः स्यात् लिटि । भवतेरिति कर्तृनिर्देशात् भावकर्मणोर्नात्वम् । वेति केचित् । "अचो ञ्णिति" (७ । २ । ११५) इति वृद्धिप्राप्तौ "क्ङिति च" (१ । १ । ५) इति निषेधः । वुगागमः । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविव । बभूविम ।

इत्यादावभ्यासकार्य न स्यात् । एव दधृक् इत्यादावपि निपातितद्वित्वे । तस्मात् "लिटि धातोरनभ्यासस्य" (६ । १ । ८) इति प्रक्रमादत्र[1] ग्रहणेन धातुद्वित्व मात्र परामृश्यते । तेन विद्युत् दधृक इत्यादेरपि सग्रह । चराचर इत्यादौ तु आगागमविधानसामर्थ्यादभ्यासकार्याभाव' इति तत्रैव वक्ष्याम । अन्ये तु दिद्युदित्यादावन्येष्वपि दृश्यते इति दृशिग्रहणादभ्यासकार्यमित्याहु । पूर्व इति । द्वि प्रयोगात्मके द्वित्वे प्रथमो भाग इत्यर्थ ॥ ७३ ॥

अभ्यासे चर्च । चकारेण जशपि समुच्चीयते इत्याह—जशश्चेति । तर्ह्यनियम स्यादित्याशङ्क्यान्तरतमपरिभाषया व्यवस्थामाह—खया[3] चर इत्यादि । वर्गाणा प्रथमद्वितीयास्ते च विवृतकण्ठश्वासानुप्रदाना अघोषाश्च तेषा तादृशा एव चरस्तुल्यस्थाना । अवशिष्टा झश[4] तृतीयचतुर्थास्ते च घोषवन्त सवृतकण्ठा नादानुप्रदानास्तेषा तादृशा एव जशस्तुल्यस्थाना इत्यर्थ । तत्र प्रकृतिचरा प्रकृतिचरो भवन्ति चिचीर्षति, तितीर्षति । प्रकृतिजशा प्रकृतिजशश्च भवन्ति । जिगाय बुबुधे इति । एतदप्यान्तरतम्यादर्थत सिद्धम् ॥ ७५ ॥

भवतेर । अभ्यासोकारस्येति । एतच्च अलोऽन्त्यपरिभाषया लभ्यते । न च "नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधि" (प०) इति निषेधात् । भवतेरिति[5] कर्तृनिर्देशादित्यादि ।

१　दन्तग्रहणेनेति क० पु० ।

२　जशत्वे इति क० पु० ।

३　खया चर इत्यादि नास्ति क० पु० ।

४　जश इति क० पु० ।

५　कटनिर्देशानिति क० पु० ।

अथ भाव –कर्त्रर्थस्य तिबन्तरूपस्यानुकरणमिद न श्तिपा निर्देश , शपानिर्दिष्टत्वाच्च बोभावेति यङ्लुकि न भविष्यति। न चैव भवतीत्यत्र प्रसङ्ग । लिटीति वचनात्। अभ्यासस्यासभवाच्च। न च लिटि भवतीति रूप भवति। अतस्तेन कर्त्रर्थो लक्ष्यते। कर्त्रर्थे लिटि परे भवतेर स्यादिति। यत्तु कर्त्रर्थयो तिप्शपो निर्देशादिति[1] प्राच व्याख्यातम्। तदसत्। श्तिपो धातुनिर्देशमात्रे विधानात्। शपश्च[2] विकरणस्यानर्थकत्वादिति। एतच्चानाकरम् इत्यन्ते न मन्यन्ये इत्याशयेनाह्–वेति केचिदिति। तथा च कर्मण्यप्यत्रव दृश्यते। "तस्यातपत्र[3] बिभराम्बभूवे, विभावरीभिर्विभरावभूविरे" इति।

ननु बभूवेत्येव णलो णित्वाद् वृद्ध्या भाव्यमत[4] आह—अचो ञ्णितीत्यादि। 'इन्धिभवतिभ्या च" (१।२।५ इति पितो लिट कित्त्वादित्यर्थ । वृद्धिग्रहण च बभूविथेति गुणस्याप्युपलक्षणम्। नन्विग्लक्षणयोगु णवृद्ध्यो 'क्ङिति च" (७।२।११८) इति निषेध इत्युक्त तत्कथमजलक्षणाया वृद्धेर्निषेध । न च कित्त्ववैयर्थ्य थलि उत्तमे णलि च गुणनिषेधार्थत्वेनोपपत्ते , सत्यम्। कित्-ङित्-इत्युभयमत्रानुवर्तते। तत्र कित्वेनैव सिद्धे ङित्त्वविधेरजलक्षणाया अपि निषेधो भवतीति। ननु कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाद् वुगेव गुणवृद्धी बाधिष्यते तत्किं कित्त्वेन प्रतिषेधार्थेन।

न च कृतयोगु णवृद्ध्योरेजन्तस्य प्राप्नोति–अकृतयोस्तूदन्तस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वम्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन शब्दान्तरप्राप्त्यभावात्। सत्यम्। तदेतद्वार्त्तिककारस्य मत यदाह–इन्धेश्छन्दोविषयत्वात् भुवो वुको नित्यत्वात् ताभ्या लिङ किद्वचनानर्थक्यम् इति। सूत्रकारस्तु मन्यते वुगनित्य इति तद्विधौ "ओ सुपि" (६।४।८३) इत्यत ओरित्यनुवर्तते उवर्णान्तस्य भुवो वुग् यथा स्यात् बोभावेति यङ्लुकि मा भूदिति तत्र हि "इन्धिभवतिभ्या च" (१।२।६) इति श्तिपा निर्देशेन कित्त्व व्यावर्त्यते। तेन वृद्धिरेव भवति। एव चयथा तत्रानुवर्णान्तित्वाद् वुग् न भवति।

एव बभूवेत्यत्रापि वृद्धौ कृताया न प्राप्नोतीत्यनित्यो वुक् परया वृद्ध्या मा बाधीदित्यारम्भणीय कित्त्वम्। एष एव च कित्वे श्तिपा निर्देश वुकि च तदभाव कुर्वत सूत्रकृतोऽभिप्राय । वुगागम इति। 'भुवो वुग्लुङ्-लिटो (६।४।८८) इत्यनेन। अत्राय कार्यप्रवृत्तिक्रम द्विर्वचनात् परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वप्राप्तयोगु णवृद्ध्यो कित्त्वान्निषेधे[5] कृते परत्वादादौ वुक्। ततो भूव् इत्यस्यैकाच समुदायस्य द्वित्वम्।

---

१. वित्यर्थ इति ख० पु०।
२. स्त्वेति क० पु०।
३. तपत्तु पूर्त्तमिव साम्यवारीभिरावभूविवत इति क० पु०।
४ ध्यभव्येति क० पु०।
५ नित्यत्वादिति नास्ति क० पु०।
६ कित्त्वनिषेधे इति ख० पु०।

७७ लिटस्तझयोरेशिरेच् [३ । ४ । ८१]

लिडादेशयोस्तझयोरेश्-इरेच् इत्येतौ स्तः। बभूवे। बभूवाते। बभूविरे। बभूविषे। बभूवाथे। बभूविढ्वे। बभूविध्वे। बभूवे। बभूविवहे। बभूविमहे।

प्रथमस्येति तु द्वितोयाज्वर्जनार्थमिति[1] सिद्धान्तात्। ततो "हलादि शेष (७।४।६०) इति वलोपेऽप्यामक्षायम् इति। आचार्यस्तु रूपे विशेषाभावात् पूर्वं वुग्वोदाहृत। हलादि शेषश्च नोपन्यस्त। बभूवेति। तिपो णलादेशोऽनेकाल्त्वात्सर्वादेश। "नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्" (प० इत्यत्र नास्ति न ह्यकृते सर्वादेशे णकारस्य "चुटू" (१।३।७) इनात्सज्ञाऽस्ति। अप्रत्ययादित्वात्। सर्वादेशे तु कृते स्थानिवद्भावेन प्रत्ययादित्वादनन्तर[2] सा भवति।

ननु वुकि कृतेऽपि तस्य 'असिद्धवदत्राभात्" (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वादुवङ् प्राप्नोति। न च पुनर्वुकि 'उपधाया च" (८।२।७८) इति दीर्घत्वे वलि लोपे च बभूवेत्यादि रेत्स्यतीति वाच्यम्। वलि लोप प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वेन पूर्वं वलि लोपे कृते दीर्घस्यासम्भवात् दीर्घं, वलोपयोश्चान्तरङ्गयो कर्तव्ययोर्बहिरङ्गस्य वुकोऽसिद्धत्वेन तयोरप्रसङ्गादिति चेत्। सत्यम्। 'वुग्युटावुवङ्यणो सिद्धौ वक्तव्यौ" (वा०) इति वचनादुवङि कर्तव्ये वुकोऽसिद्धत्व न भविष्यतीति। एतच्च दीङ् क्षये इत्यत्र पठिष्यत्याचार्य। वुगर्थमिहैव पठितु युक्तम्। यद्वा "श्नसोरल्लोप" (६।४।१११) इति तपरकरणाज् ज्ञाकाद् आभायमसिद्धमनित्यमिति मत्वा तदुपेक्षितम्। बभूवतुरित्यादि। स्थानिवत्त्वेन विभक्तित्वान्न सस्येत्वम्। बभूविथेति। 'आर्धधातुकस्य" (७।२।३५) इनोट्। कित्त्वाद् गुणाभाव। वुका बाधितत्वाद् वा। बभूवेति। "आदे परस्य" (१।४।५४) इति थकारस्याकारादेशे 'अतो गुणे" (६।१।९७) इति पररूपे च रूपसिद्धि। बभूविवेत्यादि। नन्वत्र लिट कित्वात् "श्र्युक किति" (७।२।११) इति इट्प्रतिषेध प्राप्नोति। उपदेशे एवाच्त्वात् बुभूषतोतिवत्। सत्यम्। क्रादिनियमादिड् भविष्यति तदर्थं क्रादिसूत्रमात्र पठितु युक्तम् ॥ ७६ ॥

"एशिरेचोश्च थास से कृत एत्व विधीयते।
आदेशे तु कृते मा भूत् ज्ञापित भवितादिषु"

लिटस्त। शकार सर्वादेशार्थं। चोऽन्तोदात्तार्थ। बभूविरे। बभूविषे इति। थास से, इट्, षत्वम्। बभूविड्ढ्वे बभूविध्वे इति। "विभाषेट" (८।३।७९) इति वा ढत्वम्। "अनचि च" (८।४।४७) इति द्वित्वपक्षे जश्त्वेन बभूविद्ध्वे इत्यपि ॥ ७७ ॥

१ द्वितीयावर्जनार्थमिति क० पु०।
२. अनन्तर एवेति ख० पु०।

७८. अनद्यतने लुट् [३ । ३ । १५]

भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् प्रत्ययः स्यात् ।

७९ स्यतासी लृलुटोः [३ । १ । ३३]

लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् । धातोर्लृलुटोः परयोः क्रमात् स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तः । शबाद्यपवादः ।

८०. लुटः प्रथमस्य डारौरसः [२ । ४ । ८५]

लुडादेशप्रथमपुरुषस्य क्रमाद् डारौरस् एते आदेशाः स्युः । पदद्वयेऽपि डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपः । भविता ।

अनद्यतने । नास्त्यद्यतनो यस्मिन् सोऽनद्यतन इति पूर्ववद् बहुव्रीहिस्तेन व्यामिश्रणेऽपि भवति । अद्य श्वो गमिष्यतीति ॥ ७८ ।

स्यतासी । लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणमिति । उत्सृष्टानुबन्धम् लृ इति रूपसामान्यमनुक्रियते इत्यर्थः । तेन लृ इति एकनिमित्तरूप[1] लुडिति चापरमिति निमित्तयोर्द्वित्वात् स्यतास्योर्यथासंख्य सिद्धमित्याह—क्रमादिति । अन्यथा तु तन्न स्यात् निमित्तानां त्रित्वादनयोर्द्वित्वादिति । तासेरिकार उच्चारणार्थः । अन्ये तु मन्तेत्यात्मनेपदे[2] तस्य डादेशे[3] टिलोपे च कृते "अनिदिताम्" (६ । ४ । २४) इति नलोपो मा भूदिति तासेरिदित्त्वमिच्छन्ति । न च "असिद्धवदत्राभात्" (६।४।२२) इति टिलोपस्यासिद्धत्वम् । अनित्यत्वात् ॥ ७९ ।

लुट प्रथमस्येति । अत्र प्रथमस्येति परस्मैपदात्मनेपदयोराद्यास्त्रयस्त्रयो गृह्यन्ते । तत्र वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अत्राहु पूर्वं परस्मैपदेषु वर्तते तत आवृत्त्यात्मनेपदेष्वपीति । अथवा डारौरस इति कृतद्वन्द्वानामेकशेषस्तेन षट् स्थानिनः आदेशाश्च षडेवेति नतिष्ठन्ति । अथवा आन्तर्यतो व्यवस्था । एकार्थस्यैकार्थे द्व्यर्थस्य द्व्यर्थे बह्वर्थस्य बह्वर्थे इति तदेतदाह—पदद्वयेऽपीति चेत् । तथापि पदद्वयेऽपि डित्त्वसामर्थ्यादिति । डित्त्व हि टिलोपार्थं कृतम् । यदि च भत्वाभावात् स न स्यात्, डित्करणमनर्थकं स्याद् इत्यर्थः । ननु सति डित्त्वे आकारो विधीयमानोऽलोऽन्त्यस्य स्यात् । धातोरित्यविकाराद् "आदे परस्य" (१ । १ । ५४) इति चेत्, तथापि पदद्वयेऽपि डकारश्च श्रूयेत । ततश्च डकारोच्चारणस्य सर्वादेशार्थत्वात

---

१. एकनिमित्तयोरिति क० पु० ।

२. मन्तेति क० पु० ।

३ तङादेशे इति क० पु० ।

८१. रि च [७ । ४ । ५१]

रेफे परे तासेरस्तेश्च सस्य लोपः स्यात् । भवितारौ । भवितारः ।

८२. तासस्त्योर्लोपः [७ । ४ । ५०]

तासेरस्तेश्च सस्य लोपः स्यात् सादौ प्रत्यये । भवितासि । भवितास्थः । भवितास्थ । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः । भविता । भवितारौ । भवितारः । भवितासे । भवितासाथे । "धि च" (८ । २ । २५) इति सलोपः । भविताध्वे ।

८३. ह एति [७ । ४ । ५२]

तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । भविताहे भवितास्वहे । भवितास्महे ।

कथं सामर्थ्यम्, नैतत् । तथा सतीशादिवत् शितमेव कुर्यात् । भवितेति । भू ति इति स्थिते तिपो डा, सर्वादेश णल्वत् । ततस्तासि तासेरिट् गुणावादेशौ टिलोपः । तत्र कृते 'पुगन्तलघूपधस्य च" (७ । ३ । ८६) इतीटो लघूपधो गुण प्राप्नोति, तन्निषेधार्थम् 'दीधीवेवीटाम्" (१ ।१ ।६) इतीह पठितु युक्तम् । यद्वा 'नेड्वशि कृति" (७ । २ । ८) इत्यत इडित्यनुवर्तमाने पुनः 'आर्धधातुकस्य" (७ । २ । ३५) इतीड्ग्रहणम्, इडेव स्यादाङ्गा विकारो मा भूदित्यवधारणार्थं विज्ञास्यते तेन गुणो न भविष्यतीति । अन्यथासिद्धत्वान्निषेधसूत्रमुपेक्षितमाचार्यैः ॥ ८० ।

रि च । रेफे परे इति । रेफादौ प्रत्यये इत्यर्थः । अङ्गस्येत्यधिकारात् तेनाक्षिप्तस्य[१] प्रत्ययस्य रेफेण[२] विशेषणात् "यस्मिन् विधि " (प०) इति तदादिविधि ॥ ८१ ।

तासेरस्तेश्चेति । तासस्त्योर्लोप ७ । ४ । ५०) इति समुदायानुवृत्त्यनुरोधादेतदेवमुक्तम्, न पुनरस्ते रेफादिप्रत्ययः सम्भवतीत्यस्तेरित्यविवक्षित द्रष्टव्यम् । भवितेति । आत्मनेपदे तस्य डा । शेष प्राग्वत् । टेरेत्त्व तु न भवति । आदेशान मेत्त्व तु न भवतीति सेग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । भविताध्वे इति । 'धि च" "अनचि च" (८ । २ । २५) इति सलोप । रुत्वे सलोपो वा सस्य द इति केचिदिति पक्षेऽपि "अनचि च" (८।४।४७) इति धस्य द्वित्वे जश्त्वे च सदकारसलोपाभावेऽपि सस्य जश्त्वे तदेवैक रूपमाह । तच्चिन्त्यम् । "दीर्घादाचार्याणाम्" (८ । ४ । ५२) इति निषेधाद् द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वाच्च द्वैरूप्यस्यानिवार्यत्वात् ॥ ८२ ।

ह एति । अस्ते परस्मैपदित्वेऽपि यदाऽस्मात् 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे" (१।३।१४) इत्यात्मनेपद तदैकार सम्भवति । अह व्यतिहे इति । अत्राप्येतीति एकारादि प्रत्ययो

---

१ तेन तिप् तस्य रेफोऽण्विशेषणादिति क० पु० ।

२ तदेवैकरूप्यमाहेति क० पु० ।

८४. लिङाशिषि [३ । ४ । ११६]

आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् । तेन न शबादि ।

८५ किदाशिषि [३ । ४ । १०४]

आशिषि लिङो यासुट् कित् स्यात् । आर्धधातुकत्वात् सलोपो न । "स्कोः संयोगाद्योः" (८।२।२९) इति सलोपः. भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ।

गृह्यते । स च तासिसाहचर्यादुत्तमैकवचन सार्वधातुकमेव गृह्यते, नार्धधातुकम् । तेनैधामासे त्वद्येत्तामासे इत्यार्धधातुके न भवति । तासेर्हि सार्वधातुकमेवौकार सभवति[1], नार्धधातुकमिति ॥ ८३ ।

किदाशिषि । यासुट् कित् स्यादिति । यासुटोपलक्षितो लिङ् किदित्यर्थ । नहि यासुट कित्त्वे प्रयोजनमस्ति । कित्कार्याणा प्रत्यये विधानात् तदय वृत्त्यर्थ[2] आशिषि यत्र लिङो यासुट् विधीयते तत्र लिङ् कित् स्यादिति । यासुटोपलक्षितलिङ ङित्त्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे[3] सिद्धे[4] किद्वचनम् इज्यात् जागार्यादित्यादौ सप्रसारणादिसिद्ध्यर्थम् । **आर्धधातुकत्वादिति ।** "लिङ सलोप" (७ । २ । ७९) इत्यत्र सार्वधातुकलिङ इत्युक्तेरित्यर्थ । **स्कोरित्यादि** भू ति इति स्थिते "इतश्च" (३ । ४ । १००) इतीलोपे कृतियोर्यासुट्सुटो सस्य "स्को" (८ । २ । २९) इति सलोप । तत्र तिपि झलि सयोगादित्वात् यासुट[5] सलोपस्तस्यासिद्धत्वात्ति सयोगान्तलोपस्तु न भवति पदान्तसयोगादिलोपस्यानवकाशत्वात् ।

ननु सयोगादिलोपस्य "पूर्वत्रासिद्धम्" (८ । २ । १) इत्यस्यासिद्धत्वाद् हल्ङ्यादिलोपे न भाव्यम् । नैतद् । सुप्तिसोति प्रत्ययेन प्रकृतराक्षेपात् हलन्ता प्रकृतिर्गृह्यते । न च यासुट् सुडन्ता प्रकृतिरिति । यत्त्वाह माधव --भूयादित्यत्र सलोपस्यासिद्धत्वे सुटोऽपि लोपोऽसिद्धस्तस्य च तकारभक्तत्वाद् अपृक्तस्यैवाभाव इति । तच्चिन्त्यम् । एवमपि सुटमेवाश्रित्य लोपप्रसङ्गात् । प्रकृत्याक्षेपेण परिहार-

---

१ सर्वत इति क० पु० ।
२. तदप्रवृत्त्यर्थ इति क० पु० ।
३ लिङ्त्वेनैवेति क० पु० ।
४ सिधि इति क० पु० ।
५ यासुटोरिति क० । पु० ।
६ सुट इति क० पु० ।

८६ सुट् तिथोः [३ । ४ । १०७]

आशिषि लिङस्तकारथकारयोः सुडागमः स्यात् । यलोपः । भविषीष्ट । भविषीयास्ताम् । भविषीरन् । भविषीष्ठाः । भविषीयास्थाम् । भविषीढ्वम् । भविषीय । भविषीय । भविषीवहि । भविषीमहि ।

८७. लृट् शेषे च [३ । ३ । १३]

क्रियार्थोपपदादन्यत्र शुद्धे भविष्यत्यर्थे धातोर्लृट् प्रत्ययः स्यात् । चात् तत्रापि । "स्यतासी" (३ । १ । ३३) इति स्यः । भविष्यति । भविष्यतीति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः । भविष्यते । भविष्येते । भविष्यन्ते । भविष्यसे । भविष्येथे । भविष्यध्वे । भविष्ये । भविष्यावहे । भविष्यामहे ।

श्चेत्, तर्हि किमनेन ? अथागमे कृते विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वात् प्रत्ययत्वाच्च नापृक्तत्व तमात्रस्येति मतम् । न्तैव यासुट्मात्रेणापि तत्सुवचनम्, किं सुटोऽसिद्धत्वे नापूर्वं प्रतिपादितम् । प्रणिदापयतीत्याद्यर्थमागमिनोऽपि केवलस्यार्थवत्त्वमङ्गीकृतमाकरे इति न किञ्चिदेतत् । भूयास्तामित्यादौ सुटि कृते 'स्को "(८।२।२६) यासुट् मात्रस्य सस्य लोप । भूयासमित्यादौ यथा "नित्य ङित " (३ । ४ । ९९) इति यासुट सलोपो न भवति, तथा तत्रैवोक्तम् ।। ८५ ।

सुट् तिथो । तकारे[1] इकार उच्चारणार्थं इत्याह—तकारथकारयोरिति । एव वर्णमात्रागमेन सुटा लिङ आगमो यासुट् न बाध्यते भिन्नविषयत्वात् । भविषीष्टेति । सीयुट गुण । अवादेश । सुट् । यलोप । "आदेशप्रत्यययो" (८ । २ । ५९) इति षत्वम् । ष्टुत्वम् । अवयवावयवोऽपि समुदाय प्रत्ययावयवो दृश्यते । लोके यथा देवदत्तस्याङ्गुलिरिति । ततश्च तत्प्रत्ययावयवतकारमात्रभक्तोऽपि सुट् प्रत्ययग्रहणेन गृह्यते इति सुटोऽपि षत्वसिद्धि । भविषीढ्वमिति । "विभाषेट" (८ । ३ । ७९) इति वा ढत्वम् । भविषीयेति । इटोऽत् ।। ८६ ।

लृट् शेषे च । "तुमुन्ण्वुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम्" (२ । २ १०) इति प्रागुक्तम् । ततोऽन्य शेष इत्याह—क्रियार्थोपपदादन्यत्रेति । क्रिया अर्थ प्रयोजन यस्या क्रियाया सा क्रियार्था सा उपपद यस्मिन् स क्रियार्थोपपद क्रियार्थक्रियोपपद इत्यर्थं । यद्येवम् अनद्यतने लुड्विषयेऽपि प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—शुद्धे भविष्यतीति । चतुर्धा हि

---

[1] तौविति ख० पु० ।

८८. लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ [३ । ३ । १३९]

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे धातोर्लृङ् स्यात् कुतश्चित् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । स्यप्रत्ययः । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम । अभविष्यत । अभविष्येताम् । अभविष्यन्त । अभविष्यथाः । अभविष्येथाम् । अभविष्यध्वम् । अभविष्ये । अभविष्यावहि । अभविष्यामहि । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यद् इत्यादि ज्ञेयम् ।

भविष्यत्काल । अद्यतनानद्यतनव्यामिश्रणसामान्यरूपभेदात् । यदुक्तम्—

भूत[1] पञ्चविधस्तत्र भविष्यँश्च चतुर्विध ।
वर्तमानो द्विधाख्यात इत्येकादश कल्पना ॥

तत्रानद्यतने भविष्यति परत्वाल्लुटा भाव्यम् इत्यन्यत्र भविष्यत्यय विधिरित्यर्थ । तत्रानद्यतन इति 'बहुव्रीहिनिर्देशाद् व्यामिश्रणेऽपि लृडेव भवति । चात्रापीति । क्रियार्था क्रियोपपदेऽपीत्यर्थ । भविष्यतीति शेषस्योदाहरणम् । क्रियार्थोपपदस्य तु न भविष्यतीति व्रजतीति । भविष्यामीति । "तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थम्[2]" (वा०) इत्युक्ते स्यान्तस्याङ्गसञ्ज्ञेति "अतो दीर्घो यञि" (७ । १ । ३) इति दीर्घ । भविष्यते इत्येत्वम् । भविष्येते इत्यत्र "आतो ङित " (७ । २ । ८१) इतोयादेश ॥ ८७ ।

लिङ्निमित्ते इति । लिङो निमित्तम् "हेतुहेतुमतोर्लिङ्" (२ । २ । १५६) "कामप्रवेदनेऽकच्चिति" (२ । २ । १५३) इत्येवमादि तत्र गम्यमाने । कुतश्चिदिति । कस्माच्चिद् वैगुण्यात् क्रियाया अनभिनिर्वृत्तौ गम्यमानायामित्यर्थ । स्यप्रत्यय इति "स्यतासी" (२ । १ । ३३) इत्यत्र लृङ्लृटोर्ग्रहणमित्युक्तम् । अभविष्यदिति । भू ति इति स्थिते इतश्च" (३ । ४ । १००) इतोकारलोप । अडागम स्यप्रत्यय । इडागमे गुणायादेशौ । षत्वम् । क्रियातिपत्ति विवृणोति—सुवृष्टिश्चेदित्यादि । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यत् । न च सुवृष्टिर्भविष्यति तस्मात् सुभिक्षमपि न भविष्यतीत्यर्थ । अत्र भविष्यत्सुभिक्षहेतुभूता वृष्टि बुद्ध्योत्प्रेक्ष्य तदतिपत्ति च

---

१ अय श्लोको पूर्णो नास्ति क० पु० ।

२ नेत्येव क० पु० ।

३ अभिनिवृत्ताविति क० पु० ।

८९. शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे [८।४।१८]

उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णत्वं वा स्यात्। प्रणिभवति। प्रनिभवति। एवं चेतत्यादयः। चितो संज्ञाने।

प्रमाणान्तरादवगम्य वक्रोक्त्या वाक्यं प्रयुङ्क्ते। तत्र हेतु[1]हेतुमतोर्वृष्टिसुभिक्षयोर्भविष्यत्कालयोरतिपत्तिरितो वाक्यादवगम्यते। "[२]भूते च" (३ । ३ । १४०) इति सूत्रान्तरेण भूतकालेऽपि क्रियातिपत्तौ लृङ् विधीयते। तत्राप्येष एव प्रयोग ॥८८।

शेषे विभाषा। "नेर्गदनद" (८।४।१७) इति सूत्रोक्तापेक्षयाऽन्य शेष इत्याह—**गदनदादेरन्यस्मिन्निति।** उपदेशे किम्? प्रनिचखादेति[3]। अकखादौ[4] किम्? प्रनिकरोति। प्रनिखादति। अषान्त इति किम्? प्रनिपिनष्टि। उपदेशग्रहणात् प्रनिचक्षे इत्यत्रापि निषेधो भवति। शेषे किम्? प्रणिगदति प्रणिनदतीति। अस्मादेव नेर्णत्ववचनाद् ज्ञापकाद् निशब्दव्यवधानेऽपि प्रशब्द. प्रयुज्यते। उपसर्गानुवृत्ते स्वरितत्वेनापि सुवचत्वात्। "ते प्राग्धातो" (१ । ४ । ८०) इति तेग्रहणेन विजातीयव्यवधानस्यैव निषिद्धत्वात्। एवमिति अनेन प्रकारेण चितीप्रभृतयोऽपि लकारेषूदाहर्तव्या। विशेषस्तु वक्ष्यते इत्यर्थ। तानेव विशेषान् धातुविशेषेषूदाहरिष्यन् परस्मैपदात्मनेपदमिश्रप्रकरणभेदेनोपक्रमते। चितीति। सज्ञान चैतन्यम्। उपलक्षणमेतत्। स्मरणेऽपि हि दृश्यते चेतन्ती सुमतीनाम् इति। तथा च "अधीगर्थदयेशा कर्मणि" (२ । ३ । ५२) षष्ठी प्रयुक्ता। तथा सधानेऽपि। यदाह श्रीरामस्वामी प्रायो विनाशश्चित्तसधान प्रायश्चित्तमिति। "प्रायस्य चित्तिचित्तयो" (वा०) इति पारस्करादिपाठात् सुट्[5]। तथा शोधनेऽपि स्मरन्ति—"प्राय पाप विनिर्दिष्ट चित्त तस्य विशोधनम्" इति। निश्चयेऽपि स्मर्यते। 'प्रायो नाम तप प्रोक्त चित्त निश्चय उच्यते। तयोर्निश्चयसयुक्त प्रायश्चित्त विदुर्बुधा" इति। चितीति ईकार 'श्वीदितो निष्ठायाम्" (७ । २ । १४) इतीट्प्रतिषेधार्थ। अज गतावित्यन्ता। द्वाविंशति सेट्का एव। वृद्धाविति यावत् परस्मैपदिन ॥ ८९।

---

१ तत्र हेतुमतोरित्येव क० पु०।

२ रस्मिन्निति क० पु०।

३ प्रनिचिकायेति ख० पु०।

४. अकखादावित्यारभ्य–प्रनिखादतीत्यन्तो नास्ति क० पु०।

५ मुद्रा इति क० पु०।

९० पुगन्तलघूपधस्य च [७ । ३ । ८६]

पुगन्तस्य लघूपधस्य चेको गुणः स्यात् सार्वधातुकयोः। चेतति। चेतेत्। अचेतत्। लुङि सिचि इडागमे कृते।

९१. वदव्रजहलन्तस्याचः [७ । २ । ३]

एषामचः स्थाने वृद्धिः स्यात् सिचि परस्मैपदे। इति वृद्धिप्राप्तौ।

पुगन्त। अत्र यदि पुगन्तो यस्य लघ्वी उपधा यस्येति च बहुव्रीहिर्ज्ञायते, तेनाङ्ग विशेष्यते तदा चेक्[1] वैय्यधिकरण्येन विशेष्येत पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुण इति। ततो दरिद्रापयति, भिनत्ति इत्यादावुपधाया अपीको गुण स्यादत पुकि अन्त पुगन्त लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधमिति। द्वन्द्वैकवद्भावान्नपुसकह्रस्वत्वम्। इकश्च समानाधिकरण विशेषणम्। पुकि परे अन्तभूतो य इक्, तथा लघ्वी या उपधा तद्रूपस्येको गुण इत्याकरे व्याख्यातम्। ततश्चेहापि लघूपधाया इति व्याख्यातु युक्तम्, न तु लघूपधस्य चेति। सत्यम्—

एव मन्यते बहुव्रीहावपि इक प्रत्ययेनादन्तत्वेन विशेषणाद् "येन नाव्यवधानम्" इत्येकवर्णाव्यवहितस्येको भविष्यति, न तु भिनत्तीत्यादावनेकेन व्यवायादिति। लघूपधस्येति किम्? ईहते, ऊहते। कथ तर्हि भेत्ता छेत्तेत्यादौ गुण प्रकृतिप्रत्ययावयवयोर्हलोरानन्तर्येण "सयोगे गुरु" (१ । ४ । ११) इति गुरूपधत्वात्। नैष दोष। "असिगृधिक्षिपे क्नु" (३ । २ । १५०) "हलन्ताच्च" (१ । २ । १०) इति क्नुस गो किल्करण ज्ञापक भवति प्रकृतिप्रत्ययहलोरानन्तर्येऽपि लघूपधगुण इति। चेततीति। चित् लट् तिप् शप् उपधाया गुण। चेतत चेतन्तीत्यादि। चेतेदिति। विध्यादौ लिङ्। तस्य तिप् यासुट् सुटो लोप, शप्। "अतो येय" (७ । २ । ८०) "इतश्च" (३ । ४ । १००) इतोकारलोप। आद् गुण। वलि लोप। चेतेताम्। चेतेयुरित्यादि। चेतन्त्विति। लोटस्तिप्। शप्। एरु। चेततादिति[2]। चेतताम्। चेतन्तु[3]। अचेतदिति। लडस्तिप्। इलोप। अडागम। शप्गुणौ। अचेतताम्। अचेतन्निति। लुडीत्यादि। चित् अस्माल्लुडस्तिप् इलोप "च्लि लुङि" "च्ले सिच्" (३ । १ । ४४) इचावितौ अडागम अचित् स् त् इति स्थिते उपधागुणे (३ । १ । ४३) प्राप्ते तदपवाद वृद्धिमाशङ्कते ॥ ९० ।

वदव्रज। वद व्यक्तायां वाचि। व्रज गतौ। हल् अन्ते येषा तानि अङ्गानि त्रयाणा समाहारद्वन्द्वाऽयमित्याह—एषामिति। हलन्तत्वादेव सिद्धे वदव्रज्योर्ग्रहण

---

१ चेकोइति क० पु०

२. चेतताद्देति द्विवार क० पु०।

३ चेतुन्तमिति क० पु०।

९२. नेटि [७ । २ । ४]

इडादौ सिचि हलन्तस्य वृद्धिर्न स्यात् । गुणः ।

९३. अस्तिसिचोऽपृक्ते [७ । ३ । ९६]

अस्तेः सिचश्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमः स्यात् । लघूपधत्वेटो गुणे प्राप्ते ।

९४. दीधीवेवीटाम् [१ । १ । ६]

दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः ।

"अतो हलादेलघो" (७ । २ । ७) इति विकल्पबाधनार्थम् । सिचि परस्मैपदेष्विति । परस्मैपदे परे सिचीत्यर्थ । एतच्चाङ्गस्य विशेषण न त्वचो हलन्तेष्वचोऽनन्तरस्यासभवात् । अथापि येन न व्यवधानमिति न्याय । एवमप्येकवर्णेन व्यवधान स्यान्नानेकेन अराङ्क्षीत् अभाङ्क्षीत् इति । यदा तु ग्रहणे जातिनिर्देशस्तदाज्विशेषणेऽप्यदोष । उदवोढामित्यत्र तु वहे सिचि ढत्वधत्वढलोपानामसिद्धत्वात् पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धि प्रवतते, पश्चादोत्त्व तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति सकृत्प्रवृत्त्या कृतकार्यत्वात् । यत्र त्वकृता तत्रौकारस्यापि भवति सोढामित्रस्यापत्य सौढामित्रिरिति ॥ ९१ ।

नेटि । इडादौ सिचीति । यद्यपीडिति समुदायनिर्देशो नाल्ग्रहणम्, तथापि टकारस्यानुबन्धस्यानेकान्तत्वाद् इकारमात्रनिर्देशे तात्पर्यमिति 'यस्मिन्विधि" (प०) इति तदादिविधिर्दर्शित । हलन्तस्येति । "अनन्तरस्य विधिर्वा" इति न्यायेन वदव्रजेत्यस्यापवादो न सिचि वृद्धेस्तेनालावीत् इत्यादौ न निषेध इति भाव । न चात्राप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणावादेशयो कृतयोर्हलन्तवृद्धयैव भवितव्यमिति वाच्यम्, सिचि वृद्धया वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि गुणस्य बाधनान् । "ह्यन्तक्षण" (७ । २ । ५) इति णिश्विग्रहणेन "न सिच्यन्तरङ्गमस्ति" इनि ज्ञापनाच्च । अन्यथा औनयीत् अश्वयीत् इत्यत्राप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणायादेशयो कृतयोर्यान्ताना नेत्येव निषेधस्य सिद्धे किं णिश्विग्रहणम् । गुण इति निषेधेन वृद्धेरपवादस्याभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरित्यर्थ ॥ ९२

अस्तीति । अस्तेरिति । अस् भुवीत्यस्माद् धातो "से'[1] सिच्" (३ । १ । ४४) च्ले' सिजादेशात् । अत्र सकार प्रश्लिष्यते तेनास्तिसिचोर्विशेषणादस्तेर्भूभावे सिचो लुकि च अभूदित्यत्र न भवतीति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥ ९३ ।

दीधी । दीधीङ् दीप्तिदेवनयो । वेवीङ् वेतिना तुल्ये इति धातो. इटश्चेति आगमस्य ग्रहण व्यापकत्वात्, न तु इट किट कटो गतौ इति धातो । साहचर्यं च

१, सि चो ति क० पु०

९५. इट ईटि [८ । २ । २८]

इटः परस्य सिचो लोपः स्यादीटि । "सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः" (वा०) सवर्णदीर्घः । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् ।

९६. सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च [३ । ४ । १०९]

सिचः परस्याभ्यस्तविदिभ्यां च ङित्संबन्धिनो झेर्जुस् स्यात् । अचेतिषुः । अचेतीः । चिचेत ।

न सर्वत्र नियामकम् । एतच्च सूत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् । "दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वात्" इत्यादिना । इड्ग्रहणप्रत्याख्यान तु भवितेत्यत्रोक्तमस्माभि ॥ ९४ ॥

इट ईटि । "रात्सस्य" (८ । २ । २४) इत्यत [१]सस्येत्यनुवर्तमानमपि इट ईटीति समभिव्याहारात् सिच्पर सम्पद्यते इत्याह—सिचो लोप स्यादिति । इट इत्यागमो गृह्यते व्यापकत्वान्नेट् गताविति धातु । ननु "पूर्वत्रासिद्धम्" (८ । २ । १) इति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात्[२] सवर्णदीर्घेण न भाव्यमत आह—सिज्लोपश्च इति । अचेतिष्टामिति । तसस्ताम् । तस्यापृक्तत्वाभावादीटोऽभावान्न सिचो लोप षत्वम् । ष्टुत्वम् ॥ ९५ ॥

सिजभ्यस्त । अलिडर्थमारम्भ । विदिग्रहणमसिजर्थम् । विद ज्ञाने इत्यस्यैव ग्रहणम् । ननु विनत्ति विद्यति विन्दतीमामाद्ययोरात्मनेपदित्वाद् झेरसम्भवात् अन्त्यस्य च विकरणव्यवधानेन ङित परस्यासभवात् । "नित्य ङित " (३ । ४ । ९९ इत्यतो मण्डूकप्लुत्या ङित इत्यनुवर्तते इत्याह—ङित्सबन्धिन इति । [३]अचेतिषुरिति । येन नाप्राप्तिन्यायेन जुस: "इतश्च" (३ । ४ । १००) इत्येतद् बाध्यते । कृते तु तस्मिन् परत्वादपृक्तत्वलक्षणे ईटि कृते तत्सहितस्य जुस् न भविष्यति "निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति" (प०) । अचेतीरिति । सिज्लोप एकादेशे रुत्वम् । थसादिषु तु अचेतिष्टम् । अचेतिष्ट । अचेतिषम् । अचेतिष्व । अचेतिष्मेति रूपाणि स्पष्टत्वान्नोदाहृतानि । चिचेतेति चितेर्लिटि तिपो णलि द्वित्वम् [४]तच्च चिदिति तान्तस्य समुदायस्य न तु चिमात्रस्य, समुदायावयवसन्निधौ समुदायस्यैव कार्य नावयवानामित्येकाज्द्विर्वचनन्यायेन व्यवस्थितत्वात् । चिशब्दमात्रस्य च द्वित्वे तान्तस्यानभ्यस्तत्वात् चेचितोति इति यङ्लुकि

---

१ मण्डूक प्लुत्येति नास्ति क० पु० ।
२ उपपत्तेरनवस्यात्राचार्यैः न्यायभाव्य नावाठीति क० पु० ।
३. स्यानतुवृत्त्यामिति क० पु० ।
४. च त स्येति क० पु० ।

१७. असयोगाल्लिट् कित् [१ । २ । ५]

असंयोगात् परोऽपित् लिट् कित् स्यात्। चिचिततुः। चिचितुः। चिचेतिथ। चेतिता। चित्यात्। चेतिष्यति। अचेतिष्यत्। च्युतिर् आसेचने। "इर इत्संज्ञा वाच्या" (वा०) च्योतति। च्योतेत्। च्योततु। अच्योतत्।

"नाभ्यस्तस्य" (७ । ३ । ८७) इति गुणनिषेधो न स्यात्। वचनसामर्थ्याद् व्यवहितेऽपि स्यादिति चेन्न। लघूपधग्रहणानुवृत्त्यापि वचनस्योपपत्ते। तथा चेचितति "अदभ्यस्तात्" (७ । १ । ४) इति न स्यात्। अचेतिषुरिति च 'सिजभ्यस्त" (३ । ४ । १०९) इति जुस् न स्यात्। तस्मात् तान्तस्यैव द्वित्वमेषितव्यम्। तथा च "हलादि शेष" (७ । ४ । ६०) अत्रैव पठितु युक्तस्तथापि प्रकृतोदाहरणस्य चिमात्र द्विर्वचनेनाप्युपपत्तेरनावश्यकत्वादाचार्यैर्न्यायमनुभाव्य नापाठि ॥ ९६ ॥

असयोगात्। **असयोगात्पर** इति। लिडान्तिमस्य धातोरसयोगेन विशेषणात्तदन्तविधेरसयोगान्तात्पर इति व्याख्येयम्। प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम्[1]। पर्युदासे हि सयोगान्तसदृशाद् हलन्तादेव कित्त्व स्यात्। चिचितत्। बिभिदतुरित्यादौ। न तु विव्यतु, चक्रतुरित्यादौ। यद्वा पर्युदासेऽपि नञिवयुक्तन्यायो नाश्रयिष्यते सस्मरतुरित्याद्यर्थात् "ऋतश्च सयोगादेर्गुण" (७ । ४ । १०) इति गुणारम्भात्। ङित्त्वे प्रकृतेऽपि कित्त्वातिदेश ईधतु, जजागरतुरित्यादौ सप्रसारणगुणाद्यर्थं। **चिचततुरिति।** "लिट् च" (३ । ४ । ११५) इत्यार्धधातुकत्वात् प्राप्तस्योपधागुणस्य 'क्ङिति च" (१।१।५) इति निषेध। अपित् किम्? **चिचेतिथ।** "आर्धधातुकस्येड् वलादे" (७ । २ । ३५) इतीट्। **चेतितेति।** चितेर्लुटस्तिप्। तस्य डा तासि। इट्, गुण, टिलोप। चेतितारौ। चेतितार। इत्यादि। **चित्यादित्यादि।** आशिषि लिङि, यासुट कित्त्वान्नोपधागुण "स्को सयोगाद्यो" (८ । २ । २९) इति सलोप। **चेतिष्यतीति।** लृटस्तिप् तस्य इट्, गुण[2], षत्वम्। **अचेतिष्यदिति।** पूर्ववत्[2] स्ये इटि गुण। अट् "इतश्च" (३ । ४ । १००) इतोलोप। चिति स्मृत्यामिति चुरादाविदित् पठ्यते। चित् सचेतने[3] इत्यपरे। आत्मनेपदी[4] चेतयते इति। श्च्युतिर्[5] आसेचने। आसेचनमार्द्रीकरणम्, तथा च कर्मस्थक्रियोऽयम् इति हरदत्त। आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ वा। "इर इत्सज्ञा वाच्या"

१. प्रसज्यप्रतिषेधश्चायमिति नास्ति क० पु०।
२ पूर्ववत् स्ये इड् गुण इति क० पु०।
३ आसेचने इति ख० पु०।
४. आत्मनेपदे इति ख० पु०।
५. आसेचने इति नास्ति क० पु०।

६८. इरितो वा [३ । १ । ५७]

इरितो धातोः परस्य च्लेरङादेशो वा स्यात् परस्मैपदेषु । अच्युतत् । अच्योतीत् ।

६९ हलादिः शेषः [७ । ४ । ६०]

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यतेऽन्यो हल् लुप्यते । चुच्योत । च्योतिता । च्युत्यात् । च्योतिष्यति । अच्योतिष्यत् । श्च्युतिर् क्षरणे ।

(वा०) "इरितो वा" (३ । १ । ५७ इति ज्ञापकादिति भाव । यद्वा "उपदेशेऽजनुनासिक इत्" (१ । ३ । २) 'हलन्त्यम्" (१ । ३ । ३) इतीकाररेफयो प्रत्येकमित्सज्ञा वाच्या व्याख्येयेत्यर्थ ॥ ६७ ॥

"इरितो वा" (३ । १ । ५७) इत्यत्रापि इरावितौ यस्येति विगृहीतव्यम् । न चैव "इदितो नुम् धातो " (७ । १ । ५८) इति नुमृविधानात् । इत् चासावित् चेदित् तस्येदित विशेषणेन तदन्तविधेरित्सज्ञकेकारान्तस्येति व्याख्यानाद्वा । **अच्युतदिति** । च्युतेर्गुणस्तिप् इलोप । चिन लुङि, च्ले सिचि प्राप्ते इरित्त्वादङ् । ङित्त्वान्नोपधागुण । **अच्योतीदिति** । अडभावे च्ले सिच् तस्य 'इट ईटि" (८ । २ । २८) इति सलोप । तस्यासिद्धत्वादुपधागुण , सवर्णदीर्घ ॥ ६८ ॥

हलादिरिति । हलादिरिति पृथक्पदे कर्मधारयो वा । शेषशब्दश्चात्र निवृत्तिमदवस्थानवाचो । तत्रावस्थानस्य स्वत सिद्धत्वेनाविधेयत्वाद् गुणभूता[1]ऽप्यनादिनिवृत्तिरेवात्र विधीयते इत्याशयेनाह—**अन्यो हल् लुप्यते** इति । आदिर्हल् शिष्यते इत्येतत्तु शाब्दप्राधान्यप्राप्त्यर्थानुवादमात्रम्, यद्वा शेषशब्दोऽवस्थानमात्रवाचीति वस्त्वर्थं व्याचष्टे—आदिर्हल् शिष्यते इति । नन्वेव प्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य —एव तर्हि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ । अभ्यासजातावादिरेव हल् शिष्यते नानादिरिति दर्शयति-अन्यो हल् लुप्यते इति । **चुच्योतेति** । लिटि समुदायस्य द्विरुक्तो हलादि शेषेणाभ्यासे यकारतकारयोर्निवृत्ति । श्च्युतिर् क्षरणे । क्षरण स्रुति । तालव्यादिरय न दन्त्यादि । तथा सति आद् श्च्योततीत्यादो "ड सि धुट्" (८ । ३ । २९) इति धुट् प्रसङ्गाद् इति क्षीरस्वामी । तदसत्[2] । "श्चुत्व[3] धुटि सिद्ध वाच्यम्" (वा०) इति निषेधादिति श्रीभोज । तथा च वृत्तिन्यासहरदत्तादयस्तु

---

१ प्यादिनिवृत्तिरिति क० पु० ।

२ तदसदित्यारभ्य–श्रीभोज इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

३. धुत्वमिति क० पु० ।

१००. शर्पूर्वाः खयः [७ । ४ । ६१]

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्तेऽन्ये हलो लुप्यन्ते । चुश्च्योत । मन्थ विलोडने । ममन्थ । संयोगात्परस्य लिटोऽकित्त्वात् "अनिदितां हलः" (६ । ४ । २४) इति नलोपो न । ममन्थतुः । संयोगाल्लिटो वा कित्त्वम् । ममथतुः । लोपः मथ्यात् । कुथि हिंसासंक्लेशनयोः ।

१०१. इदितो नुम् धातोः [७ । १ । ५८]

इदितो धातोर्नुमागमः स्यात् । कुन्थति ।

दन्त्यादि मन्यन्ते । "सकारज शकारश्च" इति परिभाषणात्[1] । यथा च मधुश्च्युतमाचष्टे इति णिचि "णाविष्ठवत्" (वा०) इति लोपे तत क्विपि णिलोपे च "स्कोः" (८ । २ । २९) इति सलोप । 'व्योर्वलि" इति यलोपे चो कुत्वेन[2] मधुगिति भवति । तालव्यादित्वे तु सलोपाभावात् व्रश्चादिषत्वे मधुडिति स्यात् । अट् श्च्योततीत्यत्र धुट् तु न भवति । "श्चुत्व धुटि सिद्ध वक्तव्यम्" इति वचनात् । केचित्त्वयकारमम्मु पठन्ति । यश् हीनमन्ये[3] । अश्चुतत् इति । "इरितो वा" (३।१।५७) ॥ ९९ ॥

शर्पूर्वा । शर्पूर्वो येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिस्तेन परो न शेष इत्याह अन्ये हलो लुप्यन्ते इति । अन्ये–अनयोर्व्यतिरिक्ता इत्यर्थं । चुश्च्योतेति खयश्चकारस्य शेषेऽभ्यासे सकारयकारतकाराणा निवृत्ति । मन्थ । सयोगात् परस्येति । "असयोगाल्लिट् कित्" (१ । २ । ५) इत्युक्तेरिति भाव । ममयतुरिति कित्त्वपक्षे नलोपस्यासिद्धत्वात् "अत एकहल्मध्ये" (६ । ४ । १२०) इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ न भवत । मथ्यादिति । आशिषि लिङि यासुट कित्त्वान्नलोप । दौर्गास्तु कुथि पुथि लुथि मथि हिसासक्लेशनयोरिति दण्डके मथिमिदित पठन्ति । तस्य मन्थतीत्यादिरूपवर्ग समानेऽपि ङ्किति विशेष । इदित्वादत्र लोपाभाव । मन्थ्यात् । मन्थ्यतेऽब्धि सुरै । मन्थित । मामन्थ्यते इत्यादि । मथे विलोडने इति निरनुषङ्गोऽप्येदित् भ्वादौ पठ्यते । तस्य मथति । मथ्येत् । मथतु । अमथत् । 'ह्म्यन्त" (७ । २ । ५) अमथीत् । ममाथ । मेथतु । मथु । मथितेत्यादि ज्ञेयम् । क्र्यादावपि सानुषङ्गो मन्थ विलोडने इति पठ्यते । तस्य मथ्नाति, मथ्नीत इत्यादि । कुथि सक्लेशो वा धातु । अन्ये तु सक्लेशनयोरिति

---

१. भाषापाठात् इति क० पु० ।
२. कुत्वे इति क० पु० ।
३. य वा हीनमिति क० पु० ।

१०२. कुहोश्चु[1] [७ । ४ । ६२]

अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । चुकुन्थ । इदित्वान्न-लोपो न । प्रनिकुन्थ्यात् । कादित्वान्न णः । षिधु गत्याम् ।

पठन्ति सोऽपपाठ । सकर्मकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्ति 'परिणतरविगर्भव्याकुला पौरहूती दिगपि घनकपोती घूत्कृतै कुन्थतीव" इत्यादौ सक्लिश्यतीत्येवार्थावगमात् इकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिक" (१ । ३ । २) इतीत्संज्ञा। तस्या फल नुम्नलोपा-भावौ ।। १०० ।।

कुन्थतीति । अत्र धातूपदेशावस्थायामेव नुमि कृते पश्चात् शबादि । यदि त्वङ्गाधिकारात्तूभय[1] प्रत्यये परतो भवेत् । ततश्च[2] कुण्डेत्यादौ क्विन् स्यान्नाकारो गुरोर्हल । अत एवात्र धातुग्रहण क्रियते धातूपदेशावस्थायामेव नुम् यथा स्यादिति । नह्यय धातुरिदिदस्ति । तासिसिचोरिकार उच्चारणार्थो[3] नेत्संज्ञक इति वामन । नन्विदित् फलु नुम् तनुमनुषक्त एव पठ्यताम् किमिदित्त्वेव "तद्वतोरेवास्तु कि तेन" इति न्यायादित्याशङ्क्याह—इदित्वान्नलोपो नेति। **प्रनिकुन्थ्यात्** इति। अत्र यासुट किस्त्वान्नलोप प्राप्त ।अथात्र "शेषे विभाषा" (८ । ४ । १८) इति नेर्णत्व प्राप्नोती-त्यत्राह—कादित्वान्न ण इति। अकखादाविति निषेधादित्यर्थ । उपदेशे कादि-त्वाश्रयणात् प्रनिचुकुन्थ इत्यत्रापि णत्व नेति ज्ञेयम्। कुथ सक्लेशे इति क्र्यादौ कुथ्नाति। कुथ पूतीभावे इति दिवादौ। पूतीभावो दुर्गन्ध । कुथ्यति इत्यादि दीव्यतिवत्। अनयो सिजादिषु लघूपधाद् गुणे अकोथीत्। चुकोथ। कोथिता। कुथ्यात् । कोथिष्यतीत्यादि ज्ञेयम्। षिध, केचिदेनमुदित पठन्ति। तदसत्। निष्ठाया-माप[4] प्रतिषेधाभावात् सिधित बुधित लुधितमित्येव भवतीत्यनिट्कारिकावृत्तिविरो-धात्। उदित्त्वे हि "उदितो वा" (७ । ३ । ५६) इति क्त्वाया विकल्पितेट्त्वात् "यस्य विभाषा" (७ । २ । १५) इति निष्ठायामिटा न भाव्यम्। अत एव न्यास-पदमञ्जर्योरपि सिधेरूदित्त्वमनार्षमित्युक्तम् ।

---

१. त्रुखयमिति क० पु० ।

२ कुण्डेत्यादौ ततश्चेति क० पु० ।

३ सिचोऽस्तीकार इति क० पु० ।

४. एवरेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

१०३. धात्वादेः षः सः [६ । १ । ६४]

धातोरादेः सस्य षः स्यात् ।

सेक्सृप्सृस्तृसृजस्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः ।
षोपदेशाः स्मृताः ष्वष्कस्विद्स्वद्स्वञ्जष्वप्स्मिङः ॥ १ ॥

सेधति । अच्छ सेधति । "सात्पदाद्योः" (७ । ३ । १११) इति षत्वनिषेधे प्राप्ते ।

धात्वादेरिति । यदि सिधादयो दन्त्या एव पठ्येरन् तत सिसेधेत्यादौ "आदेशप्रत्यययो" (८ । ३ । ५९) इति षत्व न स्यादनादेशत्वादत षकारमुपदिश्य तस्य सत्वमनेन विधीयते । एव च साधादिषु षत्वस्यानुपदिष्टत्वादसति सत्त्वे सिसाधयिष्यतीत्यादौ "आदेशप्रत्यययो" (८ । ३ । ५६) इति षत्व न स्यात् । न च धातुपाठे सर्वत्र षकार उपदिश्यते । अतस्तद्विवेचनाय षोपदेशत्व लक्षणेन बोधयामि । सेगित्यादि[1] । सेकृ गतौ । सृ गतौ स्तृञ् आच्छादने सृज विसर्गे । स्तृञ् आच्छादने । स्त्यै शब्दसघातयो । एभ्योऽन्ये एतान् वर्जयित्वेति यावत् । दन्त्या लृतुलसा अचोऽकारदयस्ते अन्ते परसमीपे यस्य स दन्त्याजन्त स चासौ सकार स आदिर्येषा ते दन्त्याजन्तसादयो धातवस्तु स्थास्नासहृसिव्प्रभृतय षोपदेशा स्मृता । पूर्वाचार्यैरिति शेष । तदुक्त भाष्ये "अच्दन्त्यपरा सादय षोपदेशा" इति । यस्य सकारस्य अच् वा दन्त्यो वा परभूतोऽस्ति तदादय षोपदेशा इत्यर्थ । दन्त्याजन्तेति किम् ? चस्कन्द । अपुस्फुरत् । अत्र दन्त्यशब्देन केवलदन्त्यस्य विवक्षितत्वाद् दन्त्यौष्ठ्यवकारादीना केषाचित् स्मिङश्चासग्रहापत्तिमाशङ्क्याह—ष्वस्केत्यादि । स्वष्क गतौ । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । ष्वद् आस्वादने । स्वञ्ज परिष्वङ्गे । ञिष्वप् शये । स्मिङ् ईषद्धसने एतेऽपि षोपदेशा स्मृता इन्यपेक्षते[2] । अत्र ष्वष्कते षोपदेशत्वे षत्व प्रयोजन तु न सुब्धातुष्ठिवुस्वस्कतीना[3] सत्वनिषेधात् । तथाप्यसति षोपदेशत्वोपदेशे[4] दन्त्यादिष्वप्येतमाशङ्केरन्निति तदुपदिश्यते । स्वदेस्तु षोपदशत्वे प्रयोजन ण्यन्ताच्चङि असिष्वदत् स्विदे सिष्वेद । असिष्वदत् । स्वञ्जे परिसस्वजे । पर्यसष्वजत्[5] । स्वपे

---

१. स्तेगित्यादि इति क० पुध ।
२. इत्यये कृते इति क० पु० ।
३ अशुद्धिउहुल ज० पु० ।
४ षोपदेशव्योपदेशे इति क० पु० ।
५. पर्यसष्वजदिति नास्ति क० पु० ।

१०४ उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभति-
स्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् [८ । ३ । ६५]

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यैषां सस्य षः स्यात् ।

सुष्वाप । सोसुत्यते[1] । स्मिङ् सिस्मिये । सिष्मीयते[2] इत्यादौ षत्वम् । अत्र लक्षणे एकाच इति विशेषणमपि देयम् । सोसूच्यते, सोमूचितेत्यादौ 'सूचिसूत्र्यादीनामदन्तानामेकाचामषोपदेशत्वात् षत्व न भवतीति माधव । अत्र सेगित्यादिपर्युदासाद्धातुपाठपठिता एव दन्त्याजन्तसादयो गृह्यन्ते । तेन स्थूलमाचष्टे स्थाययति स्थिरमाचष्टे स्थापयति इत्यादेर्न षोपदेशत्वम् । सति हि तस्मिन् भवान् स्थवयति षट् स्थापयतीति "ड सि धुट्" (८ । ३ । २६ , "नश्च" (८ । ३ । ३०) इति धुट् न स्यात् । अत एव सुब्धातूनामषोपदेशत्वेन षत्वप्रतिषेधोऽनर्थक् इति स्पष्टार्थमुक्तो हरदत्तादिभि । एव च धातुपाठे येषामादौ पकारा न पठ्यते साध्यति स्थूलत्यादीना तेषामनेन षोपदेशत्वमावेद्यते । यैषा तु स्वत एव सकारादित्व न निवर्तते । न च नह्येत एव षोपदेशा नान्ये इति नियम्यते । तथा हि सति छिवे द्वितीयष्ठकार इति पक्षे सत्वनियेधोऽनर्थक स्यात् । नाप्येते षोपदेशा एवेत्ययोगोऽपि व्यवच्छिद्यते सेधितर्दन्त्यादिरप्यस्तीति भैत्रेय न्यासकारादिभिरुक्तत्वात् । अत. सम्भवमात्राभिधानमेतत् । अच्छसेधतीति । अच्छ आभिमुख्ये । "अच्छगत्यर्थवदेषु" (१ । ४ । ६९) [3]इति गतित्वात् प्राक् प्रयोग ॥ १०३ ॥

उपसर्गादिति । षुञ् अभिषवे स्वादि । षू प्रेरणे तुदादि । षोऽन्तकर्मणि दिवादि ष्टुञ् स्तुतौ अदादि । ष्टुभ स्तम्भे भ्वादि । अनुदात्तेत् । येषा पञ्चाना श्तिपा निर्देशो यङ्लुक्निवृत्त्यर्थ । तेनामि सोषवीतीत्यादौ षत्वाभाव इत्याकार । यद्यपि ' स्थादिष्वेवाभ्यासस्य" इति नियमादेवात्राप्रसङ्गस्तथाप्यभ्यासेन स्वनिमित्तस्य प्रत्यययस्याक्षेपात् अत्र परे नियमेन भाव्यम् । न चैतद् यङो लुकि सभवतीत्याशयेनोक्तम् ।

ष्ठा गतिनिवृत्तौ । सेनयतिरार्यन्त । सेनयाऽभियातीत्यर्थे सुब्धातु । अभिषेणयतीति । सेनाशब्दश्च यद्यव्युत्पन्न । यदि च सह इनेन वर्तते इति व्युत्पन्न तदा अषोपदेशत्वादप्राप्तमेव षत्व विधीयते । यदा तु सिनोतेर्नप्रत्यये व्युत्पाद्यते तदा षोपदेशत्वमस्त्येव कि तु पदादित्वादप्राप्ते वचनम् । अत्र शपा निर्देशो यङ्लुक्-

---

१ सीसप्यनदादौ नास्ति क० पु० ।
२. सिष्मीयते इति नास्ति क० पु० ।
३. श्विति त्वादिति क० पु० ।

१०५. सदिरप्रतेः [८ । ३ । ६६]

उपसर्गात् सदेः सस्य षः स्यान्न तु प्रतेः परस्य ।

१०६. स्तन्भेः [८ । ३ । ६७]

उपसर्गात्परस्य स्तम्भेः सस्य षत्वं स्यात् ।

१०७. अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः [८ । ३ । ६८]

अवात् परस्य स्तन्भेरेतयोः षत्वं स्यात् ।

निवृत्त्यर्थं इत्याहु । तदसत् । अनेकाच्त्वेन यङोऽसभवात् । अन्ये तु णौ[1] णिलोपे तत आचारे क्विपि सभवतीत्याहु ।

सेधति । षिध गत्याम् । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । इति भौवादिकयो द्वयोर्ग्रहणम् । तत्र 'सेधतेर्गतौ" (८ । ३ । ११३) इति प्रतिषेधादगत्यर्थेऽय षत्वविधि । शपा निर्देश षिधु सराद्धौ इति दैवादिकस्य निवृत्त्यर्थं । यत्तु यङ्लुक्निवृत्त्यर्थश्चेत्याहु । तदसत् । सेधतेर्गताविति निर्देशात् । अन्यथा यङ्लुकि षत्वमेव न प्रसजति तत्कि परित्राणार्थेन श्तिपा कृत स्यात् । अत्र हि इण्कोरिति वतते तच्चोपसर्गग्रहणेन विशेष्यते "तात्स्थ्यात् ताच्छब्दयम्" इत्युपचारादित्याह—उपसर्गादिति । निमित्तादिति । "इण्को" (८ । ३ । ५७) इत्यधिकृतात् । तत्रोपसर्गे कवर्गस्यासभवा्रिगेवात्र सबध्यते । नि षुणोति । नि सेधतीत्यादावपि भवति "नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि" (८ । ३ । ५८) इति वचनात् । उपसर्गादित्युक्ते निर्गत सावकोऽस्मान्नि सावक इत्यत्र न भवति । 'यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्त प्रति गत्युपसर्गसज्ञा" इति वचनात् । अभिषावयतीति ण्यन्ते तु अभिषवविषया प्रवृत्ति न तु प्रवृत्तेरभिना सबन्ध इति यत्व भवत्येव । अभिषावकीयतीत्यत्र यदाऽभिषाकमिच्छतीति सुनोतिनाभे सबन्धो विवक्ष्यते तदा षत्व भवत्येव । यदा तु सावमभीच्छतोति क्यजर्थेनेच्छतिनाऽभे सबन्धस्तदा षत्वाभावादभिसावकीयतीति भवति । एवमन्येष्वप्यूह्यम् । स्थादिष्वभ्यासेन (८ । ३ । ६४) "प्राक्सितात्" (८ । ३ । ७०) इति च वक्ष्यते । तत्रादिपदे न सौत्रक्रमपठिता धातवो गृह्यन्ते इति पाठपरिज्ञानार्थ यथासूत्र षत्वप्रकरण व्याख्यति ॥ १०४ ॥

सदिरप्रते । षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह—सदेरिति । षद्ल विशरणगत्यवसादनेषु" इत्यस्य ॥ १०५ ॥

स्तन्भे । स्तम्भु रोधने सौत्रो धातु ॥ १०६ ॥

अवात् । आलम्बनमाश्रयणम् । यथा यष्टिमालम्ब्यास्ते विशेषेण दूर विप्रकृष्ट ततोऽन्यद्विदूर तस्य भाव आविदूर्यम् । अत एव निपातनानञ्पूर्वादपि तत्पुरुषाद् भावप्रत्यय । एतयोरिति । अर्थयोरिति शेष ॥ ०७ ॥

---

१. क्वचिति क० पु० ।

१०८. वेश्च स्वनो भोजने [८ । ३ । ६९]

व्यवाभ्यां स्वनतेः षत्व स्याद्भोजने ।

१०९ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् [८ । ३ । ७०]

परिनिविभ्यः परेषामेषां षत्वं स्यात् । निसेधति ।

११०. प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि [८ । ३ । ६३]

सेत्रसितेत्यत्र सितशब्दात् प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् ।

१११. स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य [८ । ३ । ६४]

स्थादिषु प्राक् सितादभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्व स्यादभ्यासस्य च । निषिषेध ।

वेश्च । चकारोऽवादित्यस्य समुच्चयार्थ इत्याह—व्यवाभ्यामिति । यद्यपि स्वनशब्दे इति पठ्यते तथापि शब्दक्रियाविशिष्टे भोजने यदाऽय वर्तते तदा षत्वमनेन विधीयते। यथोदाहरिष्यति–विष्वणति मास सशब्द भुङ्क्ते इत्यर्थ इति। यदा तु शब्दमात्रे वर्तते तदा भोजने वृत्त्यभावात् न षत्वम्—विस्वनति वीणेति ।

परिनिविभ्य । षेवृ सेचने । सितेति । षिञ् बन्धने निष्ठान्तो निर्दिश्यते । सयेति एरजन्त स एव विषय इति यथा। षिवु तन्तुसताने । षह मर्षणे । सुडागम । परिष्करोतीति यथा। ष्टुञ् स्तुतौ। ष्वञ्ज परिष्वङ्गे। स्तुस्वञ्जो "उपसर्गात्सुनोति" (८ । ३ । ६५) इत्येव सिद्धे पर्य्यादिपूर्वयोरेतयो "सिवादीना[१] वाड्व्यवायेऽपि" (८ । ३ । ७१) विकल्पार्थं पुनर्वचनम् ॥ १०९ ॥

प्राक् सितादिति । "उपसर्गात्सुनोतीति" (८ । ३ । ६५) इति सर्वमनुवर्तते । प्राक् सितादित्यनेन च सुनोत्यादयो विशेष्यन्ते। तेन "सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनय-सेध-सिव्-सञ्ज-स्वञ्ज-सद्-स्तम्भ-स्वन-सेव" एषा षत्व स्यादित्यर्थ । इणकोरित्ति पञ्चमीनिर्देशादड्व्यवाये न प्राप्नोतीति वचनम्। यद्यपि स्थादिषु "उपसर्गात् सुनोति" (८ । ३। ६५)इत्यभ्यासस्य सिद्धम्। अभ्यासात्परस्य "आदेशप्रत्यययो" (८ । ३ । ५९) इति, तथापि अपिशब्दादड्व्यवायेऽपि भवति। अडिति चागमो गृह्यते न प्रत्याहार व्याख्यानात् ॥ ११० ॥

स्थादिषु । उपसर्गात्सुनोतीत्यत्र पठिता स्थासेनयसेधेत्यादय इणकोरिति पञ्चमीनिर्देशादड्व्यवाये न प्राप्नोतीत्येतद् वचनम्। यद्यपि स्थादिषूपसर्गात्सुनोतीत्यभ्यासस्य

१. सिवाड्व्यवायेऽपीति क० पु० ।

११२. सेधतेर्गतौ [८ । ३ । ११३]

गत्यर्थस्य सेधतेर्न षत्वम् । गङ्गां विसेधति । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ।

११३. स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा [७ । २ । ४४]

स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् । असेधीत् । "वदव्रज" (७ । २ । ३) इति वृद्धिः । चर्त्वम् । असैत्सीत् ।

११४. झलो झलि [८ । २ । २६]

झलः परस्य सिचो लोपः स्याज् झलि ।

सिद्धम्—अभ्यासात्परस्य तु "आदेशप्रत्यययो" इति । तथाप्यषोपदेशार्थं वचनम् । सेनयाऽभियातुमिच्छति—अभिषेणयति सह इनेन वर्तते इति सेना । अवर्णान्ताभ्यासार्थं च । अभितष्ठौ, परितष्ठौ । षणि प्रतिषिद्धार्थं च अभिसिसिक्षति । षिच क्षरणे । "स्तौतिण्योरेव" (८ । ३ । ६१) इति नियमार्थम्[1] । स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्व नान्यत्र । अभिसुसूषति । अतिसिषासति । षू प्रेरणे । षोऽन्तकर्मणि । पूर्वत्र धातुसकारस्य "स्तौतिण्योरेव" (८ । ३ । ६१) इति नियमादषत्वम् । अभ्याससकारस्य तु अस्मान्नियमात् षत्वाभाव । एव परत्रापि षणोऽभावात् अभ्यासात् परस्य षत्वम् । एव स्थिते निषिषेधेत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धत्वात् यद्यप्यस्योपयोगो नास्ति तथापि "पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्ति" इति न्यायेनात्रोपन्यस्तम् ॥ १११ ॥

सेधते । "उपसर्गात्" (८ । ३ । ६५) इति प्राप्त प्रतिषिध्यते । गङ्गा विसेधतीति गच्छतीत्यर्थ । सेधेदित्यादि चितिवत् । षिधू । शास्त्र शासनम् । शास्त्रविषय ज्ञानमित्यन्ये । माङ्गल्य मङ्गलक्रिया । सेधती[2]त्यादि पूर्ववत् ॥ ११२ ॥

स्वरतीति । स्वृ शब्दोपतापयो । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । अदादि । षूङ् प्राणिप्रसवे दिवादि । धूञ् कम्पने स्वादि, क्र्यादि, भ्वादिश्चुरादिश्च । तत्रैकाच इत्यधिकारात् चुरादेरग्रहणम् । ऊत् इद् येषा ते ऊदित तेषा समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी । तत्र स्वरतेरनुदात्तत्वात् नित्यमिड्निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थ वचनम् । असेधीत् इति । लुङि सिच इट् । "नेटि" (७ । २ । ४) इति वृद्धिनिषेधादुपधागुण । **चर्त्वमिति ।** "खरि च" (८ । ४ । ५५) इत्यनेन । धस्य तत्वम् इत्यर्थ ॥ ११३ ॥

झलो झलि । सस्येत्यनुवृत्तावपि सिच एवात्र लोपो विज्ञायते । "उद स्थास्तम्भो" (८ । ४ । ६१) इत्युक्तज्ञापकेन झलीति झलादे प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति स्थितत्वात् ।

---

१ नियमान्निवर्तित षत्व तदप्युपसर्गमाश्रित्य भवति अभ्यासस्येति ख० पु० ।

२. सेधति गच्छतीति फ० पु० ।

११५. झषस्तथोर्धोऽधः [८ । २ । ४०]

झषः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । असैद्धाम् । खद स्थैर्ये हिंसायां च ।

११६. अतो हलादेर्लघोः [७ । २ । ७]

हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदे वा वृद्धिः स्यात् । प्रन्यखादीत् । खादित्वान्न णः । अखदीत् ।

न च झलादौ प्रत्यये परे झल पर सकार सिचोऽन्य सभवतीत्याशयेनाह—झल परस्य सिच इति । तेन समित्स्थानमित्यत्र न प्रवर्तते[1] ॥ ११४ ॥

असैद्धामिति । तस्य धत्वे "झला जश्" (८ । ४ । ५३) इति धस्य दत्वम् । सिसेध । सिसिधतु । सिसिधु । थलि तु क्र्यादिनियमादूदिल्लक्षण विकल्प बाधित्वा नित्यमिट् । यावान् कश्चिदिडभाव प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्व क्र्यादिनियमेनापोद्यते । पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति हरदत्तोक्ते । तेन सिसेधिथेत्येव भवति । अन्ये त्वाहु पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डे क्र्यादिनियम आरभ्यते, स च तुल्यजातीयत्वात् प्रकृत्याश्रयम् 'एकाच" (७ । २ । १०) इति निषेध प्रत्यया'-श्रय च "श्र्युक किति" (७ । २ । ११) इत्येतन्निषेध निवर्तयति न तु विकल्पमपि । तेन सिसेधिथ, सिसेद्धेत्युभय भवति । एव वमयोरप्युदाहार्यम्, तदेतदग्रे स्वयमेव वक्ष्यति । [3]ऊदित्त्वादिड् वेति केचित् । क्र्यादिनियमाश्रित्यमिटमाहुरिति । षिधु सराद्धाविति दिवादौ पठ्यते ह्रस्वानुबन्ध । केचिद्दीर्घोदित पठन्ति तदसत् । उभयत पाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । खद् स्थैर्येऽकर्मक । चकाराद् भक्षणे च । खदतीत्यादि ॥११५॥

अतो हलादेरिति । "नेटि" (७।२।४) इत्यस्यापवाद । अत किम् ? अदेवीत् । हलादे किम् ? मा भवानटीत् । लघो किम् ? अतक्षीत् । अत्र सिच्परत्वेनाकारो विशेष्यते । हलन्तस्येति च वर्तते । तेन ' येन नाव्यवधानम्" इति न्यायादेकवर्णव्यवधाने एव भवति नानेकवर्णव्यवधाने अचकासीदित्यादौ । न चैवमतक्षीदित्यादावपि हल्द्वयव्यवधानेनाप्रसङ्गाद् लघोरित्यनर्थकम् । हल्जातेरेकत्वात् 'वर्णग्रहणे च जातिग्रहणस्य "निपात एकाजनाङ्" (१ । १ । १४) इत्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । एव च विस्पष्टार्थं

---

१. न भवतीति भाव इति ख० पु० ।

२. प्रकृत्याश्रयमिति क० पु० ।

३. ऊदिड्वेति क० पु० ।

११७. अत उपधायाः [७ । २ । ११६]

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति । चखाद ।

११८. णलुत्तमो वा [७ । १ । ९१]

उत्तमणल् णिद्वा स्यात् । चखाद् । चखद । गद व्यक्तायां वाचि ।

११९ नेर्गदनदपतपदघुमास्थास्यतिहन्तियातिवातिद्राति-
प्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च [८।४।१७]

उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नेर्णत्व स्याद् गदादौ परे। प्रणिगदति। अगदीत् । अगादीत् । रद विलेखने ।

लघोरित्युक्तमिति प्राचोक्तमनादेयम् । खादित्वान्न ण इति । "शेषे विभाषाऽकखादौ" (८ । ४ । १८) इत्युक्ते अखदीदिति[1] । वृद्धयभावपक्षे ॥ ११६ ॥

चखादेति । णलि परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधावृद्धि तस्या "द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५९) इति स्थानिवत्त्वात् खद् इत्यस्य द्वित्वम् । तेन वृद्धित्वे ह्रस्व इति प्राचोक्तमपास्तम् । "कुहोश्चु" (७ । ४ । ६२) इति खस्य छस्तस्य 'अभ्यासे चर्च" (८ । ४ । ५४) इति च ॥ ११७ ॥

णलुत्तमो वा । णिद्वा स्यात् । "गोतो णित्" (७ । १ । ९०) इत्यतिदेशस्य प्रकृतत्वात् णित्कार्यं[2] वा स्यादित्यर्थ । णित्त्वाद् वृद्धे सिद्धत्वात् पक्षे वृद्धयभावोऽतिदिश्यते ॥ ११८ ॥

नेर्गदनदेति । गद व्यक्ताया वाचि । णद अव्यक्ते शब्दे । पत्लृ गतौ । पद् गतौ अनुदात्तेत् । घुसञ्ज्ञा दाधारूपा । माङ् माने शब्दे च । मेङ् प्रणिदाने । द्वयोर्ग्रहणम् । गामादाग्रहणेष्वविशेषात् । मा माने इत्यस्य ग्रहण तु नेष्यते । षोऽन्तकर्मणि । हन हिंसागत्यो । या प्रापणे । वा गतिगन्धनयो । द्रा कुत्सायां गतौ । प्सा भक्षणे । हन्त्यादय प्सान्ता अदादय । डुवप् बीजसन्ताने । वह प्रापणे । शमु उपशमे । दिह उपचये । स्यतिप्रभृतिषु श्तिपा निर्देश यङ्लुक्निवृत्त्यर्थ । अत्र "अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि" (८ । ४ । २) इति वर्तते । तेन प्रण्यगदत् इत्यटा आङा च व्यवायेऽपि भवति । अन्यथाऽङ्गभक्तोऽट् विकरणान्त चाङ्ग सोऽसौ सघातभक्तो न शक्यो गदादिग्रहणेन

---

१. अ ख दीति क० पु० ।

२. णित्कार्यं वृद्धेरि ख० पु० ।

१२०. अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि [६।४।१२०]

लिट्कृताऽभ्यासादेशहीनस्य धातोरसयुक्तहलोर्मध्यस्यात एत्त्व स्यात् क्ङिति लिटि अभ्यासलोपश्च । रेदतुः । रेदुः ।

१२१ थलि च सेटि [६ । ४ । २१]

इड्वति थलि परे पूर्वविषये एत्त्वाभ्यासलोपौ स्तः । रेदिथ । अनादेशादेः किम् ? चखदतुः । नलोपिनो नेति केचित् । ममथतुः । णद अव्यक्ते शब्दे ।

ग्रहातुमिति णत्व न स्यात् । प्रन्युपगदतीत्यादौ तु 'पदव्यवायेऽपि" (८।४।३८) इति प्रतिषेधात् न णत्वम् । जगाद । गदितेत्यादि । रद[१] विलेखने । विलेखन भेदनम् । रदति । अरदीत् । रराद ।। ११६ ।।

अत एकेति । लिटीति निमित्तसप्तमी । अनादेशादेरित्यस्य विशेषणम् । आदिश्चात्राभ्यास एव गृह्यते । सामर्थ्यादित्यादि । **लिटि कृतेत्यादि** । एकहल्मध्येऽत्रैकशब्दोऽसहायवाची । सहायश्च सजातीय एव भवति । तेनासयुक्तयोर्द्वयोर्हलोर्मध्ये इति लभ्यते । **क्ङिति लिटीति** । यद्यप्येक लिड्ग्रहण तच्चादेशविशेषण व्याख्यातम्, तथापि सन्निधानादेत्त्वस्यापि निमित्त सपद्यते । **अभ्यासलोपश्चेति** । "ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" (६।४।११६) इत्यनुवृत्ते । अनादेशादे[२] किम् ? बभणतु । चखदतु । अत्रैत्त्व प्रति जश्त्वचर्त्वे नासिद्धे[३] "षत्वतुकोरसिद्धे" (६।१।८६) इति वचनात् । ज्ञापक चात्र फलिभज्योरेत्वविधानम् । अत किम् ? ययाचे । एकहल्मध्ये किम् ? तत्सरतु । लिट्कृतेति किम्? नेमतु । नहि णो नत्व लिण्निमित्तम् । क्ङिति किम् ? रराद । अभ्यासादेशश्चेह रूपभेदक एव निषिध्यते "न शसदद" (६।४।१२६) इत्यारम्भात् । तेन देभतु पेचतुरित्यादौ न निषेध । अस्ति ह्यत्रापि प्रकृतिजशा प्रकृतिजश प्रकृतिचरा प्रकृतिचर इत्यादेशादित्वम् ।। १२० ।।

थलि च सेटि । अक्ङिदर्थोऽयमारम्भ । **पूर्वविषय इति** । लिट्कृताभ्यासादेशहीनस्य धातो सयुक्तहलोर्मध्यस्यात इत्यर्थ । नलोपिनो नेति केचित् । येषा सयोगाल्लिटो वा कित्त्वमिति पक्षस्तेऽपि नलोपे एत्त्वाभ्यासलोपौ निषेधन्तीत्यर्थ । स्वमते तु कित्त्वमेव नास्ति तेन ममन्थतुरित्येव भवति । सत्यपि वा नलोपे तस्य "असिद्धवदत्र" (६।४।३२) इत्यसिद्धत्वादेत्त्वाद्यभाव । रदितेत्यादि । णद ।। १२१ ।।

---

१. लिदिकि वेत्यादीति क० पु० ।

२. अनादे. किमिति ख० पु० ।

३ नासिद्धे इति नास्ति क० पु० । अत्रैत्व प्रतिजश्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्व तु न भवति रभ्यासजश्त्वचर्त्वे षत्वतुको सिद्धे वक्तव्ये इति वचनादिति पाठ ख० पु० ।

१२२. णो न· [६ । १ । ६५]

धात्वादेर्णस्य न स्यात् । णोपदेशास्त्वनर्दनाटिनाथ्नाध्नन्दनक्क-नॄनृतः ।

१२३. उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य [८।४।१४]

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णत्वं स्यात् । समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । "नेर्गद" (८ । ४ । १७) इति णत्वम् । प्रणिनदति । लिट्कृताभ्यासादेशाभावादेत्त्वाभ्यासलोपौ । नेदतुः । नेदिथ । अर्द गतौ याचने च । लिटि द्वित्वे कृते ।

णो न । अत्र "आदेच उपदेशेऽशिति" (६ । १ । ४५) इत्यत उपदेश इति वर्तते । तेन लघूपदेशे णस्य नत्व विधीयते । तेन णकारीयति इति नामधातोर्न भवति । "उपसर्गादसमासेऽपि" (८ । ४ । १४) इत्यत्र णोपदेशस्येत्युच्यते तद्व्यवस्थार्थं लक्षणमाह—णोपदेशास्त्विति । नृती गात्रविक्षेपे । नर्द शब्दे । नाथृनाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । टुनदि समृद्धौ । नक्क नाशने । नॄ नये । नट अवस्यन्दने । चुरादिरिह गृह्यते यस्तु नट नृत्तौ घटादि नृत्त नृत्य' च तस्यार्थं न तस्येह ग्रहणमिष्टम् । सर्वे नादयो णोपदेशा । नृतिनन्दिनर्दिनक्किनाटिनाथृनॄनृतिवर्जमिति । भाष्ये नाटीति विकृतनिर्देशात् इत्याकरे स्थितत्वात् । एव च नट चलने इति प्राचोक्तमनादेयम् । यदपि रक्षितेनोक्त धान्तो धातु ·
यदपि श्रीभोजेन नॄ इति णोपदेश उक्तस्तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । एतान् वर्जयित्वाऽन्ये नादयो णोपदेशा इत्यर्थ ॥ १२२ ॥

उपसर्गादिति । नन्वसमासे इति व्यर्थम्, सामान्येन विधानादेव सिद्धे । न च पूर्वपदाधिकारात् समासे एव प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थमेतदिति वाच्यम् । अस्वरितत्वादपि तन्निवृत्तिसिद्धे सुवचत्वात् । सत्यम् । असत्यस्मिन् असञ्ज्ञाया समासे न स्यात् । पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामेवेति नियमात् । अस्य विधेरसमासे चरितार्थत्वात् । तस्मात् पूर्वपदाधिकारनिवृत्तिद्योतनमुखेन समासासमासयोर्द्वयोरपि यथा स्यादित्यसमासेऽपि ग्रहणम् । तत्रासमासे उदाहरति—प्रणदतीति । समासे तु प्रणाम इत्युदाहर्तव्यम् । प्रणिनदतीति । निना प्रस्य व्यवहितत्वात् धातोर्न णत्वम् । ननु नेदतुरित्यादौ एत्वाभ्यासलोपाभ्या न भवितव्यम् । "णो न" । न त्वेनादेशादित्वात्तत्राह—लिट्कृतादेशाभावादिति । लिटीति निमित्तसप्तम्यन्तेनादेशो विशेष्यते न च णत्व लिड्निमित्तमतो न निषेध इत्यर्थ

---

१ तस्मिन् वृत्तेरि क० पु० ।

१२४. अत आदेः [७ । ४ । ७०]

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः ।

१२५. तस्मान्नुड् द्विहलः [७ । ४ । ७१]

दीर्घीभूतादकारात् परस्य द्विहलोधातोर्नुडागमः स्यात् । आनर्द । इदि परमैश्वर्ये ।

नेदिथेति । सेट्त्वमस्य दर्शयति । अर्द याचने । अय द्विकर्मक । अर्दतीत्यादि । लिटि द्वित्वे इति । अर्द इति समुदायस्य द्वित्वे हलादि शेषेण रदयोर्लोपे चेति शेष । "न न्द्राः" (६ । १ । ३) इति निषेधस्तु रेफस्य न भवति द्वितीयस्यैकाचोऽवयवा इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १२३ ॥

अत आदे । अत्र "न व्यो लिटि"[१] (६ । १ । ४६) इत्यत लिटीति प्रकृतमपि व्याख्यातम्, लिटोऽन्यत्राभ्यासस्यातोऽसम्भवात् । ननु सर्वत्राभ्यासे ह्रस्वविधानेन दीर्घस्यासभवादत इति तपरत्वमनर्थकम् । एव तर्हि तपरत्व स्वाभाविकस्यात परिग्रहार्थम् । तेनाछि आयामे आञ्छेत्यत्र न भवति । अन्यथाऽत्रापि अभ्यासस्य ह्रस्वत्वे कृतेऽस्त्येवादिति स्यात्प्रसङ्ग तत्र च कृते नुट् स्यात् । अन्ये तु तपरकरण मुखमुखार्थ मन्यमाना आनाञ्छेतीच्छन्ति । तथा च तत्र वक्ष्यन्ति—आञ्छतेर्नुड् वेति केचित इति । पररूपापवाद इति । नाप्राप्ते "अतो गुणे" (६ । १ । ९७) इति पररूपे स्यारम्भात् । न च पररूपमभ्यासविकार[२] । अभ्यासस्येत्येवमविधानात् । तेनाभ्यासविकारेषु अपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्ते इत्यपि नास्ति ॥ १२४ ॥

तस्मान्नुड् । तच्छब्देन पूर्वसूत्रविहितो दीर्घ परामृश्यते । स चात इति वचनाद् दीर्घस्यैव विहित इत्याशयेनाह—दीर्घीभूतादकारात् इति । अदीर्घ पूर्वमासीदिदानी तु दीर्घ सम्पन्न इत्यभूततद्भावे च्विप्रत्यय । तत्प्रयोगस्तु प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या इति कृत । तच्छब्देन प्रधानस्य प्रकृतस्य दीर्घस्यैव परामर्शादुक्तदीर्घात् परस्यैवेत्येव वक्तु युक्तत्व त् । तथा च "तस्माच्छसो न पुंसि" (६ । १ । १०३) इति पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्येत्येव व्याख्यातम् । द्विहल किम् ? आट, आटतु । द्विहल्ग्रहणमनेकहल उपलक्षणम् । तेनानर्च्छेत्यत्र गुणेपरत्वे च कृते त्रिहलोऽपि भवति । न च लिडपेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वम् । नुटोऽपि लिडपेक्षत्वात् । 'नाजानन्तर्ये" (प०) इति निषेधाच्च । अचोरिति द्वित्वस्याविवक्षितत्वात् । अधीत्येत्यत्र यथेति । इदीति । इदित्त्वान्नुम् । इन्दति । इन्देदित्यादि ॥ १२५ ॥

---

१. व्येोलिटीति क० ख० पुस्तकद्वये ।

२. अभ्यासाधिकार इति ख० पु० ।

१२६. आडजादीनाम् [६ । ४ । ७२]

अजादेरङ्गस्याडागमः स्यात् लङ्लुङ्लृङ्क्षु । "आटश्च" (६।१।९०) इति वृद्धिः ऐन्दत् ।

१२७. इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः [३ । १ । ३६]

इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् प्रत्ययः स्याल्लिटि ।
आमोऽमित्त्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा ।
आस्कासोराम्विधानाच्च पररूप कतन्तवत् ॥

आडजादीनाम् । "लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त" (६ । ४ । ७१) इति वर्तते । अटोऽपवाद । एतत्तु अर्द गतावित्यत्रैव लिखितु युक्तम् । आर्दत् आर्दीत् इति यथा स्यादिति । न ह्यत्राटा इष्टसिद्धि । "अतो गुणे" (६ । १ । ९९) इति पररूपप्रसङ्गात् । अड्विधिश्च हलादौ सार्थक । कि चात्र परत्वादपवादत्वाच्चाटैव भाव्यम् । आचार्यैस्त्वत्र सूक्ष्मेक्षिका न कृता ॥ १२६ ॥

इजादेरिति । इच् प्रत्याहार आदिर्यस्य स इजादि । गुरोरित्येव सिद्धे मतुबुपादान नित्ययोगप्रतिपत्त्यर्थम् । नित्य यो गुरुमान् इति । तेन इयाज । इयेष । ईषतुरित्यादौ वृद्धिगुणदीर्घेषु कृतेषु गुरुमत्त्वेऽप्याम् न भवति । इह तु उच्छी विवासे । व्युच्छाञ्चकार । उछि उञ्छे । उञ्छाञ्चकारेति । तुक्नुमो कृतयोरपि प्रयोगे गुरुमत्ताया नास्ति व्यभिचार । यद्वा अनृच्छ इति निषेधो ज्ञापक आगमनिमित्ता गुरुमत्ता न निवर्त्यते इति । अथवा लिटीति विहितविशेषण व्याख्येयम् । इजादिर्यो धातुर्गुरुमान्, ततो विहिते लिटि परे आम् भवतीति । तेन लिङ्निमित्ता यस्य गुरुमत्ता तस्मान्न भविष्यति । आगमनिमित्ता यस्य गुरुमत्ता तस्माच्च भविष्यति । ऋच्छत्यन्येति । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु इति तौदादिक ऋच्छति । इजादे किम् ? ततक्ष । गुरुमत किम् ? इयेष । ईषतु । अनृच्छ किम् ? आनर्च्छ । आनर्छतु । "ऋच्छत्यृताम्" (७ । ४ । ११) इति गुण । नन्वस्माद् ज्ञापकादृच्छेराम् न भविष्यति । यदि हि स्याल्लिटि परे गुणविधानमनर्थक स्यात् । चिन्त्यमेतत् । आम् स्यादिति । हलन्तपक्षावलम्बनेनैवमुक्तम् अदन्तत्वपक्षे त्वाम स्यादिति वक्तु युक्तम् । ननु हलन्तत्वे[1] "हलन्त्यम्" (१ । ३ । ३) इतीत्सञ्ज्ञया भाव्यमित्याशङ्क्याह—आमोऽमित्वमिति । इन्दाञ्चकारेत्यादौ प्रयोगेऽयमाम्प्रत्यय श्रूयते । तस्यामित्त्वम् । नास्ति मकार इद् यस्य सोऽमित् तस्य भावोऽमित्त्वम् । मकारस्येत्सञ्ज्ञा न भवतीत्यर्थ । अत्र हेतुमाह—अदन्तत्वादिति । अन्तशब्द समीपवाची अत् अन्ते समीपे यस्य सोऽदन्त तस्य भावोऽदन्तत्वम् । तस्माद्

१. हलन्तत्व पक्षे इति क० पु० ।

विधानवेलाया समीपेऽकारवत्त्वादीत्यर्थ । तेन मकारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाभावात् नेत्सञ्ज्ञेति भाव । यदि त्वन्तशब्दोऽवयववचन. स्यात् ततो विरोध आम् चेत् कथमदन्त[1] अथादन्तश्चेत्कथमामिति । एव च "कास्प्रत्ययात्" (३ । १ । ३५) इत्यत्राम् अमन्त्रे इति पदच्छेद अविभक्तिकश्च निर्देश इत्युक्त भवति । **अगुणत्व विदेस्तथेति** । "उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्यामिति" । (३ । १ । ३८) अत्र आम्प्रत्ययसन्नियोगेन विदेरदन्तत्व निपात्यते, तेन विदाञ्चकारेत्यत्रातो लोपे कृते पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वात् गुणाभावोऽपि । तथाऽदत्वादेवेत्यर्थ । अप्रस्तुतमप्येतत् अदन्तत्वप्रसङ्गेनोक्तमित्याहु । नन्वेव पिबादेरप्यदन्तत्व प्रदर्शनीयम् । अथोपलक्षणमेतत् तर्ह्ययमप्युपलक्षणमस्तु । नैष दोष । तथा शब्दोऽस्ति स च पिबेरपि समुच्चयार्थ । तेन विदे पिबेश्चागुणत्वमदन्तत्वादिति प्रकृतो हेतु । अन्येऽत्र व्याचक्षते मित्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह—अगुणत्वमिति । न विद्यते गुणो यस्मात् सोऽगुणोऽन्त्याकार स विद्यतेऽस्मिन्निति अगुणो विदि । अर्शआद्यच् । यद्वा अकारो गुणो विशेषण यस्येत्यगुण तस्य भावोऽगुणत्व[2]मदन्तत्वनिपातनमिति यावत् । तद्विदेरदन्तत्वनिपातन तथा सति आमो मित्त्वाभावे सत्युपयुज्यते नान्यथेत्यर्थ । अय भाव –यद्यय मित् स्यात् ततो विदाञ्चकारेत्यत्र विद् लिट्[3] इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चातो लोपे कृते भवन्नाम् अन्त्यादच पर इकारात्पर स्यात् । अथाऽप्यतो लोपात्पूर्वमेवाम् स्यात् तदाऽप्यकारात्पर· आम् भवन्नागमत्वादङ्गग्रहणेन गृह्येतेति–अदन्तमङ्ग सम्पन्नमित्युभयथाऽप्यलघूपधत्वाद् गुणो न भविष्यतीति व्यर्थमेवादन्तत्वनिपातन स्यात् इति तत्क्रियमाणे मित्त्वाभाव ज्ञापयतीति । अत्रैव ज्ञापकान्तरमप्याह्–**आस्कासोरिति** । आस उपवेशने । कासृ शब्दकुत्सायाम् । अनयो ["दयायासश्च"[4] , ३ । १ । १७) । "कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि" (३ । १ । ३५ इति आम् विधीयते स यदि मित् स्यात् अन्त्यादच पर स्यात् । ततश्च सवर्णदीर्घत्वे द्वयोरकारयो कृते आस् कासिति रूपे विशेषाभावात् तयो] राम् विधानमनर्थक स्यात् इति । अस्मादेव[5] ज्ञापकाद् आमो मित्त्व न भवतीत्यनुषङ्ग । न चानयोराम्विधान कृञोऽनुप्रयोगार्थस्यादित्याशङ्क्याह्–आमन्ताद्धातो कृञ् तु प्रयुज्यते इति व्याख्यानात् । योऽत्र धातुर्नासागमन्ते यश्चामन्तो न स धातुरिति । कि चैवमर्थत्वे आसकासोश्च कृञ् प्रयुज्यते लिटीत्येव ब्रूयात् न तु तयोराम विदध्यात् इत्यनयोराम्विधान ज्ञापकमेव मित्त्वाभावस्य । ननु प्रथमपक्षे[6]

---

१ ( ) रेखाङ्कित पाठे. नास्ति क० पु० ।
२. अदन्तत्वमिति नास्ति क० पु० ।
३. लिट् इति नास्ति क० पु० ।
४ [ ] रेखाङ्कित पाठो नास्ति क० पु० ।
५. अस्माज् ज्ञापकादिति ख० पु० ।
६. प्रत्ययमेति क० पु० ।

१२८. आमः [२ । ४ । ८१]

आमः परस्य लेर्लुक् स्यात् ।

१२९. कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि [३ । १ । ४०]

आमन्ताद्धातोः कृञ् अनुप्रयुज्यते लिटि परे । अभूततद्भावे "कृभ्वस्ति" (५ । ४ । ५०) इत्यतः "कृञो द्वितीया" (५ । ४ । ५८) इति ञकारेण कृञ्प्रत्याहारः । तेन कृभ्वस्तयो ज्ञेयाः । तेषां द्वित्वादि ।

"अक सवर्णे दीर्घेणामन्त्रे इति निर्देश्य स्यात् तत्राह—पररूप कतन्तवदिति । यथा "सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य" (४ । १ । १८) इत्यत्र कतोऽन्तो यषा ते कतन्ता इति निर्देशे सौत्रत्वात् शकन्ध्वादित्वाद्वा पररूप तद्वदिहापि द्रष्टव्यमित्यर्थं ॥ १२७ ॥

आम । "प्रत्ययाप्रत्यययो प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्" (प०) इति वचनात् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया चाम्प्रत्ययो गृह्यते । तेनाम गतौ इत्यस्माण्णलि उपधावृद्धौ च यदाऽमिति रूप तत परस्य णल स्थानिवद्भावेन लिट्त्वेऽपि लुक् न भवति ।

लेरिति[1] । सामान्यग्रहणेऽपि लिडेवात्र गृह्यते तत्रैवाम् सम्भवति । न लिडिति । लुक् चाय नाप्राप्तेषु तिबादिष्वारभ्यमाणस्तेषामपवाद[2] इति लावस्थायामेव जायते । तेनेन्दाञ्चकारेत्यत्र "तिङ्ङतिङ" (८ । १ । २८) आमन्तस्यानिघातस्तस्माच्च परस्य निघात सिद्ध्यति । अत एव लिटोऽतिङ्भावित्वेन "कृदतिङ्"[4] (३ । १ । ९३) इति कृत्वात् "कृत्तद्धित" (१ । २ । ४६) इति प्रातिपदिकत्वे सुपि तस्य[5] हल्ङ्यादिलोपे स्वरादिष्वाम पाठाद् 'अव्ययादाप्सुप" (२ । ४ । ८२) वा लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेनामन्तस्य सुबन्तत्वात् पदत्वमपि सिद्धम् । तथा च इन्दाञ्चकारेत्यादौ "वा पदान्तस्य" (८ । ४ । ५९ इति परसवर्णविकल्पो भवति । यस्त्वत्र लिटा लुकि प्रत्ययलक्षणेन द्वित्वाद्याशङ्क्य "न लुमता" (१ । १ । ६३) इति निषेधेन परिजहार नैमिषीयस्तद्भ्रान्तप्रलपितम् । आमन्तस्य लिट्परत्वेऽपि अधातुत्वाद् धातोश्चामा व्यवधानाद् द्वित्वप्रसङ्गासम्भवात् ॥ १२८ ॥

कृञ्चेति । अनुशब्द पश्चादर्थे । कस्मात्पश्चादित्यपेक्षाया प्रकृतत्वादाम[6] एवेति गम्यते । प्रत्ययेन च तदन्तग्रहणमित्यभिप्रेत्याह—आमन्ताद्धातोरिति । तद्गुणसविज्ञान-

१ लेरिति नास्ति ख० पु० ।
२ लुक्कार्यमिति क० पु० ।
३ तिबादिष्विति नास्ति क० पु० ।
४. कृदतिङिति नास्ति क० पु० ।
५. ( ) पाठो नास्ति क० पु० ।
६. प्रकृतित्वादिति ख० पु० ।

बहुव्रीहि । अतद्गुणसंविज्ञाने आम्प्रत्ययवत् प्रकृत्युपलक्षणात्[१] धातोरामश्च मध्ये स्यात् । लिटीति कृञोऽनुप्रयुज्यमानस्य विशेषणम्, लिटि परे य कृञ् लिडन्त इति यावत् सोऽनुप्रयुज्यते इति । लिडप्यनेनैव साध्यते न तु लिटचेव स्थिते कृञ्मात्र विधीयते पूर्वस्य लिट "आम" (२ । ४ । ८१) इति लुप्तत्वात् लुका लुप्ते प्रत्यय-लक्षणाभावात् । कथ तर्हि सलोप्य तेन तस्मिन्नेव कृञनुप्रयुज्यते नैव शङ्क्यम् । एव ह्येकपद्य प्रसज्येत । तथाहि सति चक्षुष्काम याजयाञ्चकारेत्यामन्तात्परस्य निघातो न स्यात । 'वा पदान्तस्य" (८ । ४ । ९) इति परसवर्णविकल्पश्च न स्यात् । 'उत्ताञ्चक्रे नगरस्य मार्गान्" इति भट्टि । "त पातया प्रथममास पपात पश्च द्" इति कालिदासप्रयोगश्चानुपपन्न [२]स्यात् । न ह्येकपदे पदान्तरस्य प्रयोग सभवति । ननु 'अनुशब्दो विपर्यासनिवृत्त्यर्थ व्यवहितनिवृत्त्यर्थ च' इति वार्त्तिकात् कथमत्र कृञो व्यवहितस्य प्रयोग सत्यम् । एव वदन् वार्तिककार एवाभियोज्यो न सूत्रकार । स हि अनुशब्द विपर्यासनिवृत्त्यर्थमेवेच्छति चकारेन्दामिति । ये तु त पातयामित्यत्र पात यातीति पातयास्त पातया महिषम् प्रथमम् आस चिक्षिपे इति व्याचक्षते तेषा सयोजया विधिवदास समेतबन्धु । विभया प्रचकारासौ इत्यादि-प्रयोगा अचिकित्स्या स्यु । तदेव पूर्वप्रयोगनिवृत्तेरनुग्रहणोऽस्य[३] प्रयोजन स्थितम् । सूत्रारम्भस्याप्येतावदेव प्रयोजनम् । यत्तु आमन्तनैतदनभिव्यक्तपदार्थकम् । नास्मात् भावकर्मकतृविशेष पुरुषविशेष सख्याविशेषो वाऽवगम्यते । केवल पूर्वापरोभूत-मनद्यतनकाल परोक्षसाधनविशेषाकाङ्क्ष क्रियारूपमर्थमाह । तत्रावश्य तदपेक्षा-पूरणाय विशेषवाचि[४] सर्वक्रियानुगतक्रियासामान्यवाचिन कृञोऽनुप्रयोग सिद्ध एवेति भाष्यादौ स्थितम् । कृञ इति प्रत्याहारस्य ग्रहण न स्वरूपस्य । शब्दसज्ञेति निषेधा-दित्याशयेनाह—कृञ्प्रत्याहार इति । क्व पुन सन्निविष्टाना प्रत्याहार इत्यत आह—**अभूतेति । ञकारेणेति ।** "आदिरन्त्येन सहेता" (१ । १ । ७१) इति वचनात् । यद्यपि "कृञो द्वितीया" (५ । ४ । ५८) इति सूत्रस्थो ञकारो नेत्सञ्ज्ञ सप्रति तथापि क्वचि-दित्सञ्ज्ञो दृष्ट आसीदिति । तेनेत्सञ्ज्ञोपलक्षितेनेत्याश्रीयते इति भाव । किमेव सति सिद्ध्यतीत्यत आह—तेन कृभ्वस्तयो ज्ञेया इति । यद्यपि "अभिविधौ सम्पदा च" (५ । ४ । ५३) इति सम्पदोऽपि तत्रान्तर्भावोऽस्ति तथापि धातोरित्यनुवृत्तेर्धातू-पसर्गसमुदायस्य सपदोऽनुप्रयोगो न भवति । योऽत्रधातुस्तस्यापि न भवति । अर्थ-विप्रतिषेधात्[५] । प्रत्याहारग्रहणे ज्ञापकमप्याहु । "आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य"

१. प्रत्ययेति क० पु० ।
२ रेखाङ्कित पाठो नास्ति क० पु० ।
३ रनुग्रहणस्य प्रयोजनमिति ख० पु० ।
४. विध्यर्थस्येति क० पु० ।
५. प्रतिषेधादिति क० पु० ।

१३०. उरत् [७ । ४ । ६६]

अभ्यास ऋवर्णस्य अत् आदेशः स्यात् । रपरत्वम् । हलादिः शेषः । अचो ञ्णिति इन्दाञ्चकार । परत्वादादौ यणादेशः ।

(१ । ३ । ६३) इत्यत्र कृञ्ग्रहणं भ्वस्ति-व्यावृत्त्यर्थम् । स्वरूपग्रहणे हि भ्वस्त्योरनुप्रयोगस्यासम्भवात् किं तन्निवृत्त्यर्थेन कृञ्ग्रहणेनेति । तेषां द्वित्वादीति । यद्यपि लिडन्तं चकारेत्यादिसिद्धरूपमेवानुप्रयोगविधिना विधीयते न कृञ् लिटावेव तथापि सिद्धरूपमेव प्रसङ्गाद् व्युत्पाद्यते । कृ णल् इति स्थिते परत्वाद् "अचो ञ्णिति" (६ । ३ । ११५) इति वृद्धौ पूर्वकृताया तस्या 'द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ६६) इति स्थानिवत्त्वात् कृशब्दस्य द्विर्वचनमिति ज्ञेयम् । विशेषाभावान्नात्र स्थानिवत्त्वमुदाहृतमाचार्यैः । तथापि परत्वात् वृद्धिप्रसङ्गो दुर्वार । तथा च 'उख गतौ' इत्यत्र स्वयमेव वक्ष्यति—उपधागुण द्वित्वमिति । द्वित्वादीत्यादिशब्देन कुहोश्चुत्वहलादिशेषादि सगृह्यते ॥ १३० ॥

उरत् । अत्र ऋकारेणाभ्यासो विशिष्यते । ऋकारान्तस्याभ्यासस्येति । तस्य[1] च विधीयमानो "अलोऽन्त्यस्य" (१ । १ । ५२) इति ऋकारस्यैव भवति । ववृते इत्यादौ तु पूर्वं हलादि शेषे ऋकारान्ततायामुपजातायामद् भवति । ततो रपरत्वे कृते पुनर्हलादिशेष । न चैव नर्नर्तीत्यादिषु दौ रूगादिषु कृतेष्वनृकारान्तत्वादत्त्व न स्यात् इति वाच्यम् । "अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान् विधीन् न बाधन्ते" (प०) इति उरत्त्वे कृते पश्चाद् रुगादय आगमा क्रियन्ते । तेनानन्त्यस्यापि ऋकारस्यात्त्व भविष्यति । एव च ववृत इत्यादौ पूर्व उरदत्त्वे रपरत्वे च कृते हलादि शेषेण रेफतकारयोर्द्वयोरपि युगपदेव निवृत्तिर्भवति । तदर्थं लक्षणस्यावृत्तिर्न कल्प्या भवति । इति मुधाप्रतिविधानक्लेशेनेत्याशयेनाह—अभ्यास ऋवर्णस्येति । अदिति तकार उच्चारणार्थ । भाव्यमानेनैव सवर्णग्रहणाप्रसङ्गात् । तस्य च रपरत्वम्, ततो हलादिशेष । अचो ञ्णितीति वृद्धिरिति । इय च परत्वात् प्रागेव यद्यपि जायते तथापि तस्या द्वित्व प्रति स्थानिरूपापत्त्या कृते तस्मिन् पुनरुत्तरभागस्य वृद्धि प्रवर्तते । द्विर्वचने कर्तव्ये इति कालावधारणात् कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते इति भाव । परत्वादिति । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । आदौ द्विर्वचनात् पूर्व-

---

१. तस्य चेत्यारभ्य अलोऽन्त्यस्येत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२ विकारेष्वारभ्य ( ) रेखाङ्कित नास्ति क० पु० । विकारेष्वपवादा उत्सर्गाद् विधीन् न बाधन्ते इति उरत्वे कृते पश्चाद रुगादिप्रवृत्तिरित्याकर. आचार्यैस्तु प्रतिपत्तिलाघवाय विशेषणविशेष्यभावे कामचारादभ्यासेन ऋकारो विशेष्यते इति ग० पु० ।

१३२. कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि [७ । २ । १३]

क्रादिभ्य एव लिट इण् न स्यात्। अन्यस्मादनिटोऽपि स्यात्। इन्दाञ्चकर्थ। वा णित्त्वम्। इन्दाञ्चकार। इन्दाञ्चकर। इन्दांचकृव। इन्दांचकृम। इन्दांबभूव। "अत आदेः" (७ । ४ । ७०) इन्दामास। विधानसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न। णिदि कुत्सायाम्।

त्यादि। द्विर्वचननिमित्तत्वाद् अजेव द्विर्वचनमित्युपचर्यते। द्विर्वचनमस्मिन्नस्तीति द्विर्वचनमित्यर्शआद्यजन्तत्वाद्वा। द्विरुच्यतेऽस्मिन्निति द्विर्वचनमित्यधिकरणल्युटा वा द्विर्वचननिमित्तत्व लभ्यते इति भाव। अचीति सति सप्तमी। अचि सति योऽजादेश अज्निमित्तक इति यावत्। परसप्तम्या तु जग्मतु पपावित्युपधालोपैकादेशयो स्थानिवत्त्व न स्यात्। पूर्वत्राचो मकारेण व्यवधानात् परत्र परस्याभावात्। यो ह्यत्र द्वित्वनिमित्तमतुस् नासावच्। यश्चात्राच् न तन्मात्र द्वित्वनिमित्तम्। क्व तर्हि स्यात् चक्रे इत्यादौ यत्राज्मात्र प्रत्यय। नैष दोष। अचि योऽजादेश कोऽर्थ ? अचि यो[1] दृष्ट इत्यर्थ। यश्चाचि विधीयते यश्चाजादौ ? द्वावप्यचि दृष्टावेवेति सर्वत्र सिद्ध्यति। द्विवचने कर्तव्ये इति। एतेन कालावधारण सूच्यते। यावद् द्विर्वचन क्रियते तावत्कालमेव स्थानिवद्भावो भवति[2] नात परम्। तेन कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपेणावतिष्ठते। तथा च चक्रतुरित्यत्र परभागे यणेव। यद्येव निन्यतुरित्यत्रापि द्विर्वचनात्पूर्वमियङि कृते स्थानिवद्भावाद्[2] द्विर्वचने कृते पूर्वप्रयुक्त इयङेव श्रूयेत। अस्तु तस्य "असिद्धवदत्राभात्" (६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वात् "एरनेकाच" (६ । ४ । ८२) इति यण् भविष्यति। यद्वा पूर्वप्रयुक्तोऽपीयङ् द्विर्वचनकालेऽपहृत इति पुन प्रवर्तयितव्य। तस्या च दशायामनेकाच्त्वाद् यण् बाधिष्यते इत्यदोष। इति साच्कत्वेन द्वित्वमिति। कृतेऽपि यणि रूपातिदेशात् कृञ्[3]शब्दस्यैव द्वित्वमित्यर्थ। अधिजगे इत्यत्र तु "गाङ् लिटि" (२ । ४ । ४९) इति ङिलकारकनिदशेन लकारादौ लिटि गाङादेशविधानाद[4]ज्निमित्तत्वाभावात् स्थानिवत्त्वाभाव ॥ १३[5] ॥

कृसृभृ। डुकृञ् करणे। कृञ् हिसायाम्। सृ गतौ। डुभृञ् धारणपोषणयो। भृञ् भरणे च, वृञ् वरणे, वृङ् सभक्तौ। ष्टुञ् स्तुतौ। द्रु गतौ। स्रु गतौ। श्रु श्रवणे

१ अचि योदृष्ट इत्यर्थं इति नास्ति क० पु०।

२ ( ) रेखाङ्कित पाठो नास्ति क० पु०।

३ द्वित्वे कृते इति क० पु०।

४. नुशब्देन इति क० पु०।

५. अज्निमित्तेति क० पु०।

च। एषा समाहारद्वन्द्वे सौत्रत्वात् पुंस्त्वम्। क्रादीनामेकाच उपदेश इति प्रकृत्याश्रये प्रतिषेधे वृङ्वृञोस्तु "श्र्युक किति" (७।२।११) इति प्रत्ययाश्रये सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इत्याह—**क्रादिभ्य एवेत्यादि**। सामान्येन प्राप्त इण्निषेधो लिटि चेद्भवति तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्यस्तेनान्येभ्य इड् भवत्येवेत्यर्थः। यथा बिभिदिव, लुलुविवेति। अनिटोऽपि निषिद्धे टोऽपीत्यर्थः। अत्र विपरीतस्तु नियमो न भवति क्रादिभ्यश्चेदिण् न भवति लिट्येवेति। कृते ग्रन्थे। परिवृतो रथः। स्तुतस्तोमयोरित्यादिनिर्देशात्। ननु वृञ्ग्रहणं प्रतिषेध[1]विध्यर्थं स्यात्। कथमिति। न ह्यत्र प्रकृत्याश्रयः सम्भवति वृञ उदात्तत्वात् नापि प्रत्ययाश्रयः थलोऽकित्त्वात्। ततश्च प्रत्ययाश्रयस्यासति नियमे लुलविवेत्यादिष्वपीड् न स्यात्। सत्यम्। अत्र परिहारं वक्ष्यति। ववर्थेति छन्दसि निपातनात् भाषायां नित्यमिट् इति। अतो वृञ्ग्रहणमपि नियमार्थमेवेत्यदोषः। अत्र च सामान्योक्तावपि कृसृभृवृग्रहणमेव नियमार्थमिति द्रष्टव्यम्। स्तुद्रुस्रुश्रुवां तु विध्यर्थम्। असति हि विधेये नियमो भवति। इह चास्ति विधेयं किम्? तुष्टोथेति थलि भारद्वाजनियमादिह प्राप्तस्य निषेधः। अन्यथा ययिथ ययाथेत्यादाविव भारद्वाजनियमादिट्पक्षे स्यात् प्रतिषेधः। बिभिदिव लुलुविवेत्यादौ तु क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणनियमार्थादिड् भविष्यति। यद्येवम् तुष्टुव[3] तुष्टुमेत्यत्रापि क्रादिनियमादिट् प्राप्नोति। नैष दोषः। स्तुद्रुस्रुश्रुवां ग्रहणमुभयोरपि प्रतिषेधार्थम्। यश्च क्रादिनियमादिट् प्राप्तः। यश्च भारद्वाजनियमात्तयोरुभयोरप्ययं निषेधः। भारद्वाजनियमस्तु "अचस्तास्वत्" (७।२।६१) इति 'उपदेशेऽत्वतः" (७।२।६२) इति च योगद्वयेन यस्थलि प्राप्तः प्रतिषेधस्तमेव निवर्तयति। "अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति नियमात् न तु क्रादिनिषेधम्। तेन तुष्टोथेत्यादौ भारद्वाजनियमेन 'अचस्तास्वत्" (३।२।६१) इत्येव प्रतिषेधो निवर्तते न क्रादिप्रतिषेधः इति सिद्धमिष्टम्। इन्दाञ्चकर्थेति। गुणे। रपरत्वम्। अत्र कृग्रहणस्य प्रयोजनं वमयोर्ज्ञेयम्। थलि तु क्रादिमात्रानियमेऽपि प्राप्तस्येटो "अचस्तास्वत्" (३।२।६१) इति निषेधेन[4] सिद्धम्। **वा णित्वमिति**। "णलुत्तमो वा" (७।१।९१) इत्यनेन। **इन्दाञ्चकरेति**। णित्त्वाभावपक्षे वृद्ध्यभावः। अनुप्रयोगे कृञ् प्रत्याहा[5]र इत्युक्तम्। तदुदाहरति—**इन्दाबभूवेति**। एतच्च भूवातौ व्युत्पादितम्। **इन्दामासेति**। अस्तेर्लिट्परस्यानुप्रयोगः। द्वित्वम्। हलादिशेषः। "अत आदेः" (७।४।७०) इति दीर्घत्वम्। द्विहल्त्वाभावात् न

---

१ निषेधेति क० पु०।

२ ववर्थेति।

३ तुष्टुवेति नास्ति ख० पु०।

४ क्रादिनियमेऽपि प्राप्तस्येन्दीव सास्वादीति ग० पु०।

५. कृञ् इति प्रत्याहारग्रहणमित्युक्तम् इति ख० पु०।

१३३. वा निसनिक्षनिन्दाम् [८ । ४ । ३३]

उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां णत्वं वा स्यात् । प्रणिन्दति । प्रनिन्दति । उख गतौ । ओखति । औखत् । औखीत् । उपधागुणः । द्वित्वम् । ह्रस्वः ।

नुट् । सवर्णदीर्घ । अत्र "अस्तेर्भूः" (२ । ४ । ५२) कस्मान्न भवति इत्याशङ्कयाह—विधानसामर्थ्यादिति । प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा ह्यसन्देहार्थं कृञ्[1] चानुप्रयुज्यते इत्येव ब्रूयादित्यर्थः । इन्दिता । इन्दिष्यति । ऐन्दिष्यत् । णिदि । इदित्वान्नुम् । णो न । निन्दति । निन्देत् । अनिन्दत् । निनिन्द । निनिन्दतु । निनिन्दुरित्यादि ॥ १३२ ॥

वा निस । णिसि चुम्बने । णिक्षि रोषे च । णिदि कुत्सायाम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" (८ । ४ । १४) इति नित्ये णत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । इह च "कृत्यच" (८ । ४ । २९) इत्यत कृतीति वर्तते । तेन कृत्येवेषा वा णत्वम् । प्रणिनिन्दनम् । प्रनिनिन्दनम् । एव हि प्रकरणमबाधित भवति । णोपदेशश्च सार्थक । अविशेषेण विकल्पे कि णोपदेशपाठेन । तथा च शाकटायन । निसनिक्षनिन्दा कृति चेति । एव च प्रणिन्दतीत्यादि तिङन्ते नित्यमेव णत्व णोपदेशलक्षणमित्याकरे स्थितम् । आचार्यैस्त्वन्यमताभिप्रायेणैतदुदाहृतम् ।

उख गतौ । **ओखतीति ।** "पुगन्त" (७ । ३ । ८६) इति गुण । **औखदिति ।** "आडजादीनाम्" (६ । ४ । ७२) "आटश्च" ६ । १ । ९०) उपधागुण इत्यादि । लिटि । उख णल् इति स्थिते परत्वादादौ 'पुगन्त" (७ । ३ । ८६) इति गुण । ततो द्वित्वम् । हलादिशेष । 'ह्रस्व" (७ । ४ । ५९) इत्यौकारस्य "एच इग् ह्रस्वादेशे" (१ । १ । ४८) इत्युकार इत्यर्थ । एतच्च रूपे विशेषाभावात् "द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५९) इति स्थानिवद्भावमाश्रित्योक्तम् । तदाश्रयणे हि गुणस्य स्थानिवत्त्वात् उख इत्यस्यैव द्वित्वमित्यभ्यासे[2] गुण एव नास्तीति तत्कृतो ह्रस्वप्रसङ्ग इत्याद्युक्त स्यात् । यद्वा ह्रस्व इत्यत्राभ्यास इति शेषो द्रष्टव्य । कृतेऽपि गुणे तस्य स्थानिवत्त्वात् उख इत्यस्यैव द्वित्वेन ह्रस्व एवाभ्यासो भवति न स गुण इत्यर्थ ॥१३३॥

उवोखेति । अभ्यासस्योवङो विधानसामर्थ्यान्न हलादिशेष । ननु चात्रोकारस्य "अच परस्मिन्" (१ । १ । ५७) इति स्थानिवत्त्वादुवङा न भाव्यम् । असवर्ण इति निषेधात् । तत्राहु अनादिष्टादच पूर्वस्य विधौ स्थानिवत् । अय चाभ्यास आदिष्टादच पूर्व इत्यदोष इति । एतच्च कृतगुणस्यैव द्वित्वमिति पक्षे द्रष्टव्यम् । यदा

---

१. कृञ् इति क० पु० ।

२. द्वित्वेन ह्रस्व एवाभ्यासो भवति न स गुण इत्यर्थ इति क० पु० ।

१३४. अभ्यासस्यासवर्णे [६ । ४ । ७८]

अभ्यासस्य इउवर्णयोरियङुवङौ स्तः असवर्णे अचि । उवोख । ऊखतुः । अञ्चु गतिपूजनयोः । आनञ्च । आनञ्चतुः ।

१३५. नाञ्चेः पूजायाम् [६ । ४ । ३०]

इति नलोपापवादः । अञ्च्यात् । गतौ तु अच्यात् । ग्रुचु गतौ ।

तु पूर्वप्रवृत्तस्यापि गुणस्य द्विर्वचनकालेऽपहतत्वात् कृते द्विर्वचने पुन प्रवृत्तिरिति पक्षस्तदाऽनादिष्टादच पूर्वत्वेनाभ्यास एवेति स्यादेव स्थानिवद्भाव । अत्र हरदत्त असवर्णग्रहण[1]सामर्थ्यात् स्थानिवत्त्व न भविष्यति । अस्ति वचनस्यावकाश इयर्त्ति । ऋत इ । नह्येकमुदाहरण योगारम्भ प्रयोजयति । यद्येतावत् प्रयोजन स्यादर्त्तावित्येव च ब्रूयादिति । अत्र गुणे कृते "इजादे" (३ । १ । ३६) इत्याम्न भवति नित्य गुरुमत इति व्याख्यातत्वात् । सन्निपातपरिभाषया वा । लिट्सन्निपातेन जातो गुणो लिटो विघातकमाम न प्रवर्तयति सति हि तस्मिन् "आम" (२ । ४ । ८१) इति लिटो लुका भाव्यमिति । ऊखतुरिति । अत्र सवर्णदीर्घस्य "अन्तादिवच्च" (६ । १ । ८५) इत्यभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद् "ह्रस्व" (७ । ४ । ५६) इति ह्रस्वो न भवति । अभ्यासमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गेऽस्मिन् कर्तव्ये पूर्वपराश्रयत्त्वे न बहिरङ्गस्य सवर्णदीर्घस्यासिद्धत्वाद् पित्सु सर्वत्र गुणे द्वित्वे चोवडादेश उवोखिथ । ओखिता । उख्यादित्यादि । अत्र च उख उखि वख वखि मख मखि णख णखि रख रखि लख लखि इख इखि ईखि वल्ग रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि श्रगि श्लगि इगि रिगि लिगि गत्यर्था इति दण्डकपाठे । उखिरिदिदपि पठ्यते । तस्य "इदितो नुम् धातो" (७ । १ । ५८) इति नुमि सति उङ्खति । उङ्खेत् । उङ्खतु । औङ्खत् । औङ्खीत् । उङ्खाञ्चकार । उङ्खिता । उङ्ख्यादित्यादि । इन्दतिवत् ज्ञेयम् । अञ्चु । अञ्चति । अञ्चेदित्यादीन्दिवत् । लिटयुदाहरति—आनञ्च । अञ्च अ इति स्थिते द्वित्वम् । "हलादि शेष" "अत आदे" (७ । ४ । ७०) "तस्मान्नुड्" (७ । ४ । ७१) इति नुट् । आनञ्चतुरिति । सयोगात् परस्य लिटोऽकित्त्वात् न नलोप ॥ १३४ ॥

अञ्च्यादिति । "किदाशिषि" (३ । ४ । १४०) इति कित्त्वाद् नलोप प्राप्त पूजाया निषिद्ध । पूजायामिति विशेषणाद् गतौ न निषेध इत्याह—गतौ तु । अञ्चिष्यति । आञ्चिष्यत् । ग्रुचु । ग्रोचतीत्यादि । जॄ । जॄषु वयोहानौ । स्तम्भु रोधने । सौत्र । ग्रुचु म्लुचु गतौ ।[1]ग्रुचु ग्लुचु स्तेय करणे । ग्लुचु गतौ । टुओश्वि गतिवृद्धयो ।

---

१. ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

१३६. जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च [३ । १ । ५८]

एभ्यश्च्लेरङ् वा स्यात् परस्मैपदेषु । अग्रुचत् । अग्रोचीत् । एवं म्लुचु ग्रुचु ग्लुचु ग्लुञ्चु । आछि आयामे । आञ्छतेर्नुड् वेति केचित् । आनाञ्छ । आञ्छ । हुर्छा कौटिल्ये ।

अम्लुचत् । च्ले सिचोऽपवादेऽङि कृते ङित्त्वाद् गुणाभाव । अम्लोचीत् इति । अङ-भावे च्ले सिच् । इट् । ईट् । उपधागुण । सिचो लोप । सवर्णदीर्घ । एवमित्यादि । एभ्योऽप्यङुदाहार्य इत्यर्थ । यथा अम्लुचत् । अम्लोचीत् । अग्रुचत् । अग्रोचीत् । अग्लु-चत् । अग्लोचीत् । ग्लुञ्चेस्त्वङि नलोपादग्लुचत् अग्लुचीत् अग्लोचीत् इति त्रैरूप्यसिद्धेरुभ-योपादानसामर्थ्याद् ग्लुञ्चेर्नलोपो न भवतीत्यग्लुञ्चदित्युदाहरन्ति । तद्भाष्यविरुद्धम् । तत्र ह्यन्यतरोपादानेऽपि रूपत्रयसिद्धेरन्यतरच्छक्यमकर्तुमिति स्थितत्वात् । [1]यदप्यर्थ-भेदादुभयोपादानमित्याहु । तदपि न । अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्र विषयेऽर्थभेदो न प्रयोजक इति कैयटोक्ते ॥ १३५ ॥

जॄस्तम्भु त्वग्रे दर्शयिष्यति । आछि । इदित्वान्नुम् । आञ्छेत् । आञ्छीत् । आनाञ्छेति । "अत आदे" (७ । ४ । ७०) इत्यत्रोक्तम् । तपरकरणं स्वाभाविक-ह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेनाञ्छतेर्लिट् । अभ्यासह्रस्वेऽपि कृते दीर्घाभावात् "तस्मात्" (७ । ४ । ७१) नुडभावात् सवर्णदीर्घे आञ्छेत्येव । येषा तु तपरकरण सुखार्थम्, तेषामत्रापि दीर्घप्रवृत्तेर्भवत्येव नुडिति । मतभेदाद्विकल्प इति भाव । आञ्छिता । आञ्छयादिति । हुर्छा ॥ १३६ ॥

"र्वोरुपधाया" (८ । २ । ७६) इत्यतोऽनुवर्तमानमपीदम् उपधाग्रहणमिह न सबध्यतेऽसंभवादिति व्याचष्टे—इको दीर्घ स्यादिति । हूर्छति । दीर्घोकारा एव नैवमादय पठ्यन्ते क्विपि हुरौ हुर इति ह्रस्वश्रवणार्थम् । जोहोर्त्ति मोमोर्त्ति तोतोर्त्ति इति यङ्लुकि लघूपधगुणार्थम् । हूर्छति जुहूर्च्छेत्यादि । माधवस्त्वाह—टुओ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे इत्यस्य दीर्घोपदेशेन "उपधाया च" (८ । २ ।७८) इति दीर्घस्यानित्यत्व-ज्ञापनात् । हूर्छति, मूर्छतीत्यादि भवति । केचिदिति । मैत्रेय इति । वज । वजति । "अतो हलादे" (७ । २ । ७) इति वा वृद्धि । अवजीत् । अवाजीत् । ववाज । अजति ॥ १३७ ॥

---

१. यदप्यर्थभेदो न प्रयोजक इति कैयटोक्ते इति ख० पु० ।

१३७. उपधायां च [८ । २ । ७८]

धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात्। हूर्छति। अहूर्छीत्। जहूर्छ। वज गतौ।

१३८. न शशददवादिगुणानाम् [६ । ४ । १२६]

शशेर्ददेर्वकारादीनां गुणभूतस्य चाकारस्य एत्वमभ्यासलोपश्च न स्तः। ववजतुः। ववजिथ। व्रज गतौ। "वदव्रज" (७ । २ । ३) इति वृद्धिः। अव्राजीत्। अज गतौ क्षेपणे च।

१३९. अजेर्व्यघञपोः [२ । ४ । ५६]

अजेरार्धधातुके वीत्यादेशः स्यात् न तु घञपोः परतः। वलादावार्धधातुके वेष्यते।

१४०. एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् [७ । २ । १०]

उपदेशे यो धातुरेकाच् अनुदात्तस्ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड् न स्यात्।

न शसददेति। शसेति सान्त पाठ शसु हिंसायामित्यस्य च ग्रहणम्। यस्तु शश प्लुतगताविति तालव्यान्तस्तस्यैत्वाभ्यासलोपाविष्येते एव। शेशतु शेशुरित्यादीत्याकर। आचार्यास्तु तालव्यान्तस्यैव ग्रहणमिच्छन्ति। तथा च तत्रोदाहरिष्यन्ति न शशददेत्युक्तेरेत्व न। शशशिथेति। ददधाते। वादयो वकारादिमवर्णा। अकारस्य गुणत्वाव्यभिचाराद् गुणग्रहण तद्भावितपरमिति व्याचष्टे–गुणभूतस्य वेति। गुणशब्देन भावितस्येत्यर्थ। "अत एकहल्मध्ये" (६ । ४ । १२०) इति प्राप्त निषिध्यते। **ववजिथेति।** "थलि च सेटि" (६ । ४ । १२१) इति प्राप्तौ। व्रज। अव्राजीदिति। हलन्तत्वादेव सिद्धे वदव्रजग्रहण विकल्पबाधनार्थम् इत्युक्तेर्नित्यावृद्धिरिति भाव। वव्राज। वव्रजतु। सयुक्तहल्मध्यस्थत्वान्नैत्वाभ्यासलोपौ। अज। अजति। अजेत्। अजतु। आजम्॥ १३८॥

अजेर्व्य। आर्धधातुक इति विषयसप्तमीयम्। तेनार्धधातुके विवक्षिते इत्यर्थ। तेन प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्वीभावे हलादित्वाद् यङि वेवीयते इत्यादि सिद्ध्यति। परसप्तम्या तु न स्यात्। यङलुक् त्वस्मान्न भवति। यतो लुका यङ् आर्धधातुस्य विषयत्वापहारान्नार्धधातुकाभिव्यक्तिरिति वीभावस्य नैव प्रसङ्ग। वीति दीर्घान्तोऽयम्। वीतम्। वीत्वा। प्रवीयेति किति श्रवणार्थम्॥ १३९॥

एकाच। नास्त्युदात्तो यस्मिन् सोऽनुदात्त.। यद्वा अनुदात्ताच्कत्वाद्धातुरेवानुदात्त उच्यते। उपदेश प्रकृतेराद्य पाठ उभयविशेषण चैतत् इष्यते। देहलीदीपकन्यायात्। तेन भविष्यति इत्युपदेशे एकाच। प्रत्ययोदात्तत्वे कृते शेषनिघातेन सम्प्रत्यनुदात्त-

ऊद्दन्तरुस्नुक्ष्णुशीयुणुक्षुश्विडीङ्—श्रिभिः ।
वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचः स्वरान्ताः धातवोऽनिटः ।। १ ।।
वसतिः शक्लृघस्लृभ्यभ्लभ्यमो रमिमन्यती ।
नमिहंनिगमी देग्धिद्रूहमिहनह्वहलिहो रुहिः ।। २ ।।
दहिर्दिंशिदशी दशिस्पृशिमृशूविंशूरुशिक्रुशः ।
लिशूरिशूसिध्यतिरुध्राधूसाधूयुधः शुध्यति बुध्यती ।। ३ ।।
क्रुधिक्षुधी व्यधिबन्धिः शुष्यति पुष्यतिः श्लिषिः ।
दुषिद्विषी [विषपिषौ त्विषूतुषौ शिषिः कृषिकर्षती ।। ४ ।।
तपतिप् यावपिस्वपूलिपूलुपरतृप्यतिदृप्यती ।
सृपूशपौ छुपूक्षिपौ स्कन्दिहंदिछिदिभिदिक्षुदः ।। ५ ।।
अदिः शदिसदी खिदूनुदूतुदः खिद्यतिपद्यती ।
विनत्तिर्विंद्यतिः पचूवचूविचिरिच प्रछिरञ्जयः ।। ६ ।।
निजिः सिचिमुची भञ्जिभजिभृज्जतियज्त्यजः ।
युजिः सञ्जिरुजिस्वञ्जिसृजिमस्जिभुजो विजिर् ।। ७ ।।
इमे हलन्तेष्वनिटः इत्यनिट्धातुसंग्रहः ।

त्वेऽपि न भवति । कर्त्ता । कर्त्तुमिति नित्स्वरेण सम्प्रत्युदात्तादप्युपदेशेऽनुदात्तादिति भवति । तथा बिभित्सतीत्यत्र नित्यत्वाद् द्विर्वचने कृतेऽनेकाचोऽपि श्रूयमाणादुपदेशे एका च इड् न भवति बेभिदितेत्य अत्वल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावान्निषेधो न भवति । अत्रानुदात्तोपदेशस्य पाठेन दुरधिगमत्वाल्लक्षण[1]परिगणनाभ्या दर्शयितुमुपक्रमते धातवश्च ([2]द्विविधा अजन्ता हलन्ताश्च । तत्राजन्तेष्वनुदात्तान् लक्षयति—अदूदृदन्तेत्यादीति । अनिटो ग्रहणमनुदात्तोपदेशलक्षणम् । अन्तशब्द प्रत्येक परिसमाप्यते । अदन्ता ऊदन्ता ऋृदन्ताश्च) रुशब्दे । स्नु प्रस्रवणे । क्ष्णु तेजने । शीङ् स्वप्ने । यु मिश्रणामिश्रणयो । आदादिकोऽत्र गृह्यते शीडादिभि साहचर्यात् । तेन युञ् बन्धने इति क्यादिकोऽनिडेवेति स्थितम् । णु स्तुतौ । दुक्षु शब्दे । टुओश्वि गतिवृद्धयो । डीङ् विहायसा गत्तौ । श्रिञ् सेवायाम् । वृङ् सभक्तौ । वृञ् वरणे । एभिर्विनैकाचो ये स्वरान्ता धातवस्तेऽनिटोऽनुदात्तोपदेशा इत्यर्थ । धातव इति उपदेशावस्थाया सूचयति–कर्ता

---

१ लक्षणमपरिगणनाभ्यामिति क० पु० ।

२. द्विविधा इत्यारम्य—ऋदन्ताश्चेत्यन्तो रेखाङ्कित) पाठो नास्ति क० पु० ।

हर्ता इति गुणे रपरत्वे च कृते सप्रत्ययस्वरान्तोऽपि-अनिड् भवति । एकाच्त्वमुपदेशगत-मेवापेक्ष्यते न साम्प्रतिकम् । अन्यथा निनीषति तितिक्षतीत्यत्र न स्यात् । एव चागवीत् इति न।मधातोर्न भवति तस्योपदेशाभावात् । एव स्थितेऽदन्तग्रहण न तावदस्वीत् स्वितेत्याद्याचार क्विबन्तस्य स्वादेर्व्यावृत्त्यर्थम् । नापि चिकीर्षिता, बोभूयितेत्यादि निवृत्त्यर्थम् । एकाच्त्वाभावात् ।

यत्तु हन्तेर्वधादेशस्यादन्तत्वादवधीत् इत्यादौ—अनिट्त्वव्यावृत्तिप्रयोजन-मदन्तग्रहणस्य । तदपि न । उपदेशेऽदन्तत्वे एकाच्त्वाभावात् । न च स्थानिवत्त्वेनै-'काच्त्वम् । अल्विधित्वात् । अथ नात्र स्थानिवद्भाव ब्रूम कि तूपदेशविज्ञानाद् योऽय धातूपदेशे एकाच् हन्ति स एवेमामवस्था प्राप्त इति वधेरपि प्राप्नोतीति । मैवम् । यस्मिन्नुपदेशेऽयमेकाच् न तत्रादन्त । यत्र चायमदन्ते न तत्रैकाजिति नास्ति प्रसङ्ग । एव तर्हि कथञ्चिदेकाच्त्व।दन्तत्वयोरुपदेशासम्बन्धेन भाव्यमित्येतावद्विवक्षयादन्त-ग्रहणमिति ज्ञेयम् । एकाजुपदेशसबन्धविवक्षापक्षे[1] तु नास्योपयोग पश्याम । ऊदन्ता भूप्रभृतय ॠदन्ता कृतृप्रभृतय ।

इदानी हलन्तेषु अनुदात्तोपदेशानाह—वसतिरित्यादि । वस निवासे । शपा निर्देशो वस आच्छादने इत्यादादिकस्य वसु स्तम्भे इति दैवादिकस्य निवृत्त्यर्थं । तथा च शाकल्लमल्ल "वस्ता वनान्ते वसिता च वल्क क क्षत्रिय श्रोत्रियतामुपेयात्" इति । शक्लृ शक्तौ । अत्र लृदितो ग्रहणात् शक्नोते स्वादेर्ग्रहणम् । दैवादिकस्य तु शक्यते शकितेत्येव भवतीति चन्द्रगोमी । घस्लृ अदने शब्विकरण प्रकृत्यन्तरम् । अत्तेरादेशस्य तु घसे स्थानिवद्भावेऽपि अनिट्त्व सिद्धम् । रभ राभस्ये । डुलभष् प्राप्तौ । यभ मैथुने । यम उपरमे । रम क्रीडायाम् । मन ज्ञाने । श्यना निर्देशो दैवादिकस्य ग्रहणार्थ । तेन मनु अवबोधने इति तानादिकस्य मनितेत्येव भवति । णम प्रह्वत्वे शब्दे च । हन हिंसागत्यो । गम्लृ गतौ । दिह उपचये । दुह प्रपूरणे । मिह सेचने । णह बन्धने । वह प्रापणे । लिह आस्वादने । रुह जनो प्रादुर्भावे च । दह भस्मीकरणे । दिश अतिसर्जने । दृशिर् प्रेक्षणे । दश दशने । स्पृश सस्पर्शने । मृश आमर्शने । विश प्रवेशने । रुष रिष हिसायाम् । क्रुश आह्वाने । पिश अल्पीभावे । लिश गतौ च । रिश हिसायामुक्त । षिधु सराद्धौ । रुधिर् आवरणे । रुधादि । अनोरुध कामे । इति दिवादिश्च । राध् साध् ससिद्धौ । युध सप्रहारे । शुध शौचे । बुध अवगमने । सिध्यति-बुध्यत्यो श्यना निर्देशात् भौवादिकयो सेधतिबोधत्योरिड् भवत्येव । सेधिता बोधि-तेति । क्रुध क्षुध कोपे । क्षुध बुभुक्षायाम् । व्यध ताडने । बन्ध बन्धने । शुष शोषणे । पृष पुष्टौ । श्यना निर्देशात् पोषतिपुष्यत्यो पोषितेति । श्लिष आलिङ्गने । शुष्यति-पुष्यतिसाहचर्यादस्यापि दैवादिकस्य ग्रहणम् । श्लिषु दाहे इत्यस्य तु श्लेषितेति स्थित

1. भुजिसृजिमृजिरिति क० पु० ।

कैयटादिषु । दुष वैकृत्ये । द्विष अप्रीतौ । विष्लृ व्याप्तौ । विष अप्रयोगे च । पिषु सचूर्णने । त्विष दीप्तौ । तृष तुष्टौ । शिष्लृ विशेषणे । कृष विलेखने । तौदादिकसौवादिकौ । तप सतापे । तप ऐश्वर्ये क्र्यादि । तप दाहे इत्यपि णिजभावपक्षे । तिपृ प्रक्षरणे । आप्लृ व्याप्तौ । आप्लृ लम्भने णिजभावपक्षे । डुवप् वीजसन्ताने । ञिष्वप् शये । लिप उपदेहे । लुप्लृ छदेने । तृप प्रीणने । हृष हर्षविमोचनयो । तृप्यति दृप्यत्यो "रधादिभ्यश्च" ७ । २ । ४५) इति विकल्पितेट्त्वेऽपि अनिट्सु पाठ "अनुदात्तस्य च" (६ । १ । ५६) इत्यमागमार्थं । सृप्लृ गतौ । शप उपालम्भे । छुप स्पर्शे । क्षिप प्रेरणे । स्कन्दिर् गतिशोषणयो । हृद पुरीषोत्सर्गे । छिदिर् द्वैधीकरणे । भिदिर् विदारणे । क्षुदिर् सपेषणे । अद् भक्षणे । शद्लृ शातने । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । खिद दैन्ये । खिद्यति । खिन्दति । खिनत्तिश्च । नुद प्रेरणे । तुद व्यथने । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । श्यना निर्देशात् । ञिष्विदा स्नेहनमोचनयो इति भौवादिकस्येडेव । स्वेदिता । एव पद्यतोति श्यना निर्देशात् पद गतौ इत्यय गृह्यते । यस्तु पद वद स्थैर्ये इति भौवादिकस्तस्य तु पदिते तीडेव । विद विचारणे । विद सत्तायाम् । श्नमा श्यना च निर्देशात् विदज्ञाने इत्यादादिकस्य चाग्रहणम् । वेदिता विद्यानाम्, वेदिता धनस्येति । चान्द्रास्तु लाभाद्यर्थस्यापि विदेरनिट्त्वमाहु । तथा च तत्सूत्रम् । विदेरलुक् इति । डुपचष् पाके । पच व्यक्तीकरणे । द्वावपि । वच परिभाषणे । ब्रुवो वचिरपि । वचिभ्वादावपीत्येके । विजिर पृथग्भावे । रिचिर् विरेचने । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । रञ्ज रागे । णिजिर् शौचपोषणयो । इदितो नुम्करणात् णिजि शुद्धावित्यदादेरग्रहणम् । षिच क्षरणे । मुच्लृ मोचने । भञ्जो आमर्दने । भज सेवायाम् । भ्रस्ज पाके । यज देवपूजादौ । त्यज हानौ । युजिर् योगे । षज सङ्गे । रुजो भङ्गे । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । सृज विसर्गे । टुमस्जो शुद्धौ । भुज पालनाभ्यवहारयो । भुजो कौटिल्ये इति च । विचिर् पृथग्भावे । इदितो ग्रहणात् ओविजी भयच रुनयोरित्यस्य उद्विजितेति भवति । उपसहरति इमे हलन्तेष्वनिट इति । ननु यद्यनिट्त्व कथचिदिड्राहित्य विवक्षितम्, ततो दिविप्रभृतीनामुदितामूदिता चानिट्कत्वात्सग्रहापत्ति । अत्यन्तानिट्त्वविवक्षाया तु पचादिष्वत्यासि तेषा क्रादिनियमादिट सभवात् । अथानिड्ग्रहणमनुदात्तोपदेशोपलक्षणमित्युच्येत । ततो मृजिरप्युपदेश्य स्यात् । यद् वक्ष्यति–क्वचिदस्यानुदात्तेषु पाठाद् "अनुदात्तस्य च" (६ । १ । ५६) इत्यम् अम्राक्षीत् इति । तथा चानिट्कारिकासु पठ्यते—भुजिस्वजि सृजि मृजि विद्ध्यनिट्स्वरानिति । सत्यम् । इडभावार्थ येऽनुदात्तोपदेशास्ते एवेह सगृहीता । मृजस्त्वमर्थमेवानुदात्तोपदेशो नानिट्त्वार्थम् । ऊदित्त्वेन विकल्पितेड्त्वात् । तेनास्यात्रापाठेऽपि न दोष । एतदेव स्पष्टयितुमाह—इत्यनिट्धातुसग्रह इति । अनिट्त्वप्रयोजकानुदात्तामिद परिगणनम् । न त्वमर्थमेवानुदात्तानामपात्यर्थ । अनेव परत्वे तद्वक्तव्य स्यात् । इमे हलन्तेष्वनिट् इतीयतैव सिद्धि । नैतत् सुष्ठ्च्यते । एव हि तृप्यतिदृप्यत्योरप्यम् मात्रार्थ पाठो न कर्तव्य स्यात् । वस्तुतस्तु मृजेरमर्थमप्यनुदात्तोपदेशत्व नेष्यते । तदाह वामन -अमागमोऽप्यस्य न दृश्यते । तदिहास्य पाठे प्रयोजन चिन्त्यमिति । अत एवास्वरसादाचार्योऽपि तत्र वक्ष्यति केऽप्यमागम नेच्छन्तीति॥१४०॥

१४१. सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु [७ । २ । १]

सिचि परस्मैपदे परे इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । अवैषीत् । आजीत् । विवाय । "एरनेकाचः" (६ । ४ । ८२) इति यण् । "न पदान्त" (१ । १ । ५८) दीर्घयलोपयोर्लोपाजादेश एव न स्थानिवत् । तेन "अचः परस्मिन्" (१ । १ । ५७) इति यणः स्थानिवत्त्वात् वकारस्याच्-परत्व तेन "उपधायां च" (८ । २ । ७८) इति न दीर्घः । विव्यतुः । विव्युः ।

सिचि वृद्धिरिति । सिचीत्यङ्गापेक्षया परसप्तमी । परस्मैपदेष्विति तु सिजपेक्षया । **इगन्तस्येति ।** "इको गुणवृद्धी" (१ । १ । ३) इति परिभाषया लभ्यते । ननु सर्वत्र सिच्यन्तरङ्गत्वात् पूर्वं गुणे कृते नेगन्त क्वापि सभवति । मैवम् । "ह्म्यन्तक्षण" (७ । २ । ५) इत्यत्र णिश्विग्रहणेन ज्ञाप्यते न सिच्यन्तरङ्गमस्ति इति । अन्यथा औनयीत्, अश्वयीत् इत्यत्राप्यन्तरङ्गत्वात् गुणायादेशयो कृतयो यान्ताना नेन्येव निषेधसिद्धेस्तदनर्थक स्यात् । **अवैषीदिति ।** अजे लुङ् च्लिस्तस्य सिच् अजेर्वीभाव । स चोपदेशावस्थायाम् एकाच्स्वरान्तत्वेनानुदात्त इत्यनिट् । ततो वृद्धि । अडागम षत्वम् । **आजीदिति ।** व्यभावपक्षे अजेरनुदात्तत्वाभावात् सिच इट् ईट् । सिचो लोप । आडागम । सवर्णदीर्घ । **विवायेति ।** वीभावे लिटो णलि वृद्धौ "द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५९) इति स्थानिवत्वात् द्वित्वमायादेश । विव्यतुरित्यत्र वी अतुसिति स्थिते परत्वादियङ् तस्य स्थानिवत्त्वात् वीशब्दस्य द्वित्वम् । तत्र कृतेऽनेकाच्त्वादियङ बाधित्वा परत्वाद् यणित्यर्थ. । कृतेऽपि वा इयङि तस्य "असिद्धवदत्राभात्" ६।४।२२) इत्यसिद्धत्वाद् यण् भविष्यति । ननु यणि कृते विव्य् अतुसिति स्थिते "उपधाया च" (८ । २ । ७८) इति दीर्घ स्यात् । न चाच परस्मिन्" (१ । १ । ५७) इति यण स्थानिवत्त्वाद्वकारो न हल्पर इति वाच्यम् । दीर्घविधौ तन्निषेधात् अत आह—न पदान्तेति सूत्रेणेत्यादि । अयमर्थः स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत् इति वार्त्तिकम् । स्वरे दीर्घे यलोपे च कर्तव्ये यद्यजादेश स्थानिवद् भवति तर्हि लोपलक्षण [1]एव न वर्णलक्षण । तेन चिकीर्षक इत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् "लिति" (६ । १ । १९३) इति स्वरो भवति । पञ्चारत्न्य इत्यत्र तु यण स्थानिवत्त्वात् इगन्ते द्विगौ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । तथा प्रतिदीव्न इत्यत्र "अल्लोपोऽन" (६ । ४ । १३४) इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावात् "हलि च" (८ । २ । ७७)

---

१. एव न वर्णलक्षण इति नास्ति क० पु० ।

१४२ अचस्तास्वत् थल्यनिटो नित्यम् [७ ।२ । ६१]

उपदेशे यो धातुस्तासौ नित्यमनिट् ततः परस्य थल इट् न स्यात् ।

१४३ ऋतो भारद्वाजस्य [७ । २ । ६३]

तासौ नित्यानिट् ऋदन्तस्यैव थलि नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेन पक्षे इटोऽनुज्ञा विवेथ । विवयिथ । क्षि क्षये । क्षयसि । अक्षैषीत् । चिक्षाय । "अचि श्नुधातु" (६ । ४ । ७०) इतीयङ् । चिक्षियतुः ।

इति दीर्घो भवति । किर्यो गिर्योरित्यत्र तु यण स्थानिवत्त्वान्न भवति । कण्डूतिरित्यत्रातो लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावाद् यलोपो भवति । वाय्योरित्यत्र तु यण स्थानिवत्त्वात् न भवति । एवमिहापि यणो लोपरूपत्वाभावान्न स्थानिवत्त्वनिषेध । तेन वकारोऽच्पर सपन्न इति दीर्घाभाव । आचार्यस्तु दीर्घयलोपयोरित्येव वदन् वार्त्तिकस्थस्वरग्रहण नादृतवान् । पञ्चारत्न्य इत्यादेश्छान्दसत्वात् । तथा च "जसादिषु छन्दसि वा वचनम्" इति "जसि च" (७ । ३ । १०९) इति गुणश्छन्दसि विकल्पितत्वान्न भवति । तत्र छान्दसत्वादेव रूपवत्स्वरोऽपि सेत्स्यति इति । विव्यतुरित्यत्र 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे" (५०) इति यणोऽसिद्धत्वमिति माधव ॥ १४१ ॥

अचस्तास्वदिति । नित्यग्रहणमनिटो विशेषणम् । क्वचिन्नित्यमनिट् इत्यपेक्षाया तासे सन्निधानात् तत्रैवेति विज्ञायते इत्याह—**तासौ नित्यमनिडिति** । सप्तम्यन्ताद्वति तासाविव तास्वत् । यथा तासौ न भवति एव थल्यपि इत्यर्थ । नित्यमनिट किम् ? दुधविथ । नाय तासौ नित्यमनिट् धोता धवितेति "स्वरतिसूति" (७ । २ । ४४) विकल्पितेट्त्वात् । अत एव क्रमेरपि चक्रमिथेति भाव्यम् । नहिक्रमिस्तासौ नित्यानिट् "स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते" (७ । २ । ३६) इति वचनादात्मनेपदे इड्निषेधेन परस्मैपदेषु सेट्कत्वात् । वतिनिर्देश किम् ? तासावित्युच्यमाने प्रकृतस्य तासावित्यस्यानुवृत्तावप्येतावदेव लभ्येत तासौ नित्यमनिट् थलीण् न भवति । ततश्च यस्तासा वसत् तस्यावसत्त्वादेव नित्यनिट् तस्यापि निषेध स्यात् । जघसिथेति । अदेरादेशो घसिस्तासौ नास्तीति । वत्करणे तु सति यस्य तासौ प्रयुज्यमानस्य तासौ नेट् तथाभूतस्य थल्यपीण् निषिध्यते न तु तत्राप्रयुक्तस्य । वते सादृश्यार्थकत्वात् । तथा च तत्र वक्ष्यति-घसस्तासावभावात् थलि नित्यमिट् । जघसिथेति । न चास्यापि स्थानिवत्त्वात् तासौ सत्त्वमतिदेष्टु शक्यम् । तस्याशास्त्रीयत्वात् । अच किम् ? बिभेदिथ । तास्वत् किम् ? बभूविथ । भवति ह्यय "श्र्युक किति" (७ । २ । ११) इति नित्यमनिट् । थलीति किम् ? विव्यिव विव्यिम ॥ १४२ ॥

ऋतो भारद्वाजस्येति । ऋत इति तपरत्वाद् दीर्घान्तेषु तावन्नाय निषेध. ह्रस्वान्तेषु तु "अचस्तास्वत्' (७ । २ । ६१) इत्येव सिद्ध । वृङ्वृञौ यद्यपि सेटौ तथापि

वृङस्थल न सभवति। आत्मनेपदित्वात्। वृञस्तु छन्दसि ववर्थेति निपातनाद् भाषायामिटा भाव्यम्। तस्मात्तयोरपि प्रतिषेधार्थमिद न युज्यते। न च वृञादिषु गुणे रपरत्वे च कृतेऽनजन्तत्वाद् "अचस्तास्वद्" (७ । २ । ६१) इत्यस्याप्रवृत्ति । तत्रोपदेशग्रहणस्यापकर्षणादुपदेशेऽजन्तस्यापेक्षितत्वात्। तस्मात् सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इत्याह—**ऋदन्तस्यैवेति**। तासौ नित्यमनिटा मध्ये ऋत एव भारद्वाजस्येण् न भवति नान्यस्येति। सामान्याकारेण नियम आश्रीयते। तेन "अचस्तास्वत्" (७।२।६१) "उपदेशेऽत्वत" इत्युभयोरप्यय नियम सिध्यति। तत्राय सग्रह —

अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम्।
ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत्॥

तेनेति। विवीथ इति स्थिते वलादित्वात् प्राप्त इट् एकाच इति निषिद्धस्तत क्रादिनियमात् पुन प्राप्त 'अचस्तास्वत्" (७ । २ । ६१) इति प्रतिषिद्ध पुन भारद्वाजनियमात् पक्षे प्रतिप्रसूयते इत्यर्थ । **विवयिथ** इति। गुणेऽयादेश । **विवयेति**। "णलुत्तमो वा" ७। ।९१) इति वा वृद्धि । विव्यिव। विव्यिम इति। क्रादिनयिमान्नित्यमिट्। वलादित्वात् पक्षे आजिथेति। भारद्वाजनियमात् थलि पक्षे वलाद्यार्धधातुक सभविष्यतीति पक्षे व्यादेशाभाव । आजिव। आजिम। अत्र वमयो क्रादिनियमेन नित्यमिटा भाव्यमिति वलादित्वस्यासम्भवान्नित्य वीभावेन भवितव्यमिति तदयुक्तमित्याहु । तदुक्त काशिकायाम् केचिद् वमयोर्वलादित्वस्य क्रादिनियमेनेटा पर्यवसन्नत्वान्न कदाचिदपि वलाद्यार्धधातुकाभिव्यक्तिरिति नात्रायमादेशविकल्प । थलि तु भवत्येव यतस्तत्रेड् विकल्पित । वेता। अजिता। आशिष्यवलादित्वान्नित्य वी। वीयात्। वेष्यति। अजिष्यति। अवेष्यत्। आजिष्यत्। क्षि क्षये। अकर्मकोऽयम्। अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकोऽपि सभवति। तथा च भाष्ये। न क्षीयते इत्यक्षरमिति निरुक्तम्। क्षि निवासगत्योरिति तुदादौ[1]। क्षि हिसायाम् इति स्वादौ। वैदिकोऽय भाषायामपि प्रयुज्यते। 'पञ्चबाण क्षिणोतीति"। क्षयति। क्षयेत्। अक्षैषीदिति। लुङि च्ले सिच् "एकाच" (७ । २ । १०) इतीड्निषेध । ईट्। सिचि वृद्धि । **चिक्षायेति**। लिटो णल्, द्वित्वम्, हलादि शेष । "कुहोश्चु" (७ । ४ । ६२) वृद्ध्यायादेशौ। चिक्षियतु । सयोगपूर्वत्वात् "एरनेकाच" (६ । ४ । ८२) इति यणभावे इयङ्। "ऋतो भारद्वाजस्य" (७ । २ । ६३) इति नियमाद्वेट्। चिक्षयिथ। चिक्षेथ। क्षेता॥ १४३॥

---

१. **क्षिष् हिंसायाम् इति क्र्यादौ इति सर्वेषु पुस्तकेषु पाठ किन्तु क्र्यादौ तथापाठाभावावसगत प्रतिभाति।**

१४४. अकृत्सार्वधातुकयो॰ [७ । ४ । २५]

अकृद् यकारे असार्वधातुके च यकारेऽचो दीर्घः स्यात् । क्षीयात् । कटे वर्षावरणयोः ।

१४५. ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् [७।२।५]

हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेश्च एदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि । गुपू रक्षणे ।

अकृदिति। "अयङ् यि क्ङिति" (७ । ४ । २२) इत्यत[1] यि क्ङितीत्यनुवर्तते इत्याह–अकृद् यकार इति । अत्र यकारमात्रस्य प्रत्ययस्यासम्भवात् "यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे" (प०) इति वचनाच्च यकारादावकृत् सार्वधातुके चेति व्याख्येयम् । अकृति किम् ? प्रस्तुत्य। असार्वधातुक इति किम् ? चिनुयात् । क्ङितीति किम् ? उरुयात् । "सुपा सुलुक्" (७ । १ । ३९) इति टाया यादेश । क्वचिद्वृत्तौ क्ङितीति न पठ्यते । तत्रायमाशय —उरूयेत्यादे छान्दसत्वान्नातिप्रसङ्ग इति । क्षेष्यति । अक्षेष्यत् । कटे । कटतीत्यादि ।। १४४ ।।

ह्म्यन्तक्षणेति। ह् च म् च य् च ह्म्यम्, तदन्ते येषा ते ह्म्यन्ता हकारान्ता मकारान्ता यकारान्ताश्चेत्यर्थ इत्याह—**हमयान्तस्येति**। ह्यन्ताश्च ग्रहादय । मान्ता शमुयमुचमुप्रभृतय । यान्ता अय्दय्प्रभृतय । **क्षणादेरिति**। क्षणु हिंसायाम् । श्वस प्राणधारणे । जागृ निद्राक्षये । णयन्ता उनयत्यादय टुओश्वि गतिवृद्धयो । एदित् एकार इद् येषाम् । **अकटीदिति**। "अतो हलादेर्लघो" (७ । २ । ७) इति विकल्पिता वृद्धिर्निषिध्यते । यस्तु इट किट कटी गतौ इतोदित् पठ्यते तस्यैदित्वाभावाद् वृद्धिविकल्पो भवत्येव । अकटीत् । अकाटीत् इति । ईदित्वे प्रयोजन चास्य निष्ठाया "श्वीदितो निष्ठायाम्" (७ । २ । १४) इत णनिषेध । कट्ट कट्टवानिति यथा स्यादिति क्षीरस्वामी । एव चानेनैव सिद्धे एदित पृथक्पाठोऽर्थभेदप्रदर्शनार्थ । निष्ठाया सेट्त्वार्थो वेत्याहु । अन्ये त्विदितमपर कटि पठन्ति । तस्येदित्वान्नुमि कणटति अकणटीत् । चकणट । कणिटता । कण्टयादित्याद्युदाहार्यम् । अपरे तु कटो इति पठित्वा ई इति धात्वन्तरस्य प्रश्लेष वर्णयन्ति । तेन "उदयति विततोर्ध्वरस्मिरज्जौ" इत्यादिप्रयोग. सिद्धयति । गुपू । ऊदित् ।। १४५ ।।

---

१. इत्यत यि क्ङिति इति नास्ति क० पु० ।

१४६. गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय. [३।१।१८]

एभ्य आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । उपधागुणः ।

१४७ सनाद्यन्ता धातव· [३ । १ । ३२]

सनादयः कर्मेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसञ्ज्ञाः स्युः । शप्, तिबादि । गोपायति ।

गुपूधूप । गुपू रक्षणे । धूप सतापे । विच्छ गतौ । तुदादि । पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । **स्वार्थे** इति । "अनिर्दिष्टार्था प्रत्यया स्वार्थे भवन्ति" इति न्यायात् । **उपधागुण** इति । आयस्य·र्धधातुकत्वात् "पुगन्त" (७ । ३ । ८६) इति गुपेर्गुण इत्यर्थ ॥ १४६ ॥

सनाद्यन्ता । सन् आदिर्येषा ते सनादय तेऽन्ता अवयवा येषा ते सनाद्यन्ता । तद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहिस्तेन समुदायानामेषा सज्ञा सिध्यति । अन्तशब्दोऽवयववाची । वृत्तौ तु प्रत्यया अन्ते येषामिति प्रत्यासन्नार्थकथनम्, न त्वय विग्रह समानाधिकरणाना बहुव्रीहिरिति कथनात् । यद्वा "सप्तमीविशेषणे" (२ । २ । ३५) इति ज्ञापकात् वैयधिकरण्येऽपि सप्तम्यन्तस्य समास गड्वादित्वादन्तशब्दस्य परनिपात । अन्तशब्दोऽत्र समाप्तिवचन । आदिग्रहणग्राह्यानाह—कर्मेणिङन्ता इति ।

सन्-क्यच्-काम्यच्-क्यङ्-क्यषोऽथाचारक्विब् णिज्यङौ तथा ।
यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादय ॥ इति ।

धातुसञ्ज्ञा इति । धातुशब्दोऽत्र स्वरूपपरो न भूवादिपर । अनेकसज्ञाविधाने प्रयोजनाभावात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽपि तदन्तविधौ सिद्धेऽन्तग्रहण सज्ञाविधावपि तदन्तलाभार्थम् । यदि भूवादय इत्यस्यानन्तर सनाद्यन्ताश्चेत्युच्येत तदा सनादीनामियत्तापरिच्छेदो न स्यात् अत पुनर्धातुग्रहणम् । यदि तु सनाद्यन्ता धातव इत्यस्यानन्तर भ्वादयश्चेत्युच्येत तत शक्य धातुग्रहणमकर्तुम् । धातुसञ्ज्ञाया प्रयोजनमाह—शप्तिबादीति । धातुसञ्ज्ञाया सत्या तु "धातो " इति विहिता शबादयो विकरणा. सिध्यन्ति तिबादयश्चेत्यर्थ· । न ह्येष गोपायतीत्यस्य प्रक्रियाक्रम तिबाद्युत्पत्ते पूर्वं शपोऽनुपपत्ते. । यद्वा तिबादयश्च शप् च तयो· समाहारद्वन्द्व. । "अल्पाच्तरम्" (२ । २ । ३४) इति शप पूर्वनिपात । **गोपायतीति** । शपि कृते "अतो गुणे" (६ । १ । ९०) इति पररूपम् । गोपायेदित्यादि ॥ १४७ ॥

१४८. आयादय आर्धधातुके वा [३ । १ । ३१]

आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ।

१४९. अतो लोप· [६ । ४ । ४८]

अकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके । अगोपायीत् । ऊदित्त्वादिड् वा । अगोपीत् । अगौप्सीत् । अगौप्ताम् ।

आयादय इति । **आर्धधातुके** इति । न परसप्तमी, तथा सति यदि गुपादिभ्य आर्धधातुके परत आयादयो भवन्तीत्यर्थ· स्यात् । ततोऽन्तरङ्गत्वादायप्रत्यये कृते तदन्तादार्धधातुके उत्पन्ने सति प्रागुत्पन्नस्यायस्य पुनरुत्पत्ति विकल्पयितु न शक्यते इति तुगादिवन्निवृत्तिरेवोक्ता स्यात् । ततश्चायप्रत्ययान्तात् स्त्रीभावविवक्षायाम् 'अप्रत्ययात्' (३ । ३ । १०२) इत्यकारप्रत्यये कृते तन्निवृत्य भावपक्षे गोपायति काममिष्ट सिद्ध्यति । निवृत्तिपक्षे तु गोपा इत्यनिष्ट प्राप्नोति । गुप्तिरिति चेष्ट न सिद्ध्यति । लिटि च जुगोपेत्यत्र निवृत्तिपक्षे प्रत्ययलक्षणेन "कास्प्रत्ययात्" (३ । १ । ३५) इत्याम् स्यात् । ततश्च गोपाञ्चकारेत्येव प्रसज्यते । अतो विषयसप्तमीति व्याचष्टे—आर्धधातुकविवक्षायामिति । आर्धधातुकसामान्येऽवस्थितेऽपि तद्विशेषमिहोत्पादयिष्यामीति बुद्धौ सत्यामित्यर्थ । **आयादय** इति । "आयादय आर्धधातुके वा" (३ । १ । ३१) "ऋतेरीयङ्" (३ । १ । २९) "कमेर्णिङ्" (३ । १ । ३०) इति त्रय इत्यर्थ । **वा स्युरिति** । एकवाक्यतया तदुत्पत्तिरार्धधातुके विकल्प्यते इत्यर्थ । तेन यथायथ पश्चादार्धधातुकप्रत्यया भवन्ति । तेन गुप्ति । गोपाया । जुगोपेत्यादि सिध्यतीति भाव । अत एवास्मादायाभावपक्षे यङ् सिध्यति । जोगुप्यते इति । यङ्लुक् न भवति । लुका आर्धधातुकस्य विषयत्वापहारान्नास्यार्धधातुकाभिव्यक्तिरिति । आयपक्षे त्वनेकाच्त्वाद् यङेव नास्ति ॥ १४८ ॥

अतो लोप· । अत्रार्धधातुक इत्यधिक्रियते सा च विषयसप्तमी परसप्तमी चेत्युभयस्थितमाकरे । **अगोपायीदिति** । ऊदित्त्वस्य केवले चरितार्थत्वादायान्तान्नेड् विकल्प एकाच इत्यधिकाराच्च । **अगोपीदिति** । अयाभावपक्षे ऊदित्त्वादिटि अपृक्तत्वादीटि च "इट ईटि" (८ । २ । २८) इति सिचो लोप । **अगौप्सीदिति** । इडभावे "वदव्रज" (७ । २ । ३) इति वृद्धि । तामादिषु "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सिचो लोपादगौप्तामिति ॥ १४९ ॥

१५०. कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि [३ । १ । ३५]

कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्च आम् स्याल्लिटि न तु मन्त्रे । कृञोऽनुप्रयोगः । गोपायामास । जुगोप । जुगोपिथ । गोपायिता । गोप्ता । गोपाय्यात् । गुप्यात् । एवं धूप संतापे । धूपायतीत्यादि । तप संतापे । गोपिता । एकाजनुदात्तत्वान्नेट् । अताप्सीत् । अताप्तम् । तेपतुः ।

१५१. उपदेशेऽत्वतः [७ । २ । ६२]

धातुपाठेनाकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थलो नेट् स्यात् । "ऋतो भारद्वाजस्य" (७ । २ । ६३) इति पक्षे इट् । तेपिथ । ततप्थ । चमु अदने ।

कास्प्रत्यादिति । कासृ शब्दकुत्सायाम् । प्रत्ययान्ता धातव सनाद्यन्ता । आम् स्यादिति । मान्त प्रत्यय इति पक्षेणैवमुक्तम् । अदन्तत्वपक्षे त्वाम स्यादित्यवक्ष्यद् । ननु मन्त्रे इति मन्त्रशब्द ऋग्यजु सामसु मुख्य आथर्वणापि ऋग्यजुष एवान्तर्भवन्ति । अन्यत्र गौण । छन्दसीत्येव तु नोक्तम्, ब्राह्मणेऽपि आमो दर्शनात् । अथाह–शुनः शेप ईक्षाञ्चक्र इति । गोपायामासेत्यत्र यद्यप्यवश्य वक्तव्येन "अनेकाच आम्वक्तव्य" (वा०) इत्यनेनार्थ सिध्यति । तथापि तस्य चुलुम्पादिष्वप्राप्तप्रापणार्थत्वात् चकास्त्यादिष्वेकाज्भ्य प्रत्ययान्तेषु नियमार्थत्वाद्वा सूत्रमेतदुपन्यस्तम् । जुगोपिथेति । आमोऽभावे गुप्रेर्द्धित्वादि । ऊदित्वेऽपि क्रादिनियमान्नित्यमिट् । यावान् कश्चिदिडभाव प्रतिषेधनिबन्धनो वा विकल्पनिबन्धनो वा स सर्व क्रादिनियमेनापोद्यते इति मतेनैतदुदाहृतम् । ये तु क्रादिनियम प्रतिषेधमात्र विषय इति वदन्ति तेषा विकल्पो भवत्येव । जुगोपिथ । जुगोप्थेति । तथा च वक्ष्यति । ररन्धिव रेध्र । अत्र परत्वादिड् वा । केचित् क्रादिनियमान्नित्यमिटमाहु । एव वमयोरपि । एवमिति । आयादिकार्यमस्य पूर्ववदित्यर्थ । गुरूपधत्त्वादुपधागुणवर्जम् । धूपायतीत्यादि । इत्यादिशब्दात् धूपायेत् । धूपायतु । अधूपायत् । अधूपायीत् । आयाभावे अधूपीत् । अनूदित्वान्नित्यमिट् । धूपायामास । दुधूप । धूपायिता । धूपिता । धूपाय्यात् । धूप्यात् इत्यादि । तप तपतीत्यादि । एकाजनुदात्तत्वादिति । तपति प्या पिबति इति तेषु पाठादित्यर्थ । अताप्तमिति । "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सिचो लोप । तेपतुरिति । "अत एकहल्मध्य" (६ । ४ । १२) इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ ॥ १५० ॥

उपदेशे । अनजन्तार्थ[1] आरम्भ । उपदेशे किम् ? कर्ष्टा चकर्षिथ । अत्वत किम् ? भेत्ता । बिभेदिथ । तपर करण किम् ? राद्धा । रराधिथ । तासौ किम् ?

---

१. अनज्ञातार्थं इति क० पु० ।

१५२ ष्ठिवुक्लमुचमां शिति [७ । ३ । ३५]

एषामचो दीर्घः स्यात् शिति । अत्र दैवादिकस्य क्लमो ग्रहणम् । आचामति । आङ् किम् ? चमति । विचमति । मान्तत्वान्न वृद्धिः अचमीत् । क्रमु पादविक्षेपे ।

जिघृक्षति । जग्रहिथ । नित्यानिट् किम् ? अङ्क्ता । अञ्जिता । आनञ्जिथ । तेपिथेति । "थलि च सेटि" (६ । ४ । १२१) इत्येत्वाभ्यासलोपौ । थलो निषेधात् । तेपिव । तेपिम । तप्ता[1] । तप्यादित्यादि । चमु अदने । इतो द्वौ सेट्कौ ॥ १५१ ॥

ष्ठिवुक्लमु । ष्ठिवु निरसने । क्लमुग्लानौ । दिवादि । चमु अदने । आङ्पूर्व । **अच** इति । एतद् "अचश्च" (१ । २ । २८) इति परिभाषया लभ्यते । न चासौ भौवादिषु प्रसिद्ध इत्यत आह—अत्र दैवादिकस्येति । अन्यस्यासम्भवात् साहचर्यं बाध्यते इति भाव । यत्तु दिवादौ वक्ष्यति—भौवादिकस्य क्लमतीति । तत्र भौवादिकग्रहण शब्वत उपलक्षणम् । तत्र दीर्घाभावस्त्वन्यमताभिप्रायेणोक्त इति ज्ञेयम् । क्रयतीति प्राप्ते इत्यध्याहृत्य योज्यम् । अथवा तु गर्हायाम् । तेन क्रमतीति कौमारा उदाहरन्ति तद्गर्हितमित्यर्थ । अथवैव योज्यम् । न तु क्लमिर्दैवादिक तत्र "शमामष्टाना" (७ । ३ । ७४) इत्येव सिद्ध कि क्लमिग्रहणेनेत्याशङ्क्याह—अत्रेत्यादि श्यन्विकरणस्येति । शब्विकरणोपलक्षणम् । अत्र ग्रहणम् इति च छेद । तेनात्र शमादित्वादेव सिद्धे क्लमिग्रहण न श्यनर्थम्, किं तु शबर्थमित्यर्थ । तदुक्त काशिकायाम्—क्लमिग्रहण शबर्थम् इति । न चैव श्यनोऽप्यनेनैव सिद्धत्वात् क्लमे शमादिपाठोऽनर्थक इति शङ्क्यम् । शमादिपाठो घिनुणाद्यर्थ इति माधवेनोक्तत्वात् । यद्वा सहवृत्त्या माधवोक्त दूषयितुमाह—अत्रेत्यादि । अत्र दीर्घविधौ दैवादिकस्य शमादिषु पठ्यमानस्य क्लमेर्ग्रहणमनर्थकमाह-ष्ठिवुक्लम्वित्येव शन्यपि सिद्धेरित्यर्थ । न चास्यासति पाठे "शमामष्टाना" (७ । ३ । ७४) इति सङ्ख्याविरोध स्यादिति वाच्यम् । क्लमि मदेरनन्तरमुत्कृष्य सप्तैव शमादीनङ्गीकृत्य शमा सप्तानामित्येव न्यासितुमुचितत्वात् । घिनुण्विधौ चाष्टाभ्य इत्यधिकसङ्ख्योपादानेनानन्तरात् क्लमेरपि घिनुणोऽपि सुसाधत्वादित्याशयात् । इदमेवाभिप्रेयाय हरदत्तोऽपि । यदाह—शमे श्यनिपूर्वेण सिद्धत्वाच्छमादिषु पाठश्चिन्त्यप्रयोजन । आचमामित्युपात्त आङ् किम् ? "सयसश्च" (३ । १ । ७२) इतिवद् विवक्षित उतोपेयिवानितिवदविवक्षित इति प्रश्न । इतर प्रत्युदाहरणव्याजेन विवक्षित इत्युत्तरयति । चमति विचमतीति । केवलस्यान्योपसर्गपूर्वस्य च न भवतीति

---

१. तप्तेति नास्ति क० पु० ।

१५३. वा भ्रासभ्लासभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः [३ । १ । ७०]

एभ्यः श्यन् वा स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । पक्षे शप् । क्रम्यति ।

१५४. क्रमः परस्मैपदेषु [७ । ३ । ७६]

क्रमो दीर्घः स्यात् शपि परस्मैपदेषु । क्रामति ।

भाव । मान्तत्वादिति । "अतो हलादेर्लघो" (७ । २ । ७) इति विकल्पिताऽपि हलन्तलक्षणा वृद्धि "ह्म्यन्त" (७ । २ । ५) इति निषिध्यते इत्यर्थ । चचाम । चेमतु । चेमु । चमिता । चम्यादिति । क्रमु । उदित् । [1]उकार "उदितो वा" (७ । ३ । ५६) इतीड् [2]विकल्पार्थं । क्रान्त्वा । क्रमित्वेति ।। १५२ ।।

वा भ्रासेति । भ्रासृ भ्लासृ दीप्तौ । भ्रमु चलने । भ्वादि ज्वलादि फणादि । भ्रमु अनवस्थाने दिवादौ पुषादि । शमादि । उभयोरपि ग्रहणम् । तेन भ्वादेर्वा श्यनि भ्रमति । भ्रम्यति । शमादेस्तु दीर्घे भ्राम्यनि इति त्रैरूप्यम् । क्रमु पादविक्षेपे । क्लमु ग्लानौ । त्रसी उद्वेगे । त्रुट छेदने । लष कान्तौ । श्यन् वा स्यादिति । उभयत्र विभाषेयम् । अनवस्थानार्थो भ्रमि क्लमित्रसी च दिवादयस्तेषा "दिवादिभ्य श्यन्" (३ । १ । ६९) इति नित्ये प्राप्ते त्रुटेस्तौदादित्वा्त् इतरेषा च भौवादिकत्वादप्राप्ते विधानात् । भ्राम्यतीति । अशमादित्वात् "शमामष्टाना" (७ । ३ । ७४) इति न दीर्घ । 'क्रम परस्मैपदेषु" (७ । ३ । ७६) इत्यपि न भवति । शपीति व्याख्यास्यमानत्वात् । एतच्च परमतेनोक्तम् । स्वमते तु शिन्मात्रेऽपि दीर्घविधानात् क्राम्यतीत्येव भवति ।। १५३ ।।

क्रम परस्मैपदेषु । शपि परस्मैपदेष्विति । अत्र शपीति धात्वपेक्षया परसप्तमी । परस्मैपदेष्विति तु शबपेक्षया । अत्र यद्यपि "ष्ठिवुक्लमुचमा शिति" इत्यनुवर्तते इत्याकरे स्थितम् । तथाप्यत्र परमतेन शपीति व्याख्यातम् । तथा च कौमार सूत्रम्—ष्ठिवुक्लम्वाचमामनि । क्रम परस्मैपदेषु इति । अनिति शबुच्यते । तन्मतेनैव क्रम्यतीति श्यनि दीर्घाभाव उदाहृत । स्वमते पुन शबग्रहण शितीत्यस्योपलक्षणमिति व्याख्येयम् इत्याहु । वस्तुतस्तु क्रम्यतीति पूर्वमुदाहृत्य क्राम्यतीति शबर्थं दीर्घमवतारयता शपीति व्याचक्षाणानामाचार्याणा यथाश्रुत एव तात्पर्य प्रतीम । युक्त चैतत् । तथा हि "इषुगमियमा छ" (७ । ३ । ७७) इत्यत्रानुदित्पाठपक्षे[3] इष्यते-

१. उकार इति नास्ति क० पु० ।
२. इतीट कार्यमिड्विकल्पार्थं इति क० पु० ।
३ । त्यत्रानुदित्याद्वेति क० पु० ।

१५५. स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते [७ । २ । ३६]

यत्रात्मनेपदनिमित्तं नास्ति तत्रैव स्नुक्रमोरिट् स्यात् । अक्रमीत् । यम उपरमे ।

रिच्छतेश्च व्यावृत्त्यर्थं "क्सस्याचि" (७ । ३ । ७२) इत्यतोऽचीत्यनुवर्त्त्यं शित्यचीति काशिकाया व्याख्यातम् । एव च सदशपठिते "क्रम परस्मैपदेषु" (७ । ३ । ७६) इत्यत्राप्यचि शितीति सबन्धाच्छ्यप्येव भवितु युक्तमिति । अन्ये त्वाहु —ष्ठिवुक्लम्वति सिद्धे क्लम शमादौ पाठ श्यन्येवाष्टाना दीर्घ इति नियमार्थं । तेन क्लमे श्यनि न भवतीति । क्लमे शमादिषु पाठश्चिन्त्यप्रयोजन इति वदता हरदत्तेनाप्येषैव चिन्ता सूत्रिता इति शपीत्युक्तम् । परस्मैपदेष्विति किम् ? आक्रमते । कथ तर्हि क्रामेति । अत्र "अतो हे " (६ । ४ । १०५) इति हेर्लुकि कृते दीर्घो न स्यात् । प्रत्ययलक्षणमपि नास्ति । "न लुमता" (१ । १ । ६३) इति निषेधात् । नैष दोष । प्रत्यासत्तेर्हि तत्रायमर्थो व्यवस्थित लुमता लुप्ते प्रत्यये यस्याङ्गसज्ञा[1] तन्निबन्धन कार्य न भवतीति । इह तु लुप्ते हौ विकरणान्तमङ्ग न तस्य कार्य दीर्घ । यस्य तु कार्य क्रमे न स हावङ्ग किं तु शपि न चासौ लुमता लुप्त इति स्यादेव प्रत्ययलक्षणेन परस्मैपदपरत्वम्[2] ॥ १५४ ॥

स्नुक्रमोरिति । स्नु प्रस्रवणे । क्रमु पादविक्षेपे । अत्र स्नुक्रमोर्वलादेरार्धधातुकस्येड् भवति । आत्मनेपदनिमित्तस्याभावे इत्यक्षरार्थं । तत्रानयोरुदात्तत्वादेवेट सिद्धेऽनात्मनेपदनिमित्तम्, इड्निवृत्त्यर्थम् । नियमार्थमेतदिति न[3] च प्रस्नुत प्रस्नूषति, क्रान्त इत्यादौ "श्र्युक किति" (७ । २ । ११) "सनि ग्रहगुहोश्च" (७ । २ । १२) 'यस्य विभाषा" (७ । २ । १५) इति निषेधविषयेऽपि इड्व्यावृत्त्यर्थमेतत्स्यादिति वाच्यम् पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणेन निषेध एव बलवानिति व्यवस्थितत्वात् इति व्याचष्टे —यत्रेत्यादि । तत्रैवेत्येवकारेण यत्र प्रयोगे आत्मनेपदस्य निमित्त भावकर्मकर्मकर्तृकर्मव्यतिहारा क्रमेर्वृत्त्यादयश्चार्था उपसर्गविशेषाश्च सन्ति तत्र नेडित्यर्थं । ([4] न चैव प्रस्नविष्यते इत्यत्रातिप्रसङ्ग । न हीय सति सप्तमी कि तु प्रथमाद्वितीयान्त स्नुक्रमोर्विशेषणम् । यत्र स्नुक्रमी आत्मनेपदस्य निमित्ते तत्र नेति । इह तु क्यङो ङकारस्तस्य निमित्तम्, न स्नु । अत एव निमित्तग्रहणमकृत्वा सति सप्तम्येव नाश्रिता, दुर्लभाच सा "तस्मिन्निति" (१ । १ । ६६) इति नियमात् । परसप्तम्या तु प्रविक्रस्यते इत्यत्र न

---

१. यस्याङ्गतस्येति क० पु० ।
२. परस्मैपदत्वमिति ख० पु० ।
३. न चेत्यारभ्य–व्यवस्थितत्वादित्यन्तो नास्ति क० पु० ।
४. नचैव मित्यारभ्य–धातो स्तूभाभ्यामितीत्यन्तोभागो नास्ति क० पु० ।

१५६.　इषुगमियमां छः [७ । ३ । ७७]

एषां छोऽन्तादेशः स्याच्छिति । यच्छति ।

स्यात् स्येन व्यवधानात् । धातोस्तूभाभ्यामिति) निमित्तशब्दश्चाय कुर्वद्रूपवचन । यत्र स्नुक्रमी आत्मनेपद प्रवर्तयतस्तत्रैवेण्निषेध इति न तु योग्यतापर । तेन कर्म-कर्तृविषयात् भावकर्मविषयाच्चास्मात् परस्य कृत सत्यामप्यात्मनेपदयोग्यताया-मात्मनेपदाभावात् प्रक्रमिता, प्रक्रमितुम् प्रक्रमितव्यमितीड् भवत्येव अत एव "चिक्र-सया कृत्रिमपत्रिपङ्क्ते" इत्यपप्रयोगमाहु । कर्त्रर्थे तु कृतिक्रमे कर्त्तर्यात्मनेपदविषया-दसत्यप्यात्मनेपदे प्रतिषेध इति वाचनिक इडभावे प्रक्रन्ता इति भवतोति कृदन्ते स्वयमेव वक्ष्यति । तेन सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधोऽयम् । यथा प्रक्रस्यते प्रचिक्रस्यते । वृत्त्याद्यर्थेऽपि क्रस्यते चिक्रसते इति । न चार्थविशेषा उपसर्गविशेषाश्चात्मनेपदस्य निमित्त न क्रमतिरिति शङ्कनीयम् । यतस्तेषा विषयतयाविशेषणत्वात् तद्विशिष्टो धातुरेव निमित्तम् । सन्नन्तेऽपि "पूर्ववत्सन" (१ । ३ । ६१) इति प्रकृतिगत मेवात्मनेपदस्य निमित्तमतिदिश्यते इति क्रमिरेवात्मनेपदनिमित्त चिक्रस्यते इति । भावकर्मणोरपि परत्वात् "पूर्ववत्सन" (१ । ३ । ६२) इत्येवात्मने पदमितीडभावो भवति । यदा तु सन्नन्ताण्णिच् तदात्मनेपदस्य न क्रमिर्निमित्तमितीड् भवत्येव चिक्रमिषयते इति । तथा कर्मकर्तर्यपि चिक्रमिषते स्वयमेवेति । अत्र हि कर्मवदति-देशनिमित्तमेवात्मनेपद न क्रमिनिमित्तमिति माधव । हरदत्तश्चाह—सिद्ध तु स्नोरा-त्मनेपदेन समानपदस्थस्येट् प्रतिषेधात् क्रमेश्चेति वार्तिककारवचनादिहापि आत्मने-पदेन समानपदस्थत्वादिटा न भाव्यमित्याकरादनुसधयेम् । **अक्रमीदिति** । नन्वात्मनेपदे निषेधार्थमेतत्सूत्र न विध्यर्थमित्युक्तम्, तत्कोऽत्रास्योपयोग ? । सत्यम् । नियमशास्त्रमपि पूर्व विधिमुखेनैव प्रवर्ततेऽवघातादिविधिवत् । उत्तरकाल तु कैमर्थ्याकाङ्क्षाया[१] नियम फलति । तदुच्यते-फलतो नियमभाव इति । परिसख्या तु निषेधमुखेन प्रवतते इत्यस्मा-द्भिद्यते । यत्तु कैयटेनोक्तम्—इह शास्त्रे परिसख्यैव नियमशब्देनोच्यते इति । तदपूर्वी-यत्वाभावसाम्यात् । तथा च प्रत्यक्षविधित्वानेनैव भवितव्यमिति । शैलो चेयमाचार्या-णामन्यत्रापि दृष्टचरी । अक्रमिष्टाम् । चक्राम । क्रमिता । क्रम्यात् । क्रमिष्यति । यम । केचिदमुमुदित पठन्ति उपरमो निवृत्ति । इतो द्वावनिटौ ॥ १५५ ॥

इषुगमि । इषु इच्छायाम् । गम्लृ गतौ । यमु उपरमे । अत्र धातौ चेषिरुदित् पठ्यते । तस्य प्रयोजनम् । इष गताविति दैवादिकस्येष्यते इष आभीक्ष्ण्ये इति । क्रैयादिकस्येषेश्च मा भूदिति । ये त्वनुदित पठन्ति तेऽत्र "क्सस्याचि" (७ । ३ । ७२) इत्यनुवर्तयन्ति । तेन शित्यचि छत्व विधीयमानम् इष्यति, इष्णातीत्यत्र न भवति ।

१. आत्मनेपदस्य निमित्तमित्यारभ्य इत्येवात्मने इत्यन्तो भागः पाण्डुलिपौ व्यत्यास गत ।

१५७. यमरमनमातां सक् च [७ । २ । ७३]

यमादेरादन्ताच्च सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु एषां सगागमश्च । अयंसीत् । येमिथ । ययन्थ । णमु प्रह्वत्वे शब्दे च । प्रणमति । अनसीत् । नेमिथ । ननन्थ । हय गतौ । यान्तत्वान्न वृद्धिः । अहयीत् । दल विशरणे ।

१५८. अतो ल्रान्तस्य [७ । २ । २]

अतः समीपौ यौ ल्रौ तदन्तस्याङ्गस्याकारस्य वृद्धिः स्यात् सिचि परस्मैपदेषु । "नेटि" (७ । २ । ४) अदालीत् । ञिफला विशरणे ।

न चैवमपीष्णातेर्लोटि हौ परे हल शानजादेशे इषाणेत्यत्र प्रसङ्ग । अचो विशेष्यत्वेन तदादिविध्यभावेनाज्मात्रे शिति छत्वज्ञापनात् । यच्छतीति । 'छे च" (६ । १ । ७३) इति तुकि श्चुत्वम् ॥ १५६ ॥

यमरम । यम उपरमे । रम क्रीडायाम् । णम प्रह्वत्वे शब्दे च । आत आदन्ता यावाप्रभृतय । षष्ठीनिर्देशाद् यच्छते सक् भवति । इट् पुन सिच एवार्धधातुकस्येडित्यधिकारात् इति व्याचष्टे–यमादेरित्यादि । अयसीदिति "एकाच" (७ । २ । १०) इतीण्निषेधे प्राप्तेऽनेन सिच इटि ईटि च कृते "इट ईटि" (८ । २ । २८) इति सिचो लोपे एकादेशे च कृते "नश्चापदान्तस्य" (८ । ३ । २४) इति मस्यानुस्वार । नन्वत्र इटि सत्यसति[1] वा श्विशेषो नास्ति । मैवम् । सतीटि "नेटि" (७ । २ । ४) इति हलन्तलक्षणवृद्धि र्न भवति । असति तु सा स्यात् । अयसिष्टाम् । अयसिषु इत्यादौ इट श्रवणमप्यस्त्येव विशेष । ययाम । येमतु । येमिथ । ययन्थ । यन्ता । यम्यात् । यस्यति । णमु । प्रणमतीति । ' उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" (८ । ४ । १४) इति णत्वम् । अनसीदिति । "यमरम" (७ । २ । ७३) इति इट्सकौ । नेमिथेति । "उपदेशेऽत्वत " (७ । २ । ६२) इति निषेधस्य "ऋतो भारद्वाजस्य" (७ । २ । ६३) इति नियमेन पक्षे निवृत्तेरिट् । "थलि च सेटि" (६ । ४ । १२१) इत्येत्वाभ्यासलोपौ । नन्ता । नम्यादित्यादि । हय । हयति । हयेदित्यादि । जहाय । तासौ नित्य सेट्त्वाद् जहयिथ । हयितेत्यादि ॥ १५७ ॥

अतो । यद्यन्तवचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहि अङ्ग चान्यपदार्थ । ततोऽन्तग्रहणमनर्थकम् वर्णग्रहणे तदन्तविधे सिद्धत्वात् । अथ समीपवाचिनान्तशब्देन षष्ठीसमासे रेफलकारयो समीपभूतस्यातो वृद्धिरिति । ततो लूषिररिणखलिप्रभृतिष्वपि स्यात् ।

---

१. सत्यपि वाग्विशेष इति क॰ पु॰ ।

१५९. आदिर्ञिटुडवः [१ । ३ । ५]

आदेर्धातोराद्या ञिटुडु एते इतः स्युः । अफालीत् । अभ्यासचर्त्वस्यैत्वं प्रत्यसिद्धत्वादेत्त्वे प्राप्ते "अभ्यासजश्त्वचर्त्वे एत्त्वतुकोः सिद्धे वाच्ये" (वा०) इति वचनादेशादित्वेनैत्त्वनिषेधे प्राप्ते ।

यदि चल च तदन्तश्च कर्मधारय क्रियेत ततोऽन्तशब्दस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपात स्यात् । तस्मात् ल्रे ति पृथक्पदम्, लुप्तषष्ठीकम् । अन्तशब्दश्च समीपवाची । तेनात समीप यत् ल्रम् । अकार उच्चारणार्थ । रेफ नकारावित्ति यावत् । तेनाङ्गस्य विशेषणात् तदन्तविधिरिति व्याचष्टे–अत समीपौ यौ ल्राविति । **अकारस्य वृद्धि स्यादिति** । ननु सकृच्छ्रुतमत इत्येतदपि ल्रविशेषण एवोपक्षीण कथ स्थानित्वेन[१] निर्दिश्यते । सत्यम् । विशेषणत्वेनापि तावदकारस्य श्रुतत्वात्तस्यैव वृद्धिर्विज्ञायते । अत किम् ? अखोरीत् । लेति किम् ? अगदीत् । लान्तस्याङ्गस्य किम्? अखल्लीत्? योऽत्र लकारोऽकारस्य समीपभूतो न सोऽङ्गस्यान्त यश्चान्तो न स समीपभूत इति । **नेटीत्यस्यापवाद** इति । प्राथमिकप्राप्त्यभिप्रायेणैतदुक्तम्' । अत्र हि "नेटि" (७ । २ । ४) इति निषेध बाधित्वा "अतो हलादेर्लघो" (७ । २ । ८) इति वैकल्पिक प्राप्तस्तदपवादोऽयम् । तद्वा "अतो हलादे" (७ । २ । ८) इति विकल्पेनापि पक्षे "नेटि" (७ । २ । ४) इति निषेध प्राप्नोति तस्याप्ययमपवाद. । नित्यार्थ वचनमित्यर्थः । **अदालीदिति** । ददाल । देलतु' । दलितेत्यादि । **ञिफलेति** ॥ १५८ ॥

आदिर्ञिटुडव इति । उपदेश इति वर्तते । तेन ञिकारीयतीत्यादौ न भवति । न ह्यय समुदाय क्वचिदुपदिशति । एवमपि पृथ्वादिगणे उपदेशात् पटुशब्देऽपि स्यात् । ततश्च पटूयते क्यङन्तात् "ट्वितोऽथुच्" (३ । ३ । ८९ प्रसङ्ग । अत आदिग्रहणम्, स चोपदेश आदिर्धातावेव सभवति नान्यत्रेति । भूवादय इति प्रकृतत्वाद्वा तदादिरेव गृह्यते इत्याशयेन व्याचष्टे–**आदेर्धातोरित्यादि** । सूत्रे प्रत्येक सबन्धाभिप्रायेणादिरित्येकवचन प्रयुक्तम् । स्वय तु द्वन्द्वार्थसमुदायानुरोधात् बहुवचनेन विपरिणमय्य व्याचष्टे–आद्या इति । **ञिटुडु एते इति** । एतत्समुदाया एवैतेऽनुक्रियन्ते ते ञिटुडु इति वर्णमात्रमिति दर्शयति । तेन टु इति वर्गो न गृह्यते उकारस्यानुनासिकत्वाप्रतिज्ञानेनोदित्वाभावात् "चुटू" (१ । ३ । ७) इति पुनष्टुग्रहणाच्च ।

फलतीति । ञिशब्दस्येत्त्वात्तस्य लोप । "ञीत क्त" (३ । २ । १८७) इति च प्रयोजनम् । **अफालीदिति** । 'अतो ल्रान्तस्य" (७ । २ । २) इति नित्या वृद्धि । ननु "अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि" (६ । ४ । १२०) इत्यत्राभ्यासादेश किं रूपाभेदको गृह्यते ? रूपभेदको वा ? नाद्य "न शसदद" (६ । ४ । १२६) इति निषेधारम्भात् । नान्त्य सर्वत्राभ्यासचर्त्वस्यैत्त्वाभ्यासलोप प्रत्यसिद्धत्वात् रूपभेद केऽनव-

१६०. "तॄफलभजत्रपश्च" [६ । ४ । १२२]

एषां किति लिटि सेटि थलि च एत्त्वाभ्यासलोपौ स्तः। फेलतुः। फेलिथ। णिक्षु चुम्बने। प्रणिक्षति। प्रनिक्षति। त्सर छद्मगतौ। अत्सारीत्। तत्सार। ष्ठिवु निरसने। "सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वनिषेधः। "ष्ठिवुक्लमु" (७। ३। ३५) इति दीर्घः। ष्ठीवति। अष्ठेवीत्। "ष्ठिवेरभ्यासठकारस्य ठकारो वा" (वा०) चर्त्त्वम्। तिष्ठेव। टिष्ठेव। ष्ठेविता। "हलि च" (८। २। ७७) इति दीर्घः। ष्ठीव्यात्। जि जये।

काशोऽनादेशादेरिति निषेधोऽनर्थक स्यात्। सत्यम्। रूपभेदकाभ्यासहीनस्यैत्त्वा-भ्यासलोपाविति न तु "पूर्वत्रासिद्धम्" (८। १। १) इत्यसिद्धत्वादित्येतदेवाह—अभ्यासचर्त्वस्येति। "अभ्यासे जश्त्वचर्त्वे एत्त्वतुको सिद्धे वाच्ये" (वा०) व्याख्येये इत्यर्थ। सर्वत्राभ्यासचर्त्वस्यैत्त्वाभ्यासलोप प्रत्यसिद्धत्वादनवकाशादनादेशादेरिति निषेधात् ज्ञापकात् अभ्यासजश्त्वचर्त्वे सिद्धे वाच्ये इति भूतपूर्वसूत्रेऽप्येत्त्वाभ्यासलोपा-प्राप्तौ प्रतिप्रसवमुपन्यस्यतो-तॄफलभजत्रपश्चेति। अस्मद्गुरवो वदन्ति। यथाश्रुतमपि व्याख्यास्याम। ननु फेलतु भेजतुरित्यादावेत्त्वाभ्यासलोपार्थं तॄफलभजेत्यत्र फल-भजग्रहण क्रियते तदनर्थकम् "अत एकहल्मध्ये" (६। ४। १२) इत्येव सिद्धे। न च फल अतुसिति स्थिते द्वित्वे "अभ्यासे चर्च" (८। ४। ५४) इति पूर्वफकारस्य पत्वे कृतेऽनादेशादेरिति निषेधस्याप्राप्ति। "पूर्वत्रासिद्धम्" (८। १। १) इति चर्त्वा-देरसिद्धत्वेनादेशामादित्याशङ्कामनूद्य वार्त्तिक न सिद्धत्वाभिधानात् समाधातुमाह—अभ्यासे चर्त्वस्येति। चर्त्वग्रहण प्रकृताभिप्राय जश्त्वस्याप्युपलक्षणम। भजेरपि समानयोगक्षेमत्वाद् वार्त्तिके जश्त्वचर्त्वे इति वचनाच्च। अभ्यासजश्त्वचर्त्वे इति नात्र यथासख्यविवक्षितम्। एत्त्वतुकोरिति द्वन्द्वे "अल्पाच्तरम्" (२। २। ३४) इति लक्षणव्यभिचारचिह्नात्। तेनैत्त्वे जश्त्वचर्त्वयोर्द्वयोरपि सिद्धत्वम्, लुकि तु चर्त्व-मात्रस्य। यथोच्छेरुचिच्छिषतीति। चर्त्वस्यासिद्धत्वात् लुक् प्राप्त सिद्धत्वान्न भवति। आदेशादित्वेनेति। असिद्धत्वस्यापोदितत्वादित्यर्थ। एत्वनिषेधे प्राप्ते इति। पुनरेत्त्व प्रति प्रसूयते इति शेष ॥ १५६ ॥

तॄफल। तॄ प्लवनतरणयो। फलनिष्पत्तौ। ञिफला विशरणे। द्वयोरपि ग्रहणम्। निरनुबन्धकपरिभाषाया प्रत्ययग्रहणविषयत्वात्। चकारेण सानुबन्धकस्य समुच्च-याद्वा। भज सेवायाम्। त्रपूष् लज्जायाम्। सेटि थलि चेति सूत्रद्वयविहितस्याप्येत्वस्य प्रतिप्रसव इत्यर्थ। तॄग्रहण गुणभूताकारार्थम्। तेरतु। त्रपिग्रहण सयुक्तहल्मध्य-स्थार्थम्। त्रेपतु। कितोत्यादि किम्? पफाल। णिक्षि। प्रणिक्षति। "उपसर्गादसमा-

१६१. सन्लिटोर्जे. [७ । ३ । ५७]

अभ्यासात्परस्य जेः कुत्वं स्यात् सनि लिटि च । जिगाय । जीयात् । तुर्वी हिंसायाम् । "उपधायां च" (८ । २ । ७८) इति दीर्घः । तूर्वति । रक्ष पालने । प्रनिरक्षति । ण्यन्तत्वान्न णः । अक्षू व्याप्तौ सघाते च ।

सेऽपि" (८ । ४ । १४) इति नित्ये प्राप्ते "वा निसनिक्षनिन्दाम्" (८ । ४ । ३३) इति वा णत्वम् । कृत्ये चैतण्णत्वमित्युक्तम् । परमतमेतदिति ज्ञेयम् । निक्षेत् । निनिक्षतु । अनिक्षत् अनिक्षीत्। निनिक्ष । निक्षितेत्यादि । षान्तत्वाद् नेन णत्वम्। प्रतिनिक्षतीत्यादि । त्सर । त्सरति । अत्सारीत् इति । "अतो लान्तस्य" (७ । २ । २) इति नित्य वृद्धि । तत्सार । त्सरितेत्यादि । ष्ठिव् । 'धात्वादे ष स" (६।१।६४) इति षत्वे प्राप्ते आह—सुब्धात्वित्यादि । सुबन्तावयवको धातु सुब्धातु । सुब्ग्रहणेन' च तदर्थ कारक लक्ष्यते । तेन प्रातिपदिकणिजन्तस्यापि सग्रह । अत एव नामधातुरिति चोच्यते यथा षडाचष्टे षषयति । ष्ट्यै शब्दसघातयो । ष्वष्क[२] गतौ ष्ठिवु निरसने । एषा सत्व न भवतीत्यर्थ । तत्रोपदेश इत्यनुवृत्ते सुब्धातुना न भवति । ष्वष्कष्ठिवौ यकारादौ उपदिश्येते । तत्र "लोपो व्योर्वलि" (६ । १ । ६६) इति वलोपेन षस्यादित्वाभावात् सत्वाभाव इत्याहु । स्त्यै ष्ट्यै इति पृथक् पाठसामर्थ्यात् ष्ट्यै इ यस्यापि सत्वाभाव इत्येके । माधवादयस्त्वस्यापि सत्वमुदाजह्रु । पृथक् पाठे प्रयोजन तु तिष्ट्यासतीत्यादौ षोपधत्वाद् ' आदेशप्रत्यययो " (८ । ३ । ५९) इति षत्वमित्याहु । तथा च ' सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीना प्रतिषेध " इति वार्त्तिकेष्ट्यायतिर्नोपात्त । **अष्ठीविदिति** । शितीत्युक्त दीर्घाभावादुपधागुण । कथ तर्हि निष्ठीवनमिति दीर्घ । पृषोदरादित्वात् पक्षे दीर्घ इति माधव । तेन ष्ठीवनम् ष्ठेवनमित्युभयमपि । ष्ठिवेर्यदि द्वितीयो वर्णो टकार औपदेशिकस्ततस्तिष्ठेवेत्यभ्यासे तकारो न श्रूयेत अथ धकारस्ततष्ठिष्ठेवेति टकारोऽभ्यासे न श्रूयेतेत्यत आह—ष्ठिवेरित्यादि । उभयथाऽप्याचार्येण शिष्या पठिता इत्युभय प्रमाणमिति भाव । **चर्त्वमिति** । थश्चेत् तकार । टश्चेत् टकार इत्यर्थ । तिष्ठिवतु टिष्ठिवतुरित्यादि । जि जये । अनिट् । जय उत्कर्षप्राप्ति । अत्रार्थेऽयमकर्मक । यस्तु जि अभिभवे इति पठ्यते सकर्मक शत्रून् जयति । जयेदित्यादि ॥ १६० ॥

सन्लिटोर्जे । जेरिति द्वयोरपि सामान्यग्रहणम् । यत्तु ज्या वयोहानौ इत्यस्य सप्रसारणे कृते जीतिरूपम् । जिज्यतुरित्यादौ तस्य लाक्षणिकत्वादग्रहणम् । **अभ्यासात्परस्येति** । प्रत्यासत्या सन् लिट् निमित्तादेवाभ्यासादित्यर्थे बोध्य । तेन यङ्लुगन्तात्

---

१ सुब्ग्रहणेनेति क० पु० ।

२. षष्क गतौ इति क० पु० ।

१६२. अक्षोऽन्यतरस्याम् [३ । १ । ७५]

अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । पक्षे शप् । गुणः । अक्ष्णोति । अक्षति । ङित्त्वान्न गुणः । अक्ष्णुतः । "अचि श्नुधातु" (६ । ४ । ७७) अक्ष्णुवन्ति । अक्ष्णुयात् ।

१६३. उस्यपदान्तात् [६ । १ । ९६]

अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः स्यात् । अक्ष्णुयुः । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । आक्ष्णोत् । ऊदित्त्वादिड्वा । आक्षीत् । इडभावपक्षे "स्कोः संयोगाद्योः" (८ । २ । २९) इति कलोपः ।

सन्लिटो परयोरपि कुत्व न भवति । जेजीय । जेजयिष्यतीति । जीयात् इति "अकृत्सार्व" (७ । ४ । २५) इति दीर्घ । तुर्वी । ईदित्त्व निष्ठायामनिट्त्वार्थम् । तूर्वरणं । अतूर्वीत् । तुतूर्व । तूर्विता । तूर्व्यात् । "हलो यमा यमी" (८ । ४ । ६४) इति सख्यातानुपदेशात् वलोपो न भवति । अक्ष् । ऊदित् ॥ १६१ ॥

अक्षोऽन्यत । अप्राप्तविभाषाऽयम्। ङित्वान्न गुण इति । तसादे "सार्वधातुकमपित्" (१ । २ । ४) इति ङित्वात् श्नुप्रत्ययस्य न गुण इत्यर्थ । अक्ष्णुयादिति । सार्वधातुकत्वात् "अकृत्सार्वधातुकयो" (७ । ४ । २४) इति न दीर्घ । अत परत्वाभावात् "अतो येय" (७ । २ । ८०) इत्यपि नास्ति ॥ १६२ ॥

उस्यपदान्तात् । अवर्णादिति । 'आद् गुण"(६ । १ । ८७) इत्यत आदित्यनुवृत्तेर्दीर्घादपीत्यथ । अपदान्तादित्युत्तरार्थम् । दण्डाग्रमिति "अतो गुणे" (६।१ । ९७) इति पररूप मा भूदिति । यत्तु प्रत्युदाहरन्ति का-उस्रा कोस्रेति । तत्रानर्थकत्वादेव । प्रत्ययग्रहण[1] परिभाषया वा न भविष्यति । यद्येव अक्ष्णुयुरित्यत्रापि न स्यात् । अत्रापि हि यासुटि कृते तदादि समुदायोऽर्थवान् न तदवयव उस् । मैवम्। प्रक्रियादशायामागमागमिभावादुसोऽप्यर्थवत्तानपायात् । 'अनागमकाना सागमका आदेशा" इति पक्षे ह्यानर्थक्यवाचोयुक्ति । स च पक्ष केवल नित्यतासमर्थनार्थः एवेति स्पष्टमाचष्टे कैयट । अत्र च[2] पक्षे अपदान्तग्रहणमनर्थकस्याप्युसो ग्रहण ज्ञापयतीति हरदत्तेनोक्तम् । अक्ष्णुयुरिति । झेर्जुस् । यासुट् । सलोपे आद्गुणापवाद पररूपम् । अक्ष्णुहीति । लोट सेर्हि अनदन्तत्वाद् "अतो हे" (६ । ४ । १०५) इति हिलोप । सयोगपूर्वत्वाद्

---

१. ( ) रेखाङ्कितो नास्ति ख० पु० ।

२. अत्रवति क० पु० ।

१६४. षढोः कः सि [८ । २ । ४१]

षस्य ढस्य च कः स्यात् सकारे परे । षत्वम् । कषसंयोगे क्षः । आक्षीत् । आक्षिष्टाम् । आष्टाम् । आक्षिषुः । आक्षुः । आक्षीः । आक्षिष्टम् । आष्टम् । आक्षिष्ट । आष्ट । आक्षिषम् । आक्षम् । आक्षिष्व । आक्ष्व । आक्षिष्म । आक्ष्म । आनक्ष । अक्षिता । अष्टा । तक्ष् त्वक्ष् तनूकरणे ।

१६५. तनूकरणे तक्ष [३ । १ । ७६]

तनूकरणार्थात् तक्षेः श्नुः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । तक्ष्णोति तक्षति वा काष्ठम् । अतक्षीत् । अताक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताष्टाम् । निर्भर्त्सने तु संतक्षति वाग्भिः । कृष विलेखने । कर्षति । "कृषमृशस्पृशतृपदृपसृपश्च्लेः सिज्वा" (वा०) कत्वम् । षत्वम् । अक्राक्षीत् ।

"उतश्च प्रत्ययाद्" (६ । ४ । १०६) इत्यपि न भवति । आक्षीदिति । इट्पक्षे "नेटि" (७ । २ । ४) इति वृद्धिनिषेध । अनिट्पक्षे तु हलन्तलक्षणा वृद्धि । उभयत्रापि[1] 'आटश्च' (६ । १ । ९०) इति वृद्धया तुल्य रूपम् । माङ्योगे त्वस्ति भेद मा भवानक्षीत् । मा भवानाक्षीदिति ॥ १६३ ॥

षढो क सि । अपदान्तेऽय विधि । लिट्स्वित्यादौ पदान्ते त्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन भवितव्यमिति । आक्षीदिति । आक्ष् स् त् इति स्थिते सिचि झलि परे क्ष इति क्ष् सयोगस्यादे कस्य लोपस्ततोऽवशिष्टस्य कत्वम् । तत परस्य सिच 'आदेशप्रत्यययो" (८ । ३ । ५९) इति षत्वम् । क्ष् सयोगे क्ष इति कषयो सयोगे एव क्ष इत्युच्चार्यते न वर्णान्तरमित्यर्थ । आष्टामिति । इडभावे 'झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सिचो लोप । "स्को" (८ । २ ।२९) इति कलोपे ष्टुत्वम् । इट्पक्षे "आक्षिष्टामेव । एवमिकारवतीट् पक्षे । अन्यान्यनिट्पक्षे रूपाण्यूह्यानि । आनक्षेति । "अत आदे" (७।४।७०)इति दीर्घे "तस्मान्नुड् द्विहल" इति नुट्। आनक्षिथ । भ्रादिनियमान्नित्यमिट् । येषा तु अचस्तास्वदिति योगद्वयविहितनिषेधापवादो नियमस्तेषामूदित्वादिड्विकल्पात् आनष्ठेत्यपि । अक्ष्यात् । अक्षिष्यति । आक्षिष्यत् । आक्ष्यत् । तक्ष ॥ १६४ ॥

तनूकरणे इति । यद्यपि तक्षिस्तनूकरण एव पठ्यते तथापि पुनर्विशेषणोपादानम् अनेकार्था धातव इति ज्ञापनार्थम् । क्वचिद्धातुष्वनेकार्थपाठस्तु प्रपञ्चार्थ । तक्ष्णोति "रषाभ्याम्" (८ । ४ । १) णत्वम् । "सार्वधातुके" (७ । ३ । ८४) गुण तक्षतीति । श्नोरभावे "कर्तरि शप्" (३ । १ । ६८) । अतक्षीदिति । इट्पक्षे 'नेटि"

---

१. वृद्धिस्तूभयत्रापी ति क० पु० ।

१६६. अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् [६।१।५९]

उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्य अमागमो वा स्यात् झलादावकिति परे। यणादेशः। अतो वृद्धिः। अक्राक्षीत्। अक्राष्टाम्। अक्राक्षुः। सिजभावपक्षे।

(७।२।४) इति न वृद्धि । **अताक्षीदिति**। ऊदित्वादिडभावे[1] "स्को" इति कलोपे "षढो" (८।२।४५) इति षत्वे कषयोगे च । "वदव्रज" (७।२।३) इति वृद्धि । **अताक्षीमिति**। इडभावे कलोपे च ष्टुत्वम्। तनूकरणे किम् ? अर्थान्तरे मा भूत् इति दर्शयति–निर्भत्सने त्विति। अनेकार्थत्वादिति भाव । ततक्ष। ततक्षिथ। ततष्ठ। ततक्षिव। तक्षिता। तष्टा। तक्ष्यात्। तक्षिष्यति। अतक्षिष्यत्। अतक्ष्यत्। कृष। विलेखनमाकर्षणम्। द्विकर्मकोऽयम्। चकर्ष शाखा ग्राममिति। **खर्षतीति**। "पुगन्त-लघूपधस्य" (७।३।८६) इति गुण । कर्षति। कर्षतु। लुङि कार्यमाह—**कृषेत्यादि**। कृष विलेखने। भ्वादिस्तुदादि । मृश आमर्शने। स्पृश सस्पर्शने। एभ्य क्से प्राप्ते। तृप प्रीणने। दृप हर्षविमोचनय । आभ्या पुषादित्वादङि प्राप्ते सृप्लृ गतौ। अस्मादपि लृदित्त्वादङि प्राप्ते पक्षे सिजप्यनुज्ञायते। अत्र सृपे पाठो व्यर्थ । स्पृशमृषकृष-तृपदृपा सिच् वा वक्तव्य" (वा०) इति वार्त्तिके पञ्चानामेवोपादानात्। सृपेश्च लृदित्त्वान्नित्यस्याङ आकरे उदाहृतत्वाच्च। **अकार्षीदिति**। कृषेरेका नुदात्तोपदेशत्वात् सिच इडभ वे 'अस्तिसिचो" (७।३।९६) इतीटि कृते सिचि वृद्धौ "षढो क सि" (८।२।४१ इति कत्वे "आदेशप्रत्यययो" (८।३।३९) इति षत्वे कषसयोगे च। "झलो झलि" (८।२।२०) इति सिचो लोपे ष्टुत्वे च। अकार्ष्टाम्। अकार्क्षुः। अकार्क्षी। अकार्ष्ट। अकार्क्षम्। अकार्क्ष्व। अकार्क्ष्म। सिच्पक्षे एव कार्यान्तरमाह—अनुदात्तेति ॥ १६५ ॥

अनुदात्तस्येति। यद्यत्र साप्रतिकमनुदात्तत्व गृह्येत तत क्रष्टेत्यादौ तृनि नित्त्वात् सप्रत्ययमुदात्त इत्यम् न स्यात्। वृहू उद्यमने इत्यस्माच्च तृचिशेषानिघातेन धातो सप्रत्यनुदात्तत्वात् वर्ढेत्यत्राप्यम् न स्यात्। तस्मात् "आदेच उपदेशेऽशिति" (६।१।४५) इत्यत उपदेश इति वर्तते तेन नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इत्याशयेन व्याचष्टे–उपदेशे-ऽनुदात्तोऽयम्। **ऋदुपध** इति। अत्राप्युपदेश इत्यपेक्षते अन्यथा परत्वाद् गुणवृद्ध्यो कृतयो यत्र ऋदुपधत्व दुर्लभमापद्यते तत्र विशेषणसामर्थ्याद् वा पूर्वमेव भविष्यतीति नार्थस्तदपेक्षया "सृजिदृशो" (६।१।५८) इत्यत झल्यमकितीति वर्तते इत्याह– **अमागम** इति। अनुदात्तस्य किम् ? वृह। वर्ढव्यम्। अनिट इत्येव तह्युच्यताम् लाघवायेति चेत्। मैवम्। एव हि वृहेरपि विकल्पितेट्त्वेनानिट्त्वात् प्रसज्येत। ऋदुपधस्य किम् ? भेत्ता। झलादौ किम् ? कर्षणम्। अकिति किम् ? कृष्टम्। **यणादेश** इति

१. ( ) रेखाङ्कित ऊदित्वादित्यारभ्य–दर्शयतीत्यन्तो नास्ति क० पु०।

१६७. शल इगुपधादनिटः क्सः [३ । १ । ४५]

इगुपधो यः शलन्तोऽनिट् तस्मात् च्लेः क्सादेशः स्यात् । क इत् । कत्व-षत्वादि । किच्त्वान्नाम् । अकृक्षत् । क्रष्टा । कर्ष्टा । रुष रिष हिंसायाम् ।

१६८. तीषसहलुभरुषरिषः [७ । २ । ४८]

इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् । रोषिता । रोष्टा । एवं रिषेः । उष दाहे ।

मित्त्वादन्त्यादच परेऽमि कृते परामपि हलन्तलक्षणा वृद्धि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात् ' इको यणचि" (६ । १ । ७७) इति ऋकारस्य रेफ इत्यर्थ । एतदेव स्पष्टयति—अतो वृद्धिरिति । अतो यणादेशादनन्तरम् अमोऽकारस्यैवेति वा ॥ १६६ ॥

शल इगुपधादिति । इगुपधो य शलन्तो अनिडिति पञ्चम्यन्त धातोर्विशेषणमिति दर्शयति । न विद्यते इट् यस्मात् परस्य प्रत्ययस्य सोऽयमनिट् तस्मादिति । नन्वेव गुहे-रघुक्षदित्यत्र न स्यात् ऊदित्त्वेन वेट्कत्वात् गूहिता । अगूहीदित्यत्र तत परस्य प्रत्यय-स्येड्दर्शनात् । मैवम् । गुहादयो विकल्पितेट इटो भावाभावाभ्या भिद्यते तत्र ये सेटस्तेभ्य सिज् भविष्यति । अनिड्भ्यस्तु क्स इति न कश्चिद्दोष इति कैयटेनोक्तत्वात् भाष्यकारमते । न त्वाचार्यैर्धातुविशेषरण व्याख्यातम् । नन्वेव च्लिविधानमनर्थकम् तद्धि अनिड्ग्रहणमिद च्लिविशेषरण यथा विज्ञायेत इत्येवमर्थमिति स्थितम् । मैवम् । च्लिविधान हि "मन्त्रे घसह्वर" (२ । ४ । ८०) इत्यत्र लेर्लुको विधानार्थम् । सिच. इति तु लुक्युच्यमाने "आदि सिचोऽन्यतरस्याम्" (६ । १ । १८७) इति स्वर प्रसज्येत इत्यन्यत्र विस्तर । क इदिति । "लशक्वतद्धिते" (१ । ३ । ८) इत्यनेन । कत्वषत्वादीनि । अकृष् स्त् इति स्थिते "षढो क सि" (८ । २ । ४१) इति षस्य क । "आदेशप्रत्यययो." (८ । ३ । ५९) इति सस्य षत्वम् । कृष्-सयोगे क्ष । अकृक्षत् । अकृक्षाताम् । अकृक्षन् । चकर्ष । चकृषतु । चकृषिथ । चकृषथु । क्रष्टा । कर्ष्टेति । "अनुदात्तस्य" (६ । १ । ५९) इत्यम् विकल्प । अमभावपक्षे उपधा गुरण । क्रक्ष्यति । कर्क्ष्यति । अक्रक्ष्यत् । अकर्क्ष्यत् । अय तुदादावपि पठ्यते स्वरितेत् । कृषति कृषते इत्यादि । रुष । इतश्चत्वार सेट । रोषति । रोषेत् । रोषतु । अरोषत् । अरोषीत् । रुरोष । एव रेषतीत्यादि ॥ १६७ ॥

तीषसहेति । इच्छत्यादेरिति । एतेन इष इच्छायामिति तौदादिकस्य ग्रहण नेष्यते । इष्णातेर्वा । सहिनाज्विकरणेन साहचर्यात् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञाना-द्वेति दर्शयति । अन्ये त्वेतदर्थमिषुमुदित पठित्वा इहापि तीषुसहेत्युदित्तो ग्रहण वर्णयन्ति । उदित्त्वस्य चैतदेव प्रयोजनम् । क्त्वायामिड्विकल्पस्य "तीषसह"

१६९. उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् [३ । १ । ३८]

एभ्य आम् वा स्याल्लिटि । ओषांबभूव । उवोष । शश प्लुतगतौ । "न शश" (६।४।१२६) इति एत्व न । शशशतुः । शशशिथ । मिह सेचने । "शल इगुपधादनिटः क्सः" (३ । १ । ४५) "हो ढः" कत्वषत्वे । अमिक्षत । ढत्वम् । "झषस्तथोः" (८ । २ । ४०) इति धत्वम् । ष्टुत्वम् ।

(७ । २ । ४८) इत्येव सिद्धत्वात् । वार्त्तिककारस्तु इष्णातेरपि ग्रहणमभिप्रैति । यदाह—'इषस्तकारे श्यन् "प्रत्ययात्प्रतिषेध" इति (वा०) । तन्मते त्रयोऽपि निरनुबन्धका । तत्र पक्षे इच्छति ग्रहणमिष्णाते'रप्युपलक्षण व्याख्येयम् । आदिपदात् सह मर्षणे । लुभ गार्द्धे । लुभ विमोहने । द्वावपि । रुष रोषे । रिष हिंसायाम् रोषति । इडभावे ष्टुत्वम् । एव रेषति । रेषिता । रेष्टेत्यादि । रुषिवद् रिषेरपि रूपाणि ज्ञेयानीत्यर्थ । उष । ओषति । ओषेत् । ओषतु । औषत् । औषीत् ॥ १६८ ॥

उषविदेति । उष दाहे । विद ज्ञाने अदादि । सत्ताविचारणार्थयोरुभयोरात्मनेपदित्वादुभयार्थस्य लाभार्थस्य विदॢ लाभ इत्यस्योभयपदिनश्च ग्रहण न भवति । परस्मैपदिभ्यामुषजागृभ्या जागर्तिनाऽप्यादादिकेन साहचर्यात् । जागृ निद्राक्षये । **ओषाम्बभूवेति** । आमि उपधागुण । "कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" (३ । १ । ४०) इति भवतेरनुप्रयोग । द्वित्वादि । **उवोषेति** । णल्णि गुणे तस्य स्थानिवत्त्वादुषशब्दस्य द्वित्वे पुन गुणे "अभ्यासस्यासवर्णे" (६ । ४ । ७८) इत्युवङ् । न चात्र कर्तव्ये गुणस्य स्थानिवद्भाव । आदिष्टादच पूर्वत्वाद् असवर्णग्रहणसामर्थ्याच्चेति प्रागेवोक्तम् । किति तु सवर्णदीर्घ । ऊषतु । ऊषु । उवोषिथ । ऊषिव । ओषिता । उष्यात् । ओषिष्यति । शश । शशति । शशेत् । अशशीत् । अशाशीत् । शशास । "न शशदद" (६ । ४ । १२६) इत्युक्तेरेत्व नेति । ये तालव्यान्त पठन्ति तन्मतेनैतदुक्तम् । आकरे तु शसु हिंसायाम् इति दन्तान्तस्यैव निषेधादस्य शेशतु । शेशुरित्येव भवितव्यमिति स्थितम् । शशिता । शश्यात् । शशिष्यति । इतो द्वावनिटौ । मेहति । मेहतु । अमिक्षत् । अमिहस्त् इति स्थिते "हो ढ" (८ । २ । ३) इति हस्य ढ । तस्य 'षढो क सि" (८ । ३ । ४१) इति क । "आदेशप्रत्यययो" ८ । ३ । ५९) इति सस्य ष । क्ष्-सयोगे क्ष । अमिक्षताम् । अमिक्षन् । मिमेह । मिमिहतु । मिमिहिथ । मिमिहिव । क्रादिनियमादिट् ॥ १६९ ॥

१७०. ढो ढे लोपः [८ । ३ । १३]

ढस्य लोपः स्यात् ढे परे । मेढा । मेढारौ । मेक्ष्यति । दह भस्मीकरणे । "दादेः इति घत्वम् । एकाचो बशो भष् इति भष्भावः । अधाक्षीत् । अदाग्धाम् । अत्र सिचि लुप्ते भष्भावो न । तस्य वर्णाश्रयत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् । देहिथ । ददग्ध । दग्धा । धक्ष्यति । चह परिकल्कने । अचहीत् । हान्तत्वादिह न वृद्धिः । शुच शोके । "भृस्तुशुचम्रुक्सूत्वशम्यः परस्य तादेरार्धधातुकस्य" इति केचित् "चोः कुः" (८ । २ । ३०) शोक्ता । शोचिता । एवं भृस्त्वादीनामपि । ग्लै हर्षक्षये । ग्लायति ।

ढो ढे लोप । ननु[1] मेढेत्यादौ ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् ढ परो नास्तीति कथ लोप । सत्यम् । वचनसामर्थ्यात्[2] "पूर्वत्रासिद्धम्" (८ । २ । १) इत्येतदसिद्धत्व बाध्यते । न च लिढ्ढौकते इत्यादौ यत्रौपदेशिको ढ सोऽवकाश स्यादिति शङ्क्यम् । तत्रैकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गे जश्त्वे कृते कार्यिणोऽसम्भवात् । न च लोपवचनसामर्थ्यात् जश्त्वमेव बाध्यतामिति वाच्यम् । मेढेत्यादावेव ष्टुत्वस्यासिद्धत्व पूर्वत्रासिद्धमिति तदेव वचनसामर्थ्येन बाध्यते लाघवात् । लोपस्य तु जश्त्वापेक्षया द्विविधमसिद्धत्वम् । एक बहिरङ्गलक्षणम्, अपर पूर्वत्रासिद्धलक्षणम् । तत्रैकासिद्धत्वबाधेन लोपवचनमुपपन्नमिति न द्विविधासिद्धत्वाबाधनाय प्रभवति । मेक्ष्यतीति । 'षढो क षि" (८।३।४१) "आदेशप्रत्यययो" (८ । ३ । ५९) इति षत्वम् । कृष्-योगे क्ष । दह । दहति । दहेत् । दहतु । अदहत् । अधाक्षीत् । लुङि सिचि "वदव्रज" (७ । २ । ३) इति वृद्धि । "खरि च" (८ । ४ । ५५) इति चर्त्वं ककार । षत्वे क्ष । अदाग्धामिति । 'झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सिचो लोप धत्वम् । जश्त्वम् । अधाक्षीदितिवददाग्धामित्यत्रापि भष्भावेन भाव्यमित्याशङ्क्याह—अत्र सिच इति । पदान्तत्व तावन्नास्ति सकारोऽपि सिचो लोपे नास्तीत्यर्थ । ननु "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्" (१ । १ । ६२) इति सकारपरत्व भविष्यति नेत्याह-तस्य वर्णाश्रयत्वेनेति । वर्णमात्राश्रयत्वेनेत्यर्थः । यत्र तु वर्णो विशेषणम् प्रत्ययस्तु प्रधानत्वेनाश्रीयते[3] भवत्येव तत्र प्रत्ययलक्षणम् । यथा अतृणेट् इतीमागमो हलि पिति सार्वधातुके इति विधीयमान । इह तु सकार एव प्राधान्येनाश्रितो न प्रत्ययविशेषणत्वेनेति । वर्णमात्राश्रयत्वान्नास्ति प्रत्ययलक्षणम्,

---

१. मेरेति क० पु० ।

२. स्या सामर्थ्यादिति क० पु० ।

३. ( ) अधाक्षीदित्यारभ्यतस्येत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

१७१. आदेच उपदेशेऽशिति [६ । १ । ४५]

उपदेशे एजन्तस्य धातोः आत् स्यात् आदिशितोऽन्यस्मिन् प्रत्यये विवक्षिते यमरमेतीट् सकौ । अग्लासीत् ।

१७२. आत औ णलः [७ । १ । ३४]

आदन्ताद्धातोर्णल औरादेशः स्यात् । वृद्धिः । जग्लौ ।

यथा गवेहित गोहितमिति समासे ङेर्लुकि कृतेऽज्मात्राश्रयेऽवादेशे कर्तव्ये इत्याशय । देहतु । एत्त्वाभ्यासलोपौ । देहिवेति । पूर्वं "एकाच" इतीट्निषेध क्रादिनियमात् पुन प्राप्त "उपदेशेऽत्वत " (७ । २ । ६२) इति निषिद्ध "ऋतो भारद्वाजस्य" (७ । २ । ६३) इति नियमात् पुन पक्षे प्रतिप्रसूयते । तत्र कृते "थलि च सेटि" (६ । ४ । १२१) इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । ददग्धेति । इडभावे घत्व धत्व जश्त्वम् । क्रादिनियमादिट् । देहिव । देहिम । लुटि तासि । घत्वचर्त्वजश्त्वानि । धक्ष्यतीति । स्य धत्व भष्भाव चर्त्वं षत्व क्ष । चह् । परिकल्कन दम्भ । शाठ्यमित्येके । इमौ द्वौ सेटौ । चहति । चेहतु । चेहिथ । चहिता । चह्यात् । चहिष्यति । शुच । शोचति । अशोचीत् । शुशोच । शुशोचिथ । भृस्त्विवत्यादि । भृञ् भरणे । भ्वादि । ष्टुञ् स्तुतौ । शुच शोके । वस आच्छादने । अदादि । वस्तोति लुग्विकरणनिर्देशात् अशु भोजने । केचित् इति त्रिमुनीतरे हेमसूर्यादय । शोक्तेति । इडभावे चो कु । शुच्यात् । शोचिष्यति । ग्लै । इतस्त्रयोविंशतिरनिट । हर्षक्षयो धातुक्षय । ग्लायतीति शपि कृते आयादेश । ग्लायेत् । ग्लायतु । अग्लायत् ॥ १७० ॥

आदेच इति । "लिटि धातो " (६ । १ । ८) इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । तस्यैच विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह—उपदेशे एजन्तस्येति । तेन गोभ्याम् । नौभ्यामित्यादौ न भवति । भवति ह्यत्रापि 'गमेर्डोसि्' उपदेशे एच् न तु धातु । उपदेशग्रहणाच्च चेता स्तोतेत्यादौ न भवति । भवति ह्ययमेजन्तो धातु न तूपदेशे । आर्धधातुके गुणविधान चात्त्वार्थमेव स्यात् । य विधि प्रत्युपदेशोऽनर्थक स विधि [1]बाध्यते यस्य च विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते इति न्यायात् । कर्त्तेत्यादौ सावकाशत्वाच्च । ननु चेतेत्यादौ लाक्षणिकत्वादेव न भविष्यति । सत्यम् । उक्तार्थमेतत् । इह तु करणं ज्ञापक वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयते इति । अन्यथाऽनेनैव सिद्धे किं तेन ? तथा च क्रपयतीत्यात्त्वे कृतेऽपि "अर्तिह्री" (७ । ३ । ३२) इति पुग्भवति ।

अशितीति । यद्यय बहुव्रीहि स्यात्ततो जग्ले इत्यादावेश्यायात्त्व निषिध्येत ततश्च जग्ला येत्यनिष्ट प्रसज्यते । तस्मात् तत्पुरुषोऽयम् । श् इत् शित् । तस्मिन् शितीति ।

---

१. स विधिरित्यारभ्य — सत्य मित्यन्तो नास्ति क० पु० ।

तेन चात्र शित्—धातुग्रहणाभ्या प्रत्ययो विशिष्यते। "यस्मिन् विधिस्तदादिविधौ" (प० इति तदादिविधिर्विज्ञायते। तेनेत्संज्ञक शकार आदिर्यस्य प्रत्ययस्य तत्र निषेधो नान्त्यशिति इति व्याचष्टे—आदिशितोऽन्यस्मिन्निति। अन्यस्मिन्निति व्याख्यानमशितीति पर्युदासेऽयमिति दर्शयति। शिति नेति प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽसमर्थसमासश्चाश्रयितव्य स्यादिति भाव। यदि पर्युदास ग्लायन्ति म्लायन्तीति शबन्त्याकारयोरेकादेशे कृते तस्य पर प्रत्यादिवद्भावात् अस्त्यत्र शितीऽन्य इति कृत्वात्त्व प्राप्नोति। प्रसज्यप्रतिषेधे तु एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावान् शिद्ग्रहणेन ग्रहणात् शितिनेति निषेध सिध्यति। नैष दोष। पर्युदासेऽप्येकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादशित परत्वाभावात्। इह तर्हि सुग्ल सुग्ला। सुग्लान इत्याकारान्तलक्षणा काड्युवो न स्यु। पर्युदासे हि प्रत्ययनिमित्तमात्व न ह्यत प्रागस्तीति। नैतदेवम्। अशितीति विषयसप्तमीयम्। तेनानुत्पन्ने एव तस्मिन्नात्त्व भविष्यति। ज्ञापक चात्र "ह्वावामश्च" (३।२।२) इति कबाधनार्थम् पुनरण्विधानम्। अत एव जग्ले इत्यादौ अभ्यासे इकारश्रवणप्रसङ्ग इत्यप्यपास्तम्। आत्वस्य द्विर्वचननिमित्तत्वाभावात् स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात्। किञ्च "लिटि वयो य" (६।१।३८) इत्यत्र द्विलकारको निर्देश। तथानिर्देशस्य च तत्र प्रयोजनाभावादिहानुवृत्त वाक्यभेदेन सबध्यते। अशित्येव[1] आत्त्व भवति। लिटि तु लकारादौ लावस्थायामेवेति। ततश्चात्रात्वम् नाज्निमित्तमिति स्थानिवत्त्व न भविष्यति। तदेव पर्युदासेऽपि भाष्ये दोषा उद्धृता इत्याचार्यै स एवादृत। अय च पक्षो बहुप्रतिविधेय इति प्रसज्यप्रतिषेधमेवान्ये आद्रियन्ते। तदाहु। अनैमित्तिकमात्त्व शिति तु प्रतिषेध इति। सुग्ल इत्यादि समाधातुमाह—विवक्षिते इति। भाविनीत्यर्थ, ननु पर्युदासोऽयमित्युक्तम्, तत्र शित्सदृशप्रत्यय आत्त्वस्य निमित्त स्यात् न चानुत्पन्नो निमित्त भवितुमर्हति। अनुत्पन्नस्य च परत्वासभवः तस्मिन्निति परिभाषाऽपि बाधनीया स्यादिति चेत् मैवम्। पर्युदासेऽपि प्रत्ययसामान्य निमित्तत्वेनाश्रीयते। तच्च नित्यावस्थितत्वात् परमप्यस्त्येव। किं तु तद्व्यञ्जके विशेषे काड्युजादिरूपेऽनुत्पन्न एवात्त्व प्रवर्तते। सामान्यस्यैव निमित्तत्वेनाश्रितत्वात् तद्विशेषरूपप्रतीक्षाया कारणाभावात्। इदमेवात्र विवक्षितत्वम्। पदुत विशेषस्यानुत्पत्ति[2]। एतदेवानैमित्तिकत्व यद्विशेषोत्पत्त्यनपेक्षत्वम्। अन्यथा सप्तमी श्रुत्युपस्थापिता निर्दिष्टपरिभाषा बाध्येत। एषैव चार्धधातुके इति विषयसप्तमीत्यादेर्गति। एव हि तत्राङ्गाधिकारो न बाधितो भवतीति दिक्॥ १७१॥

---

१. अशितोत्येवेति क० पु०।

२. परत्वावा विति क० पु०।

१७३. आतो लोप इटि च [६ । ४ । ६४]

अजादावार्धधातुके क्ङिति इटि च परे आतो लोपः स्यात् । ततो "द्विर्वचनेऽचि" (१ । १६३) इति स्थानिवत्वात् द्वित्वम् । जग्लतुः । जग्लुः । जग्लिथ । जग्लाथ । जग्लौ । जग्लिव । जग्लिम । ग्लाता ।

आत औ णल इति । णलाक्षिप्तो धातुरात इत्यनेन विशेष्यते तेन च तदन्तविधिरित्याह—**आदन्ताद्धातोरिति** । प्राथम्यादोकार एव विधातव्ये औकारविधान ददरिद्राविस्याकारलोपे औत्वश्रवणार्थम् । यद्यपि "सिद्धश्च प्रत्ययविधौ" इति वचनाद् लिटि विवक्षित एवाकारलोपे सत्यौत्वस्याप्रसङ्ग । "अनेकाच आम्वक्तव्य" (वा०) इत्यामि सति णल एवासभवश्च । तथाप्यौत्वविधानसामर्थ्यात् उभयमेतन्न भवतीत्याहु । तथा च वक्ष्यति दरिद्रातेराम् वेति केचित् इति । अन्ये तु मात्रालाघवे विशेषाभावात् औकार एव कृत इत्याहु । **वृद्धिरिति** । ग्ला अ इति स्थिते द्विर्वचनात् परत्वात् सवर्णदीर्घ प्राप्तस्त बाधित्वा अनवकाशत्वादौत्व तत्र कृते द्विर्वचनादपि परत्वादादौ "वृद्धिरेचि" (६ । १ । ८८) इति वृद्धिरित्यथ । **जग्लाविति** । वृद्धेरेकादेशस्य "द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५१) इति वृद्धिरित्यर्थ । हलादि शेष । ह्रस्व. । कुहोश्चु. ॥ १७२ ॥

आतो लोप इति ।"दीङो युडचि क्ङिति"(६।४।६३)इत्यतोऽचि क्ङितीत्यनुवर्तते। आर्धधातुक इति चाधिकृतम्। इटि च इति चकारेण क्ङित् समुच्चीयते अजादौ क्ङिति भवति इटि च भवतीति । अच्यार्धधातुके इति तु क्ङित इटश्च तुल्यविशेषणमित्यमजादावनार्धधातुके च क्ङिति न भवति । ग्लायते । यौताति इटयपि[1] अनजादावनार्धधातुके न भवति दासीय । व्यतिरे[2] इति । एतत्सर्व पर्यालोच्याह–अजादावित्यादि । इटि चेति । अत्राप्यजादावार्धधातुके इत्युभयमनुषज्यते । प्राचा तु अजादावित्यस्यैवानुषङ्गो दर्शित । तत्र व्यतिरे इत्यत्रातिप्रसङ्ग स्यात्। व्यतिपूर्वाद् रा दाने इत्यस्मात् "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" (१ । ३ । १४) इत्यात्मनेपदम् । लडुत्तमैकवचनमिट् । आद् गुण । एत ऐ । इट्ग्रहणम् क्ङिदर्थम्। तेन जग्लिथेत्यत्रापि भवति । ननु ग्ला अतुस् इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चादौ लोप स्यात्, तत्र च कृतेऽनच्कत्वाद् "एकाच" (६ । १ । १) इति द्वित्व न प्राप्नोति तत्राह–तत इति । "द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५९) इति स्थानिवत्वात् इति । 'अच. परस्मिन्" (१ । १ । ५७) इत्येतत्तु नास्ति साकच्कस्य द्वित्व न पूर्वविधिरिति ।

---

१. इहापि इति क० पु० । मूलेस्थित पाठस्तु ग० पु० ।

२. व्यापरे इति क० पु० व्यत्परे इति ख० पु० । मूलोक्तस्तु ग० पु० ।

१७४· वाऽन्यस्य संयोगादेः [६ । ४ । ६८]

घुमास्थादेरन्यस्य सयोगादेर्धातोरात एकारः स्याद्वा आर्धधातुके लिङि क्ङिति । ग्लेयात् । ग्लायात् । गै शब्दे । गायति । अगादीत् । जगौ ।

१७५ एर्लिङि [६ । ४ । ६७]

घुसंज्ञानां मास्थागैपिबतिजहातिस्यतीनां च क्ङित्यार्धधातुके लिङि आत ए स्यात् । गेयात् । ष्टयै शब्दसघातयोः । ष्टयायति । दैप् शोधने ।

जग्लिथ । जग्लाथ । क्रादिनियमादिट प्राप्तस्य "अचस्तास्वत्" (७ । २ । ६१) इति निषिद्धस्यापि भारद्वाजनियमात्पक्षेऽभ्यनुज्ञानम् । इटि चातो लोप । जग्लाविति । उत्तमस्यापि णल औत्वम् । जग्लिवेति । क्रादिनियमादिट् । आतो लोप ॥ १७३ ॥

वाऽन्यस्य । 'घुमास्थागापाजहातिसा हलि" (६ । ४ । ६६) इति आदय प्रकृतास्तदपेक्षमन्यत्वमित्याह—घुमास्थादेरन्यस्येति । एव चाप्राप्तविभाषेयम् । संयोगादेरिति । "अङ्गस्य" इत्यधिकारात् अङ्गावयवसयोगादेरिति ज्ञेयम् । तेन निर्यायात् इत्यत्र न भवति । अन्यस्य किम् ? स्थेयात् । अन्यथा सयोगादौ घ्वादौ सावकाशम् "एर्लिङि" (६ । ४ । ६७) इत्येतद् बाधित्वा विकल्प एवात्र स्यात् । सयोगादेः किम् ? यायात् । आर्धधातुके किम् ? स्नायात् । स्नायाताम् । स्नायु । क्ङिति किम् ? ग्लासीष्ट । लिङि किम् ? ग्लायते । गै । गायतोति । शप्ययादेश । अगासीदिति । सिचि "आदेच" (६ । १ । ४५) इत्यात्वम् । 'यमरम"(७।२।७३) इतीट्सकौ । "गातिस्था" (२ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् न भवति । गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणमित्युक्तत्वात् । जगाविति । जग्लावित्यनेन व्याख्यातम् । जगतु । जगु । गाता ॥१७४॥

"एर्लिङि" (६ । ४ । ६७) "घुमास्था" (६ । ४ । ६६) इत्यादिह्यनुवर्तते इत्याह—घुसञ्ज्ञानामित्यादि । घुसञ्ज्ञा दाधारूपा । मा[1] माने । 'गामादाग्रहणेऽष्वविशेषेऽपि माङ् माने, मेङ् प्रणिदाने, इत्येतौ न गृह्येते । आत्मनेपदित्वेन मेङ क्ङितोरसभवात् । अत एव गा ग्रहणे गाङ्गतौ न गृह्येते । यस्तु (इङश्च[2] गाङ् लिटि, यश्च इणो गा लुङि, इण्वदिक., इति च तेषा लिटयसभवात् अग्रहणम् । अत परिशेषात्) गै शब्दे इत्यय गृह्यते इत्याह गै इति । यस्तु गा स्तुतौ (छन्दसि तस्य छान्दसत्वादेव सिद्धम् इति मन्यते उपलक्षण वा तस्यापि गै ग्रहणम् । न च लाक्षणिकत्वाद् गायतेर्ग्रहणेन न) भाव्यम् । 'गामादाग्रहणेष्वविशेष" (प०) इत्युक्ते । पा[3] इति पा पाने

---

१ गन्यमानो इति क० पु० ।

२ इङ्गश्चत्यारभ्य-परिशेषादित्यन्तो रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

३. पा इति नास्ति क० पु० ।

१७६. दाधा घ्वदाप् [१ । १ । २०]

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपौ विना । इति घुसंज्ञत्वाभावात् "गातिस्थाघुपा" (२ । ४ । ७७) इति सिचो न लुक् । अदासीत् । अदासिष्टाम् । "यमरमनमातां सक् च" (७ । २ । ७३) इत्यनेन सिद्धम् । एत्वं च न । दायात् । धेट् पाने । टो ङीबर्थः ।

इत्यस्य ग्रहणमित्याह—पिबतीति । पै ओवै शोषणे इत्यस्य तु लाक्षणिकत्वादग्रहणम् । अत एवास्य "पाघ्रा" (७ । ३ । ७८) इति पिबादेश । 'गातिस्था" (२ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् च न भवति । पा रक्षणे इत्यस्य तु लुग्विकरणत्वादग्रहणम् । जहातीति । ओहाङ् गतावित्यस्य निवृत्यर्थं । षोऽन्तकर्मणि । स्यति । असास्यत् । ष्ट्यै । ष्ट्यायतीति । "सुब्धातु¹ ष्ट्यैष्वष्कष्ठिवा सत्वप्रतिषेध" (वा०) इति धात्वादे षस्य सत्व न भवति । एतच्च धातुपाठे स्त्यै ष्ट्यै इति पृथग्धातुद्वयपाठसामर्थ्यादिति तत्रैवोक्तम् । माधवस्त्वाह—षोपदेशस्यापि "धात्वादे ष स" (६ । १ । ६४) इति सत्वात् स्त्यायतीत्येव रूपम् पृथक्पाठप्रयोजन तु तिष्ट्यासति । अतिष्ट्यपदित्यादावादेश सकारत्वात् षत्वसिद्धि । ये तु अस्य सत्व नेच्छन्ति तेषामज्² दन्त्यपरा सादय षोपदेशा इति लक्षणस्याव्याप्तिप्रसङ्ग । कि च "स्त्य प्रपूर्वस्य" (६ । १ । २३) "प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्" (८ । २ । ५४) इत्यादौ स्त्यारूपमायपन्नयोर्द्वयोर्ग्रहणम् इति वृत्त्यादिमहाग्रन्थविरोधश्च । एव चोभयोरपि प्रस्तीत प्रस्तीम इत्यविशिष्टान्येव निष्ठाया रूपाणि भवन्ति । आचार्यास्तु मन्यन्ते नाय षोपदेश दन्त्याजन्त्यसादित्वाभावात् । टकारस्यैवोपदेशिकत्वात् । षाट्टवर्गस्तवर्गंज इत्यस्या परिभाषाया उपदेशेन बाधितत्वात् । एव चाभ्यासे टकारश्रवणमुपपद्यते । टष्ट्यौ । टष्ट्यतु । टिष्ट्यासति । टाष्ट्यायते इत्यादि । ष्ट्याता । टष्ट्यायात् । ष्ट्यास्यति । दैप् पकारोऽदाबिति विशेषणार्थं ॥१७५॥

दाधा घ्वदाप् । इह दाधा³ इति रूपानुकरणम् इत्याह—दारूपाधारूपाश्च । धारूपा इति बहुत्वमविवक्षितम् । धाञ्धेटो द्वयोरेव सभवात् । अत एव काशिकाया दारूपाश्चत्वारो धारूपौ द्वाविति । अनुकार्यबहुत्वाभिप्राय वा बहुत्वमूह्यम् । ननूपदेशे येषा दाधा इति रूप ते चेदनुक्रियन्ते ततो दो–देङ्–धेटा न प्राप्नोति । अथ प्रयोगे ततोऽनात्त्वविषये शित्येषा न स्यात् । प्रणिद्यति । प्रणिदयते ।

---

१. सुब्धातुष्ठीष्ठ्वष्कप्विता सत्व निषेध इति क० पु० ।
२ अवन्तपरा इति क० पु० ।
३. इदाधा रूप मनुकरणम् इति क० पु० ।

१७७. विभाषा धेट्श्व्योः [३ । १ । ४९]

आभ्यां परस्य च्लेश्चङादेशो वा स्यात् कर्तरि लुङि परे ।

१७८. चङि [६ । १ । ११]

चङि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचो द्वे स्तः । चङो ङित्त्वादातो लोपः । अदधत् । अदधताम् । अदधन् । सिच्पक्षे ।

प्रणिधयते । दाणदाञ्धाञा च विकृते न स्यात् । प्रणियच्छति । प्रणिदत्त । प्रणिधत्त इति । अथोभयेषा ग्रहणम् । ततो दीङस्तादौ "मीनातिमिनोतिदीङा ल्यपि च" (६ । १ । ५७) इत्यात्वे कृतेऽस्ति प्रयोगे दारूपमिति प्रसज्येत । ततश्च प्रनिदातेति नेर्णत्व स्यात् । "उपादास्तास्य स्वर शिक्षकस्य" इत्यत्र "स्थाघ्वोरिच्च" (१ । २ । २७) इति स्यात् । एव तर्हि नोपदेशे न च प्रयोगे यदा धारूप तस्येद-मनुकरणम् । किं तर्हि यावताम्[1] उपदेशस्थानामनुकरणे क्रियमाणे दाधा इति रूप सभवति तेषामिह ग्रहणम् । सभवति चैतद्दाण्दाञ्धाञामनुकरणे दोदेङ्धेटा-मपि "प्रकृतिवदनुकरण भवति" (प०) इत्येषामनुकरण स्यादेव [2]आत्त्वेन दाधा-रूपत्वाविशेषात् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा त्विह न प्रवर्तते अदाबिति निषेधे दैप सामान्यग्रहणार्थात् पित्त्वात् । अन्यथा लाक्षणिकत्वात् अस्य ग्रहणेन न भवितव्य-मिति किं तदर्थेन पित्करणेन । एव च प्रनिदारयति उपदास्तेत्यादावपि प्रसङ्ग । नहि दृदीङोरनुकरणस्यात्त्वमस्ति । अदाबित्येतद् व्याचष्टे–दाप् दैपौ विनेति । दाप् लवने । दैप् शोभने । दैपोऽप्यात्त्वे कृतेऽस्ति दापूरूपम् । 'नानुबन्धकृतमनेजन्त-त्वम्" इति ज्ञापित चैतत् । "उदीचा माङो व्यतीहारे" (७ । ३ । ४६) इत्यत्र मेङ कृतात्त्वनिर्देशेन । माङ् माने इत्यस्य त्वय निर्देशो न भवति तस्य कर्मव्यतिहारे वृत्त्यसभवात् । प्रणिदापयतीत्यत्र तु प्रकृते नाय निषेध । अन्तरङ्गाया घुसज्ञाया बहिरङ्गस्य पुकोऽसिद्धत्वादिति । **घुसज्ञाभावादिति ।** अदाबिति निषेधेनेत्यर्थ । **अदासीदिति ।** 'यमरम" (७ । २ । ७३) अदासिष्टामित्यादि । एत्व च नेति । घुसज्ञाभावादित्यपेक्ष्यते । धेटष्टो ङीबर्थ । स्तनन्धयीत्यत्र ' टिड्ढाणञ्" (४ । १ । १५) इति ङीप् यथा स्यादित्यर्थ । धयति धयेदित्यादि ॥ १७६ ॥

विभाषा धेट्श्व्यो । धेट् पाने । टुओश्वि गतिवृद्ध्यो । कर्तरि किम् ? आधि-षाता गावौ वत्सेन । अदधादिति । धाअत् इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाद् धातो-र्लोप । तस्य "द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५९) इति स्थानिवत्त्वात् धाशब्दस्य द्वित्वम् । ह्रस्व । "अभ्यासे चर्च" (८ । ४ । ५४) इति धस्य द ॥ १७७ ॥

---

१ पठितानामिति क० पु० ।

२ इत्यात्त्वेनेति क० पु० ।

१७९. विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः [२ । ४ । ७८]

एभ्यः परस्य सिचो वा लुक् स्यात् परस्मैपदेषु । अधात् । अधाताम् ।

१८०. आतः [३ । ४ । ११०]

सिज्लुकि आदन्तादेव झेर्जुस् । "उस्यपदान्तात्" (६।१।९६) अधुः । आदन्तादेवेति किम् ? अभूवन् । लुगभावे अधासीत् । धेयात् । पा पाने ।

१८१. पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिब-जिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः [७।३।७८]

पादीनां क्रमात् पिबादय आदेशाः स्युः शिति । पिबादेशोऽदन्तस्तेन नोपधागुणः । पिबति । "गातिस्था" (२।४।७७) इति सिचो लुक् । अपात् । पेयात् । घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । अघ्रात् । अघ्रासीत् । जघ्रौ । घ्रेयात् । घ्रायात् । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति । अध्मासीत् । ध्मेयात् । ध्मायात् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । सिचो लुक्, सत्वे कृते प्रकृतिस्तवर्गः स्यात् । "नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्चेषाँट्टवर्गस्तवर्गजः" । इति । अस्थात् । अड्व्यवायेऽपि षः । नितष्ठौ । स्थेयात् । म्ना अभ्यासे । मनति । दाण् दाने । प्रणियच्छति । प्रण्यदात् । देयात् । ह्वृ कौटिल्ये । ह्वरति । अह्वार्षीत् । जह्वार ।

अदधदिति । "झोऽन्त" इलोपे च कृते सयोगान्तस्य लोप । "सिजभ्यस्त" (३।४।१०९) इति जुस् तु न भवति । चडा व्यवधानात् चडन्त्योरेकादेशे कृतेऽपि तस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वाद् व्यवधानमेव । सिच्पक्षे इति । अपवादेन चडा मुक्ते पक्षे सिचि कृते इत्यर्थं ॥१७८॥

विभाषा घ्रा । घ्रा गन्धोपादाने । धेट् पाने । शो तनूकरणे । छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि । परस्मैपदेषु किम् ? व्यत्यघ्रित । व्यत्यधिषाताम् ॥ १७९ ॥

आत । प्रत्ययलक्षणेन "सिजभ्यस्त" (३।४।१०९) इत्येव जुसि सिद्धे नियमार्थं वचनमित्याह-आदन्तादेवेति । अभूवन्निति । प्रत्ययलक्षणेनात्रोस् प्राप्त । अनङ्गकार्यत्वाद् "न लुमता" (१।१।६३) इति नास्ति । [१]अधासीदिति । 'यमरम" (७।२।७३) इतीट्सकौ । दधौ । दधतु । धाता । धेयात् इति । "एर्लिङि" (६।४।६७) इत्येत्वम् । धास्यति । पा पाने ॥१८०॥

पाघ्राध्मा । पा पाने । पा रक्षणे इत्यय तु न गृह्यते लुग्विकरणत्वात् । घ्रा गन्धो-

---

१. शित्यपीति । क०पु०

वेदितव्यौ। यथा स्रसुध्वसु। अत्र नकारस्य "नश्चापदान्तस्य झलि" (८। ३। २४) इत्यनुस्वार। तेन तस्यासिद्धत्वात् स्रस्तम् ध्वस्तम् इति 'अनिदिताम्" (६।४।२४) इति नलोप सिद्धयति [1]पञ्चमा ञमङणनमा यथा अनुषञ्ज दम्भ, अङ्क, लुगट, ग्रन्थ इति। अथ पञ्चमोऽपि नकारज द्रष्टव्य। तेनाक्तम्, सक्तम्, देभतु, श्रेथतुरिति न लोप सिद्धयति। आञ्चकदित्यत्र ञकारस्य "नन्द्रा" (६। १। ३) इति निषेधात् द्वित्वाभाव सिद्धयति। एषु "अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण" (८। ४। ५८) इति कृतस्य पञ्चमस्यासिद्धत्वाद् नकार एवार्यमिति। यद्यपि अनुस्वारस्य नकारजत्वे उक्ते तन्मूलकस्य पञ्चमस्याप्यर्थात्तत् सिध्यति। तथापि पञ्चमस्य स्वाभाविकत्व मा सम्भावीति पृथगभिधानम्। अत्र झलिति विशेषण स्पष्टार्थम्। अझल्यनुस्वारस्यासभवात्। पञ्चमस्य तु सत्यपि सभवेऽनिष्टादर्शनात्। प्रमितमित्यादौ यस्य नकारजत्वे "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" (८। ४। १४) इति णत्वप्रसङ्ग इति चेत्। मैवम्। परिभाषा खल्वनियमप्रसङ्गे नियमकारिणी। ततश्च यत्र दम्भुप्रभृतिषु मकार स्वाभाविको नकारजश्च सभाव्यते तत्रैवेयमुपतिष्ठते। न च माप्रभृतौ तथा शङ्काबोजमस्ति इति नकारजत्व नोपदिश्यते। तथा च चकारे परे य शकार स सकाराज्जातो वेदितव्य। तेन व्रश्चे वृक्ण सुवृगित्यादौ "स्को" (८।२।२९) इति सलोप सिध्यति। एतच्चोपलक्षणम्। तेन चवर्गयोगेऽपि च[2]वर्ग तवर्गजो ज्ञेय। यथा उज्झ त्यागे। दोपधोऽयम्। तस्य [3]उज्जिझिषति। उज्झतीत्युत् इति सिद्धम्। तथा षात् [4]रेफषकाराभ्या परो यष्टवर्ग सटवर्गयोगे तवर्गाज्जातो ज्ञेय। [5]तेनोर्णोति स्नातेश्च द्वित्वे सत्वे नत्वे च कृते नकारसकारश्रयण भवति। उणु नाव तिष्ठासतीत्युपलक्षणम्, तेन टवर्गयोगेऽपि यष्टवर्ग सोऽपि तवर्गजो ज्ञेय। यथा अट्ट अभियोगे। चुड्ड भावकरणे इति। तेन क्विपि अत् चत् इति भवति। तदेव तिष्ठते सत्वे कृते प्रकृतिस्तवर्ग स्यादित्युपपन्नमिति भाव। **अस्थादिति**। लुङ्यडागम। अड्व्यवायेऽपि ष इति "प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि"(८।३।६३) इत्यनेन। **अभ्यासव्यवायेऽपि ष** इति। "स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" (८। ३। ६४ इत्यनेन। **नितष्ठौ इति**। "आत औ णल" (७। १। ३४) इत्यौत्वे वृद्धयेकादेशस्य 'द्विर्वचनेऽचि" (१। १। ५९) इति स्थानिवत्त्वात् स्था इत्यस्य द्वित्वे "शर्पूर्वा खय (७। ४। ६१) इति [6]धकारस्य शेष। (ह्रस्व। चर्त्वम्। अभ्यासात् परस्य षत्वे ष्टुत्वम्। तस्थतुरित्यादि। स्थाता। स्थेयादिति। 'एर्लिङि" (६। ४। ७६) इत्येत्वम्। स्थास्यति। म्ना अभ्यासपारम्पर्येण-

१ पञ्चामा इत्यारभ्य सिध्यतीत्यन्तो नास्ति क० पु०।

२ चवर्गं इतिनास्ति क० पु०।

३ उज्जिझषतीति क० पु०।

४ तथाषतिन टुवर्गयोगे यष्टवर्ग सोऽय वर्गजोज्ञेय इति क० पु०।

५ तेनेत्यारभ्य-ज्ञेय इत्यन्तो रेखाङ्कित नास्ति क० पु०।

१८२ ऋतश्च सयोगादेर्गुण [१ । ४ । १०]

सयोगादेर्ऋदन्तस्य गुणः स्याद् वृद्धिनिमित्ते लिटि परे। जह्वरतुः। जह्वरुः। "ऋतो भारद्वाजस्य" (७ । २ । ६३) इति थलि नेट्। जह्वर्थ। क्रादिनियमादिट्। जह्वरिव। जह्वरिम। ह्वर्ता।

१८३. गुणोऽर्त्तिसयोगाद्यो [७ । ४ । २९]

अर्त्तेः सयोगादेर्ऋदन्तस्य गुणः स्याद् यकि असार्वधातुके लिङि च। ह्वर्यात्।

वर्तनम्। मनतीति। 'पाघ्राध्मा" इति मनादेश। अम्नासीत्। अम्नासिष्टाम्। मम्नौ। मम्नतु। मम्निथ। मम्नाथ। म्नाता। म्नेयात्। म्नायात् "वाऽन्यस्य" (६।४।६८ इत्येत्त्व वा। म्नास्यति। दाण्। णकारो "दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे" (१।३।५ इति विशेषणार्थ। प्रणियच्छतीति। 'पाघ्राध्मा" (७।३।७८) इति यच्छादेशे 'नेर्गदनद" ८।४।१७) इति णत्वम्। प्रण्यदात्। लुङि 'गातिस्था" (२।४।७७) इति सिचो लुक्। अदाताम्। अदु। ददौ। दाता। देयात् इति। "एर्लिङि" (६।४।६७) इत्येत्वम्। ह्वृ। ह्वरति इति। शपि "सार्वधातुक" (७।३।८४, इति गुण। रपर। अह्वार्षीदिति। लुङि सिचि वृद्धावट्। "अस्तिसिच" (७।३।९६) इतीट्। "एकाच" (७।२।१०) इति सिचो नेट्। षत्वम्। अह्वार्ष्टाम्। जह्वारेति। णल् वृद्धि। तस्या स्थानिवत्वात् ह्वृशब्दस्य द्वित्वम्। उरत्। हलादि शेष। "कुहोश्चु" (७।४।६२) इति हस्य झ। तस्य। "अभ्यासे चर्च" (८।४।५४) इति जश्त्वेन ज ॥ १८१ ॥

ऋतश्च। ऋत[२] प्रतिषेधविषयेऽपि गुणार्थोऽयमारम्भ। ननु च जह्वारेति वृद्धिविषयेऽपि परत्वाद् गुणेन भाव्यमित्याशङ्क्याह—अवृद्धिनिमित्ते इति। पूर्वविप्रतिषेधेन स्वविषये वृद्धिरेव भवतीति भाव। यद्यपि वृद्धिविषये परत्वाद् गुणे रपरत्वे च कृते "अत उपधाया" (७।२।११६) इति वृद्ध्यापि सिद्ध तथापि अवृद्धिनिमित्ते लिटि गुणविधिरर्थवान्नान्यत्रेति भाव। जह्वरतुरिति। द्वित्वात्परत्वादतुसि गुणे तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वे हलादिशेषादि। गुणविधानसमये सयोगादित्वमस्त्येव। अङ्गस्य कृतेऽपि वा द्वित्वे। हलादि शेषेऽपि कृतेऽङ्गस्य साभ्यासस्य भूतपूर्वसयोगादित्वमाश्रित्य गुणो भविष्यति ॥ ८२ ॥

गुणोऽर्त्ति। ऋ गतिप्रापणयो। भ्वादि ऋ सृ गतौ ह्वादि। द्वयोरप्यय छान्दसेन लुका निर्देश। ऋग्रहणमेव तु न कृत वैचित्र्यार्थम्। अकारे एव विधेये गुणग्रहण

---

१. नमोदिति इति क०पु०।
२. कित इति क० पु०।

१८४ ऋद्धनो स्ये [७ । २ । ७०]

ऋतो हन्तेश्च परस्य स्यस्य इट् स्यात् । हरिष्यति । स्वृ शब्दोपतापयोः। स्वरति । स्वरतिसूतीति वेट् । अस्वारीत् । अस्वार्षीत् । स्वर्ता । स्वरिता । स्वरतेः स्यस्य नित्यमिड् वाच्यः। स्वरिष्यति । सृ गतौ ।"पाघ्राध्मा"(७।३।७८) इति धौरादेशः धावति । सर्तेः शीघ्रगतावेवायमिष्ट. । अन्यत्र तु सरति ।

१८५. सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च [३ । १ । ५६]

एभ्यः परस्य च्लेरङादेशः स्यात् । पृथक्सूत्रकरणादुभयपदेषु ।

१८६ ऋदृशोऽङि गुण [७ । ४ । १६]

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि । असरत् । ऋसृभ्यामङ् वेति केचित् । असार्षीत् । सस्रतुः । ससर्थ । क्रादित्वान्नेट् । ससृव ।

चिन्त्यप्रयोजनम् । असार्वधातुके लिङि इति । योत्यनुवृत्तेर्यकारादावेष भवति । तेनेह न सस्तृषीष्ट । ह्वर्यादति । यासुट किन्वात् "क्ङिति च" (१ । १ । ५) इति तदपवादोऽनेन गुण । रपरत्वम् ॥ ,८३ ॥

ऋद्धनो स्ये । ऋत् ऋवर्णान्त । हन् हिसागत्यो । 'एकाच" (७।२।१०) इतोड्निषेधे प्राप्ते वचनम् । अत एव ऋति सौत्रो घृणारूपार्थो गृह्यते तस्य सेट्त्वेन विधिवैयर्थ्यात् । स्वृ । स्वरति । स्वरेत् । सस्वार । सस्वरतु । थलि क्रादिदियमान्नित्यमिट् । सस्वरिथ । केचित् "स्वरति" (७।२।४४) अत्रापि विकल्पमाहु । सस्वर्थेत्यपि भवति । 'गुणोऽर्त्ति" (७ । ४ । २६) इति गुण । स्वर्यात् । "स्वरति" (७ । २ । ४४ , आदिनाऽस्यापि विकल्पमाशङ्क्याह स्वरतेरिति । परन्वाद् "ऋद्धनो स्ये" (७ । २ । ७०) इत्येतदेव विकल्प बाधते इत्यर्थ । सृ ॥१८४॥

सर्तिशा । सृ गतौ । शासु अनुशिष्टौ । ऋ गतौ । "पुषादिद्युतादिलृदित् सर्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च परस्मैपदेषु" इत्येकयोगे कर्तव्ये पृथक् योगकरणादनुमीयते । अत्र सूत्रे परस्मैपदेष्विति न सबध्यते इति न विशेषेणेद विधानमित्याह—पृथगित्यादि । ऋस्टभ्या वेति केचित् । शासिना लुग्विकरणेन साहचर्यात् सस्यर्तीति लुग्विकरणयोरेव ग्रहण न भौवादिकयोरिति वादिन साम्प्रदायिका नानयोरङमिच्छन्ति । एव च द्वैरूप्यमवर्जनीयमित्यर्थाद्विकल्प फलतीत्यर्थ । असार्षीत् इति सिचि वृद्धि । "एकाच उपदेश" (७।२।१० इति नेट् । ससार । सस्रतुरिति । परत्वाद् यणि तस्य "द्विर्वचनेऽचि" (१।१।५९) इति स्थानिवत्त्वात् सृ इत्यस्य द्वित्वम् ॥१८५॥

ननु ससर्थ ससृवेत्यादौ "एकाच" (७।२।१०) इति निषिद्धोऽपीट् इत्यादिनियमात् किं न स्यात् पपिथेतिवत् इत्याशङ्क्याह—क्रादित्वान्नेडिति । क्रादिष्वस्य पाठात्तद्भिन्नेष्वेवेट प्रतिप्रसवादित्यर्थं । सर्त्ता ॥१८६॥

१८७. रिङ् शयग्लिङ्क्षु [७ । ४ । २८]

श यकि यादावसार्वधातुके लिङि च परे ऋतो रिङादेशः स्यात् । रीङ बाधित्वा रिङ्विधिसामर्थ्याद् "अकृत्सार्वधातुकयोः" (७ । ४ । २५) इति न दीर्घः । स्रियात् । सरिष्यति । ऋ गतौ प्रापणे च । ऋच्छति । आरत् । आर्षीत् । द्वित्वम् । उरत् । वृद्धिः । आर ।

१८८. ऋच्छत्यृताम् [७ । ४ । ११]

तौदादिकऋच्छेर्ऋधातोर्ॠतां चावृद्धिनिमित्ते लिटि गुणः स्यात् । आरतुः । आरुः ।

रिङ्शयक् । श "तुदादिभ्य श" (३।१।७७) 'कृञ श च" (३।३।१००) यक् 'सार्वधातुके यक्" (३।१।६७) यादौ किम् ? कृषोष्ट ? असार्वधातुके किम् ? पिपृयात् । लिङि किम् ? कार्यम् । स्नियादिति । कित्त्वाद् गुणे निषिद्धेऽपि 'अकृत्सार्वधातुकयो" (७।४।२५) इति दीर्घे सति 'ऋत" इतोत्त्व स्यादिति दीर्घापवादो रिङ् विधीयते । अथ कृतेऽपि रिङि पुन प्रसङ्ग" (प० इति विज्ञानात् दीर्घ स्यादित्याह-रोङ बाधित्वेति । अन्यथा "रोङ् ऋत" (७।४।२७) इति रोङैव सिद्धे किमादेशान्तरकरणेनेत्यर्थ । **सरिष्यतीति** ।' ऋद्धनो स्ये "(७।२।७०) इतोट् । ऋ । ऋच्छतीति "पाघ्रा" ७ । ३ । ७८) इति ऋच्छादेश । **आरदिति** । लुङि "सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च" (३।१।३६) इत्यङ् । "ऋदृशोऽङि गुण" (७ । ४ । ६) इति गुण । 'आडजादानाम्" (६ । ४ । ७२ आर्षीत् । ऋसृभ्यामङ् वेति केचिदित्युक्ते सिच्पक्षे वृद्धयादि द्वित्वमित्यादि । अत्र परत्वाद् वृद्धौ कृताया तस्या स्थानिवत्त्वाद् ऋशब्दस्य द्वित्वम् । तत उरदत्त्वे हलादि शेषे 'अत आदे" (७।४।७०) इत्यभ्यासदीर्घे च कृते पुनरुत्तरखण्डवृद्धौ रपरत्वे च सवर्णदीर्घ । एवमारतु । अरिथेत्यादि गुणविषयेऽप्यूह्यम् ॥१८७॥

ऋच्छत्यृताम् । **तौदादिकऋच्छेरिति** ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु इत्यस्य एतेन ऋच्छादेशस्य न ग्रहणम् । तस्य लिट्यसभवात् । नापि तेनोपलक्षितस्य भौवादिकस्यार्त्तेर्ग्रहणम् । ऋधातोरप्यत्र पृथक्प्रश्लेषात् । स च बहुवचननिर्देशादवसीयते तदेतदाह—**ऋधातोरिति** । अविशेषाद् भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । ऋ इति वर्णग्रहण तु न सभवति । ऋकारान्ताना पृथग् ग्रहणात् । **अवृद्धिनिमित्ते इति** । वृद्धिनिमित्ते तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धया बाधितत्वादित्यर्थं । निमित्तशब्दोऽत्र कुर्वद्रूपवाची । तेनानर्च्छेत्यत्र णिति वृद्धियोग्यत्वेऽपि गुणो भवति । **आरतुरिति** यणि वा परत्वाद् गुणे रपरत्वे च द्वित्वम् । हलादि शेष । "अत आदे" (७।४।७०) इति दीर्घ । सवर्णदार्घ । नन्वसत्यपि गुणे द्वित्वात्परत्वादादौ यणाद्येव । तस्य द्वित्व

१८९. इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् [७ । २ । ६६]

अद्ऋव्येञ् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आरिथ । आरिव । अर्ता । "गुणोऽर्ति" (७।४।२९) इति गुणः । अर्यात् । अरिष्यति । श्रु श्रवणे ।

१९० श्रुवः शृ च [३ । १ । ७४]

श्रुवः श्नुप्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके परे शृभावश्च । शृणोति । शृणुतः ।

प्रनि स्थानिवत्वमाह-द्वित्वे कृते पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते इति न्यायात् । ऋरतु-सिति स्थिते उरदत्त्वहलादिशेषाभ्यासदीर्घष्वारतुरिति सिद्धयत्येव तत् किं ऋकार-प्रश्लेषेण । सत्यम् । पूर्व प्रवृत्तस्यापि यण स्थानिवत्वेन निवृत्तौ ऋइत्यस्य द्वित्वे ऋ ऋअतुमिति स्थिते वार्णादाङ्ग बलीय " (प०) इति पुन प्रवृत्त यण बाधित्वो-रदत्व प्राप्तम् । तत्परमपि बहिरङ्गमित्यन्तरङ्गत्वेन वार्णे सवर्णदीर्घे कृते स यद्य-भ्यासग्रहेणान गृह्येत तत उरदत्वहलादिशेषाभ्यासदीर्घेषु कृतेषु "आता लोप" (६।४।६४) इत्यालोपे अतुरिति प्रत्ययमात्र श्रूयते । अथ धातुग्रहणेन गृह्येत तत ऋकारान्तत्वात् गुणे कृते अतुरित्यनिष्ट प्रसज्येत । अत प्रश्लेषेण पूर्व गुण उच्यते । एतच्च कृते द्विर्वचनेऽजादेश पुन प्रवर्तते इति पक्षे प्रयोजनम् । यदा तु कृते द्वित्वे-ऽभ्यासदीर्घमवर्णदीर्घयो "वस्वेकाजाद्घसाम्" (७।२ । ३७) इतीटि आरिवानिति प्रयोजन ज्ञेयम् । अन्यथा पूर्वापादितप्रक्रियया अरिवानिति स्यात् ॥१८ ॥

इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् । अद् भक्षणे । ऋ गतौ भ्वादिर्ह्वादिश्च । व्येञ् सवरणे । अर्तिव्ययत्यो "ऋतो भारद्वाजस्य" (७।२।६३) इति नियमादिटि विकल्पेन प्राप्ते नित्यार्थम् । अर्तेस्तु नित्य प्रतिषेधे प्राप्ते विध्यर्थं वचनमित्याह-नित्यमिट् स्यात् इति आरिवेतो । क्रादिनियमादिट् । अरिष्यति । "ऋद्धनो स्ये" (७। ।७० इतीट् ॥ १८९॥

श्रुव शृ च । शपि प्राप्ते श्नु । विधीयते । शृभावश्चेति । श्रुव इत्यपेक्षते । पञ्चमीनिर्दिष्टस्यापि [1]षष्ठ्यन्ततया विपरिणामात् । चकार श्नुप्रत्यय [2]सन्नियोगार्थं । अस्य भ्वादिपाठे प्रयोजन चिन्त्यम् । स्वादिपाठेनापि[3] श्नो सिद्धे शृभाव एव विधय इति । कौमारा भ्वादिषु पाठसामर्थ्यादस्माच्छपमप्युदाहरन्ति इति । शृणोतीति । श्नोर्ङित्वाद् धातोर्न गुण । श्नोस्तु पित्सु गुण णत्वम् । शृणुत इति । तस ङित्वान्न श्नोर्गुण । हुश्नुवो सार्वधातुके इति । "एरनेकाचोऽसयोगपूर्वस्य" (६ । ४ । ८२)

---

१. षष्ठ्यन्प तयेति क० पु० ।

२ सम्निधि योगार्थ इति क०पु० ।

३. नौपि इति क० पु० ।

१९१. हुश्नुवोः सार्वधातुके [६ । ४ । ८७]

हुश्नुवोरनेकाचोऽसंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादचि सार्वधातुके । शृण्वन्ति ।

१९२. लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः [६ । ४ । १०७]

असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा स्यात् म्वोः परयोः । शृण्वः । शृणुवः । शृण्मः । शृणुमः । परत्वाद् गुणेन लोपो बाध्यते श्रृणोमि । श्रृणुयात् । पररूपत्वम् । श्रृणुयुः ।

१९३. उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् [६।४।१०६]

असंयोगपूर्वात् प्रत्ययस्योकारात् परस्य हेर्लुक् स्यात् । श्रृणु । गुणावादेशौ । शृणवानि । शृणवाव । शृणवाम । अश्रृणव । अशृणुव । अश्रृण्म । अशृणुम । अश्रौषीत् । शुश्राव । शुश्रोथ । शुश्रुव । श्रूयात् । षु प्रसवे ।

"ओः" (६।४।८३) इति चानुवर्तते "अङ्गस्य" (६।४।१) इति च । तत्रानेकाज्ग्रहणमङ्गस्य विशेषणं हुश्नुभ्यामपि तद्विशेष्यते । श्नु इति प्रत्ययग्रहणात् तदन्तविधि । ततश्च हुधातुरूप यदङ्गमनेकाच् श्नुप्रत्ययान्त च यदङ्गमनेकाच्च तयोरित्यर्थं इत्याह-हुश्नुवोरित्यादि । अनेकाचोरिति अङ्गयोरिति शेष । असयोगपूर्वग्रहण त्वोर्विशेषणम् । तेनाक्ष्णुवन्ति, आप्नुवन्ति इत्युभयत्रापि निषेधसिद्धिरित्याशयेन व्याचष्टे-असयोगपूर्वोवर्णस्येति । सार्वधातुकग्रहण ह्वर्थम् । जुहुवतुरित्यादौ मा भूदिति । न श्न्वर्थम् अव्यभिचारात् । ([1]नन्वनेकाच् इति नानुवर्त्यं सार्वधातुके हुश्नुवोरेकाचोऽसभवात् । सत्य) हुश्नुग्रहण यङ्लुको भाषाविषयत्वज्ञापनार्थम् इति भाष्ये स्थितम् । तच्चानेकाज्ग्रहणाननुवृत्तौ बाध्येत । अन्ये तु श्नो सार्वधातुके सभवात् । योयुवतीत्यादेरनेकाचो व्यावर्त्यस्य सभवात् । सत्या त्वनेकाच इत्यस्यानुवृत्तौ यङ्लुगेव व्यावर्त्यं परिशिष्यते, स च छन्दस्यार्धधातुकतो भाषाविषयत्व फलतीति सूचयितुमनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिराचार्यैर्दर्शिता । एतच्च यङ्लुकि विवरिष्याम शृण्वन्तीति । उवङि प्राप्ते यण् विधीयते ॥१९१॥

पररूपत्वमिति । शृणुया उसिति स्थिते 'उस्यपदान्तात्" (६ । १ । ९६) इत्यनेन । [2]यासुटो ङित्त्वान्न गुण ॥ १९२ ॥

---

१ रेखाङ्कित नन्वनेकाच इत्यारभ्य बाध्येत इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२ यासुटो इत्यारभ्य—लुङोत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

१९४. स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु [७ । २ । ७२]

एभ्यः सिच इट् स्यात् परस्मैपदेषु। असावीत्। सुषुविव। रुद्रुस्नुधातूनां लिटं विना इड् वेति केचित्। सोता। सविता। स्रु गतौ।

१९५. णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् [३ । १ । ४८]

ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च्लेश्चङादेशः स्यात् कर्त्रर्थे लुङि। द्वित्वम्। उवङादेशः। असुस्रुवत्। "ऋतो भारद्वाजस्य" (७ । २ । ६३) इति प्राप्त इट् क्रादिसूत्रेणापोद्यते। सुस्रोथ। सुस्रुव। स्रूयात्। दु गतौ। अदावीत्। अदौषीत्। दुदविथ। दुदोथ। मतान्तरे नित्यमिट्। दुदुविव। दोता। मतान्तरे इड् वा। दविता। द्रु गतौ। "णिश्रि" (३ । १ । ४८) इति चङ्। अदुद्रुवत्। दुद्रोथ। दुद्रुव। द्रोता। गम्लृ गतौ। "इषुगमियमां छः" (७ । ३ । ७७) इति छः। गच्छति।

गुणावादेशाविति। शृणुमि इति स्थिते "मेर्निः" (३ । ४ । ८९) "आडुत्तमस्य पिच्च" (३ । ४ । ९२, "सार्वधातुक" (७ । ३ । ८४) इति गुण । "एचोऽयवायाव" (६ । १ । ७८)। शृणुयाव इति आट पित्त्वेनाङित्वाद् गुण ।

अश्रौषीदिति। लुङि सिच् अनिट् सिचि वृद्धि । षत्वम्। अश्रौष्टाम्। अश्रौषु । शुश्रोथेति। क्रादित्वादनिट्त्वम्। अत एव भारद्वाजनियमादपि नेट्। **श्रूयादिति** "अकृत्सार्व" (७ । ४ । २५) इति दीर्घं । श्रोष्यति। अश्रोष्यत्। षु। सवति। सवेत् ॥ १९३ ॥

स्तुसुधूञ्भ्य.। ष्टुञ् स्तुतौ। षु प्रसवे। षुञ् अभिषवे। द्वयोर्ग्रहणम्। निरनुबन्धकपरिभाषाया प्रत्ययग्रहणविषयत्वात्। धूञ् कम्पने। आद्ययो. "एकाच" (७ । २ । १०) इति निषेधे प्राप्ते धूञश्च "स्वरति" (७ । २ । ४४) इत्यादिना विकल्पे प्राप्ते विधिरयम्। सुषाव। "आदेश" (८ । ३ । ५) इति षत्वम्। सुषुविथ। स्वमते तासौ नित्यानिट्त्वाद् थलीड्विकल्प.। सुषोथ। सुषुविवेति। क्रादिनियमान्नित्यमिट्।

स्तुसुधूञ्भ्य । रुद्रुसुनुधातूनामिति। रु शब्दे। दु गतौ। षु प्रसवे। षुञ् अभिषवे। णु स्तुतौ। **केचिदिति।** त्रिमुनीतरे। सूयात्। सविष्यति। सोष्यति। स्रु गतौ। स्रवति। स्रवेत्। **णिश्रिद्रुस्रुभ्य ।** णीति प्रत्ययग्रहणात्तदन्तविधिरित्याह–ण्यन्तादिति।

श्र्यादिभ्य इति। श्रिञ् सेवायाम्। द्रु गतौ। स्रु गतौ। एभ्यश्चेत्यर्थं । कर्तरीति किम्? अस्रविषाता देवौ भक्तेन। कर्तरीत्यनुवृत्ति. प्राक् "चिण् भावकर्मणो"

१९६ पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु [३।१।५५]

श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात् परस्मैपदेषु । अनङीत्युक्तेरुपधालोपो न । अगमत् । जगाम । "गमहनजन" (६।४।९८) इत्युपधालोपः । तस्य "द्विर्वचनेऽचि" (१।१।५९) इति स्थानिवत्त्वात् साचकस्य द्वित्वम् । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ । जगन्थ । जग्मिव । जग्मिम ।

(३।१।६६) इति भाषावृत्तौ पुरुषोत्तमदेव । तेनावद्यता श्लोकौ देवदत्तेनेत्यङ् न भवति ॥ १६४ ॥

द्वित्वमिति । 'चडि" (६।१।११) इत्यनेन । **उवङादेश इति** । असुस्रु अत् इति स्थिते चङो ङित्त्वात्तदाश्रये गुणे निषिद्धेऽपि तिबाश्रय उपधागुण प्राप्नोति । तमपि बहिरङ्ग बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादुवङेव भवतीत्यर्थं । द्रु । अद्रावीत् इति । रुद्रसुन्विति वेट् । दुदविथेति । स्वमते भारद्वाजनियमाद्वेट् । मतान्तरेऽपीति । लिट विनेत्युक्ते । रुद्रसुन्वितीड्विकल्पो वस्नसोर्नेत्यर्थ । गम्लृ लृइत् ॥ १६५ ॥

पुषादि । 'नन्दिग्रहिपचादिभ्य" (३।१।१३४) इतिवदेकेनैवादिशब्देन प्रत्येक सम्बन्धादेव सिद्धे द्वयोरुपादाने फल चिन्त्यम् । इह चतुर्विध पुषादि । पुष धारणे । दल विधरणे इत्यादि चुरादि । पुष पुष्टौ । त्रिषु श्लिषु दाहे इत्यादि स्वादि । पुषु पुष्टौ इत्यादि क्र्यादि । पुष पुष्टौ । शुष शोषणे इत्यादि दिवादि । तत्र चुरादे "णिश्रि" (३।१।४८) इति चङा भाव्यम् । अपूपुषदिति । णिचा च्लेर्व्यवहित-त्वादसभव । भ्वादेस्तु ग्रहणेन पुषाद्यनन्तरमेव पाठात् द्युतादीना पृथग्ग्रहण न कुर्यात् । क्र्यादिषु चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि च त एव जिघृक्षिता स्युस्तर्हि लृदित एव तान् कुर्यात् । स्वरितत्वादेव तेनैव सिद्धे । अत परिशेषाद्दिवादय एव गृह्यन्ते । के च पुनस्ते इत्यत आह— श्यन्विकरणा इति । श्यन् विकरणो येभ्यस्ते श्यन्विकरणा । प्रकृतिप्रत्यययोरन्तरा भवन् सहकारी विकरणस्तेन भ्वादे क्र्यादे अपोषीदित्येव भवतीति भाव । **द्युतादेरिति** । द्युत दीप्तावित्यादे । **लृदितश्चेति** । लृइत्सञ्ज्ञको यस्येति । लृदित्तृतीय निमित्तम् । अथ पुषादयो द्युतादयश्च लृदित एव कस्मान्न पठिता ? अत्र हरदत्त अशक्यास्ते तथा पठितुम् । आदितामीदितामोदितामूदिता च तत्र भावात् । यद्यपि टुओ स्फूर्जा इत्यादिवत् ञिलृष्विदा इत्येवमनेकानुबन्धा अपि पठितु शक्या-स्तथापि गौरव प्रसज्येत इति तदाशयो ज्ञेय । दैवादिका पुष्, शुषि, तुष् दुषु, श्लिष्, शक्, स्विद्, क्रुधक्षुध , शुध्, षिध, रध, नश्, तृप, दृप, द्रुह, मुह, ष्णुह, ष्णिह, शम्, तम्, दम्, श्रमु, भ्रमु, क्षमु, क्लमु, मदी असु, यसु, तसुवस । व्युष, प्लुष, विस्, विसु, कुस, बुस्, मुस, मसी, लुठ, तृष, भूष, भ्रश, वृश, कृश, तृष हृष रुष, रिष, डिप्, कुप्

१९७. गमेरिट् परस्मैपदेषु [७ । २ । ५८]

गमेः सकारादेरार्धधातुकस्येट् स्यात् परस्मैपदेषु । गमिष्यति । परस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावं लक्षयति। तेनासत्यपि परस्मैपदे इट् स्यात् । आत्मनेपदयोग्याद्वेति केचित् । सृप्लृ गतौ । सर्पति । लृदित्त्वादङ् । असृपत् । "कृषमृश" (वा०) इति वा सिच् । "अनुदात्तस्य च" (६ । ४ । ८८) इत्यम् वा । असार्प्सीत । अस्राप्सीत् । ससर्पिथ । ससृपिव । स्रप्ता । सर्प्ता । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः ।

गुप् रुप् लुप । लुभक्षुभौ णभतुभौ क्लिदमिदक्ष्विदा ऋधगृधपुषादय । लुङि एभ्योऽङ् स्यात् । पञ्चषष्टि । अन्ये त्वाहु शमावधे द्युतश्विताभिदष्विदा क्ष्विदारुच् घुट् रुट् लुट् लुठ्, शुभ क्षुभ णभ तुभ स्रस्, ध्वस, भ्रस् श्रम्भ वृतु वृध, स्यन्दू कृप द्युतादय । नन्वङि सति "गमहनजनसनखना लोप क्ङित्यनङि" (६ । ४ । ६८) इत्युपधालोप किं न स्यादत आह—अनडीत्युक्तेरिति । **अगमदिति** । लुङि च्ले सिचोऽपवाद 'लृदित्वादङ् । **जगामेति** । णलि 'अत उपधाया" (७ । २ । ११६) इति वृद्धि । द्वित्वम् । हलादि शेष । कुहोश्चु । **उपधालोप** इति । परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वमिति भाव । यद्येव तत्र कृते 'एकाच" (६ । १ । १) इति विधीयमान द्वित्व न स्यादत आह—तस्येति । साच्कस्य गम् इति समुदायस्य । जगमिथ । जगन्थ । "उपदेशेऽत्वत" (७ । २ । ६२) इति निषिद्धोऽपीट् "ऋतो भारद्वाजस्य"(६।२।६३) इति विकल्प्यते । इडभावे "नश्चापदान्तस्य" (८ । ३ । २४) इत्यनुस्वार । "अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण" (८ । ४ । ५८) । जग्मिवेति । क्रादिनियमादिट् गन्ता ॥ १६६ ॥

गमेरिट् । गमिरिहादेशोऽनादेशश्च गृह्यतेऽविशेषात् सकारादेरिति । "सेऽसिचि कृत्" (७ । २ । ५७) इत्यतोऽनुवृत्ते । सिचोऽस्मादसम्भवात् असिचीति न सबध्यते। ननु परस्मैपदेष्वित्युच्यते तेन जिगमिषितुम् जिगमिष 'त्वमित्यादौ कृति परस्मैपदे लुकि च न स्यादत आह—परस्मैपदग्रहणमित्यादि । तत किमिष्ट न सिद्ध्यतीत्यत आह—तेनेति । असत्यपि अनुत्पन्ने लुकि चेत्यर्थ । तथा च वार्तिक 'सिद्ध तु गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेध" (वा०) इति । इद चात्मनेपदेऽपि इण्निषेधे एवारभ्यमाणमर्थाद् बोधयति । एव स्वमतमुक्त्वा[3] पदशेषकारस्य मतमाह—आत्मनेपदयोगाद्वेति । यत्रात्मनेपदस्य निमित्तमस्ति न च तत्प्रयुज्यते स तद्योग्य

---

१ **लृदित्त्वादङ् इति नास्ति क० पु० ।**

२ **पदे इत्यधिक क० पु० ।**

३ **पदशोधकारस्त्विति क० पु० ।**

१९८. वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् [८ । ३ । ७३]

वेः परस्य स्कन्देः षत्वं वा स्यात्, न तु निष्ठायाम् । विस्कन्दति । विष्कन्दति । निष्ठायां तु ।

१९९. परेश्च [८ । ३ । ७४]

अस्मात् स्कन्देर्वा षत्वम् । परिस्कन्दति । परिष्कन्दति । निष्ठायामपि

उच्यते । स हि एव मन्यते गम्युपलक्षणार्थं परस्मैपदस्य ग्रहणम् । परस्मैपदेषु यो गमिर्दृष्ट तस्मात् सादेरिडिति । तेन तन्मते सजिगसिता । सजिगसितुमिति भवति । वैमत्याद्विकल्प फलतीति चेत्युपनिबद्धम् । केचिदिति वचनमस्य पक्षस्योपेक्षणीयत्व-सूचनाय । यथाह हरदत्त —न पुनरय पक्ष स्थापितो भाष्यवार्त्तिकविरोधादिति । तन्मते सजिगमिषितेत्यत्रेड् न स्यात् । "समो गमृच्छिभ्याम्" (१ । ३ । २९) इत्यात्मनेपदत्वात् । सपूर्वस्य गमे परस्मैपदेष्वदर्शनात् । तथा जिगमिषाचक्रे इति भावकर्मविषयस्य गमे परस्मैपदेष्वदर्शनात् इण् न स्यात् । अथ केवलो गमि परस्मैपदेषु दृष्ट [1]एवोपसर्गवशात्त्वस्यात्मनेपदमस्य भवतीतीड् भविष्यतीति मत तर्हि सर्वत्र स्यात् । ततश्च सगस्यते स विशेष इति भाष्यप्रयोगो विरुध्येत । **सजिगमिषितेति ।** सन्नन्तात्तृच् । सृप्लृ । सर्पति । उपधागुण । **असृपदिति ।** ङित्वान्न गुण । अताप्सीत् इति । 'अमोऽभावे 'वदव्रज" (७ । २ । ३) इति वृद्धि । रपरत्वम् । अस्राप्सीत् । अमि असृ अप् सीदिति स्थिते यण् वृद्धिरकारस्य । "एकाच" (७ । २ । १०) इत्युभयत्र नेट् । सृपि सर्जनार्थं । कृष् मृषेति वार्तिके पञ्चानामेव ग्रहणादित्युक्तम् । ससर्पिथ । क्रादिनियमादिट् । ससर्प्थ । अमभावपक्षे गुणो रपर । सृप्यात् । स्रप्स्यति । सर्प्स्यति । अस्रप्स्यत् । असर्प्स्यत् । स्कन्दिर् । इर इदिति ॥ १९७ ॥

वे स्कन्देरिति । "सात्पदाद्यो" (८।३।१११) इति निषेधे प्राप्ते प्राप्तविभाषेयम् । विष्कन्दतीति । अत्र निष्ठायामिति पर्युदासात् 'नञिवयुक्तन्यायेन कृत्येवाय विकल्प । तथा च वृत्तिकारेण पर्युदासो व्याख्यात । कृतश्चोदाहृता इति माधव । आचार्यास्तु प्रसज्यप्रतिषेध मन्यमाना न तु निष्ठायामिति व्याचख्यु । तत्र "नञिवयुक्तन्यायानवतारात्तिङप्युदाजह्न । परिशिष्टादिसवादादिति ज्ञेयम् । विष्कन्न इति । "निष्ठा" (३।२।१०२) इति क्त । "अनिदिताम्" (६ । ४ । २४) "रदाभ्या" (८। ।४२) इति नत्वम् ॥१९८॥

परस्तु षत्व तिङ्यपि भवतीति सर्वसम्मतपृथग्योगकरणादनिष्ठायामित्य-स्यासबन्धेन पर्युदासाविषयत्वात् । तदेतदाह–निष्ठायामपि वा षत्वम् इति । परि-

१. दृश्यते इति क० पु० ।
२. सन्नन्त तृप् इति क० पु० ।

वा षत्वम् । परिष्कण्णः । परिस्कन्नः । इरित्वादङ् वा । अस्कदत । अष्का-न्त्सीत् । अस्कान्ताम् । चस्कन्दिथ । "झरो झरि सवर्णे" (८ । ४ । ६५) चस्कन्थ । स्कद्यात् । तॄ प्लवनतरणयोः "ॠत इत्" (६ । १ । ११३) इतीत्त्वे प्राप्ते इत्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेनेति गुणः । तरति । अतारीत् "ॠच्छत्यॄताम्" (७।४।११) इति गुणः । गुणाकारत्वेऽपि "तॄफलभज" (६ । ४ । १२२) इत्येत्त्वम् । तेरतुः । तेरुः । ॠदन्तत्वात् सर्वत्रेट् तेरिथ । तेरिव ।

२००. वृतो वा [७ । २ । ३८]

वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्च इटो दीर्घो वा स्यात् न तु लिटि । तरिता । तरीता । लिटि तु तेरिथ ।

ष्कण्ण । "अट्कुप्वाङ्" (८।४।२) इति णत्वम् । क्वचित्तु परिष्कन्न इत्युदाह्रियते । तत्र णत्वाभावश्चिन्त्य । अस्कददिति[1] । अङि "अनिदिताम्" (६।४।२४) इति नलोप अङभावे सिच 'एकाच" (७।२।१०) इति नेट् । "वदव्रज" (७।२।३) इति वृद्धि । दस्य "खरि च" (८ । ४ । ५५) इति चर्त्व तकार । अस्कान्त्सीत् । तामादौ "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सिचो लोप । अस्कान्ताम् । अस्कान्त्सु । चस्कन्द । सयोगान्तत्वान्न कित्त्वम् । चस्कन्दु । चस्कन्दिथ । 'उपदेशेऽत्वत" (७ । २ । ६३) इति प्राप्ते "ॠतो भारद्वाजस्य" (७।२।६४) इति पक्षे इट् । "शर्पूर्वा खय" (७।४।६४) इति कस्य शेष । चस्कन्थ । इडभावपक्षे क्रादिनियमादिट् चस्कन्दिव । स्कन्ता । स्कद्यात् । यासुट "कित्त्वात् "अनिदिताम्" (६।४।२४ इति नलोप) स्कन्त्स्यति । अस्कन्त्स्यत् । तॄ । इत्त्वे प्राप्ते इति । किरतिगिरतीत्यादौ दर्शनादिति भाव यत्तु प्राचोक्तम्-अन्तरङ्गत्वादित्त्व स्यादिति । तन्न । प्रत्ययाश्रयत्वाविशेषे कथमन्त-रङ्गत्व सति वास्यान्तरङ्गत्वे कथ विप्रतिषेधोऽतुल्यबलत्वात् । प्रत्युत परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादित्त्वमेव स्यादिति । विप्रतिषेधेनेति । इत्त्वोत्त्वयोरवकाश । तीर्णम् पूर्णम् । गुणवृद्ध्योरवकाश चयनम्, चायक । तरतिपिपर्त्तीत्यादावुभयप्रसङ्गे 'विप्र-तिषेधे पर कार्यम्" (१।४।२ इति परत्वात्ते एव भवत इत्यर्थ । अतारीदीति । सिच इट् "इट ईटि" (८।२।२८) इति सिचो लोप । सिचि वृद्धि रपरत्वम् । अतारिष्टाम् । अतारिषु । ततार । गुणाकारत्वेऽपीति । गुणे कृते "अत एकहल्मध्ये" (६।४।१२०) इति प्राप्तस्यैत्त्वस्य "न शसदद" (६ । ४ । १२६) इति निषेधेऽपि प्राप्ते इत्यर्थ । ॠदन्तत्वादिति । अदॄदन्तेति । अनुदात्तत्वपर्युदासादित्यर्थ । तेरिथेति । 'वृतो वा" (७।२।३८) इत्यत्रालिटीत्यनुवृत्तेर्न दीर्घ ॥१९९॥

वृतो वा । वृ इति वृङ्वृञो सामान्यग्रहण न वृवरणे इत्यस्य । तथा सति वृ इत्ये-वावक्ष्यत् । ग्रो यङीतिवत् इत्यालोच्याह-वृङ्वृञोरिति । ॠदन्ताच्चेति । ह्रस्वनिर्देशस्त्वत्र

२०१. सिचि च परस्मैपदेषु [७ । २ । ४०]

वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च इटो दीर्घो न स्यात् सिचि परस्मैपदेषु। अतारिष्टाम्।

२०२ न लिङि [७ । २ । ३९]

वॄत इटो लिङि न दीर्घः। तरिषीष्ट। यासुटः किच्वान्न गुणः।

२०३. ॠत इद्धातोः [७ । १ । १००]

ॠदन्तस्य धातोरिकारान्तादेशः स्यात्। रपरत्वम्। "हलि च" इति दीर्घः। तीर्यात्। तरिष्यति। तरीष्यति। षञ्ज सङ्गे।

२०४. दशसञ्जष्वञ्जा शपि [६ । ४ । २५]

एषां नलोपः स्याच्छपि। षत्वम्। निषजति। अटोऽन्तरेऽपि षत्वम्। वृद्धिः। चोः कुः। अनुस्वारपरसवर्णौ। न्यषाङ्क्षीत। अभ्यासेनान्तरेऽपि अभ्यासस्य च षत्वम्। निषषञ्ज। ससञ्जतुः। ससञ्जुः। ससञ्जिथ। ससङ्क्थ। सङ्क्ता। सज्यात्। सङ्क्ष्यति।

न शङ्क्य 'ॠतश्च सयोगादे" (७।४।१०) इत्यत्र ॠत इति पुनरुपादानात्। एतदनुवृत्त्यैव सिद्धेरिति भाव। न तु लिटोति। "ग्रहोऽलिटि" (७।२।३७) इत्यतोऽलिटीत्यनुवृत्ते ॥२००॥

अतारिष्टामिति। लुङ् तस्य ताम्, सिच् इट् वृद्धि रपरत्वम्॥ २०१॥

न लिङि। परस्मैपदे इटोऽसम्भवात् सामर्थ्यादात्मनेपदमुदाहरति - तरिषीष्टेति आशीर्लिङ। "भावकर्मणोः" (१।३।१३) इत्यात्मनेपदम्। 'लिङ सोयुट्" (३।४।१०२) "सुट् तिथो" (३।४।१०७) "लोपो व्योर्वलि" (६।१।६६) इट् षत्वम्। ष्टुत्वम्। गुण, रपरत्वम्। यासुट इति पञ्चमी षष्ठी वा 'ङिच्च" (१।१।५३) इतिवद् व्याख्येया। **किच्वादीति**। "किदाशिषि" (३।४।१०४) न गुण इति। 'क्ङिति च" (१।१।५) इति निषेधात्। एतच्च गुणविषयत्वादित्वप्रवृत्यर्थमुक्तम्॥ २०२॥

ॠत इत्॥ धातो किम्? मातॄणाम्। लाक्षणिकस्यापीष्यते। चिकीर्षति। षञ्ज इसस्त्रयोऽनिट ॥ २०३॥

दशषञ्जष्वञ्जा। दश दशने। षञ्ज? [1]षङ्गे। स्वञ्ज परिष्वङ्गे। षत्वमिति।

१. सङ्गे इति नास्ति क० पु०।

२०५ न दृशः [३ । १ । ४७]

दृशश्च्लेः क्सो न स्यात् । इरित्वादङ् वा । "ऋदृशोऽङि गुणः" (७।४।१६) अदर्शत् । सिच्पक्षे

२०६. सृजिदृशोर्झल्यमकिति [६ । १ । ५८]

अनयोरमागमः स्यात् झलादावकिति । वृद्धिः । व्रश्चादीनां षत्वम् । अद्राक्षीत् । अद्राष्टाम् ।

"धात्वादे ष स (६।१।६४) इति सत्वे कृते "उपसर्गात्सुनोति" ८।३।६५) इति भाव । अवान्तरेऽपीति । 'प्राक् सितात्" (८।३।६३) इत्यनेन । वृद्धिरिति । "वदव्रजहलन्तस्याच" (८।२।३३) इत्यनेन । तत्र हि हल्ग्रहण हल्-समुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् । अनुस्वारेति । 'नश्चापदान्तस्य झलि" (८।३।२४) "अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण" (७।४।५८) इत्याभ्याम् । न्यषाङ्क्षीदिति । लुङ् तिप् सिप् । "एकाच" (७।२।१०) इति नेट् । "इतश्च" (३।४।१०० इति इलोपे 'अस्तिसिच" (७।३ ९६) इतीडागम । वि असञ्ज सीदिति स्थिते वृद्धि । जस्य कुत्वेन ग । धातो सिचश्च षत्वम् । अनुस्वार । ततो गस्य "खरि च" (८।४।५५) इति चर्त्वेन ककार । परसवर्णेन ङ । कषसयोगे क्ष इत्येष क्रम । "झलो झलि" (८।२।२६) इति सिचो लोप । न्यषाङ्क्ताम् । न्यषाङ्क्षु । अभ्यासेनेति । "स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" (८।३।६४) इत्यनेन । ससजतुरिति । सयोगात् लिटो वा कित्वम् इति केषाचिन्मते कित्वान्नलोप । तस्य 'असिद्धवदत्राभात्" (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वान्नेत्त्वाभ्यासलोपौ । ससञ्जिथ । ससङ्कथेति । 'ऋतो भारद्वाजस्य" (७।२।६३) इति वेट् । सङ्क्ता । सज्यादिति यासुट कित्वाद् "अनिदिताम्" (६।४।२४) इति नलोप । सङ्क्ष्यतीति । लृटि स्य कुषत्वचर्त्वानुस्वारपरसवर्णाश्चा । दृशिर् । इर् इत् । प्रेक्षण चक्षुःकरणक ज्ञानम् । ज्ञानसामान्यमित्यन्ये । पश्यतीति । "पाघ्राध्मा" (७।३।७८) इति पश्यादेश । शपि । पश्येत् ॥ २०४ ॥

न दृश "शल इगुपधाद" (३।१।४५) इति प्राप्त क्सो निषिध्यते ॥ २०५ ॥

सृजिदृशो' । सृज विसर्गे । दृशिरुक्त । धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्य-विज्ञानमिति प्रत्यय इह सन्निधापितो झला विशेष्यते इति तदादिविधिर्विज्ञायते इत्याशयेनाह-झलादाविति । प्रत्यय इति शेष । धातुप्रत्यय एव कार्यविज्ञानादिह न भवति । रज्जुसृड्भ्यामिति । देवदृड्भ्याम् । अकितीति । प्रसज्यप्रतिषेधोऽय किति न भवतीत्यर्थं । पर्युदासे तु सिसृक्षतीत्यत्र सत्यपि "हलन्ताच्च" (१।२।१०) इति सन कित्वातिदेशे स्वाश्रयमकित्त्वमाश्रित्याम् प्रसज्येतेति स्थितम् ।

२०७. विभाषा सृजिदृशो[1] [७ । २ । ६५]

आभ्यां थल इड्वा स्यात् । ददर्शिथ । दद्रष्ठ । दंश दशने । दशति । अदाङ्क्षीत । क्षित निवासे रोगापनयने च ।

२०८ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् [३ । १ । ५]

एभ्यः सन् प्रत्ययः स्यात् ।

२०९ सन्यङोः [६ । १ । ९]

अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचो द्वे स्तः सनि यङि च परे । धातोरित्य-विहितत्वात् सनोऽत्र वार्धधातुकत्वम् । तेनेड्गुणौ न स्तः "सनाद्यन्ताः" (३।१।३२) इति धातुत्वात् शप्, तिबादि ।

लघूपधगुणस्यायमपवाद । अकितीतिवचनात् नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात् । हलन्तवद्धिस्तु न बाध्यते नाप्राप्त्यभावात् । सिचोऽन्यत्र विषये अस्या अप्रसङ्गात् तदेतदाह-वृद्धिरिति । अमि कृते [1]तस्येत्यर्थ । पूर्वं तु प्रवृत्तौ नित्यत्वादमा बाध्यत एव । झलीति किम् ? सर्जनम् । दर्शनम् । अकिति किम् ? सृष्टम् । दृष्टम् । **अद्राक्षीदिति ।** अदृशसीदिति स्थिते अम्, यण्, रेफ "वदव्रज" (७ । २ । ३) व्रश्चादि षत्वम् । "षढो क सि" (८ । २ । ४१ सिच षत्वम् । कषयो क्ष । 'झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सिचो लोपे षत्वम् । ष्टुत्वम् । अद्राक्षु । **ददर्श ।** ददृशतु । ददृशु ॥ २०६ ॥

विभाषा क्रादिनियमान्नित्यामिटि प्राप्ते विभाषेयम् । **ददर्शिथेति ।** अमभावे गुण । रपर दद्रष्ठेति । इडभावेऽम् यण् षत्वष्टुत्वे । द्रष्टा । दृश्यात् । द्रक्ष्यति । अद्रक्ष्यत् । दश । दशन दन्तव्यापार । अत एव निदेशान्नलोप । 'दशनह" इति ज्ञापकाद् वा । दशतीति[2] । 'दशसञ्ज" (६।४।२५) इति नलोप । दशेत् । दशतु । अदशत् । **अदाङ्क्षीदिति ।** सिच्, वृद्धि, षत्वम्, कत्वम् अनुस्वारपरसवर्णौ क्ष । **अदाष्टाम् इति ।** अदाङ्क्षु । ददश ददशतु । भारद्वाजनियमादिड् वा । ददशिथ । ददष्ठ । दष्टा । दश्यात् । दङ्क्ष्यति । अदक्ष्यत् । कित् ॥२०७॥

गुप्तिज् । गुप गोपनकुत्सनयो । तिज निशाने क्षमाया च । कितिरुक्त । स्वार्थे इति । अनिर्दिष्टार्थत्वात् ॥२०८॥

सन्यङो । एकाच इति । हलादे॰ प्रथमस्याजादेस्तु द्वितीयस्येत्यपि बोध्यते । **सनि यङि चेति ।** सति सप्तमीयम् । सनि यङि च कृते सति यो धातु "सनाद्यन्ता धातव."

---

१ **अन्तस्येत्यर्थ इति क॰ पु॰ ।**

२. **दशतीति नास्ति क॰ पु॰ ।**

(३ । १ । ३२ इति लक्षित इत्यर्थात्तदन्तस्तदवयवस्यैकाच इत्यर्थो ज्ञेयः । तथा च "सन्यङो" (६ । १ । ६) इति षष्ठीति स्थितमाकरे। परसप्तम्या तु प्रतीषिषति। अटाटचते इत्यादौ "सन्यङो" (६ । १ । ६) इति द्वित्व न स्यात् । पपाचेच्यादौ लिट[1] इव। यत्तु प्राचोक्तम्—सप्तमीव्याख्यानेऽपि सन्नन्तस्य यङन्तस्य च द्वित्व स्यात्तद्विषयत्वात् सन्यङोरकारोच्चारणसामर्थ्यात् ज्ञापकात् । अत एवाग्रे वक्ष्यति—शपोऽकारेण सिद्धे सन्यङोरकारोच्चारणम् "अजादे" इति द्वित्वार्थम्, तेन यङ्सनो-र्द्वित्वम् इति तदसत् । तयोरेकलनिमित्तत्वकार्यित्वयोर्विरोधात् । अथ ज्ञापकात्तयो कार्यित्वमनुमीयते इति मतम् ? तर्हि स्फुट षष्ठ्यन्तमेव ज्ञापयतीत्युच्यताम् । तत्कथ सप्तमीपक्ष समर्थित । अथ हलादेर्द्वित्वे सन्यङोरिति सप्तमी, अजादिविषये तु षष्ठीति व्याख्यायेत । तन्न । एकत्वाद्विभक्तेरुभयार्थत्वायागात् । लक्ष्यभेदाल्लक्षणमपि भिद्यते इति चेत् । मैवम् । षष्ठ्यन्ततयैवोपपत्तौ निरर्थकत्वेन लक्षणकल्पने गौरवात् । किं च यदि हलन्ताना द्वित्वे परसप्तम्येषा ततो बोभवीति इति यङ्लुकि यद्वक्ष्यति अनङ्गकार्यत्वाद् "न लुमताङ्गस्य" (१ । १ । ६) इति न द्वित्वनिषेधे इति तद् बाध्येत । सप्तमोपक्षे तयो परत पूर्वस्य विधीयमान द्वित्वमङ्गकार्यमिति । अतो-ऽविशेषात् षष्ठ्येवैषा युक्ता । यच्चाकारोच्चारण ज्ञापकमित्युक्तम् । तदप्यसत् । पापचक इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् "अत उपधाया" (७ । २ । ११६) इति वृद्धिर्नेष्यते । नवाऽसत्यकारे तदुपपद्यते । किं च दित्सधित्सलिप्सादिभ्य सन्नन्तेभ्य एकाच्त्वाद् यङ् स्यात् । दित्स्यम्, धित्स्यम्, इत्यत्र 'ऋहलोर्ण्यत्" (३ । १ । १०४) इति ण्यत् स्यात् । ततश्च "यतोऽनाव" (६ । १ । २१३) इति यत्स्वर आद्युदात्तो न स्यात् । यच्च 'अचो यत्" (३ । १ । ६७) इत्यत्र वक्ष्यति—अज्ग्रहणमजन्त-भूतपूर्वादपि यद् यथा स्यात् । दित्स्यम् इति तद् बाध्येत । तथा पिपठिषि ब्राह्मण-कुलानोति शौ अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वात् झलन्तस्येति नुम् न भवति । सनोऽनका-रान्ते तु स्यात् । ततश्च पिपठीषि इति प्रसज्येत । अपि च पापच्यते हलन्तत्वाण्ण्यति यलोपे कृते णित्युपधावृद्धौ पापाच्य इति प्रसज्येत । अदन्तत्वेनाचो यति पापच्य इति चेष्यते । तथा अपापचि फल स्वयमेव । अपापचिष्ट चेति यङन्तस्याजन्तत्वाभावाद् "अच कर्मकर्तरि" (३ । १ । ६२) इति च्लेश्चिण् विकल्पो न स्यात् । तथा "यस्य हल" (६ । ४ । ४८) इत्यत्र यस्येतिसघातग्रहणमिष्यते । अहर्यीत् । अमव्यीत् इति यवयोर्लोपो मा भूदिति तदपि व्याहन्येत । अपापचिष्टेत्यादौ यङोऽपि यकारा-कारसघातासम्भवात् । तथा यङोऽल्लोपस्य स्थानिवद्भाववर्णनेन धातुलोप इत्यस्य प्रत्याख्यानादिभाष्योक्तमयुक्तमापद्येतेत्यवश्य कर्तव्यमकारोच्चारण न ज्ञापक युज्यते । यच्च शपोऽकारेण सिद्धे इत्यादि वक्ष्यति न तज्ज्ञापनपरमुक्तमुक्ते कित्वकारोच्चारण-प्रयोजनप्रदर्शनपरम् । द्वित्वार्थमिति तूक्तप्रयोजनान्तराणामप्युपलक्षणं ज्ञेयम् ।

---

१. पपाचेत्यावे लिटश्चेति क० पु० ।

२१० पूर्ववत्सन [१ । ३ । ६२]

पूर्वधातुवत् सन्नन्तादपि पद स्यात् । गुपादेः क्रमात् निन्दाक्षमारुग्जयेषु सन्निष्यते नान्येषु । चिकित्सति । कित संदेहे च । विचिकित्सति । अचिकित्सीत् । चिकित्सयामास ।

अजादेरिति द्वित्वार्थमिति तु सन्यडोरिति षष्ठाव्याख्याभिप्रायेणोक्तमित्यालोचयाम. । **धातोरित्यविहितत्वादिति** । यद्यपि वस्तुतो गुपादिभ्यो धातुभ्यो विहितो न तु धातोरित्यधिकृत्य विहित इत्यर्थ ॥ २०९ ॥

पूर्ववत् । पूर्वेण तुल्य पूर्ववत् । 'तेन तुल्यम्" (५ । १ । ११५) इति तृतोयान्ताद्वति । न तु[१]पञ्चम्यन्तात् लक्षणाभावात् । अर्थात्तु पूर्वस्मादिवेति सन्नन्तादात्मनेपद भवति । "तुल्यार्थै" (२ । ३ । ७२ , इति हि तृतोयासवविभक्त्यर्थानन्तर्भावयति । सन्नन्ता[२]दात्मनेपद भवति पूर्ववदिति श्रौतोऽन्वय । कुत पूर्ववदित्यपेक्षाया सन्निहितत्वात् सन एव पूर्ववदिति विज्ञायते । सनश्च पूर्वो धातुरेवेत्याशयेनाह-पूर्वधातुवदिति । पद[३] चात्मनेपद प्रकृतत्वात् । तत्र यदि शास्त्र कार्यं चातिदिश्यमानमिहाप्यतिदिश्येत । शिशत्सति मुमूर्षति, शीर्यते म्रियते इत्यत्र दृष्टत्वात् । अतो निमित्तातिदेशोऽयम् । येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदम्, तेनैव सन्नन्तादपीति । यथा आस्ते, शेते । अनुदात्तत्वङित्त्वे चात्मनेपदनिमित्त सत्सन्नन्तेऽपि[४] भवति । यद्यपि प्रकृतिगत निमित्तङित्त्वादि सन्नन्ते वचनशतेनापि अतिदेष्टुमशक्यम् शिशयिष ङिदिति तथापि प्रकृतिगतमेव तत्सना व्यवधानेऽपि तदन्तादात्मनेपद प्रवर्तयतीत्ययमतिदेशार्थ सपद्यते । एव च शिशत्सति, मुमूर्षतीत्यत्र न भवति । न ह्यत्र[५] शदि-म्रियतिमात्रमात्मनेपदस्य निमित्त किं तर्हि शिदाद्यपि न चैतदिह सन्प्रकृतावस्ति । यस्य च पूर्वत्रैव निमित्तत्व निषिद्ध तत्सन्नन्तेऽप्यनिमित्त यथाऽनुचिकीर्षति पराचिकीर्षति इति । न हि योग्यतामात्रेण निमित्त[६]त्वम्, कि तु कुर्वद्रूपत्वम् । तच्चेह "अनुपराभ्या कृञ" (१ । ३ । ७९) इति परस्मैपदेनापवादेन बाधितम् । यदि तर्हि कुर्वद्रूप निमित्त जुगुप्सते मीमासते इत्यादौ कथम् ? न ह्यत्र प्रकृतिगतमनुदात्तत्वम्, तत्रात्मनेपद कदाचिदपि करोति । नित्यसन्नन्तत्वात् उच्यते । नैवात्रात्मनेपद कि तर्हि

---

१ तु पूर्वस्य विवेति पञ्चम्यर्थेगिम्यते इति क० पु० ।

२ न दात्मने पदमिति क० पु० ।

३ पदमात्मने पद मिति क० पु० ।

४ निमित्तन्तादपि इति क० पु० ।

५ ह्यत्रेत्येव क० पु० ।

६ भवितव्यमिति क० पु० ।

अनुदात्तङित इत्यनेनावयवेऽचरितार्थलिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवतीति सन्नन्तस्याप्यस्यानुदात्तत्वात्। **गुपादेरित्यादि**। अर्थविशेषे नियमोऽयम्। क्रमादिति। गुपेर्निन्दायामेव। तिजे क्षमायामेव। किते रुग्जय एवेत्यर्थ। अर्थान्तरे तु सन् एभ्यो न भवति। गोपयति। तेजयति। केतयति। इति चुरादित्वाण्णिजेव भवति। अथ णिजन्तादपि सन्नन्तादिवात्मनेपद प्राप्नोति अवयवेऽचरितार्थमिति न्यायात्। अत्राहु —गुप गोपनकुत्सनयोरित्यादिसहार्थनिर्देशे सत्यपि कुत्सनार्थवृत्तय एवानुदात्तेतो नित्यसन्नन्ता भौवादिका। अर्थान्तरवृत्तयस्तु निरनुबन्धकाश्चुरादौ पठितव्यास्तेन णिच्यकृतेऽनुदात्तेत्त्वाभावादात्मनेपद न भवति। अत एवार्थान्तरे एभ्य केवलेभ्यो लडादयोऽपि न सभवन्ति नित्यणिजन्तत्वात्। तेन गोपते, तेजते, इत्याद्यवद्यमेव। एव हि केवलादात्मनेपदार्थत्वेनानुबन्धस्य चरिताथत्वात् सन्नन्तादात्मनेपद न स्यात्। अन्ये तु नैतेभ्य प्राक् सन आत्मनेपद नापि परस्मैपद पश्याम इति भाष्यात् तिङ्शतृशानचामेवाभाव[1] प्रतीयते इति। निन्दादेरन्यत्र कृत उदाहरन्ति। तदयुक्तम्। यदि हि कृत स्यु, तह्यनुदात्तेत्त्व युजर्थं स्यादिति[2] कथमस्यावयवेऽचरितार्थत्व सगच्छेतेति। **चिकित्सतीति**। किते सनि "सन्यङो" (६।१।६) इति [3]द्वित्वम्। हलादि शेष कुहोश्चुः। उदात्तेत्त्वात्परस्मैपदम्। तथा चाय परस्मैपदिषु पठ्यते इति कैयटादिभिरुक्तम्। एव तु स्वाश्रय कश्चिचकित्सतु इति खण्डने टीकाकृता वर्धमानेन चिकित्सतामिति भवितव्यमित्युक्तम्, तदात्मनेपदित्व भ्रमादिति बोद्धव्यम्। एव च "पूर्ववत्सन" (१।३।६२) इत्यस्यात्रोपन्यासोऽनर्थको गुप्तिजादेरपि नास्योपयोग इत्युक्तम्। सन्सञ्ज्ञात्तु पठितमिति समाधेयम्। अन्ये तु गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थमिति भाष्यदर्शनादादिपदेन बहुवचनानुरोधात् कितेरपि ग्रहणादात्मनेपदम्। परस्मैपदिषु पाठाच्च परस्मैपद चेति। चिकित्सति। चिकित्सते इत्युभयमुदाजह्रु। तद् गुपादिषु बहुवचन मानवधादिसूत्राभिप्राय कितिस्तु परस्मैपदीत्याकरविरोधादुपेक्ष्यम्। किते रुग्जये सनित्युक्त प्राक् तदुपलक्षणमपीत्याह—कित सदेहे चेति। सनिति विशेष। चकारान्निग्रहापनयनयोरपीति ज्ञेयम्। तथा च लक्ष्यम्–

चिकित्सत्यातुर वैद्यो विचिकित्सति ये मन।
रिपु चिकित्सति नृपो रुग्ण क्षेत्रे चिकित्सति॥ इति।

अचिकित्सीदिति। सिच्यतो लोप। "इटि ईटि" (८।२।२८) इति सिचो लोप। सवर्णादीर्घ। **चिकित्सामासेति**। "कास्प्रत्ययात्" (३।१।३५) इत्याम्। "कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" (३।१।४०) इत्यस्तेरनुप्रयोग। चिकित्सिता। चिकित्स्यात्। चिकीत्सिष्यति। अचिकित्स्यत्॥ २१०॥

१ तिङन्तत्वादि नि क० पु०।
२ स्यादि कथमिति क० पु०।
३ प्रथमैकाच कित् सन् प्रतीयते इत्यधिक. पाठ क०पु०। परन्त्वसबम्द्धत्वान्नि.सारित।

२११.　ऋतेरीयङ् [३ । १ । २९]

ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणार्थः । तस्मादीयङ् प्रत्ययः स्यात् । ङित्त्वात्तङ् । ऋतीयते ।

इति परस्मैपदप्रक्रिया

ऋतेरीयङ् । ऋति सौत्र इति । सूत्र एव पठितो न धातुपाठे इत्यर्थः । ईयङीति । दीर्घोच्चारणात्तान्तोऽय धातु इदन्तत्वे तु सवर्णदीर्घेणैव सिद्धेरियङमेव कुर्यात् । ऋतेरिति श्तिका निर्देश । घृणार्थ इति । घृणाजगुप्साकृपयोरित्यनेकार्थत्वेऽपि घृणाऽत्र जुगुप्सा न कृपा । ऋतीयशब्दस्य जुगुप्साऽर्थ न कृपा ऋतोयशब्दस्य जुगुप्सा-यामेव निघण्टुषु प्रसिद्धेरित्याकर । एव च भट्टमल्लस्य ऋतोयते इति कृपापर्यायेषु ऋतोयते स्यात् घृणयोरिति नानार्थवर्णेषु चाभिधान चिन्त्यम् । ऋतीयते इति । ईयङो ङित्त्वान्नोपधागुण आत्मनेपद च । छङि विधातव्ये ईयङ्विधान वैचित्र्यार्थम् । यत्तु वदन्ति ईयङ्वचन ज्ञापक धातुप्रत्ययानामादेशा न भवन्तीति तेन शमे ख शङ्ख, षणो ढ षण्ढ इति "आयनेयीनीयिय" (७ । १ । २ इत्यादेशा न भवन्ति इति । तदसत् । एव हि तरप्छसुनाविति वक्तव्ये ईयसुन्वचन ज्ञापक स्यात् प्रातिपदिकप्रत्ययानामादेशाभावस्य । ऋतीयते । ऋतीयताम् । आर्त्तीयत । आर्तीयिष्ट । ऋतीयाञ्चक्रे । ऋतीयिता । ऋतीयिषीष्ट । "आयादय आर्धधातुके वा" (३ । १ । ३१) इति ईयङोऽभावपक्षे तु शेषत्वात् परस्मैपदम् । आर्तीत् । आर्तिष्टाम् । लिटि । आनर्त । आनृततु । ऋकारैकदेशोऽपि नुड्विधि प्रति हलिति वक्ष्यमाणत्वान्नुट् । अत्रैव त्वेतत् पठितु युक्तम् । अर्तिता । ऋत्यात् । अर्तिष्यति । आर्तिष्यत् । यत्तु ईयङभावे आर्तिष्टेत्युदाहृत प्राचा । तदसत् । आत्मनेपदनिमित्ताभावात् ।

कि चैव परस्मैपदप्रकरणेऽस्योपन्यासो विरुध्येत । ईयङोऽन्यत्र वा परस्मैपदस्याप्रयोगात् । 'वञ्चिलुञ्च्यृतश्च" (१। ।२४ इति क्त्व कित्त्व-विकल्पनात् । ऋत्त्वा । अर्तित्वा । अत् यच्च अर्तिता । अर्तितुम् अर्तितव्यम् । ऋतोयितुम् । ऋतीयितव्यम् । कृत्यप्यार्धधातुके इयङि विकल्प्यते इति परस्मैपदप्रक्रियेति प्रायोवादोऽयम् । भू प्राप्तावात्मनेपदी इत्यात्मनेपदप्रक्रियाया अपि व्युत्पादनात् ॥२११॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणि श्रीरामचन्द्रामलो-
त्तस श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पति ।
तत्सूनो कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमद् व्याख्या परस्मैपदे ॥ १ ॥

इति परस्मैपदप्रक्रिया



अथात्मनेपदप्रक्रिया

एधते । ऐधिष्ट । ऐधिध्वम् ।

२१२. आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य [१ । ३ । ६३]

आम् प्रत्ययो यस्मात् कृतः तदनुप्रयुज्यमानस्य कृञ आत्मनेपदं स्यात् अकर्तृगामिन्यपि फले । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चकृषे ।

एध वृद्धौ । इत आरभ्या गाङ प्राग्वद् द्वाविशति सेट्क स्वञ्जवर्ज्या । एधते इति । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । "टित" (३ । ४ । ७९) इति टेरेत्वम् । शप् । एधेते । एधन्ते । एधेत । एधेयाताम् । एधेरन् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् । ऐधेत । ऐधेताम् । ऐधिष्टेति । लुङि सिच इट् । आट्[1] । 'आटश्च" (६ । १ । ९० षत्वम् । ष्टुत्वम् । ऐधिषाताम् । ऐधिषत । ऐधिध्वम् इति । सिच इट् । 'धि च" (८ । २ । २५) इति सलोप । "इण षीध्वम्" (८ । ३ । ७८) इत्यत्रेड्व्यतिरिक्त इण् गृह्यते इति मते ढत्वाभाव उदाहृत । हरदत्तमाधवादिमते तु भवितव्यमेवात्र ढत्वेन । ऐधिढ्वम् इति । "अनचि च" (८ । ४ । ४७) इति द्वित्वपक्षे त्वैधिड्ढ्वमित्यपि । ध्वे सलोपो वा । सस्य द इति मते तु ऐधिद्ध्वम् इत्यपि ।

आम्प्रत्यय । यदि आम् चासौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारय स्यात्तत प्रत्ययग्रहण-मनर्थकमसभवश्च स्यात् । आमन्तस्याधातु[1]त्वेन तत आत्मनेपदादर्शनात् । तद्वत्कृञो (ञोऽसम्भवात् । अतोऽतद्गुणसविज्ञानी बहुव्रीहिरयमित्याह—आम् प्रत्ययो यस्मा-दिति । धातुरन्यपदार्थ । तेनाम प्रकृतिर्यो धातुस्तस्यैवेत्यर्थ । तद्वत् प्रतियोगिषष्ठी निर्देशा) "तत्र तस्येव" (५ । १ । ११६) इति षष्ठ्यन्ताद्वति । अनुप्रयुज्यते इत्यनुप्रयोग । "अकर्तरि च कारके सज्ञायाम्" (३ । ३ । १९) इति कर्मणि घञ् । घञश्चैतद्विशेषणमित्याशयेन व्याचष्टे—अनुप्रयुज्यमानस्य कृञ इति । अवधेरपि सबन्धमात्रविवक्षया षष्ठी कृता । कृञ् इति च स्वरूपस्य ग्रहण न प्रत्याहारस्य । कृञ्-ग्रहणात् । तद्धि भ्वस्त्योर्मा भूदिति क्रियते । अस्यापि प्रत्याहारपरत्वे तदनर्थक स्यात् । व्यावर्त्याभावात् । विपर्ययोऽपि न भवति । अनुप्रयोगे स्वरूपस्य इह प्रत्या-हारस्येति । तथाहि सति भ्वस्त्योरनुप्रयोगस्याविहितत्वेन ताभ्यामात्मनेपदविधानानु-पपत्ते । यद्येव कृञो ञित्वात् "स्वरितञित." (१ । ३ । ७२) इत्येव सिद्धे

---

१. अधातुत्वेन तत आत्मनेपदा इति नास्ति क० पु० ।

२. तद्वत्कृञोऽत्रे त्यारभ्य–निर्देशादित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२१३. इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् [८ । ३ । ७८]

इणन्तादङ्गात् परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात् । एधांचकृढ्वे । एधाञ्चकृवहे । कृञः किम् ? एधामास । एधाम्बभूव । एधिता । एधिषीष्ट । एधिष्यते । ऐधिष्यत । दद दाने । "न शसदद" (६ । ४ । १२६) इत्युक्तेरेत्त्व न । ददे । ष्वष्क गतौ । ष्वष्कते । षष्वष्के । ऋज गतौ स्थैर्ये च । अर्जते । आर्जिष्ट । "अत आदेः" (७ । ४ । ७०) इति दीर्घः । ऋकारैकदेशो रेफोऽपि नुड्विधिं प्रति हल् । तेन "तस्मान्नुड् द्विहलः" (७ । ४ । ७१) इति नुट् । आनृजे । अर्जिषीष्ट । तिज निशाने क्षमायां च । तितिक्षते । षञ्ज परिष्वङ्गे । निष्वजते ।

किमनेनेत्याह—अकर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपीति । कर्त्रभिप्राये सिद्धम् अकर्त्रभिप्रायार्थस्त्वयमारम्भ इत्यर्थं । नन्वेव विध्यर्थमेतत् स्यात् ततश्चेन्दाचकारेत्यादौ कर्त्रभिप्राये तङ् प्राप्नोति । अत्राहु -पूर्ववदित्यप्य[1]त्रानुवर्तते स द्वितीयो[2] वाक्यभेदेन नियमार्थः सपद्यते । यदि कृञ आत्मनेपद स्यात् तदपूर्ववदेवेति । तेन परस्मैपदिभ्यस्तङ् न भविष्यति । एधाञ्चक्रे इति । लिट् 'इजादे" ३ । १ । ३६ ` इत्याम् । "आम" (२ । ४ । ८१) इति लेलुंक् । "कृञ्च" (३ । १ । ४०) इत्यनेन कृञोऽनुप्रयोग । लिट् तस्यैशादेश । यण् तस्य स्थानिवत्त्वात् द्वित्वम् । ऋतोऽत्वम् । एधाञ्चक्रिरे । एधाञ्चकृषे । 'थास से" (३ । ४ । ८०) क्रादित्वान्नेट् ॥ २'२ ॥

इण' षीध्वमिति । "इण्को" इत्यधिकारेऽपि पुनरिड्ग्रहण कवर्गनिवृत्त्यर्थम् । पक्षीध्वमित्यादौ मा भूत् इति । अत्रेण इत्यङ्गस्य विशेषण तच्च[3] षीध्वमित्यादौ षीध्वमादीना त च धस्येति व्याचष्टे-इणन्तादङ्गादित्यादि । यदीद विहितविशेषण स्यात् इणन्ताद्विहितानामिति तत' ऐधिड्ढ्वमित्यत्र न स्यात् । लिहद्दुहद्दुहनहा च ढत्वघत्वधत्वेषु अपीणन्ताद्विहित इति ढत्व स्यात् । लिक्षीध्वम् । धुक्षीध्वम् । नक्षीध्वम् इति । ननु,इणो लुङि गादेशे विहितध्वमि कर्मणि अगाध्व यूयमनेनेत्यत्र ढत्व प्रसज्येत इति दोष दृष्ट्वा परविशेषणमेतदित्याह—परेषामिति । परत्व चेह श्रुतिकृतमाश्रीयते । तेनैधिढ्वमित्यत्रापि भवतीत्याकर । अन्ये तु "विभाषेट" (८ । ३ । ७९)

---

१ इत्यत्राप्यनुवर्तते इति क० पु० ।

२ यत्रो इत्यधिक क० पु० ।

३. न तु इति क० पु० ।

४ विविऽध्वमिति क० पु० ।

इतीटो विभाषाया उक्तत्वात् गोबलीवर्दन्यायेनेड्व्यतिरिक्तमिणन्तमिह गृह्यते इति वदन्त ऐधिध्वम् इत्यादौ ढत्व नेच्छन्ति। कृञ किमिति अनुप्रयोगस्येत्येवास्तु, कृञ एव चानुप्रयोगो विहित इति प्रश्न। तत्र प्रत्याहारग्रहणात् भ्वस्त्योरप्यनुप्रयोगो विहित इति ताभ्यामपि स्यात्। अतस्तद्व्यावृत्यर्थं कृञ्ग्रहणस्वरूप पराक्रियते[1] इत्युत्तरयति—एधामासेत्यादिना। एधिषीष्टेति। आशालिङ् 'लिङ सीयुट्" (।४। १०२)। एधिषीयास्ताम्। एधिषीरन्। एधिषीध्वमित्यत्र ढत्व न भवति। इट षीध्वम्भक्तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् इणन्तादङ्गात्पर षीध्व नास्ति इति। शेष प्राप्त्यर्थं भूवत्साधनीयम्। दद। ददते। ददेत्। ददताम्। अददत। अददिष्ट। ददद इति। लिट् तस्यैश्। द्वित्वादि। "न शशदद" (६।४।१२६) इत्येत्वाभाव। दददाते। दददिरे। दददिषे। ददिता। ददिष्यते। ददिषीष्ट। अददिष्यत। दध धारणे इत्यप्यनुदात्तेत् पठ्यते तस्यापि दधते। दधेते। दधन्ते। इत्यादि दद्वत्रूपाणि। ष्वष्क। ष्वष्कते। 'सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनाम्" (वा०) इति सत्वप्रतिषेध। ष्वष्कितेत्यादि। ऋज। अर्जते इति। 'पुगन्त" (७।३।८६) इति गुण। रपर। अर्जेत। अर्जिता। आर्जत। आर्जिष्टेति। सिच इट्। आट् वृद्धि। षत्वम्। ष्टुत्वम्। आर्जिषाताम्। दीर्घ इति। ऋज इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे दीर्घे च कृते आऋज इति स्थिते "तस्मान्नुड्" (७।४।७१) इति नुट्। ननु कथमस्य द्विहल्त्वमत आह—ऋकारैकदेश इत्यादि। नन्वेव हलादिशेषेण रेफस्य निवृत्तिरपि स्यादत आह-नुड्विधि प्रति। नुड्विधि प्रत्येवेत्यर्थ। उरदत्वविधानसामर्थ्यान्न हलादिशेष शङ्क्य इति भाव। न चैव "कृपो रो ल" (८।२।१८) इत्यस्यासग्रह। तत्र रश्रुतिमतो लश्रुतिमानादेश इत्याश्रयणादपि सिद्धे। कथ पुनर्वर्णैकदेशो वर्णग्रहणेन गृह्यते। अत्राहु—नुड्विधौ द्विहल्ग्रहण गौणस्येदृशस्य हल्छायानुकारिणोऽपि परिग्रहार्थम्। अन्यथा "तस्मान्नुड्" (७।४।७१) इत्येव ब्रूयात्। न चाटतुरित्यादावपि प्रसङ्ग। 'अश्नोतेश्च" (७।४।७२ इत्यस्य नियमार्थत्वात्। अद्विहलो यदि भवति अश्नोतेरेवेति। न चाश्नातेर्निवृत्त्यर्थं तत्। तथा सति हि नाश्न इत्येवावक्ष्यत्। यद्येवमिहापि न स्यादानृजे इति। नैष दोष। तुल्यजातीयत्वादवर्णोपधस्याद्विहलो नियम इति कैयटेनोक्तत्वात्। अर्जिता। अर्जिषीष्ट। अर्जिष्यते। आर्जिष्यत। ऋजिभृजो भजने इत्यपि पठ्यते। तत्राद्यस्येदितो नुमि ऋञ्जते। ऋञ्जताम्। आञ्जत। आर्जिष्ट। "इजादेश्च" (३।१।३६) इत्याम्। ऋञ्जाञ्चक्रे। आनृजे इत्यनवद्यम्। ऋञ्जिता। ऋञ्जिषीष्ट। ऋञ्जिष्यते। भजी त्वीदित्। तस्य भजते। भर्जेत। भर्जेताम्। अभर्जत्। अभर्जिष्ट। बभृजे। भर्जितेत्यादि[1] ज्ञेयम्। तिज निशाने। निशान तीक्ष्णीकरणम्। तितिक्षते इति 'गुप्तिज्कित्" (३।१।५) क्षमार्थे सन्। द्वित्वादि। षत्वम्, चर्त्वेन क कृष्सयोगे क्ष। अनुदात्तेत्वात् तङ् शप्।"अतो गुणे" (६।१।९७) अतितिक्षिष्ट। तितिक्षाचक्रे। इत्यादि गुपिवत्। क्षमाया अन्यत्रार्थे निरनुबन्धकश्चुरादि। तेन तेजयतीत्यादि उदाहार्यम्। ष्वञ्ज। अनिडयम्। परिष्वङ्ग आलिङ्गनम्।

२१४. सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि [८ । ३ । ७१]

परिनिविभ्यः परेषां सिवसहसुट्स्तुस्वञ्जामड्व्यवायेऽपि वा षत्व स्यात् । "झलो झलि" (८ । २ । २६) न्यस्वङ्क्त । न्यष्वङ्क्त । स्वसंयोगादपि-ल्लिटो वा कित्त्वम् । सस्वञ्जे । सस्वजे ।

२१५. सदिस्वञ्ज्यो· परस्य लिटि [८ । ३ । ११८]

अनयोरभ्यासात् परस्य सस्य षत्वं न स्याल्लिटि । परिसस्वञ्जे । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्षीष्ट । त्रपूष् लज्जायाम् । ऊदित्वाद् वेट् । अत्रपिष्ट । अत्रप्त । "तृफल" (६।४।१२२) इत्येत्त्वम् । त्रेपे । त्रपिता । त्रप्ता । ञम गात्रविनामे ।

निष्वजते इति । "दशसञ्जष्वञ्जा शपि" (६ । ४ । २५) इति नलोप । "परि-निविभ्य" (८ । ३ । ७२) इति षत्वम् । "उपसर्गात् सुनोति" (८ । ३ । ६५) इत्यादि च परिष्वजते इत्याद्यर्थम् । अनेनैव परिनिविभ्योऽपि सिद्धेऽपि सिवादिषु स्तुष्वजो पाठोऽड्व्यवायेऽपि विकल्पार्थं ॥ २१३ ॥

सिवादीनामिति । प्रत्यासत्तेः परिनिविभ्य इति सूत्रोपात्ता एव सिवादयो गृह्यन्ते इत्याह—षिवु इत्यादि । षिवु तन्तुसन्ताने । षह मर्षणे । सुडागमः परिष्करोतीत्यादि । ष्टुञ् स्तुतौ । ष्वञ्जिरुक्त । उभयत्र विभाषेयम् । स्तुष्वञ्जो "प्राक् सितात्" (८ । ३ । ६३) इति नित्ये प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते । न्यष्वङ्क्तेति । "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सिचो लोप । चो कु । अनुस्वारपरसवर्णौ । न्यस्वङ्क्तेति षत्वाभावे । स्वञ्जेरित्यादि वा कित्त्वमिति परमतमेतत् । तथा च 'असयोगाल्लिट् कित्' (१ । २ । ५) इत्यत्र श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनाम् इति वार्त्तिक व्याख्याय हरदत्त अत्र केचिद्वेति पठन्ति । सस्वजे इति । कित्त्वपक्षे 'अनिदिताम्' (६।४।२४) इति नलोप ॥ २१४ ॥

सदिस्वञ्जि । स्वञ्जिग्रहणमिह सूत्रे प्रक्षिप्तम् । सदेर्लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसख्यान-मिति वार्त्तिके दर्शनात् । परिषस्वजे इति । "स्थादिष्वभ्यासेन" (८ । ३ । ६४) इति प्राप्त परस्य निषिध्यते । पूर्वस्य तु भवत्येव । त्रपूष् । षित्व "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" (३।३।१०४) इत्यर्थं । त्रपा । त्रपते । ऊदित्वादितीति । "स्वरति" (७ । २ । ४४) इत्यनेन । अत्रप्तेति । इडभावे "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सिचो लोप । सयुक्तहल्मध्यस्थत्वाभावादाह—तृफलेत्येत्वम् ॥ २१५ ॥

ष्टुभ । विष्टोभते इति । "उपसर्गात्" (८ । ३ । ६५) इति षत्वम् । व्यष्टो-भिष्ट इति । अड्व्यवायेऽपि ष । तुष्टुभे । "शर्पूर्वा खय" (७ । ४ । ६१) इति तकारस्य शेष । स्तोभिषीष्ट । पण । पणे स्तुताविवेति । पण व्यवहारे स्तुतौ च ।

२१६. रधिजभोरचि [७ । १ । ६१]

अनयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । अजम्भिष्ठ । ष्टुभु स्तम्भे । विष्टोभते । व्यष्टोभिष्ट । तुष्टुभे । पण व्यवहारे स्तुतौ च । "गुपूधूप" इत्यायः । पणेः स्तुतावेवायप्रत्ययः । अनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । पणायति । वेति केचित् । पणायते । गोपायति । गोपायते । अपणायीत् । अपणिष्ट । पणायाञ्चकार । पणायाञ्चक्रे । पेणे । पणेर्व्यवहारे तु शतस्य पणते । पन च । पनायतीत्यादि । कमु कान्तौ ।

पन चेति पृथङ्निर्देशात् पनि स्तुतावित्यनेनैव सबध्यते इति स्थितम् । ततश्च "गुपूधूप" (३ । १ । २८) इत्यत्र स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात् पणेरपि स्तुतावेवार्थे आयप्रत्ययो नार्थान्तरे इत्यर्थ[1] । अत एव 'न चोपलेभे वणिजा पणायाम्" इति व्यवहारेऽप्याय प्रयुञ्जानो भट्टिर्भ्रान्त एवेत्युक्त तरङ्गिण्याम् । ननु पणेरप्यनुदात्तेत्त्वात् जुगुप्सते इत्यादिवत् आत्मनेपदेन भाव्यमित्याशङ्क्याह—अनुबन्धस्येत्यादि । अवयवे ह्यचरितार्थ लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवति । यथा गुपे, न चेह तथा[2] पणेर्व्यवहारे आयो नास्तीत्युक्तत्वात् । तत्रैव केवले शतस्य पणते इत्यादावनुदात्तेत्त्व तङर्थत्वेन चरितार्थमिति नायान्तस्य विशेषकम् । तत "शेषात्" (१ । ३ । ७८) इति परस्मैपदमेव भवतीत्यर्थ । **वेति केचिदिति** । ये व्यवहारेऽप्याय मन्यन्ते साहचर्यं च न नियामक सर्वत्रेति क्त्वोऽर्थग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । तथा च भट्टिकाव्ये व्यवहारार्थादप्यायप्रत्यय प्रयुक्त[3] इत्येतावदेव हरदत्त प्राह—न त्वयमप्रयोग इति । तन्मते चास्ति केवले चरितार्थमिति जुगुप्सते इतिवद् भवत्यात्मनेपदमिति भाव । तथापि पेणे इत्यादौ चरितार्थत्वेन नैतद् युक्तमिति सूचयितु केचिदित्युक्तम् । क्वचित्तु गोपायते इत्यप्युदाह्रियते तदपाणिनीयमेव । अपणायीत् इति । अतो लोपे सिच इट् । 'इट ईटि" लोप । अपणिष्टेति । आर्धधातुके आयाभावपक्षे 'अनुदात्तङित" (१।३।१२) इत्यात्मनेपदम् । अपणिषाताम् । पणा[4]याञ्चकारेति । "कास्प्रत्ययाद्" (३।१।३५) इत्याम् । कृञोऽनुप्रयोग । पेणे इति । आयाभावे द्वित्वमेत्वाभ्यासलोपौ । पणायिता । पणायात् । पणिषीष्ट । पणायिष्यते । पणिष्यते । मतान्तरे पणायिषीष्ट इत्याद्यप्युन्नेयम् । **शतस्य पणत इति** । 'व्यवहृपणो समर्थयो "(२ । ३ । ५७) इति कर्मणि षष्ठी । शत

---

१ इत्यर्थं इति नास्ति क० पु० ।

२ तथा इति नास्ति क० पु० ।

३. प्रयुक्त इति नास्ति क० पु० ।

४ पणायाञ्चकारेत्यारभ्य–अभ्यासलोपावित्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२१७ कमेर्णिङ् [३ । १ । ३०]

कमेर्धातोर्णिङ् प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे। उपधावृद्धिः। शप्तिबादि। गुणायादेशौ। कामयते। ण्यन्तत्वात् च्लेश्चङ्।

२१८ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः [७ । ४ । १]

चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात्।

व्यवहरतीत्यर्थः। पन च स्तुतौ वर्तते इत्यनुषङ्गः। पनायतीत्यादि। पणिवदाया-दीत्यर्थः। ननु चास्मान्नित्यमायप्रत्ययस्तत्र अनुदात्तस्य केवलेऽचरितार्थत्वादायप्रत्य-यान्ताद् नित्यमात्मनेपदेन भवितव्यम्। तथा च वोपदेवोऽपि इति पठित्वा पनायते इत्युदाजहार। तरङ्गिणीकारोऽप्येव प्रतिपेदे। तत्कथं परस्मैपदमुदाहृतमिति चेत्। सत्यम्। अस्यानुदात्तेत्व युजर्थं स्यात्। गुपेरिवास्मादपि कृतो न भवन्तीत्याप्रभा-षितमस्ति। एव चानुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वात्पणेरिव पनेरप्यायप्रत्ययान्तान्ना-त्मनेपदमित्याशय पश्याम। कमु। उदित्त्वात् णिङभावपक्षे कमित्वा कान्त्वेति। क्त्वाया "उदितो वा" (७ । ३ । ६) इति इड्विकल्पार्थम्। कान्तिरिच्छा॥ २१६॥

कमेर्णिङ्। स्वार्थे इति। अनिर्दिष्टार्थत्वात्। णकारो णेरिति सामान्यग्रहणार्थो वृद्ध्यर्थश्च। ङकार आत्मनेपदार्थ। **उपधावृद्धिरिति।** 'अत उपधाया" (७ । २ । ११६) इत्यनेन। अनिग्लक्षणत्वान्न "क्ङिति च" (१ । १ । ५) इति निषेध **शप्तिबादीति।** 'सनाद्यन्ता" (३ । १ । ३२) इति धातुत्वात् लडादीना स्थाने तिबादयस्तेषु परेषु शबित्यर्थ गुण। "सार्वधातुक" (७ । ३ । ८४) इत्यादिना। आयादेश। 'एचोऽयवायाव." (६ । १ । ७८) कामयते इत्यादि। **ण्यन्तत्वादिति।** "णिश्रि" (३ । १ । ४८) णीति णिङोऽपि सामान्येन ग्रहणात्॥ २१७॥

णौ चङ्यु। णावित्यङ्गापेक्षया सप्तमी। चङीति तु व्यपेक्षयेति। व्याचष्टे—चङ्परे णौ यदङ्गमिति। णाविति किम्[1]? चङि यदङ्गमित्युच्यमानेऽपीपचदित्यादौ न स्यात्। पाचीति चङि अङ्ग न तस्योपधाकार किं तर्हि चकार। णिलोपेऽपि कृते ([2]स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव। "चङ्परनिर्ह्रास" (वा०) इति स्थानिवद्भाव-निषेधो वार्त्तिककृतो न सूत्रकृत इति। ननु "येन नाव्यवधानम्" (न्या०) इति णिव्यवायेऽपि भविष्यति। नैतदस्ति। अलीलवदित्यादावे[3]तद्वचनसामर्थ्यादन्तरङ्ग-मपि वृद्धिभावादेश च बाधित्वा ह्रस्व स्यात्। न च पुनर्गुणेनेष्टसिद्धि। वृद्ध्या

---

१ अपापचीदिति क० पु०।
२. (स्थानिवद्भावादित्यारभ्य-इतीत्यन्तो ( ) नास्ति क० पु०।
३ वेकवचनेति क० पु०।

२१९ सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे [७ । ४ । ९३]

लघुनि धात्वक्षरे परेऽभ्यासस्य सन्वत् कार्यं स्यात् चङ्परे णौ न त्वग्लोपे ।

२२०. सन्यत. [७ । ४ । ७९]

अभ्यासस्यात ईकारः स्यात् सनि ।

पूर्वं बाधितस्येदानी भ्रष्टावसरत्वेन पुन प्रवृत्त्ययोगात् । तथादीदपत् इत्यत्र ह्रस्वेन पुक् बाध्येतेति णावित्युक्तम् । चङि किम् ? कामयते कारयति । उपधाया किम् ? अचकाड्क्षत् । ह्रस्वश्रुत्योपस्थितमजित्येतत् णावित्यनेन विशेषयिष्यते अङ्गस्याव-यवो योऽच् तस्य णौ परे इति । तत्र च येन नाव्यवधानमित्येकेन वर्णेन व्यवधाने भविष्यति नानेकेन । एव तह्युंपधाग्रहणमुत्तरार्थम् इति स्थितमाकरे ।। २१८ ।।

सन्वल्ल इति । परग्रहणं च बहुव्रीहिप्रतिपत्त्यर्थम् । चङ्परो यस्मात् स चङ्-पर । स च सामर्थ्याण्णिरेव गृह्यते । णेरन्यस्य चङ्परस्याभावात् । नन्वचकमते-त्यत्र मकारोऽपि (सम्भ[1]वति अदुद्रुवदिति चकार सभवति । नैतदस्ति । चङ्पर इत्यङ्गस्य विशेषणम् । चङ्परे यदङ्ग तस्य योऽभ्यासस्तस्य । लघुनि धात्वक्षरे परे इति । न च मकारे वकारे वा पूर्वमङ्ग भवतीति । पर्यालोच्याह—चङ्परे णौ यदङ्गमिति । अक्षरे इति । अनुच्यते 'ह्रस्व लघु" (१ । ४ । १०) इति वचनाच्च । सन्वदिति । सनीव सन्वत् "सन्यत" , ७ । ४ । ७९) इत्यादि त्रिसूत्र्या यत्कार्यमुक्त तदत्रापि भवतीत्यर्थं । न त्वग्लोप इति अगिति प्रत्याहार । चङ्पर इति सम्बन्धाद् णौ अको लोपे सति नेत्यर्थं । तेन चमुप्रभृतीनामुदित्त्वेऽपि न निषेध । लघुनि किम् ? अततक्षत् । "सयोगे गुरु" (१ । ४ । ११) इति तकाराकारो गुरुर्न लघु । चङ्ग्रहण किम् ? अह पपच । परग्रहण किम् ? चङ्येव केवले मा भूत् अचकमतेति । अनग्लोपेति किम् ? अचकथत् ।। २१ ।।

सन्यत (तपर[2]करण मुखसुखार्थम् अभ्यासे दीर्घासभवात् । ये त्वाहु पापच्यते. सनि पापचिषते । अत्र मा भूत्। तदसत्। सनि योऽभ्यास सन्निमित्त इति विज्ञानादप्यत्रा-प्रसङ्गात् ।। २२० ।।

---

१ सभवतीत्यारभ्य. सवर्त त्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२ तपरकरणमित्यरभ्यलघुनोत्यादीत्यन्तो नास्ति क० पु० । किं तु लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे इति सर्वमनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह - लघुनीति पाठो वर्तते ।

२२१. दीर्घो लघोः [७ । ४ । ९४]

लघुनि धात्वक्षरे परे हलादेर्लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात् चङ्परे णौ न त्वग्लोपे ।

२२२ णेरनिटि [६ । ४ । ५१]

अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् । इयङ् । गुणादेरपवादः । अचीकमत । णिङभावपक्षे "कमेश्चङ् वाच्यः" (वा०) णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत ।

दीर्घो लघोरिति । लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे इति सर्वमनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह-लघुनीत्यादि ।) हलादेरित्यङ्गस्य विशेषणम् । तेन औणु नवदित्यत्र न भवति । एतच्च सामर्थ्याल्लब्धमाचार्यैर्व्याख्यातम् । तथा हि—अयमत्र सूत्रार्थ । चङ्परे णौ यदङ्ग तस्य योऽभ्यास इति । अजादेस्तु "अजादेर्द्वितीयस्य" (६ । १ । २) इति वचनादङ्गावयवस्याभ्यासस्य नाङ्गस्येति माधवोक्त । एव तु अचीचकासत् इत्यत्रापि तदुदाहृते न भवितव्यमिति स्वोक्तिविरोधश्च । अवयवावयवश्च समुदायप्रत्यवयवो दृश्यते इत्यप्यन्यत्र स्थितमिति चिन्त्यमेतत् । यत्तु प्राचोक्तम्—हलादिरित्यर्वाचीनमतेनोक्तम् इति । एव तु स्वमते दीर्घो भवतीत्युक्तमित्याभाति । तच्चैतद्धातुवृत्त्यादौ साक्षाद् दूषितत्वादुपेक्ष्यम् । उच्यते । अवयवावयव समुदायावयव इति न सार्वत्रिकम् यत्त्वचीचकासदित्युदाहृत तत्परमतेनेति वक्ष्याम ॥ २२१ ॥

णेरनिटि । णिच्णिङो सामान्यग्रहणम्—णेरिति । **इयङ् गुणादेरपवाद इति** । सर्वस्य विषयस्य तैराक्रान्तत्वादनवकाशो लोपस्तान् बाधते इत्यर्थ । तथा च वार्त्तिकम्–ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्य पूर्वविप्रतिषेधेन वा०) इति । इयङ् । अततक्षत् । यण् । आटिटत् । गुण । कारणा । वृद्धि । कारक । दीर्घ । कार्यते । यद्यपि द्वित्वात् परत्वादादौ णिलोप उदाहर्तुमुचितस्तथाप्युक्तकार्याणा णिसापेक्षत्वात् प्रत्ययलक्षणेनापि तद्बुद्धेरनपायात् सकलकार्यापवर्ग एव तन्निवृत्तिरुचितेति शास्त्रप्रासक्रम उपेक्षित । एष तु न्याय्य । कम् इ अत इति स्थिते नित्यत्वाण्णिलोप इति वचनाच्च णिलोप । तस्य स्थानिवत्त्वादुपधावृद्धि । द्वित्वात्परत्वादुपधा ह्रस्व । ननु नित्य द्वित्वम्, कृताकृतप्रसङ्गित्वात्। मैवम्। ह्रस्वोऽप्येव नित्य । उभयोश्च नित्ययोः परत्वाद् व्यवस्था । यत्र तर्हि ह्रस्वो नित्यस्तत्र पूर्वं द्वित्व स्यात् । यथैधतेर्णिचि चङि कृताकृतप्रसङ्गित्वाद् "अजादे" (६।४।२) इति नित्यं द्वित्वं ह्रस्व । कृते द्वित्वे ह्रस्वभाविनी–उपधा नास्तीत्यप्रवृत्तेरनित्यस्ततश्च मा भवानेदिधत् इति प्राप्नोति-इनि इदिधदिति चेष्यते ' न माङ्योगे" (६ । ४ । ७४) इत्यादौ निषेधात् । नैष दोष । ओणे

२२३. अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु [६ । ४ । ५५]

"आम्-अन्त-आलु-आय्य-इत्नु-इष्णु" एषु णेरयादेशः स्यात् । कामयाञ्चक्रे । चकमे । इडादित्वान्न णिलोपः । कामयिता कमिता । अय गतौ । अयते ।

ऋदित्करण ज्ञापक नित्यमपि "अजादेर्द्वितीयस्य" (६ । १ । २) द्वित्व बाधित्वा पूर्वमुपधाह्रस्व एव भवतीति । पूर्वं हि द्वित्वे मा भवान् उणिणदित्यत्रापि ह्रस्वभाविनी उपधा नास्तीति ह्रस्वाप्रसङ्गात् कि तन्निषेधार्थेन ऋदित्करणेनेति । ततो द्वित्वम् । हलादि शेष । कुहोश्चुत्वम् अडागम । सन्वद्भाव इत्वम् । दीर्घ । ननु लघुनीत्युच्यते[1] न चात्राभ्यासात्पर लघु पश्याम । ककारेण व्यवधानात् । वचनाद् व्यवधानेऽपि स्यादिति । मैवम् येन नाव्यवधानम् इत्येकेन वर्णेन व्यवधाने भविष्यति [2]नान्येनाप्येकेन । यद्येवमचिक्षणदित्यत्रापि न स्यात् नैष दोष । "अत् स्मृदृत्वर" (७।४।९५) इतात्त्वविधान ज्ञापक भवति [3]सयोगव्यवधानेऽपीत्वमिति । तेनाज्झल्समुदायव्यवाय एव न भविष्यति । अचीकमेतामित्यादीति । णिङभावपक्षे इति [4]"आयादय" (३।१।३१) इति विकल्पितत्वात् । चङ् वाच्य इति । "णिश्रि" (३।१।४८) इत्यस्याप्राप्तेर्वचनम् । अचकमतेति "चङि (६ । १ । ११) इति द्वित्वम्, अकमिष्टेति त्वप्रयोग एव ॥ २२ ॥

अयामन्त इति । णिलोपापवाद । मात्रालाघवाय नेति वाच्येऽयादेशवचन "ल्यपि लघुपूर्वात्"(६।४।५६) इत्येवमर्थम् । [5]प्रस्तनय्य । न ह्यत्र गुणायौ सभवत इति । आम् । "कास्प्रत्यय" (३। ।६५) इति विहित । अन्त "झोऽन्त" (७ । १ । ३) । गण्डयन्त । मण्डयन्त । औणादिकौ झच् । आलु स्पृहयालु । "स्पृह" इत्यादिनोणादिसूत्रेणोक्त । आय्य स्पृहयाय्य । "ऋदक्षिस्पृहिभ्य आय्य" इत्यौणादिक । इत्नु औणादिक । स्तनयित्नु । इष्णु पारयिष्णु "णेश्छन्दसि" (३।२।१३७) इति इष्णुच् । कामयाञ्चक्रे इति । प्रत्ययाञ्चक्रे इति । प्रत्ययान्तत्वादाम् । णेर्लोपे प्राप्तेऽयादेश । कृञोऽनुप्रयोग । आम्प्रत्ययवदित्यात्मनेपदम् । चकमे इति । णिङ्भावपक्षे लिटि द्वित्वादि । कामयिषीष्ट । कमिषीष्ट । कामयिष्यते । कमिष्यते[6] । अये । अयते इति । अनुदात्तत्वादात्मनेपदम् । कथ तर्हि "उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ" इति माघ.। इण आदादित्वा

१ इत्युच्यमाने इति क० पु० ।

२ नानेकेति ख० पु० ।

३ विधानेऽपि क० पु० ।

४ आयादय इति विकल्पितत्वादिति नास्ति क० पु० ।

५ प्रस्तनय्यने इति क० पु० ।

६ अयतेस्तूदयमान इति स्यात् इति नास्ति क० पु० ।

२२४. उपसर्गस्यायतौ [८ । २ । १९]

अयतौ परे उपसर्गरेफस्य लत्वं स्यात् । प्लायते । पलायते । पल्ययते । "प्रत्ययः (३।१।१) इति ज्ञापकात् प्रतेर्न । प्रत्ययते । निस्दुस् एतयो रेफस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते । दुरयते । आयिष्ट । आयिढ्वम् । आयिध्वम् ।

दुय्यतीति स्यात् । उच्यते । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् । तेन लभन्ति पुनरुत्थानम् इत्याद्यपि सिध्यति । अत एव वोपदेवोऽपि एतदनुसारादय गतावित्युभयपदिनमपाठीत् । अयते पचाद्यजन्तादाचारक्विपि शतरि रूपम । अन्ये तु इट किट कटी गताविति भ्वादिष्विकारमपि धात्वन्तर प्रश्लिष्यन्ति तस्य च परस्मैपदमुपवर्णयन्ति ॥२२३॥

उपसर्गस्यायतौ । अयतावित्यनेन रेफो विशिष्यते प्राधान्यात् न तूपसर्गस्तेन प्रत्ययते इति प्रतेर्न भवति तिशब्देन व्यवधानादित्याह—उपसर्गरेफस्येति । यद्येव प्लायते पलायते इत्यादावपि न स्यात् अकारेण व्यवधानात् । सवर्णदीर्घे कृते नास्ति व्यवधानम् । अजादेश पूर्वविधौ स्थानिवदिति व्यवधानमेव । न च पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति निषेध । 'तस्य दोष । 'सयोगादिलोपलत्वणत्वेषु" (वा०) इति सापवादत्वात् । सत्यम् । येन नाव्यवधानम्" इत्येकवर्णेन व्यवधानमाश्रयिष्यते नानेकेन । एव च पल्ययते इति श्रूयमाणेन यकारेणापि व्यवधाने न भवति । ननु निर्दुरो रेफान्तयोरव्यवधान सम्भवति । मैवम् । यद्येतावत् प्रयोजन स्यात् निर्दुरोरयतावित्येव वदेत् । उपसर्गग्रहणात्तु व्यवायेऽप्येकेन भवति । ये त्वाहु अयतावित [१]श्रुतत्वादुपसर्गस्य विशेषणम् । अयतौ परे य उपसर्गस्तस्य यो रेफ इति । एव च व्यवधाने भविष्यति । यद्येवम्, प्रत्ययते इत्यत्रापि प्राप्नोति इत्याशङ्क्य तन्मतेऽपि परिहारमाह—प्रत्यय इति ज्ञापकादिति । 'प्रत्यय" (४।१।२) "परश्च" (४।१।३) इति सौत्रनिर्देशादित्यर्थं । प्रतिपूर्वस्यायते "पुसि सज्ञाया घ. प्रायेण" (३।३।११८) इति घान्त[३]स्येद रूपमिति पक्षे ज्ञापकम् । ये तु प्रतिपूर्वादण एग्चि रूपमेतदित्याहु, तन्मते अयतेरभावात् लत्वाप्रसङ्गान्न ज्ञापकमेतत् । कथ तर्हि प्रत्ययित इति । अजन्तादेवेण प्रतिपूर्वात्तारकादित्वादितचि भविष्यति–एव चायतौ प्रतेर्भवत्येव लत्वम् प्लत्ययते[४] इत्याहु । अन्ये तु प्रतिपूर्व

---

१ अय इति नास्ति क० पु० ।

२ प्युतत्वादिति क० पु० ।

३ घान्तस्येदम् रूपमित्यारभ्य—इति च भविष्यतीत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० । तत्स्थाने प्रतिपूर्वादितचिभविष्यतीति पाठ. ।

४. प्लयते इति क० पु० ।

२२५. दयायासश्च [३ । १ । ३७]

'दय्-अय्-आस्' एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयाञ्चक्रे । दय दानगतिहिंसादानेषु । अदयिढ्वम् । अदयिध्वम् । दयांचक्रे । स्फायी वृद्धौ । स्फायते । चायस्फायप्यायामिड् वेति केचित् । अस्फायिष्ट । लोपो व्योर्वलि । अस्फात् । पस्फाये । ओप्यायी वृद्धौ ।

स्यायते प्रयोगमेव नेच्छन्ति । अथ निरयते दुरयते इत्यत्र कस्मान्न स्यादत आह–निस्दुस इत्येतयोरिति सान्तया "ससजुषो रु" (८।२।६६) इति रुत्वम्, तच्च "पूर्वत्रासिद्धम्" (८ । । १) इति लत्व प्रत्यसिद्धमित्यर्थ । "निर कुष" (७ । २ । ४६) "सुदुरोरधिकरणे" (वा०) इत्यादिनिर्देशाद् रेफान्तावप्युपसर्गौ स्तस्तयोस्तु भवितव्यमेव लत्वेन । आयिष्ट । आयिड्ढ्वम् । आयिध्वमिति । विभाषेट " (८ । ३ । ७९) इति वा मूर्धन्य "ध्वे सलोपो[१] वा" (वा) सस्य द इति पक्षे आयिद्ध्वमित्यपि । अयिता । अयिषीष्ट । अयिषीध्वमित्यादि नेयम् ॥ २२४ ॥

दयायासश्च । अत्र दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु इति पठन्ति । दयते । अदयिष्ट । अदयिड्ढ्वम् । अदयिध्वम् इति "विभाषेट." (८ । ३ । ७९) इति वो मूर्धन्य । सलोपाभावे अदयिद्ध्वमित्यपि । दयाञ्चक्रे) "दयायासश्च" (३ । १ । ३७) इत्याम् । दयिषीढ्वम् । दयिषोध्वमिति । स्फायी । ईदित् । 'श्वीदिता निष्ठायाम्" (७ । २ । १४) इति इडभावार्था भवति । 'स्फाय स्फी निष्ठायाम्" (६ । १ । २२) इति नित्ये स्फीभावे कृते एकाच. स्वरान्ता इत्येवानिट्त्वसिद्धे तस्मादनुदात्तेत्त्वमात्रमस्य फलमित्याहु. । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदी । स्फायते । स्फायन्निर्मोकसन्धरीति मुरारे परस्मैपदप्रयोग. प्रमाद । अनुदात्तेत्त्वलक्षणात्मनेपदानित्यत्वाद्वा समर्थनीय । चायृ इति । चायृ पूजानिशामनयो । स्फायी ओ प्यायी वृद्धौ । केचित् त्रिमुनीतरे । अस्फास्तेति । इडभावे यलोप । परस्मैपद इत्युक्तेर्नेट्सकौ । अस्फासाताम् । अस्फाद्ध्वम् । पक्षे अस्फायिढ्वम्, अस्फायिध्वम् । पस्फाय । "शपूर्वा खय" पस्फायिषे । क्रादिनियमान्नित्यमिट् तेन च पस्फासे इति विकल्पो न । ध्वमि[२] प्राग्वत् । स्फायिता । स्फाता । स्फायिषीष्ट । स्फासीष्ट । षीध्वमि प्राग्वत् । स्फायिष्यते । स्फास्यते । ओप्यायी । ओदित् पीन इति निष्ठानत्वार्थं । ईदित्त्वम्, आप्यान, प्रप्यान इति निष्ठाया पीभावाभावेऽनिट्त्वार्थम् । पीभावे तु स्वरान्ता[३] इत्येवानिट्त्वसिद्धे प्यायतेर्लुङि प्रक्रियामाह—॥ २२५ ॥

---

१ ध्वेसलोपाचेति क० पु० ।

२ ध्वमिति इति क० पु० ।

२२६ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् [३ । १ । ६१]

दीपादिभ्यश्च्लेश्चिणादेशः स्याद्वा एकवचने तशब्दे परे।

२२७ चिणो लुक् [६ । ४ । १०४]

चिणः परस्य तप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। अप्यायि। अप्यायिष्ट। अप्यास्त।

२२८. लिड्यङोश्च [६ । १ । २९]

लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात्. पिप्ये। प्यायिता। प्याता। तायृ सतानपालनयोः। "दीपजन" (३ । १ । ६१) इति वा चिण्। अतायि।

दीपजनेति। दीपी दीप्तौ। जनी प्रादुर्भावे। बुध अवगमने। पूरी आप्यायने। तायृ सतानपालनयो। ओ प्यायी वृद्धौ। दीपादिभिरात्मनेपदिभि साहचर्यादिह जन जनने, बुध बोधने इति परस्मैपदिनो ग्रहणम। तेनाभ्या कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदे तशब्देऽपि न भवति। तशब्दे इति। "चिण् ते पद" (३ । १ । ६०) इत्यतोऽनुवृत्ते। "तस्थस्थमिपाम्" (३ । ४ । १०१) इति विहितस्य परस्मैपदमध्यमपुरुषबहुवचनभ्रमनिवृत्त्यर्थमाह—एकवचन इति। नित्यात्मनेपदिभ्यो दीपादिभ्योऽन्यस्य तस्यासभवात्। "चिण" (६ । ४ । १०४) इत्यत्रापि तस्यैव ग्रहणादिति भाव। अय विकल्प कर्तर्येव। "णिश्रि" (३ । १ । ४८) इत्यत कर्तरि इत्यनुवृत्ते। भावकर्मणोस्तु 'चिण् भावकर्मणो" (३ । १ । ६६) इति नित्यमेव भवति। परत्वाच्च॥ २२६॥

चिणो लुक्। लुगिति प्रत्ययादर्शनस्य सज्ञा। न च चिण परोऽन्य प्रत्यय सभवति तशब्द एव विधानात्। न त्वय सभवति, अकारितरामिति। मैवम्। "असिद्धवदत्राभात्" (६ । ४ । २२) इति तल्लोपस्यासिद्धत्वेन तरबादेर्लोपस्याप्रसङ्गात्। व्यक्तौ पदार्थे प्रतिलक्ष्य लक्षणभेदेन चिणो लुक् चिणो' लुक प्रत्येवासिद्धो भवतीति सिद्धान्तादित्यालोच्याह-तप्रत्ययस्य लुक् स्यादिति। अप्यायिष्टेति। चिणभावे सिच् इट् षत्वम्। ष्टुत्वम्। आप्यास्तेति। "चायृस्फायप्यायामिड वा" (वा०) इति सिच इडभावे यलोप। अप्यायिषाताम्। आप्यासाताम्। आप्यायिढ्वम्। आप्यायिध्वम्। अप्याध्वम्। अप्याद्ध्वम्॥ २२७॥

लिड्यङोश्च। पिप्ये इति। परत्वादादौ पीभावे पुन प्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम्। 'एरनेकाच" (६ । ४ । ८२) इति यण्। प्यायिता। प्याता। वेट्। प्यायषीष्ट।

---

१ इष्यान इति क० पु०।

२ चिणो युक्येवासिद्धो इति क० पु०

अतायिष्ट । शल चलने संवरणे च । अशलिढ्वम् । अशलिध्वम् । षेवृ सेवने । "परिनिविभ्य·" (८ । ३ । ७०) इति षत्वम् । परिषेवते। न्यषेविष्ट । निषिषेवे । एभ्यः किम् ? प्रतिसेवते । काशृ दीप्तौ । काश आम् वेति केचित् । काशामास। चकाशे । कासृ शब्दकुत्सायाम् ।"कास्प्रत्ययात्" (३।१।३५) इत्याम् । कासाञ्चक्रे । वेति केचित् । चकासे । ईह चेष्टायाम् । ऐहिढ्वम् । ऐहिध्वम् । ईहाञ्चक्रे । ईहिता । गाङ् गतौ । गातेः शपि कृते प्रकृत्याश्रयत्वा-दादौ सवर्णदीर्घः । तेन"आतो ङितः"(७।२।८१) इति इय् न । गाते।"आत्मने-पदेष्वनतः" (७।१।५) गाते। गासे । गाथे । गाध्वे । गै आते आलोप इत्येके। गे । गावहे । गामहे । गेत। गेयाताम् । गेरन् । गाताम् । गै । गावहै । गामहै । अगात् । अगाताम् । अगास्त । जगे । गाता । गासीष्ट ।रुङ् गतौ भाषणे च। अरविष्ट। अरविढ्वम् । अरविध्वम् । मतान्तरे इड् वा । लिटि तु नित्यम् । रुरुविषे । देङ् पालने। दयते ।

प्यासीष्ट। ध्वमि[1] प्राग्वत् । प्यायिष्यते । प्यास्यते । तापृ । सतान । प्रबन्ध । ऋदित्त्वम-ततायदित्यत्र "नाग्लोपि" (७ । ४ । २ चङि उपधाह्रस्वनिषेधार्थम् । तायते । तायेताम्। तायि इति । चिण्पक्षे "चिणो लुक्" (६ । ४ । १०४)। अतायिष्टेति । चिणभावे सिच इट् । अतायिढ्वम् । अतायिध्वम् । अतायिद्ध्वम् । तताये । ध्वमि 'विभाषेट" (८ । ३ । ७९) इति वा ढत्वम् । शल । शलते । अशलिढ्वम् । अश-लिध्वम् । इति वा ढत्वम्। शेले। शेलिढ्वे। शेलिध्वे। शलिता । शलिषीष्ट । षाध्वमि वा ढत्वम् । अय गत्यर्थे ज्वलादौ परस्मैपदी । तस्य शलतीत्याद्यपि। षेवृ । "परिनिविभ्य" (८ । ३ । ७०) इति षत्वमिति । षेवते षोपदेशस्य "धात्वादे ष स" (६ । १ । ६४) इति सत्वे कृते "सात्पदाद्यो" (८ । ३ । १११) इति निषेधे प्राप्तेऽनेन षत्वम् । दन्त्यसकारादिरप्ययमस्तीति न्यासरक्षितादिमतम् । तस्य त्वप्राप्त षत्वमनेन विधीयते इत्यर्थ । न्यषेविष्टेति । प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि" (८ । ३ । ६३) इति षत्वम् । निषेविढ्वम् । "विभाषेट (८ । ३ । ७९) इति वा ढत्वम् । निषिषेड्ढ्वे । 'स्थादिष्वभ्यासेन" (८ । ४ । ६४ इति षत्वम् । केवलस्य तु सेवते । सिषेवे । सिषेविढ्वे । सिषेविध्वे । अषोपदेशस्य तु सिसेवे इत्यादौ "आदेशप्रत्यययो" (८ । ३ । ५९) इति षत्व न भवति। सेविता । सेविषीष्ट।

---

१ षीध्वमिति इति क० पु० ।

ध्वमि[1] प्राग्वत्। एभ्य[2] किमिति उपसर्गादित्येवानुवर्तेत कि परिनिविभ्य इत्यनेनेत्यर्थ। काशृ। ऋदित्त्वमचकाशदिति चङि ह्रस्वाभावार्थम्। तालव्यान्तोऽयम्। काशते। काश आम्वेति[3] क्वचित्। केचित् काश्प्रत्ययादिति तालव्यान्त पठन्ति इत्यर्थ। चकाशे। चकाशिध्वे। अनिण्परत्वान्न ढत्वम्। काशिता। काशिषीष्ट। कासृ दन्त्यान्तोऽयम्। कासते। अकासिष्ट। वेति केचित् इति। ये काश्प्रत्ययादिति शान्त पठन्ति ते दन्त्या[4]न्तादाम नेच्छन्ति इत्यर्थ। ईह। ईहते। ऐहिढ्वम्। ऐहिध्वमिति। 'विभाषेट" (८।३।७९) इति वा ढत्वम्। ईहाञ्चक्रे इति। इजादेश्च" (३।।३६) इत्याम्। ईहिषीष्ट। ईहिषीढ्वम्। ईहिषीध्वम्। गाङ्। अनिट्[5]। गाते इति शप् सवर्णदीर्घ। गाअ आते इति स्थिते सवर्णदीर्घात्परत्वात् आतो ङित" (७।२।८१) इतोय् प्राप्नोति। तत्रादगुणे गेते इति स्यात् अत आह—शपि कृते इति। पूर्वं पूर्वं स्यादन्तरङ्गम् पर[6] पर स्याद्बहिरङ्गम् इत्यन्तर्भूतधातुशवाश्रयुत्वाद् वर्णमात्राश्रयत्वाच्चान्तरङ्गे दीर्घे कर्तव्ये बहिर्भूतङिदपेक्षत्वादङ्गप्रत्ययङिदाश्रयतया बहूपेक्षत्वेन च बहिरङ्गत्वादियादेशस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादित्यर्थ कृते च सवर्णदीर्घेऽत परम् अकारो नास्तीति इय् न भवतीत्याह—तेनेति। न च सवर्णदीर्घस्यादिवद्भावेनात परत्वमाकारस्य। वर्णाश्रयत्वेनान्तादिवद्भावाभाव इति स्थितत्वात्। न च वार्णादाङ्ग बलीय इति सवर्णदीर्घात् प्रागेवेयादेश स्यादिति वाच्यम्। यदयमङ्गात् परस्येत्यङ्गस्य न भवतीति माधवेनाद्युक्तत्वात्। आत्मने इत्यादि। अनेन [7]झस्यादादेश इत्यर्थ। गाते इति। गा अ झ इति स्थिते प्राग्वदादौ सवर्णदीर्घ कृते वर्णाश्रयत्वेनादिवद्भावोऽपि नास्तीत्यनत इति पर्युदासाभावात् झस्याद्भावो भवति। एव च त्रिष्वपि वचनेषु समान रूप भवति। एति[8]आलोप इति केचित्। अर्वाचीनमतमेतत्। गै इति आलोपाभावे "वृद्धिरेचि" (६।१।८८) "अतो गुणे" (६।१।९७) इति पररूप तु नास्ति पूर्ववत्सवर्णदीर्घे कृतेऽतोऽभावात्। "आतो लोप इटि च" (६।४।६४) इत्यपि न भवति। आर्धधातुकस्येटस्तत्र ग्रहणात्। गेतेति। लिङ सीयुट् सलोप। यलोप। आद् गुण। गेयातामिति। वल्परो नास्तीति न यलोप। वचनत्रयेऽपि समानत्वात्तन्त्रेणोदाहृतम्। गास्व।

१ षीध्वमिति क० पु०।
२ एभ्य इति किमिति क० पु०।
३ आम्वेति क० पु०।
४ दन्त्यान्तादिम् इति क० पु०।
५ आते इ इति क० पु०।
६ पर स्यादिति क० पु०।
७ रुसादादेश इति क० पु०।
८ एतीत्येव क० पु०।

गाथाम्। गाध्वम्। गै इति। एति आलोप इति तु न भवति एत ऐत्वे कृते एतोऽभावात्। प्रागपि न भवति अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं वृत्तेनाटा व्यवधानात्। अगात। लङ्। अगातामिति। आतामि। झे त्वदादेशे अगातेत्यत्र ज्ञेयम्। अगाथा। अगाध्वम्। आद् गुण। अगे। अगावहि। अगास्तेति। लुङि सिच "एकाच" (७।२।७०) इति नेट्। परस्मै देष्वित्युक्तर्न सगिटौ। अगासाताम्। अगासत। अगास्था। अगासाथाम्। 'धि च" (८।२।२५) इति सलोप। वा सस्य द अगाद्ध्वम्। अगाढ्वम्। अगासि। अगास्वहि। जग इति। 'लिटस्तझयोरेशिरेच्" (३।४।८ द्वित्वम्। ह्रस्व। कुहोश्चु। "आतो लोप इटि च" (६।४।३४) इत्यालोप। जगाते। जगिरे। जगिषे। जगाथे। जगिध्वे। जगे। जगिवहे। जगिमहे। ञिटि क्रा'दनियमादिट्। गातेति। 'गाङ्कुटादि" (१। ।१) इति सूत्रे इङादेशस्य गाङो ग्रहणादस्मात् परस्य न ङित्त्वम्। तेन 'घुमास्था" (६।४।६६ इतीत्व न। गासोष्टेति। आशिषि लिङ सोयुट्, सुट् तिथो। यलोपे षत्वम्। ष्टुत्वम्। गासोयास्ताम्। गासारन्। गासोष्ठा। गासीयास्थाम्। गासीय। गासीवहि। गास्यते। अगास्यत्। अय च धातुरादादिक इति "गापोष्टक्" (३।२।८) इत्यत्र स्थितम्। न्यासपदमञ्जर्यादिषु शपि वाऽस्य प्रयोजन न दृश्यते। स चात एव शपि पाठसामर्थ्यादन्तरङ्गमपि सवर्णं दीर्घं बाधित्वा 'आतो ङित" (७।२।८१) इत्यकाराश्रयकार्यसिद्धिप्रयोजनस्य"दिति वाच्यम्[1]। यत्र क्वचित्पठितव्यस्य तत्र पाठे पाठसामर्थ्यानुपपत्तेरभावात्। न्याय्यप्रक्रियाबाधेनालौकिकप्रयोगकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च। एव च रूपे फले च विशेषाभावादयमिहैव कैश्चित्पठित इति बोध्यम्। रुङ् भाषणे अन्ये च रोषणे चेति पठन्ति। रोषण कोपोत्पादनम्। सेट्। रवते[2]। अरविष्टेति। लुङि सिच इट्। षत्वष्टुत्वे। अरविषाताम्। अरविषत। अरविढ्वम् इत्यादि "विभाषेट" (८।३।७९) इति वा ढत्वम्। मतान्तरे इड् वेति[3]। रुद्रुसुनुधातूना लिट विनेड् वेति केचिदित्युक्तं। तेनेडभावपक्षे अरोष्टाम्। अरोषाताम्। अरोढ्वम्। अराषि। अरोष्वहीति नेयम्। लिटि तु रुरुवे। रुरुवाते। रुरुविरे। लिटि तु नित्य लिट विनेत्युक्तं। मतान्तरेऽपि न[4] विकल्प इत्यर्थ। रोता। रविता। रोषाष्ट। रविषोष्ट। रविषाध्वम्। रविषाढ्वम्। रविषोद्ध्वम्। रविष्यते। रोष्यते। रुशब्दे इत्यादौ रु परस्मैपदी। देङ्। अनिट्। दयते इति। शप्ययादेश ॥ २२८ ॥

---

१ वाच्यमिति नास्ति ख० पु० ।

२. रव इति क० पु० ।

३ अद्वेति क० पु० ।

४ न इति नास्ति क० पु० ।

२२९. स्थाघ्वोरिच्च [१ । २ । १७]

अनयोरिदन्तादेशः स्यात् सिच्च कित् स्यादात्मनेपदेषु । कित्त्वान्न गुणः ।

२३०. ह्रस्वादङ्गात् [८ । २ । २७]

ह्रस्वादङ्गात् परस्य सिचो लोपः स्याज्झलि । अदित । अदिषाताम् । अदिथाः । अदिढ्वम् ।

२३१. दयतेर्दिगि लिटि [७ । ४ । ९]

देङो दिगिरादेशः स्याल्लिटि । दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यते । दिग्ये । दिग्याते । दाता । दासीष्ट । डीङ् विहायसा गतौ । अडयिष्ट । डिड्ये । डयिता । गुप गोपनकुत्सनयोः । जुगुप्सते । मान विचारणे ।

स्थाघ्वोरिति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । दाधा घ्वदाप् । चकारेण सिच् किदिति समुच्चीयते इत्याह—सिच्च कित्स्यादिति । **कित्त्वान्न गुण इति** । इत्त्वविधानं गुणार्थमेव स्यादिति । न तत्सामर्थ्याद् गुणाभाव शक्यो वक्तुमिति भाव ॥ २२९ ॥

अदितेति । "आदेच उपदेशेऽशिति" (६ । १ । ४५) इत्यात्त्वम् । अदिढ्वम् इति । "इण षाध्वम्" (८ । ३ । ७८) वा ढत्वम् ॥ २३० ॥

दयतेर्दिगि लिटि । देङोऽत्र ग्रहणं न दय दानगतिहिंसादानेषु इत्यस्य । तस्य "दयायासश्च" (३ । १ । ३७ इत्याम्विधानाद् इत्याह—देङ् इति दिगिरादेश स्यादिति । सूत्रे त्वविभक्तिको निर्देश । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया सौत्रत्वाद्वा दिग्यादेशेन द्वित्वबाध इति । नाप्राप्ते द्वित्वेऽस्यारम्भात् इति भाव । ननु दयतेर्यत्प्राप्त द्वित्व तदादेशेन बाध्यता नाम यत्पुनरादेशस्य प्राप्त तत्कथ बाध्यते न ह्येतस्मिन्नाप्राप्तेऽस्यारम्भ कथमन्यथा पिप्ये आचख्ये इत्यादेशस्य द्वित्व भवति । अत्राहु बाध्यबाधकभावे द्वैतम् । लक्ष्य वा लक्षणेन बाध्यते लक्षण वा । तत्राद्ये पक्षे स्यादेतत् दूषणम् द्वित्वशास्त्रस्याबाधितत्वात् । द्वितीये तु दिग्यादेशशास्त्रेण द्वित्वशास्त्रमेव बाधितमिति न पुन प्रसङ्ग । पाख्याञ्शास्त्राभ्या तु पूर्वं प्रवृत्त लक्ष्यमेव बाधित न तु शास्त्रमिति तदादेशे पुन प्रवर्तते । यद्वा पीख्याञो लिट्यार्धधातुके इति विषयसप्तमीत्यौत्तरकालिक द्वित्वमिति न ताभ्या बाध्यते । दिग्यादेशस्तु परसप्तमीत्वात् समकालप्राप्त द्वित्व बाधिष्यते इति । तमेव विषयविवेक दर्शयति–इष्यते इत्यनेन । यत्र बाध इष्यते तत्र लक्षणस्य बाधो व्याख्येय । परसप्तमी वा । यत्र तु नेष्यते तत्र लक्ष्यस्य बाधो विषयसप्तमी चाश्रयितव्येति । दिग्ये इति । "एरनेकाच" (६ । ४ । ८२) इति

२३२. मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य [३।१।६]

एभ्यः सन् स्यादभ्यासस्य च दीर्घः। "सन्यतः" (७।४।७९) इतीत्त्वम्। ततो दीर्घः। मीमांसते। बध निन्दायाम्। भष्भावः चर्त्वम्। बीभत्सते। द्युत दीप्तौ। द्योतते।

यण। डीङ्। विहायसा आकाशेन गमने। "वा तु पुस्याकाशविहायसी" इत्यमर। विहायसेति आकारान्तमव्ययमिति दौर्गा। तत्राधिकरणमर्थ। विहायसा गतौ इत्यनाकर पाठ। इतो दश सेट। डयते। डयताम्। अडयत। अडयिष्टेति। लुङि सिच इट्। गुणायादेशौ। अडयिषाताम्। अडयिढ्वम्। अडयिध्वम्। गुप्। अनुदात्तेत्। जुगुप्सते इति। "गुप्तिज्किद्भ्य सन्" (३।१।५) इति स्वार्थे सन्। अनार्धधातुकत्वान्नेड्गुणौ। "सन्यङो" (६।१।९) इति द्वित्वम्। हलादि शेष कुहोश्चु। धातुसज्ञाया लट्। अवयवेऽचरितार्थमिति सन्नन्तादात्मनेपदम्। शप्। अतो गुणे। जुगुप्सते। अजुगुप्सिष्ट। जुगुप्साञ्चक्रे। जुगुप्सिता। जुगुप्सिषीष्ट। अस्मान्निन्दायामेव सनित्युक्तम्। निन्दाया अन्यत्र णिजेव। न तु तिङ कृते। वा गुप गोपनकुत्सनयोरिति सहार्थनिर्देशेऽपि निन्दाद्यर्थवृत्तय एवानुदात्तेतो नित्यसन्नन्ता। गोपनाद्यर्थवृत्तयस्तु निरनुबन्धकाश्चौरादिका एवेति स्थितत्वात्। एव मान्बधयोरप्युन्नेयम्। मान॥ २३ ॥

मा-बध। मान-पूजायाम्। बध बन्धने। दान अवखण्डने। शान तेजने। एभ्य क्रमाद् विचारनिन्दार्जवनिशामनेषु सनिष्यते। अत एवैतदर्थका एवोदाहृता इहाचार्यै। नन्वभ्यासस्य दीर्घो विधीयमानो येन नाप्राप्तिन्यायेन "सन्यत" (७।४।७९) इतीत्त्व बाधेतेत्याशङ्क्याह—सन्यत इतीत्वम्, ततो दोर्घ इति। "अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गविधान् बाधन्ते" इति "दीर्घोऽकित" (७।४।८३) इत्यत्र ज्ञापितत्वादिति भाव। यत्तु प्राचा ह्रस्वमपि बाधेत इत्यापादितम्। तदसत्। यदि ह्रस्वस्यैव दोर्घो भवति इति पक्ष तत्कथ निमित्तमुपहन्यात् प्रवर्तेत वा। अथ दीर्घस्यापि दीर्घो भवतीति मतम्, तर्हि बाधितेऽपि ह्रस्वे का नाम क्षति। दीर्घस्य दीर्घविधानसामर्थ्याद् ह्रस्वाभावादित्व बाध्येतेति चेन्न। न ह्यकृते ह्रस्वे दीर्घस्येत्त्व प्रसज्यते कृते चेत्तर्हि ईत्त्वबाध एवानिष्टमापद्यते इति। तदेवाक्षिप्य परिहृतमाचार्यैस्तत्र किं ह्रस्वाक्षेपोपक्षेपेण। मीमासते इति। पूर्ववदात्मनेपदम्। नस्यानुस्वार। मीमासेत। अमीमासिष्ट। मीमासाञ्चक्रे। मीमासिता। मीमासिषीष्ट। बध। पवर्गीयादिरयम्। निन्दायामिति। बन्धनार्थोऽपि निन्दायामेव सनमुत्पादयतीति भाव। भष्भाव इति। "एकाचो बश" (८।२।३७) इत्यनेन बस्य भ। चर्त्वमिति। 'खरि च" (८।४।५५) धस्य त। बीभत्सते इति। "सन्यत" (७।४।७९, इतीत्त्वे दीर्घः। अनयोरर्थान्तरे णिजेवेत्युक्तमेव। द्योतते इति। शपि "पुगन्त" (७।३।८६) इति गुण ॥२३२॥

२३३. द्युद्भ्यो लुङि [१ । ३ । ९१]

द्युतादिभ्यः परस्मैपद वा स्याल्लुङि । "पुषादिद्युताद्" (३।१।५५) इत्यङ् । अद्युतत् । अद्योतिष्ट ।

२३४. द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् [७ । ४ । ६७]

द्युतेः स्वापेश्चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वम् । दिद्युते । वृतु वर्तने । द्युतादित्वाद् अवृतत् । अवर्तिष्ट ।

२३५. वृद्भ्यः स्यसनोः [१ । ३ । ९२]

वृतादिभ्यः पञ्चभ्यो वा परस्मैपदं स्यात् स्ये सनि च ।

द्युद्भ्यो लुङि । बहुवचननिर्देशादाद्यर्थावगतिरित्याह—द्युतादिभ्य इति । लुङीति स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । अद्योतिष्टेति । परस्मैपदेष्वित्युक्तेस्तदभावेऽङ् नास्तीति । सिच इडादि । अद्योतिढ्वम् ।।२३३ ।।

द्युतिस्वाप्यो । स्वापेरिति निर्देशात् स्वपिर्ण्यन्तोऽत्र गृह्यते । तस्याभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्ये सति सम्प्रसारणमिष्यते । सुष्वापयिषति । इह तु न भवति स्वापयतेर्ण्वुल्–स्वापक तत क्यच् स्वापकीयति । स्वापकीयते सन् सिस्वापकीयिषति । द्युते पुनरभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्य नापेक्ष्यते तेनादिद्युतदिति । णिचा व्यवधानेऽपि भवति । अत एव देद्युतीति यङ् [1]लुक्यपि भवति । आनन्तर्याश्रयणे तु न स्यात् यङ्परत्वाभावात् । लुका लुप्तत्वाच्च प्रत्ययलक्षण नास्तीति माधव । एव च द्योतकीयते सन्यभ्यासस्य सप्रसारण भवति न वेति चिन्त्यमिति हरदत्त । पूर्वरूपत्वमिति । "सप्रसारणाच्च" (६ । १ । १०८) इत्यनेन । द्योतिषीष्ट । वृतु । उदित्त्वम् । वर्तित्वा । वृत्त्वेति । क्त्वायामिड्विकल्पार्थम्। वर्तते । वर्तेते । ननु द्युतादिष्वेव वृतादय पठ्यन्ते तत्र "वृद्भ्य स्यसनो" (१ । ३ । ९२) इति वक्ष्यमाणो विकल्पो लुङि द्युतादिविकल्प बाधेत परत्वात्ततश्च लुङि विकल्पो न स्यादित्याशङ्क्याह—द्युतादित्वादङीति । 'द्युद्भ्यो लुङि" (१ । ३ । ९१, इति परस्मैपदे कृते इति शेष । द्युतादिपाठसामर्थ्यात् सोऽपि भवतीति भाव । अन्ये तु 'वृद्भ्य स्यसनो" (१ । ३ । ९२) इत्यत्रापि लुङीत्यनुवर्त्य तत्रापि विकल्प साधयन्ति । परस्मैपदाभावात् इडभावे अवर्तिष्टेति । ववृते । वर्तिता । वर्तिषीष्ट ॥ २३४ ॥

वृद्भ्य बहुवचननिदेशादाद्यर्थो गम्यते इत्याह—वृतादिभ्य इति । वृतु वर्तने । वृधु वृद्धौ । शृधु[2] शब्दकुत्सनयो । स्यन्दू प्रस्रवणे । कृपू सामर्थ्ये । एतेभ्य इत्यर्थ ॥ २३५ ॥

---

१ यङ्लुक्यपि इति क० पु० ।

२ क्रशब्दकुत्सनयो रिति क० पु० ।

२३६. न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः [७ । २ । ५९]

वृतुवृधुशृधुस्यन्दूभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण् न स्यात् । तङानयोरभावे पदद्वयादन्यत्र वेति केचित् । वर्त्स्यति । आत्मनेपदेषु वर्तिष्यते । स्यन्दू प्रस्रवणे ।

२३७. अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु [८।२।७२]

एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेर्वा षत्वं स्यात् । अनुष्यन्दते । अनुस्यन्दते एवं विपर्यभिनिभ्यः । अप्राणिषु किम् ? निस्यन्दते हस्ती अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । स्यन्दिता । स्यन्ता । स्यन्त्स्यति । स्यन्दिष्यते । स्यन्त्स्यते । कृपू सामर्थ्ये ।

(एतेषामन्ते[1] द्युतादिवृतादिसमाप्त्यर्थात् वृत्करणादिति भाव । स्ये सनि चेति विषयसप्तमी । 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य" (७ । २ । ५९) इत्यत्र चतुर्ग्रहणं कृपेर्व्यावृत्त्यर्थम् इति परिसख्यानेन दर्शयति—वृतु वधु इत्यादिना । तत्रादितस्त्रयाणा नित्यमिटि प्राप्ते स्यन्देस्तूदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते) निषेधोऽयम् । अत्रापि 'गमेरिट्" (७ । २ । ५८) इत्यत परस्मैपदेषु इत्यनुवर्तते तद्वदेव[2] तङानयोरभाव लक्षयति । तेनासत्यपि परस्मैपदे कृति परस्मैपदलुकि च निषेध सिध्यति । विवृत्सिता । विवृत्सत्वमित्याशयेनाह—तङानयोरभाव इति । पदद्वयादन्यत्रेति । कृतीत्यर्थ । केचित् । त्रिमुनीतरे । अत्र भाष्यवार्त्तिकयोर्वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड्वचनादन्यत्र निषेध इत्युक्त भवति । तेन विवृत्सिषीयते[3] इत्यत्र आत्मनेपदोत्पत्ते पूर्वं तत्समानपदस्थ[4]त्वाभावात् अन्तरङ्ग प्रतिषेधो भवति । अवर्त्स्यत । अवर्तिष्यत । स्यन्दू । स्यन्दते ॥ २३६ ॥

अनुप । अप्राणिष्विति प्रसज्य[5] प्रतिषेधस्तेन तैलादिपदार्कर्तृकतया विवक्ष्यते तदाऽप्यय विकल्प । अनुस्यन्दते हस्तीति । हस्त्यत्र प्राणीति न भवति । इह चानुस्यन्देते मत्स्योदके इत्यत्रापि न भवति । प्राण्यप्राणिसमुदायेऽपि प्राण्यस्तीति । अन्ये तु पर्युदास मन्यमाना प्राण्यप्राणिसमुदाय प्राणिभिन्नो भवतीत्यत्रापि विकल्पमाहु ।

---

१ ( ) रेखाङ्कित एतेषामन्ते इत्यारभ्य-विकल्पे प्राप्ते इत्यन्तो नास्ति क० पु० । किन्तु एतेषामते द्युतादिवृतादिसमाप्त्यर्थं वृत्करणादिति पाठ ।

२ तद्वदेवेति क० पु० ।

३ विवृत्सीयते इति क० पु० ।

४ पदस्थत्वाभावादिति क० पु० ।

५ नेत्यधिक क० पु० ।

२३९ ल्न्डि्सिचावात्मनेपदेषु [१ । २ । ११]

इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तङि परे । अक्लृप्त । चक्लृपे ।

बोध्यम् । तत्रान्तरतम्यात् वर्णात्मकस्य रेफस्य वर्णात्मको लकार । यस्तु ऋका स्थोऽवर्णात्मको रेफस्तथाऽवर्णात्मको लृकारस्थो लकार इत्यर्थ । कथ तर्हि कृत्स्नस्य वर्णस्य कृत्स्नो वर्ण आदिश्यते । सत्यम् । अज्भाक्तसपुटितयो रेफलकारयो निष्कृष्य कर्तुमशक्यत्वात्–एकदेशविकारद्वारेण[1] समुदायस्य समुदायादेश सपद्यते । ननु क्लृप् सामर्थ्ये इत्येव पठ्यताम् ? कि लत्वविधानेन ? । कृपण कृपा इत्यादानि[2] तु क्रप कृपायामित्यस्य "उणादयो बहुलम्" (३ । ३ । १) इति बाहुलकात् सेत्स्यत ति चेत् । मैवम् । अचीकृपदिति हि न [3]सिद्ध्येत् ऋलृवर्णयो मिथ सावर्ण्याद् 'उर्ऋत्' (७ । ४ । ७) लृकारस्य ऋकारे कृते अचीकृपदिति स्यात् । लत्वविधौ तु सिद्धमिष्टम् । "उर्ऋत्" (७ । ४ । ७) इति ऋकारे कृतेऽपि पुनर्लत्वेन सिद्धे । तथा चलीक्लृप्यते इति रीकोऽपि लत्वसिद्धि 'अवयवावयवस्यपि रीक क्लृपि प्रत्यवयवत्वात् । यदा च क्लृपेरेव कृपा इत्यादि रूपाणि [4]क्रियन्ते तदापि लत्वमाशङ्क्याह—कृपादौ तु इति आदिपदात् कृपणकृपीटकर्प्रादेग्र्हणम् । कृपेति मिदादिष्वङर्थात् पाठादन्येऽपि उणादौ बाहुलकात्सेत्स्यन्त इति भाव । **कल्पते इति।** अत्र लत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वमुपधाया गुणे रपर च कृते रो ल । रो ल इति सामान्योक्तेरित्याद्युक्तिस्तु अक्लृपादत्यर्था बोद्धव्या । **अक्लृपदिति ।** "द्युद्भ्यो लुङि" (१ । ३ । ६१) इति परस्मैपदपक्षे द्युतादित्वादङ् । ङित्त्वान्न गुण । ऋकाररेफस्य लृकारैकदेशो ल । अकल्पिष्टेति आत्मनेपदे सिच इट् ॥ २३८ ॥

ऊदित्वादिडभावपक्षे त्वाह –लिङ् सिच् । तङि परे । एतत् सिच एव विशेषणम्, न लिङ , असभवात् । प्रयोजनाभावाच्च । लिङ परस्मैपदस्याञ्झलादित्वेनैव व्यावृत्तिसिद्धे । अक्लृप्तेति । इडभावे "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सलोप । कित्त्वान्न गुण **चक्लृपे** इति । लत्वस्यासिद्धत्वात् कृप्[5] इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे[6] हलादिशेषे लत्वम् । ऊदित्वा.दड्वकिल्पे चक्लृपिषे, चक्लृप्से । क्रादिनियमान्नित्यमिड् इत्यन्ये । इत्यादि स्यन्दूवद् ऊह्यम् ॥ २३६ ॥

---

१ विकाराणाद्वेनेति क० पु० ।

२ कृपीवीवितीति क० पु० ।

३. अचीक्लृपदिति क० पु० ।

४ उरदिति क० पु० ।

२४०. लुटि च क्लृपः [१ । ३ । ९३]

लुटि स्यसनोश्च कृपो वा परस्मैपदं स्यात् ।

२४१ तासि च क्लृपः [७ । २ । ६०]

कृपेः परस्य सादेरार्धधातुकस्य तसिश्चेण् न स्यात्तङानयोरभावे। कल्प्ता। कल्प्तासि। तङि तु कल्पिता। कल्पितासे। कल्प्तासे। कल्पिषीष्ट। क्लृप्सीष्ट। कल्प्स्यति। कल्पिष्यते। कल्प्स्यते। व्यथ दुःखसंचलनयोः।

२४२. व्यथो लिटि [७ । ४ । ६८]

व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि। विधिबलाद् हलादिः शेषो न विव्यथे। ञित्वरा संभ्रमे। अत्वरिष्ट्वम्। अत्वारिढ्वम्। पत्लृ पतने। लृदित्त्वादङ्।

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया।

लुटि च क्लृपः। चकारः स्यसनोरनुकर्षणार्थः। इयं प्राप्ति 'वृद्भ्यः स्यसनोः" (१ । ३ । ९२) इति पूर्वा प्राप्तिमवाधिष्टेत्याशयेनाह—लुटि स्यसनोश्चेति ॥२४०॥

तासि च। अत्रापि कृपेरात्मनेपदसमानपदस्थादिडिष्यते। तेन परस्मैपदे तल्लुकि कृति च निषेधो भवति। चिक्लृप्सिता। चिक्लृप्सत्वमित्यभिप्रेत्याह—तङानयोरभावे इति। क्लृ[१]तासीत्युदाहरणम्। कल्प्ता[२] कल्प्तासि इति। कल्प्तेत्युदाहृतस्य परस्मपदत्वद्योतनाय। पूर्ववदयमूदिल्लक्षणं विकल्पं निषेधो बाधते। कल्प्तासे इति। ऊदित्त्वादिड् वा। कल्पिषीष्टेति। लिङ्। इट्पक्षे उपधागुणे लत्वम्। क्लृप्सीष्टेति। "लिङ्सिचौ" (१ । २ । ११) इति कित्त्वान्न गुणः। कल्प्स्यतीति। नित्यं निषेधः परस्मैपदे। व्यथ भयचलनयोरिति तु प्रकाशः ॥ २४१ ॥

व्यथते। अव्यथिष्ट। विधिबलादिति। ननु सत्यपि हलादिशेषे वकारे विधिरर्थवान् भविष्यतीति चेन्न। हलादिशेषाद् हि परत्वात् 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्" इति। वचनादादौ[३] सम्प्रसारणेन भाव्यम्। तच्च "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" (६ । १ । ३७) इति ज्ञापकादन्त्यस्य भवद् येन नाप्राप्तिन्यायेन हलादिशेषं बाधते। इदमेव च सम्प्रसारणविधेर्बलम्। विव्यथे इति। "सम्प्रसारणा-

---

१ कल्पयते इति क० पु० ।

२ कृपेरित्थंविधं अजर्थात् पाठादन्येऽपि उरणेति इति क० पु० ।

३ कृ इत्येव पाठः क० पु० ।

४ उरवत्वे इति नास्ति क० पु० ।

२४३. पतः पुम [७ । ४ । १९]

पतः पुमागमः स्यादङि । प्रण्यपप्तत् । पेततुः । पतिता । टु वमु उद्गिरणे । वम । एत्वाभ्यासलोपौ वेति केचित् । वेमतु । ववमतुः । वेमिथ । भ्रमु चलने । "वा भ्रास" (३ । १ । ७०) भ्रम्यति । भ्रमति अभ्रमीत् ।

च्च" (६ । १ । १०८) इति पूर्वरूपम् । व्यथिता । व्यथिषीष्ट । व्यथिष्यते । ञित्वरा । ञि इत् । 'ञीत क्त" (३ । २ । ८७) इति विशेषणार्थं । आकार 'आदितश्च" (७ । २ । १६) इति निष्ठायामनिट्त्वार्थं इति केचित् । तन्न । 'रुष्यमत्वर" (७ । २ । २८) इति विकल्पारम्भात् । तस्मादस्यादित्त्वमात्मनेपदमात्रफलकमिति हरदत्तादय । त्वरते । अत्वरिष्ट । अत्वर्वा ढ्वम् । अत्वरिध्वम् इति । 'विभाषेट" (८ । ३ । ७९ इति वा मूर्धन्य । तत्वरिषे । तत्वरिध्वे । त्वरिता । त्वरिषाष्ट । त्वरिषीढ्वम् । त्वरिषीध्वम् । त्वरिष्यते । अत्वरिष्यत ॥ २४० ॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं शेषवंशामलो-
त्तंस श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पति ।
तत्सूनो कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमद् व्याख्या तदेकाश्रया ॥ १ ॥

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया

पत्लृ । अय परस्मैपदिन सेटश्च । लृ इत् । पतति । पतेत् । लृदित्त्वाद् ङिति । 'पुषादिद्युतादिलृदित" (३ । १ । ५२) इत्यनेन । प्रण्यपतत् । लुङि । च्लेश्चङि । धाता पुगागम "मिदचोऽन्त्यात् पर" (१ । १ । ४७) । आडागमस्य धातुग्रहणेनाग्रहणेऽपि "अड्व्यवायेऽपि" इत्यनुवृत्ते "नेर्गदनद" (८ । ४ । १७) इति णत्वम् । अपप्ताम् । पपात । पेततुरिति 'अत एकहल्मध्य" (६ । ४ । १२०) इत्येत्वा भ्यासलोपश्च । पेतिथ । पतिता । पत्यात् । पतिष्यति । टुवम । उद्गिरणा चर्वितस्य निगीर्णस्य मुखेन निःसारणम् । अत एव निपातनाद् गुणविषयेऽपि 'ऋत इत्" (७ । १ । १००) इतीत्वम् । अन्ये तूद्गरण इति सगुणमेव पठन्ति । टु "ट्वितोऽथुच्" (३ । ३ । ८९) इत्यर्थं । वमथु । केचिदमुमुदित पठन्ति । वान्त्वा । वमित्वेति क्त्वायामिड्विकल्पार्थम् । वान्त, वान्तवानिति निष्ठाया 'यस्य विभाषा" (७ । २ । १५) इतीड्निषेधार्थं च । तदेतदनाकरम् । अत एव काशिकायाम् आश्वस्तो वान्त इत्यत्र "आदितश्च" (७ । २ । १६) इति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थे इति निष्ठायामिडभाव. साधित । तथा च हरदत्तोऽप्याह—भाष्यवार्त्तिकयोरनुक्तमपि-इद प्रयोगबाहुल्यादुक्तमिति । एव च क्त्वाया वमित्वेत्येव साधु । वमति । ह्म्यन्तक्षण" (७ । २ । ५) इति न वृद्धि । अवमात् । अवमिष्ट । ववाम । 'न शशदद" (६ । ४ । १२६) इत्येत्वनिषेधात् कथ वेमतुरित्युदाहृतम् भागवृत्त्यामित्यत आह—वम एत्वेति ।

२४४. वा जॄभ्रमुत्रसाम् [६ । ४ । १२४]

एषां किति लिटि सेटि थलि च एत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः । भ्रेमतुः । बभ्रमतुः । भ्रेमिथ । बभ्रमिथ । षह मर्षणे । "परिनिवि" (८ । ३ । ७०) इति षत्वम् । विषहते । सिवादित्वात् षो वा । व्यषहत । व्यसहत । असहिष्ट । सेढे । "तीष सह" इति वेट् । परिषहिता । हो ढः । "झषस्तथोः" इति धत्वम् । ष्टुत्वम् । ढलोपः ।

अयमाशय । न शशददव[1] गुणानामिति वक्तव्य वेत्यकारान्तानुकरणम् । तेन वशब्दाकारस्यैत्त्व नेत्यर्थ । एव च वकारादेरेव लाभे पुनरादिग्रहण धातुपाठे यस्यादौ वकार एव श्रूयते न वर्णान्तरम्, तस्यैव निषेधो यथा स्यात् न वर्णान्तरपूर्वस्य । न चानेन धात्ववयवो वर्णान्तर व्यावर्तयितुमिष्टम् । स्वदादिषु सयुक्तहल्मध्यस्थत्वेन प्राप्तेरेवाभावात् । तस्मादनुबन्धभूतो वमेरेव टुशब्दो व्यावर्त्यते । न चान्यो वादिरनुबन्धपूर्वो निषेधविषयोऽस्तीति नातिप्रसङ्गोऽपीति । यद्वा आदिग्रहण सौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम्, यमेश्च यकार आदि "लोपो व्योर्वलि" (६ । १ । ६६) इति लुप्तनिर्दिष्ट[2] इति वादित्त्वाभावान्न निषेध । अतोऽन्ये तन्न मन्यन्ते । भाष्यवार्तिकादिष्वदर्शनादित्यर्थाद्विकल्प पर्यवस्यतीति चेत्युक्तम् । अन्ये पुनराहु । अनादेशादेरित्यत्रैव शशददवादिगुणानामिति निषेधे कर्तव्ये पृथक्सूत्रकरणाद् वानुवृत्ते व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् वेमुश्च केचिद् रुचिररमित्यादिसहस्रशतोप्रयोगा समर्थनीया इति । वमिता । वम्यात् । भ्रमु । भ्रम्यति । [3]भ्वादेरशमादित्त्वात् "शमामष्टानाम्" (७ । ३ । ७४) इति दीर्घो न । भ्रमु अनवस्थान इति दिवादेस्तु शमादित्वाद्दीर्घे भ्राम्यतीति । भ्रमतीति तु श्यनो विकल्पात् पक्षे शपि । तेन त्रैरूप्यम् । अभ्रमीदिति । ह्म्यन्त" (७ । २ । ५) इति न वृद्धि अभ्रमिष्टाम् । बभ्राम।। २४३ ।।

सयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वस्याप्राप्तौ—आह—वा जॄ । जॄष् वयोहानौ । भ्रमु चलने भ्रमु अनवस्थाने[4] इति द्वयोर्ग्रहणम् सामान्यग्रहणार्थादुदिन्निर्देशात् । तेन साहचर्याद्दिवादेरपि ग्रहण न शङ्कनीयम् । त्रसी उद्वेगे । भ्रेमतुरित्यादि[5] । षह मर्षणे । मर्षण

---

१ वादि गुणानामिति क० पु० ।
२ निर्देश इति क० पु० ।
३ दर्शनाद्विकल्प इति क० पु० ।
४ भ्रामुतीत्यादि क० पु० ।
५ परिषहतीति क० पु० ।

२४५. सहिवहोरोदवर्णस्य [६ । ३ । १ । १२]

सहिवहोरवर्णस्य ओकारः स्यात् ढलोपे सति।

२४६. सोढ [८ । ३ । ११५]

सोढरूपस्य सहेः षो न स्यात् । विसोढा । षदॢ विशरणगत्यवसादनेषु। निषीदति । व्यषदत् । "सदिस्वञ्ज्योः" इति परस्य न षत्वम् । निषसाद । निषत्ता । अप्रतेरित्युक्तेः प्रतिषीदति । शदॢ शातने । शीयादेशः ।

च क्षमा । सेडात्मनेपदो चायम् । विषहते इति । धात्वादे ष सत्वे षत्वम् । सहेत । सहताम् । सिवादित्वादि त । 'सिवादीना वाड्व्यवायेऽपि" (८ । ३ । ६३ इत्यनेन असहिष्ट । सेहे । सहिढ्वे । महिध्वे । परिषहितेति । "परिनिविभ्य " (८ । ३ । ७०) इति षत्वम् ॥ २४४ ॥

सहिवहोरिति । षह मर्षणे । वह प्रापणे । अवर्णस्य किम् ? ऊढ । वर्णग्रहण कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यात् । उदवोढाम् । उत्पूर्वात् वहेर्लुङि । सिच् । वृद्धौ ढलोपादीनि[1] । असति वर्णग्रहणे दीर्घस्य न स्यात् । तादपि परस्तपर इति तर्हि सहिवहोरस्येत्युच्यताम् । एव तर्हि ओरवर्णस्येति निर्दिश्य वर्णग्रहण कुर्वन् ज्ञापयति–तत्कालस्येत्यत्र पञ्चमीसमासोऽप्याश्रीयते इति । ढलोपे सतीति । एव च निमित्तत्वेनाश्रयणादोत्त्व प्रति ढत्वादीनि नासिद्धानि भवन्ति ॥ २४५ ॥

सोढ । निष्ठान्तस्य प्रथमया निर्देशोऽयमिति शङ्का निरस्यन्नाह-सोढरूपस्येति । कर्मधारयोऽयम् । सहेरिति व्यधिकरणे षष्ठी । सहेर्धातोर्यत् सोढ इति रूप तस्येत्यर्थः । यदि तु बहुव्रीहिराश्रीयेत सोढ इति रूप यस्य तस्य सहेरिति । तत परिषासोढीत्यभ्यासस्यापि षत्व न स्यात् । तथा च माधव –परिषासोढीत्यत्राभ्यासस्य सोढरूपत्वाद-दय निषेध इति षो न[2] स्यात् इति "परिनिवि" (८ । ३ । ७०) इति प्राप्त । सहिषीष्टेति । सहिष्यते । अय चुरादावपि पठ्यते परस्मैपदी । "आ धृषाद्वा" (ग०) इति णिचो विकल्पितत्वात् साहयति । सहतीति भवति । "स एवाय नाग सहति कलभेभ्य परिभवम्" । न सहानि साहसनसहसि कोत्यांद्युपपन्नम् । दिवादावपि षह चक्यर्थे इति परस्मैपदिनमन्ये पेठु । चक्यर्थस्तृप्ति । तस्य सह्यतीत्युदाहार्यम् । सहेति शबन्तनिर्देशादस्येड्विकल्पषत्वे न स्त । अन्ये तु शब्निर्देशमनाश्रित्यास्यापि इति ते मन्यन्ते । धातुरेवाय नास्तीति न्यामकैयटहरदत्तमाधवादय । षद्लृ । अवसादनमनुत्याह । अय परस्मैपदिन । द्वावनिटौ । निषेदिति । "पाघ्रा" (७।३।७८)

---

१ त्राबमिति क० पु० ।

२ षोन्त स्यादिति क० पु० ।

२४७ सदेः शितः [१ । ३ । ६०]

शित्सबन्धिनः शदेरात्मनेपद स्यात् । शीयते । अशदत् । शेदतुः । शत्ता । फण गतौ ।

२४८. फणां च सप्तानाम् [६ । ४ । १२५]

'फण–राजृ–भ्राजृ–भ्रासृ–भ्लासृ–स्यमु–स्वन' एषां किति लिटि सेटि थलि च एत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः । फेणतुः । पफणतुः । फेणिथ । पफणिथ । राजृ दीप्तौ । विधिबलादातोऽप्येत्वम् । रेजतुः । रराजतुः । रेजे । रराजे ।

इति सीदादेश । "सदिरप्रते" (८ । ३ । ६६) इति षत्वम् । न्यष' ददिति । लुङि च्लेर्लृदित्वादङ् । ' प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि" (८ । ३ । ६३) इति षत्वम् । निषसा-देति । ' सदिस्वञ्ज्यो " वा०) ति न षत्वम् उत्तरखण्डस्येति शेष । "स्थादिष्व-भ्यासेन" (८ । ३ । ६४) इति प्राप्तम् । अभ्यासस्य तु भवति । निषेदतुरित्यादौ न निषेव । अभ्यासस्य लुप्तत्वेन तत परत्वाभावात् । सेदिथ । ससत्थ । क्रादिनियमा-न्नित्यमिट् । सेदिव । निषत्ता इति लुटि तासि । अनिट्त्वात् "खरि च" इति चर्त्वम् । षत्वम् । सद्यात् । सत्स्यति । अय तुदादावपि पठ्यते तस्याप्येतदेव रूपम् । पाठे प्रयोजन तु सादती सीदन्तीति "आच्छीनद्योर्नुम्" (७ । १ । ८०) इति नुम्विकल्प । भ्वादिषु तु पाठ ×स्वरभेदार्थ इत्याहु । धातोरन्त उदात्त शप्ति-पावनुदात्तौ । तत्र "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित " (८ । ४ । ६६) इति शप् स्वरित "स्वरितात्संहितायाम्" (१ । २ । ३९) इत्येकश्रुतिरिति । शपि क्रमेणोदात्तस्वरित-प्रचया भवन्ति । शे तु विकरणस्याद्युदात्तत्वे धातो शेषनिघाते तयोरनुदात्तस्य स्वरितत्वे क्रमेणानुदात्तस्वरिता भवन्तीति भाव । चुरादावप्ययमाङ्पूर्व । आसा-दयति । शद्लृ ॥ २४६ ॥

शदे शित । शित इति षष्ठीत्याह–शित्सबन्धिन इति । शिद्भाविन इत्यर्थ । अशददिति । लृदित्वाच्च्लेरङ् । शिदविषयत्वान्नात्मनेपदम् । शेष सदिवत् ॥ २४७ ॥

फण इति । इतो[1] दश सेट । 'अतो हलादे "इति वा वृद्धि । अफणीत् । अफा णीत् "अभ्यासे चर्च" इति फस्य प । पफणे । फणां च सप्तग्रहणाद् बहुवचननिर्देशा-च्च।द्यर्थावगतिरित्याशयेनाह–फणराजेत्यादि । अप्राप्तविभाषेयम् । फणेरादेशादित्वाद्

× स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् (१ । २ । ३९) इति सूत्रेण ।

१ इतो इति नास्ति क० पु० ।

२ मपहायावर्ण इति क० पु० ।

भासृ दीप्तौ। "वा भ्राश" (३ । १ । ७०) इति वा श्यन्। भ्राश्यते। भ्राशते। भ्रेशे। बभ्राशे। एवं भ्लाशृ दीप्तौ। स्वन शब्दे। विष्वणति। अवष्वणति मांसम्। व्यष्वणत्। विषष्वणतुः। विष्वेणतुः। भोजने किम्? विस्वनति वीणा। व्यवाभ्यां किम्? निस्वनस्त्यन्नम्। खनु अवदारणे। "गमहन" (६। ४। ९८) इत्युपधालोपः। चख्नतुः। चख्नुः। चखनिथ।

राजादीनामाकारवत्त्वात् स्यमुस्वनो सयक्तहलमध्यस्थत्वात्। राजृ। ऋदित्त्वमरराजदिति उपधाह्रस्वनिषेधार्थम्। स्वरितत्वादुभपपदी। राजते। अराजीत्। रराज। ननु कथमस्यैत्त्व "फणा च" (६। ४। १२५) इत्यत्रात इत्यनुवृत्ते। अथ नानुवर्तते ततोऽलोऽन्त्यस्य स्यादत आह—विधिबलादिति। अयमर्थ सप्तानामिति तु वचनादनुवृत्तमत इत्येतत्प्रत्येक सबध्यते। तच्च राजादिष्वसम्भवाद् "राधो हिसायाम्" (६। ४। १२३) इत्यत्रेव तपरत्वकृत कालविशेषमपहाय[१] वर्णमात्रमुपस्थापयतीति। अथवा 'श्नाभ्यस्तयोरात" (६। ४। ११२) इत्यत आत इत्यप्यनुवर्तयिष्यते। यद्वा उभय मानुवृतत्[१] फणादीनामेकहल्मध्ये यत्तस्येत्यध्याहाराद् वर्णमात्रस्य भविष्यति। राजितेत्यादि। अत्र फणादिपाठितोऽपि भ्राजिरुपेक्षित[२] राजतिना तुल्ययोगक्षेमत्वात्। तेन तस्यापि भ्राजते। अभ्राजिष्ट। बभ्राजे भ्रेजे इत्यादि रूप नेयम्। अथ पुनरस्य विशेष। अनुदात्तेत्त्वान्नित्यमात्मनेपदा द्विच्च[३]। तथा च टुभ्राजृ टुभ्राशृ, टुभ्लाशृ दीप्त विति त्रयोऽपि फणादिसूत्रे हरदत्तादिभि ट्वित[४] उपदर्शिता। तेन भ्राजथुरित्यथुच् भवति। ऋदित्व पुनरस्यानुदात्तेत्त्वमात्रफलम्। 'भ्राजभास" (७। ४। ३) इत्यादिनास्य "णौ चङ्युपधाया" (७। ४। १) ह्रस्वविकल्पनात्। अन्ये तु ऋदित्त्वमस्य न पेठु। अत एव 'भ्राजभासधुर्विद्युतार्जिपृजुग्रावस्तुव क्विप्" (३। २। १७७) इत्यत्र सामान्यग्रहणादस्यान्यस्य च क्विप् भवति। अन्यथैकानुबन्धत्वादस्मादेव स्यान्नान्यस्माद् द्व्यनुबन्धकत्वात्। वृत्तिकारस्तु द्व्यनुबन्धकत्वेऽप्यस्य क्विप्सूत्रे ग्रहणमिच्छति। व्रश्चादिषत्वे तु फणादिपठितस्यैव ग्रहण राजसाहचर्यात्। यस्त्वपर पठ्यते। एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्ताविति तस्य कुत्वेन विभ्राक्। भ्राक्ति। यङ्लुकि बाभ्राक्ति। बाभ्रक्त। बाभ्रक्त्वेत्यादि भवतीति स्थितमाकरे। एव चास्यैव विशेषस्य सद्भावात् किमर्थं द्वि पठ्यते इति न नोदनीयम्। भ्रासृ।

---

१ मानुवृत्त मिति क० पु० ।
२ द्वि द्विरिति क० पु० ।
३ स्थित इति क० पु०।
४ स्वभ इति क० पु० ।

२४६. ये विभाषा [६ । ४ । ४३]

जनसनखनामकारोऽन्त्रादेशः स्याद्वा यादौ क्ङिति । खायात । खन्यात् चायृ पूजानिशामनयोः । अचायीत् । इडभावे यलोपः । अचासीत् । अचास्ताम् । अचायिष्ट । लष कान्तौ । श्यन् वा । लष्यति । गुहू संवरणे ।

अत्र टुभ्रशृ टुभ्ल शृ इति फणादिसप्तके तालव्यशकारान्त वाकरे पठ्येते । 'वा भ्राश भ्लाश" (३ । १ । ७०) इति श्यन्विधावपि तथैव पठितौ । वोपदेवस्तु—परमतमनुसृत्योभयत्र दन्त्यसकारान्तावपायेष । आचार्यैरपि तदेवानुसृतम् । भ्रासितेत्यादि । स्वन[1] । स्यमुस्वन शब्द इति फणादिषु सहपाठेऽपि श्यमिरुपेक्षितो विशेषान्तराभावात् । सेटौ परस्मैपदिनौ चेतौ । स्यमे । श्यमति । अश्यमीत् । 'ह्म्यन्त" (७।२। इति न वृद्धि । सस्याम । सस्यमतु । स्येमतु । सस्यमिथ । स्येमिथ । स्यमि तेत्यादि विष्वणति । 'वेश्च स्वनो भोजने" (८ । ३ । ६९) इति षत्वम् । णत्वम् । चकारादवष्वणतात्यत्रापि । सशब्द भुङ्क्ते इत्यर्थं । अत्र भोजन धात्वर्थ । शब्दो विषय भुञ्जान किंचित् शब्द करोतीत्यन्ये । स्वननविशिष्टाभ्यवहारक्रियाविशेषोऽभिधीयते । अनेकार्थत्वाच्छब्दमात्रेऽपात्यपरे । व्यष्वणादिति । "प्राक् सितात्" (८ । ३ । ६३) इति षत्वम् । अस्वनीत् । अस्वानीत् । विषष्वणतुरिति । "स्थादिष्वभ्यासेन" (८ । ३ । ४) इत्युभयो षत्वम् । विष्वेणतुरिति । फणादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ । स्वनिता । स्वन्यात् । स्वनिष्यति । खनु । इतो द्वे अजन्ता उभयपदिन । खनति । खनते । अखनात् । अखानीत् । अखनिष्ट । चखान । चख्नतुरिति । उपधालोपस्य ' द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५९) इति स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वम् । चख्ने । खनिता । खनितासि । खनितासे ॥ २४८ ॥

ये विभाषा । यकारेकार उच्चारणार्थं । तेनाल्ग्रहणे सप्तमीनिर्देशात् तदादिविधिरित्याह—**यादाविति** । धातुपारायणे तु "लोपो यि" (१ । ४ । ११८) इतिवत् यि विभाषेति निर्देष्टव्ये य इत्यतोनिर्देशात् । (यङ[2] यकार एव भवति, न तु यासुटीत्युक्तम् । खनिषोष्ट । खनिष्यति । चायृ । ऋदित्त्वमचचायत् इति णिचि उपधाह्रस्वाभावार्थम् । चायति । चायते । इडभावे इति । चायस्फायप्यायामिट् चेति केचिदित्युक्तत्वात् ।) **यलोप** इति । 'लोपो व्योवलि" (६ । १ । ६६) इत्यनेन । चचाय । चचाये । चायिता । चाता । चाट्यात् । चासीष्ट । चायिष्यति । चास्यति । चायिष्यते । चास्यते । लष । कान्तिरिच्छा । **श्यन् वेति** । "वा भ्रासभ्लास" (३ । १ । ७०)

---

१ णत्वमिति नास्ति क० पु० ।

२. यङो यकार इत्यारभ्य--इत्युक्तत्वात् इत्यन्तो भाग नास्ति क० पु० । तत्स्थाने यदिबमात्व यङ्याकार एव भवति, न तु याटोत्युक्तत्वादिति पाठ ।

२५०. ऊदुपधाया गोहः [६ । ४ । ८९]

गुह उपधाया ऊकारादेशः स्यात्, गोह इति निर्देशात् गुणहेतावचि परे । गूहति । गूहते । इट्पक्षे । अगूहीत् । अगूहिष्ट । अन्यत्र क्सः । अघुक्षत् ।

२५१. लुग्वादुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये [७.३ ७३]

एषां क्सस्य सर्वस्य लोपो वा स्याद् दन्त्ये तङि परे । ढत्वम् । धत्वम् । ष्टुत्वम् । ढलोपः । दीर्घः । अगूढ । अघुक्षत् ।

इत्यादिना । लष्यते । लषते । अलषीत् । अलषिष्ट । ललाष । लेषे । लेषिता । लष्यात् । लषिषीष्ट । खनादयस्त्रय परस्मैपदिन । इति नैमिषीय । माधवोऽप्येवम् । गुहू ॥ २४९ ॥

ऊदुपधाया । ऊदिति तपरकरण "णौ चङ्युपधाया" ह्रस्वबाधनार्थम् । तेनाजुगूहदित्युदाहरन्ति । अन्ये त्वेतद्भाष्यादौ न दृष्टमिति तकारमुच्चारणार्थं वदन्तोऽजुगूहदिति ह्रस्वमिच्छन्ति । तदनुसृत्याह—ऊकारादेश स्यादिति । अत्र पक्षे दीर्घविधाने प्रयोजन चिन्त्यम् । आन्तरतम्याद्दकार एवौकारस्य भविष्यतीति । उपधाग्रहणमलोऽन्त्यस्य निवृत्यर्थम् । ऊद्[1] गोह इति तु नोक्तम्, जोगुहीति इत्यभ्यासौकारस्य मा भूदिति । लाघवाय गुह इति वक्तव्ये गोह इति विकृतनिर्देशो विषयावधारणार्थ । यत्रास्यैतद्रूप तत्र यथा स्यात् । क्वचास्यैतद्रूपमत आह—गुणहेताविति । अचि अजादौ प्रत्यये इत्यर्थ । तेन ङ्किति न भवतीति भाव । **गूहतीति** । गोह इति । विषयोपलक्षणपक्षे[2] परत्वात् पूर्वं गुण । तत ऊत्वम् । तद्धि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यम् । ये तु गोह इति रूपानुकरणमाहुस्तेषामपि पूर्वं गुणे कृते एच ऊत्वम् । गूहते इति । स्वरितत्वादात्मनेपदम् । इट्पक्षे इति । ऊदित्वादिड् वेति भाव । अन्यत्रेडभावे[3] क्स । "शल इगुपधा" (३ । १ । ४५ इत्यनेन । **अघुक्षदिति** । गुह् स् त् इति स्थिते होढ । भष्भाव "षढो क सि" (८ । २ । ४) षत्वम् । कृष् सयोगे क्ष । अघुक्षाताम् । अतो लोप । अघुक्षत । अघुक्षताम् । अघुक्षा ॥ २५० ॥

लुग्वेति । दुह प्रपूरणे । दिह उपचये । लिह आस्वादने । गुहू सवरणे । 'क्सो[4]र्लोप" (६ । १ । ६६) इति प्रकृते लोपे लुग्वचन सर्वस्य लोपार्थमित्याशयेनाह—क्सस्य सर्वस्येति । यद्यप्यन्तस्य लोपेऽपि कृते अगूढेत्यादौ "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति

---

१ ऊदोगो हि इति क० पु० ।

२ पक्षे इति नास्ति क० पु० ।

३. अन्यत्रेड्भावे इति क० पु० ।

४ क्सोर्लोप इति क० पु० ।

२५२. क्सस्याचि [७ । ३ । ७६]

अजादौ तङि परे क्सस्यान्तस्य लोपः स्यात् । अघुक्षाताम् । अघुक्षत । बहुवचने क्सान्तलोपाभाव इति केचित् । अघुक्षन्त । अगूढाः । अघुक्षथाः । अघुक्षाथाम् । अघूढ्वम् । अघूक्षध्वम् । अघुक्षि । अगुह्वहि । अघुक्षावहि । दन्त्ये किम् । अघुक्षामहि । हृञ् हरणे । अहार्षीत् ।

२५३. उश्च [१ । २ । १२]

ऋवर्णात् परौ झलादौ लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तङि । कित्त्वान्न गुणः । सिच् लोपः । अहृत । अहृषाताम् । हृषीष्ट । हृषीष्ट । भृञ् भरणे । भरति ।

सलोपे सिद्धम् । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावस्तु नास्ति । "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" (वा०) इति निषेधात् । तथाप्यगुह्वहीत्यझल्परे न सिध्यतीति लुग्ग्रहणम् । अघुक्ष-तेति । एकवचने तशब्दे परे क्सलोपाभावे ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि ॥ ५१ ॥

क्सस्याचि । अघुक्षातामिति । अन्तलोपे कृतेऽत परत्वाभावात् 'अतो ङित" (७ । २ । ८१) इतीय् न भवति । अघुक्षतेति । अचोति विषयसप्तमी । तेन पूर्वमेवान्त-लोपे कृते 'आत्मनेपदेष्वनत" (। ४ । ४४) इत्यदादेश । बहुवचने इत्यादि । अत्रा-[1] चीति परसप्तमीत्याश्रयणादन्तलोपात्पूर्वमन्तादेशस्ततोऽतोलोपस्तस्य च पूर्वस्मादपि-विधौ स्थानिवत्त्वात् पुनरादेशो न भवति । फलतस्त्वन्तलोपाभाव इत्युच्यते अघुक्षन्त इति । अन्तलापाभावेऽत परत्वाद् झोऽन्त । अगूढा इति । थासि क्सलोपे ढत्वधत्व-ष्टुत्वढलोपदीर्घा । [2]अघुढ्वमिति । क्सलोपे "एकाच", ८ । । ३७) भष् भाव । अगु ह्वहीति । ताविति वक्तव्ये दन्त्यग्रहण दन्त्यौष्ठस्य वकारस्यापि परिग्रहार्थम् । [3]तेनात्रापि क्सलोप । जुगूह । जुगुहतु । जुगुहे । जुगुहाते । जुगुहिता । गोढा । इडभावे ढत्वादि [4] अचोत्युक्ते नोत्वम् । गाढासि । गोढासे । गुह्यात् । गूहिषीष्ट । इडभावे "लिङ् सिचौ" (१ । २ । ११) इति कित्त्वान्न गुण । ढत्वादि । घुक्षीष्ट । घुक्षीयास्ताम् । गूहिष्यति । घोक्ष्यति घोक्ष्यते । अगूहिष्यत्[5] । अघोक्ष्यत् । अगूहिष्यत् । अघोक्ष्यन् । हृञ् द्वावनिटौ । अहार्षीदिति । 'एकाच" (७ । २ । १०) इति नेट् । सिचि वृद्धि । रपरत्वम् । षत्वम् । अहार्ष्टाम् । अहार्षु ॥२५२ ॥

उश्चेति । व्याप्तेर्न्यायाद् ऋवर्णमात्र गृह्यते, न तु ऋगतावित्ययमेवेत्याह - ऋव-र्णात्पराविति । ऋवर्णान्ताद्धातोरित्यर्थ । लिङ्सिज्भ्यामाक्षिप्तस्य धातोर्ऋवर्णेन

१ अत्रीति क० पु० ।
२ अगूढ्वमिति क० पु० ।
३ तेना क्सलोप इति क० पु० ।
४ ढत्व हि इति क० पु० ।
५ अगूहिष्यत् अघोक्ष्यत् इति नास्ति क० पु ।

अभार्षीत् । अभृत । बभृव । भर्ता । भरिष्यति । दान आर्जवे । दीदांसते । शान तेजने । शाशांसते । भज सेवायाम् । भेजतुः । भेजिथ । बभक्थ । श्रिञ् सेवायाम् । "णिश्रिद्रु" (३ । १ । ४८) इति चङ् । अशिश्रियत् । श्रयिता । रञ्ज रागे ।

विशेषणात् तदन्तविधे । सिज्लोप इति । 'ह्रस्वादङ्गात्" (८ । २ । २७) इत्यनेन । अझल्परत्वान्न सिचो लोप । अहृषाताम् । अहृषत । 'इण षीध्वम्" ८ । ३ । ७८) इति ढत्वम् । अहृढ्वम् । जहार । जह्रतु । जह्रु । जहर्थ । क्रादिनियमादिट् । जह्रिव जह्रिषे । हर्त्ता । हर्ता । हर्तासि । हर्तासे । ह्रियात् । यासुट किस्वान्न गुण । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु" (७ । २ । ८) इति रिङादेश । रिङ्विधानसामर्थ्यान्न दीर्घ । हृषीष्टेति । 'उश्च" (१ । २ । १२) इति किस्वान्न गुण 'ऋद्धनो स्ये" (७ ।२। ७७) इतीट् । हरिष्यति[1]। हरिष्यते । भृञ् । भरतीति । शपि गुण । भरते । अभार्षीदिति । "एकाच" (७ । २ । १०) इति नेट् । सिचि वृद्धि । षत्वम् । अभृतेति । "उश्च" (१ । २ । १२) इति किस्वान्न गुण । 'ह्रस्वादङ्गात्" (८ । २ । २७) इति सिचो लोप । अभृषाथाम् । बभार । बभ्रतु । क्रादित्वान्नेट् । बभर्थ । भर्तासि । भर्तासि[2] । भ्रियात् । भृषीष्ट । भरिष्यतीति) । "ऋद्धनो स्ये" ७ । २ । ७७) इतीट् । भरिष्यते । अभरिस्यत । दान सेट् आर्जवे इति । दान अवखण्डने इति स्वरितेत् पठ्यते । तस्मादार्जवे एव सन् भवतीति भाव । दीदासते इति । "मान्बध" (३ । १ । ६) इत्यादिना सन् । द्वित्वम् । हलादि शेष । ह्रस्व । 'सन्यत" (७ । ४ । ७९ इत्वम् । दीर्घश्चाभ्यासस्य । अस्य सनोऽनार्धधातुकत्वादिडभाव । नश्चापदान्तस्य झलि" (८ । ३ । २४) इत्यनुस्वार । अदीदासदिति । अदीदासिष्ट । दीदासाञ्चक्रे । दीदासिता । दीदास्यात् । दीदासिषीष्ट । दीदासिष्यति । दीदासिष्यते । एव शान तेजने इत्यपि व्याख्येयम् । अयमपि स्वरितेत्त्वादुभयपदी । नित्यसन्नन्तावेतौ । अर्थान्तरे तु चुरादिणिजन्ताद् दानयति । शानयतीत्युदाहार्यम् । अत एवानुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात् सन्नन्तादात्मनेपदम् । एतेनावखण्डने तु दानति । दानते इति वदन्त परास्ता । भज । अनिट् । स्वरितेत् । अभाक्तादिति । अनिट्त्वात् "वदव्रज" (७।२।३) इति वृद्धि । चो कु । षत्वम् । कष् सयोगे क्ष । अभाक्ताम् । "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सिचो लोप । अभक्त । अभक्षाताम् । बभाज । भेजतुरिति । आदेश दित्वेऽपि 'तृफलभज" (६ । ४ । १२२) इत्येत्वाभ्यासलोपौ । भेजिथ ।

---

१ हरिष्यतीत्यारभ्य—भरिष्यतीत्यन्तो नास्ति ख० पु० ।

२ भरिता इति भृस्त्विव तीट् पक्षे इति क० पु० । परन्त्व सङ्गत एव ।

२५४. रञ्जेश्च [६ । ४ । २६]

रञ्जेरुपधाया नकारस्य लोपः स्यात् शपि परे । रजति । रजते । अराङ्क्षीत्, अरङ्क्त । अरङ्क्षाताम् । ररञ्जतुः । ररजतुः । रङ्क्ता । त्विष दीप्तौ । त्वेषति । त्वेषते । अत्विक्षत् । अत्विक्षत । "क्सस्याचि" (७ । ३ । ७६) इति क्सान्तलोपः । अत्विक्षाताम् । "लिङ्सिचौ" (१ । २ । ११) इति कित्त्वम् । त्विक्षीष्ट । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । "व्रश्च" (८ । १ । ३६) इति षत्वम् । अयाक्षीत् । अयष्ट । जश्त्वेन डः । ष्टुत्वम् । अयड्ढ्वम् ।

बभक्थेति । 'ऋतो भारद्वाजस्य" (७ । २ । ६३) इति वेट् । क्रादिनियमान्नित्यमिट् । भेजिव । भेजे । भक्तासि । भक्तासे । भज्यात् । भक्षीष्ट । भक्ष्यति । भक्ष्यते । भञ्जो आमर्दनेति । रुधादौ भनक्ति । अभाङ्क्षीत् । भजि भासार्थे । चुरादिरिदित् । भञ्जयति । भासते इत्यर्थ । श्रिञ् । सट् । श्रयतीति । शपि[1] गुणायादेशौ । शिश्रयिथ । शिश्रियिव । "श्र्युक किति" (७ । २ । ११) इति निषेध क्रादिनियमेन बाध्यते इतोऽट् । शिश्रिये । 'अकृत्सार्वधातुकयोर् दीर्घ" (७ । ४ । २५ श्रीयात् । श्रयिषीष्ट । श्रयिष्यति । अश्रयिष्यत् ॥ २५३ ॥

रञ्ज । स्वरितेत् । इतो नवानिट । अराङ्क्षीदिति । सिचोऽनिट्त्वाद् "वदव्रज" (७ । २ । ३) इति वृद्धि । चो कु । षत्वम् । क्ष । अनुस्वारपरसवर्णौ । "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सिचो लोप । अराङ्क्ताम् । अराङ्क्षु । अरङ्क्त । ररञ्ज । ररजतुरिति । सयोगाल्लिटो वा कित्त्वमिति केचिन्मते कित्त्वान्नलोप । तस्यासिद्धत्वात् असिद्धवदत्राभात्" (६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वान्नैत्त्वाभ्यासलोपौ । ररञ्जे । ररजे । रङ्क्तासि । रङ्क्तासे । यासुट कित्त्वान्नलोप । रज्यात् । रङ्क्षीष्ट । रङ्क्ष्यति । रङ्क्ष्यते । अथ दिवादावपि ङित्त्वान्नलोप । रज्यति । रज्यते । इत्यादि । त्विष । स्वरितेत् । त्वेषति । त्वेषते । [2]अत्विक्षत् । ' शल इगुपधादनिट क्स "(३।१।४५) क्स । "षढो क सि" (८ । २ । ४१) षत्वम् । क्ष । अत्विक्षाताम् इति । आत्मनेपदे आतामि क्सस्यान्तलोपाद् "आतो ङित " (७ । २ । ८१) इतीय् न भवति । आत्वक्षतेत्यदादेशोऽपि न भवति । तित्वेष । तित्विषे । त्वेष्टा । त्विष्यात् । त्वेक्ष्यति । त्वेक्ष्यते । यज । स्वरितेत् । अयाक्षीदीति । अनिट्त्वाद् "वदव्रज" (७।२।३) इति वृद्धावडागमे "व्रश्च" (८ । २ । ३६) इति षत्वे 'षढो क सि" (८।२।४१) इति कत्वे च क्ष ।

---

१ शपि गुणायादेशौ इति नास्ति क० पु० ।

२ अत्विक्षत् इति नास्ति क० पु० ।

२५५ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् [६ । १ । १७]

वच्यादीनां ग्रहादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज ।

२५६. वचिस्वपियजादीनां किति [६ । १ । १५]

वचिस्वप्योर्यजादीनां च संप्रसारणं स्यात् किति । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ । इयष्ठ । इज्यात् । डुवप् बीजतन्तुसंताने । प्रण्युवाप । ऊपतुः । उप्यात् । वह प्रापणे । प्रण्यवाक्षीत् । अवर्णस्येत्युक्तेः कृतायामपि वृद्धावोत्त्वम् । अवोढाम् । अवाक्षुः । अवोढ । उवाह । ऊहे । वोढा । उह्यात् । वक्षीष्ट । वेञ् तन्तुसंताने । अवासीत् । अवास्त ।

'झलो झलि"(८।२।२६) इति सलोपे षत्वम् । ष्टुत्वम् । अयाष्टाम् । अयाक्षुः । अयष्टेति । आत्मनेपदे इति । अयक्षाताम् । अयक्षत । जश्त्वेन[१] ड इति । "व्रश्च" (८।२।३६) इति षत्वे तस्य 'झला जश् झशि" (८।४।५३) इत्यनेन । ष्टुत्वमिति । "झलो झलि" (८।२।२६) इति सलोपे धस्य ढत्वमिति भाव ॥ २५४ ॥

लिट्यभ्यासस्येति । अधिकारादेवोभयेषामिति लब्धे पुनस्तत्करणं परमपि हलादि शेष बाधित्वा सम्प्रसारणं यथा स्यात् । अन्यथा वव्रश्चेत्यादौ सति हलादि शेषे रकार (रेफ) स्यैव स्यात् । इयाजेति । "अत उपधाया" (७ । २ । ११६) इति वृद्धि । "सम्प्रसारणाच्च" (६ । १ । १०८) इति पूर्वरूपम् । हलादि शेष । वचि स्वपि । आदिग्रहणं यजिनैव सबध्यते । न च वचिस्वपिभ्यामपि स्वपे पृथङ्निदेशात् । अन्यथा वच्यादित्वेनैव गृह्णीयात् । तस्माद्वचिस्वपि इति स्वरूपेणैव गृह्यते इति दर्शयति—वचिस्वप्यो यजादाना चेति । वच परिभाषणे । ब्रुवो वचिश्चापि । ञिष्वप् शये ।

'यजिवपिर्वहिश्चैव वसिर्व्येञ्व्येञ् इत्यपि ।
ह्वेञ्वदीश्वयतिश्चैव यजाद्या स्युरिमे नव" ॥ २५५ ॥

कित्तीति । 'धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्" तेनेह न भवति । वाच्यति । वाचिकमिति । **ईजतुरिति** । परत्वात् सम्प्रसारणे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम् । हलादि शेषे । सवर्णदार्घ । नन्वत्र 'सम्प्रसारणाच्च" (६ । । १०८) इति पूर्वरूपेण भाव्यम् । अत्र वृत्ति । अन्तरङ्गे वचि कृतार्थं वचनमिति बाह्ये पश्चात् सन्निपतिते पूर्वत्व न भवति । शकह्वौ शकह्वर्थम् इति यथेति । हरदत्तस्त्वाह—शकह्वावित्यादौ यण स्थाने य इक् तत्सप्रसारणम् । एकादेशस्तु न यण्स्थानिक वर्णा यत्वात् अन्तादिवद्भावोऽपि नास्ति । एव च पूर्वत्वमेव तावन्न सप्रसारणम् किं पुनस्तत्, स्थानिक उकार इति पूर्वादिशाभाव । सप्रसारणदीर्घत्वे तु वचनसाम-

---

१ यस्त्वेन ड इति क० पु० ।

२५७. वेञः [६ । १ । ४०]

वेञो न सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः । ववथ । ववाथ ।

र्थादेकादेशस्यान्तवद्भावात् सम्प्रसारणव्यपदेश इति । इयजिथ । भरद्वाजमते इति । इयष्ठ । लिडिडभावे षत्वम् । ईजिव । क्रादिनियमादिट् । ईजे । यष्टासि । यष्टासे[1] । यासुट किस्वात् सम्प्रसारणम् । इज्यात् । यक्षीष्ट । यक्ष्यति । यक्ष्यते । अयक्ष्यत् । अयक्ष्यत । डुवप् । वीजस्य सतान क्षेत्रे विस्तारणम् । गर्भाधान च । छेदनेऽपि दृश्यते । केशान् वपतीति । डुइत् । उप्त्रिमम् । ड्वित क्त्रिर्यथा स्यात् । स्वरितेत् । वपति । वपते । अवाप्सीत् । अवप्त । **प्रणुवापेति** । लिटि द्वित्वे "लिटयभ्यासस्य" (६ । १ । १७) इति सम्प्रसारणम् । पूर्वरूपम् । उपधावृद्धि । 'नेर्गदनद" (८ । ४ । १७) इति णत्वम् । **ऊपतुरिति** । यजादित्वात् सम्प्रसारणे द्वित्वादि । उवपिथ । उवप्था ऊपे । ऊपाते । वप्ता । उप्यात् इति । यासुट । किस्वात् सम्प्रसारणम् । वप्सीष्ट । वप्स्यति । वह प्रापणे । स्वरितेत् । वहति । वहते । प्रण्यवात्सात् इति । सिच्यनिट्त्वाद् हलन्तवृद्धि । ढत्वम् । कत्वम् । क्ष । "नेर्गदनद"(८ । ४ । १७) इति णत्वम् । अवर्णस्येत्यादि "सहिवहोरोदवर्णस्य" (६ । ३ । ११२) इत्यत्रैव व्याख्यातम् । अवोढाम् । वह् सतामिति स्थिते ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धि । "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सिचो लोप । होढ । ष्टुत्वम् । ढलोप । "सहिवहो" (६ । ३ । ११२) इत्योत्वम् । ढलोपस्यासिद्धत्वात् पुनरोकारस्य हलन्तलक्षणा वृद्धिस्तु न भवति, पूर्वप्रवृत्त्या चरितार्थत्वेन पुन प्रवृत्त्ययोगात् । अवोढेति । आत्मनेपदैकवचनम् । अत ओत्त्वम् । ढत्वादि पूर्ववत् । अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढा । अवक्षाताम् । अवोढ्वम । अवक्षि । अवक्ष्वहि । अवक्ष्महि । **उवाहेति** । णलि उपधावृद्धौ । लिटयभ्यास सम्प्रसारणम् । उवहिथ । उवोढ । थलोड्विकल्प । इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपौत्त्वानि । उवाह । उवह । ऊहिव । ऊहिम । क्रादिनियमादिट् । **वोढेति** । लुटि तासि ओत्वम् । उह्यात् इति । किस्वात सम्प्रसारणम् । वक्षीष्टेति । ढत्व, कत्व, षत्व, क्ष । वक्ष्यति । वेञ् । वयति । वयते । अवासीत् इति । "आदेच" (६ । १ । ४५) इत्यात्वम् । यमरमनमा" (७ । २ । ७३) इतीट्सकौ । अवासिष्टाम् । अवास्तेति । "एकाच" (७ । २ । १०) इतोडभाव । अवासाताम् । अवाध्यवम् । अवाढ्वम् । अवासि ॥ २५६ ॥

वेञ । किति धातोरकिति वाभ्यासस्य प्राप्त सम्प्रसारणं निषिध्यत । **ववाविति** । "आत औ णल" (७ । १ । ३४) इत्यात्त्वम् । "वृद्धिरेचि" (६ । १ । ८८) ववतुरिति । "आतो लोप इटि च" (६ । ४ । ६४) इत्यालोप । वविथ । ववथेति । "ऋतो भारद्वाजस्य" (७ । २ । ६३) इति वेट् । क्रादिनियमान्नित्यमिट् । ववित्र॥ २५७॥

---

1. यष्टासे इति नास्ति क० पु० ।

२५८. वेञो वयि [२ । ४ । ४१]

वेञो वयिरादेशो वा स्याल्लिटि । इकार इत् । उवाय ।

२५९. ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च [६ । १ । १६]

एषां किति ङिति च संप्रसारणं स्यात् । यस्य संप्रसारणे प्राप्ते ।

२६०. लिटि वयो यः [६ । १ । ३८]

वयो यस्य न संप्रसारणं स्यात् लिटि । ऊयतुः । ऊयुः ।

२६१ वश्चास्यान्यतरस्यां किति [६ । १ ३९]

वयो यकारस्य वो वा स्यात् किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । उवयिथ । वाता । ऊयात् । व्येञ् संवरणे ।

वेञो वयि । इकार इत् । एतोति इत् । क्रियाशब्दोऽयम् । तेनोच्चारणार्थ इत्यर्थ । न त्वित्सञ्ज्ञक इति । नुम्प्रसङ्गात् प्रयोजनान्तरासभवाच्च । उवायेति । उपधा वृद्धि । अभ्यासस्य सप्रसारणम् । अत्र स्थानिवद्भावाद्वेञ इतिनिषेधो नास्ति ग्रहिज्या" (६ । १ । १६ इत्यत्र वपे पृथगुपादानात्तेनास्य वेञ् कार्यं न भवतीति ज्ञापनात् । अन्यथा यजादित्वादेव सिद्धे किं वयिग्रहणेन ॥ २५८ ॥

ग्रहिज्या । ग्रह उपादाने । ज्या वयोहानौ । वयिरादेश नत्वयवयगताविति । अस्यात्मनेपदित्वात्, पूर्वपरसाहचर्याच्च । यस्य परस्मैपद भवति तस्यैव वयेर्ग्रहण न्याय्यम् । व्यध ताडने । वश् कान्तौ । व्यच व्याजीकरणे । ओव्रश्चू छेदने । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । भ्रस्ज पाके । चकार कित परामर्शार्थं इत्याह–एषा किति ङिति चेति । यस्येत्यादि "न सप्रसारणे" इति ज्ञापकादन्त्यस्य यस्यैव प्राप्त इत्यर्थ ॥ २५९ ॥

लिटि वेति । वयादेशस्य लिट्येव विधानात् । लिड्ग्रहणमुत्तरार्थम् । ऊयतुरिति । सप्रसारणे कृते द्वित्वम् । हलादि शेष । सवर्णदीर्घ ॥ २६० ॥

वश्चा । अस्य ग्रहण यकारमात्रनिर्देशार्थम् । अन्यथादेशेऽकारस्योच्चारणार्थत्वे प्रमाणाभावाद् वये सर्व स्यात् । ऊवतुरिति । अकारान्तादेशे अतो लोप । पररूप च । उवयिथेति । वयेस्तासावभावात् "उपदेशेऽत्वत" (७ । २ । ६२ इत्येतन्न भवति । अत एव भारद्वाजविकल्पोऽपि न भवतीति नित्यमिट् । वयादेशस्य स्थानिवत्त्वेन ञित्त्वादात्मनेपदे । ऊये । ऊयाते । 'विभाषेट" (८ । ३ । ७९) इति ढ. । ऊयिध्वे । एवम् । ऊवे । ऊवाते । ऊविढ्वे । ऊविध्वे । ऊयादिति । कित्त्वात् सप्रसारणम् । 'अकृ-

२६२. न व्यो लिटि [६ । १ । ४६]

व्येञ् आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । विव्याय । व्येञोऽन्त्यभागस्य किति लिटि संप्रसारणं वेति केचित् । विव्यतुः । विव्यायतुः । विव्ययिथ । "इडत्त्यर्तिव्यय" (७ । २ । ६६) इति नित्यमिट् । व्याता । वीयात् । ह्वेञ् स्पर्धायां, शब्दे च ।

२६३. लिपिसिचिह्वश्च [३ । १ । ५३]

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् । आतो लोपः । अह्वत् ।

त्सार्वे" (७ । ४ । २५) इति दीर्घ । वासीष्ट । वास्यति । वास्यते । व्येञ् । व्ययति । व्ययते । "आदेचः" ६। ।४५) इत्यात्वम् । सगिटौ । अव्यासीत् । अव्यास्त ॥ २ १ ॥

विव्यायेति । अभ्यासस्य सप्रसारणेन यस्येकार । पूर्वरूपम् । "न सप्रसारणे सप्रसारणम्" (६ । १ । ३७) इति न[1] वस्योत्त्वम् । 'अचोञ्णिति" ७ । २ । ११५) इति वृद्धिरैकार । व्येञोऽन्त्यभागस्येति । अन्त्यभाग उत्तरखण्ड तेनाभ्यासस्य नित्यमित्यर्थ । कितोत्यनेन यजादित्वात् नित्य प्राप्ते[2] विकल्पोऽयम् इति दर्शितम् । केचिदिति । त्रिमुनीतरे । विव्यतुरिति । किति यकारस्येकारे सप्रसारणे पूर्वरूपे इयङो "द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५६) इति स्थानिवत्वात् विशब्दस्य द्विवचने 'एरनेकाच" (६ । ४ । ८२) इति यणादेश । विव्यायतुरिति । अन्त्यभागस्य सप्रसारणाभावे आत्वाभावाच्चैकारस्यायादेश । विव्यु । विव्ययु । अस्य तासावनिट्त्वात्थलि भारद्वाजनियमा दड् वकल्पे प्राप्तेऽत आह—इडत्यर्ती इति नित्यमिट्ति । विव्ययिथेति । अकित्त्वान्नान्त्यभागस्य सप्रसारणस्य विकल्पशङ्का । विव्ये इति । एशि परभागस्य सप्रसारणपत्ते । विव्यये इति तु तदभावे । क्रादिनियमान्नित्यमिट् । विव्यिषे । विव्ययिष्ये । विव्यिढ्वे । विव्यिध्वे । विव्ययिढ्वे । वीयादिति । कित्त्वात् सप्रसारणे पूर्वत्वे च 'हल" (६ । ४ । २) इति दीर्घ इति माधव । परत्वात् "अकृत्साव" (७।४।२५) इति दार्घ इति तु न्याय्यम् । ह्वेञ् ॥ २६२ ॥

लिपि सिचि ह्वश्च । लिप उपदेहे । षिच क्षरणे । ह्वञुक्त । लिपिसिचिसहितो ह्वेति मध्यमपदलोपा समास । ङसौ 'आतो धातो" (६ । ४ । १४० इत्यालाप । समाहारद्वन्द्वे तु नपुसकत्व स्यात् इतरेतरयोगे तु बहुवचनम् । अत्र च "णि श्रि" (३ । १ । ४८) इत्यत कर्तरीत्यनुवृत्ते । कमणि अह्वायि अह्वासातामित्यादौ चिण्सिचावेव भवत । कर्मकर्तरीति तु 'अच. कर्मकर्तरि" (३ । १ । ६२) इति णिचो

---

१. नेति नास्ति क० पु० ।

२ प्र सेति क० पु० ।

२८४ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् [६ । १ । ५४]

लिपि सिचि ह्वः पक्षस्य च्लेरङ् वा स्यात् तङि । अह्वत । अह्वेताम् । अह्वास्त । अह्वासाताम् ।

२६५. अभ्यस्तस्य च [६ । १ । ३३]

अभ्यस्तस्य ह्वयतेः संप्रसारणं स्यात् । जहाव । जुहुवतुः । जुहुविथ । जुहोथ । वस निवासे ।

विकल्पात् तदभावे "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" (६ । १ । ५४) इति पक्षेऽङ् भवति । तदभावे सिजपि । अह्वार्षि । अह्वत । अह्वास्त । चिरावर्दिटि अह्वायिष्ट स्वयमेवेत्याद्यूह्यम् । **आलोप इति** । आतो लोप इटि च" (६ । ४ । ६४) इत्यनेन । अह्वत् । "आदेच" इत्यात्त्वम् । अह्वाताम् । अह्वन् ॥ २६३ ॥

आत्मने । अत्रापि कर्तरीत्यनुवृत्ते कर्मणि विकल्पो नेति ज्ञेयम् । प्राप्तविभाषा चेयम् । अह्वतेति । अङि सर्वत्रालोप । **अह्वेतामिति** । "आतो ङित" (७ । २ । ८१) इताय् । अनत इत्युक्त झस्य नादादेश । अह्वन्त । अह्वावहि । अह्वामहि । **अह्वास्तेति** । अङभावे सिच अनिट् ॥ २५४ ॥

अभ्यस्तस्य च । अभ्यस्तस्य ह्वयतेरिति । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अभ्यस्तस्य कारणम् यो ह्वयतिस्तस्येत्यर्थ । तेन द्वित्वनिमित्तप्रत्यये द्वित्वात् पूर्वमेव सम्प्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । यदीय समानाधिकरणषष्ठी स्यात् ततो द्वित्वे सत्यभ्यस्तसञ्ज्ञेति । तत सम्प्रसारण स्यात् तथा सति अभ्यासस्य न स्यात् । "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति" (६ । १ । ३७) निषेधात् । तत्र हि विदेशस्थनिषेधार्थकात् पुन सम्प्रसारणग्रहणाद् व्यवधानेऽपि निषेध इति स्थितम्, यून इति यथा । अत्रापि हि सवर्णदीर्घस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वाद् व्यवधानमेवेति । नचैवमुपोषुष इति उपपूर्वस्य वसे क्वसौ सकारव्यवधानेऽपि निषेधप्रसङ्ग । समानाङ्गग्रहणस्य चोदितत्वात् । यत्रैकस्मिन्नेवाङ्गे निमित्तनिमित्तिनौ स्तस्तत्रैव निषेध । इह तु क्वसौ धातुरङ्ग क्वसन्त च शसीति न निषेध इति स्थितम् । वस्तुतस्तु सामानाधिकरण्येऽपि न दोष । जुहुवुरित्यादौ तु व्यवधानादेव न निषेध । एवमुपोषुष इत्यत्रापि अन्तरङ्गत्वाद्वात्र पूर्वं धातोर्भविष्यति । तत क्वसोरित्यदोष । एव च समानाङ्गग्रहणमपि न कर्तव्य भवति । यून इत्यादौ तु सम्प्रसारणग्रहणसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्व न भविष्यति । स्थानिवत्त्वकृतमीदृश वा व्यवधानमाश्रयिष्यते नान्यकृतम्। जुहावेति । सम्प्रसारणे पूर्ववृद्ध्यावादेशयोश्च 'द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५९) इति स्थानिवत्त्वात् हु इत्यस्य द्वित्वम् । कृते वा द्वित्वे सम्प्रसारणम् । **जुहुवुरिति** । उवङ् । "हुश्नुवो" (६ । ४ । ८७)

२६६   स स्यार्धधातुके [७ । ४ । ४९]

सस्य तः स्यात् सादावार्धधातुके परे । अवात्सीत् । अवात्ताम् । अवात्सुः । उवास ।

२६७.   शासिवसिघसीना च [८ । ३ । ६०]

इण् कोः । परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊषतुः । ऊषुः । उवसिथ । उवस्थ । वस्ता । उष्यात् । वत्स्यति । वद व्यक्तायां वाचि । अच्छ वदति । "वदव्रज" इति वृद्धिः । अवादीत् । उवाद । ऊदतुः । ऊदुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । श्वयति । "जृस्तम्भु" (३ । १ । ५८) इत्यङ् वा ।

इति यण् तु न भवति । आर्धधातुकत्वात् (ला¹क्षणिकत्वादनर्थकत्वाच्च । अत्र च सम्प्रसारणपूर्वत्वमेवान्तरङ्गत्वाद्भवति नातो लोप । सति तस्मिन् अस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वात् उवङ् न स्यात् । जहविथ । जुहोथेति । 'ऋतो भारद्वाजस्य" (७। ।६३) इति वेट्) । क्रादिनियमादिट् । जुहुविव । ह्वातेति । "आदेच" ६ । १ । ४५) इत्यात्वम् । हूयात् । ह्वासीष्ट । ह्वास्यति । ह्वास्यते । वम । इतस्त्रय परस्मैपदिन ।।२६५।।

स स्यार्ध । स इति षष्ठी । सीति सप्तमी । अल्ग्रहण तेनार्धधातुकस्य विशेषणात्तदादिविधिरित्याह—सादाविति । अवात्सीदिति 'वदव्रज" (७ । २ । ३) इति वृद्धि । णल्युपधावृद्धि । "लिटयभ्यासस्योभयेषाम्" (६ । १ । १७) इति सम्प्रसारणम् ।।२६६।।

शासिवसि । शासु अनुशिष्टौ । वस निवासे । घसिरादेश । यस्त्वनादेशो घस्लृ अदने इति तस्येह न ग्रहणम्, विरलप्रयोगत्वादित्याहु । एषा सकारो नादेश इति वचनम् । ऊषतुरिति । वसे किति "वचिस्वपि" (६ । १ । १५) इति सम्प्रसारणे वा पूर्वत्वे च द्वित्वे हलादि शेषे सवर्णदीर्घे षत्वम् । उवसिथ । उवस्थेति । 'ऋतो भारद्वाजस्य" (७ । २ । ६३ इति नियमाद् वेट् । क्रादिनियमादिट् । ऊषिव । वस्तेति । 'एकाच" (७ । २ । १० इतोड्निषेध । उष्यात् । यासुट कित्वात् सम्प्रसारणम् । 'शासिवसि" ८ । ३ । ६०) इति षत्वम् । वत्स्यति । "स स्यार्धधातुके" (७।४।४९) इति तत्त्वम् । वद । द्वौ सेटौ । अच्छ वदतीति । "अच्छगत्यर्थवदेषु" (१ । ४ । ६९) इति गतिसज्ञा । 'ते प्राग्धातो" (१ । ४ । ८०) इति पूर्वप्रयोग । गतिसज्ञाप्रसङ्गे उदाहृतमप्येतत् पुनरुदाहृत लब्धावसरत्वात् । वदव्रजेति वृद्धिरिति । अतो हलादेर्लघो."

---

१ ( ) रेखाङ्कित लाक्षणिकत्वादित्यारभ्य–इति वेट् इत्यन्तोभाग नास्ति क॰ पु । तत्स्थाने अस्य ह्रूपस्य लाक्ष इत्येवास्ति ।

२६८. श्वयतेरः [७ । ४ । १८]

श्वयतेरिकारस्य अः स्यादङि । ततः पररूपम् । अश्वत् । पक्षे सिच् । तस्येट् । अश्वयीत् । "विभाषा धेट्श्व्योः" (३ । १ । ४९) इति चङ् वा । इयङादेशः । अशिश्वियत् ।

२६९. विभाषा श्वेः [६ । १ । ३०]

श्वयतेः सम्प्रसारण वा स्याल्लिटि यङि च । ततो द्वित्वम् । शुशाव । शुशुवतुः । शुशविथ । शिश्वाय । शिश्वियतुः । शिश्वयिथ । श्वयिता । यजादित्वात् शूयात् । इति मिश्रप्रक्रिया

इति भ्वादयः ।

(७ । २ । ७) इति विकल्पबाधनार्थं वदव्रजग्रहणम् । तेन नित्या वृद्धिरिति भाव । **अवादीदिति** । सेट्त्वात् इट ईटि" इति सिचा लोप । अवादिष्टाम् । उवादेति । णल्युपधाया वृद्धि । अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । **ऊदतुरिति** । यजादित्वात् सम्प्रसारणे कृते द्वित्वादि । उवदिथेति । तासौ सेट्कत्वान्न निषेधविकल्पौ । उद्य दिति । कित्वात् सम्प्रसारणम् । वदिष्यति । अवदिष्यत् । टुओश्वि । श्वयथुरित्यथु .र्थं । ओइत् शून इति निष्ठानत्वार्थं । श्वयति । श्वयेत् ॥ २६७ ॥

श्वयतेर । **पररूपमिति** । अत्वे कृते अश्व अत् इति स्थिते सवर्णदीर्घं बाधित्वा "अतो गुणे" (६ । १ । ९७) इति पररूपमित्यर्थं । अता लोपस्तु न भवति । आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्त तस्य लोप इति स्थिते । अश्वताम् । अश्वन् । पक्षे सिजिति । अङो वक्ष्यमाणस्य चङश्चाभावपक्षे इत्यर्थ । तस्येडिति । श्वयतेरनुदात्तोपदेशपर्युदासादिति भाव । तस्येत्यनेनाङ्चङोरवलादित्वाद् व्यतिरेक द्योतयति । **अश्वयीदिति** । "ह्म्यन्त" (७ । २ । ५) इति वृद्धिनिषेधाद् गुणायादेशौ । अश्वायष्टाम् । अश्वयिषु । **इयङादेश** .ति । सयोगपूर्वत्वात् न "एरनेकाचो" (६ । ४ । ८२) इति यणिति भाव । **अशिश्वियदिति** । इयङो "द्विवचनेऽचि" (१ । १ । ५९) इति स्थानिवत्त्वात् श्वि इत्यस्य द्वित्वम् । पुनरियङ् । अशिश्वियताम् ॥ ६८ ॥

विभाषा श्वे । यङ्यप्राप्त पक्षे विधीयते[1] । लिटि तु किति यजादित्वान्नित्य प्राप्त पक्षे निवर्त्यते । पिति त्व प्राप्त पक्षे प्रवतते । "न वेति विभाषा"(। । ४४) इति वचनात् पूर्व निषेधेन समीकृते विषये पश्चाद् विधिमुखे न सर्वत्र विभाषा प्रवतते

---

१ वियते इति ख० पु० ।

२ यङि त्वप्राप्तमिति क० पु० ।

इत्युभयत्र विभाषेयमिति स्थितम्। ततो द्वित्वमिति। परत्वान्नित्यत्वाच्चादौ सम्प्रसारणमिति भाव। शुश्वावेत्यादि। सम्प्रसारणम् सम्प्रसारणाश्रय च बलवदिति वा "लिड्यङोश्च" (६।१।२९) इति विषयसप्तमीत्वात् वा पूर्वं सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते ततो यथायोग वृद्धिगुणयोरावावोश्च कृतयो "द्विर्वचनेऽचि" (१।१।५९) इति स्थानिवत्त्वात्। शु इत्यस्य द्वित्वम्। ततो वृद्ध्यादि। एव शुशुवतुरित्यादावपि कित्सूवङ स्थानिवदूह्यम्। शिश्वायेति। सम्प्रसारणाभावे। अत्रापि पित्सु यथायोग वृद्धिगुणयोरायावौ कित्सु इयङ् पूर्ववत् स्थानिवद्भावात् श्विशब्दस्य द्वित्वम्। 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्" (६।१।१७) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारण न भवति सम्प्रसारणमात्रस्य निषेधात्। तथा च वार्तिकम्। "श्वयतेर्लिट्यभ्यासप्रतिषेध इति। शूयात् इति। यासुट कित्वात्सम्प्रसारणम्। दीर्घ। श्वयिष्यति। अश्वयिष्यत्। इति मिश्रप्रक्रियेति। यद्यपि परस्मैपदात्मनेपदप्रक्रियानिरूपणेनैवेय गतार्था तथाप्युभयपदिनामत्रोदाहरणात् कथचिद् भेदो विवक्षित। यद्वात्र केवलात्मनेपदि केवलपरस्मैपदि निरूपणम् तद्रूपोऽभ्यासेन सस्कारपाटवमाधातुमिति वर्णनीयम्, विशेषादर्शनात्।

भ्वाद्यदादिह्वादिदिवादय　　स्वादितुदादय।
रुधादितन्वादिक्र्यादि चुरादयश्च गणा क्रमात्॥

इति निरूपणीयेषु दशगणेषु निरूपित भ्वादिगणमुपसहरति—इति भ्वादय। इति शब्द प्रकारे। एव प्रकारा भ्वादय ऊह्या इत्यर्थ, न पुन समाप्तौ। धातुपाठेऽपठितानामप्याप्तप्रयोगसिद्धाना चुलुम्पतीत्येवमादीना दर्शनात्। तदाहुरद्यापि वर्द्धते शिवधातु[२] गण इति। यत्तु टुओश्वि गतिवृद्ध्योरित्यस्यानन्तर वृत्करण तद् यजादेः परिसमाप्त्यर्थम् न भ्वादेरिति धातुवृत्त्यादिषु स्थितम्॥ १६॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं　　शेषवशामलो-
त्तस श्रीनरसिंहसूनुरभवत्　　प्रत्यक्षवाचस्पति.।
तत्सूनो कृतगूढभावविवृतौ　　सत्प्रक्रिया व्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् मिश्राभिधा प्रक्रिया॥ १॥

श्रीरस्तु। कल्याणमस्तु। शुभ भूयात् लेखकवाचकपाठकानाम्।
श्री। श्री। श्री। भ्वादि २६००॥

---

१ लिडिङ्योश्चेति क० पु०।
२ श्व इति नास्ति ख० पु०।

अथादादय

अद् भक्षणे

२७० अदिप्रभृतिभ्य· शप [२ । ४ । ७२]

अदादेः परस्य शपो लुक् स्यात् । चर्त्वम् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति । अद्यात् । अत्तु । अत्ताद् वा ।

२७१. हुझल्भ्यो हेर्धि.

होर्झलन्ताच्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि ।

२७२. अद सर्वेषाम् [७ । ३ । १००]

अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य अडागमः स्यात् सर्वेषां मतेन । आदत् । आत्ताम् । आदन् । आदः ।

अद् । इतो द्वावनिटौ । सप्तविशति परस्मैपदिन ।

अदिप्रभृतिभ्य । अदादिभ्य इति वाच्ये प्रभृतिग्रहण पर्यायशब्देषु गौरवलाघव-चिन्ता नाद्रियते इति ग्रन्थाधिक्येनानित्यताज्ञापनार्थ वा । तेन "न विश्वसेदविश्व-स्तम्" इत्याद्युपपन्न भवति । चर्त्वमिति । "खरि च" (८ । ४ । ५५) इत्यनेन । अत्तीति । अदेर्लटस्तिप् । 'कर्तरि शप्" (३ । १ । ६८) तस्य लुक् । दस्य चर्त्वेन त । **अदन्तीति** । "झोऽन्त" (७।१।३) अत्सि । अत्थ । अद्मि । अद्व । अद्म । **अद्यादिति** । शपो लुप्तत्वाद् "अतो येय" (७ । २ । ८०) इतीय् न भवति । अद्याताम् । अद्यु । अद्या । अद्यातम् । अद्यात । अद्याम् । अद्याव । अद्याम । **अत्तु इति** । लोटस्तिप 'एरु" इत्युत्वम् । अत्ताद्वेति । "तुह्योस्तातङ्डा" (७।१।३५)। अत्ताम् । अदन्तु ॥ २७० ॥

हुझल्भ्यो । हु दानादनयो । "घसिभसोर्हलि च" (६ । ४ । १००) इत्यतो हलि इत्यनुवृत्तेरिडादेर्न । रुदिहि । स्वपिहीति । अत्तादित्यत्र तु परत्वाद हेस्तातङि कृते स्थानिवद्भावात्पुन धित्व न भवति । सकृद्गतिन्यायात् । अन्ये त्वाहु । हेर्धिरिति स्थान्यादेशयोरपीकार उच्चारणार्थ । हकारस्य धकारादेशस्तेन हलीत्ययिनानुव-र्त्यम् । नापि तातङि प्रसङ्ग इति । अत्तम् । अत्त । अदानि । अदाव । अदाम ॥ २७१ ॥

अद सर्वेषाम् । सर्वेषा ग्रहण नित्यार्थम् । गार्ग्यगालवयोरित्यस्यानुवृत्तिर्मा शङ्कीति । **आददिति** । लटस्तिप् । "इतश्च" (३ । ४ । १००) इतीकारलोप । शपो लुक् । तिपोऽडागम । धातोराट् । "आटश्च" (६ । १ । ९०) इति वृद्धि । अत्ताम् । आदन् । आद इति । सिप इकारलोपे रुत्वविसर्गौ । आत्तम् । आत्त । आदम् । आद्व ॥ २७२ ॥

२७३. लुङ्सनोर्घस्लृ [२ । ४ । ३७]

अदेर्घस्लादेशः स्यात् लुङि सनि च । लृदित्वादङ् । अघसत् ।

२७४. लिटयन्यतरस्याम् [२ । ४ । ४०]

अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि । जघास । "गमहन" इत्युपधालोपः । उपधालोपस्य चर्विधिं प्रति स्थानिवत्त्वाभावात् घस्य चर्त्वम् । "शासिवसि" (८ । ३ । ६०) इति षत्वम् । जक्षतुः । जक्षुः । घसस्तासावभावात् थलि नित्यमिट् । जघसिथ । पक्षे "अत आदेः" (७।४।७०) आद । आदतुः । आदुः । आदिथ । अत्ता । अद्यात् । अद्यास्ताम् । अत्स्यति । प्सा भक्षणे । प्रणिप्सति । प्सायात् । प्सायुः । प्सातु । प्साहि । अप्सात् ।

लुङ्सनोर्घस्लृ । लृदित्वादङिति । घस्लादेशस्य लृदित्त्व पुषादीत्यङर्थमित्यर्थ । अघसदिति । अनङोत्युक्ते "गमहन" (६ । ४ । ६६) इति नोपधा लोप । ननु च घसि प्रकृत्यन्तरमस्ति तेनैव सिद्धमेतत् । सत्यम् । अदेरात्सीत् । आत्सिषतीत्यनिष्टप्रयोगो माभूदित्यारम्भ । अघसन् इत्यादि ॥ २७३ ॥

लिटयन्यतरस्याम् । प्रकृतिद्वयेन प्रयोगद्वये सिद्धेऽपि विकल्पारम्भ प्रकृत्यन्यतरस्याः सर्वविषयता ज्ञापयति । तेन यत्र लिङ्गवचन च नास्ति तत्र तस्य प्रयोगो न भवति । तत्र लृदित्करण लुङि प्रयोगस्य लिङ्गम् । घसिश्च सान्तेष्विति "वसति शकलृघसृरभ् "यभ्लभ्यमो" इत्यनिट्सु पाठो वलाद्यार्धधातुके । 'सृघस्यद क्मरच्"(३ । २ । १६०) इति वचन क्मरचि । भ्वादौ परस्मैपदिषु वा पाठ परस्मैपदप्रयोगे । जघासेति । "अत उपधाया" (७ । २ । ११६) इति वृद्धि । तस्या स्थानिवत्त्वात् घस् इत्यस्य द्वित्वम् । हलादि शेष । "कुहोश्चु" (७ । ४ । ७२) इति घस्य झ । तस्य "अभ्यासे चर्च" (८ । ४ । ५४) इति जश्त्वेन ज । नन्वतुसादौ घसे· पूर्वमुपधालोपे कृते तस्य द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५६) इति स्थानिवत्त्वात् साच्कस्य घस् इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यासकार्ये च कृते जघस् इति स्थिते "खरि च" (८ । ४ । ५५) इति चर्त्वं न स्यात् । अत उपधालोपस्य "अच परस्मिन्" (१ । १ । ५७) स्थानिवत्त्वाद् अत आह—उपधालोपस्येत्यादि । स्थानिवत्त्वाभावादिति । "न पदान्त" इति निषेधेनेत्यर्थ । षत्वमिति । न च षत्व प्रत्युपधालोपस्य पूर्वस्मादपि विधाविति स्थानिवत्त्वम् षत्वविधिसामर्थ्यात्, "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" (वा०) इति निषेधाच्च । नन्वस्य थलि क्रादिनियमात् प्राप्ताऽपोड् "उपदेशेऽत्वत" (७ । २ । ६२) इति निषिध्यते ततो भारद्वाजनियमो नैव कल्प्येत चेत्याशङ्क्याह—घसस्तासावभावादित्यादि । तास्वदिति वतिना तासौ सत एव थलीड्निषेध इत्युक्तम् । घस्लादेशश्च तासौ नास्तीति नास्य स निषेध प्रवर्तते ।

२७५. लङः शाकटायनस्यैव [३ । ४ । १११]

आतः परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अप्सुः । अप्सान् । अप्सासीत् । पप्सौ । प्साता । वश कान्तौ । वष्टि । ग्रहिज्यादित्वात् संप्रसारणम् उष्ठः । उशन्ति । वक्षि । उष्ठः । उश्यात् । उश्यास्ताम् । उश्युः । वष्टु । उष्टाद् वा । हेर्धित्वम् । षत्वम् । जश्त्वम् । ष्टुत्वम् । उड्ढि । वशानि । वशाव । वशाम । "हल्ङ्याब्" (६ । १ । ६८) इति तिलोपः । जश्त्वचर्त्वे । अवट् । अवड् । औष्टाम् । औशन् । अवट् । अवड् । औशम् । औश्व । औश्म । अवाशीत् । अवशीत् । उवाश । ऊशतुः । उवशिथ । वशिता । उश्यात् । उश्यास्ताम् । हन हिंसागत्योः । प्रणिहन्ति ।

ततश्च तद्विषयो भारद्वाजनियमोऽप्यत्र नास्तीति । क्रादिनियमागत 'औत्सर्गिकनित्य एवेड्भवतीत्यर्थ । स्थानिवद्भावादिति । 'इडत्त्यर्त्तिव्ययतीनाम्" (७ । २ । ६६) इति नित्य इड्भवतीति नोक्तम् । तस्य निषेधापवादत्वात्, निषेधस्यैवाप्रसङ्गे तस्यानवसरत्वात् । स्थानिवद्भावात् "इडत्त्यर्त्तिव्ययतीनाम्" (७।२।६६) योऽपि घसि तस्यापि तासौ थलि वा प्रयोगोऽसार्वत्रिकत्वाद् नास्तीति जघस्थेति न भवति । जक्षतु । जक्षु । जघास । जघस । जक्षिव । जक्षिम । पक्षे इति । घस्लादेशाभावे इत्यर्थ । आदेति । अदेर्णलि द्वित्वम् हलादि शेषाभ्यासदीर्घोपधावृद्धिसवर्णदीर्घा । आदियेति । क्रादिनियमादिट् प्राप्तोऽपि भारद्वाजनियमाद्विकल्पित इति ।'इडत्त्यर्त्तिव्ययतीनाम्' इति नित्य विधीयते । अत्ता । अत्तारौ । अत्तार । अद्यात् अद्यास्ताम् । अत्स्यति । आत्स्यत् । आत्स्यताम् । आत्स्यन् । प्सा । प्रणिप्साति । इति । शब्लुक् । "नेर्गदनद" ८।४।१७ इति णत्वम् । प्सात । प्सान्ति । प्सायादिति । तपरत्वाद् न "अतो येय" (७।२।८०) लिङ सलोप । प्सायाताम् । प्सायुरिति झेर्जुस् । प्साहीति । तपरत्वान्न अतो हेर्लुक् प्साताद्वा । प्साता । प्सानि ॥ २७४ ॥

लङ शाक । अप्राप्ते विभाषेयम् । एवकारस्तूत्तरार्थ । 'लिट् च" (३।४।११५) इत्यादौ आर्धधातुकसञ्ज्ञैव यथा स्यात् । अन्यथैकसञ्ज्ञाधिकाराभावात् सार्वधातुकसञ्ज्ञापि समाविशेत् अप्सुरिति । "उस्य पदान्तात्" (६ । १ । ९६) इति पररूपम् । अप्सान् इति । 'झोन्त" (७ । १ । ३) झलोपे च कृते सयोगान्तलोप । अप्सासीदिति सिचीट्सकौ । अप्सासिष्टाम् । अप्सासिषु । पप्साविति । "हलादि शेष" (७।४।६०) "आत औ णल" (७ । १ । ३४) "वृद्धिरेचि" (६ । १ । ८८) 'आतो लोप इटि च'

---

१ आत्स्यताम आत्स्यन्निति नास्ति क० पु० ।

२७६. अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति [६ । ४ । ३७]

अनिटां वनतेस्तनोत्यादेश्चानुनासिकस्य लोपः स्याज्झलादौ क्ङिति

च" (६ । ४ । ६४ इति आलोपे । पप्सतु । पप्सु । "ऋतो भारद्वाजस्य" (७।२।६३ इति वेट् । पप्सिथ । पप्साथ । प्सातेति । "एकाच" (७ । २ । १०) इति नेट् । "वाऽन्यस्य" (६ । ४ । ६८) इत्यत्व वा । प्सेयात् । प्सायात् । प्सास्यति । वश । कान्तिरिच्छा । सेट् । वष्टीति । शब्लुकि । "व्रश्च" ८ । २ । ३६) इति षत्वम् । ष्टुत्वम् । उष्ट इति । "सम्प्रसारणाच्च" ६ । १ । १०८) इति पूर्वरूपम् । वक्षीति । अडित्वान्न सम्प्रसारणम् । षत्वम् । कत्वम् । चत्वम् । उष्ठ । उष्ठ । वश्मि । उश्व । उश्म । उश्यात् । यासुटो ङित्वात्सम्प्रसारणम् हेर्धित्वमिति । "हुझल्भ्यो हेर्धि" (६ । ४ । १०१) इत्यनेन । षत्वमिति । "व्रश्च" (८ । ३ । ३६) इत्यादिना । जश्त्वम् । "झला झश् झशि" (८ । ४ । ५३) ष्टुत्वम् । "ष्टुना ष्टु" (८ । ४ । ४१) उड्ढीति । हेरपित्त्वेन ङित्वात्सम्प्रसारणम् । वशावेत्यादि । 'आडुत्तमस्य पिच्च" (३ । ४ । ९२) इति ङित्वात् । जश्त्वचर्त्वे इति । षत्वे कृते 'झला जशोऽन्ते" ८ । २ । ३८) इति जश्त्वम् । तस्य "वाऽवसाने" ८ । ४ । ५६) इति चर्त्वे इत्यर्थ । **औष्टामिति** । वशस्तामि सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते "असिद्धवदत्राभात्" (६ । ४ । २२) इत्यटोऽसिद्धत्वादजादित्वादाडागम । यद्वा लङि कृते लकारमात्रापेक्षत्वेऽनान्तरङ्गत्वात्तिबादय । अडागमस्तु लकारविशेषमङ्ग चापेक्ष्य इति बहिरङ्ग तत्र कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाद्विकरण । अडागमस्तु शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्य । कृते विकरणे तदन्तस्य अकृते तु धातुमात्रस्येति । ततो नित्यत्वादेव विकरणलुकि सम्प्रसारणे च कृते प्राप्तमट बाधित्वाऽजादित्वादाडेव भवति । "आटश्च" (६ । १ । ९०) इति वृद्धि । एव ऐय्यत । औय्यत इत्यादावप्यूह्यम् । **अवडिति** । सिपि तिब्वत् ज्ञेयम् । अवशमिति मिपि सम्प्रसारणाभावादट् । **अवाशीरिति** । "अतो हलादे" (७ । २ । ७) इति वा वृद्धि । **उवाशेति** । अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । उपधावृद्धि । **ऊशतुरिति** । परत्वान्नित्यत्वाच्च सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । हलादि शेष । सवर्णदीर्घ । **उवशिथेति** । तासौ सेट्कत्वात्थलि नित्यमिट् । ऊशिव । उश्यात् । उश्यास्ताम् । वशिष्यति । अवशिष्यत् । वशिश्छान्दस इति भाष्यम् । भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते । 'जयाय सेनान्यमुशन्ति देवा" इति । हन । इतो द्वावनिटौ । प्रणिहन्ति इति । शपो लुकि कृते "नश्चापदान्तस्य झलि" (८ । ३ । २४) इत्यनुस्वारपरसवर्णौ । "नेर्गदनद" (८ । ४ । १७) इति णत्वम् ॥ २७५ ॥

अनुदात्त । अनुदात्तोपदेशानाम्"एकाच उपदेशे"इतीण्निषेधादाह–अनिटामिति । अनिटामित्येव तु नोक्तम् । उदिता क्त्वाया पक्षे सेट्त्वस्यापि सभवात् । **'वनतेरिति** ।

१. अडि चेत्येव क० पु० ।
२ वनेरिति क० पु० ।

यमिरमिनमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु षणु क्षिणु क्षणु ऋणु तृणु घृणु वनु मनु तनोत्यादयः । ह्नतः । "गमहन" (६ । ४ । ९८) इत्युपधालोपः । "हो हन्तेः" (७ । ३ । ५४) इति कुत्वम् । घ्नन्ति । हन्मि ।

२७७. वमोर्वा [८ । ४ । २३]

उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्यात् वमोः परयोः । प्रहण्मि । प्रहन्मि । प्रहण्वः । प्रहन्वः । प्रहण्मः । प्रहन्मः । "हन्तेरत्पूर्वस्य" (८।४।२२) इति णत्वम् । प्रहण्यात् । हन्तु । हताद् वा । हताम् । घ्नन्तु ।

२७८. हन्तेर्जः [६ । ४ । ३६]

हन्तेर्जादेशः स्यात् हौ परे ।

वनु सभक्तौ । अनुनासिकेति पृथक्पद लुप्तषष्ठीकम् । तेनानुदात्तोपदेशादीना विशेषणात्तदन्तविधिस्ततश्चानुनासिकान्तानामेषा लोपो भवति, अलोऽन्त्यस्येत्यत्तरार्थं । अर्थादनुनासिकलोप फलतीत्याशयेनाह—अनुनासिकलोप स्यादिति । एकपदत्वे तु नमिमन्यत्योर्मिहनहसुचमस्जादीनामनन्त्यस्यापि लोपप्रसङ्गात् । अत एव चानुनासिकन्तानेवानुदात्तोपदेशादिषु निष्कृष्य दर्शयति—यमिरमीत्यादिना । यम उपरमे । रम क्रीडायाम् । णम प्रह्वत्वे शब्दे च । गम्लृ गतौ । हन हिंसागत्यो । मन ज्ञाने । एत[1] एवानुदात्तोपदेशालोपविधौ योग्या इत्यर्थं । तनोत्यादिष्वप्यनुनासिकान्तान्निष्कर्षति । तनु इत्यादि । तनु विस्तारे । क्षणु क्षिणु हिंसायाम् । ऋणु गतौ । तृणु अदने । घृणु दीप्तौ । वनु याचने । मनु अवबोधने । एते एव तनोत्यादयो लोपविधौ योग्या इत्यर्थं । एषामेव किम् । शान्त । उपदेशे किम् । इहापि यथा स्यात् । गति । क्तिनि नित्स्वरेणायमाद्युदात्त । शान्त इत्यत्र च माभूत् । प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते शेषनिघातेनायमनुदात्त । झलि किम् ? घ्नन्ति । क्ङिति किम् ? हन्ति । हल इति । शब्लुकोऽपरनिमित्तत्वान्न स्थानिवत्त्वम् । शपाश्रितस्यापि सार्वधातुकस्य वस्तुसतोऽपि निमित्तत्वेनाश्रयणात् । घ्नन्तीति । नकारपरत्वात्कुत्वम् । विधिसामर्थ्यादुपधालोपो न स्थानिवत् । स्थानिवद्भावकृत वा व्यवधानमाश्रयिष्यते ॥ २७६ ॥

हन्तेर्ज । श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्यर्थं ॥ २७८ ॥

---

१. अत इति क० पु० ।

२७९ असिद्धवदत्राभात् [६ । ४ । २२]

अत ऊर्ध्वमापादसमाप्तेः कार्यमाभाच्छास्त्रीयं, तस्मिन् कर्तव्ये तत्रत्य कार्यमसिद्धवत् स्यात् । इति जश्त्वस्यासिद्धत्वात् न हेर्लुक् । जहि । हनानि । हनाव । अहन् । अहताम् । अघ्नन् ।

असिद्धवद् । अभिविधावाङ् । भाधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः । पृथक्पदं चेदम् । समासे ह्याभमिति स्यात् । अधिकारश्चायम् । अत्र ग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम् । आभाद् (ग्रहणं[1] विषयनिर्देशार्थम् । तथाहि–अनुदात्तोपदेशेत्यत्रास्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति । अनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकस्य लोपो भवति झलादौ क्ङिति परे सचासिद्धो भवति । आभाद् यच्छास्त्र) तत्र कर्तव्ये । अत्र यद्याभात् तत्र कोऽर्थः । क्ङित्यनुनासिकलोपो भवतीत्युक्तम् । अत्रैव क्ङिति निमित्ते सति यदाभीयं प्राप्नोति तत्र कर्तव्ये । एवं सर्वत्र । एवं च समानाश्रयमसिद्धं, व्याश्रयं तु नासिद्धमित्युक्तं भवति । तेन पपुषः । चिच्युषे । लुलुविषे इत्यत्र "वसोः सम्प्रसारणम्" (६ । ४ । १३१ आल्लोपे यणि उवङि च कर्तव्ये नासिद्धं भवति, व्याश्रयत्वात् । आल्लोपादीनि हि क्वसौ वस्वन्तस्य विभक्तौ सम्प्रसारणमिति । "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इत्येतदपीह नास्ति कथम् । एषा हि परिभाषा 'वाह ऊठ्" (६ । ४ । १३२) इत्यत्र ज्ञापितत्वादाभाच्छास्त्रीया । तस्याः प्रवर्तमानाया सम्प्रसारणादीनामाभाच्छास्त्रीयाणामेवासिद्धत्वात्, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदुपस्थानं नास्तीति वा सिद्धत्वमुपतिष्ठते । नन्वधिकारेऽस्मिन् यत्रास्योपस्थानं तत एवारभ्य यदाभात्तत्रैव तस्य सिद्धत्वं स्यात्, न तु तस्मात् पूर्वेषु यद्देशस्थेन हि वक्त्रा आङुच्चार्यते तत एवारभ्य मर्यादाभिविधिप्रतिपत्तिर्भवति । यथा आपाटलिपुत्राद् वृष्टो देव इति । ततश्च घ्वसोरेत्त्व पूर्वस्मिन् धित्वे कर्तव्ये नासिद्धं स्यात् । सत्यम् । स्यादयं दोषः शब्दाधिकारे । अर्थाधिकारे त्वस्मिन्नेव प्रदेशे आङर्थं प्रतिपादयन् "श्नान्न लोपः ६ । ४ । २३) इत्येतमेवावधिमाश्रयति । स एव च प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते । उपस्थितश्च तत्र तत्रोपस्थितेनात्र ग्रहणेन विशिष्यते । तदयमर्थः सम्पन्नः । "श्नान्नलोपः" (६ । ४ । २३) इत्यारभ्यापादसमाप्तेर्यानि सूत्राणि तान्यन्योन्यस्मिन्नसिद्धवद्भवन्ति । तानि च तुल्यनिमित्तानीति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—इत ऊर्ध्वमित्यादि । इतः 'श्नान्नलोपः" (६ । ४ । २३) इत्यस्मात् । आपादपरिसमाप्तेः "[2]ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि" (६ । ४ । १७५) इति यावत् । कार्यम् । क्रियतेऽनेनेति

---

१. ग्रहणमित्यारभ्य–यच्छास्त्रमित्यन्तः ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२ ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि इति यावदिति नास्ति क० पु० । ऋतवस्त्येत्येवमेतम् इति क० पु० ।

२८० लुङि च [२ । ४ । ४३]

हनो वध इत्यादेशः स्याल्लुङि । अतो लोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । अवधीत् । "हो हन्तेः" (७ । ३ । ५४) इति कुत्वम् । जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः ।

कार्यम् शास्त्रमिह विवक्षितम् । तेन शास्त्रे शास्त्रमसिद्ध भवति । तेन एधि शाधीत्यत्रैत्वशाभावशास्त्रयोरेवासिद्धत्वेन स्थानितो झलन्तत्वबुद्धेरनिवर्तितत्वात्तन्निबन्धन धित्व सिद्ध्यति । कार्यस्य त्वसिद्धत्वे तु[1] पूर्वप्रवृत्तैत्त्वेन झलन्तस्य निवृत्तत्वात् धित्व न स्यात् । जहोत्यादाविव परजादेशस्यासिद्धत्वेन तन्निबन्धन हिलापादि निवर्तित स्यात् । अत शास्त्रासिद्धत्वमेवोभयसग्रहार्थमाश्रितमाभादिति शास्त्रस्यैव विषयत्वेन निर्देशादित्याकरे स्थितम् । आभाच्छास्त्रे भवमाभाच्छास्त्रीय सूत्रस्यापि प्रकरणैकदेशत्वेन तत्र भवत्वात् । तस्मिञ्छास्त्रे तत्रत्य तस्य य आश्रयस्तत्रभव समानाश्रयमित्यथ । कार्यमुपस्थितिविषयभूत शास्त्र सिद्ध निष्पन्नम् । असिद्धमनिष्पन्नम् । यत्पुन सिद्धमपि सिद्धकार्य न करोति तत्तेन तुल्य वर्तते इत्यसिद्धवत् । वत्करण सुखार्थम् । विनापि तेन 'पूर्वत्रासिद्धम्" (८ । २ । १) इत्यादावतिदेशदर्शनात् । अस्येहोपन्यासे प्रयोजनमाह–इतीत्यादि । भवति त्वेतदुभयमाभीय समानाश्रय च हि सापेक्षत्वादित्याशय । भाष्येत्वेतत्सूत्र प्रत्याख्यातम् । तत्र पक्षे "अतो हे" (६ । ४ । १०५) इत्यत्र "उतश्च प्रत्ययात्" (६ । ४ । १०६) इत्यत प्रत्ययग्रहणापकर्षणेन प्रत्ययत परस्य हेर्लुग्विधानात् जहीत्यत्र न भवतीति समाधेयम् । हतादित्यत्र तु जादेशात् परत्वात्तातङि कृते तस्य स्थानिवद्भावेन हित्वात् पुनर्जादेश सकृद्गतिन्यायेन बाध्यते । हनानि इति । 'मेनि'[2] (३ । ४ । ८६) "आनि लोट्" । अहन्निति हन्तेर्लङस्तिपो हल्ङ्यादिलोपेऽडागम । अहतामिति । अनुनासिकलोप ॥ २७६ ॥

लुङि । अतो लोप इति । अदन्तो वधादेश । हलन्तत्वे तूच्चारणार्थमिकारमेवोच्चारयेत् "अदो जग्धि" (२ । ४ । ३६) इत्यादिवत् नत्वकारम् । आदेशेषु तथादर्शनाद् इति भाव । **स्थानिवत्त्वादिति ।** 'अच परस्मिन्" (१ । १ । ५७) इत्यनेन न वृद्धिरिति । "अतो हलादे" (७ । २ । ७) इति प्राप्ता । **अवधीत्** इति । वधादेशस्यानेकाच्त्वान्नेटिनषेध । अल्विधित्वाच्च स्थानिवद्भावेनाऽप्येकाच्त्व[3] नास्ति ।

---

१ तु झलन्तत्वेनेति नास्ति क० पु० ।

२ मेनि इति नास्ति क० पु० ।

३ एकारत्व नास्तिति क० पु० ।

२८१. अभ्यासाच्च [७ । ३ । ५५]

अभ्यासात् परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ । जघन्थ । जघ्निव । हन्ता ।

२८२. हनो वध लिङि [२ । ४ । ४२]

हनो वधः स्यादार्धधातुके लिङि । अतो लोपः । वध्यात् । "ऋद्धनोः" (७ । २ । ७०) इतीट् । हनिष्यति । द्यु अभिगमने ।

२८३. उतो वृद्धिर्लुकि हलि [७ । ३ । ८९]

लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात् पिति हलि नत्वभ्यस्तस्य । द्यौति । द्युतः । द्युवन्ति । द्युयात् । द्यौतु । द्युताद् वा । द्युहि । द्यवानि । द्यवाव । द्यवाम । अद्यौत् । अद्युताम् । अद्युवन् । अद्यौषीत् । द्योता । द्यूयात् । यु मिश्रणे । अयावीत् । यविता । णु स्तुतौ अनौषीत् । नविता । अन्यमतेऽत्र वेट् । नोता । नुनविथ । क्ष्णु तेजने । अक्ष्णावीत् । क्ष्णविता । ष्णु प्रस्रवणे। सत्वे कृते षयोगाभावात् न णः । स्नौति । "स्नु क्रमोः" (७ । २ । ३३) इतीट् । अस्नावीत् । स्नविता । इण् गतौ । एति । इतः ।

अवधिष्टामित्यादि । कुत्वमिति । णलो णित्वात् । उपधावृद्धि । जघ्नतुरिति । उपधालोपस्य "द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५९) इति स्थानिवत्त्वेन साच्कत्वात् हन् इत्यस्य द्वित्वम् । घत्वम् ॥ २८० ॥

अभ्यासाच्चेति । अभ्यासेनाक्षिप्तेन प्रत्ययेन हन्तेरङ्गस्य विशेषणादिह न भवति । जिहननीयिषतीति । हननशब्दात् क्यचि कृते तदन्ताच्च सनि रूपम् । अत्र चाभ्यासनिमित्ते सनि परे हननीयशब्दोऽङ्ग न हनिरिति । अञ्णिन्नार्थश्चारम्भ । जघनिथेति । "उपदेशेऽत्वत " (. । २ । ६२ इति निषेधे प्राप्ते "ऋतो भारद्वाजस्य" (७ । २ । ६३) इति पक्षे इट् । जघ्निवेति । क्रादिनियमादिट् । हन्तेति । अनुस्वारपरसवर्णौ हना वधादेशोऽदन्त इत्युक्तम् ॥ २८ ॥

ततश्च "अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः" (७ । ४ । २५ इति दीर्घेण भाव्यमित्याशङ्क्याह—अतो लोप इति । "ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्य पूर्वविप्रतिषेधेन" (वा०) इत्युक्तेरिति भाव । द्यु इति ॥ २८२ ॥

उतो वृद्धि । लुकोऽभावरूपस्य मुख्यपरत्वासम्भवादाह—लुग्विषये इति । "नाभ्यस्तस्य" (७ । ३ । ८७) इत्यनुवृत्तेराह—न त्वभ्यस्तस्येति । तेन योयोतीत्यादौ न ।

द्युत इति। 'क्ङिति च'' (१ । १ । ५) इति न गुण । पितीत्युक्तेर्न वृद्धि । द्युवन्ति। उवङ्। द्युयादिति। सार्वधातुकत्वान्न दीर्घ । यासुटो ङित्वान्न वृद्धि । ङिच्च[1] पिन्न भवतीति द्युतादित्यपि। द्युहीति। 'सेह्यपिच्च'' (३ । ४ । ८७) इत्यपित्वान्न वृद्धि । द्यवानीति[2]। आट पित्त्वेऽप्यहलादित्वान्न वृद्धि । गुणावादेशौ। अद्यौषी-दिति। सिचि वृद्धि । अद्यौष्टामित्यादि। दुद्यावेति। हलादि शेष णिति वृद्धि । दुद्युवतु । दुद्युवु । भारद्वाजनियमाद्वेट्। दुद्यविथेति। दुद्योथेति। क्रादिनियमादिट्। दुद्युविव। द्यूयात् इति। "अकृत्सार्व" (७ । ४ । २५) इति दीर्घ । द्यूयास्ताम्। द्योष्यति। यु। इतश्चत्वार सेट । मिश्रणे इति। मिश्रणामिश्रणयोरित्यार्ष पाठ । तथा च दृश्यते अयुतसिद्धयो सबन्ध समवाय इति। यौतीत्यादि द्युवत्। अयावीदिति। 'इट ईटि'' (८ । २ । २८) इति सिचो लोपे वृद्ध्यावौ। अयाविष्टामित्यादि। युयाव। युयविथ। युयुविव। 'श्र्युक किति'' (७ । २ । ११) इत्यपि निषेध क्रादिनियमेन बाध्यते। यूयात्। यविष्यति। युञ् बन्धने। क्र्यादिरनिट्। युनाति। युनीते। योतेत्यादि। युजुगुप्सायामित्याकुस्मीयश्चुरादावात्मनपेदी[3]। यावयते इत्यादि गुस्तु। नौतीत्यादि युवत्। उपसर्गात्'' (८ । ३ । ६५) इति णत्वम् प्रणौति। अनावीदिति अदूदृदादिपर्युदासात्[4] सेडयम्। तेन "इट ईटि" (८ । २ । २८) सिचो लोपे वृद्ध्यावौ। अन्यमत इति। रुद्रुसुनुधातूना लिट विनेड् वेति केचिदित्युक्ते । अत्र पूर्वोदाहृते लुङादौ। तेनानौषीत्। नोतेत्यपि। लिटि त्विति। लिट विनेत्युक्तेनात्र विकल्प इत्यर्थ । नूयात्। नविष्यति। नोष्यति। णु स्तुताविति दीर्घान्तोऽय तुदादौ नुवतीत्यादि। क्ष्णु तेजने। क्ष्णौति क्ष्णौतु अक्ष्णौत्। चुक्ष्णाव। क्ष्णविता। क्ष्णू-यात्। क्ष्णविष्यति। ष्णु। सत्वे कृते इति। 'धात्वादे ष स'' इति कृते निमित्ता-पायात् णत्व नास्तीत्यर्थ । रग्रहण प्रकृतानुपयोग्यपि[5] षत्वे निमित्ततया श्रुतत्वात् सम्पातायातम्। 'स्नुक्रमो'' (७ । २ । ३६) इतीट् इति। यद्यपि स्नु स्वत सेट् आत्मनेपदे त्विण् निषेधार्थ । स्नुक्रमोरित्यारभ्यते नियमस्तथा फलतो नियमभावेऽपि विधिरूपेणैवादावस्य प्रवृत्तिरुपदर्शिता। सुस्नाव । तासौ सेट्त्वात् सुष्णविथ। स्नूयात्। स्नविष्यति। भावकर्मणोस्त्वस्यात्मनेपदनिमित्तत्वादिडभाव[6]। अस्नोष्ट। अस्नोषाताम् इति। आत्मनेपदेन समानपदस्थस्यैव निषेधविज्ञानादिह न प्रस्नविते-वाचरति प्रस्नवित्रीयते इति। इण्। णकार 'इणो गा लुङि'' (२ । ४ । ४५) इत्यादौ विशेषणार्थ । इत सप्तानिट एतीति। शपो लुकि गुण ॥ २८३ ॥

---

१ ङिच्च पिन्न भवतीति द्युतादिति इत्यपीति नास्ति क० पु० ।

२ द्यवानीति नास्ति क० पु० ।

३ आकुस्मीयस्करादाविति क० पु० ।

४ अदुदादि इति क० पु० ।

५ अनुपयोग्यविषयतया इति क० पु० ।

६ विडप्ष्टभाव इति ख० पु० ।

२८४. इणो यण् [६ । ४ । ८१]

इणोऽङ्गस्य यण् स्यादचि । इयङोऽपवादः । यन्ति । इयात् । इयाताम् । एतु । इताद्धा ; इहि । अयानि । अयाव । अयाम । ऐत् । ऐताम् । आयन् । ऐः । ऐतम् । ऐत । आयम् । ऐव । ऐम ।

२८५. इणो गा लुङि [२ । ४ । ४५]

इणो लुङि परे गा स्यात् । "गातिस्था" (२ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् । अगात् । द्वित्वम् । वृद्धिः । "अभ्यासस्य" इतीयङ् । इयाय । इणो यणि कृते द्वित्वम् ।

२८६. दीर्घ इण किति [७।४।६९]

इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् किति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इययिथ । इयेथ । ईयिव । ईयिम । ईयात् । ईयास्ताम् ।

इणो यण् । इणिति धातुर्गृह्यते न प्रत्याहार, व्याख्यानात् । यत्तु "एरच्" (३ । ३ । ५६) "ओरावश्यके" (३ । १ । १२५) "उरत् (७ । ४ । ६६) इत्यादि निर्देशादिति प्राञ्च । तत्र गुणादिविषये कथ यण प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् । इयङोऽपवाद इति । इयङ एवायमपवादो न परयोर्गुणवृद्ध्योरपि 'मध्येऽपवादा" इति न्यायात् । तेनायनम् आयक इत्यादि सिद्धिरिति भाव । यन्तीति । न चान्तरङ्गत्वाद् 'इको यणचि" (६ । १ । ७७) इत्येव यण् सिद्ध इति वाच्यम् "वार्णादाङ्ग बलीय" इतीयङ एव प्रवृत्ते । इहीति । ङित्वान्न गुण । एहीति त्वाङ्पूर्वस्य । अयानीति । गुणायादेशौ । ऐदिति । "आडजादीनाम्" (६ । ४ । ७२, 'आटश्च" (६ । १ । ९०) इति वृद्धि । आयन्निति । अन्तरङ्गत्वात्त्वादेशेऽन्तभावे च कृते परत्वादिणो यण् । तस्य "असिद्धवदत्राभात्" (६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वादजादित्वेनाडागम । अन्ये तु "लुङ्लङ्लृङ्क्षु" (६ । ४ । ७१) इत्यत्रोपदेश इत्यनुवृत्तेर्द्विल ।ःनिर्देशाश्रयणाद्वा लकारावस्थायामेवाटि कृते ततो यणा सिद्धिमाह—आयन्निति । परत्वाद् गुणायादेशौ ॥ २८४ ॥

इणो गा । पुनर्लुङ्ग्रहणमविशेषेण नित्य गादेशो यथा स्याद् "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" (२ । ४ । ४४) इत्यस्यानुवृत्तिर्मा भूदिति । द्वित्व वृद्धिरिति । परत्वादादौ कृताया वृद्धे 'द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५९) इति स्थानिवत्वादिकारस्य द्वित्वे कृते तत पुनर्वृद्धिरित्यर्थ । इणो यणि कृते द्वित्वमिति । किति परत्वादादौ यण् । तस्य "द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५९) इति स्थानिवत्त्वादिकारस्य द्वित्वमित्यर्थ ॥ २८५ ॥

दीर्घ इण । ईयतुरिति । दीर्घविधानसामर्थ्यान्नाभ्यासस्य ह्रस्व । नाप्युत्तरखण्डस्य पुन प्रवर्तमान यणा बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घोऽपि भवति । इययिथ ।

२८७. एतेर्लिङि [७ । ४ । २४]

उपसर्गात्परस्येणो ह्रस्वः स्यादाशिषि लिङि क्ङिति । एप्यति । इक् स्मरणे । "इणवदिक इति वक्तव्यम्" इतीणवत् कार्यम् रूप च तद्वत् । इङिकावध्यु-पसर्गतो न व्यभिचरतः । अध्येति । मा माने । प्रणिमाति । लङि । अमुः । अमात् । मेयात् । ख्या प्रकथने ।

इयेथेति । भारद्वाजनियमादिडविकल्प । ईयिवेति । क्रादिनियमादिट् । एता । एतारौ । ईयात् इति । "अकृत्सार्व" (७ । ४ । २५) इति दीर्घ ॥ २८६ ॥

एतेर्लिङि । सार्वधातुक लिङि दीर्घस्यासम्भवाद् आह—आशिषीति । अतीयात् अभीयादित्येकादेशस्य तु ह्रस्वो न भवति व्यपवर्गाभावात् । उपसर्गान्परस्यैतेरित्यु-भयत आश्रयणे चान्तादिवद्भावो नास्ति । इह तु आ इयात् एयात् समेयादित्यत्राडे-कादेशस्य परादिग्रहणादेकार स्यैते सम उपसर्गात्परत्वेन ह्रस्व प्राप्नोति । तस्माद-त्राण इत्यप्यनुवर्तनीयमिति स्थितम् । एव क्ङितीत्यस्यानुवृत्ति स्पष्टार्था । व्यत्येषीष्टेत्यत्र क्ङिति लिंङि गुणेन भाव्यम् । तस्मादनणत्वादेव ह्रस्वाप्रसङ्गात् । काशिकाया तु लिङि यकारादौ क्ङितीति व्याख्यातम् । तत्राप्यण इत्येव सिद्धे क्ङितीत्यनुवृत्ति स्पष्टार्था । योत्यस्यानुवृत्तिस्तूत्तरार्था । 'अकृत्सार्वधातुकयो" (७ । ४ । २५) इत्यत्र विच्छेदो मा शङ्कि इति । इह त्वनुपयोन्नाचार्यैरन्ववर्ति । अन्वियात् इति । अकृत्सार्व-धातुकयो" (७ । ४ । २५) इति दीर्घे कृते ह्रस्वोऽयम् । कथ तर्हि समीयादित्यादि प्रयोग । ई गताविति भौवादिकस्य भविष्यति । ऐष्यत् । इक् । क । कारोऽधीगर्थेति विशेषणार्थ[1] । इणवदिक इति वक्तव्यम् इति । नन्वियदेव वाच्यम् कि विशेषोपन्यासेन । उच्यते । केचिदाहु । "इणो गा लुङि" (२ । ४ । ४) इत्यत्रैव तद्वार्त्तिक पठ्यते । तेन तत्प्रकरणोक्तमेवेणकार्यमिकोऽतिदिश्यते, न प्रकरणान्तरस्थम् 'इणो यण्" (६ । ४ । ८१) तेनेयङि सत्यधीयन्तीत्यादि भवति । तथा च भट्टि प्रायुङ्क्त 'ससी-तयो राघवयोरधीयन्निति । तन्मतमपाकर्तुमाह (इतीणवत्[2] कार्यमिति । इणिदृष्ट कार्यमात्रमित्यर्थ । यदाह—हरदत्त यद्यस्यैव प्रकरणस्याय शेष स्यात् इणिको लुङि चेति सूत्रन्यास कर्तव्य इत्येवावक्ष्यत् । यतस्तु खलु पृथगेव "इण्वदिक" इत्याह) ततो मन्यामहे सर्वशास्त्रस्य शेषोऽयमिति । एव च भट्टिप्रयोगस्तु चिन्त्य । यत्पुन 'दीर्घ इण किति" (७ । ४ । ६९) "एतेर्लिङि" (७ । ४ । २४) इतयोरतिदेशे नैव दोषो न प्रयोजनमधिपूर्वत्वेन रूपे विशेषाभावादित्याह) रूप च तद्वदिति । तत्

---

१ विशेषार्थं इति क० पु० ।

२. ( ) इतीणवत्कार्यमित्यारभ्य—इत्याहेत्यततो रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२८७. अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् [३ । १ । ५२]

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् । "आतो लोप इटि च" (६ । ४ । ६४) अख्यत् । चख्यौ । ख्येयात् । ख्यायात् । या प्रापणे । प्रणिमाति । एव वा गतिगन्धनयोः । द्रा कुत्सायां गतौ । प्रणिद्राति । विद् ज्ञाने ।

किमेतीत्यादि अस्य रूप नेयम्, नेत्याह—इडिकावित्यादि । अधिपूर्वाविव प्रयोज्याविवत्यर्थ । तथैवोदाहरति-अध्येतीति । यणादेश । अधीत । अधियन्ति । अधीयात् । अधीयाताम् । अधीयु । अध्येतु । अधियन्तु । अधीहि । अध्ययानि । अध्यैत् । अध्यैयाताम् । अध्यायन् । अध्यायम् । अध्यैव । अध्यैम । अध्यगात् । अध्यगु॰ । अधीयाय । अधीयतु । अधीययिथ । अधीयेथ । अध्येता । अधीयात् । अधीयास्ताम् । अध्येष्यति । अध्यैष्यत् । मा । मानमिहान्तर्भवनम् । अत्र चार्थेऽयमकर्मक । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुद" (माघ) इत्यादि दर्शनात् । गृह निर्माति, तण्डुलान् परिमातीत्यादावुपसर्गवशादर्थान्तरवृत्तित्वेन सकर्मकोऽपि । **प्रणिमातीति ।** नेद "नेर्गदनद" (८ । ४ । १७) इति नित्य णत्वम् । तत्र माङ्मेङोरेवग्रहणम् नास्यापि लुग्विकरणस्थत्वादिति स्थितम् । णत्वविधौ त्रयाणामपि ग्रहणमिति तु वृत्त्यादिमहाग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यमिति माधवोक्तेश्च । तस्मात् "शेषे विभाषा"(८।४।१८) इति पाक्षिकणत्वोदाहरणम् । तेन पक्षे प्रमिनातीत्यपि भवतीत्युन्नेयम् । मायात् । मातु । मातु । अमात् । अमु । अमान् इति । "लड शाकटायनस्यैव" (३ ।४ । १११) इति वा जुस्[1] । पररूपम् । अमासीत् । अमासिष्टाम् । ममौ । ममतु । माता । मेयादिति । "एर्लिङि" (७ । ४ । २४) इत्येत्त्वम् । मास्यति । ख्या । ख्शादिरयम् । "ख्शाञ शस्य यत्वमार्धधातुके तु विकल्पा इत्यादि चक्षिङि वक्ष्याम । ख्याति । ख्यायात् । ख्यातु ॥ २८६ ॥

अस्यतिवक्तीति । असु क्षेपणे । वच परिभाषणे[2] । ब्रुवे वचिश्च । ख्या प्रकथने । चक्षिङ ख्याञ् च । अस्यते पुषादित्वादेव सिद्धे वचनमात्मनेपदार्थम् । पर्यास्थत । पर्यास्थेताम् । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम् इति । तङ श्तिया निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थ । अख्यासीदिति । अख्यदिति । अङि "आतो लोप इटि च" (६ । ४ । ६४) इत्यालोप । **चख्याविति ।** "आत औ णल" ७ । १ । ३४) हलादि शेषादि । चख्यिथ । चख्याथ । ख्याता । ख्येयात् इति । 'वाऽन्यस्य" (६ । ४ । ६८) इत्येत्त्व वा । ख्यास्यति । "समि ख्य" (३ । २ । ७) इति सूत्रे न्यासकारेणोक्तम् सपूर्व्य ख्याते प्रयोगो नास्तीति । सख्या । सख्यातुमित्यादिप्रयोगस्त्व चक्षिङो ज्ञेय । ये तूपसर्गपूर्वकस्य

1 जुस् इति नास्ति ख० पु० ।
2 अचाख्या सीनिति क० पु० ।

२८८ विदो लटो वा [३ । ४ । ८३]

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो नवादेशाः क्रमाद्वा स्युः । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । पक्षे वेत्ति । वित्तः । इत्यादि । विद्यात् । वेत्तु । विद्धि । वेदानि । वेदाव । वेदाम ।

२८९. विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् [३।१।४१]

वेत्तेर्लोटि आम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । अविवक्षिते पुरुषवचने ।

प्रयोगो नेत्याहु , तेषा व्याख्याति व्याख्यानमित्यादिप्रयोगोऽसाधु स्यात् । या । प्रापण-मिह गति । प्रणियातीति । "नेर्गदनद" (८ । ४ । १७) इति णत्वम् । यायात् । याायातामित्यादि । यायुरित्यस्यानभिधानादप्रयोग इत्यात्रेय इति माधवीये । यातु । अयात् । अयु । अयान् । अयासीत् । अयासिष्टाम् । ययौ । ययिथ । ययाथ । ययिव । याता । यायात् । यास्यति । वा । गन्धन सूचनम् । मर्द्दनमित्येके । प्रणिवातीत्यादि णातिवत् । "ह्वावामश्च" (३ । २ । २) इत्यत्राकर्मकत्वादस्याग्रहणमिति न्यासे उक्तम् । तदयुक्तम् । "वाता वान्ति दिशो दश" इति भाष्ये सकर्मकत्वदर्शनात् । द्रा । कुत्सा कुत्सिता गति । पलायनम् निद्रा च । प्रणिद्राति । अद्रु । अद्रान् । अद्रासीत् । दद्रौ । द्राता । द्रेयान् । द्रायात् । द्रास्यति । विद । इतस्त्रय सेट ॥ २८७ ॥

विदो लटो वा । विद इति पञ्चमी । तया परस्मैपदानि विशेष्यन्ते । वेत्तेरनन्त-राणामिति । तच्चानन्तर्यं ज्ञानार्थस्यैव विदे सभवति, नान्येषाम् विकरणेन व्यवधाना-दित्याह—वेत्तेरिति । वेद । 'पुगन्त" (७ । ३ । ८६) इति गुण । विदतुरिति । ङित्वान्न गुण । वेत्थेति । सार्वधातुकत्वान्नेट् । सिपि विद्धीति । "हुझल्भ्यो हेर्धि" ६ । ४ । १०१) । वेदानीति । 'आडुत्तमस्य पिच्च" (३ । ४ । ९२) इति ॥२८८॥

विदाङ्कुर्व॰ । लिटयाम् बिहितो लोटि न प्राप्नोतीति वचनम् । सिद्धरूपनिर्देशान्नि-पातनमिदम् । अत्र निपात्य दर्शयति—वेत्तेरित्यादि । विद ज्ञाने इत्यस्य । अन्येषा तु विकरणाभावोऽपि निपात्य स्यात् इति गौरवप्रसङ्ग इति भाव । लोटीति । अनुप्रयोगा-नुसारात् स एवोन्नीयते इति भाव । **गुणाभव इति** । आम्निमित्तस्योपधागुणास्याप्रवृत्ति । लोटो लुगिति । "आम" (२ । ४ । ८१) इति लेर्विहितो लोटो न प्राप्नोति । लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्चेति । लिटीति वचनाल्लोडन्तस्यानुप्रयोगो न प्राप्नोतीति निपात्य पूर्वे सबध्यते । **अविवक्षिते इति** । सूत्रे इतिकरण प्रकारप्रदर्शनार्थं । तेन मध्यमोत्तमौ । एकवचनद्विवचनेऽपि भवत । प्रयोगप्राचुर्यात्तु सूत्रे बहुवचनमुपात्तमिति भाव ॥ २८९ ॥

२९०. तनादिकृञ्भ्य उः [३ । १ ७९]

तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे कृञोग्रहणमन्यत्तनादिकार्यं नास्येति ज्ञापयति । गुणः लोट्कार्यम् । विदाङ्करोतु ।

२९१. अत उत् सार्वधातुके [६ । ४ । ११०]

उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत् स्यात् सार्वधातुके ङ्किति। विदांकुरुतात् वा । विदाङ्कुर्वन्तु । "उतश्च" (६ । ४ । १०६ , इति हेर्लुक् । विदाङ्कुरु । विदाङ्करवाणि । विदाङ्करवाव । अवेत् द् । अवित्ताम् । "सिजभ्यस्त" (३ । ४ । १०९) इति झेर्जुस् । वेत्तेर्लङो झेर्जुस् वेति केचित् । अविदुः । अविदन् ।

२९२ दश्च [८ । २ । ७५]

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः । अवेद् त् । अवेदम् । अवेदीत् । "उषविद"(३ । १ । ३८) इति वाम् । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि न गुणः । विदाम्बभूव । विवेद । वेदिता । अस भुवि । अस्ति ।

तनादि । अन्यत्तनादि कार्यं नास्येति । तनादिकार्यपेक्षो नियमो विज्ञायते इति भाव । अन्य "तनादिभ्यस्तथासो" (२ । ४ । ७९) ·ति लुग्विकल्प तदेतद् वक्ष्यति—कृञस्तनादित्वेऽपि सिचो वा न लुगिति । ननु नैतत् प्रयोजनम् सत्यपि विकल्पे पक्षे "ह्रस्वादङ्गात्" ८ । २ । २७) इति लोपेनैवेष्टसिद्धे । न च विकल्पेनास्य बाध , विकल्प प्रति नित्यस्यासिद्धत्वात् । कि चैव ज्ञायते तनादिपाठोऽस्यानर्थक प्रत्युत विकरणविधौ कृञो ग्रहणे सति तनादिषु कृञ पाठस्यानन्यार्थत्वात् येन नाप्राप्तन्यायेन विकल्पो नित्य विधि बाधेत । तस्मात् कृञ्ग्रहण प्रपञ्चार्थमित्येव साधीय । ज्ञापनोक्तिस्तु परोक्तानुवादमात्रम् । गुण इति । उप्रत्यये कृते तन्निमित्त "सार्वधातुक" (७ । ३ । ८४) इत्यादिना गुण इत्यर्थ । स च रपर । लोट्कार्यमिति मिति । तिप् । एरु । उप्रत्ययस्य च गुग इत्यर्थ । विदाङ्करोत्विति । आम्प्रत्ययवदिति नियमात् कर्तृगेऽपि क्रियाफले करोतेर्नात्मनेपदम् ॥ २९० ॥

अत उत् । इह कस्मान्न भवति करिष्याव कर्तारावििति । करोते स्यतासिभ्या सार्वधातुकस्य व्यवधानादिति चेत्; कुरुत इत्यत्रापि उप्रत्ययेन व्यवधानान्न स्यात् । तस्मात् सार्वधातुके परतो यदङ्ग तदवयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयम् ।

२९३. श्नसोरल्लोपः [६ । ४ । १११]

श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात् सार्वधातुके क्ङिति । स्तः । सन्ति । "तासस्त्योः" (७ । ४ । ५०) इति सलोपः । असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः । स्यात् । अस्तु । स्तात् वा ।

ततश्च स्यतास्यन्तेऽपि प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य विशिनष्टि-**उप्रत्ययान्तस्येति** । अङ्गस्येति प्रकृतस्यैतद्विशेषणम् । उप्रत्ययान्तस्याङ्गस्यावयवस्य करोतेरित्यर्थं । एतच्च "उतश्च प्रत्ययात्" (६ । ४ । १०६ इत्यनुवृत्तेर्लभ्यते । एव तु सार्वधातुके इति स्पष्टार्थम् । तत्रैवोप्रत्ययसभवात् । यत्तु वदन्ति कुर्वित्यत्र नित्यत्वाद्ध लुकि कृते ङित परत्वाभावादुत्त्व न स्यात् । प्रत्ययलक्षण च नास्ति । "न लुमता" (१ । १ । ६३) इति निषेधात् । तस्मात् सार्वधातुकग्रहण भूतपूर्वेऽपि यथा स्यात् इति । तदसत् । यतो"असिद्धवदत्राभात्" (६ । ४ । २) इत्यसिद्धो हि लुक् सूत्रकृन्मतेनोत्त्व भविष्यति । उदितितपरत्व युप्रत्ययाश्रयो लघूपधगुणो माभूदिति । अन्यथा आन्तर्यतो हि मात्रिकस्यातो मात्रिक एवोकारो भविष्यतीति कि तपरकरणेन' विदाङ्कुरवाणीति । "आडुत्तमस्य पिच्च" (३ । ४ । ९२) इत्यडित्त्वान्नात उत् । **अवेदिति** । लङि अडागम । "इतश्च" (३ । ४ । १००) इतोकारलोप । हल्ङ्याादिलोप । "वाऽवसाने" (८।४।५६) ॥२९१॥

अवेदोदिति । लुङि सिचि "इट ईटि" (८।२।२८) इति लोप । उपधागुण । अवेदिष्टाम् । अवेदिषुरित्यादि । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञापनादिति । "उषविद" (३।१।३८) इत्यकारस्य विवक्षितत्वादिति भाव । यदुक्तम्—"अगुणत्व विदेस्तथा" इति । विदाम्बभूवेति । लिङन्तस्य कृञोऽनुप्रयोग । **विवेदेति** । आमोऽभावे द्वित्त्वमुपधागुण । **वेदितेति** । सेट्त्वमस्य दर्शयति—यथा चानिट्कारिकासु विनत्तिविद्यतिरिति विकरणनिर्देशो वेत्तेर्व्यावृत्यर्थं कृत । एव च ज्ञानार्थे षट्दर्शनवेत्तेत्याद्यपशब्द । विचारणार्थे तु स्यात् । विद्यात् । वेदिष्यति । अवेदिष्यत् । अस् । भवन भू सत्ता तस्याम् । अस्तीति । शपो लुक् । "खरि च" (८ । ४ । ५५) इति चर्त्वेऽप्यान्तर्यात् सस्य स एव । तथा च "स स्यार्धधातुके" (७ । ४ । ४९) इति तत्त्वमारभ्यते इत्युक्तमेव प्राक् ॥ २९२ ॥

श्नसो । श्नइत्युत्सृष्टानुबन्धस्य श्नमो ग्रहणम् । शकन्ध्वादित्वाच्च पररूपम् इत्याशयेन व्याचष्टे—श्नस्यास्तेश्चेति । अदिति तपरत्वमाटो लोपो मा भूदिति । आस्ताम् । नन्वाटोऽसिद्धत्वादेव लोपो न भविष्यतीति । एव तर्हि एतदेव तपरत्व ज्ञापकमनित्यमाभीयमसिद्धमिति । **सार्वधातुक इति** । एतत्तु स्पष्टार्थमुक्तम् । नत्वस्यात्रानुवृत्तावुपयोगोऽस्ति । यत सार्वधातुके एव श्नम् विधीयते । अस्तेरप्यार्धधातुके भूभावो भाव्यम् । एधामासतुरित्यनुप्रयोगे यद्यपि भूभावो नास्ति तथापि परत्वादल्ला-

२९४. घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च [६ । ४ । १११]

घोरस्तेश्चैत्त्व स्याद्धौ परे अभ्यासलोपश्च । "असिद्धवद्" (६।४।२२) इत्येत्त्वस्यासिद्धत्वात् "हुझल्भ्यो हेर्धिः" (६।४।१०१) इति हेर्धिः । एधि । असानि । असाव । असाम । "अस्तिसिचः" (७।३।९६) इतीट् । आडागमः । आसीत् । श्नसोरल्लोपस्य "असिद्धवदत्राभात्" (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वादाडागम. । आस्ताम् । आसन् ।

२९५. अस्तेर्भूः [२ । ४ । ५२]

अस्तेर्भूरादेशः स्यादार्धधातुके । "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ" (१ । १ । ५६) इत्यनेन स्थानिवत्त्वात् "अस्तिसिचः" (७ । ३ । ९६) इतीटि प्राप्ते अस्तेर्भुवश्चेट् नेष्यते । अभूत् । बभूव इत्यादि ।

पेऽपि तस्य "द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५९) इति स्थानिवत्त्वेनोज्जीवनात् द्वित्वे हलादि शेषे च कृते येन नाप्राप्तिन्यायेनातो गुणे पररूप बाधित्वा 'अत आदे" (७ । ४ । ७० इति दीर्घे कृते परस्यातो लोपेऽपि न कश्चिद् दोष । उत्तरसूत्रेष्वपि नास्योपयोग इत्याकरे स्थितम् ।।। २९३ ।।

घ्वसो । घोरिति । दाञ् धाञोरेव । दो देङ् दाण् धेटा तु विकरणे व्यवधानाद्धि परो न सभवति । अभ्यासलोपश्चेति । एतत्तु घोरित्यनेनैव सबध्यते नास्तिना तस्य हावभ्यासाभावात् । लोपश्चाय सर्वस्य भवति नालोऽन्त्यस्य । "नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधि" इत्युक्ते । लोपश्च न विकार लोपागमवर्णविकारा इति भाष्ये पृथगुपादानादित्युक्त प्राक् । तेनाय लोप शिदिष्यते सर्वार्थमिति प्राचोक्तमनादेयम् । ननु परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वमेत्त्वे कृते झलन्तत्त्वविघाताद् द्वित्व न स्यादत आह—असिद्धवदत्रेत्यादि । एत्त्वस्यासिद्धत्वादिति । एत्त्वशास्त्रस्यैवासिद्धत्वेनैत्त्वस्यापि निवृत्तत्वेन स्थानिनो झलोऽनिवृत्तत्वादित्यर्थ । एधीति । अस्तेर्हौ श्नसोरल्लोपे समात्रस्यैत्वम् । अन्ये त्वाहु—श्नसोरल्लोप इत्यतो विषयार्थमल्लोप इत्यनुवर्तते । तेनाल्लोपविषये भवदकारस्यैवैत्त्व भवति । ततो 'धि च" (८ । २ । २५) इति सलोपे सिद्धमेधीति । तदर्थमसिद्धत्व न वक्तव्यमिति । हेस्तातङ् पक्षे त्वेत्त्व न भवति । परेण तेन बाधात् । कृते तु तस्मिन् स्थानिवत्त्वेन न भवति "सकृद्गतौ विप्रतिषेध" इति । असावेति । आट पित्त्वेनाडित्वादल्लोपाभाव । नन्वास्तामित्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्चातो लोपे कृतेऽनजादित्वादाटा न भाव्यमत आह—श्नसोरित्यादि ।। २९४ ।।

अस्ते । भवतिनैव भवितेत्यादिसिद्धावस्ते रसितेत्यनिष्टप्रयोगनिवृत्तये वचनम् । आर्धधातुके इति । विवक्षिते इत्यर्थ । यदि तु परसप्तमी स्यात् ततो भव्य-

२९६. उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः [८ । ३ । ८७]

उपसर्गेभ्यः प्रादुषश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्यात् यकारे अचि च परे । निष्यात् । प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । यच्परः किम् । अभिस्तः । मृजूष् शुद्धौ ।

२९७. मृजेर्वृद्धिः [७ । २ । ११३]

मृजेरिको वृद्धिः स्यात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः । गुणापवादः । "व्रश्च" (८ । २ । ३६) इति षः । मार्ष्टि । "क्ङिति च" (१ । १ । ५) इति न वृद्धिः । मृष्टः । क्ङित्यपि मृजेर्वृद्धिर्वक्ष्यते । मृजन्ति । मार्जन्ति । मार्क्षि । मृज्यात् । मार्ष्टु । मृष्टात् वा । मृजन्तु । मार्जन्तु । मृड्ढि । अमार्ट् , ड् । "नेटि"

मिति न सिद्ध्येत् । हलन्तस्यास्तेर्ण्यति कृते तत्र परतो भूभावे वृद्धौ सत्या भाव्यमिति स्यात् । अस्यानुप्रयोगे भूभावो न भवतीति तत्रैवोक्तम् । "प्रादुरास बहुलक्षणाच्छवि" इत्यादौ त्वस गतावित्यस्य प्रयोग । आसेति बभूवार्थे तिङन्तप्रतिरूपको निपात इति विस्तर । आस्तभुवश्चेति "ब्रुव पञ्चानाम्" (३ । ४ । ८४) इति ब्रूञ आहादेशस्य भुवश्चास्त्यादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादिण् न भवतीत्यर्थं । स्थानिवत् सूत्रे चेद वार्तिक पठ्यते । 'आहि भुवोरीट् प्रतिषेध " वा०) इति । अभूदिति । 'गातिस्था" (२ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् । प्रत्ययलक्षणेन सिजाश्रयोऽपीट् न भवति । श्रूयमाणसिच एव तत्राश्रयणात् । सिचि वृद्धिलुका लुप्तत्वान्न भवति । **बभूवेति** । "भुवो वुग्"(६।४।८८) इति वुक् । आदिपदात् भविता । भूयात् । भविष्यति । अभविष्यत् ॥ २९५ ॥

उपसर्ग । "इणको" (८ । ३ । ५७ इत्यनुवृत्तमपि पादु शब्देऽसभवात् उपसर्गेणैव सबध्यते इत्याह—**उपसर्गेण** इति । अस्ति किम् । अनुसूते इत्यनुसू । तस्यात्मा आनुसेय । शुभ्रादित्वाड् ढकि 'ढे लोपोऽकद्र्वा " (६ । ४ । १४७) इत्यूलोपे सकारमात्रस्य क्रियावाचित्वाद् "उपसर्गात्" (८।३।६५) इति षत्व स्यात् । निष्यादिति । विध्यादौ लिङ । **प्रनिषन्तीति** । लटो झि । मृञ् । केचिदङर्थं षितममु पठन्ति । तदनाकरम् भिदादिपाठानर्थक्यापत्ते ॥ २९७ ॥

मृजेरिति । इक्परिभाषोपस्थानाद् अलोऽन्त्यविधिर्न भवतीत्याह–मृजेरिक इति । धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्याशयेन व्याचष्टे—सार्वधातुकयोरिति । तेन कसपरिमृड्भ्यामिति सुप् प्रत्यये न भविष्यति । इह तु कसपरिमृजमिच्छति कसपरिमृज्यति ततस्तृचि 'क्यस्य विभाषा" (६ । ४ । ५०) इति यलोपे कस-

२९९. रुदादिभ्यः सार्वधातुके [७ । २ । ७६]

रुद् स्वप् श्वस् अन् जक्ष एभ्यः परस्य वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात् । रोदिति । रुदितः । रुद्यात् । रोदितु । रुदिताद्वा । रुदिहि । रोदाव ।

३००. रुदश्च पञ्चभ्यः [७ । ३ । ९८]

रुदादेरपृक्तस्य प्रत्ययस्य ईडागमः स्यात् । अरोदीत् ।

"नेटि" (७ । २ । ४ इति निषेधो हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्नमृजेरित्यस्या अप्यनन्तस्येति न्यायादित्यर्थः । **अमार्जीदिति** । इडभावे वृद्धिषत्वकत्वानि । अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः । क्वचिदित्यादीति । (तथा [1] चानिट् कारिकासु पठ्यते । भृजिमृजिविद्धचनिट् स्वरानिति)। **क्वचिदिति** । स्वस्यासम्मतिं दर्शयति । अम्राक्षीत् इति । अमि कृते यणादेशः । हलन्तवृद्धिः । कत्वषत्वादि । अम्राष्टाम् इत्यादि । क्रादिनियमान्नित्यमिट् । ममार्जिथ । परत्वादिड्विकल्प इति पक्षे ममार्ष्ठ । ममृजिव । केऽपि अनुदात्तेष्वत्र पठन्ति । अष्टेति । इकोऽभावान्न मृजे वृद्धिः । वच । वक्तीति । चो कुः । **नोत्त्वमिति** । सम्प्रसारणमिति वस्योत्त्वं नेत्यर्थः । नहि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यतेऽनमिधानादिति भोजक्षीरस्वामिप्रभृतयः । अन्तीति लट्प्रथमपुरुषबहुवचनस्यानुकरणम् । तेन लिङादि प्रथमपुरुषबहुवचने पयोगो न निषिध्यते । तथा च ऊचुः । वचन्तु । अवचन् । अवोचन् इत्यादि माधवादयः उदाजह्रुः । आत्रेयस्तु–एकवचनान्युदाहृतान्यन्यत्रानभिधानमित्येके इत्याह । तदप्रमाणमिति सूचयन् द्विवचनमुदाहरति—(वक्तः[2] इति । वग्धीति । हेर्धित्वं चो कुः । जश्त्वम् । अवगिति । लङ्तिप्सिपोर्हल्ङ्याादिलोपः । अट्, कुत्वं । 'वाऽवसाने" (८ । ४ । ५६) उवाचेति । द्वित्वे "लिट्यभ्यासस्य" (६ । १ । १७) इति सम्प्रसारणम् । ऊचतुरिति । "वचिस्वपि" (६ । १ । १५) इत्युत्त्वे द्वित्वं सवर्णदीर्घः । उवचिथेति । भारद्वाजनियमादिट् वा । ऊचिवेति । क्रादिनियमादिट् । उच्यादिति । 'किदाशिषि" (३ । ४ । १०४) इति कित्त्वादुत्त्वम् । वक्ष्यति । रुदिर् । सेट् ॥ २९८ ॥

रुदादिभ्य । रुदादयः क्रमेण वक्ष्यमाणाः । रोदितीति । उपधागुणः । **रुद्यादिति** । अत्र रुदादिप्रकृतिविशेषं प्रत्ययविशेषं च अपेक्षमाणाभ्यामिडड्भ्यां लिङ्मात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव यासुड् भवति । पूर्वविप्रतिषेधाद्वा । तत्र कृतेऽवलादित्वादनपृक्तत्वाच्च नेटौ । **रुदिहीति** । परत्वादिटि सकृद्गतिन्यायाद् हल्ग्रहणानुवृत्तेर्वा धिभावो न भवति ॥ २९९ ॥

---

१. पाठो नास्ति क० पु० ।

२. ( ) वक्त इत्यारभ्य—ऊचतुरित्यन्तं नास्ति क० पु० ।

३०१. अड् गार्ग्यगालवयोः [७ । ३ । ९९]

रुदादेरपृक्तस्य अडागमः स्याद् गार्ग्यगालवयोर्मतेन । अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः । अरोदः । अरुदिम । इरित्त्वादङ् । अरुदत् । अरोदीत् । ञिष्वप् शये । स्वपिति । स्वपितः । स्वपन्ति । स्वप्यात् । स्वपितु । अस्वपत् । अस्वाप्सीत् ।

३०२. सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः [८ । ३ । ८८]

एभ्यः सुप्यादेः षः स्यात् । कृतसंप्रसारणे स्वपि सुपिरित्युच्यते । "पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति षत्वे कृते द्वित्वम् । विषुषुपतुः । दुः षुषुपतुः । सुपेरभावान्नषः । विषुष्वाप । सुषुप्यात् । सुपीति किम् । निः स्वप्ता । श्वस् प्राणने । श्वसिति । श्वसितः । श्वस्यात् । श्वसितु । न्यश्वसीत् । न्यश्वसत् । न्यश्वसिताम् । अश्वसीत् । निशश्वास । श्वसिता । अन च ।

अरोदीरिति । अरोद इति लङ सिप इलोपे कृतेऽड्विसर्गं । अरोदीदिति । लुङि अडभावे सिच 'इट ईटि" (८ । २ । २८) इति लोप । रुरोद । रोदिता । रुद्यात् । रोदिष्यति । ञिष्वप् । स्वप्यादिति । अकित्वान्नोत्त्वम् । अस्वपीदिति । लङि तिपो "रुदश्च पञ्चभ्य" (७ । ३९८) इतीट् । अस्वपदिति ॥ ३०० ॥

'अड् गार्ग्यगालवयो" (७ । ३ । ९९) इत्यट् । अस्वाप्सीत् इति । "वदव्रज" इति वृद्धि । अनिट्त्वात् "नेटि" (७ । २ । ४) इति न निषेध । अस्वाप्तामित्यादि ॥ ३०१ ॥

सुविनिर्दुर्भ्य । सूतीति क्तिन्नन्त । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । समेत्यपि स्वरूपग्रहणम् । ननु षम ष्टम वैक्लव्ये इति धातु । धातुनिर्देशार्थयोरिक्श्तिपोरभावात् सुपि व्याचष्टे—कृतसप्रसारण इत्यादि । सुषुपतुरित्यादौ यदस्य कृतसप्रसारण रूप तस्येदमनुकरणम् । आगन्तुकेनेकारेण चाय निर्देशो नेका । तत्र हि 'वचिस्वपि" (६।१।१५) इति लक्षणप्राप्तेन सप्रसारणेन धातोरेवाय निर्देश स्यात् । ततश्च यत्रास्यैतद्रूप तत्रैव षत्वमित्यर्थो न लभ्येतेति भाव । तथा च "विस्वपन्ति पराधीना" इत्यादावपि स्यात् । सुपिरित्युच्यते । आगन्तुकेनेकारान्तेनानुक्रियते इत्यर्थ । अथ किमर्थं विकृतोऽनुक्रियते अत आह—सुपेरभावान्न ष इति । विष्वप् णल् इति स्थिते कित्वाभावाद्धातो सप्रसारणप्रसङ्गादादौ द्वित्व (तत्र[1] "लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्" (६।१।

---

१ तत्रेत्यारभ्य—उपसर्गाश्रय इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

३०३. अनिते। [८ । ४ । १९]

उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्यानितेर्णत्वं स्यात्। प्राणिति। विभाषानुवृत्तेरिति केचित्। प्रानिति। जक्ष भक्षहसनयोः। जक्षिति। जक्षितः।

इति वकारस्य कृतेऽपि सम्प्रसारणे 'पूर्वत्रासिद्धम्" (८ । २ । १) इति षत्वात्पूर्वं हलादि शेषेण निर्वर्तितपकार सुबिति रूपस्याभावात् अभ्यासस्योपसर्गाश्रय) षत्व न भवति। परस्य तु "आदेशप्रत्यययो" (८ । ३ । ५९) इति भवत्येवेत्यर्थ । नन्वेव कित्यपि षत्वस्यासिद्धत्वाद् हलादि शेषे कृते सुप्रूपाभावात् षत्व न स्यात्। मैवम्। कित्ति हि द्वित्वात्परत्वादादौ सम्प्रसारणे कृते परत्वात् षत्वमेव तावद् भवति। तत कृतषत्वस्यैव द्वित्वम्। न च द्वित्व प्रति षत्वस्यासिद्धत्वम्। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे"[१] इत्युक्तत्वात्। अकिति तु द्वित्वे सम्प्रसारणे षत्वस्यासिद्धत्वाद् हलादि शेषे च कृते षत्वेन भवितव्यम्। नचेदानी सुप्रूपमस्तीति तन्न भवति। **कृतसम्प्रसारणत्वादिति।** सुपीति न षकारान्तत्वमपि विवक्षितम् कि तु कृतसम्प्रसारणत्वमात्रम्। तेन सत्यपि हलादि शेषेऽभ्यासे कृतसम्प्रसारणत्वाद्भवितव्यमेव षत्वेनेति तदाशय । न चैवमपि "स्थादिषु" (८।३।६४) इति नियमात् षत्वाप्रसङ्ग[२]। यत प्राक्सितादय नियम । तत परश्च स्वपिरिति। केचिदित्यस्मिन् पक्षेऽसम्मति द्योतयन्ति। यतोऽर्थवत एव सुपे ग्रहण युक्तम्। विषुप्तो दु सुप्त, सुषुप्तिरिति यथा। अभ्यासस्त्वनर्थक । द्विर्वचने हि समुदायोऽर्थवान्, द्वि प्रयोगेऽपि अर्थप्रत्यस्यानावर्तनात्[४]। द्वाभ्यामर्थ प्रत्याय्यते इत्येकस्यानर्थक्यमेव। विषुषुपतुरित्यादौ तु प्रागेव द्वित्वादेकस्यैवार्थवत्वात् षत्वमित्युक्तमेव। एतच्च पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति पक्षे। पूर्वं धातु साधनेन युज्यते इति पक्षे तु पूर्व द्वित्वेऽनर्थकत्वात् षत्वाभावे सुसुषुपुरित्याद्यप्युन्नेयम्। सुष्वापिथ। सुष्वप्य। सुषुप्यात् इति। "किदाशिषि" (३ । ४ । १०४ , इति कित्त्वात्सम्प्रसारणम्। सुपीति षत्वम्। नि स्वसेति। सम्प्रसारणाभावान्न षत्वम्। स्वप्स्यति। अस्वप्स्यत्। श्वस्। श्वसिति इति। रुदादिभ्य सार्वधातुके" (७ । २ । ७६) इतीट्। अश्वसीदिति। लङि "रुदश्च पञ्चभ्य " (७ । ३ । ९८) इतीट्। अश्वसीत् इति। अड गार्ग्यगोलवयो" (७ । ३ । ९९) इति पक्षे। अश्वप्सीदिति। लुङि सिचि 'इट ईटि" (। २ । २८ , इति लापे अश्वप्सिष्टामित्यादि। अन च। चकारात् प्राणने इत्यनुकृष्यते ॥३०२॥

अनिते। असमानपदत्वाद् वचनम्। अणोपदेशत्वाच्च 'उपसर्गादसमासेऽपि" (८ । ४ । १४) इत्यप्रसङ्ग। अत्र केचिदाहु—'अन्त" (८ । ४ । २०) इत्युत्तर सूत्रस्थमन्तग्रहणमिहापकृष्यते[५] तच्च समीपार्थम्। तेनोपसर्गस्थान्निमित्तात् समी-

१ पूर्वत्रासिद्धीयमसिद्धत्वमिति ख० पु०।
२ स्वरूपमस्तीति तन्न भवतीति क० पु०।
३ षत्वप्रसङ्ग इति ख० पु०।
४ अर्थप्रत्ययस्यानार्थवर्तनादिति ख० पु०।
५. मिहाकृष्यते इति क० पु०।

३०४. अदभ्यस्तात् [७ । १ । ४]

अभ्यस्तात् परस्य झस्य अत् स्यात् । अन्तापवादः । जक्षति । जक्षितु । "सिजभ्यस्त" (३ । ४ । १०९) इति झेर्जुस् । जक्षतुः । जजक्ष । जागृ निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । जागृयात् । जागर्तु । गुणः । "हल्-ङ्याब्भ्यो" इति लोपः । विसर्गः । अजागः । अजागृताम् । अभ्यतत्वात् झेर्जुस् ।

३०५. जुसि च [७ । ३ ८३]

जुसि परे इको गुणः स्यात् । अजागरुः । शृणुयुरित्यादौ यासुटो ङित्त्वान्न गुणः । वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

पस्थस्य नस्येत्यर्थ आश्रीयते । तेन येन नाव्यवधानमिति न्यायात् प्राणितीत्यत्रैकवर्णेन व्यवाये णत्व भवति । न तु पर्यनितीत्यनेकेनापीति । प्राणितीत्यादि । इह इट् प्राग्वत् । अन्यात् । अनितु । अनिहि । आनीत् । आनत् । आनिताम् । आनन् । आनीत् । आनिष्टाम् । आन । आनतु । अनिथ । आनता । जक्ष ॥३०३॥

अदभ्यस्तात् । झोऽन्तापवाद इति । "झोऽन्त" (७ । १ । १) इत्यनुकरणस्यैकपदत्वात्षष्ठीसमास । "झोऽन्त" (७ । १ । ३) इत्यस्यैवापवादोऽनन्तरत्वान्न जुसे[3] इत्यर्थ । तदेव स्फोरयति—सिजभ्यस्तेति । झेर्जुसिति । निरवकाशत्वात्[4] पूर्वोऽपि जुस् परमप्यन्तादे शमदादेश[5] च बाधते इति भाव । जागृ । जागर्त्तीति । सार्वधातुकार्ध" (७ । ३ । ८४ इति गुण । जागृत । "अदभ्यस्तात्" (७ । १ । ४) ङित्त्वान्न गुण । यण् । जाग्रति । यासुटो ङित्त्वान्न गुण । जागृयात् । जागृयाताम् । जागर्तु । जागृतात् । जागृताम् । जाग्रतु । जागृहि । जागराणि । हल्ङ्यादिलोप इत्यादि । लङि तिपि परत्वाद् गुणे रपरे "इतश्च" (३ । ४ । १०) इतीकारलोपे रेफस्य "खरवसानयो" (८ । ३ । १५) इति विसर्जनीय इत्यर्थ ॥ ३०४ ॥

जुसि च । इटो गुण स्यादिति । इक्परिभाषोपस्थितेनेग्ग्रहणेनाङ्गस्य विशेषणेन तदन्तविधेरिगन्तस्याङ्गस्य गुणोऽलोऽन्त्यस्येत्यर्थ । तेन हलन्त्यस्य न भवति । अनेनिजु । पर्यवेविशुरिति । अजागरुरिति । "क्ङिति च" (१ । १ । ४ इति निषेधापवादोयम् गुण । यद्येवम् । शृणुयु जागृयुरिहापि प्राप्नोति तत्राह—शृणुयुरित्यादि ।

---

१ इवीडट प्राग्वदिति ख० पु० ।
२ अनन्तरन्तरत्वादिति क० पु० ।
३ जसिति क० पु० ।
४ निरवासत्वादिति क० पु० ।
५. अदादेशमिति नास्ति क० पु० ।

३०६. जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु [७।३।८५]

जागर्तेर्गुणः । स्यात् सर्वत्र, न तु विचिण्णल्ङित्सु । अजागरीत् । "उषविद" (३।१।३८) इत्याम् वा । जागरामास । जजागार । "जाग्रोऽविचिण्" (७।३।) इति गुणः । जजागरतुः । जजागरिथ । जागरिता । जागर्यात् । दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ।

अय भाव –द्वे अत्र ङित्वे आद्यमपित् सार्वधातुकाश्रयम् अपर यासुडाश्रयम् तदुपजीवी "क्ङिति च" (१।१।४) इति निषेधोपि तद्भेदाद् भिद्यते । तत्र ङिद्विषय आरभ्य-माणोऽपि जुसि गुण स्वविषये सर्वत्र नित्यप्राप्त पूर्वमेव बाधते न परम् । तस्मिन् प्राप्ते चास्यारम्भात् । अन्ये तु 'क्सस्याचि" (७।३।७२) इत्यतोऽचीत्यनुवृत्ते रजादौ नुसि गुणोऽयमित्याहु । वृद्धौ प्राप्तायामिति । लुङि 'सिचि वृद्धि" (७।२।१) इत्यनेन । "ह्म्यन्तक्षण" (७।२।५) इति निषेधस्तु 'अतो ल्रान्तस्य" (७।२।३) इति नित्याया वृद्धे पुर्नरस्या । तथा हि अजागृ ईदिति स्थिते पूर्व यण् प्राप्त त सार्वधातुकगुणो बाधते । त च सिचि वृद्धिस्ता च जागर्त्ति-गुण । तत्र कृते ह्म्यन्तलक्षणा प्राप्ता वृद्धि "नेटि" (७।२।४) इति निषेध । तमपि "अतो हलादे" (७।२।७) इति विकल्प । "तमप्यतो ल्रान्तस्य" (७।२।२) इति नित्या वृद्धि ता च "ह्म्यन्तक्षण" (७।२।५) इति निषेध इत्येष प्राप्तिक्रम । तदुक्तम्—

"गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धि प्रतिषेधो विकल्पनम् ।
पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्वा प्राप्तयो नव" ॥

जाग्रो । सर्वत्रेति । वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चेत्यर्थ । तत्र चिण्णलो प्रति-षेधो वृद्धिविष[1]यत्वमुन्नयति । ङिति प्रतिषेधात्तु प्रतिषेधविषयत्त्वम् । न तु विचिण्-णल्ङित्स्विति । एतेन प्रसज्यप्रतिषेधतामस्य दर्शयति । यद्येवम् अजागरू । अह जजागरे-त्यादौ "जसि च" (७।३।८३) 'सावधातुक" (७।३।८४) इत्यपि गुणो निषिध्येत । नैष दोष । "अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधोवेत्यनन्तरा या प्राप्ति जाग्र इति साऽनेन निषिध्यते, न 'जुसि च" (७।३।८३) इत्यादिरपि । अन्ये तु पर्युदासमाहु । विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यत्र भवतीति । तेषु तु न विधिर्न प्रतिषेध । तेन जुसि णलि च लक्षणान्तरेण प्राप्तो गुणो भवत्येवेति । जजागारेति । णल्पर्यु-दासात् गुणाभावे वृद्धि । ननु कृतेऽपि गुणे "अत उपधाया" (७।२।११६) इति वृद्ध्या सिद्धम् । तत् किं णल्पर्युदासेन । मैवम् । सति गुणे तद्विधानसामर्थ्यात् अङ्गवृत्त परिभाषया वा पुनर्वृद्धिर्न स्यात् । जागरयति, जागरक [2]इत्यत्रेवेति तदर्थं

---

१. तत्रचिण्णलो प्रतिषेधाद् वृद्धिविषयत्वमुन्नीयते इति ख० पु० ।
२ इत्यत्रे चेति क० पु० ।

३०७. इद्दरिद्रस्य [६ । ४ । ११४]

दरिद्रातेरात इकारः स्यात्, सार्वधातुके क्ङिति हलि । दरिद्रिवः ।

३०८. श्नाभ्यस्तयोरात [६ । ४ । ११२]

अनयोरातो लोपः स्यात् क्ङिति सार्वधातुके । दरिद्रति । दरिद्रियात् । दरिद्रातु । दरिद्रितात् वा । अदरिद्रात् । अदरिद्रुः । "दरिद्रातेरार्धधातुके आलोपो वाच्य" (वा०) अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । "अनेकाच आम् वक्तव्य": (वा०) दरिद्रामास । दरिद्रातेराम् वेति केचित् । ददरिद्र । दरिद्र्यात् । चकासृ दीप्तौ । चकास्ति । चकास्तः । चकासति । चकास्मि । हेर्धित्वम् । सस्य जश्त्वेन दः । चकाद्धि । भाष्यकारमतेन "धि च" (८।२।-२५) इति सलोपः । चकाधि ।

प्रतिषेध कृत जागरिता । जागर्यात् इति । आशिषि यासुट कित्त्वाद् गुणः । अय च पूर्वविप्रतिषेधेन रिङ बाधते । एव जागर्यते इति । भावकर्मणोर्यक्यपि इति माधव । जागरिष्यति । दरिद्रा ॥ ३०६ ॥

इद्दरिद्रस्येति । दरिद्रस्येति छान्दसेन ह्रस्वेन निर्देश । सार्वधातुक इति । आर्ध-धातुके लोपविधानात् अधिकारस्त्वतैल्लभ्यते । ङितोति । ङ्कितीत्यधिकारेऽपि सार्वधातु-कस्य कितोऽसम्भवादेवमुक्तम् ॥ ३०७ ॥

श्नाभ्यस्तयोरिति । आत इत्यनेन स्नाऽभ्यस्तयोर्विशेषणादाकारान्तयोर्लोप इति व्याख्येयम् । तेन जाग्रति, शासति चकासतीत्यत्र नानन्तस्य न भवति । अलोऽन्त्य-स्यैव भवतीत्याशयेन व्याचष्टे—अनयोरात इति । दरिद्रतोति । "अदभ्यस्तात्" (७ । १ । ४) इत्येतत्परत्वादित्वमीत्व च बाधते । तत्र कृत आलोप । **दरिद्रितादिति** तातङो ङित्वादित्वम् । दरिद्रिहि । दरिद्राणि । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रु-रिति । 'सिजभ्यस्त" (३।४।१०६) इति झर्जुस् । 'लङ शाकटायनस्यैव" (३।४।११७) इत्यादन्तलक्षणो विकल्पस्तु न भवति । परत्वात् "श्नाभ्यस्तयो" (६ । ४ । ११२) इत्यालोपे आकारान्तस्यैवाभावादिति माधव । न च द्ररिद्रा भि इति स्थिते आलो-पात् परत्वादपवादत्वाच्च [1]हलोतीत्व स्यादिति वाच्यम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्येन जुसा बाधितत्वात् । सोऽपि च नित्येन परेणाल्लोपेन बाधित इत्यनादन्तत्वम् । दरिद्रातेरित्यादि । तेन दरिद्रातोति दरिद्र इति "श्याद्व्यध" (३ । १ । १४१)

---

१ हल्यात्र्वामिति क० पु० ।

३०९. तिप्यनस्ते [८ । २ । ७३]

पदान्तस्य सस्य दः स्यात् तिपि परे न त्वस्तेः । अचकात्-द् ।

३१०. सिपि धातोरुर्वा [८ । २ । ७४]

पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा सिपि । पक्षे दः । अचकाः । अचकात्-द् । अचकासीत् । चकारसमास । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ।

इत्यादन्तलक्षणो णो न भवति पचाद्यजेव तु भवति । तथा च वार्तिकम्—सिद्धश्च प्रत्ययविधौ इति । अस्या अपवादमाह–लुङि वेति । तथा च भाष्यम् । अद्यतन्या वेति वक्तव्यम् इति । सनीत्यादि । तदुक्त भाष्ये—

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।
दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥ इति ।

अदरिद्रीदिति । आर्द्धधातुकविवक्षायामेवाकारलोपे कृत नादन्तत्वात्सगिटौ । अदरिद्रासीदिति । आलोपाभावे "यमरम" (७ । २ । ७३) सगिटौ । "एकाच" (७ । २ । १०) इति तत्रानुवर्तते इति मतान्तरमित्याशयेनोदाहृतम् । अनेकाच इति । "कास्यनेकाच् ग्रहण चुलुम्पाद्यर्थम्" इति वर्त्तिकात् इति । ददरिद्रेति । आमोऽभावे आलोपे कृते "आत औ णल" (७ । १ । ३४) इत्यात्त्व न भवति । अन्ये त्वाहु इत्त्वोत्त्वेनापि वृद्धौ पपौ इत्यादिसिद्धेरौकारवचन दरिद्रातेरालोपेऽपि श्रवणार्थम् । तेन ददरिद्राविति भवितव्यमिति । एवदेव दरिद्रातेराम् विकल्पस्यापि लिङ्गम् । ये तूच्चारणे विशेषाभावात् आकारविधान मन्यन्ते, तेषा पूर्वमातो लोपे ददरिद्रेत्येव भवति। चकासृ[1] इति । "नाग्लोपि" (७ । ४ । २) इति णौ चङ्युपधाह्रस्वनिषेधार्थं । चकासतीति । चकासतीति अदभ्यस्तात् । चकास्यात् । चकास्तु । सस्येत्यादि । चकास् हि इति स्थिते "हुझल्भ्यो हेर्धि" (६ । ४ । १०१) इति हेर्धित्वम् । 'धिसकारे सिचो लोपश्चकाधीति प्रयोजनम्" इति वार्तिकात् सस्य लोपाभावात् "झला जश् झशि" (८ । ४ । ५३) इति द । 'चकाधीत्येव भवितव्यम्" इति भाष्येभ्युपगमादाह—भाष्यकारेत्यादि ॥ ३०८ ॥

तिप्यनस्ते तिपि किम् । चकास्तीति चका क्विप् । अनस्ते किम् । "आप एवेद भुवन सर्वमा" श्रुति)। लङि तिपि "बहुल छन्दसि" (७ । ३ । ९०) इतीडभावे हल्ङ्यादिलोपे अस्तरा इति रूपम् । अचकादिति । "वाऽवसाने' (८ । ४ । ५६) इति चर्त्वम् । इति वातत्वम् । अचकास्ताम् । अचकासु ॥ ३०९ ॥

स्याद्वेति । "स सजुषो रु " (८ । २ । ६६ इति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् इति भाव । पक्षे द इति । जश्त्वेन । आकरे तु "वसुस्र सु" (८ । २ । ७२ , दोऽनुवृत्य

---

१ ऋदित् इत्यधिक ख० पु० ।

३११. शास इदङ्हलोः [६ । ४ । ३४]

शास उपधाया इकारः स्यादङि हलादौ च क्ङिति । "शासिवसि" इति षः । शिष्टः । शासति । शास्सि । शिष्यात् ।

३१२ शा हौ [६ । ४ । ३५]

शास्तेर्हौ परे शादेशः स्यात् । शाभावस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः । शाधि । शासानि । शासाव । अशात्-द् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशाः । अशात् । अशिष्टम् । "सर्तिशास्ति" (३ । १ । ५६) इत्यङ् । अशिषत् । अशिषताम् । शशास । शासिता । शिष्यात् ।

इति परस्मैपदप्रक्रिया ।

विधीयते । यद्येवम् दत्वे विकल्पिते पक्षे रो सिद्धत्वाद् रुग्रहणमनर्थकम् । रुग्रहण "दश्च" (८ । २ । ७४) इत्यत्रानुवृत्त्यर्थमिति स्थितम् । अचका इति । रुत्वे विसर्ग । अचकासीदिति । लुङि सिजादि । चकासामासेति 'अनेकाच" (वा०) इत्याम् । शासु । उदित्त्व शासित्वा[1] शास्त्वेत्यत्र "उदितो वा" (७ । ३ । ५६ इताड्विकल्पाथम् । अनुशिष्टि विविच्य ज्ञापनकम्[2] । अक्षेत्रविद् क्षेत्रविद सप्राट् स प्रैतिक्षेत्रविदानुशिष्ट" इति सपूषणाविदुषानययो अञ्जसाऽनुशासतात्यादौ तथादर्शनात् ॥ ३१० ॥

शास इदिति । अत्रासाधारणेन निमित्तेनाङा सबन्धाद् यस्माच्छासेरङ् विहितस्तस्येह ग्रहणम् । अङविधौ च परस्मैपदिभ्यामर्त्तिसर्तिभ्या साहचर्यात् परस्मैपदिन शासु अनुशिष्टौ इत्यस्येव शासेर्ग्रहणम् । (तेनाङ[3] शासु इच्छायाम् इत्यात्मनेपदिन इत्त्व न भवति । आशास्ते आशास्यमान इति । तथाच[4] आशीरर्थम् 'आशास क्वावुपधाया इत्वम्" इत्युपसख्यान वक्ष्यति । "शासिवास" (८ । ३ । ६०) इति ष । तत्र शासिमात्रस्य ग्रहणम्) तेनाशिषि लिङ्लोटौ इत्यादिनिर्देशोपपत्तिरिति ज्ञेयम् । शासतीति । अदभ्यस्तात्" (७ । १ । ४) ॥ ३११ ॥

शा हौ । शास्तेरिति स्थाने षष्ठीयम् । उपधाग्रहणस्य निवृत्ते शब्दाधिकाराश्रयणाच्च । शाभावस्यासिद्धत्वादिति । "असिद्धवदत्राभात्" इत्यनेन । अन्ये तु शास् इति

---

१ शास्तनाढवेति क० पु० ।

२ ज्ञानमिति क पु० ।

३ तेनाङ शासु इत्यारभ्य ग्रहणमित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

४ इत्यवादावित्यादि नास्ति क० पु० ।

अथात्मनेपदप्रक्रिया

चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः । "स्कोः संयोग" ( ) कलोपः । चष्टे । चक्षाते । चक्षे । चड्ढ्वे । चक्षीत । चष्टाम् । अचष्ट ।

सान्त आदेश । 'धि च" (८ । २ । २५) इति सलोप । शास शास्विधानमित्त्व-बाधनार्थम् इत्याहु । अशादिति । लङि तिपो हल्ड्यादिलोपे 'तिप्यनस्ते "(८।२।७३) इति दत्वम् । वाऽवसाने । अशासुरिति । "सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च" (३ । ४ । १०४) इति झेर्जुस् । अशा इति । "सिपि धातो" (८ । २ । ७४) इति वा रुत्वम् । अशा-दिति । पक्षे द । 'सर्तिशास्ति" ३ । १ । ५६) इत्यङ् । अत्र चकारेण परस्मैपदानु-कर्षणमुत्तरार्थम् । अयन्तु पृथक् सूत्रकरणादुभयपदेऽपीत्युक्तत्वात् कर्मव्यतिहारे व्यत्यशिषत व्यत्यशिषेतामित्यादावपि भवति ॥ ३ २॥

इत्यदादौ परस्मैपदप्रक्रिया

चक्षिङ् । इदित्त्वम् विचक्षण इत्यत्र अनुदत्तेतश्च हलादे " (३ । २ । १४६) इति युजर्थम् । नुम् तु न भवति । अन्ते इदित इति व्याख्यानात् । यद्येवम् "अनुदात्त" (१ । ३ । १२) इत्येवात्मनेपदमपि सिद्धम् ङित्वन्तु अन्ते इदित्ववारणार्थमिति चेन्न । तन्मात्रार्थत्वे हि चक्ष इत्यकारमेवानुदात्तमासज्जेत् । एव तर्हि अन्तेदित्त्वविधानार्थ. सन् "अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम्" इत्यपि ज्ञापयति । तेन 'प्रार्थयन्ति शायनोत्थित प्रिया " इत्याद्युपपन्न भवति । इत एकादशात्मनेपदिन । **चष्ट इति** । ष्टुत्वम् । चक्षते इति । 'आत्मनेपदेष्वनत " (७ । १ । ५) इत्यदादेश । चक्षे इति । कलोपे 'षढो क सि" (८ । २ । ४१) इति कत्वे षत्वे च कषसयोगे क्ष । चक्षाथे । चड्ढवे इति । कलोपे ष्टुत्वे च षस्य जश्त्वेन ड । चक्षे । चक्ष्वहे । चक्ष्महे । चष्टामिति । लोट् । "आमेत " (३ । ४ । ९०) । कत्वे क्ष । ष्टुत्वम् । चक्ष्व । चड्ढ्वम् । चक्षै । चक्षावहै । चक्षामहै । अचष्टेति । लङ् । अट् । ष्टुत्वम् । अचक्षाताम् । अचक्षत । अचष्ठा अचक्षवहि । अचक्ष्महि । चक्षिङ· ख्याञ् । आर्धधातुके इति । विषयसप्तमीयम् । तेनाख्येयम्, आक्सेयमित्यजन्तलक्षणो यद् भवति । प्रागेव प्रत्ययोत्पत्ते ख्याङादेशात् । ननु स्थानिवद्भावेन ङित्त्वादेवात्मनेपद सिद्ध तत्किं ञित्वेनेत्यत आह—ञित्त्वादुभ-यपदमिति । अकर्तृगक्रियाफले परस्मैपद यथा स्यादित्यर्थ । न च तत्रापि स्थानिवत्त्वेन ङित्त्वात्तङ्प्रसङ्ग । तथा सति ञित्करणमेवानर्थक स्यादिति भाव । आख्यदिति । "अस्यतिवक्ति" (३ । १ । ५२) इत्यङ् । ख्यातीति । प्रकथनार्थस्यानादेशस्य च ग्रहणमित्याकरे स्थितत्वात् । आतो लोप । अख्यताम् । अख्यन् । अख्यतेति । आत्मने-पदेऽप्यङ् । **अख्येतामिति** । अख्यन्त । क्शाञपीष्ट । अय भाव —चक्षिङ ख्शाञ् इत्या-देशो विधीयते । तत्र "पूर्वत्रासिद्धम्" ८ । २ । १) इत्यधिकारेण विधानानन्तर "ख्शाञ शस्य यो वा" (वा०) इति वार्त्तिकेन यत्व क्रियते । तेन यत्वाभावपक्षे

३१३. चक्षिङः ख्याञ् [२ । ४ । ५४]

चक्षिङः आर्धधातुके ख्याञादेशः स्यात् । ञित्वादुभयपदम् । अख्यत् । अख्यत । क्साञपीष्टः । अक्सासीत् । अक्सास्त । वर्जने निषेधः । समचक्षिष्ट ।

३१४. वा लिटि [२ । ४ । ५५]

चक्षिङः ख्याञ्-क्साञौ वा स्तो लिटि । चख्यौ । चख्ये । चक्सौ । चक्से । चचक्षे । ख्याता । क्साता । ईड स्तुतौ । ईड्डे ।

"खरि च" ८ । ४ । ५५) इति खस्य चर्त्वे क्शातेत्यादि भवति । अस्याश्च कल्पनाया प्रयोजनानि भाष्ये सुबहूनि प्रदर्शितानि । तद् यथा—सुप्रख्यस्य भावः सौप्रख्यमिति । यत्वस्यासिद्धत्वाद् "योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ्" (५ । १ । १३२) इति वुञभावे अत्रैव भवति । सुप्रख्येन निर्वृत्तो देश सौप्रख्यस्तत्र भव सौप्रख्यीय इति यत्वस्यासिद्धत्वात् ' धन्वयोपधाद् वुञ्" (४ । २ । १२१) इति वुञभावे 'वृद्धाच्छ" एव भवति । पुमृख्यानमिति यत्वस्यासिद्धत्वात् अम्परत्वाभावात् "पुम खयि" (८ । ३ । ६) इति रुर्न भवति । नम ख्यात्रे इत्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वेन ' शर्परे विसर्जनीय " (८ । ३ । ३५) भवति । पर्याख्यानमित्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् अनटा व्यवायात् "कृत्यच " (८।४।२९) इति णत्व न भवति । ' न ध्याख्या" (८ । २ । ५७) इति णत्वनिषेधे ख्याग्रहण च न कर्तव्य भवति । यत्वस्यासिद्धत्वेन यण्वत इत्यस्याप्रसक्तेरिति दिक् । ख्या प्रकथने इत्ययमपि ख्शादिरेव, तेन तमादाय नैते दोषा प्रसज्जन्तीत्याकर । अस्य च कस्य 'चयो द्वितीया शरि पौष्करसादे " (वा०) इति खकारो न भवति । अस्मिन् कर्तव्ये चर्त्वेन जातस्य कस्यासिद्धत्वेन चयोऽभावात्[1] । न पुनरय कादिरिति भ्रमितव्यम् । तथा सति यत्वपक्षे खकारो न श्रूयेत । अथवा ख्शादिर्भविष्यति । केनेदानी क्शादिर्भविष्यति चर्त्वेनेति भाष्यविरोधाच्च । अक्शासीदिति । ख्यातीति कृतयत्वस्य विकृतस्य निर्देशाद् "अस्यतिवक्ति" (३ । १ । ५२) इत्यङ् न भवति । "यमरम" (७ । २ । ७३) इतीट्सकौ । अक्सासिष्टाम् । अक्सास्त । "एकाच" इति नेट् । समचक्षिष्टेति । न्यषेधीत् इत्यर्थं । "आर्धधातुस्य" (७ । २ । ३५) इतीट् ॥ ३१३ ॥

वा लिटि । ख्याञ्क्शाञाविति । यत्वविकल्पेन द्वैरूप्यमनेन दर्शितम् । चख्यौ इति । ' आत औ णल " (७ । १ । ३४) । चख्यिथ । चख्याथ । चख्ये इति । आतो लोप । चख्यिरे । चख्यिषे । चख्यिड्ढ्वे । "विभाषेट." (८ । ३ । ७९) इति तु न भवति । यत्वस्यासिद्धत्वेनेण परत्वाभावात् । "वाऽन्यस्य" (६ । ४ । ६८) इति वा

---

१. योऽभावाविति ख० पु० ।

३१५. ईड्जनोर्ध्वे च [७ । २ । ७८]

आभ्यां परस्य सस्य ध्वस्य च सार्वधातुकस्येडागमः स्यात् । ईडिषे । ईडिध्वे । ईड्वहे । ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे ।

३१६. ईशः से [७ । २ । ७७]

ईशः सस्य सार्वधातुकस्येट् स्यात् । ईशिषे । "ईड्जनोर्ध्वे च" (७ । २ । ७८) इत्यत्र ईशोऽप्यनुकर्षः । ईशिध्वे । ऐशिष्ट । आस उपवेशने । आस्ते । आस्से । आध्वे । आद्ध्वे । "दयायासश्च" (३ । १।३७)

एत्वम् । ख्येयात् । ख्यायात्। ख्यासीष्ट । ख्यास्यति । ख्यास्यते । एव [1]क्शाञोऽप्युन्नेयम्। ईट् । ईट्टे । ष्टुत्वम् । चर्त्वम् ॥ ३१४ ॥

ईड्जनोर्ध्वे च । चकारेण "ईश से" (७ । २ । ७७) इत्यनुकृष्याह—सस्य ध्वस्य चेति अत्र सेध्वे इत्येदन्तयोरनुकरणम् । अविभक्तिकश्च निदश । तेनात्मनेपदे एवाय विधिर्न परस्मैपदे । तथा च[1] वृत्तावुक्तम् । ध्वे इति कृतटेरेत्वस्य ग्रहणाल्लङि ध्वमि न भवितव्यमिटा । लोटि पुनरेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् भवितव्यामिटेति । एव जन जनने इति श्लुविकरणस्य सिपि न भवितव्यमिटेति ज जसीति भवतीत्याकरे स्थितम् । आचार्यस्तु इति सेध्वे इति सप्तम्या निर्देश मन्यमान सस्य ध्वस्य चेति व्याचक्षाणस्तयोरपोट मन्यते । तथा च ह्लादौ उदाहरिष्यति । ईड्जनोरितीट् । जजनिषीति । तदेतदन्यमतेनेति कथचिद् वर्णनीयम् । स्वमतेनात्मनेपदे एदन्तत्वे एव च भवितव्यम् । न च जनेस्तत्सभव । जायसे इति श्यना व्यवधानात् । ह्लादेश्च परस्मैपदित्वादिति वाच्यम् । छान्दसत्वात् श्यनो लुकि उपधालोपाभावे च जनिषे । जनिध्वे इति [2]श्लुविकरणस्य च कर्मव्यतिहारे व्यतिजनिषे व्यतिजज्ञिध्वे इति सम्भवात् । न चेड्विधौ निरनुबन्धकत्वाज्जन इति ह्लादेरेव ग्रहणमिति शङ्क्यम् । ईडिना साहचर्यादात्मनेपदिनाऽपि ग्रहणमिति स्थिति । ईडिष्व । ईडिध्वम् । ईडै । ईडावहै । ऐट्ट । लङ् । आट्, वृद्धि । ऐडाताम् । ऐडत । ऐड्ढा । ऐडाथाम् । टेरेत्वाभावान्नेट् । ऐड्ढ्वम् । ऐड्वहि । ईडाञ्चक्रे इति । "इजादेश्च" (३ । १ । ३६) इत्याम् । ईश । ईष्टे इति । "व्रश्च" (८ । २ । ३६) इति षत्वम् । ष्टुत्वम् ॥ ३१५ ॥

ईश से । से इत्यविभक्तिको निर्देश इति हरदत्त । तथा च वृत्तौ व्याख्यातम् । ईश उत्तरस्य शेइत्यस्य सार्वधातुकस्येति । आचार्यस्तु से इति सप्तमी मन्यमान आह—सस्य सार्वधातुकस्येति । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । सार्वधातुकावयवस्य सस्येति ।

---

१ क्सायोऽप्युन्नेयमिति क० पु० ।

२. श्नुविकरणस्येति क० पु० ।

इत्याम् । आसाञ्चक्रे । वस आच्छादने । वस्ते । वसिता । वस्ता । णिसि चुम्बने । प्रणिंस्ते । प्रनिंस्ते । षूङ् प्राणिप्रसवे । "भूसुवोस्तिङि" (७।३।८८) इति न गुणः । सुवै । सुवावहै । सुवामहै । "स्वरतिसूति" (७ । २ । ४४) इति वेट् । असविष्ट । असोष्ट । शीङ् स्वप्ने ।

सादे सार्वधातुकस्येति न्याय्यम् । तदेतत्परमतेन व्याख्यातमित्युक्तम् । यद्यप्यत्र सकारमात्रग्रहणेऽपि दोषो नास्ति परस्मैपदस्यास्मादसभवात् । तथापीड्जनोरित्यत्रास्यानुवृत्तेर्जनेर्जजसीत्यत्रातिप्रसज्येतेत्युक्तमेवेति सेग्रहणमेव न्याय्यम् । ईशोऽप्यनुकर्ष इति । ननु चकारेण यदीश इत्यनुकृष्यते । तत से ईड्जनोर्न स्यात् । से इत्यस्य परामर्शे ईशो ध्वे न स्यात् । न चोभयमेकेन समुच्चेतु शक्यम् । भिन्नकक्षत्वात् । सत्यम् । कृत्स्नमेव पूर्वसूत्रमनुवर्तयिष्यते इत्यदोष । अन्ये तु ईड्जनो से ध्वे चेति सूत्र पठन्ति । तत्र सेध्वयो सूत्रे एवोपादानात् चशब्दो भिन्नक्रम ईशेरप्यनुकर्षणार्थो विज्ञायते इत्याहु । एवमीडाश्जना सेध्वयोरित्येव सूत्रणीयम् । तथा तु न कृतम्, वैचित्र्यार्थम् । ईशीत । ईशिष्टाम् । ईशिष्वेति । सवाभ्या वामौ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सेशब्द एवायमितीट् । ईशिध्वम् । ईशै । ऐष्ट । टेरेत्वाभावान्नेट् । ऐड्ढ्वम् । ऐशिष्ट । ईशाञ्चक्रे । ईशिता । आस् । आस्ते इति । अत्र माधव —"अनचि च" (८ । ४ । ४७) इति द्वित्वपक्षे द्वौ सकारौ अन्यदा त्वेक । न च द्वित्वे "स्को" (८ । २ । २९) इति लोपप्रसङ्ग । द्वित्वस्यास्मिन्नसिद्धत्वात् । आस्से इत्यत्रापि द्वित्वपक्षे त्रय सकारा । न च "झरो झरि" (८ । ४ । ६५) इति लोपान् द्वावेवेति मन्तव्यम् । तस्यापि विकल्पितत्वात् इति । तच्चिन्त्यम् । "दीर्घादाचार्याणाम्" (२ । ४ । ५२) इति द्वित्वस्य निषेधात् । एतेन आध्वे इति भाष्यकारमते "धि च" (८ । २ । २५) इति सलोपे धकारस्य द्वित्वे जश्त्वमित्यपि प्रयुक्तम् । आध्वे इति । सिचो लोप इति पक्षे सस्य जश्त्वेन द । आस्ताम् । आस्व । आध्वम् । आड्ढ्वम् । आस्त । आसि । आसिष्ट । आसिढ्वम् । "धि च" (८ । २ । २५) इति सिचो लोपे "इण षीध्वम्" (८ । ३ । ७८) इति ढत्वम् । ध्वे सलोपो वा सस्य द इति केचित् । आसिढ्वम् । आसिषि । वस । वस्ते इति अत्र "अनचि च" (८ । ४ । ४७) इति द्वित्वे द्वौ सकारौ । पक्षे एक । वस्से इति । अत्र त्रय । लोपपक्षे द्वौ । वध्वे । धि चेति । "धि च" (८ । ४ । २५) इति सलोपपक्षे "अनचि च" (८ । ४ । २५) इति धस्य द्वित्वे पूर्वस्य जश्त्वेन द । सलोपाभावेऽप्येवम् । द्वित्वाभावे त्वेकधकारमेव । ववसे इति । "न शशदद" इत्येत्वाभ्यासलोपौ न । वसितेति । "वसति· शक्लृ घस्" इति शब्विकरणस्यानिट्सु पाठादादादिकस्येट् । 'भृ स्तुशुचृवस्तशभ्य " तादेरार्धधातुकस्येड् वेति केचिन्मते वस्ता । वसिषीष्टेति । णिसि इदित्वान्नुम् । प्राणिंस्ते इति । कृत्येवाय णत्वविकल्प इत्युक्तत्वान्मतान्तराभिप्रायमिति ज्ञेयम् । निंसीत ।

३१७. शीङः सार्वधातुके गुण [७ । ४ । २१]

शीङो गुणः स्यात् सार्वधातुके । "क्ङिति च" (१ । १ । ४) इत्यस्यापवादः । शेते । शयाते ।

३१८. शीङो रुट् [७ । १ । ६]

शीङो झादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । अशयिष्ट । इङ् अध्ययने । अधीते । अजादावियङ् । अधीयाते । अधीयते । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अध्ययै । अध्येत । परत्वादियङि कृते पश्चादाट् । अध्यैयाताम् । अध्यैयत ।

निस्ताम् । अनिस्त । अनिसिष्ट । निनिसे । निसिता । निसिषीष्ट । षूङ् । सूते । सुवीत । सूताम् । सुवै इति । "आडुत्तमस्य पिच्च" (३ । ४ । ९२) इति पित्त्वात्प्राप्तो गुणो "भूसुवो" (७ । ३ । ८८) इति निषिध्यते । उवङ् । असूत । असविड्ढ्वम् । असविध्वम् । सुषुवे । सविता । सोता । सविषीष्ट । सविष्यते । सोष्यते । शीङ् ॥३१६॥

शीङ इति । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुक्निवृत्त्यर्थ । शेशीति इति ॥ ३१७ ॥

शीङो रुट् । अनुबन्धनिदेशाद् यङ्लुकि न भवति । व्यतिशेश्यते इति । शीङ इति पञ्चम्या अनुवृत्ताया अदिति प्रथमाया षष्ठी प्रकल्प्यते इत्याह–झादेशस्यात इति । यदि तु झस्यैव विधीयते ततस्तेनैव व्यवधानाद् झस्यादादेशो न स्यात् । शेरते इति । रुट सार्वधातुकग्रहणेन ग्रहणाद् गुण । यदि तु रुक् पूर्वान्त क्रियते ततोऽनिगन्तत्वात् गुणो न सिद्धयेत । शेताम् । शयाताम् । शेरताम् । शेष्व । शये । शयै । अशेत । अशायाताम् । अशेरत । अशयि । अशयिष्ट । अशयिड्ढ्वम् । अशयिषि । शिश्ये । शिश्याते । शिश्यिरे । शिश्यिध्वे । शिश्यिढ्वे । शिश्ये । शिश्यिवहे । "एरनेकाच" (६ । ४ । ८२) इति यण् । शयिता । शयिषीष्ट । शयिषीढ्वम् । शयिषीध्वम् । शयिष्यते । इङ् । अधीते । इङिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरत इत्यधे प्राक् प्रयोग । सवर्णदीर्घ । अजादावियङ् । अधि ई आते इति स्थिते सवर्णदीर्घात् परत्वादियङ् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इत्यपि दर्शने 'वार्णादाङ्ग बलीय "(प०) इति पूर्वमियङ् । तत सवर्णदीर्घ इत्यर्थ । लिङ्ग चात्र प्रत्यय । "णोरध्ययने वृत्तम्" (७ । २ । २६) इत्यादि निर्देश । अधीताम् । अधीयाताम् । अधीष्व । अध्ययै इति । "आडुत्तमस्य पिच्च" (३ । ४ । ९२) इत्यादि गुणायादेशयोर्यणादेश । अध्यैतेति । आदिवृद्धौ यण परत्वात् इति । पूर्वं त्वाटि अन्तरङ्गत्वाद् वृद्ध्यायादेशयोश्चाध्यैयातामिति स्यादिति भाव । घुमास्थेति । हल्ग्रहण ज्ञापक विप्रतिषेधेन व्यवस्थाया क्रियमाणाया "असिद्धवदत्र" (६ । ४ २२) इति न प्रवर्तते इति स्थितमाकरे । तेनाटि कार्ये इयङ् सिध्यति ॥ ३१८ ॥

३१९. विभाषा लुङ्लृङोः [२ । ३ । ५०]

इङो गाङादेशो वा स्यात् लुङ् लृङोः परयोः ।

३२०. गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् [१ । २ । १]

गाङादेशात् कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णिन्ङितः प्रत्ययाः ङितः स्युः ।

३२१ घुमास्थागापाजहातिसां हलि [६ । ४ । ६६]

एषामात ईत् स्याद्धलादौ क्ङिति । अध्यगीष्ट । अध्यैष्ट ।

३२२. गाङ् लिटि [२ । ४ । ४९]

इङो गाङ् स्याल्लिटि परे । अधिजगे । अध्येता । अध्येषीष्ट । अध्येष्यते । अध्यगीष्यत । अध्यैष्यत । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । दीधीते । "एरनेकाच" (६ । ४ । ८२) इति यण् । दीध्याते ।

विभाषा । अप्राप्तविभाषेयम् । गाङो ङकारो विशेषणार्थं ॥ ३१९ ॥

गाङ् कु० । गाङादेशादिति । अस्मिन् ङकारस्यानर्थकत्वादादेशस्यैव ग्रहणम् । न तु धातोर्गाङ् गतावित्यस्येति भाव । कुट कौटिल्ये इत्यकारान्तानुकरणेन बहुव्रीहि । तेनापदान्तत्वाज्जश्त्वाभाव । ङित स्युरिति । परस्मिन् परशब्दप्रयोगादतिदेशोऽयम । ङित इव कार्यमेतेऽपि कुर्युरित्यर्थ । न चैवमुच्चुकुटिषतीति सनो ङित्त्वादात्मने[१]-पदमपि स्यात् इति वाच्यम् । अनुदात्तङित" (१ । ३ । २) इत्यत्रोपदेशे इत्यनुवृत्ते ॥ ३२० ॥

घुमास्थेति । घुसञ्ज्ञा दाधारूपा मेङ् प्रणिदाने, मा माने, माङ् माने, ष्ठा गतिनिवृत्तौ, गाङ् गतौ, गै शब्दे, गा स्तुतौ इणो गा, इङो गाङ् च सर्वं गृह्यते, गामादाग्रहणेष्वविशेष (प० इति । पा पाने, पा रक्षणे इत्यय तु न गृह्यते लुग्विकरणत्वात् । ओहाक् त्यागे, षोऽन्तकर्मणि । हलि किम् ? ददतु । क्ङिति किम्? ददाति । अध्यैष्टेति। आङोऽभावे गुण । आट् । वृद्धि ॥ ३२१ ॥

गाङ् लिटि । अधिजगे इति । एशि[२] आतो लोपः । तस्य 'द्विर्वचनेऽचि" (१ ।१ ।-५९) इति स्थानिवत्त्वात्साचकस्य द्वित्वम् । गाङादेशस्य तु न स्थानिवत्त्वम् । "गाङ् लिटि" (२ । ३ । ४९) इति द्विलकारनिर्देशेन लकारादौ लिटि लावस्थायामेव विधीयमानस्य तस्याज्निमित्तकत्वाभावात् । क्रादिनियमादिट् । अधिजगिषे । अधिजगिध्वे । दीधीङ् ॥ ३२२ ॥

---

१ दात्मनेपदमित्यारभ्य—गै शब्दे इत्यन्तो रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२ एतीति क० पु० ।

३२३. यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः [७ । ४ । ५३]

दीधीवेव्योरन्त्यस्य लोपः स्याद् यकारे इवर्णे च परे । दीधीत । दीधीयाताम् । "दीधीवेवाटाम्" (१ । १ । ६) इति न गुणः । दीध्यै । अदीधीत । अदीधिष्ट । दीध्याञ्चक्रे । एव वेवीङ् वेतिना तुल्ये ।

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया

यीवर्णयोरिति । यकारेकार उच्चारणार्थं । इत्यभिप्रेत्याह—यकारे इति । (वर्णग्रहण[1] श्रूयमाणे एव इकारे यथा स्यात् । आदीधयतेर्ण्वुलि आदीध्यक इति । णिलोपे स्थानिवत्त्वान्मा भूदिति न्यासहरदत्तौ । भाष्यकैयटयोस्तु 'नाग्लोपि" (७।४।२) सूत्रे स्थित वर्णग्रहणसामर्थ्याद् भूतपूर्वगत्याश्रयणाद् णिलोपे 'यीवर्णयो" (७ । ४ । ५३) इतीकारलोपादादीध्यक आवेवक इत्येव भवति । इह दीध्ये इत्यादावुत्तमे ईटि लोपोऽय न भवति । नित्यत्वाट्टेरेत्वे इटोऽदिति च कृते इवर्णस्याभावात् । दीध्यै इति । लोटयाट पित्त्वादगुण । अदीध्याताम् । अदीध्यन् । दीध्याञ्चक्रे । "अनेकाच" वा०) इत्याम् । दीधिता । दीधिषीष्ट । दीधिष्यते । एवमिति । दीधीवद् वेवीङप्युदाहार्य इत्यर्थ । वेतिनेति वीगतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इति धातु । तेन तुल्येऽर्थे वर्तत इत्यर्थ । वेवीते । वेव्याते । वेवीत । वेवीयाताम् । अवेवीत । अवेव्याताम् । अवेविष्ट । अवेविषाताम् । वेव्याञ्चक्रे । वेविता । वेविषीष्ट । वेविष्यते । दीधीवेव्यौ छान्दसावेवेति भाष्यादिषु स्थितम् । कौमारास्त्वेतौ भाषायामनुमन्यन्ते इति तन्मतानुसारेणाचार्यैरप्युदाहृतौ । द्वावपि सेटौ ॥ ३२३ ॥

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ।

— ० —

---

१ वर्णग्रहणमित्यारभ्य—दीधिष्यते इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।
तत्स्थाने दीध्ये इत्यादावुत्तमे इटि लोपो न भवति नित्यत्वाष्यते इत्येव पाठ ।

अथोभयपदप्रक्रिया

द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्विड्ढि । अद्वेट्-ड् ।

३२४. द्विषश्च [३ । ४ । ११२]

द्विषो लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अद्विषुः । अद्विषन् । अद्विष्ट । अद्विक्षत् । अद्विक्षत । दुह प्रपूरणे । दादेर्घः । दोग्धि । धोक्षि । दुग्धि । धुक्ष्व । धुग्ध्वम् । दोहै । अधोक् । अधुक्षत् । अधुक्षत । "लुग्वा दुह" (७ । ३ । ७३) इति क्सस्य वा लुक् । अदुग्ध । "क्सस्याचि" (७ । ३ । ७२) अधुक्षाताम् । धुक्षीष्ट । एवं दिह उपचये । प्रणिदेग्धि । अधिक्षत् ।

लिह आस्वादने । धत्वढत्वादि । लेढि इत्यादि दुहवत् । ऊर्णुञ् आच्छादने ।

द्विष । इतश्चत्वारोऽनिट । षडुभयपदिन । द्वेष्टि । द्विष्ट । द्वेक्षि । द्वेष्टे । द्विषाते । द्विक्षे । सादौ ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् "षढो क सि" (८ । २ । ४) इति कत्वम्, षत्वम्, क्षत्वम् । द्विष्यात् । द्विषीत । द्विषीयाताम् । द्वेष्टु । द्विष्टु । द्विड्ढि इति । 'हुझल्भ्यो" (। ४ । १००) इति धित्वम् । ष्टुत्वम् । जश्त्वेन ड । द्वेषाणि । द्विष्टाम् । द्विक्ष्व । द्विषै । अद्वेडिति । लङि तिपि हल्ङ्यादिलोपे अडागमे गुण । वाऽवसाने । अद्विष्टेति । लङात्मनेपदम् । अद्विक्षदिति । "शल इगुपध" (३ । १ । ४८) इति क्स । कत्वषत्वक्षत्वानि । अद्विक्षत । अद्विक्षाताम् इति । 'क्सस्याचि" (७ । ३ । ७२) इत्यन्तलोपात् "आतो ङित " (७ । २ । ८) इतीय् न । अद्विक्षत । बहुवचने क्सान्तलोपाभाव इत्येके । अद्विक्षन्त । अद्विक्षथा । अद्विक्षाथाम् । अद्विक्षध्वम्। अद्विक्षि । अद्विक्षावहि । दिद्वेष । द्वेष्टा । द्विष्यात् । 'लिङ्सिचौ" (१ । २ । ११) इति कित्त्वम् । द्विक्षीष्ट । द्विक्षीयास्ताम् । द्वेक्ष्यति । द्वेक्ष्यते । दुह । प्रपूरण रिक्तीकरणम् । दोग्धीति । "झषस्तथो " (८ । २ । ४०) इति धत्वम् । जश्त्वेन ग । दुग्ध । दुहन्ति । अत्र "पूर्वत्रासिद्धम्" (८ । २ । १) इति प्रागेवान्तादेशेऽझल्परत्वान्न धत्वम् । एव दुहते इत्यदादेशेऽपि । एकाचो वश" (८ । २ । ३७) इति स्ध्वोर्भष्भाव । धोक्षि । दुग्ध । दुग्ध । दोह्मि । दुह्व । दुग्धे । दुहाते । धुक्षे । धुग्ध्वे । दुह्यात् । दुहीत । दोग्धा । दुग्धीति । 'हुझल्भ्यो" (६ । ४ । १०१) इति हेर्धित्वम् । जश्त्वम् । दोहानि । दोहाव । दुग्धाम् । दुहाताम् । दुहताम् । धुक्ष्वेति । 'सवाभ्या वामौ" (३ । ४ । ९१) धत्व भष्भाव । षत्व चर्त्वं च दोहै इति । आट पित्त्वात्

३२५. ऊर्णोतेर्विभाषा [७ । ३ । ९०]

ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णौति । ऊर्णोति । ऊर्णुतः ।

गुण । अधोगिति । लङि तिप्सिपोरितो लोपे हल्ङ्यादिलोपे गुण । धत्वम् । भष्भाव । "वाऽवसाने" (८ । ४ । ५६) अदुग्धाम् । अदुग्ध । अदुग्धा । अधुग्ध्वम् । अदुहि । अधुक्षदिति । लुङि च्ले "शल इगुपध" (३ । १ । ४) इति क्स । भष्भावे च । अदुग्धेति । क्सलुकि वर्णाश्रयत्वाल्लुका लुप्तत्वाच्च प्रत्ययलक्षणाभावान्न भष्भाव । अधुक्षन्त । अधुक्षत । अधुक्षथा । अदुग्धा । अधुक्षाथाम् । अधुग्ध्वम् । अधुक्षध्वम् । अधुक्षि । तावित्ति वक्तव्ये दन्त्यग्रहणाद् वकारेऽपि क्सस्य वा लुक् । अदुह्वहि । अधुक्षावहि । दोग्धासि । दोग्धासे । दुह्यादिति । यासुट किल्वान्न गुण । धुक्षीष्टेति । लिङ सीयुटि भष्भाव । 'लिङ्सिचौ" (१ । २ । ११) इति कित्वान्न गुण । धक्षीध्वम् । अत्र "इण षीध्वम्" (८ । ३ । ७८ इति ढत्व न भवति । धत्वे षत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेन षीध्वमोऽभावात् । कृते तु धत्वादौ सत्यपि षत्वे षीध्वमिण परो न भवतीति । धोक्ष्यते । एव दिह उपचये इति । उपचयो लेप । प्रणिदेग्धीति "नेर्गद" (८ । ४ । ७) इति णत्वम् । धेक्षि । दिग्धे । धिक्षे । धिग्ध्वे । दिह्यात् । दिहीतदेग्धु । दिग्धि । दिग्धाम् । धिक्ष्व । दिहै । अधेक् । अदिग्ध । अधिग्ध्वम् । अधिक्षदिति । लुङ् च्ले क्स । अधिक्षत । [1]अदिग्ध । (अधिक्षाताम् । अधिक्षध्वम् । अधिक्षि । अदिह्वहि । अधिक्षावहि । दिदेह । दिदिहे । देग्धा । दिह्यात् । धिक्षीष्ट । धेक्ष्यति । धेक्ष्यते । लिह् । ढत्वधत्वादीनि) लिहति इति स्थिते उपधागुणे कृते 'हो ढ" (८ । २ । ३१) इति ढत्वम् । "झषस्तथोर्ध" ८ । २ । ४०) इति धत्वम् । आदिपदात् ष्टुत्वम् । ढो लोप । आदिपदात् लीढ । ङित्वाद् गुणाभावे 'ढ्रलोपे" इति दीर्घ । लेक्षि । लेह्मि । लिह्व । लीढे । लिहाते । लिहते । लिक्षे । लिह्यात् । लिहीत । लेढु । लीढाद् वा । लीढि । हेर्धित्वे ष्टुत्वढलोपदीर्घा । लेहानि । लीढाम् । लिहाताम् । लिक्ष्व । लाढ्वम् । लेहै अलेट्—२।अलोढ । अलिहि । आलक्षत् । अलिक्षत । अलीढ । अलिक्षाताम् । आलक्षत । अलिक्षन्त । अलिक्षथा । अलीढा । अलिक्षध्वम् । अलीढ्वम् । अलिक्षावहि । अलिह्वहि । लिलेह । लिलिहे । लेढा । लिह्यात् । लिक्षीष्ट । लिक्षीध्वम् । लेक्ष्यति । लेक्ष्यते । ऊर्णुञ् ॥ ३२४ ॥

ऊर्णोतिर्विभाषा । हलि । हलादौ । श्तिपानिर्देशो यङ्लुकि निवृत्त्यर्थं । ऊर्णौति । ऊर्णोतीति । वृद्ध्यभावे गुण । ऊर्णुत. इति । ङित्वान्न गुण । ऊर्णुते । ऊर्णुयात् । ऊर्णुवीत । ऊर्णोतु । ऊर्णुहि । ऊर्णवानि । ऊर्णुत । ऊर्णुष्व । ऊर्णवै । ऊर्णवावहै ॥ ३२५ ॥

---

१. अदृति इति क० पु० । एव अधिक्षतामित्यारभ्य—ऋत्वादीनीत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

३२६. गुणोऽपृक्ते [७ । ३ । ९०]

ऊर्णोतेरपृक्ते पिति हलि सार्वधातुके गुणः स्यात् । वृद्धेरपवादः । और्णोत् । और्णोः ।

३२७. ऊर्णोतेर्विभाषा [७ । २ । ६]

इडादौ सिचि परे ऊर्णोतेर्वृद्धिः स्यात् परस्मैपदेषु । और्णावीत् । और्णवीत् ।

३२८. विभाषोर्णोः [१ । २ । ३]

ऊर्णोतेरिडादिप्रत्ययो वा ङित् स्यात् । और्णुवीत् । और्णविष्ट । और्णुविष्ट । "ऊर्णोतेराम्निषेधो वक्तव्यः" (वा०) ।

३२९. अजादेर्द्वितीयस्य [६ । १ । २]

अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यावयवस्यैकाचो द्वे स्तः ।

गुणोऽपृक्ते । और्णोत् इति । लङ्याट् । "आटश्च" (६ । १ । ९०) इति वृद्धि । और्णवम् । और्णुत । और्णुवाताम् । और्णुवि ॥ ३२६ ॥

ऊर्णोते । सिचि वृद्धौ प्राप्तायां विभाषेयम् ॥ ३२७ ॥

और्णुवीदिति । ङित्वेन गुणवृद्ध्योर्द्वयोरपि निषेधादुवङ् । और्णविष्टेति । परस्मैपदेष्विति वचनान्न वृद्धि । और्णुविष्टेति । ङित्त्वपक्षे उवङ् । "ऊर्णोतेराम्निषेधो वक्तव्य" (वा०) इति । ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्य इति कृदन्ते वक्ष्यति । ततो नुवद्भावेनानेकाच्त्वाभावादि[1]जादित्वाभावाच्चेति भाव । तदुक्तम्—

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धि प्रयोजनम् ।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥ ३२८ । इति ।

अजादेरिति । "एकाचो द्वे प्रथमस्य" (६ । १ । १) इति[2] प्राप्तस्य प्रथमद्विर्वचनस्यापवाद । विहितविशेषणं चैतत् । अजादेर्धातोर्विहिते लिडादाविति । तेनेयाय, उवायेत्यादावप्रसङ्ग । न चास्तेर्भूभावे सनि बुभूषतीत्यादावपि द्वितीयस्य प्रसङ्ग । आर्धधातुके इति विषयसप्तमीत्वात् सनोऽजादेरविधानात् । अथवाऽनभ्यासस्येति बहुव्रीहिस्तेन साभ्यासस्य न भविष्यति । अत्र चैकाच्सूत्रविरोध शब्दालङ्कारे परिहृत ॥ ३२९ ॥

---

१ एकाच्त्वाभावादजादित्वाविति क० पु० ।

२ प्राप्तस्येति नास्ति क० पु० ।

३३०. न न्द्राः संयोगादयः [६ । १ । ३]

द्वितीयस्यैकाचोऽवयवाः संयोगादयो नदराः द्विर्नोच्यन्ते । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुनुविव । ऊर्णुविता । ऊर्णविता । ष्टुञ् स्तुतौ ।

३३१. तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके [७ । ३ । ९५]

एभ्यः पितो हलः सार्वधातुकस्य ईडागमो वा स्यात् । स्तवीति । स्तौति । अभिष्टौति । अस्तवीत् । अस्तौत् । न्यस्तावीत् । न्यष्टावीत् । अस्तोष्ट । तुष्टोथ । तुष्टुव । स्तोता । स्तोषीष्ट । टु क्षु शब्दे । क्षविता । रु शब्दे । रौति । रवीति । अरावीत् । रविता । इड्वेत्येके । रोता । णु स्तुतौ । नुरुस्त्विति पाठाश्रयणादीड् वेति केचित् । नौति । नवीति । नविता । एकीयमते वेट् । नोता । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ।

न न्द्रा इति । द्वितीयस्यैकाच इति । एतच्च द्वितीयस्येत्यनुवृत्तेर्लभ्यत इति वृत्तिकार इन्द्रीयिषतीत्यादिव्यावृत्त्यर्थमजादेरित्यवश्यमनुवर्तनीयम् । कर्मधारयश्चायम् । तेनादिभूतादच परस्यैकाच· सयोगादयो नदरा इत्युक्ते । पर्यवसन्नमेतत् । द्वितीयस्येत्याचार्याणामभिप्राय स्फुटीकरिष्यते चायम्[१] ण्यन्तप्रक्रिया नदरा इति । नकारदकाररेफा इत्यर्थ· । ऊर्णुनावेति । ऊर्णु अ इति स्थिते "षाट्टवर्गस्तवर्गज " इति वचनात् नकारस्थाने जातस्य णकारस्य "पूर्वत्रासिद्धम्" (८ । २ । १) इत्यसिद्धत्वात् नु शब्दस्य द्वित्वम्[२] । कृते तु तस्मिन् पूर्वस्य णत्वम्, द्वितीयस्य तु व्यवधानान्न भवति । "पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे" (प०) इत्येतत्तु णत्वविषये नास्ति । "उभौ साभ्यासस्य" (८ । ४ । २१) इति ज्ञापकात् । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुनुविथ[३] । वा ङित्त्वम् । ऊर्णुनविवेति । वस्मसो "असयोगाल्लिट् कित्" (१ । २ । ५) इति नित्यकित्त्वादुवङेव । ऊर्णुनुवे । ऊर्णुनुविषे । ऊर्णुनुविध्वे । ऊर्णुनुविढ्वे । ऊर्णुवितेत्यादि । णुवद्भावातिदेशेऽपि । उपदेश एकाजनुदात्तत्वाभावान्नेड्निषेध । ऊर्णूयात् । ऊर्णाविष्यति । ऊर्णाविष्यते । ष्टुञ् ॥ ३३० ॥

तुरुस्तु । तु इति सौत्रो धातु· वृद्ध्यर्थं । हिंसार्थं इत्येके । गत्यर्थं इत्यपरे । रु शब्दे । ष्टुञ् स्तुतौ । शमु उपशमे । अमु गत्यादौ । अत्र शम्यमोश्छन्दसि विकरणलुकि हलादिसार्वधातुकमनन्तर भवति । शमीध्वम्[४] । अभ्यमिति । आपिशलास्तु

---

१ चार्थमिति नास्ति क० पु० ।
२ द्वित्वे इति ख० पु० ।
३ ऊर्णुनुविथेत्यारभ्य ऊर्णुनुविषे इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।
४. अध्रिगोशमीढ्वम् अभ्यमिति इति क० पु० ।

३३२. ब्रुव ईट् [७ । ३ । ९३]

ब्रुवः परस्य पितो हलः सार्वधातुकस्य ईडागमः स्यात् । ब्रवीति । ब्रूते ।

३३३ ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः [३।४।८४]

ब्रुवो लडादिपञ्चानां णलादिपञ्चादेशाः वा स्युः, ब्रुव आहादेशश्च । आह । आहतुः । आहुः ।

सर्वेषामपि छन्दस्येवेड्विधानमिदमिदमित्याहु । एभ्य पित इति । अत पित इति परमतेनेदम् । 'नाभ्यस्तस्य'' (७ । ३ । ८७) इत्यत सार्वधातुक इति वर्तमाने पुन सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् इत्याकरे स्थितत्वात्। तेनाविशेषात् पित्यपिति चेड् भवति स्तौतीति । "उतो वृद्धिर्लुकि हलि" (७ । ३ । ८९) इति वृद्धि । ईट्पक्षेऽहलादित्वात् गुण एव । अभिष्टौतीति । "उपसर्गात् सुनोतीति" (८ । ३ । ६५) इति षत्वम् । स्तुत । ईट्पक्षे स्तुवीत । अहलादित्वान्नेट् । स्तुवन्ति । स्तवीषि । स्तौषि । स्तुथ । स्तुवीथ । स्तुवीथ । स्तवीमि । स्तौमि । स्तुव । स्तुवीव । स्तुते । स्तुवीते । स्तुषे । स्तुवीषे । स्तुध्वे । स्तुवीध्वे । स्तुवहे । स्तुवीवहे । इत्याद्युन्नेयम् । स्तुयात् । स्तुवीयात् । स्तुवीत । स्तुवीतु । स्तुहि । स्तुवीहि । स्तवानि । अस्तौत् । अस्तवीत् । अस्तुताम् । अस्तुवीताम् । अस्तुवन् । न्यष्टावीदिति । लुङि सिच्, "इट ईटि" (८ । २ । २८) सिचि वृद्धि । अट् । "सिवादीना वाड्व्यवायेऽपि" (७ । ३ । ७१) इति षत्व वा । अस्तोष्टेति । आत्मनेपदित्वादिडभाव । तुष्टाव । तुष्टोथ । तुष्टुव । तुष्टुम । तुष्टुवे । तुष्टुषे । तुष्टुवहे । स्तोता । स्तूयात् । स्तोषीष्ट । स्तोष्यति । स्तोष्यते । टु क्षु । टु इत् क्षवथुरित्यथुजर्थं । इतस्त्रय परमैपदिन । चत्वार सेट । क्षौति । क्षुयात् । क्षौतु । अक्षौत् । अक्षावीत् । चुक्षाव । क्षवितेति । सेट्कत्वमस्य दर्शयति । क्षूयात् । क्षविष्यति । रु । रौति । रवीतीति । तुरुस्तुशम्यम (७ । ३ । ९५ इति वेट् । रुत । रुवीत । रुयात् । रुवीयात् । रौतु । रुवीतु । रुहि । रुवीहि । रवाणि । अरवीत् । अरौत् । अरावादिति । सिचि वृद्धि रुराव । रुरविथ । रुरुविव । इड् वेत्येके इति । रुदुसुतुधातूना लिट विना इड् वेति केचित् इत्युक्तत्वात् । तेनारौषीत् । अरौष्टाम् इत्यपि ज्ञेयम् । णु । रुवत् प्रक्रिया । ब्रूञ् ॥ ३३१ ॥

ब्रुव ईट् । पितो हल इति । हलादे पित इत्यर्थ ॥ ३३२॥

ब्रुव पञ्चानामिति । पञ्चाना लडादेशानामिति सबन्धादन्यत्र क्लृप्तसबन्ध[1] पञ्चैव णलादयोऽत्र भवन्तीत्याह—णलादिपञ्चादेशा इति । आहादेशश्चेति । णलादिसन्नियोगेनेत्यर्थ । ब्रुव इति पुनर्वचन पर्यायेण प्रकृताना णलादीनामेवाय[2]मादेशो मा विज्ञायीति ॥ ३३३ ॥

---

१. क्लृप्तसबन्धादिति क० पु० ।

२. मेवादेश इति क० पु० ।

३३४. आहस्थः [८ । २ । ३५]

आहो हस्य थः स्यात् झलि । चर्त्वम् । "ब्रुव ईट्" (७ । ३ । ९३) इति प्राप्ते आहो ब्रुव ईट् न । आत्थ । आहथुः । पक्षे सुगमम् ।

३३५. ब्रुवो वचिः [२ । ४ । ५३]

ब्रुवो वच्यादेशः स्यादार्धधातुके । इकार इत् । अवोचत् । अवोचत । उवाच । ऊचे ।

इत्यदादिप्रक्रिया

आहस्थ । "नहो ध" (८ । २ । ३४) इति प्रकृतधत्व विहाय थकारकरण झषस्तथोर्धत्व मा भूदिति । पक्षे इति । ब्रूत । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथ । ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूव । ब्रूते । ब्रूषे । ब्रूयात् । ङिच्च पिन्न भवतीत्यपित्त्वादोङभाव । ब्रुवीत । ब्रुवीयाताम् । ब्रवीतु । ब्रूतात् । ब्रूहि । ब्रुवाणि । ब्रूताम् । ब्रूष्व । ब्रुवै । अब्रूत । अब्रुवाताम् । अब्रुवि ॥ ३३४ ॥

ब्रुवो वचि । इकार इत् इति । एतीति इत् इकार उच्चारणार्थं । तेन 'इदित" (७ । १ । ५८) इति (नुम्[1] न भवति । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेन वाच्यमित्यत्र प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः वच्यादेशे "ऋहलोर्ण्यत्" भवति । परसप्तम्या तु अचो यत् स्यादिति । अवोचत् इति) लुङि "अस्यतिवक्ति" ३ । १ । ५२) इति च्लेरङ् । "वच उम्" इत्युमागम । अवोचतेति आत्मनेपदे । उवाचेति । वचेर्द्वित्वे कृते 'लिटयभ्यासस्य" (६ । १ । १७) इति सम्प्रसारणम् । "अत उपधाया" (७ । २ । ११) इति वृद्धि । ऊचतु । ऊचु । किति "वचिस्वपि" (६ । १ । १५) इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । उवचिथ । ऊचिव । क्रादिनियमादिट् । थलि "उपदेशेऽत्वत" (७ । २ । ६२) इतोण्निषेधो न भवति । उपदेशग्रहणस्य धातूपदेशपरत्वात् । अय त्वादेशोत्तरकाल धातुर्नोपदेश इति । वक्ता । उच्यात् । उच्यास्ताम् । वक्षीष्ट । वक्ष्यति । अवक्ष्यत् ॥ ३३५ ॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं शेषवशामलो-
त्तस श्रीनरसिंहसूरिरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पति ।
तत्सूनो कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् सादादिकी प्रक्रिया ॥ १ ॥

इत्यदादि ॥ ७०० ॥

---

१ नुम् न भवतीत्यारभ्य—अवोचदिन्ता ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

अथ ह्वादिप्रक्रिया

३३६. जुहोत्यादिभ्यः श्लुः [२ । ४ । ७५]

जुहोत्यादेः परस्य शपः श्लुः स्यात् । लुकोऽपवादः ।

३३७. श्लौ [६ । १ । १०]

श्लौ सत्यनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचो द्वे स्तः । जुहोति । जुहुतः । "अदभ्यस्तात्" (७।१।४) "हुश्नुवोः" (६।४।८७) इति यण् । जुह्वति । जुहुधि । जुहवाव । "जुसि च" (७।३।८३) इति गुणः । अजुहवुः । अहौषीत् ।

३३८. भीह्रीभृहुवा श्लुवच्च [३ । १ । ३९]

एभ्यो लिटयाम् वा स्यात् आमि श्लाविव कार्यं च । जुहवामास । जुहाव । उवङ् जुहुवतुः । ञिभी भये । बिभेति ।

हु । दान हविष प्रक्षेपमात्रम्, न हविर्विशिष्टम् । तथा सति हविषो धात्वर्थेऽन्त[1] भूतत्वादकर्मकत्व स्यात् । ततश्च यवागू जुहोति इति कर्मणि द्वितीया नोपपद्येत । इत षट् परस्मैपदिन । त्रयोऽनिट । जुहोत्यादिभ्य इति । यद्यनन्तरस्य यड एव श्लुर्विधीयते । तत "श्लौ" (६ । १ । १०) इति द्विर्वचनविधानमनर्थक प्रत्ययलक्षणेन "सन्यडो" (६ । १ । ९) इत्येव सिद्धे । तस्माच्छप एव व्यवहितस्यापि विधीयते इत्याह—शप श्लु स्यादिति । लुकोऽपवाद इति । "अदिप्रभृतिभ्य" (२ । ४ । ७२) इति प्राप्तस्य । अदादिसमासौ वृत्करणाभावादिति भाव ॥ ३३६ ॥

श्लौ । श्लुरिति प्रत्ययादर्शनमुच्यते । तस्याभावरूपस्य साक्षात् परत्व न सभवतीत्यतो विषयसप्तमीयमित्याह—श्लौ सतीति । जुहोतीति । 'कुहोश्चु" (७ । ४ । ६२) इति । हस्य झ । तस्य "अभ्यासे चर्च" (८ । ४ । ५४) इति जश्त्वेन जकार । जुहुयात् । जुहोतु । जुहुधीति । 'हुझल्भ्य" (६ । ४ । ८७) इति हेर्धि । जुहवानि इति । 'आडुत्तमस्य पिच्च" (३ । ४ । ९२ इति पित्त्वाद् गुण । अजुहोत् । अजुहवुरिति । "सिजभ्यस्त" (३ । ४ । १०९) इति झेर्जुस् । अहौषोदिति । सिचि वृद्धि ॥ ३३७ ॥

भीह्रीभृहुवामिति । श्लुवत्कार्यपेक्षया सूत्रे षष्ठी । सन्नियोगशिष्टत्वात्त्वामपि तेभ्य एव विज्ञायते इत्याह—एभ्य इत्यादि । श्लाविव श्लुवत् । "तत्र तस्येव" (५ । १ । ११६) इति सप्तमीसमर्थाद् वतिरित्याह—आमि श्लाविवेति । तत्पुनर्द्वित्व भृञामित्त्व च । जुहावेति । आमभावे "लिटि धातो" (६ । १ । ८) इति द्वित्व वृद्धि । जुहोथ । भारद्वाजनियमादिड् वा । जुहुविव । क्रादिनियमादिट् । होता । हूयात् । होष्यति । ञिभी । ञि इत् । ओत क्तार्थ । बिभेतीति । श्लौ द्वित्वम् । ह्रस्व । "अभ्यासे चर्च" (८ । ४ । ५४) इति जश्त्वेन वकारो गुण ॥ ३३८ ॥

१ धात्वर्थेऽन्वर्थभूतत्वादिति क० पु० ।

३३९. भियोऽन्यतरस्याम् [६ । ४ । ११५]

भिय इकारान्तादेशो वा स्यात् सार्वधातुके क्ङिति हलि । बिभीतः । बिभितः । बिभ्यति । बिभियात् । बिभीयात् । अबिभयुः । बिभयामास । बिभाय । ह्री लज्जायाम् । जिह्रेति । जिह्रियति । जिह्रयामास । जिह्राय । पॄ पालनपूरणयोः ।

३४०. अर्त्तिपिपर्त्योश्च [७ । ४ । ७७]

अनयोरभ्यासस्येदन्तादेशः श्लौ । पिपर्त्ति ।

३४१. उदोष्ठ्यपूर्वस्य [७ । १ । १०२]

ओष्ठ्यपूर्वस्य ॠत उत् स्यात् क्ङिति । रपरत्वम् । "हलि च" (८।२।७७) इति दीर्घः । पिपूर्तः । पिपुरति । पिपूर्यात् । अपिपः । अपिपरुः । अपारीत् ।

भियो । सार्वधातुके क्ङिति हलीति । अनुवृत्तिसौकर्यादेतदुक्तम् । पुनरस्य प्रयोजनमस्ति । अभ्यस्तस्येत्यधिकाराद् आर्धधातुकेऽस्याप्रसङ्गात् । बिभेतीति । बिभ्यतु इत्यादौ क्ङित्यजादौ च सत्यपीत्वे दोषाभावात् । यत्तु इत्वसामर्थ्याद् गुणो यण् च न स्यादिति प्राचोक्तम् । तदसत् । बिभिव इत्यादौ क्ङिति हल्यात्त्वस्य चरितार्थत्वात् । बिभेतु । बिभितात् । बिभीतात् । बिभीताम् । बिभिहि । बिभीहि । बिभयानि[1] । अबिभेत् । अभैषीत् । बिभयामासेति । "भीह्री" (३ । १ । ३९) इति आम्श्लुवद्भावौ । बिभाय । बिभ्यतु । बिभयिथ । बिभेथ । भारद्वाजनियमाद्वेट् । क्रादिनियमादिट् । बिभ्यिव । भेता । भेष्यति । ह्री । जिह्रियति । "अदभ्यस्तात्" (७ । १ । ४) इत्यत् । सयोगपूर्वत्वाद् "एरनेकाचो" (६ । ४ । ८२) इति यण् न । इयङ् । जिह्रीयात् । जिह्रेतु । जिह्रीहि । जिह्रयाणि । अजिह्रेत् । अह्रैषीत् । जिह्रयामास । "भीह्री" (३ । १ । ३९) इत्याम् । श्लुवद्भाव । ह्रेता । ह्रीयात् । ह्रेष्यति । पॄ ।। ३३९ ।।

अर्तिपि । ऋ गतौ । पॄ उक्त । पिपर्तीति परत्वाद् गुणे रपरे च श्लौ द्वित्वे हलादि शेष । अकारस्येत्त्वम् ।। ३४० ।।

उदोष्ठ्य । अङ्गस्येति वर्तते । तेनौष्ठ्यो विशेष्यते । ततश्चाङ्गावयवो य ओष्ठ स पूर्वो यस्माद् ॠकारात्तदन्तस्य धातोरुत्वम् । अलोऽन्त्यस्येत्यर्थ संपद्यते, तेन समोर्ण-

१. बि भियामीति क० पु० ।

२ अभ्यस्तौवित्यसयोगेति क० पु० ।

पपार । "ऋच्छत्यृताम्" (७ । ४ । ११) पपरतुः । गुणत्वान्नेत्त्वम् । परीता । परिता । पूर्यात् । ह्रस्वोऽपि पिपर्तिरस्ति । पिपृतः । पिप्रति । पिपृयात् । पिप्रतु । पर्ता । प्रियात् । "रिङ् शयग्लिङ्क्षु" (७।४।२८) ओहाक् त्यागे । जहाति ।

३४२. जहातेश्च [६ । ४ । ११६]

जहातेरात इद् वा स्यात् सार्वधातुके क्ङिति इति । जहितः ।

मित्यादौ न भवति । क्ङितीति । गुणवृद्धिभ्या स्वविषये बाधितत्वात्तद्भिन्नोऽस्य विषय इति भाव । क्ङितोति चोपलक्षण तेन पृ इत्यस्यानुकरणेऽपि भवति । पू । पुरौ । पुर इति । पिपुरति । "अदभ्यस्तात्" (७ । १ । ४) इत्यत् । पिपर्षि । पिपर्त्तु । पिपूर्तात्-वा । पिपुरतु । पिपूर्हि । पिपराणि । अपिपरिति । लङि तिपि गुणे रपरे हल्ङ्यादिलोपे विसर्ग । अपिपरुरिति । 'जुसि च" (७ । ३ । ८३) इति गुणे अपिपरम् । अपारीत् । अपारिष्टाम् । पपार । पपरतु इति । यदा तु "शृदृप्रा ह्रस्वो वा" (७ । ४ । १२) इति ह्रस्वस्य भविष्यति तदा गुणाभावात् पप्रतुरित्यपि भवति । किं तु ह्रस्वोऽपि पिपर्तिरस्तीति वक्ष्यमाणेन गतार्थत्वादय विशेषो न दर्शित । गुणत्वादिति 'न शसदद" (६ । ४ । १२६) इत्यादिनिषेधादित्यर्थ । परिता । परीतेति । 'वृतो वा" इति दीर्घ पूर्यात् । परिष्यति । ह्रस्वोऽपीति । ह्रस्वान्तोऽपीत्यर्थ । तेनायमनिट् अस्तीति क्षीरस्वाम्यादिमते इत्यर्थं । वृत्तिन्यासपदमञ्जरीप्रदीपादिषुतु दीर्घान्त एवेति स्थितम् । सति हि ह्रस्वान्ते 'शृदृप्रा" (७ । ४ । १२) इति ह्रस्वस्य विधानमनर्थक स्यात् । धातुद्वयमादाय रूपद्वयोपपत्ते । ह्रस्वानारम्भे च पपृवानिति क्वसौ न सिद्ध्येदिति प्रयोजनान्तराभिधान चायुक्त स्यात् । ह्रस्वान्तधात्वन्तरेणाप्युपपत्ते । पिपृत इति ऋतोऽभावान्नोत्त्वम् । पिप्रतीति । अदादेशे यण् । पप्रतुरिति । "ऋतोऽभावान्न गुण । पपर्थ । पप्रिव । प्रियात् । रिङ् । परिष्यति । "ऋद्धनो स्ये" (७ । २ । ७०) इतीट् । ओहाक् । ककारो "हश्च व्रीहिकालयोः" (३ । १ । १८) इत्यत्र हाको हाङश्च सामान्यग्रहणविधानार्थ[1] । जहातीति । श्लौ द्वित्वेऽभ्यासस्य ह्रस्वे "कुहोश्चु" (७ । ४ । ६२) ॥ ३४१ ॥

जहातेरिति । जहातेरिति निर्देशो जिहीतेर्निवृत्त्यर्थं । जहातु । जहीतात् । अजहिताम् । अजहीताम् । अजहु । अहासीत् । अहासिष्टाम् । "यमरम" (७ । २ । ७३) इतीट्सकौ । जहौ । जहतु । जहिव । हाता ॥ ३४२ ॥

१, चिघातार्थ. इति ख० पु० ।

३४३. ई हल्यघोः [६ । ४ । ११३]

आभ्यस्तयोरात ईत् स्यात् सार्वधातुके क्ङिति हलि न तु घुसंज्ञकस्य। जहीतः। "श्नाभ्यस्तयोः" (६ । ४ । ११२) इत्यातो लोपः। जहति।

३४४. लोपो यि [६ । ४ । ११८]

जहातेरातो लोपः स्यात् सार्वधातुके ये परे। जह्यात्।

३४५. आ च हौ [६ । ४ ११७]

जहातेर्हौ परे आकारान्तादेशो वा स्यात्। पक्षे इ ई च। जहाहि। जहिहि। जहीहि। हेयात्। ऋ इत्। "अर्तिपिपर्त्योः" (७ । ४ । ७७) इतीत्त्वम्। "अभ्यासस्यासवर्णे" इयर्ति। इयृतः। इयृति। इयृवः। इयृयात्। इयराणि। ऐयः। ऐयृताम्। ऐयेरुः। ऐयरम्। आर्षीत्। आरत्। आर। णिजिर् शौचपोषणयोः।

३४६. निजां त्रयाणां गुणः श्लौ [७ । ४ । ७५]

निजविजविषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ। नेनेक्ति। नेनिक्ते। नेनिक्तः। नेनेग्धि।

हेयादिति। 'एर्लिङि" (६ । ४ ६७) इत्येत्त्वम्। हास्यति ऋ। इयर्त्तीति। गुणो द्वित्वम्, हलादि शेष। इत्त्वम्। इयङ्। इयृत इति। ङित्त्वान्न गुण। द्वित्वम्। उरत्। हलादि शेष। इत्त्वम्। इयङ्। इयृतीति। "अदभ्यस्तात्" (७ । १ । ४) इत्यत्। इयर्त्तु इति। गुण इयृहि। इयराणीति। "आडुत्तमस्य पिच्च" (३ । ४ । ९२) गुण। रपर। ऐय इति। लङि। तिपि। गुण। रपर। द्वित्वम्। हलादि शेषे इत्त्वम्। इयङ्। आट्। वृद्धि। तिलोप। रेफस्य विसर्ग। ऐयरुरिति। जुसि गुण। ऐयरित्ति। मिपोऽम् गुण। आर्षादिति। सिचि वृद्धि। "ऋसृभ्यामङ् वा" इति केचिदित्युक्त। सिच्। आर्ष्टामिति। "सर्तिशास्त्यर्त्ति" (३ । १ ५६) इत्यङ्पक्षे। "ऋदृशोऽङि गुण" (७ । ४ । १६) इति गुण। आरत्। "ऋच्छत्यृताम्" (७ । ४ । ११) इति गुण। आरतु। "इडत्त्यर्ति" (७ । ४ । ६६ इतीट्। आरिथ। क्रादिनियमादिट्। आरिव। अर्ता। "गुणोऽर्त्ति" (७ । ४ । २९) इति गुण। अर्यात्। अरिष्यति। णिजिर्। इतो द्वावुभयपदिनौ ॥ ३४५ ॥

निजा त्रयाणामिति। त्रयाणा ग्रहण "भृञामित्" (७ । ४ । ७६) इत्येतदर्थम्। त्रय एव निजादयो वृत्करणात्। नेनेक्ति इति। नेनिक्त.। ङित्त्वान्नोपधात्वे

३४७. नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके [७।३।८७]

लघूपधस्याभ्यस्तस्य गुणो न स्यादचि पिति सार्वधातुके। नेनिजानि। नेनिजाव। नेनिजाम। अनेनेक्। अनेनिजुः। अनेनिजम्। अनिजत्। "इरितो वा" (३।१।५७) इत्यङ्। अनैक्षीत्। एवं विचिर् पृथग्भावे। वेवेक्ति। वेविक्तः। विष्लृ व्याप्तौ। वेवेष्टि। लृदित्त्वादङ् वेति केचित्। अविषत्। अविक्षत्। जन जनने। जनन्ति।

३४८. जनसनखनां सञ्झलोः [६।४।४२]

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात् झलादौ सनि क्ङिति च झलि। जजातः। "गमहन" (६।४।९८) इत्युपधालोपः। जज्ञति। "ईड्जनोर्ध्वे च" (७।२।७८) इतीट्। अजनिषि। अजन्मि। अजन्ध्व.। "ये विभाषा" (६।४ ४३) जजन्यात्। जजायात्।

गुण। नेनिजायात इति। नेनिजीत। नेनेक्तु। नेनिग्धि इति। हेर्धि। अपित्त्वान्न गुण। नेनिजानीति। आट पित्त्वाद् गुण प्राप्त नेनिक्तम्। अनेनेगिति। उपधागुणः। हलङ्याबिलोपे चो कु। वाऽवसाने। अनेनिक्ताम्। अनेनिजुरिति। अनिगन्तत्वान्न जुसि गुण। अनेनिजानीति। "नाभ्यस्तस्या" (७।३।८७) इति न गुणः। अनेनिक्त। अनैक्षीत् इति। सिच्पक्षे हलन्तस्येति वृद्धि। कुत्व षत्व क्ष। "झलो झलि" (८।२।२६) इति सिचो लोप। अनिक्त। अनिक्षाताम्। अनिग्ध्वम्। निनेज। निनेजिथ। निनिजे। नेक्ता। निज्यात्। निक्षीष्ट। "लिङ्सिचौ" (१।२।११) इति कित्त्वम्। नेक्ष्यति। नेक्ष्यते॥ ३४६॥

एवमिति वेवेक्ति। वेविक्ते। वेक्ता। विज्यात्। विक्षीष्ट। "लिङ् सिचौ" (१।२।११) इति कित्त्वम्। वेक्ष्यति। वेक्ष्यते। इत्यादि। उन्नेयम्। विष्लृ। एषोऽपि स्वरितेत् इति माधव। वेवेष्टीति द्वित्वेऽभ्यासस्य गुण। उपधा गुण। ष्टुत्वम्। वेविषति। वेवेक्षि। वेवेष्मि। वेविष्यात्। वेवेष्टु। वेविड्ढि। हेर्धि। षस्य जश्त्वेन ड। ष्टुत्वम्। वेविषाणि। अवेवेट्। अवेविषु। वेति केचिदिति। स्वामिधनपालादयो ह्युदितमेन प्रतिपन्नास्तन्मते लृदित्त्वाभावादङ् नास्तीत्यर्थ। अविक्षदिति। "शल इगुपधात्" (३।१।४५) इति क्स.। अविक्षताम्। अविक्षत। अविक्षाताम्। अविक्षत। अविक्षन्त। विवेष। वेष्टा। विष्यात्। वेक्ष्यति। जन। सेट्। परस्मैपदी। जनन्तीति द्वित्वे हलादि शेषे चानुस्वारपरसवर्णौ॥ ३४७॥

जनसन। अङ्गाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य झला विशेषणात्तदादिविधौ झलादा प्रत्यये इत्यर्थो भवति। स च क्ङितीत्यनेन विशेष्यते। अनुदात्तोपदेशेत्यनुवृत्त तु झल्ग्रहण सनो विशेषणम्। झलादौ सनीति। तेन सिसनिषतीत्यत्र "सनीवन्तर्ध" (७।२।४९)

डु दाञ् दाने। "नेर्गद" (८ । ४ । १७) इति णत्वम्। "श्नाभ्यस्तयोः" (६ । ४ । ११) इत्यातो लोपः। दत्तः। ददति। दद्व। दत्ते। घ्वसोरेत्वाभ्यासलोपौ। देहि। अददात्। अदात्। "स्था०घ्वोरिच्च" (१ । २ । २७) अदित। अदिषाताम्। देयात्। डुधाञ् धारणपोषणयोः। प्रणिदधाति। अन्तर्दधाति। श्रद्दधाति।

३४९. दधस्तथोश्च [८ । २ । ३८]

द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धातोर्बशो भष् स्यात् तथयोः स्ध्वोश्च परतः। वचनसमर्थ्यादालोपस्य न स्थानिवत्ता। धत्तः। धत्थः। धत्से। धद्ध्वे। धेहि। अधित। धेयात्। डुभृञ् धारणपोषणयोः।

इतीट् पक्षेऽझलादित्वात्त्व'दा न भवतीत्याशयेन व्याचष्टे—सेट्त्वेन सनो झलादेरसभवात्। जजाव इति। आत्त्वे सवर्णदीर्घ। जज्ञति इति। अदादेश श्चुत्वेनञ। जञोर्ज्ञ। "ईड्जनोर्ध्वे च" (७ । २ । ७८) इतीट् इति। एतत् परमतेनोक्तम्। सेध्वेशब्दयोरेवेड्विधानाज्जनसीत्येव भवतीत्याकरे स्थितत्वादिति तत्रैवोक्तम्। जजन्व इति। अझलादित्वान्नात्त्वम्। जजन्तु। जजातात् वा। जजाताम्। जज्ञतु। जजाहि। जजनानि। अजनम्। अजजाताम्। अजनु। अजजनम्। अजनीत्। अजानीत्। जजान। जज्ञतु। जनिता। जायात्। जन्यादित्यादि। छान्दसोऽयम्। "गणान्ते छन्दसि" इति वचनात्। तच्च घृ क्षरणे दीप्तौ चेत्यादीना पूर्वेषामपि शेष इति माधवादय। डुदाञ्। इतो गणान्ता अनिट। डुइत्। "ड्वित क्त्रि" (३ । ३ । ८८) "क्त्रेर्मब्नित्यम्" (४ । ४ । २०) इति प्रयोजनम्। ञित्वमुभयपदार्थम्। प्रणिददाति। "नेर्गद" (७ । ४ । ४५) इति णत्वम्। दत्त इति। अघोरिति निषेधादिह ई हल्यघो " (६ । ४ । ११३) इति नास्ति। आलो पस्य "न पदान्त" (१ । १ । ५८) इति स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चचर्त्वम्। दद्यात्। ददीत। ददातु। देहीति। ददाहि इति स्थिटे आलोपात्परत्वदेत्त्वमाक ।रस्य। दत्तात्। अत्र ध्वसोरेत्त्वात् परत्वाद्धेस्तातङि कृते पुनरेत्त्व न प्रवर्तते 'सकृद् गतौ' इति न्यायात्। अददात्। अदत्तम्म्। अददु। अदत्त। अदादिति। लुङि 'गातिस्था" (२ । ४ । ७७) इति सिचो लुक्। अदितेति। लुङि आत्मनेपदे अदास्त इति स्थिते इत्त्वम्, सिच्च कित् इति न गुण। "ह्रस्वादङ्गात्" (८ । २ । २७) इति सिचो लोप। अदिद्ध्वम्। अदिड्ढ्वम्। अदिषि। ददौ। ददतु। ददाथ। ददिथ। दाता। देयादिति। "एर्लिङि" (६।४।६७) इत्येत्त्वम्। दास्यति। डुधाञ्। प्रणिदधाति। "नेर्गद" (८।४।४५) "अदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वाच्या" इति वचनात् तयो प्राक्प्रयोगमुदाहरति श्रद्धातीत्यादि॥३४८॥

दधस्त। दध इति कृतद्वित्वस्याभ्यासकार्यस्य धाञोऽनुकरणम्। न तु दध धारणे इत्यस्य व्याख्यानात् इति व्याचष्टे-द्विरुक्तस्य झषन्तस्येति तेन दधातीत्यत्र न भवती-

---

१. झलादित्वो न वात्वमिति ख० पु०।

३५०. भृञामित् [७ । ४ । ७६]

'भृञ्-माङ्-ओहाङ्' एषामभ्यासस्येत् स्यात् श्लौ । बिभर्ति । बिभृतः । बिभ्रति । बिभृध्वे । अबिभः । अबिभरुः । अभार्षीत् । अभृत । बिभरामास । बभार । बभर्थ । बभृव । भर्त्ता । माङ माने शब्दे च । ईत्त्वम् । प्रणिमिमीते । अचि आलोपः । मिमाते । मिमते । अमास्त । एवं ओहाङ् गतौ ।

इति ह्वादिप्रक्रिया ।

त्यर्थ । यद्येवम् धत्त इत्यत्रापि न स्यात् अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाझषन्तत्वात् अत आह वचनसामर्थ्यादिति । नहि विना अल्लोपे धाञ् झषन्त सभवति । सति च स्थानिवत्त्वे वचनमनवकाश स्यादित्यर्थ । सत्यपि वा स्थानिवत्त्वे ईदृश व्यवधानमाश्रयिष्यते न श्रुतिकृतमिति वा परिहरणीयम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् इति तु न परिहृतम् सवर्णादिषु निषेधारम्भेणास्य प्रायिकत्वात् । धत्त इति । "खरि च" (८ । ४ । ५५) इति चर्त्वम् । दधति । दधामि । दध्व । दध्म । धत्ते । धद्ध्वे इति । धस्य जश्त्वेन द । दध्यात् । दधीत । दधातु । धेहीति । 'घ्वसो" (६ । ४ । ११९) इत्येत्वाभ्यासलोपौ । अदधात् । अधत्ताम् । अदधु । अधात् । "गातिस्था" (२ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् । अधाताम् । अधु । अधितेति । "स्थाघ्वोरिच्च" (१ । २ । २७) इतीत्वम् । अधिषाताम् । अधिषाथाम् । अधिढ्वम् । अधिषि । दधौ । दधिथ । दधाथ । दधिव । दधे । दधिषे । दधिध्वे । दधिवहे । धाता । धेयादिति । "एर्लिङि" (६ । ४ । ६७) इत्येत्वम् । धासीष्ट । धास्यति । धास्यते । डुभृञ् । डु इत् । भृत्रिममिति । ड्वित क्त्र्यर्थ । चान्द्रास्तु द्वित भरथुमुदाहरन्ति ।। ३४९ ।।

भृञामित् । बहुवचननिर्देशात् त्रयाणामिति चानुवृत्तेराह—भृञित्यादि । बिभर्त्तीति । गुणे रपरत्वे द्वित्वम् । अभ्यासस्य जश्त्वेन चर्त्वम् इत्त्व च । बिभृव इति । ङित्त्वान्न गुण । बिभ्रतीति । अदादेशे यण् । बिभ्रते । बिभ्राते । बिभृयात् । बिभृयाताम् । बिभ्रीत । बिभर्तु । बिभृतात् वा । बिभृहि । बिभराणि । अबिभरिति । लिङि तिपि गुणे रपरे च कृते हल्ङ्याबादिलोपे रस्य विसर्ग । अबिभरुरिति । जुसि गुण । अबिभृत । अबिभ्राताम् । अबिभृध्वम् । अबिभ्रि । अभार्षीदिति । सिचि वृद्धि । अभार्ष्टाम् । "उश्च" (१ । २ । १२) सिचो लुक् । अभृत । अभृषाताम् । बिभरामासेति । 'भीह्रीभृहुवा श्लुवच्च" (३ । १ । ३९) इत्याम् । श्लुवद्भावात् द्वित्वे । बभारेति । आमभावे । बभ्रतु । बभर्थेति । क्रादिनियमादिह भाव । बभ्रे । भ्रियात् । भृषीष्ट । "ऋद्धनो स्ये" (७ । २ । ७०) भरिष्यति । भरिष्यते । माङ् । ङित्त्वादात्मनेपदम् । "भृञामित्" (७ । ४ । ७६) इत्यनेन । प्रणिमिमीते इति । "घुमास्था" (६ । ४ । ६६) इतीत्त्वम् । "नेर्गद" (८ । ४ । ४५ इति णत्वम् । अच्यालोप इति । "श्नाभ्यस्तयो" (६ । ४ । ११२) इत्यनेन । मिमते इति । ईत्वा-

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ।

३५१. दिवादिभ्यः श्यन् [३ । १ । ६९]

दिवादिभ्यः श्यन् प्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः । शनावितौ । "हलि च" (८ । २ । ७७) इति दीर्घः । दीव्यति । षिवु तन्तुसन्ताने । निषीव्यति । न्यसेवीत् । "सिवादीनाम्" (८ । ३ । ७१) इति वा षत्वम् । न्यषेवीत् । नृती गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ङित्त्वान्न गुणः ।

त्परत्वात् "आत्मनेपदेष्वनत" (७ । १ । ५) मिमे । मिमीवहे । मिमीत । मिमीयाताम् । मिमीताम् । मिमाताम् । मिमीष्व । मिमै । मिमावहै । अमिमीत । अमिमाताम् । अमिमि । अमास्तेति । अङित्त्वादीत्त्वाभाव । ममे । माता । मासीष्ट । मास्यते । एवमिति । जिहीते । जिहाते । जिहते । जिहीत । जिहीताम् । अजिहीत । अहास्त । जहे । हाता । हासीष्ट । हास्यते । ।। ३५० ।।

।। इति ह्लादय ।।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं शेषवंशामलो—
त्तस श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पति ।
तत्सूनो कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् ह्लादिकी प्रक्रिया ।। ११ ।।

।। ह्लादि ११५ ।।

— o —

दिवु । इतो ञिमिदान्ताश्चतुर्विंशति परस्मैपदिन । पञ्च सेट । उकार "उदितो वा" (७ । २ । ५६) इति क्त्वायामिड्विकल्पार्थम् । व्यवहार क्रयादि । मोदमदस्वप्नेष्वपि स्मरन्ति ।।३५०।।

दिवादिभ्य श्यन् । शपोऽपवाद । ह्लाद्यन्ते वृत्करणात् । लुलुकोरप्राप्तौ शप्येव प्राप्तेऽस्यारम्भात् । शनावितौ । "लशक्वतद्धिते" (१ । ३ । ८), "हलन्त्यम्" (१।३।३) इत्याभ्याम् । शकार' सार्वधातुकसञ्ज्ञार्थं । नकारो "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" (६ । १ । १८७) इति स्वरार्थं । दीव्यतीति । नित्यत्वाच्छ्यनि कृते तस्यङि त्वाल्लघूपधगुणाभाव । दीव्यत इत्यादि । दीव्येत् । दीव्यतु । "अतो हे" (६ । ४ । १०५) दीव्य' । अदीव्यत् । लुङि सिच "इट ईटि" (८ । २ । २८) इति लोपे "नेटि" (७ । २ । ४) इति वृद्धिनिषेध । उपधागुण । अदेवत् । दिदेव । दिदिवतु । दिदेविथ । दिदेव देविता । दीव्यात् । दीव्यास्ताम् । देविष्यति । अदेविष्यत् । षिवु । निषीव्यति । "धात्वादे ष स" (६ । १ । ६४) श्यन् दोर्घ । "परिनिविभ्य" (८ । ३ । ७० इति षात्वम् ।सीव्येत् । सीव्यतु । असीव्यत् । न्यसेवीदित्यादि । "सिवादीना वाड्व्यवायेऽपि" (८ । ३ । ७१) इति वा षत्वम् । निषिषेव । सेविता । सीव्यात् । सेविष्यति । नृती । ईदित्करण "यस्य विभाषा" (७ । २ । १५) इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन धावित इत्यादि सिद्धमित्येके । अन्ये त्वाहु.—नरीनृत्त इति यङ्लुकीण्निषेधार्थम् । "यस्य

३५२. सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः [७ । २ । ५७]

एभ्यः परस्य एकारादेरार्धधातुकस्य सिज्वर्जितस्येड् वा स्यात्। नर्तिष्यति । नर्त्स्यति । सिचि तु अनर्तीत् ।

त्रसी उद्वेगे । "वा भ्राश" (३ । १ । ७०) इति श्यन्वा । त्रस्यति । तत्रास । "वा जॄभ्रमुत्रसाम्" (६ । ४ । २४) इत्येत्त्वं वा । तत्रसतुः । त्रेसतुः । जॄष् वयोहानौ । "ॠत इद्धातोः" (७ । १ । १०) जीर्यति । "जॄस्तम्भु" (३ । १ । ५८) इत्यङ् वा । अजरत् । अजारीत् । जजरतुः । जेरतुः । जरिता । जरीता । शो तनूकरणे ।

विभाषा"ऽस्ति । "सेऽसिचो" (७ । २ । ५७) त्यत्र एकाच इत्यनुवृत्तेरिड्विकल्पस्यैवाभावात् । "पुगन्त" (७।३ । ८६) इति गुणमाशङ्कयाह-ङित्वान्न गुण इति । नित्यत्वात् पूर्वं श्यनि कृते तस्य 'सार्वधातुकमपित्" (१। २।४) इतिङि त्वात्" क्ङिति च" (१ । १ । ५) इति निषेध इत्यर्थ । एतत्तु दीव्यतावेव युक्तम्, तत्रापि हि दीर्घस्यासिद्धत्वादादौ गुण प्राप्नोति । दीर्घस्य तु प्रतिदीव्येत्यादिरवकाश । नृत्यतु । अनृत्यत् । ननर्त । नर्तिता । नृत्यात् ॥३५१॥

सेऽसिचीति । कृती छेदने । तुदादि । कृती वेष्टने रुधादि । द्वयोरपि ग्रहणम् । चृती ग्रन्थे हिंसाया च । उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयो । उतृदिर् हिंसानादरयो. । अनर्तीदिति । "नेटि" (७ । २ । ४) इति वृद्धिनिषेध । त्रसी । त्रसतीति । श्यनभावे शप् । अत्रसीत् । अत्रासीत् । तत्रासेति । "अत उपधाया" (७ । २ । ११६) इति वृद्धि । सयुक्तहल्मध्यस्थत्वादाह-वा जॄभ्रमु इत्यादि । तत्रसिथ । त्रेसिव ।तत्रसिव । त्रसिता । त्रस्यात् । त्रसिष्यति । जॄष् । षित्वम् जरेत्यङर्थम् । जीर्यतीति इत्वे रपरे "हलि च" (८ । २ । ७७) इति दीर्घ. । जीर्येत् । जीर्य्यतु । अजार्य्यत् । अजरदिति । लुङि च्लेरङि "ॠदृशोऽङि गुण" (७।४।२८) अजारीदिति । अङभावे सिचि वृद्धि । अजारिष्टाम् । अजारिषु । "सिचि परस्मैपदेषु" (७ । २ । ४०) इति निषेधात् "वृतो वा" (७।२।३८) इतीटो दीर्घोन । जजार । जजरतु । जेरतुरिति । "वा जॄभ्रमुत्रसाम्" (६ । ४ । १२४) इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । जेरिथ । जजरिथ । जरीता । "वॄतो वा" (७ । २ । ३८) इति वा दीर्घ । जीर्य्यात् । जरिष्यति । जरीष्यति । शो । इत आरभ्याष्टाबानद ॥३५२॥

३५३. ओतः श्यनि [७ । ३ । ७१]

श्यनि परे ओकारस्य लोपः स्यात् । श्यति । "विभाषा घ्राधेट्" (२।४-७८) इति सिचो वा लुक् । अशात् । अशासीत् । शायात् । एवं छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि । अध्यवस्यति प्रणिष्यति । न्यषात् । न्यषासीत् । दोऽवखण्डने । प्रण्यदात् । देयात् । राध संसिद्धौ । राध्यति । अरात्सीत् । अराद्धाम् ।

३५४. राधो हिंसायाम् [६ । ४ । १२३]

हिंसार्थस्य राधेरेत्त्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि परे । विकल्पोऽत्रेति केचित् । रेधतुः । रराधतुः । रेधिथ । रराधिथ । हिंसायां किम् ?

श्यति । श्येत् । श्यतु । अश्यत् । अशादिति । "आदेच उपदेशेऽशिति" (६ । १ । ४५) इत्यात्वम् । "यमरम" (७ । २ । ३७) इतीट्सकौ । अशासिष्टाम् इत्यादि । शशौ । शशिथ । शशाथ । शाता । शायात् । एवमिति । छ्यति । छ्येत् । छ्यतु । अछ्यत् । अच्छासीत् । चच्छौ । छाता । छायात् । षोऽन्तकर्मनाश [१] । प्रणिष्यतीति । "नेर्गद" (७ । ४ । ४५) इति णत्वम् । स्येत् । स्यतु । अस्यत् । न्यसादिति । "विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः" (२ । ४ । ७८) इति वा सिचो लुक् । "प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि" (८ । ३ । ६३) इति षत्वम् । न्यषासदिति । सनिटौ । ससौ । ससिथ । ससाथ । ससिव । साता । सेयादिति । "एर्लिङि" (६ । ४ । ६०) इत्येत्त्वम् । दो । द्यति । द्येत् । द्यतु । अद्यत् । प्रण्यदात् इति । "गातिस्था" (२ । ४ । ७०) इति सिचो लुक् । घुत्वात् "नेर्गद" (८ । ४ । ४५) इति णत्वम् । दाता । देयात् । राध् । राध्यतीति । यदत्र प्राचोक्तम् "राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव" इति धातुसूत्राद् [२] वृद्ध्यर्थे श्यन् । अन्यत्र श्नुरेव । राध्नोत्योदनमिति । तदसत् । कर्मवत् सूत्रभष्ये राध्यत्योदन स्वयमेवेत्यवृद्धावपि श्यन उदाहरणात् । अत्र हि ससिद्धिरर्थ । तथा भाष्येऽपि । "न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति" इति । तथा "क्रियासमभिहारेण विराध्यन्त क्षमेत कः" । अत्र हि द्रोहोऽर्थ । तथा दैवपर्यालोचनेऽपि दृश्यते । कृष्णाय राध्यतीति । एतच्च "राधीक्ष्योः" (१ । ४ । ३९) इत्यत्र प्रपञ्चितम् । अय तु धातुसूत्रार्थ । एवकारो भिन्नक्रमः । राधोऽकर्मकादेव श्यन् भवति । वृद्धिग्रहण प्रदर्शनार्थम् । यथा वृद्धावकर्मक एवमर्थान्तरेऽपि अकर्मकत्वे सति श्यन्, न सकर्मकात् इति । अरात्सीदिति । अनिट्त्वाद्धस्य चर्त्वेन त । अराद्धाम् । "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सलोपे "झषस्तथो" (८ । २ । ४०) इति धत्वम् । जश्त्वम् ॥३५३॥

राधो । अनेकार्थत्वाद्धिंसायामप्ययं वर्तते इत्याशयेनाह—हिंसार्थस्येति ।

१. षोऽन्तकर्मणि इति ख० पु० ।

२. सूत्राद्वृध्येव क० पु० ।

आरराधतुः । व्यध ताडने । "ग्रहिज्या" (६ । १ ।१६) इति संप्रसारणम् । विध्यति । विव्याध । विविधतुः । पुष पुष्टौ । "पुषादि" (३ । १ । ५५) इत्यङ् । अपुषत् । श्लिष आलिङ्गने । पुषाद्यङ् । अश्लिषत् ।

३५५. श्लिष आलिङ्गने [३ । १ । ४६]

श्लिषश्च्लेः क्सः स्यादालिङ्गनेऽर्थे । अश्लिक्षत् कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गने किम् ? अश्लिषज्जतु काष्ठम् । रध हिंसायाम् । रध्यति । पुषादित्त्वादङ् । "रधिजभोः" (७ । १ । ६१) इति नुम् । अरन्धत् । ररन्ध । ररन्धतुः ।

(अत्र[१] माधव 'राधो हिंसायाम्" (६ । ४ । २३) इत्येत्वाभ्यासलोपौ भौवादिकस्य) यतो हिंसार्थस्य सकर्मकत्वाद् देवादिकत्वमेव न भवतीति । रेधतुरिति । यथा पुनराकारस्याप्येत्त्व लभ्यते तथा राजतावुक्तम् । राद्धा । राध्यात् । रात्स्यति । अथ स्वादिश्चुरादिश्च । व्यध । विध्यतीति । श्यनो ङित्वात् सप्रसारणम् । "सप्रसारणाच्च" (६ । १ । १०८) इति पूर्वरूपेण "न सप्रसारणे" (६ । १ । ३७) इति निषेधात् वकारस्य न भवति । विध्येत् । विध्यतु । अविध्यत् । "वदव्रज" इति वृद्धि । अव्यत्सीत् । "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सलोप । जश्त्वम् । अव्याद्धाम् । विव्याधेति । उपधावृद्धे स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वम् । हलादिशेष बाधित्वा यस्य पूर्व "लिट्यभ्यासस्य" (६ । १ । १७) इति सप्रसारणम् । विविधतुरिति । 'ग्रहिज्या" (६ । १ । १६) इति सप्रसारणे कृते द्वित्वम् । हलादि शेष । विव्यधिथ । विव्यद्ध । विविधिव । व्यद्धा । व्यध्यात् । व्यत्स्यति । पुष । पुष्यति । पुष्येत् । पुष्यतु । अपुष्यत् । पोक्ष्यति । श्लिष । श्लिष्यति । श्लिष्येत् । श्लिष्यतु । आश्लिष्यत् । अश्लिषज्जतु काष्ठेनेति शेष ॥३५४॥

श्लिष । आलिङ्गन प्राणिकर्तृकमुपगूहनम् । अङोऽपवाद । अश्लिक्षत् । कन्या देवदत्त इति शेष । इहतु भावकर्मणोरात्मनेपदे मयाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति । एव वचने परत्वाच्चिणेव । अन्यत्र समाश्लिक्षाताम् । समाश्लिक्षन्निति क्सो भवत्येव । यद्येवमनालिङ्गनेऽपि "शल इगुपधाद" (३ । १ । ४५) इति क्स प्राप्नोति इष्यते सिच् । समाश्लिक्षत जतूनि काष्ठैरिति ? अत्राह-श्लिष इति । श्लिष क्स इति योगविभाग अथ पुरस्तादपवादन्यायेनाङ बाधते चिणम् । तत आलिङ्गने इति द्वितीयो योग । तेन "श्लिष" इति वा "शल" इति वा यावती क्सस्य प्राप्ति सा सा नियम्यते । आलिङ्गने एवेति । तेनानालिङ्गने पदद्वय यथायोगमङ्सिचौ भवत इति । रध । चकारात् सराद्धौ । रध्यत्योदन पचतीत्यर्थं । इत पञ्चसेटः "रधिजभो" (७ । १ । ६१) इति नुमिति । तत्र कृते "अनिदिताम्" (६ । ४ । २४) इति न लोप इति द्रष्टव्यम् । गम्य-

[१] अत्रमाधवइत्यारभ्य-भौवादिकस्य इत्यन्तोनास्ति ख० पु० ।

३५६. रधादिभ्यश्च [७ । २ । ४५]

रधनशतृपदृपद्रुहमुहष्णुहष्णिह एभ्यो वलादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् ।

३५७. नेटयलिटि रधेः [७ । १ । ६२]

लिड्वर्जे इटि रधेर्नुम् न स्यात् । रधिता । रद्धा । अनिटीति किम् ? ररन्धिव । रेध्व । अत्र परत्वादिड् वा । केचित्तु क्रादिनियमान्नित्यमाहुः । तृप प्रीणने । तृप्यति । अतृप्यत् । अतर्पीत् । अताप्सीत् । अतृपत् । "अनुदात्तस्य चर्दुपधस्याम्" (६ । १ । ५६) इत्यम् वा । अत्राप्सीत् । ततर्प ।

मानत्वात्तु तत्र नोक्तम् । न च नुमो वैयर्थ्यम् । रन्धयति रन्धनमित्यङिनि चरितार्थत्वात् । प्रायेण त्वरन्धदिति नुमनुषक्तमेव पठ्यते । तत्र नलोपाभावश्चिन्त्य । अन्ये त्वाहु—"रधिजभोरचि" ७ । १ । ६१) इत्यत्र जभेरचि ततो रधेरिति न्यसनीयम् । एतदेव रधिग्रहण "नेटयलिटि रधे" (७ । १ । ६२) इत्यत्रानुवर्तिष्यते इति पुनर्रधिग्रहण न कर्तव्य भवति । यद्वा जभेरचि रधेर्लिटि च नेटीति न्यासोऽस्तु । न च ररन्धिवेत्यादावपि निषेधप्रसङ्ग । अचीत्येव सिद्धे पुनर्लिटीति वचनस्य नेटीति निषेधबाधनार्थत्वात् । एव सिद्धे पुनरधिग्रहणसामर्थ्यात् रधेर्नुम् भवत्येव श्रूयते एव न लुप्यते इत्युन्नीयते । तेनारन्धदित्यादिनलोपाभाव उपपन्नो भवतीति । तेषा क्वसौ रन्धिवानिति नुम श्रवण प्रसज्येत । क्वसोरौपदेशिककित्त्वाश्रयो न लोप इति वामनोक्तिविरोधश्च । येषा तु छान्दस क्वसु[1] स्तेषा नैतद्दुष्यति । "दृष्टानुविधिश्छन्दसि" इति । ररन्धतुरिति । नित्यत्वा[2] न्नुमि कृते सयोगात् परत्वेन लिट कित्त्वाभावान्नलोपाभाव ॥३५५॥

रधादिभ्यश्च । द्रुह जिघासायाम् । ष्णुह उद्गिरणे । ष्णिह प्रीतौ । अन्ये स्पष्टा । तृप्यतिदृप्यत्योरनिट्कत्वादन्येषा च नित्येट्कत्वाच्च विकल्पोऽयम् ॥३५६॥

नेटयलिटि । अलिटीति किम् ? ररन्धिवेत्यादौ हि सतीटि नुमा भाव्यम्, अचीति वचनात् । प्रागेव चेटोऽसयोगान्तेन लिट कित्त्व जातस्यापि श्रवण न भविष्यतीति नार्थो लिटीत्यनेनेति प्रश्न । ररन्धिवेति नात्र पूर्वं कित्त्व लभ्यते धातोरित्यनुवृत्तेरुपदेश एव नुम्विधानात् । अचीत्येषा तु विषयसप्तमीति भाव । रेध्वेति । इडभावेन नुमोऽभावाडेत्त्वाभ्यासलोपौ । ननु यावान् कश्चिदिडभाव प्रतिषेध-

१. उभयपदिवृश्यते इति क० पु० ।
२. अतृप्याविति क० पु० ।

ततृपतुः । तृपदृपोरनिट्सु पाठः "अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य" इति विकल्पार्थः । त्रप्ता । तर्प्ता । तर्पिता । एवं दृप हर्षणमोहनयोः । मुह वैचित्ये । अमुहत् । "वा द्रुहमुह" (८ । २ । ३३) इति घत्वढत्वे । मोग्धा । मोढा । मोहिता । णश अदर्शने । प्रणश्यति । नशेरत एत्त्वमङि वा । अनेशत् । अनशत् । नेशतुः ।

निबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्व क्रादिनियमेनापोद्यते इति स्थितम् । तत्कथ विकल्प इत्यत आह—अत्रेति । लिटीत्यर्थ । परत्वादिति । तत्र नियमस्यावकाश बिभिदिव । विकल्पस्यावकाश । रधिता । रद्धेति । लिटि तूभयप्रसङ्गे परत्वादयमेव विकल्प इत्यर्थ । प्रतिषेधाधिकारे कृतो नियम । प्रतिषेधप्रसञ्जितमेवेडभाव निवर्तयति न विकल्पकृतमपीत्यर्थ । केचिदिति । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणसामर्थ्यादनारभ्याधीनेन प्रतिषेधेनेडभावमात्रमनपेक्षितविधानविशेष निवर्त्यते इति वादिन इत्यर्थ । तेषा थल्यपि ररन्धिथेत्येव भवति । अन्येषा तु ररद्धेत्यपि । रन्धिष्यति । रत्स्यति । तृप । प्रीणन साहित्यकरण तृप्तिश्च । उभयमपि[1] दृश्यते "पितॄनतार्प्सीत् । सममस्त बन्धूनिति" । "नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्" इति । तृप्येत् । तृप्यतु[2] । अतृप्यत् । अतृपदिति । पुषादित्वादङ् । ङित्त्वान्न गुण । तृप्यादिति । "कृष् मृश् स्पृश तृप् दृप च्ले सिज्वा" इति । पक्षे सिच "इट ईटि" (८ । २ । २८) इति लोप. । "नेटि" (७ । २ । ४८) इति न वृद्धि । लघूपधगुण । अत्राप्सोदिति । 'रधादिभ्यश्च' (७ । २ । ४५) इतीडभावपक्षे "अनुदात्तस्य" (६ । ४ । ८८) इत्यमागमे "वदव्रज" इति वृद्धि । अताप्सीत् इति । अमोऽभावे हलन्तवृद्धौ रपरत्वम् । तामि "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सिचो लोपात् । अत्राप्ताम् । अतार्प्तामित्यादि । ननु तृपदृपो रधादित्वादिड्विकल्पेन भाव्यम् । तत्किमनिट्सु पाठेनेत्याशङ्क्याह—तृपदृपोरित्यादिना । अनिट्[3]सु पाठोऽनुदात्तोपदेशत्वज्ञापनार्थस्तत्फले चाम्विकल्प इत्यर्थ । ततर्प । ततृपतु । ततर्पिथ । तत्रप्थ[4] । ततर्प्थ । ततृपिव । ततृप्व । तर्पिता । तर्प्ता । तृप्यात् । तर्पिष्यति । त्रप्स्यति। तर्प्स्यति। अतर्पिष्यत् । अत्रप्स्यत् । अत्रप्स्यत एवमिति । दृप्यति । दृप्येत् । दृप्यतु। अदृप्यत् । अदर्पीत्। अदार्प्सीत्। अद्रप्सीत् । ददर्प । ददर्पिथ ददर्प्थ । दद्रप्थ । ददर्पिव । ददृप्व । दर्पिता । दर्प्ता । द्रप्ता । दर्पिष्यति । दर्प्स्यति ।

---

१ उभयपदि दृश्यते इति क० पु० ।

२. अतृप्यादिति क० पु० ।

३ अनिट् पाठ इति क० पु० ।

४ तत्रप्थ इति नास्ति क० पु० ।

३५८. नशेःषान्तस्य [८ । ४ । ३६]

षान्तस्य नशेर्णत्वं न स्यात्।

३५९. मस्जिनशोर्झलि [७ । १ । ६०]

अनयोर्नुमागमः स्याज्झलि। प्रनष्टा। "नशेर्वा" (८ । २ । ६३) इति झल्यपि वा कुत्वम्। णत्वं तु नेति केचित्। प्रनङ्क्ता। प्रणशिता। भूतपूर्वषान्तस्यापि णत्वं न। प्रनङ्क्ष्यति। नशिष्यति। शमु उपशमे।

द्रप्स्यति। मुह। मोहन गर्व इति स्वामी। मुह्यति। मुह्येत्। अमुहत्। पुषादित्वादङ्। मुमोह। मुमोहिथ। मुमोग्ध। मुमोढ। मुमुहिव। मुमुह्व। मोग्धेति। ढत्वे कृते 'झषस्तथो' (८।२।४०) इति धत्वम्। जश्त्वेन ग। मोढेति। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा। मुह्यतु। मोहिष्यति। मोक्ष्यति। णश्। प्रणश्यतीति। "उपसर्गादसमासेऽपि" (८।४।४५) इति णत्वम्। नश्येत्। नश्यतु। अनश्यत्। नशेरत एत्वमङि वेति। एतत्तु दुर्गादिमतेनोक्तम्। "अत एकहल्मध्ये" (६।४।१२०) इति सूत्रे भाष्ये तूक्तम् "नशिमन्योरलिटयेत्व छन्दस्यमि पेचिरपि"। अनेशन्मेनकेत्येतत् व्येमान लिडि पेचिरन्निति। अत्रालिटीति पादपूरणार्थानुवाद इति हरदत्त। अनेशन्निति। नशेर्लुङि पुषादित्वादङ्। झोऽन्तादेशः। अनेशमिति पाठे मिपोऽमादेश मेनकेति। 'मनेराशिषि वा" इति वुन्। "वुनश्च न" इति प्रत्ययस्थादितीत्वाभाव। अत्र कैयटहरदत्तौ छन्दसीति पूर्वेणापि सबन्धात् भाषायामेत्वाभाव। एव मेनकेत्यपि भाषाया न भवति। यदीष्यते पृषोदरादिषु द्रष्टव्य इति। व्येमानमिति। विपूर्वान्मितेस्ताच्छील्यादिषु चानश् छान्दस शपो लुक्। पेचिरन्निति पचेरन्निति प्राप्ते छान्दसे एत्वह्रस्वत्वे क्रियेते। ननाश। नेशतुरिति। "णो न" (६।१।६५) इति नत्वस्यालिड्निमित्तत्वादेत्वाभ्यासलोपौ। नेशिथ। ननष्ठ। नेशिव। नेश्व। नेशिम। नेश्म। रधादित्वादिड्विकल्प ॥ ३५७ ॥

झलि नुम्। प्रनष्टेति। व्रश्चादिना षत्वम्। ष्टुत्वम्। "नशेर्वा" (८।२।६३) इति झल्यपि वा कुत्वम्। णत्व, तु नेति केचिदिति। यद्यपि[1] "नशे वा" (८।२।६३) इति पदान्ते एव कुत्वमुक्तम्, न झलि सति[2]। अपि च कुत्वेन गकारे झषन्तत्वाभावेन तथोर्धत्व न प्राप्नोति। तथाप्येतन् परमतोपलक्षणम्। तेहि "मुहा धङ् भौ" इति घत्वमेव विहितवन्त। भाविति झलुच्यते। एव तु तन्मतेन नङ्घा। नष्ट्वा। नष्टि इत्यादावपि भवितव्यमित्याहु। प्रनङ्घेति। नुम्

---

१. यद्यपीति क० पु०।

२. सत्यपिचेति क० पु०।

३६०. शमामष्टाना दीर्घः श्यनि [७।३।७४]

शम् दम् अम् तम् भ्रम् क्षम् क्लम मद् एषां दीर्घः स्यात् श्यनि। प्रणिशाम्यति। अशमत्। अशमीत्। क्लमु ग्लानौ। क्लाम्यति। क्लामति। अक्लमत्। भौवादिकस्य तु क्लमति। असु क्षेपणे। अभ्यस्यति "अस्यति-वक्ति" (३।१।५२) इत्यङ्।

३६१. अस्यतेस्थुक् [७।४।१७]

अस्यतेरङि परे थुगागमः स्यात्। आस्थत्। आसिथ। यसु प्रयत्ने।

३६२. यसोनुपसर्गात् [३।१।७१]

अनुपसर्गाद्यसो वा श्यन् स्यात् कर्तरि सार्वधातुके। यस्यति। यसति। अयसत्। अनुपसर्गात् किम्? प्रयस्यति।

घत्व धत्व जश्त्वम्। यद्यपि नाय सप्रति षान्तो न वा भूतपूर्वस्तथापि तैस्तालव्य-शकारान्तस्यैव नशेर्णत्वविधानात् विकृतस्य गत्वानङ्गीकाराण्णत्व तु नेति केचि-दित्युक्तम्। भूतपूर्वेत्यादि। तत्रान्तग्रहणस्य भूतपूर्वषान्तस्यापि परिग्रहणार्थत्वा-दिति भाव। प्रनङ्क्ष्यतीति। व्रश्चादिषत्वे "षढो क षि" (८।२।४१) इति कत्वे क्ष। शमु। इत सप्त सेट॥ ३५९॥

शमामष्टानामिति। शमु दमु उपशमे। श्रमु तपसि खेदे च। तमु ग्लानौ। भ्रमु अनवस्याने। क्षमूष् सहने। क्लमु ग्लानौ। मदी हर्षे। प्रणिशाम्यतीति। "नेर्गद" (७।४।४५) इति णत्वम्। शाम्येत्। शाम्यतु। अशाम्यत्। आगणान्ता. पुषादय इति मतेऽङ्। अशमत्। शमावधय पुषादय इति मते सिचि अशमीत्। "ह्म्यन्त" (७।२।५) इति न वृद्धि। शशाम। शेमतु। शेमिथ। शेमिव। शमिता। शम्यात्। शमिष्यति। क्लमु। क्लामतीति शप्पक्षे "ष्ठिवुक्लमु" (७।३।७५) इति वा दीर्घ। भौवादिकस्य तु क्लमतीत्यादि। एतत्तु परमतेनोक्तमिति ष्ठीवतीति प्रपञ्चितम्। अक्लमत्। अक्लमीत्। चक्लाम। क्लमिता। असु अस्यति वक्तीत्यङिति। यद्यपि पुषादित्वादेव सिद्धयति तथापि यदास्माद् भावकर्मणो "रुपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति" यात्मनेपद भवति तदाप्यङर्थं लस्य ग्रहणम्। निरास्थत। आस्थत शरश्चैत्रेण येषा तु शमावधय पुषादयस्तेषा परस्मैपदार्थं च। आस। आसतु। आसु। अस्यात्। असिस्यति। अत्र केचित् "नेगर्द" (८।४।४५) इत्यादौ सवर्णदीर्घेणायमपि प्रश्लिष्ट इति प्रणश्यतीत्यादौ णत्वमिच्छन्तीति माधव॥ ३६०॥

३६३. संयसश्च [३ । १ । ७२]

संपूर्वाद्यसः श्यन्वा । सयस्यति । संयसति । लुभ गार्ध्ये । लुभ्यति । अलुभत् । "तीषसह" (७ । २ । ४८) इति वेट् । लोब्धा । लोभिता । ञिमिदा स्नेहने ।

३६४. मिदेर्गुणः [७ । ३ । ८२]

मिदेः शिति परे गुणः स्यात् । मेद्यति । अमिदत् । षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते । "स्वरतिसूति" (७ । २ । ४४) इति वेट् । असविष्ट । असोष्ट । दीङ् क्षये ।

३६५. मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च [६ । १ ५०]

एषामात्त्व स्यात् ल्यपि । चकारादशित्येज्निमित्ते । अदास्त ।

सयसश्च । अनुपसर्गादिति निषेधापवाद । अयसत् । अयसीत् । अयासीत् । ययास । येसतु । यसिता । लुभ । गार्ध्यमिहाकाङ्क्षा । लुभ्यति । अलुभ्यत् । अलोभीत् । लुलोभ । लोभिष्यति । ञिमिदा । ञित्वात् "ञीत क्त" (३ । २ । १८७) इति वर्तमाने क्तार्थम् । मिन्न इति । आदित्त्वाच्चेडभाव । अमिदत् । अमेदीत् । मेदिता । अय द्युतादिष्वपि । भ्वादावात्मनेपदी पठ्यते । तस्य "द्युद्भ्यो लुङि" (१ । ३ । ९१) इति परस्मैपदे द्युतादित्वादेवाङि सिद्धे पुषादिपाठोऽमेदीदिति निवृत्त्य[1] । एव तु द्युतादिपाठे प्रयोजन चिन्त्यम् । पुषादेरमिदत् इति भविष्यति । भ्वादेस्त्वमेदिष्टेति[2] । हरदत्तस्तु मिदि भौवादिक[3] नेच्छति । पुषादय सपूर्णा । षूङ् । इत सप्तात्मनेपदिन । प्राणिग्रहणमुपलक्षणम्[4] । प्रसूता शालय इत्यादिदर्शनात् । अन्ये तु तत्रापि चैतन्यमाहु । सूयेत । सूयताम् । असूयत । असविष्टेति । गुणेऽवादेश इति । असविढ्वम् ।असविध्वम् । असोष्टेति । इडभावे गुण । असोषाताम् । असोषत । असोढ्व । सुषुवे । सुषुविषे । सुषुविविहे । सुषूवहे । अत्रापि परत्वादिड् वा । केचित् क्रादिनियमान्नित्यमिटमाहु । सोता । सविता । सोषीष्ट । सविषीढ्वम् । सविषीध्वम् । सोष्यते । सविष्यते । दीङ् । अनिट् । दीयते । दीयेत । दीयताम् । अदीयत ॥ ३६३ ॥

मीनाति । मीञ् हिंसायाम् । क्र्यादि । डुमिञ् प्रक्षेपणे । स्वादि । दीङ् क्षये ।

---

१ निवृत्त्यर्थमिति क० पु० ।

२ भ्वादिस्त्वमेदिष्ट क० पु० ।

३ मिदभौवमिति ख० पु० ।

४ अप्राणिग्रहणमिति क० पु० ।

३६८. जनिवध्योश्च [७ । ३ । ३५]

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्यात् चिणि ञ्णिति कृति च । अजनि । अजनिष्ट । जज्ञे । दीपी दीप्तौ । अदीपि । अदीपिष्ट । एवं पूरी आप्यायने । पद गतौ । पद्यते ।

३६९ चिण् ते पदः [३ । १ । ६०]

पदश्च्लेश्चिण् स्यादेकवचने तशब्दे परे । प्रापादि । अपत्साताम् । पेदे । बुध अवगमने । अबोधि । "लिङ्सिचौ" (१। २। ११) इति कित्त्वम् ।

इत्येव सिद्धे दीर्घोच्चारणं "ष्वादीनां ह्रस्वः" (७ । ३ । ८०) इति ह्रस्वो मा भूदिति । जायते । "ये विभाषा" (६ । ४ । ४३) इत्यात्त्वविकल्पस्तु न भवति । जादेशविधानसामर्थ्यात् ॥३६७॥

जनिव । वध हिंसायामिति । भ्वादिषु प्रकृत्यन्तरमस्ति "भक्षकश्चेन्न विद्येत वधकोऽपि न विद्यते" इति दर्शनात् । तस्याय वृद्धिनिषेध । यस्तु हनादेशो वधिस्तस्यादन्तत्वादेव वृद्धेरप्रसङ्ग एव । उपधाया वृद्धिर्न स्यादिति अनन्तरस्य निषेधस्याभावात् व्यवहिताऽपि वृद्धिरेव निषिद्धयते इति भाव । कृति किम् ? जजान । अजनि इति । च्लेश्चिणि कृते "चिणो लुक्" (६।४। १०४, इति तशब्दस्य लोप । अजनिषाताम् । अजनिषत । जज्ञे इति । "गमहन" (६ । ४ । ९८) इत्युपधालोप । तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वम् । श्चुत्वेन नस्य ञ. । जज्ञाते । जज्ञिध्वे । जज्ञिवहे । जनिता जनिषीष्ट । जनिष्यते । दीपी । दीप्यते । अदीपीति "दीपजन" (३ । १ । ६१) इति चिण् । अदीपिष्टेति । चिणभावे सिच् । दिदीपे । दीपिता । दीपिषीष्ट । दीपिष्यते । एवमिति । पूर्यते । अपूरिष्ट । पुपूरे । पूरिता । पूरिषीष्ट । पूरिष्यते । पद । इतस्त्रयोऽनिट ॥३६८॥

चिण् ते । एकवचने तशब्दे इति । अस्यात्मनेपदित्वेनान्यस्यासंभवादिति भाव. । प्रणयपादीति । "चिणो लुक्" (६ । ४ । १०) "अत उपधाया " (७।२।११६) "नेर्गद" (८ । ४ । ४५) णत्वम् । अपत्साताम् । अपत्स्यत । "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सलोप चर्त्वम् । अपत्था । पेदे । पत्ता । पत्सीष्ट । पत्स्यते । बुध । बुध्यते । अबोधीत् । "दीपजन" (३ । १ । ६१) इति वा चिण् । पक्षे सिच् । अबुध्स्त इति स्थिते उपधाग्रहणमाशङ्क्याह—' लिङ्सिचौ" (१ । २ । ११) इति कित्त्वम् । अबुद्धेति । "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सलोप धत्वम् । अभुत्साताम् इति । "एकाचो बशो भष्" इति भष्भाव. । अबुद्धा । अभुत्साताम् । अभुद्ध्वम् । अभुत्सि । बुबुधे । बोद्धा । "लिङ्सिचौ" (१ । २ । ११) इति कित्त्वान्न

अबुद्ध । अभुत्साताम् । बुबुधे । बोद्धा । भुत्सीष्ट । भोत्स्यते । णह बन्धने । "नहो धः" (८ । २ । ३४) अनात्सीत् । अनद्ध ।

इति दिवादिप्रक्रिया

—॰—

गुण । भुत्सीष्ट । भोत्स्यते । अभोत्स्यत । णह । उभयपदी । नह्यति । नह्यते । अनात्सीदिति । "वदव्रज" (७ । २ । ३) इति । धस्य चर्त्वेन त । अनद्धाम् । "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सलोप । "झषस्तथो" इति धत्वम् । ननाह । नेहतु । नेहिथ । ननद्ध । नेहे । नेहिषे । नेहिढ्वे । नेहिध्वे । नद्धा । नह्यात् । नत्सीष्ट । नत्स्यति । नत्स्यते ॥३६६॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं शेषवशामलो-
त्तस श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पति ।
तत्सूनोः कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रिया व्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमद् दैवादिकी प्रक्रिया ॥१॥

इति दिवादि ॥२००॥

स० १६१४ । वर्षे फाल्गुनवदि ॥४॥

— ०ः —

अथ स्वादयः

षुञ् अभिषवे

३७०. स्वादिभ्यः श्नुः [३ । १ । ७३]

स्वादेः श्नुप्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः । अभिषुणोति । सुनुतः । सुन्वन्ति । सुन्वः । सुनुवहे । सुन्वहे । व्यषावीत् । असोष्ट । सुषुविव ।

षुञ् । अभिषव पीडन, स्नान, सुरासन्धानादि । स्नानेऽयमकर्मक । इत आरभ्य धूञन्ता षडुभयपदिन । स्तृञन्ताश्चत्वारोऽनिट ।

स्वादिभ्य । अभिषुणोतीति "धात्वादे ष स" (६ । १ । ६४) "उपसर्गात्सुति" (८।३।५७) इति षत्वम् । णत्वम् । श्नो सार्वधातुकत्वात् सार्वधातुकमपित्" (१ ।२ । ४) इति कित्वान्न धातोर्गुण । तिपि तु[1] श्नोर्गुण । सुनुत इति । तसो ङित्वान्न गुण । सुन्वन्तीति । "हुश्नुवो" (६ । ४ । ८७) इति यण् । सुन्व । सुनुव । "लोपश्चास्यान्यतरस्या म्वो" (६ । ४ । १०७) इति वा उलोप । सुनोमीत्यत्र तु परत्वाद् गुणे कृते उर्नास्तीति लोपाभाव । सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते । सुन्वहे । सुनुवहे । इति वा उलोप । सनुयात् । सुन्वीत । सुनोतु । सुनुतात् वा। "उतश्च प्रत्ययात्" (६ । ४ । १०) इति हेर्लुक् । सुनु । सुनवानि । आटि पित्वाद् गुण बाधित्वा गुण । सुनुताम् । सुन्वाताम् । सुनुष्व । सुनुते । असुनोत् । असुनवम् । असुनुत । असुन्वि । व्यषावीत् । अनिट्त्वेऽपि "स्तुसुधूञ्भ्य" (७ । २ । ७२) इतीट् सिचि वृद्धि । "प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि" (८ । ३ । ६३) इति षत्वम् । असोष्टेति । परस्मैपदेष्वित्युक्तेरिड्भाव । रुद्रसुनुधातूना लिट विना इड् वा" इति केचिदिति मते असविष्ट । सुषाव । सुषुविषे इति । क्रादिनियमादिट् । लिट विनेत्युक्तेर्मतान्तरेऽपि न्यन्यमिट् । सोता । सविता । सूयात् । सोषीष्ट । सविषीष्ट ॥ ३७० ॥

---

१. तिपि तु श्नोर्ङित्वाद् गुण इति नास्ति क० पु० ।

३७१. सुनोतेः स्यसनोः [८ । ३ । ११७]

स्ये सनि च परे सुञः षो न स्यात्। विसोष्यति। मतभेदे वेट्। डुमिञ् प्रक्षेपणे। "मीनातिमिनोति" (६ । १ । ५०) इत्यात्त्वम्। अमासीत्। अमास्त। ममौ। मिम्यतुः। चिञ् चयने।। अचैषीत्। अचेष्ट।

३७२. विभाषा चेः [७ । ३ । ५८]

अभ्यासात् परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात् सनि लिटि च। प्रणिचिकाय। चिचाय। चिक्ये। चिच्ये। चेषीष्ट। स्तृञ् आच्छादने।

३७३. ऋतश्च संयोगादेः [७ । २ । ४३]

ऋदन्तात् संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड् वा स्यात्तङि। अस्तरिष्ट। अस्तृत। स्तरिषीष्ट। स्तृषीष्ट। वृञ् वरणे। अवारीत्।

सुनोते। विसोष्यतीति। "उपसर्गात्" (७ । ३ । ५७) इति प्राप्तं षत्वं निषिध्यते मतान्तरे सेडिति। तेन विसविष्यति। विसविष्यते। विसोष्यते इत्याद्यपि भवति। 'रुद्रुसुधातूना लिट विनेड् वेति" केचित् इत्युक्तेरिति भाव। डुमिञ्। डुइत्। "ड्वित क्त्रि" (३ । ३ । ८८) मिनोति। मिनुते। मिनुयात्। मिन्वीत। मिनोतु। मिनुताम्। अमिनोत्। अमिनु। अमासीत् इति। "यमरम" (७ । २ । ७३) इतीट्सकौ। अमासिष्टाम्। अमास्तेति। आत्मनेपदेति। अमासाताम्। ममाविति। प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरात्वम्। तस्यानैमित्तिकत्वात् "द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५९) इति न स्थानिवत्त्वम्। मिम्यतुरिति। एज्निमित्तत्वाभावान्नात्त्वम्। "एरनेकाचो" (६ । ४ । ८२) इति यण्। ममिथ। ममाथ। मिम्यिव। मिम्ये। मिम्याते। मिम्यिरे। माता। मीयात्। मासीष्ट। मास्यति। चिञ्। चिनोति। चिनुते। अचैषीत्। अचेष्ट ॥ ३७१ ॥

विभाषा। प्रणिचिकायेति। वृद्ध्यायादेशौ। 'नेर्गद" (८ । ४ । ४५) इति ण। चिचयिथ। चिचेथ। चिकेथ। चिच्यिव। चेता। चीयात्। चेषीष्ट। चेष्यते। स्तृञ्। स्तृणोति। स्तृणुते। स्तृणुयात्। स्तृण्वीत। स्तृणातु। स्तृणवानि। स्तृणुताम्। स्तृणवै ॥ ३७२ ॥

ऋतश्च। अप्राप्तविभाषेयम्। तङीति। एतच्च सिच एव विशेषणम्। न लिङ असम्भवात्। न चैव तस्य परस्मैपदे प्रसङ्गः। वलादेरित्यधिकारात्। अस्तृतेति। इडभावे "उश्च" (१ । २ । १२) इति कित्त्वाद् गुणाभावे 'ह्रस्वादङ्गात्" (८ । २ । २७) इति सिचो लोप। अस्तरिषाताम्। अस्तरिष्टेति। अस्तृताम्।

३७४. लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु [७ । २ ४२]

वृङ्वृञोर्ऋतश्च परयोर्लिङ्सिचोरिड् वा स्यात्तङि। "वृतो वा" (७ । २ । ३८) इति वा दीर्घः। अवरिष्ट। अवरीष्ट। अवृत। तासौ सेट्कत्वात् थलीट्। ववरिथ। क्रादित्वान्नेट्। ववृव। "न लिङि" (७।२।३९) वरिषीष्ट। वृषीष्ट। धूञ् कम्पने। अधावीत्। अधविष्ट। अधोष्ट। हि गतौ वृद्धौ च

तस्तार। "ऋतश्च सयोगादेर्गुण" (७।४।१०) इति गुण। तस्तरतु। तस्तर्थ। "अचस्तास्वत्" (७।२।६१) इति इतीण्निषेध। तस्तरिव। क्रादिनियमादिट्। तस्तरे। तस्तरिषे। तस्तरिढ्वे। तस्तरिध्वे। तस्तरिवहे। स्तर्ता। "गुणोऽर्त्तिसयोगाद्यो" (७।४।२९) इति गुण। स्तर्यात्। स्तरिषीष्टेति। "ऋतश्च सयोगादे" (७।२।४३) इति वेट्। स्तृषीष्टेति। इडभावे "उश्च" (१।२।१२) इति कित्त्वान्न गुण। "ऋद्धनो स्ये" (७।२।७०) इतीट्। स्तरिष्यति। स्तरिष्यते। वृञ्[१]। इतो द्वौ सेटौ। वृणोति। वृणुते। अवारीदिति। सिचि वृद्धि। "इट ईटि" ८।२।२८) इति सिचो लोप। अवारिष्टाम्। "सिचि च परस्मैपदेषु" (७।२।४०) इति निषेधात् "वृतो वा" (७।२।३८) इति न दीर्घ। अवृतेति। इडभावे "उश्च" (१।२।१३) इति कित्त्वान्न गुण। "ह्रस्वादङ्गात्" (८।२।२७) इति सिचो लोप। अवरिषाताम्। अवरीषाताम्। अवृषाताम्। ध्वमीडभावे नित्य ढत्वम्। अवृढ्वम्। इट्पक्षे तु 'विभाषेट" (८।३।७९) इति वा। अवरिध्वम्। "वृतो वा" (७।३।३८) इति दीर्घपक्षे अवरीढ्वम्। अवरीध्वमिति पञ्च रूपाणि। ववार। वव्रतु। वव्रु।

ननु क्रादिनियमात् कथ ववरिथेति इट्? तत्राह—सेटकत्वात्थलीट्। क्रादित्वादेव सिद्धे "बभूवाततन्थजगृम्भववर्थ" इति निगमे (७।२।६४) इति वृञस्थलीडभावनिपातन नियमार्थम्। छन्दस्येव ववर्थेतीडभाव साधुस्तेन भाषाया वृञस्थलीडस्त्येवेति भाव। ववरिथेति। अलिटीत्युक्तेरिटो न दीर्घ। ववृव। ववृम। वव्रे। ववृषे। ववृवहे। वरिता। वरीता। रिङादेश व्रियात्॥ ३७३॥

न लिङि। वृत इटो लिङि न दीर्घ। वरिष्यति। वरीष्यति। धूञ्। अमु ह्रस्वान्तमपि पठन्ति। तथा च कविरहस्ये—

'धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोक चूत धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम्।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून् यत्कानने धवति चम्पकमञ्जरीश्च" ॥१॥ इति।

**३७५		हिनुमीना [८ । ४ । १५]**

उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य हिनुमीना एतयोर्नस्य णः स्यात्। प्रहिणोति।

**३७६.		हेरचङि [७ । ३ । ५६]**

अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चङि। जिघाय। अचङि किम्? अजीहयत्। जिघ्यतुः।

**३७७.		धिन्विकृण्व्योर च [३ । १ । ८०]**

आभ्यामुप्रत्ययः स्यादकारोऽन्तादेशश्च कर्तरि सार्वधातुके। उप्रत्ययस्याशित्त्वादतो लोपः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः। कृणोति।

धूनोति। धूनुते। अधावीदिति। दीर्घान्तस्य "स्तुसुधूञ्भ्य परस्मैपदेषु" (७।२।७२) इति नित्यमिट्। ह्रस्वान्तस्य त्वनिट्त्वादधौषीत्। अधौषिष्टामिति विशेष। अधविष्ट। अधोष्टेति। "स्वरत्यादिना" (७।२।४४) वेट्। दुधाव। दुधुवतु। दुधविथ। दुधोथ। अत्र "परत्वादिड् वा" इति वादिना द्वयोरपि तुल्य रूपम्। ये तु क्रादिनियमान्नित्यमिटमाहु। तेषा ह्रस्वान्ते द्वैरूप्यमेव भारद्वाजनियमात्। दुधुवे। धोता। धविता। धूयात्। ,धोषीष्ट। धविषीष्ट। इतश्चत्वार परस्मैपदिन। आद्योऽनिट्॥ ३७४॥

हिनुमीना। हि गतौ। स्वादि। मोञ् हिंसायाम्। क्र्यादि। रूपानुकरणार्थमविभक्तिको निर्देश। यद्येवम्, प्रहिणुत इत्यादाविव स्यात्, न प्रहिणोतोत्यत्र नैष दोष। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् विकृतेऽपि भविष्यति। अहैषीत्॥ ३७५॥

हेरचङि। निघायेति। "कुहोश्चु"। "अभ्यासे चर्च"। वृद्धयायै। जिघ्यतु। जिघयिथ। जिघेथ। अचङोति किम्? अजोहयत्। [1](हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्य ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वात्। ज्ञापनाया तु) हेश्चङोऽन्यत्र णयधिकस्यापि ग्रहण भवतीति। तेन जिघापयिषति[2] इत्यत्रापि सिद्धम्। हाता। होयात्। हेष्यति। कृवि। इत आगणान्ता सेट॥ ३७६॥

धिन्विकृव्योर च। धिविकृण्व्योरित्येव वाच्ये नुमनुषक्तयोर्ग्रहण नुम औपदेशिकत्वज्ञापनार्थमित्यन्ये। अत्र सौत्रक्रमानुरोधात् पूर्वमकारोऽन्तादेशार्थस्तत उप्रत्यय इति व्याख्येयम्। पूर्वमुप्रत्यये ततो लोपो न स्यात्। आर्धधातुकोपदेशे यच्चकारात तस्यातो लोप इति स्थिते। उप्रत्ययस्येति अशित्वादार्धधातुकत्व तेनातो

---

१ हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्य ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वात् ज्ञापनाया तु इति पाठो नास्ति ख० पु०।

२. जिघापयिषतीति क० पु०।

अकृण्वीत् । चकृण्व । कृण्विता । कृण्व्यात् । धिवि प्रीणने । धिनोति । अधिन्वीत् । दम्भु दम्भने । "श्रन्थिग्रन्थिदम्भिभ्यः परो लिपित् किद् वक्तव्यः" (वा०) । "असिद्धवदत्राभात्" (६ । ४ । २२) इति नलोपस्यासिद्धत्वादेत्त्वाप्राप्तौ "किति लिटि दम्भ एत्त्व वक्तव्यम्" । देभतुः । देभुः । ददम्भिथ । केषांचिन्मते ददम्भतुः । ददम्भुः । श्रन्थग्रन्थदम्भां थलि लोपैत्वे वेति केचित् । देभिथ । दम्भ्यात् । अशूङ् व्याप्तौ । अश्नुते । सयोगपूर्वत्वादुलोपो न । अश्नुवहे । आशिष्ट । आष्ट । आक्षाताम् । अत आदेः ।

लोप इत्यर्थः । यद्यप्यङ्क्तित्युप्रत्ययस्य गुणे कृते 'अतो गुणे" इति पररूपेणापि सिद्धम् । तथापि ङ्कित्यतोर[1] लोपस्योपयोगो ज्ञेय । ननु यद्ययमशित्ततो ङिदपि न स्यात् । ततश्च "पुगन्त" (७ । ३ । ८६) इति गुणेन भाव्यम्, अत आह—अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वादिति । "अच परस्मिन्" (१ । १ । ५७) इत्यनेन । तदर्थमेव चाकारो विधीयते । अन्यथा प्रक्रियालाघवाय लोप एव विधीयेत । कृणोतीति । 'ऋवर्णान्नस्य णत्व वाच्यम्" (वा०) इति णत्वम् ।

कृणोतीति । "ऋवर्णान्नस्य णत्व वाच्यम्" (वा०) इति णत्वम् । कृणुत[1] कृण्वन्ति । कृणुयात् । कृणोतु । अकृणोत् । कृञ् हिसायामित्यपर पठ्यते । तस्याप्येतान्येव सार्वधातुके रूपाणि । आर्धधातुके तु करोतिवन्नेयानि । धिवि । धिनोतीति । इदित्वान्नुम् । वकारस्याकार । एतौ च धिन्वकृण्वी भ्वादौ पठ्येते । स्वादावप्यनयो पाठ केचिदाहु । तन्मताश्रयेणेह चार्थौ दर्शितौ । स्वादिपाठे त्वनयो प्रयोजन चिन्त्यम् । दम्भु । दम्भे लोकरञ्जनार्थमेव कर्मानुष्ठानम् । दभ्नोतीति । "अनिदिताम्" (६ । ४ । २४) दम्भुत उवङ् । दम्भुवन्तोति । सयोगपूर्वत्वान्न उलोप दभ्नुयात् । दम्नोतु । सयोगपूर्वत्वान्न हेर्लुक् । दभ्नुहि । दभ्नवानि । अदभ्नोत् अदम्भीत् । ददम्भ । श्रन्थीत्यादि । श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे । सयोगान्तत्वादप्राप्तौ वचनम् । कित्वान्नलोप । एत्वाप्राप्ताविति । "अत एकहल्मध्ये" (६ । ४ । १२०) इति विहितस्यैत्त्वस्य सयुक्तहल्मध्यस्थत्वेनाप्राप्तौ सत्यामुच्यते इत्यर्थं । एत्त्व वाच्यमिति । अभ्यासलोपस्याप्युपलक्षणम् । यद्यप्यस्मिन्नप्येत्त्वे नलोपोऽसिद्ध एव । तथापि आरम्भसामर्थ्यात् सयुक्तहल्मध्यस्थस्यापि भविष्यति । ददम्भिथेति । "अपित् किद् वक्तव्य" इति वचनात् कित्वान्नलोप । किति लिटीति वचनान्नैत्त्वमिति भाव ।

---

१ अतो लोपस्येत्यारभ्य—आहेत्यन्तो नास्ति ( ) रेखाङ्कितो भाग ख० पु० ।

१ कृणुत । कृण्वन्तीति नास्ति क० पु० ।

३७८. अश्नोतेश्च [७ । ४ । ७२]

दीर्घादभ्यासावर्णात् परस्याश्नुतेर्नुडागमः स्यात् लिटि । आनशे ।

इति स्वादिप्रक्रिया

केचित्तु श्रन्थि ग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीना वेति वार्तिक पठन्त कित्त्व विकल्पयन्ति, तन्मतेनाह—केषाचिन्मते ददम्भतुरिति । कित्त्वाभावपक्षे नलोप एत्त्व च नास्तीत्यर्थ । लिडपित् किदिति न्यासादिमतमुदाहृत्य पितोऽपि लिट कित्त्वमेतदिति सुधाकरादिमतमुपदर्शयति श्रन्थेत्यादिना । अत्र पक्षे थलोत्युपलक्षणम् पिन्मात्रस्य । तेन तिप्मिपोरप्युदाहार्यम् । हरदत्तस्तु किमद पिदर्थमुतापिदर्थं (मुतापि चेति[1] सदिह्यार्थं सतत्त्व देवा ज्ञातुमर्हन्तीत्याह) । दम्भिता । दम्भ्यादिति । कित्त्वान्नलोप । अशू । आत्मनेपदी वेट्क । अश्नुतेति । ङित्त्वान्न गुण । सयोगपूर्वत्वान्न यण् । "उवड् । 'शात्" (८ । ४ । ४४) इति श्चुत्वनिषेध । अश्नुवति । "आत्मेनपदेष्वनत " (७ । १ । ५) इत्यद्भाव । अश्नुवते । सयोगपूर्वत्वादुलोपो नेति । "लोपश्चास्यान्यतरस्या म्वो " (६ । ४ । १०७) इति प्राप्त । एतत्तु दभ्नोतावपि समानत्वात्तत्रैव वक्तु युक्तम् । अश्नुवीत । अश्नुवाताम् । अश्नुवै । आश्नुत[2] । आशिष्ट । आष्ट । "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सिज्लोप । 'व्रश्च" (८ । २ । ३६) इति षत्वम् । ष्टुत्वम् । आक्षाताम् । षत्व कत्व क्ष । आक्षत । आशिष्ठा । आष्ठा । आक्षाथाम् । आड्ढ्वम् । आक्षि ॥३७७॥

आनशे इति । द्वित्वे हलादि शेषेऽभ्यासदीर्घ । आनशिषे । आनक्षे । आनशि०वे । आनड्ढ्वे । आनशिवहे । आनश्वहे । केचित् क्रादिनियमान्नित्यमिटमाहु । अशिता । अष्टा । अशिषीष्ट । अक्षीष्ट । अशिष्यते । अक्ष्यते[3] । अशिष्यत् । आक्ष्यत् ॥ ३७८ ॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणि.र्य शेषवशामलो-
त्तस श्री नरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पति ।
तत्सूनो. कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तमगमत् स्वाद्याश्रया प्रक्रिया ॥ १ ॥ इति ।

इति स्वादिगण । स्वादि १२५ । श्री ।

— o: —

1 अचक्षानद्योर्नुमो विकल्प इति क० पु० ।

2 उतापिचेति खल्वदेवा इति क० पु० ।

3 अश्यते इति क० पु० ।

अथ तुदादयः

तुद व्यथने

३७९. तुदादिभ्यः शः [३ । १ । ७७]

तुदादेः शः प्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः । ङित्त्वान्न गुणः । तुदति । तुदते । भ्रस्ज पाके । "ग्रहिज्या" इति संप्रसारणम् । सस्य जश्त्वेन दः । श्चुत्वम् । भृज्जति । "व्रश्च" इति षत्वम् । संयोगादिलोपः । अभ्राक्षीत् । अभ्रष्ट ।

तुद व्यथने । इत परस्मैपदिन पञ्चानिट उभयपदिन । तुदादि । शपैव सिद्धे किं शेनेत्याह–ङित्त्वान्न गुण इति । "सार्वधातुकमपित्" इत्यपित्त्वात् ङित्त्वमस्य भवतीत्यर्थं । प्रयोजनान्तरमप्यस्ति तुदती तुदन्ती स्त्रीकुले वेति "आच्छीनद्योर्नुम्" (७ । १ । ८०) इति नुमो विकल्प । शपि तु "शप्श्यनोर्नित्यम्" (७ । १ । ८१) इति स्यात् । तुदेत् । तुदतु । तुद । तुदताम् । तुदस्व । अतुदत् । अतुदम् । अतौत्सीत् । अतौत्ताम् । अतुत्त । अतुत्साताम् 'लिङि सिचौ" (१ । २ । ११) इति कित्त्वम् । अतुद्ध्वम् । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदिव । तुतुदे[1] । तुतुदिषे । तुतुदिवहे । क्रादिनियमादिट् । तोत्ता । तुद्यात् । तुत्सीष्ट । तोत्स्यति । तोत्स्यते । भ्रस्ज । भ्रस्जो इत्यपपाठ । भृष्ट इत्यत्र "ओदितश्च" (८ । २ । ४५) इति निष्ठानत्वप्रसङ्गात् । सम्प्रसारणम् । शप्रत्ययस्य ङित्त्वात् । सस्य जश्त्वेन द इति । 'झला जश् झशि" (८ । ४ । ५३) इत्यनेन । श्चुत्वमिति । "स्तो श्चुना श्चु" (८ । ४ । ४०) इत्यनेन । दस्य ज इत्यर्थं । श्चुत्व प्रति जश्त्वस्यासिद्धत्व तु न भवति । 'न मु ने" (८ । २ । ३) इत्यत्र नेति योगविभागादिति भाव । यद्वा जश्त्वस्यासिद्धत्वादादौ शस्य श्चुत्व झकार । तस्य जश्त्वेन जकारो भविष्यति । अत्र पक्षे एव योज्यम् । सस्य जश्त्वे कृते दो भवति इति यदुच्यते तन्न । अत्र हेतुमाह—श्चुत्वमिति । जश्त्वस्यासिद्धत्वादादौ श्चुत्वमेव भवति । ततो जश्त्वमित्यर्थं । भृज्जते । भृज्जेत् । भृज्जतु । भृज्जताम् । अभृज्जत् । अभृज्जत । "व्रश्च" (८ । २ । ३६) इति षत्वम् । संयोगादिलोप । अत्र षत्वस्यासिद्धत्वादादौ "स्को" (८ । २ । २९) इति सलोप तत षत्वमिति क्रमो ज्ञेय । अभ्राक्षीदिति । लुङ् सिच इट् । "वदव्रज" (७ । २ । ३) इति वृद्धि । "षढोः क सि" (८ । २ । ४१) षत्वम् । क्ष । अभ्राष्टाम् । अभ्राक्षु । अभ्रष्टेति । तशब्दे "झलो झलि" इति सिचो लोपे संयोगादिलोपे षत्व ष्टुत्वम् । अभ्रक्षाताम् । अभ्रड्ढ्वम् । अत्र पक्षे वक्ष्यमाणो रमागमोऽपि

---

१. तु तुदे इति नास्ति क० पु० ।

३८०. भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् [६ । ४ । ४७]

भ्रस्जो रेफस्य उपधायाः सकारस्य च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके। "मिदचोऽन्त्यात् परः" (१ । १ । ४७)। रोपधयोः स्थाने विहितत्वात् तयोर्निवृत्तिः। अभार्क्षीत्। क्ङिति तु संप्रसारणं बाधकम्। अभ्यासस्य संप्रसारणम्। उरत्। बभर्ज। बभ्रज्ज। संयोगात्परस्य लिटोऽकित्त्वादतुसादौ न सम्प्रसारणम्। बभर्जतुः। बभ्रज्जतुः। बभर्जे। बभ्रज्जे। भर्ष्टा। भ्रष्टा। भृज्यात्। मुच्लृ मोक्षणे।

द्रष्टव्य। तेनाभ्राक्षीत्। अभ्राष्टाम्। अभर्ष्ट[1]। अभार्क्षातामित्याद्यूह्यम्। अत्रोदाहरण तु आचार्याणा वैचित्र्यार्थम्॥ ३७९॥

भ्रस्जो। भ्रस्ज इति सबन्धे षष्ठी। रोपधयोरिति तु स्थानषष्ठीत्याह—भ्रस्जेरित्यादि। स्थाने इति। ननु रोपधे द्वौ स्थानिनौ तद्भेदादादेशावपि द्वौ स्याताम् चलीक्लृप्यते इति लत्ववत्। अथाप्युणादेय गतसख्या विवक्ष्येत। तथापि अशक्य भिन्नदेशयोर्द्वयोरेक कर्तुमत आह—रमागम इति। नायमादेशो मित्करणसामर्थ्यादिति भाव। नन्वागमोऽपि द्वयोर्भिन्नदेशयोरेक कर्तुं न शक्यते इत्यत आह—'मिदचोऽन्त्यात्पर" (१ । १ । ४७) इति। भ्रस्ज एवायमागम स च तस्यान्तादच पर क्रियते इत्यर्थ। यद्येव रोपधयो श्रवण प्रसज्येत तत्राह—रोपधयोरित्यादि। अय भाव मित्त्वसामर्थ्यादन्त्यादच परस्ताद् भवति। स्थानषष्ठीनिर्देशसामर्थ्याच्च देशान्तरे प्रयुज्यमानेऽपि रोपधे निवर्तयति। स्थान इ प्रसङ्ग। रोपधयो प्रसङ्गे रम् प्रयुज्यते। रोपधे न प्रयोक्तव्ये इत्यर्थात्। ननु रमोऽवकाश भ्रष्टा। भर्ष्टा। भर्ष्टुमिति। सप्रसारणस्य तु भृज्जतीति। भृज्ज्यात्। भृज्ज्यते। बरीभृज्यते इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाद रम् प्राप्नोति तत्राह—क्ङिति त्विति। पूर्वविप्रतिषेधादिति भाव। अभ्यासस्य सप्रसारणमिति। लिटि द्वित्वे कृते हलादि शेष बाधित्वा बलीयस्त्वात् पूर्वं सप्रसारणम्। तत उरदत्वे रपरत्वे हलादि शेषेऽभ्यासे जश्त्वे रमित्यर्थ। बभ्रज्जेति। रमोऽभावे। ननक्त क्ङिति सप्रसारण बाधकमिति तत्कथमतुसादौ रम् स्यादत आह—सयोगादित्या द। सयोगात्परस्य लिटो वा कित्त्वमिति मते तु सप्रसारणे कृते बभृज्जतु। बभृज्जे। इत्याद्यपीत्याहु। थलि "ऋतोभारद्वाजस्य" (७ । २ । ६२) इति वेट्। बभर्ष्ठ। बभृष्ट। बभ्रष्ट। बभर्ज्जिथ। बभ्रज्जिथ। क्रादिनियमानित्यमिट्। बभ्रज्जिव। बभ्रज्जिम। भृज्यात्। भ्रक्षीष्ट। भर्क्षीष्ट। भ्रक्ष्यति। भर्क्ष्यति। भ्रक्ष्यते। भक्ष्यते। मुच्लृ॥ ३८०॥

---

१. अभर्ष्टेति नास्ति क० पु०।

३८१. श मुचादीनाम् [७ । १ । ५९]

मुच् लुप् विद् लिप सिच् कृत् पिश् खिद् एषां नुमागमः स्यात् शे परे। मुञ्चति। लृदित्त्वादङ्। अमुचत्। अमुक्त। लिप उपदेहे। लिम्पति। "लिपिसिचि" (३ । १ ।५३) इत्यङ्। अलिपत। "आत्मनेपदेष्वन्यतर-स्याम्" (३ । १ । ५४) अलिपत। अलिपेताम्। अलिप्त। अलिप्साताम्। षिच क्षरणे। निषिञ्चति। अभिषिञ्चति। न्यसिञ्चत्। न्यसिचत्। न्यषिचत। न्यषिक्त। निषषे च। कृती छेदने। कृन्तति। "सेऽसिचि कृत" (७ । २ । ५७) इति वेट्। कर्तिष्यति। कर्त्स्यति। षू प्रेरणे। विषुवति। व्यषावीत्। ओव्रश्चू छेदने। "ग्रहिज्या" (६ । १ । १६) वृश्चति। अव्रश्चीत्। अव्राक्षीत्। अभ्यासरेफस्य ऋत्वम्। उरत्। अत्वस्य स्थानि-वत्त्वात् "न सम्प्रसारणे" (६ । १ । ३७) इति वस्योत्त्वं न। वव्रश्च। वव्रश्चतुः।

शे मुचादोनाम्। लुप्लृ छेदने। विद्लृ लाभे। लिप उपदेहे। षिच क्षरणे। कृती छेदने। पिश अवयवे। खिद परितापे। मुञ्चतीति। नुम्विधानसामर्थ्यात् "अनिदिताम्" (६ । ४ । २४) इति नलोपाभाव। अनुस्वारपरसवर्णौ। मुञ्चेत्। मुञ्चेत। मुञ्चतु। मुञ्चताम्। अमुञ्चत्। अमुञ्चत। लृदित्त्वादङ् इति। "पुषादि" (३ । १ । ५५) इत्यनेन। अमुचदिति। अङो ङित्त्वान्न गुण। अमुक्तेति। "झलो झलि" (८ । २ । २६) इति सिचो लोप। चो कु। अमुक्षाताम्। अमुग्ध्वम्। मुमोच। मोक्ता। मोक्ता। मुच्यात्। मुक्षीष्ट। मोक्ष्यति। मोक्ष्यते। लिप उपदेहो वृद्धि। लिम्पतीति। शे नुम्। लिम्पते। अलिप्तेति। "झलो झलि" (८ । २ ।२६) इति सिचो लोप। लिलिपे। लेप्ता। लिप्यात्। लिप्सीष्ट। लेप्स्यति। षिच्। क्वचि-दस्येरित्पाठ' प्रामादिक। प्रयोजनाभावात्। निषिञ्चतीति। "धात्वादे ष स" (६ । १ । ६४) "उपसर्गाद" (८ । ३ । ६५) इति षत्वम्। सिञ्चते। व्यसिचदिति। "लिपिसिचिह्वश्च" (३ । १ । ५३) इत्यङ्। "प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि" (८ । ३ । ६३) इति ष। न्यषिचतेति। "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" (३ । १ । ५४) इत्यङ् वा। न्यषिक्तेति। "झलो झलि" (८ । २ । २६) सिचो लोप। न्यषिक्षा-ताम्। सिषेच। सिषिचे। सेक्ता। सिच्यात्। सिक्षीष्ट। कृती। इत एकविंशतिर्णू-पर्यन्ता. परस्मैपदिन। तृम्यन्ता' सप्तसेट। कृन्तेत्। कृन्ततु। अकृन्तत्। अकर्तीत्। चकर्त। कर्तिता। कृत्यात्। षू। विषवतीत्यादि। उवङ्। "उपसर्गादि"

ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । "छे च" (६ । १ । ७३) इति तुक् । ऋच्छति । अनृच्छ इत्युक्तेर्नाम् । "तस्मान्नुट्" (७ । ४ । ७१) इति नुट् । आनर्छ । "ऋच्छत्यृताम्" (७ । ४ । ११) आनर्छतुः । तुक्संयोगान्नोपधागुणः । ऋच्छिता । कॄ विक्षेपे । "ॠत इद्धातोः" (७ । १ । १००) किरति । व्यकारीत् । चकरतुः । करिता । करीता ।

(८ । ३ । ६५) इति षत्वम् । व्यसावीदिति । सिचि वृद्धि । आवादेश । "प्राक्सिता-दड्व्यवायेऽपि" (८ । ३ । ६३) इति षत्वम् । सुषाव । सुषविथ । सविता । सूयात् । सविष्यति । ओव्रश्चू । ओदित्त्व निष्ठानत्वार्थम् । वृक्ण इति । "ग्रहिज्या" (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम् इति शेष । वृश्चताति । सम्प्रसारणे पूर्वरूपम् अव्रश्चीत् अव्राक्षीत् इति । ऊदित्त्वादिड् वा । इट्पक्षे "इट ईटि" (८ । २।२८) इति सिचो लोप । "नेटि" (७ २ । ४) इति न वृद्धि । अव्रश्चिष्टाम् । इडभावे हलन्तलक्षणा वृद्धि । "स्को" (८ । २ । २) इति सलोप । "व्रश्चादि" (८ । २ । ३६) षत्वम् । "षढो क सि" (८ । २ । ४१) षत्वम् । क्ष । अव्राष्टाम् । अव्राक्षु । ननु वव्रश्चेत्यत्र परत्वा-द्धलादिशेषे कृते वकारस्य सम्प्रसारण प्राप्नोतीत्यत आह—अभ्यासरेफस्य ऋत्व-मिति । उभयेषा ग्रहणसामर्थ्याद्धलादि शेषात्प्रागेव सम्प्रसारण भवदन्त्यस्य यणो रेफस्य तावद् भवति । तत्र कृते "न सम्प्रसारणे" (६ । १ ।३७) इति निषेधात् । वस्य न भवतीत्यर्थं । यद्येवमभ्यासेऽकारो न श्रूयेत तत्राह-उरदिति । तस्य रपरत्वे कृते हलादि शेष । यद्येवमकारस्यासम्प्रसारणत्वाद् "न सम्प्रसारणे"(६।१।३७) इति निषेधो न प्राप्नोति । अल्विधित्वाच्च न स्थानिवद्भाव इत्यत आह—अत्त्वस्येत्यादि । स्थानिवत्त्वादिति । "अच परस्मिन्" (१ । १ । ५७) इत्यनेन । तद्धि अल्विध्यर्थमिति स्थितम् । आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकार इत्याश्रयणाद् अङ्गाक्षिप्ते प्रत्यये विधानादत्त्व परनिमित्त भवतीति भाव । वव्रश्चतुरिति । सयोगात्परस्य लिटोऽ-कित्त्वान्न सम्प्रसारणम् । सयोगाल्लिट कित्त्वपक्षेऽपि प्रच्छभ्रस्जव्रश्चा लिटि न सम्प्रसारणमिष्यते इत्याहु । वव्रश्चिथ । वव्रष्ठ । केचित् क्रादिनियमान्नित्यमिट-माहु । व्रश्चिता । व्रष्टा । वृश्च्यात् । व्रश्चिष्यति । व्रक्ष्यति । ऋच्छ । ऋच्छतीति । तुक् । 'स्तो श्चुना श्चु " (८।४ ।४०) इति श्चुत्त्वम् । ऋच्छेत् । ऋच्छतु । आर्च्छत् । आर्च्छीत् । "इजादे "[1] (३ । १ । ३६) इत्याममाशङ्क्याह—अनृच्छ इत्युक्तेर्नाम । इति । "तस्मान्नुड्" (७ । ४ । ७१) इति नुडिति । द्विहल्ग्रहण तत्रानेकहलुपलक्ष-णार्थम् इति भाव । आनर्च्छेति । गुरूपधत्वाद् गुणप्राप्तिमाशङ्क्याह—ऋच्छत्यृता-मिति । वृद्ध्यविषयत्वाण्णल्यपि गुण इत्यर्थं । एतच्च आनर्च्छतुरित्यादावपि सबध्यते । ऋच्छ्यात् । ऋच्छिष्यति । आर्च्छिष्यत् । कॄ । किरतीति गुणविषयत्वा-दित्वे रपरत्वम् । अकारीत् । अकारिष्टाम् । चकरतुरिति । "ऋच्छत्यृताम्" (७ । ४। ११) इति गुण । णलि तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेव । कृतेऽपि वा गुणे "अत

१. इजादित्वामुमामिति क० पु० ।

३८२. किरतौ लवने [६ । १ । १४०]

उपात् परस्य किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्किरति ।

३८३. अडभ्यासव्यवायेऽपि [६ । १ । १३६]

अड्व्यवायेऽभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व एव स्यात् । उपास्किरत् । उपचस्कार ।

उपधाया" (७ । २ । ११६) इति वृद्धि । चकरिथ । करोता । "वॄतो वा" (७ । २ । ३८) इति इटो न दीर्घ । 'हलि च" (८ । २ । ७७) इति दीर्घ । कीर्यात् । करिष्यति । करीष्यति ॥ ३८१ ॥

किरतौ । उपादिति पञ्चम्या किरताविति सप्तम्या षष्ठी प्रकल्पते इत्याह—किरतेरिति । श्तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थ । उपचाकर्त्तीति'[1] । छेदेऽर्थे इति । विषयसप्तमी । उपस्किरतीति । लवनानुबन्धिन[2] विक्षेप करोतीत्यर्थ । णमुलप्यत्र वक्तव्य । उपस्कार भद्रका लुनन्ति विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थ । आभीक्ष्ण्याद्यदेर्णमुलर्थस्याभावाद् वचनम् ॥ ३८२ ॥

अडभ्यासेति । ननु धातूपसर्गयो कार्यमन्तरङ्गमित्यादौ सुट् भविष्यति तत्र कृतेऽडभ्यासयो[3] सिद्धमिष्टम् । अत्राहु । सुटष्टित्वादेव कात्पूर्वत्वे लब्धेऽपि कात्पूर्वग्रहण सुटोऽभक्तत्वज्ञापनार्थम् । टकारस्तु सुट्स्तुस्वञ्जामिति विशेषणार्थ । अत्र पक्षे सुटि कृते ततो भवन्तौ अडभ्यासौ सुट परौ स्याताम् । सुटो धात्वनवयवत्वात् । अस्मिस्तु सूत्रे सत्यस्मादेव वचनात् कृतयोरडभ्यासयोस्तद्व्यवायेऽपि[4] सुट् कात्पूर्व इति सिद्धमिष्टम् । नन्वस्मादेव वचनात् कृतयोरडभ्यासयोस्तदव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्वोऽस्तु । यस्तु सकृ इत्यस्यामवस्थाया सुट्कात्पूर्व इत्यनेन प्राप्नोति स केन वार्यताम् ? सति तु तस्मिन् सकारात्परावडभ्यासौ श्रूयेयाताम् इत्याशङ्क्याह—कात्पूर्व एव स्यादिति । नाप्राप्ते तस्मिन्न स्यारम्भात् तस्यानेन बाध इत्यर्थ फलितो नियमोऽनेन दर्शितो न पुनर्नियमार्थमेतद् विध्यर्थत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ ३८३ ॥

---

१. उपाच्चा कृत्ति छेदेऽर्थे इति क० पु० ।

२. वचनानुवेधनमिति ख० पु० ।

३ ततोऽनवन्तो वडभ्यासाविति क० पु० ।

४. तद्व्यवाये इत्येव क० पु० ।

३८४. हिंसाया प्रतेश्च [६ । १ । ४१]

उपात् प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम्। उपस्किरति। प्रतिस्किरति। गॄ निगरणे।

३८५. अचि विभाषा [८ । २ । २१]

गॄ इत्यस्यरो लत्व वा स्यादजादौ परे। गिरति। गिलति। तृम्प तृप्तौ। "अनिदिताम्" (६ । ४ । ५४) इति नलोपः। "तृम्पतुम्यतृम्फतृफ-

---

हिंसायामिति। चकारेणोप समुच्चीयते इत्याह—उपात् प्रतेश्चेति। एव तु प्रतेरुपाच्चेति युक्त पठितुम्। फलतस्तु भेदो नास्तीत्येवमुक्तम्। हिंसायामिति। अत्रापि विषये इत्यर्थं। उपस्किरतीति। तथा विक्षिपति यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थं। प्रतिस्किरतीति। परिनिविभ्य एव सुट षत्वम् न प्रते। गॄ॥ ३८४॥

अचि विभाषेति। 'धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानाद्" (प०) आक्षिप्तप्रत्ययोऽचा' विशेष्यते ततश्च तदादिविधिर्भवतीत्याह—अजादौ परे इति। व्यवस्थितविकल्पश्चायम्। गल इति कण्ठे नित्यम् विषे तु गर इति। इह तु निगार्यते, निगाल्यते इति। अन्तभूताजपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् पूर्व लत्व तथा णिलोप। यद्वा कृतेऽपि णिलोपे प्रत्ययलक्षणेन लत्व भविष्यति। 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्" (प०) इति तु नास्ति। वर्णस्याप्राधान्यात्। स्थानिवद्भावेन वा लत्व भविष्यति। "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" (वा०) इति तु नास्ति, 'तस्य दोष सयोगादिलोपलत्वणत्वेषु" (वा०) इत्यपवादस्मरणात्। अगारीत्। अगालीत्। अगारिष्टाम्। अगालिष्टाम् 'सिचि च परस्मैपदेषु" (७।२।४०) इति निषेधादिटो न दीर्घ। जगार। जगाल। जगरतु। जगलतु। जगरिथ। जगलिथ। गरिता। गरीता। 'वॄतो वा" (७ । २ । ३८) इति दीर्घ। गलिता। गलीता। गीर्यात्। गरिष्यति। गरीष्यति। गलिस्यति। गलीष्यति। अय शब्दार्थं। क्र्यादौ गृणातीति। ज्ञानार्थश्चुरादावात्मनेपदी। गारयतीति। गरतीति शपि भ्वादौ ह्रस्वान्त। तृम्प। तृम्प तम्पेति। तृप तृम्प तृफ तृम्फ तृप्तौ। तुप तुम्प, दृफ दृम्फ उत्क्लेशे। गुफ गुम्फ ग्रन्थे। उभ उम्भ पूरणे। शुभ शुम्भ शोभार्थौ। एषु नुमनुषक्ता पठ्यन्ते तेषामिह नुम् विधीयते। सानुषङ्गोपदेशस्तु आर्धधातुके तृम्पितेत्याद्यर्थ। अथ निरनुषङ्गाणामेव कि नुम् न' विधीयते। एवमपि सानुषङ्गाणा न लोपेन द्वैरूप्य सिद्ध्यति। सत्यम्। अपूर्वविधे प्रतिप्रसवो बलीयान्। एतच्च "अइउण्" इत्याकरे स्थितम्। यद्यपि पकारान्तौ तृपतृम्पौ धातुपाठे न पठ्येते तथापि कैश्चित् पठितावितीहोपात्तौ। ननु नुमषक्ताना स्वत सिद्धत्वात् कि नुम्विधानेन ? न। औपदेशिकस्य "अनिदिताम्" (६ । ४ । २४) इति लोपे श्रवणार्थं नुम्, अथ तस्यापि शनिमित्तो लोप कि न स्यात् अत आह—विधानसाम-

गुम्फतुम्भशुम्भां शे वा नुम्वाच्यः' (वा०) नुम्विधिसामर्थ्याल्लोपो न। तृम्पति। अतृम्पीत्। स्पृश संस्पर्शने। अस्प्राक्षीत्। अस्पार्क्षीत्। अस्पृक्षत्। चृती ग्रन्थे हिंसायां च। "सेऽसिचि" (७। २। ५७) इति वेट्। चर्तिष्यति। चर्त्स्यति। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। "ग्रहिज्या" (६। १। १६) इति सम्प्रसारणम्। पृच्छति। अप्राक्षीत्। पप्रच्छ। पप्रच्छतुः।

थ्यन्नलोपो नेति। एतत्तु परिहारसौकर्यादुक्तम्। वस्तुतस्तु "चिणो लुग्" न्यायेन नलोपे कर्तव्ये पूर्वं नलोपस्य "असिद्धवदत्राभात्" (६। ४। २२) इत्यसिद्धत्वात् प्रसङ्ग एव नास्ति। तृम्पेत्। तृम्पतु। अतृम्पत्। निरनुषङ्गस्य तु अतर्पीत्। ततर्प। तर्पिता। तृप्यात्। तर्पिष्यति। अतृम्पीत्। ततृम्प। यासुट किस्वान्न लोप। तृप्यात्। तृम्पिष्यति। अथ सेट्। अनिट्कारिकासु तृप्यति दृप्यति इति श्यना निर्देशेन तौदादिकपर्युदासात्। निरनुषङ्गस्य तु तृम्पतीत्यादि। आर्धधातुकेऽपि अतर्पीत्। ततर्प। तृप्यात्। स्पृश। अस्प्राक्षीत्। "स्पृशमृशकृष" (वा०) इति सिच्पक्षेऽनिट्त्वात् "अनुदात्तस्य चर्दु" (६। १। ५६) इतीत्वम्। यणादेशे "वदव्रज" (७। २। ३) इति वृद्धि। "व्रश्च" (८। २। ३६) आदिना षत्वम्। कत्वम्। क्ष। अस्प्राष्टाम्। अस्प्राक्षु। अस्पार्क्षीत् इति। अमभावे वृद्धौ रपरत्वम्। अस्पार्ष्टाम्। अस्पार्क्षु। अस्पृक्षदिति। सिजभावे "शल इगुपधात्" (३। १। ४५) इति क्स। अस्पृक्षाताम्। अस्पृक्षत। पस्पर्श। पस्पृशतु। पस्पर्शिथ। पस्पृशिव। क्रादिनियमादिट्। अम्वा। स्प्रष्टा। स्पर्ष्टा। स्पृश्यात्। स्प्रक्ष्यति। स्पर्क्ष्यति। वृती। सेट्। वृतति। अचर्तीत्। चचर्त। चर्तिता। चृत्यात्। प्रच्छ। इतस्त्रयोऽनिट। पृच्छतीति। "सम्प्रसारणाच्च" (६। १। १०८) इति पूर्वरूपम्। "छे च" (६। १। ७३) इति तुक्। श्चुत्वम्। अप्राच्छीदिति। "वदव्रज" (७। २। ३) इति वृद्धि। "व्रश्च" इति षत्वम्। कत्वषत्वक्षा। "झलो झलि" (८। २। २६) इति सिच्लोप। छत्वम्। अप्राष्टाम्। पप्रच्छतुरिति। सयोगात् परस्य लिटोऽकित्त्वात् न सम्प्रसारणम्। "लिट्यभ्यासस्य" (६।१।१७) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणे उरदत्वे हलादि शेष। पप्रच्छिथ। पप्रष्ठ। पप्रच्छिव। प्रष्टा। पृच्छ्यात्। प्रक्ष्यति। सृज। सृजति। अस्राक्षीदिति। अस्राष्टामिति। "झलो झलि" (८। २। २६) इति लोप। व्रश्चादिषत्वम्। "विभाषा सृजिदृशो" (७। २। ६५) इतोड्विकल्पस्थलीति शेष। ससृजिव। स्रष्टा। सृज्यात्। स्रक्ष्यति। टुमस्जो। टु इत्। मज्जथु। ओदित्त्वात् मग्न इति निष्ठानत्वम्। मज्जतीति। सस्य शत्वम्। जश्त्वम्। "मस्जेरन्त्यात् पूर्वम्"(वा०) सकारात् परो जकारात् पूर्वं इत्यर्थ। किमेव सति सिद्ध्यतीत्यत आह—सयोगादिलोप इति यदि ह्यन्तादच पर स्यात्ततो नस्जानामेका सयोगसज्ञेति पक्षे सस्यासयोगादित्वाल्लोपो न स्यादिति भाव। यदा तु बहूना हलामनन्तराणा मध्ये द्वयोरपि सयोगसज्ञेतिपक्ष, तदा सजयोः सयोग-

सृज विसर्गे। "सृजिदृशोर्झल्यमकिति" (६ । १ । ५८) इत्यम्। अस्राक्षीत्। अस्राष्टाम्। "विभाषा सृजिदृशोः" (७। २। ६५) ससर्जिथ। सस्रष्ठ।

टुमस्जो शुद्धौ। मज्जति। "मस्जिनशोः" (७ । १ । ६०) इति नुम्। "मस्जेरन्त्यात् पूर्वं नुममिच्छन्ति" (वा०) संयोगादिलोपः। चोः कुः। अमाङ्क्षीत्। ममज्जिथ। ममङ्क्थ। विच्छ गतौ। "गुपूधूप" (३।१।२८) इत्यायः। तुग्योगान्न गुणः। विच्छायति। विच्छेरायो वेति केचित्। विच्छति। अविच्छायीत्। अविच्छीत्। मृश आमर्शने। अमार्क्षीत्। अम्राक्षीत्। अमृक्षत्। इषु इच्छायाम्। "इषुगमियमां छः" (७ । ३ । ७७) इच्छति। इयेष। "तीषसह" (७ । २ । ४८) इति वेट्। एषिता। एष्टा। कुट कौटिल्ये। "गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्" (१ । २ । १) ङित्वान्न गुणः। अकुटीत्। अञ्णिति किम्? चुकोट। चुकुटिथ। कुटिता। व्यच व्याजीकरणे। "ग्रहिज्या" (६ । १ । १६) विचति। "व्यचेः कुटादित्वमनसि" (वा०) इति वक्तव्यम्। अविचीत्। विव्याच। विविचतुः।

सञ्ज्ञा तदाश्रयसलोप सिद्ध्यत्येव। अत्र तु पक्षे यद्यप्येतन्न प्रयोजनम्, तथापि मग्न इत्यत्र 'अनिदिताम्" (६ । ४ । २४) इत्यनुषङ्गलोपार्थम् अन्त्यात् पूर्वं नुमेषितव्य। अन्यथा "स्को" (८ । २ । २६) इति सलोपे तस्यासिद्धत्वादनुपधानकार इति लोपो न स्यादिति हृदयम्। अमाङ्क्षीदिति। हलन्तवृद्धि। नुमोऽनुस्वारपरसवर्णौ। षत्वम्। त्त। "झलो झलि" (६। २। २४) अमाङ्क्ताम्। ममज्ज। ममज्जिथ। ममङ्क्थेति। "उपदेशेऽत्वत" (७। २। ६२) इति नेट् थलि। 'ऋतो भारद्वाजस्य" (७। २। ६३) इतीड्विकल्प। ममज्जिव। मङ्क्ता। मज्यात्। मङ्क्ष्यति। विच्छ। विच्छायतीति। विच्छिरय तुदादौ पठ्यते। तत्सामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि[1] शविकरणो न शप्। यथा जुगुप्सते इत्यात्मनेपदम्। तेन विच्छायता। विच्छायन्ती। इति "आच्छीनद्योर्नुम्" (७ । १ । ८०) इति नुम्विकल्पो भवति। अन्ये तु तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययस्यैव विकल्प कल्प्यते। तेन विच्छती विच्छन्तीति नुम्विकल्प सिद्ध्यतीत्याहु। तदिदमुक्तम् विच्छेरायो वेति केचिदिति। सार्वधातुके इति शेष। एव वादिना मते तु आयान्ताद्विच्छे शबेव। अवयवे एव तुदादिपाठस्य चारितार्थ्यात्। तेन विच्छायन्तीति नुम् नित्यमेव भवति। अविच्छादिति। "आयादय आर्धधातुके वा"

---

१. अग्निनिषेध इति क० पु०।

विचिता । असुप्रत्यये तु उरुव्यचाः । त्रुट छेदने । "वा भ्रास" (३ । १ । ७०) इति श्यन् वा । त्रुटयति । त्रुटति । अत्रुटीत् । स्फुर स्फुरणे ।

३८६. स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः [८ । ३ । ७६]

निर्निविभ्यः परयोरनयोः सस्य षो वा स्यात् । निस्फुरति । निष्फुरति । पुस्फोर । एव स्फुल संचये च । णू स्तवने । नुवति । अनुवीत् । नुनाव । मृङ प्राणत्यागे ।

(३ । १ । ३१) इत्यायाभावपक्षे "नेटि" (७ । २ । ४) इति वृद्धयभाव । विच्छायाञ्चकार । विविच्छ । विच्छायिता । विच्छिता । विच्छाय्यात् । विच्छ्यात् । मृश आमर्शने । स्पर्श । मृशति । अम्राक्षीदिति । "स्पृशमृशकृष" (वा०) इति सिच्पक्षे "अनुदात्तस्य च" (६ । ८ । ५९) इत्यम् । वृद्धि । षत्वकत्वादि । अमार्क्षीदिति । अमभावे वृद्धौ रपर । अमृक्षदिति । सिजभावे पक्षे क्स । ममर्श । ममृशतु । ममर्शिथ । ममृशिव । म्रष्टा । मर्ष्टा । मृश्यात् । म्रक्ष्यति । मर्क्ष्यति । इषु । इतः सप्त सेट । अमु केचिदुदितं पठन्ति । तस्य च प्रयोजनमिड्विकल्पे छ्वविधौ चोदितोऽनुवादस्तेन दैवादिककैयोर्न भवत इति । न च क्त्वायामिड्विकल्प फलम् । "तीषसह" (७ । २ । ४८) इत्येव सिद्धे । ये त्वनुदिन पठन्ति । "तीषसह" इत्यकारमात्रविकरणेन सहिना साहचर्यात्तादृशस्तौदादिक एव गृह्यते नेतरावित्याहु छ्त्वेऽपि "क्सस्याचि" (७ । ३ । ७२) इत्यनुवृत्ते श्नाश्यनोर्न भविष्यतीत्याहु । इच्छतीति । तुक् । श्चुत्वम् । तुक्सयोगान्न गुणप्रसङ्ग । इच्छेत् । इच्छतु । ऐच्छत् । ऐषीत् । इयेषेति । ए. लिटि गुणे कृते तस्य स्थानिवत्त्वात् द्वित्वे हलादि शेषे च कृते "अभ्यासस्यासवर्णे" (६ । ४ । ७८) इतीयङ् । कित्सु सवर्णदीर्घ । ईषतु । इयेषिथ । एषिता । एषिष्यति । कुट । कुटति । चुकोटेति । णलो णित्त्वान्न ङित्वम् । उत्तमे तु णलि । 'णलुत्तमो वा' (७ । १ । ९१) इति णित्वाभावपक्षेऽस्त्येव ङित्वम् । तेन चुकुट चुकोटेत्युभय भवति । थलि तु ङित्वाच्चुकुटिथेति । तासि ङित्वान्न गुण । कुट्यात् । कुटिष्यति । व्यच । व्यचेरित्यादि । अय तुदादिषु कुटादिभ्य प्राक् पठ्यते इत्यत्रास कुटादित्व विधीयते इति हरदत्त । अत्रानसीति पर्युदासादस्सदृशे कृत्ये च कुटादित्वम् । तेनाव्यचात् । विव्यचि षतीत्यादौ न ङित्वमिति हरदत्त । माधवोऽप्याह—तासि स्वसिच । सनश्चाकृत्वान्न ङित्वमिति न सप्रसारणमिति । आचार्यास्तु कातन्त्रानुसारिण प्रसज्यप्रतिषेध मन्यमाना ङित्वमुदाहरन्ति । यत्पुनर्माधवेनोक्तम् प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे प्रमाण मृग्यम्, वाक्यभेदादिति । अत्र ब्रूम । स्यादेतदेवम् । यदि कुटादित्वमपि विधीयेत तत्तु न तथा, तस्य कुटादिपाठादेव सिद्धत्वात् । परैस्तस्य कुटादिषु पठितत्वात् ।

---

२ वालेति क० पु० ।

२८७. म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च [१ । ३ । ६१]

म्रियतेः शिदन्ताच्च लुङ्लिङोश्चात्मनेपदं स्यान्नान्यत्र । रिङियङादेशौ । म्रियते । अमृत । मृषीष्ट । एषु किम् ? मरिष्यति । ओविजी भयचलनयोः । विजते ।

अत एवाचार्यैः कुटादिभिः सपुटीकृत्योदाहृतः । यद्वा अनेसीति निषेध एव कुटादित्व ज्ञापयिष्यति । नापि परिसख्या, असृसदृशे कृत्येव कुटादित्वम्, नान्यत्रेति त्रिदोषदुष्ट-त्वात् । तस्मात् प्राप्त कुटादित्वमनूद्यापि निषिध्यते । लाघवादिति । विधेयभेदाभावे क्ववाक्यभेदापादनम् । अविचोदिति । 'सम्प्रसारणाच्च'' (६ । १ । १०८) इति पूर्वरूपम् । ङित्त्वाभाववादे तु "अतो हलादेर्लघो" (७ । २ । ७) इति वा वृद्धि । अव्यचीत् । अव्याचीत् । णित्त्वान्न[1] ङित्त्वम् । विव्याच । विविचतु । विव्यचिथ । विविचिव । व्यचिता । यासुट कित्त्वात् सम्प्रसारणम् । विच्यात् । व्यचिष्यति । उरुव्यचा[2] इति बहुव्रीहि । गतिकारकपूर्वस्य पि इत्यसुन् प्रत्यय । स्फुर । स्फुरति । निष्फुरति इत्यादि । निर्निसो साधारणमुदाहरणम् । अस्फुरीदिति । सिचो ङित्त्वान्न गुण । पुस्फोरेति । "शर्पूर्वा खय" (७ । ४ । ६१) 'अभ्यासे चर्च'' (८ । ४ । ५४) पुस्फुरिथ । स्फुरिता । स्फूर्यात् । स्फुरिष्यति । एव स्फुलेति । स्फुलतीत्यादि । स्फुलीत् । स्फुल्यात् । "हलि च" (८ । २ । ७७) इति दीर्घत्वमस्य नास्ति अरेफान्त-त्वात् । णू दीर्घान्तोऽयम् । तथा च कुटादिसूत्रे भाष्यम्—तस्मान्नूत्वा धूत्वेत्येव भवि-तव्यमिति । तत ऊदन्तत्वात्सेडयमित्याशयेनोदाहरति—अनुवीदिति । सिचो ङित्त्वा-दुवङ् । नुनुविथ । नुविता । नूयात् । नुविष्यति । मृङ् इत्यात्मनेपदिनौ आद्यो-ऽनिट्[3] ॥ २८६ ॥

म्रियतेरिति । शिदन्तादिति[4] । शिद्विषयादित्यर्थः ।) ङित्त्वादेवात्मनेपदे सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इत्याह—नान्यत्रेति । यद्येवम् विधिरेवास्तु किं ङित्त्वेन । सत्यम् । "मा हि मृत" इत्यत्र "तास्यनुदात्तेद्" (६ । १ । १८६) इति ङिल्लक्षण सार्वधातु-कस्यानुदात्तत्व यथा स्यादित्येवमर्थम् । तत्र च कृते धातोरन्तोदात्तत्व भवति । 'तिङ्-ङतिङ" (८ । १ । २८) इति निघातस्तु न भवति । "हि च" (८ । १ । ३४) इति निषेधात् । "न माङ्योगे" (६ । ४ । ७४) इति निषेधादडुदात्तोऽपि[5] नास्ति । रिङि-

१ ङित्त्वादिति क० पु० ।

२ उरुव्यचाति ।

३. ( ) पाठो नास्ति ।

४ राद्योऽनिट् इत्यारभ्य—इत्यर्थ इत्यन्तो रेखाङ्कित ( ) नास्ति क० पु० ।

५. निषेधादनुदात्तोऽपि हास्तीति क० पु० ।

३८८. विज इट् [१ । २ । २]

विजे परो णिद्वर्जं इडादिप्रत्ययो ङिद्वत् स्यात् । अविजिष्ट । विजिता ।

इति तुदादिप्रक्रिया

यङादेशाविति । "रिङ् शयग्लिङ्क्षु" । (७ । ४ । २८) "अचि श्नुधातु" (६।४।७७) इत्याभ्याम् । म्रियेत । म्रियताम् । अम्रियत । अमृतेति । अकुटादित्वेऽपि "उश्च" (१ । २ । १२) इति कित्त्वान्न गुण । "ह्रस्वादङ्गात्" (८ । २ । २७) इति सिचो लोप । अमृषाताम् । अमृड्ढ्वम् । ममार । मम्रतु । ममर्थ । मम्रिव । मर्ता । मृषीष्टेति । "म्रियते" (१ । ३ । ६१) इत्यात्मनेपदम । "उश्च" (१ । २ । १२) इति कित्त्वान्न गुण. । मरिष्यतीति । "ऋद्धनो स्ये" (७ ।२ । ७०) इतीट् । ओविजी । ओदित्त्वादुद्विग्न इति निष्ठानत्वम् । ईदित्त्वादनिट्त्व च भवति । प्रायेणाय-मुत्पूर्व ॥ ३८७ ॥

विज इट् । विजिर् पृथग्भावे इति जौहोत्यादिकोऽत्र न गृह्यते । तस्मादिटोऽस-म्भवात् । ञ्णिद्वर्जमिति । यद्यप्यस्यानुवृत्तौ प्रयोजन नास्ति व्यावर्त्यासम्भवात् । तथा चान्यैर्न व्याख्यातम् । तथापि दोषो नास्तीत्येतावता तथोक्तम् । "वृद्धिर्यस्य" (१ । १ । ७३) इत्यतो यस्यादिरिति वर्तते । तेन प्रत्ययो विशेष्यते इत्यभिप्रेत्याह— इडादिप्रत्यये इति । तेनागममात्रमुत्तमैकवचन चेड् न गृह्यते इति भाव[1] । अविजि-ष्टेति । सिचो ङित्त्वान्न गुण । अझलादित्वात् "लिङ्सिचौ" (१ । २ । ११ इति कित्त्व तु नास्ति । विविजे । विजिषीष्ट । विजिष्यते । अविजिष्यत ॥ ३८८ ॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं शेषवंशामलो-
त्तंस श्रीनरसिंहसूनुरभवत्प्रत्यक्षवाचस्पति ।
तत्सूनो' कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् तौदादिकी प्रक्रिया ॥ १ ॥ इति ।

—ॱ० —

---

१. अविजिष्टेति । सिचो ङित्त्वान्न गुण इति नास्ति क० पु० ।

अथ रुधादयः

३८८. रुधादिभ्यः श्नम् [३ । १ । ७८]

रुधिर् आवरणे । रुधादिभ्यः श्नम् प्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके न शप् । मित्त्वादन्त्यादचः परः । रुणद्धि । "श्नसोरल्लोपः" (६ । ४ । १११) धत्वम् । "झरो झरि सवर्णे" (८ । ४ । ६५) परत्वात् कृतस्यापि णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः । तदादेशस्य परसवर्णस्यासिद्धत्वात् न णत्वम् । अनुस्वारपरसवर्णौ प्रति श्नस्याल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्धः ।

अथ रुधादयः

रुधिर् । रुधादिभ्य इति । श्नम् प्रत्यय स्यादिति । मित्त्वादागमत्वेऽपि प्रत्ययाधिकारे विधानात् प्रत्यय सज्ञाऽपि न विरुध्यते । तत्प्रयोजन तु प्रत्ययादित्वेन शस्येत्सज्ञा । शकारोच्चारण तु "श्नान्नलोप" (६। ४।२३) इत्यत्र विशेषणार्थम् इति । वक्ष्यते । न शबिति । यद्यपि देशभेदेनोभयोरपि सभवोऽस्ति । तथापि "येन नाप्राप्ते" (प०) न्यायेन शबनेन बाध्यते इत्यर्थं । ननु यद्यय प्रत्ययस्तत प्रकृते पर प्रसज्येत तत्राह–अन्त्यादच पर इति । तत्र हेतुर्मित्त्वादिति । अन्यथा मित्करणमनर्थक स्यात् । नात्र मकार श्रवणार्थ । "तृणह् इम्" (७।३।९२) इति निर्देशादिति भाव । रुणद्धीति । श्नमय नित्यत्वात् पूर्वं भवति । "झषस्तथो" (८ । २ । ४०) इति धत्वम् । णत्वम् । जश्त्वेन धस्य द । 'श्नसोरल्लोप" इति (६ । ४ । १११) रुन्ध् तस् इति स्थिते धत्वादेरसिद्धत्वादादावल्लोप । ततो "झषस्तथो" (८।२।४०) इति धत्वम् । जश्त्वम् । "झरो झरि" (८ । ४ । ६५) इति दकारस्य लोप इत्यर्थ । ततोऽनुस्वारपरसवर्णौ । यद्यपि लोपस्यासिद्धत्वादनुस्वारपरसवर्णाभ्या प्राग् भाव्यम् । तथापि फले विशेषादर्शनान्नयाय्योऽपि क्रम आचार्यैर्नादृत । न च लोपे कृते तयोर्निवृत्ति स्यात् "निमित्तापाय" (प०) इति न्यायात् इति वाच्यम् । न ह्यसिद्धत्वे जागरूके निमित्तापायोऽस्ति इति । अथास्य न स्यात् "अट्कुप्वाङ्"[1] (८ ।४ ।२) इति णत्व प्राप्नोति तत्राह—परसवर्णस्यासिद्धत्वान्न णत्वमिति 'पूर्वत्रासिद्धम्" (८ । २। १) इत्यसिद्धत्वात् । नन्वनुस्वारपरसवर्णाविवात्र दुर्लभौ तौ प्रति श्नसोरल्लोपस्य "अच परस्मिन्" (१ । १ । ५७) स्थानिवत्त्वप्रसङ्गात् आह—अनुस्वारेत्यादि । न स्थानिवदिति । "न पदान्त" (१ । १ । ५८) इत्यनेन प्रतिषेधादित्यर्थ. ।

---

१. न स्यात्तौ कथं डिति णत्व प्राप्नोति इति क० पु० ।

रुन्धन्ति। रुन्ध्यात्। अरुणत्। "दश्च" (८।२।७५) इति वा रुत्वम्। अरुणन्। अरुणः। अरुधत्। अरौत्सीत्। एवं भिदिर्, छिदिर्, रिचिर्, विचिर्, क्षुदिर्, युजिर्। उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः। छृणत्ति। छृन्ते। अच्छृदत्। अच्छर्दीत्। अच्छर्दिष्ट। "सेऽसिचि" (७।२।५७) इति वेट्। छर्दिष्यति। छर्त्स्यति। एवं तृदिर् हिंसानादरयोः। शिष्लृ विशेषणे। विशिनष्टि। हेर्धिः। षस्य जश्त्वेन डः। ष्टुत्वम्। "झरो झरि" (८।४।६५) इति डलोपः। अनुस्वारपरसवर्णौ। शिण्ढि। अशिनट्। अशिषत्। शेष्टा। एवं पिष्लृ संचूर्णने। तृह हिंसायाम्।

नन्वादिष्टादचः पूर्वस्य विधौ स्थानिवदित्युक्तम्। परसवर्णस्य च स्थान्यनुस्वारः न चासावनादेशादचः पूर्वो दृष्ट इति चेत्। सत्यम्। परसवर्णे स्थानिवत्त्वनिषेधसामर्थ्यात् क्वचित् स्थानिद्वारकमपि पूर्वत्वमाश्रीयते इत्यदोषः। "खरि च" (८।४।५५) इति चर्त्वम्। रुणत्सि। रुध्यादिति। यासुटो ङित्त्वाद् "श्नसोरल्लोपः" (६।४।१११) रुन्धीत। रुणद्धु इति। धत्वम्। जश्त्वम्। हेर्धित्वम्[१]। जश्त्वम्। रुणद्धि। अरुणदिति। हल्ङ्यादिलोपे कृते जश्त्वे "वाऽवसाने" (८।४।५६) इति वा चर्त्वम्। अरुण इति। सिलोपे जश्त्वे च कृते रुत्वे विसर्जनीयः। अरुन्ध्वम्। अरुधदिति। "इरितो वा" (३।१।५७) इत्यङ्। अरौत्सीदिति। अङभावे वृद्धिः। चर्त्वम्। रुरोध। रुरोधिथ। रुरुधिव। क्रादिनियमादिट्। रोद्धा। रुध्यात्। रोत्स्यति। रुन्धे। रुन्धाम्। अरुन्ध। अरुद्ध। अरुत्साताम्। रुरुन्धे। रोद्धा। रुत्सीष्ट। रोत्स्यते। अरोत्स्यत। अनो रुध कामे इति दिवादौ पठितः। अनुरुध्यते। इच्छतीत्यर्थः। उच्छृदिर्। उकारः क्त्वायामिड्विकल्पार्थः। छृत्त्वा। छर्दित्वा। छृणत्तीति। "ऋवर्णान्नस्य" (वा०) इति णत्वम्[१]। चर्त्वम्। छृन्त। च्छृणत्सि। छृन्ते इति। अलोपे चर्त्वे "झरो झरि" (८।४।६५) इति तलोपः। छन्दाते। छृन्त्से। छृन्धे। छृन्द्यात्। छृन्दीत। छृणत्तु। छृन्धि। छृणदानि। छृन्ताम्। छृन्त्स्व। छृणदै। अच्छृणत्। अच्छृन्त। इरित्त्वादङ् वा। अच्छृदत्। सेट्कत्वात्। अच्छर्दीत्। अच्छर्दिष्ट। चच्छर्द। चच्छृदे। चच्छृदिषे। "सेऽसिचि" (७।२।५७) इति विकल्पे चच्छृत्से। केचित् क्रादिनियमान्नित्यमिटमाहुः। चच्छृदिध्वे। चच्छृदिवहे। छर्दिता। छृद्यात्। छर्दिषीष्ट। छृत्सीष्ट। "लिङ्सिचौ" (१।२।११) इति कित्त्वान्न गुणः। एवमिति। तृणत्ति। तृन्ते। तृन्द्यात्। तृन्दीत। तृन्ताम्। अतृणत्। अतृन्त। अतर्दत्। अतर्दीत्। ततर्द। ततृदे। ततृदिषे। ततृत्से। ततृद्ध्वे। तर्दिता। तृद्यात्। तर्दिषीष्ट। तृत्सीष्ट। तर्दिष्यति। तर्त्स्यति। शिष्लृ। इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः। शिनष्टि। शिष्टः।

---

१ एत्व मिति क० पु०।

३८९. तृणह इम् [७ । ३ । ९२]

तृहः श्नमि कृते इमागमः स्यात् पिति हलि सार्वधातुके । तृणेढि । तृण्ढः । तृहन्ति । तृणेक्षि । तृणेह्मि । तृह्वः । तृंह्मः । तृणेढु । अतृणेट् । अतर्हीत् । हिसि हिंसायाम् ।

३९०. श्नान्नलोपः [६ । ४ । २३]

श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । हिनस्ति । अहिंसीत् । अञ्जू व्यक्ति-म्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्क्तः । अङ्ग्धि ।

शिनक्षि । शिष्यात् । शिनष्टु । शिनषाणि । अशिनडिति । हल्ङ्यादिलोपे षस्य जश्त्वेन ड । चर्त्वम् । अशिष्टाम् । अशिनट् । अशिनषम् । अशिषदिति । लृदित्त्वादङ् । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । शिष्यात् । शेक्ष्यति । तृह ।। ३८८ ।।

तृणह । अथ किमर्थं सश्नम्को निर्दिश्यते । तृह हिंसायामिति तौदादिक-निवृत्त्यर्थम् । हरदत्तस्तु तस्य सानुबन्धकत्वादेवाग्रहणं सिद्धमित्याह—तच्चिन्त्यम् । अनुबन्धपरिभाषाया प्रत्ययविषयत्वात् । प्रयोजनान्तरमाह—तृह श्नमि कृते इति । अयमर्थ —यद्यागम' श्नम्को न निर्दिश्येत ततो नाप्राप्ते श्नम्यारभ्यमाण इम् तस्य बाधक स्यात् । अथापि न बाधेत एवमपि श्नमि कृते इमागम इतीष्टव्यवस्था न प्रकल्प्येत विपर्ययोऽपि स्यात् पूर्वमिम् तत श्नमिति । अन श्नमि सत्येनेमागमो यथा स्यात् न तु श्नम बाधित्वा न वा तत प्राक् इत्येवमर्थं । सश्नम्को निर्दिश्यते इति । एव च कृत्वा रौधादिकस्यापि यङ्लुकि न भवति । श्नमोऽभावादेव । हलि हलादावि-त्यर्थ । तृणेढोति । इमि कृते आद्गुण । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा । तृणह इति श्नसो-रल्लोपे ढत्वादि । तृणेक्षाति । ढत्वे "षढो क सि" (८ । २ । ४१) इति कत्वम् । षत्वक्षौ । तृह्व । तृह्यात् । तृणेढु । तृण्ढात्[1] । तृण्ढि । तृणहानि । लङि अतृणेट् । हल्ङ्यादिना तिप्सिपालोपेऽपि प्रत्ययलक्षणेनेमागम । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्यय-लक्षणम्" (प०) इति तु नास्ति । यत्र वर्ण प्राधान्येनाश्रीयते तत्रैवाय निषेध इति स्थिते प्रत्यय आश्रीयते न हल्मात्रम् इति । अतृणहामति । मिपि नित्यत्वात्पूर्वममादेशे कृतेऽहलादित्वान्नेमागम । ततह । तर्हिता । तृह्यात् । तर्हिष्यति । हिस । इदित्वा-न्नुमि । नुम्विधावुपदेशिवद्वचनात् श्नम. पूर्वं नुमिति भाव ।। ३८९ ।।

श्नान्नलोप । श्नमयमुत्सृष्टमकारो गृह्यतेऽन्यस्यासम्भवात् इत्याह—श्नम परस्येति । नेति लुप्तषष्ठीक पदमित्याशयेनाह—नस्येति । शकारवतो ग्रहण किम् ? यज्ञानामिति दीर्घेऽपि कृते एकदेशविकृतस्यानन्यानन्यत्वात् नुटो लोप स्यात् । हिंस्त । हिंसन्ति । हिनस्मि । हिंस्यात् । हिनस्तु । "धि च" (८ । २ । २५) इति

१. तृण्ढात् । तृण्ढि इति नास्ति क० पु० ।

३९१. अञ्जेः सिचि [७ । २ । ७१]

अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् । आनञ्ज । आनञ्जतुः । अङ्क्ता । अञ्जिता । ञि इन्धी दीप्तौ । इन्धे । इन्धाते । इन्धाञ्चक्रे । विद विचारे । विन्ते । एवं खिद दैन्ये ।

इति रुधादिप्रक्रिया

सलोप । हिन्धि । हिनसानि । "तिप्यनस्ते" (८ । २ । ७३) इति द । अहिनत् । "सिपि धातो" (८।२ ।७४) इति वा रुत्वम् । अहिन । अहिनत् । जिहिंस । हिंसिता । हिंस्यात् । हिंसिष्यति । अञ्जू । अनक्ति इति श्नान्नलोप । अङ्क्ता । अञ्जति । अनक्ति । अञ्ज्यात् । अनक्तु । अङ्ग्धि । हेर्धित्वम् । चो कु । अनुस्वारपरसवर्णौ । जश्त्वम् । अनजानि । आनक् । आनग् । आञ्जम् । आनजम् ॥ ३९० ॥

अञ्जे सिचि । ऊदित्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । आनञ्ज । "अत आदे" (७ । ४ । ७०) इति दीर्घ । "तस्मान्नुड्" (७ । ४ । ७१) इति नुट् । आनञ्जिथ । आनङ्क्थ । आनञ्जिव । अञ्जितेति । ऊदित्वादिड् वा । अङ्क्त्वा । अज्यात् । अञ्जिष्यति । अङ्क्ष्यति । ञि इन्धी । ञित्व ञीत क्तार्थम् इन्ध इति । ईदित्वान्निष्ठायामिडभाव । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदी । इन्धी इन्धते इति स्थिते श्नम् । 'श्नान्नलोप" (६ । ४ । २३) 'श्नसोरल्लोप" (६ । ४ । १११) षत्वम् । जश्त्वम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । "झरो झरि" (८ । ४ । ६५) इति दलोप । इन्धे ।[४] इन्ध्वहे । इन्धीत । इन्धाम् । इन्त्स्व । इन्धै । ऐन्ध । ऐन्धाताम् । ऐन्धिष्ट । इन्धाञ्चक्रे इति । "इजादेश्च" (३ । १ । ३६) इत्याम् । कृञोऽनुप्रयोग । "आम् प्रत्ययवत्" (१ । ३ । ६३) इत्यात्मनेपदम् । इन्धिता । इन्धिषीष्ट । इन्धिष्यते । ऐन्धिष्यत् । अत्रेन्धेश्छन्दोविषयत्वात् इति वार्त्तिकदर्शनात् भाषायामस्य प्रयोगाभाव । इति केचिदिति । तदसत् । यतस्तस्यायमर्थं —इन्धेर्भाषायामनन्तरो लिड् नास्ति "इजादे" (३ । १ । ३६ इत्यामो विधानात् । किं तु छन्दस्येव सभवति । तत्रामन्त्रे इत्यामो निषेधात । छन्दसि च लिट् सार्वधातुकमपि भवति । तत्र ङित्त्वादपि समीधे इत्यादौ नलोपादिसिद्धेनार्थं कित्त्वेनेति न पुनरस्य भाषाया प्रयोग एव नास्तीत्युच्यते इति स्थितमाकरे ॥ ३९१ ॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं शेषवंशामलो-
त्तंस श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पति' ।
तत्सूनो कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् रौधादिकी प्रक्रिया ॥ १ । इति ।

इति रुधादय । रुधादि ८० ।

—०—

अथ तनादयः

तनु विस्तारे ।

३९२. तनादिकृञ्भ्यः उः [३ । १ । ७९]

तनादिभ्यः उः स्यात् । तनोति । तनुतः । तन्वन्ति । तन्वः । तनुवः । अतानीत् । अतनीत् ।

३९३. तनादिभ्यस्तथासोः [२ । ४ । ७९]

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात् तथासोः परयोः "अनुदात्तोपदेश" (६ । ४ । ३७) इति अनुनासिकलोपः । अतत । अतनिष्ट । अतथाः । अतनिष्ठाः । षणु दाने । सनोति । 'जनसनखनां सञ्झलोः' (६ । ४ । ४३)

तनु विस्तारे । इत षड्भयपदिन । पञ्च सेट उदित्वम् । तनित्वा तन्त्वेति इड्विकल्पार्थम् ।

तनादिकृञ्भ्य इति । एतत्तु पूर्वं व्याख्यातम् । तनोति । पिति सार्वधातुके उप्रत्ययस्य गुण । तनुत इति । "सार्वधातुकमपित्" (१ । २ । ४) इति ङित्वान्न गुण । तन्वन्ति । तनोषि । तन्व । तनुव इति । "लोपश्चास्यान्यतरस्या म्वो." (६ । ४ । १०७) इत्युलोप । तन्म । तनुम । तनुते । तन्वाते । तन्वते । तन्वहे । तनुवहे । तनुयात् । तन्वीत । तनोतु । तनुतात् "उतश्च प्रत्ययादसयोगपूर्वात्" (६ । ४ । १०६) इति हेर्लुक् । तनु । तनुतात् । तन्वाताम् । तनवानि' । तनवै । अतनोत् । अतनुताम् । अतनवम् । अतन्व । अतनुव । अतनुत । अतन्वाताम् । अतन्व । अतन्वि । अतनीत् । अतानीत् इति । "अतो हलादेर्लघो." (७ । २ । ७) इति वा वृद्धि ॥ ३९२ ॥

तनादिभ्य इति । थासा साहचर्यात्तशब्दस्यात्मनेपदस्य ग्रहणम्, न परस्मैपदस्य, तेनेह न अतनिष्ट यूयमिति । अतनिषाताम् । अतनिध्वम् । ततान । तेने । तेनिध्वे । तनिता । तन्यात् । तनिषीष्ट । तनिष्यति । तनिष्यते । षण । उदित्वात् क्त्वाया

असात् । असनिष्ट । असाथाः । असनिष्ठाः । "ये विभाषा" (६ । ४ । ४३) सायात् । सन्यात् । क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति । 'ह्म्यन्तक्षण' (७ । २ । ५) इति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत । अक्षणिष्ट । क्षिणु हिंसायाम् । उप्रत्यये तनादेर्नोपधागुणः । उपधाऋकारस्य तु वा । क्षिणोति । अक्षेणीत् । अक्षित । अक्षेणिष्ट । ऋण गतौ । ऋणोति । अर्णोति । ऋणुयात् । अर्णुयात् । ऋणोतु । अर्णोतु । आर्णोत् । आर्णीत् । आर्णिष्टाम् । आर्त । आर्णिष्ट । आनर्ण । आनृणतुः । डुकृञ् करणे । करोति । "अत उत्सार्वधातुके" (६ । ४ । ११०) कुरुतः । यणादेशः । "न भकुर्छुराम्" इति न दीर्घः । कुर्वन्ति ।

३९४. नित्य करोतेः [७ । ४ । १०८]

करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्य लोपः स्यान्म्वोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः ।

वेट् । सनित्वा । सन्त्वा । सनोतीति "धात्वादे ष स" (६ । १ । ६४) नैमित्तिकत्वाणत्वस्याप्यपाय । सनुते । सनुयात् । सन्वीत । सनोतु । सनुताम् । असनोत् । असनुत । असातेति । "तनादिभ्यस्तथासो" (२ । ४ । ७९) इति सिचो लोप । आत्वम् । असनिष्ट । सिचो लुगभावे इट् । ससान । सेने । सनिता । सनिषीष्ट । सनिष्यति । सनिष्यते । क्षणु । क्षणुयात् । क्षण्वीत । क्षणोतु । क्षणुताम् । अक्षणोत् । अक्षणुत । अक्षतेति । "तनादिभ्यस्तथासो" (२ । ४ । ७९) इति सिचो लोपे 'अनुदात्तोपदेश" (६ । ४ । ३७) इति अनुनासिकलोप । अक्षणिष्टेति । लुगभावे । अक्षथा । अक्षणिष्ठा । चक्षाण । चक्षणे । क्षणिता । क्षण्यात् । क्षणिषीष्ट । क्षिणु । उप्रत्यय इत्यादि । उप्रत्ययनिमित्त उपधागुण । इत्यनेनान्त्यगुण करोतेर्न वार्यते इत्युक्तम् । एतद्य "सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य" (५०) इत्यात्रेयरक्षितमाधवादिभिरुक्तम् । तथा चापिशलिदुर्गादयोऽपि शप्येवोपधागुणमसूचयन् । यत्तु प्राचोक्तम् । एतत्तु दुर्गमतम् । तथा चानिच् विकरण इति शप्येव गुण विदधाति इति । तदसत् । स्वमते गुणस्वीकारप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्ति । अभियुक्ताभिधानविरोधेनापसिद्धान्तात् ।

३९५. ये च [६।४।१०९]

कृञ उलोपः स्याद् यादौ प्रत्यये। कुर्यात्। कृञस्तनादित्वेऽपि सिचो वा लुक् न। अकृत।

अत एवामु धातु शाकटायनक्षीरस्वाम्यादयो न पठन्ति। "पञ्चबाण क्षिणोति" न हृदयश शस्त्रभृता क्षिणोति" इति प्रयोगस्तु स्वादिषु छान्दसेषु रिक्षि, चिरि, जिरि, दाश दृ हिंसायामिति दण्डकपठितस्य भाषायामपि प्रयोगाङ्गीकारेणा-त्रेयमैत्रेयादिभि समर्थित। अन्ये तु क्षिणोतीति प्रयोग भाषयामसाधुमेव मन्यन्ते। तथा च शाब्दिकाभरणे क्षेणोतीति गुण उदाहृत। उपधाऋकारस्य तु वेति एतदप्य-नित्यप्रपञ्चादागतम्। अत एव ऋणिप्रभृतीनुदाहृत्य क्षीरस्वाम्याह—सार्वधातुके सदिग्धगुणा एते इति। द्वावप्येतौ दन्त्यान्तौ। लाक्षणिक च णत्वम्। तेन यङ्लुकि चाक्षन्ति चेक्षेन्ति इतीडभावपक्षे "नश्चापदान्तस्य" (८।३।२४) इत्यनुस्वार सिद्धयतीति स्थितम्। ऋणु। ऋणुते। ऋणुयात्। अर्णुयात्। ऋण्वीत। आर्णोत्। अर्णवीत। आर्णुत। आर्त्तेति सिचो लुक्। नलोप। आट्वृद्धि। आर्णिष्टेति। सिचो लुगभावे इट्। आनर्णोति। "अत आदे" (७।४।७०) "तस्मान्नुड् द्विहल" (७।४।७१) ऋकारैकदेशोऽपि रेफो नुड्विधिं प्रति हल्। उपधागुण। आनृणतु। आनर्णिथ। आनृणिव। आनृणे। आनृणिषे। अर्णिता। ऋणयात्। अर्णिषीष्ट। अर्णिष्यति। अर्णिष्यते। डुकृञ्। डुइत्। कृत्रिमर्मिति। क्त्रिप्रत्ययार्थ। करोतीति। "सार्वधातुक" (७।३।८४) इति गुण। कुरुत इति। उत्वे तु कृते उपधागुणो न भवति विकार-निवृत्त्यर्थात् तपरकरणात् सञ्ज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाद्वा। यणादेश इति। कुरु अन्तीति स्थिते "इको यणचि" (६।१।७७) इत्यनेन वकार इत्यर्थ। "न भकुर्छुराम्" इति न दीर्घ इति। एतत्तु कुर्वे इत्यादौ वमुचितम्। इह तु यणो "अच परस्मिन्" (१।१।५७) इति स्थानिवत्त्वमपि सिद्धम्। न च दीर्घविधौ न स्थानिवत्त्वनिषेध। तस्य लोपाजादेशविषयत्वात्। न च स्थानिवद्भावे सिद्धेऽप्यस्मिन् पर्जन्यवल्लक्षण-प्रवृत्त्या प्रतिपदोक्तत्वाच्च निषेध उदाहृत इति वाच्यम्। स्थानिवद्भाव प्रति निषे-धस्यासिद्धत्वात्। यद्वा "पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्" (वा०) इति स्थानिवत्त्वाप्रस-ङ्गाच्चैवमुक्तम्। कुरुते। कुर्वीत। करोतु। कुरुताम्। अकरोत्। अकुरुत। अकार्षीत्। कृञस्तनादित्वेऽपि इति। उक्त हि प्राक्—तनादित्वादेव सिद्धे कृञो ग्रहणमन्यत्। तनादिकार्यं नास्येति ज्ञापयति। अस्तु वा विकल्प तथाप्यनेन मुक्ते 'ह्रस्वादङ्गात्" (८।२।२७) इति लोपो भविष्यति। न च विकल्पेन बाध। लोपस्यासिद्धत्वात्। नापि विकल्पविधिवैयर्थ्यम्। अतत। अतनिष्टेत्यादौ चरितार्थत्वात्॥ ३९३॥

अकृतेति। 'उश्च" (१।२।१२) इति कित्त्वान्न गुण। चकार। चकर्थ। चकृव। चक्रे। चकृवहे। कर्ता। क्रियात्। "ऋद्धनो स्ये" (७।२।७०)करिष्यति॥३९५॥

३९६. संपर्युपेभ्यः करोतेर्भूषणे [६ । १ । १३७]

एभ्यः करोतेः सुडागमः स्यात् भूषणेऽर्थे। संस्करोति। "अडभ्यासव्यवायेऽपि" सुट्। उपदेशाधिकारत्वात् "ऋतश्च संयोगादेः" (७।२।४३) इति लिङ्सिचोर्नेट्। समस्कृषाताम्। संचस्कार। "ऋतश्च संयोगादेर्गुणः" (७।४।१०) इत्यत्र संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यम् कृञर्थमिति गुणः। संचस्करतुः। "कृसृभृवृ" (४।२।१३, इति सूत्रे "ऋतो भारद्वाजस्य" (७।२।६३) इति सूत्रे च "कृञोऽसुट इति वक्तव्यम्" (वा॰) इति नियमात् ससुट्कृस्येट्। सचस्करिथ। संचस्करिव। सुटो बहिरङ्गत्वात् "गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः" (७।४।२९) इति गुणो न। सस्क्रियात्।

सपर्यु पेभ्य। सस्करोतीति—अलङ्करोतीत्यर्थ। सुटि कृते "सम सुटि" (८।३।५) इति रु। "अत्रानुनासिक पूर्वस्य तु वा" (८।३।२) पक्षे "अनुनासिकात्परोऽनुस्वार" (८।३।४) रोर्विसर्जनीय। "विसर्जनीयस्य स" (८।३।३४) 'वा शरि" (८।३।३६) इति प्राप्ते "सपुकाना सो वक्तव्य" (वा॰) इति स। सपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुडिष्यते। सस्कृतमन्नम्। सूत्रकारो निर्देशयति—सस्कृत भक्षा[1] इति। ननु समस्कृषाताम्। सस्कृषीष्टेत्यत्र सुटि कृते सयोगादित्वाद् "ऋतश्च" (७।२।४३) इतीटा भाव्यमित्याशङ्क्याह—उपदेशाधिकारत्वादिति। "एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्[2]" (७।२।१०) इत्यत उपदेशे इत्यनुवृत्तेरुपदेशावस्थाया य सयोगादिस्तस्येड् विधीयते। न च करोतिस्तथा, सुट उपदेशोत्तर विहितत्वादित्यर्थ। एतच्च भक्त सुडिति भाष्यकारपक्षे परिहृतम्। कात् पूर्वग्रहणेन सुडभक्त इति ज्ञापितमिति वृत्तिकारमते त्वप्रसङ्ग एव सुट कृञोऽनवयवत्वेन सयोगादित्वाभावात्। अत्र तु पक्षे एव योजना—उपसमीपे ककारस्य देशो यस्य सुट स चासावधिकश्च तत्त्वात् अभक्त एवाय कात्[3] पूर्व समीपदेशे एव प्रयुज्यते इत्येतावत् न त्ववयव इत्यर्थ। अय च परिहार पूर्व धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेति पक्षे। पूर्वं धातु साधनेन युज्यते इति पक्षे तु सुटो बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् सयोगादित्व नास्तीत्यपि परिहारोऽस्ति। सचस्कारेति। अभ्यासव्यवायेऽपीति।

---

१ भक्षेति क॰ पु॰।

२. उपदेशाऽजनुदात्तादिति क॰ पु॰।

३ कात् पूर्वग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति एतत्तु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेन इति क॰ पु॰।

संस्कृषीष्ट । "परिनिविभ्यः" (८ । ३ । ७०) इति षः । परिष्करोति । "सिवादीनाम्" (८ ।३ । ७१) इति षत्वं वा । पर्यष्कार्षीत् । पर्यस्कार्षीत् । उपस्करोति ।

३९७. उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च [६।३।१३९]

उपात् कृञः सुट् स्यात् पुनर्गुणाधाने विकारेऽध्याहारेऽर्थे । उपस्कुरुते ।

इति तनादिप्रक्रिया

—०—

ननु सचस्करतुरित्यत्राङ्गस्यासयोगादित्वाद् गुणो न स्यादित्याशङ्क्याह—ऋतश्चेत्यादि । "सयोगोपधग्रहण कर्तव्यम्" इति । सयोगोपधग्रहणमपीत्यर्थो द्रष्टव्य । ननु सयोगादिग्रहण तर्हि न कर्तव्यम्, सस्वरतुरित्यादावपि सयोगोपधत्वेनैव सिद्धे । भवेत् सिद्ध सस्वरतुरिति, इह तु न सिद्ध्यति सचस्करतुरिति । बहिरङ्गलक्षणस्य सुटोऽसिद्धत्वेनासयोगोपध इति गुणाप्राप्ते । संयोगादिग्रहणे तु क्रियमाणे सयोगोपधग्रहणस्यार्थत्वात् सुटोऽसिद्धत्व बाध्यते इति गुणसिद्धि । यद्यप्यल्मात्रमुपधा[1] न सयोग तथाप्यवयवगतमुपधात्व समुदाये उपचर्यते । ननु सुटोऽभक्तत्वान्नाङ्गस्य सयोग उपधा । सत्यम् । तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणाददोष । सुटो बहिरङ्गत्वादिति । पूर्वं धातु· साधनेन युज्यते इति पक्षे पश्चादुपनतोपसर्गपिक्षस्य सुटो बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् सयोगादित्वाभावादित्यर्थ । यदा तु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति पक्षस्तदा । यद्यपि सुडन्तरङ्गस्तथापि सुटोऽभक्तत्वादिति परिहारो ज्ञेय । भक्तत्वपक्षे तु "नित्य छन्दसि" (७ । ४ । ८) इत्यतो नित्यमित्यनुवृत्तेर्नित्य य सयोगादिस्तस्य[2] गुण इति विज्ञानात् सुटि कृते न भविष्यतीति बोध्यम् । सस्क्रियात् । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु" (७ । ४ । २८) सस्कृषीष्टेति । "उश्च" (१ । २।१२) इति कित्त्वान्न गुण । सस्करिष्यति । पर्यष्कार्षीदिति "अडभ्यासव्यवायेऽपि" इति सुट् । परिचस्कारेत्यत्र तु "स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" (७।३।६५) इति षत्व न भवति । प्राक्सितादित्यनुवृत्ते ।

समवाये च । समवाय व्याचष्टे—सङ्घेऽर्थे इति ।। ३९६ ।।

उपात् प्रतियत्न व्याचष्टे—गुणाधाने इति । लब्धसत्ताकस्य वृद्धये वृद्धस्य च तादवस्थ्याय गुणान्तराधानहेतुरिह प्रतियत्न इत्यर्थ । विकृतमेव वैकृतम् ।

---

१ यद्यप्य मात्रमिति क० पु० ।

२ तस्येति गुण विज्ञानादिति क० पु० ।

तिङन्ते क्र्यादयः

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये। विनिमयः परिवर्त्तः। इतो द्वावनिटावुभयपदिनौ च।

३९८. क्र्यादिभ्यः श्ना [३ । १ । ८१]

क्र्यादिभ्यः श्नाप्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके। शपोऽपवादः। क्रीणाति। "ई हल्यघोः" (६ । ४ ।११३) क्रीणीतः। "श्नाभ्यस्तयोरातः" (६ । ४ । ११२) क्रीणन्ति। क्रीणीते। स्कुञ् आप्रवणे।

३९९. स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च [३ । १ । ८२]

एभ्यः श्नुः स्यात् श्ना च कर्तरि सार्वधातुके। स्कुनोति। स्कुनाति।

"प्रज्ञादिभ्यश्च" (५ । ४।३८) इति स्वार्थेऽणित्याशयेन व्याचष्टे—विकार इति। अर्थ-प्रकरणादिना गम्यमानार्थस्य वाक्यैकदेशस्य स्वरूपेणोपादानम्। वाक्याध्याहारस्तु प्रतीकेनोपादत्ते—अध्याहारे चेति। उपस्कुरुते इति। अलङ्कुरुते। सङ्घीकरोति। गुणान्तरमाधत्ते। विकरोति। वाक्यैकदेशमध्याहरतोति वार्थे तन्त्रेणोदाहरण योज्यम्॥ ३९७॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डतमणिर्यं शेषवशामलो-
त्त स श्रीनरसिंहसूनु रभवत् प्रत्यक्षवाचस्पति।
तत्सूनौ कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् तानादिकप्रक्रिया॥ १। इति।

इति तनादयः। तनादि ९०।

— ०:—

क्र्यादिभ्य। क्रीणाति। श्न "सार्वधातुकमपित्" (१ । २ । ४) इति ङित्त्वान्न गुण। णत्वम्। क्रीणन्तीति। झौ परत्वादन्तरङ्गत्वात्पूर्वमन्तादेशे आल्लोप। एव झेऽपि ज्ञेयम्। क्रीणीयात्। क्रीणीत। क्रीणीयाताम्। क्रीणीतात्। क्रीणीहि। क्रीणानि। क्रीणीताम्। क्रीणीष्व। क्रीणै। क्रीणावहै। अक्रैष्ट। चिक्राय। इयङ् चिक्रियतु। चिक्रयिथ। चिक्रेथ। चिक्रियिव। चिक्रिये। चिक्रियिषे। चिक्रियिढ्वे। चिक्रियिध्वे। चिक्रियिवहे। क्रेता। क्रीयात्। क्रेषीष्ट। क्रेष्यति। क्रेष्यते। स्कुञ्। आप्रवणमुद्धारणम्[1]॥ ३९८॥

स्कुनोतीति सुनोतिवत्। स्कुनातीति। क्रीणातिवद्रूपाणि ज्ञेयानि। स्तम्भु। एषु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ। द्वितीयो निष्कोषणार्थ.। चतुर्थो धारणार्थ इति माधव।

---

१ आप्रवणमुद्धारणम् इति नास्ति क० पु०।

स्तम्भु स्तुम्भु स्कम्भु स्कुम्भु रोधने। एते सौत्राः। "अनिदिताम्" (६।२।२४) इति नलोपः। विष्टभ्नोति। अवष्टभ्नाति। "जृस्तम्भु" (३।१।५८) इत्यङ् वा। व्यष्टभत्। व्यष्टम्भीत्। अवतष्टम्भ। स्तुभ्नोति। स्कभ्नोति।

४००. वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् [८ । ३ । ७७]

वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्याद् नित्यम्। विष्कभ्नाति। स्कभ्नाते-

उदित्व क्त्वायामिड्विकल्पार्थम्। अत एव श्नुश्नाव्यतिरिक्तविषयेऽपि प्रयोग एषामिति गम्यते। एते सौत्रा इति। सूत्रे एवोपात्ता, न धातुपाठे पठ्यन्ते इत्यर्थः। (ते[1] "हल श्न शानज् हौ" (३।१।३८) इति सूत्रे क्र्यादेरित्यनुवृत्ते धातोः क्र्यादिगणपठितस्यैव हल उत्तरस्य श्न शानजादेशो भवति, नान्यत्र सौत्रेष्वपीति जयादित्यादय।) सर्वे परस्मैपदिन सेट्काश्च। विष्टभ्नोतीति। 'स्तन्भे" (८।३।६७) इति षत्वम्। अवष्टभ्नातीति। श्ना। "अवाच्चालम्बनाविदूर्ययो" (८।३।३८) इति षत्वम्। स्तभ्नुवन्ति। सयोगपूर्वत्वान्न "हुश्नुवो" (६।४।८७) इति यण्। अत एव हि नलोपहिलोपौ। स्तभ्नुहि। स्तभ्नवानि। अस्तभ्नोत्। स्तभ्नीयात्। स्तभ्नीहि। (ये तु हल श्न इत्यत्र क्र्यादिभ्य इत्यनुवृत्य[2] क्र्यादिभ्यश्च शानच प्रत्यय कुर्वते तेषा सौत्रेभ्य स नास्तीति। माधवस्तु स्तभानेत्युदाजहार। शानज्विधौ क्र्यादिभ्य इत्यनुवृत्ति नेच्छति तेन सौत्रेभ्योऽपि भवति) अस्तभ्नात्। अस्तभ्नीताम्। व्यष्टभत् इति। अङि नलोप। व्यष्टम्भात्। अङभावे सिच "इट ईटि" (८।२।२८) इति लोप। उभयत्र "प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि" (८।३।६३) इति षत्वम्। अवतष्टम्भेत्यादि[1]। (द्वित्वे। "शर्पूर्वा खय" (७।४।६१) "स्थादिष्वभ्यासेन" (८।३।६५) इति षत्वम्। तस्तम्भिथ। तस्तम्भिव। श्नाश्नुवोर्नलोप। स्कुभ्नोति। व्यष्टम्भीत्। तस्तम्भ। स्तम्भिता। स्तभ्यात्। स्तम्भिष्यति॥ ३९९॥

वे स्कभ्नातेरिति। स्कभ्नोतेर्वेति। ननु श्नानिर्देशो यदि श्नान्तरूपानुकरणार्थस्ततो विष्कम्भिता विष्कम्भितमित्यादावपि न स्यात्। अथ धातूपलक्षणम्।

१ ते इत्यारभ्य—जयादित्यादय इत्यन्तो नास्ति क० पु०।
२ ये तु इत्यारभ्य—भवतीत्यन्तो रेखाङ्कितो ( ) नास्ति क० पु०।

रित्युक्तेः स्कुभ्नोतेर्न। विस्कभ्नोति। स्कुभ्नोति। मीञ् हिंसायाम्। "हिनुमीना" (८।४।१५) प्रमीणाति। "मीनातिमिनोति" (६।१।५०) इत्यात्त्वम्। अमासीत्। अमास्त। ममौ। मिम्यतुः। पूञ् पवने।

४०१. प्वादीनां ह्रस्वः [७। ३। ८०]

प्वादीनां द्वाविंशतेर्ह्रस्वः स्यात् शिति परे। प्वादीनां ह्रस्वो वेति केचित्। पुनाति। पुनीते। अपावीत्। अपविष्ट। कॄञ् हिंसायाम्।

ततो विस्कभ्नोतीत्यत्रापि भवितव्यम्। यत स एवाय धातुविकरणद्वययोगी[1]। न चास्य गणपाठोऽस्ति येन श्नानिर्देशात् क्रैयादिको गृह्यते न सौवादिक इति कल्पेत। अत एव माधवेन विष्कभ्नोतीति श्नुप्रत्ययान्तपक्षेऽपि षत्वमुदाहृतम्। श्नानिर्देशश्च स्कम्भतेर्भौवादिकस्य निवृत्त्यर्थस्तेन विष्कम्भ इत्यादावपि भवतीति चोक्तम्। एवं तु स्तभ्नोतेर्नेत्येतन्मतान्तरेणोक्तमिति बोद्धव्यम्। मीञ्। उभयपदी, अनिट्[2] च। हिनुमीना इति। अनेन णत्वमित्यर्थ। प्रमीणीत। प्रमीणन्तीत्यत्र त्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् मीनारूपाश्रयमपि णत्वमीत्वाल्लोपयोरपि कृतयोर्भवति। मीनीते। मीनीयात्। मीनीत। मीनीयाताम्। मीनातु। मीनीहि। मीनानि। मीनीताम्। मीनीष्व। मीनै। अमीनात्। अमीनीत। अमासीदिति। "यमरम" (७। २। ७३) इतीट्सकौ। अमासिष्टाम्। ममाविति। आत्त्वम्। "आत औ णल" (७। १। ३४) वृद्धि। मिम्यतुरिति। अनेजुर्निमित्तत्वान्नात्त्वम्। इयङ्। तस्य स्थानिवत्त्वात् "एकाच" (७। २। १०) इति द्वित्वम्। यण्। ममिथ। ममाथ। मिम्ये। माता। मीयात्। मासीष्ट। मास्यति। मीस्यते। पूञ्। पवन शुद्धिकरणम्, न शुद्धिमात्रम्। तथा च पुनीते आत्मानम् कर्षकेण। वलज पुपूषत इत्यादौ सकर्मकत्व दृश्यते। इत सप्त सेट। चत्वार उभयपदिन ॥ ४००.॥

प्वादीनामिति। आगणान्ता प्वादय, कथ ज्ञायते? "ज्ञाजनोर्जा" (७।३।७९) इति दीर्घनिर्देशसामर्थ्यात्। अन्यथा ह्रस्वान्तोऽपि "अतो दीर्घो यञि" (७। ३। १०१) इति दीर्घेण जानाति जायते इत्यादि सिद्धम्। तत् क्रियते प्वादीना ह्रस्वो मा भूदिति। यदि तु व्रीपर्यन्ता एव प्वादय स्युस्ततो ह्रस्वाप्रसङ्गादनर्थक दीर्घोच्चारण स्यात्।

१ योग इति क० पु०।
२ अनिड्वेति क० पु०।

अकारीत्। अकरीष्ट। अकरिष्ट। "लिङ्सिचोः" (७ । २ । ४२) इति वेट्। अकीर्ष्ट। करिषीष्ट। कीर्षीष्ट। धूञ् कम्पने। अधावीत्। अधौषीत् इत्यपि केचित्। तासौ नित्यानिट्त्वाभावात् थलि नित्यमिट्। दुधविथ। ग्रह उपादाने। "ग्रहिज्या" (६ । १ । १६) इति सम्प्रसारणम्। गृह्णाति।

एव च ली श्लेषणे इत्यस्यानन्तर यद् वृत्करण तत्तु ल्वादिपरिसमाप्त्यर्थम् आनन्तर्यात्, न तु प्वादिसमाप्त्यर्थमित्याकर। केचित्तु प्वादिसमाप्त्यर्थमपि वृत्करणमित्याहुस्तन्मतमाश्रित्याह—प्वादीना द्वाविंशतेरिति। ते च पूञ् पवने। लूञ् छेदने। धूञ् कम्पने। स्तॄञ् आच्छादने। कॄ सॄ हिंसायाम्। वॄञ् वरणे। पॄ हिंसायाम्। वॄ वरणे भभर्त्सने। पॄ प ऽनपूरणयो। दॄ विदारणे। जॄष् वयोहानौ। नॄ नये। ॠ गतौ। गॄ शब्दे। ज्या वयोहानौ। व्री वरणे। री गतिरेषणयो। प्ली गतौ। ली श्लेषणे। वृत्। इत्यन्ता। अत्र पक्षे इत उत्तरेषा व्री वरणे इत्यादीना ह्रस्वो नास्ति। आगणान्त। इति पक्षे भवतीति मतभेदात् फलित विकल्पमुपदर्शयति। प्वादीनामिति। ते च व्री वरणे। श्री भये। क्षीष् हिंसायामिति त्रय एव। ज्ञा इत्यस्य तु जादेशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद् ह्रस्वेन न भाव्यम्। परे तु हलन्ता इति। पुनीयात्। पुनीत। पुनातु। पुनीताम्। अपुनात्। पुपाव। पुपविथ। पुपुविव। पुपुविड्ढ्वे। पुपुवे। पुपुविध्वे। पविता। पूयात्। पविषीष्ट। पविष्यति। कॄञ्। कृणाति। कृणीते। अकरिष्ट। अकरीष्टेति। 'वॄतो वा" (७ । २ । ३८) इति वा दीर्घ। इडभाव इति। "लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु" (७ । २ । ४२) इतीटो विकल्पनात्। अकीर्ष्टेति। "उश्च" (१ । २ । १२) इति किस्वे 'ॠत इद्धातो" (७ । १ । १००) इतीत्त्वम्। "हलि च" (८ । २ । ७७) इति दीर्घ। षत्वम्। ष्टुत्वम्। चकार। चकरतु। चकरिथ। चकरे। करिता। करीता। कीर्यात्। करिषीष्टेति। "न लिङि" (७ । २ । ३९) इतीटो न दीर्घ। कीर्षीष्टेति। "लिङ्सिचो" (७ । २ । ४२) इतीडभावपक्षे। करिष्यति। करीष्यति। धूञ्। धुनाति। धुनीते। धुनीयात्। धुनीत धुनातु। धुनीताम्। अधुनात्। अधुनीत। अधावीदिति। स्वरत्यादिविकल्प बाधित्वा "स्तुसुधूञ्भ्य परस्मैपदेषु" (७ । २ । ७२) इति नित्यमिट्। अध्यैषीदित्यपीति। "स्तुसुधूञ्भ्य" (७ । २ । ७२) इत्यत्र सुसाऽचर्यात् स्वादेरेव धूञो ग्रहणम्। तेनास्य "स्वरति" (७ । २ । ४४) इत्यादिनेड् विकल्प्यते इति तेषामाशय। अधविष्ट। अधोष्ट। दुधाव। तासौ नित्यानिट्त्वाभावादिति। "स्वरति" (७ । २ । ४४) इत्यादिना विकल्पितेट्त्वाद् इत्यर्थ। दुधुवे। धविता। धोता। धूयात्। धविषीष्ट, धोषीष्ट। धविष्यति। धोष्यति। ग्रह। गृह्णातीति। 'सम्प्रसारणाच्च" (६ । १ । १०८) इति पूर्वरूपम्। णत्वम्। गृह्णीत। गृह्णीते। गृह्णीयात्। गृह्णीत। अगृह्णात् ॥४०१॥

४०२. हलः श्नः शानज्झौ [३ । १ । ८३]

हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्यात् हौ परे । गृहाण । अगृह्णात् । अग्रहीत् । हान्तत्वान्न वृद्धिः । जग्राह । जगृहतुः । जग्रहिथ ।

४०३. ग्रहोऽलिटि दीर्घः [७ । २ । ३७]

ग्रहेरिटो दीर्घः स्यान्न तु लिटि । ग्रहीता । शॄ हिंसायाम् । शृणाति ।

४०४ शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा [७ । ४ । १२]

एषां ह्रस्वो वा स्याल्लिटि क्ङिति । शशार । ह्रस्वाभावे "ऋच्छत्यॄताम्" (७ । ४ । ११) इति गुणः । शशरतुः । शश्रतुः । शशरिथ । शरीता ।

हल श्न । श्न इति स्थानिनिर्देशादादेशोऽयमित्याह–शानजादेश स्यादिति । यदि श्न इत्यकृत्वा प्रत्यय एवाय विज्ञायते तत्रापि न दोष । न चैव हलन्तमात्रात् प्रसङ्ग । क्र्यादिभ्य इत्यनुवृत्ते । ननु यदाय प्रत्यय स्यात्तदा भिदानेति "व्यत्ययो बहुलम्" (३ । २ । ८५) इति शानचि कृते "मिदेर्गुण" (७ । ३ । ८२) इति गुण प्राप्नोति । स हि प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणो मेद्यतीतिवत् इहापि स्यात् । आदेशत्वे तु स्थानिवद्भावेन सिद्धेऽपि शित्त्वे पुन शित्करणात् ङित्त्वमपि पुनर्भवतीति गुणो न भवति । तस्मादादेश एव एष्टव्य इति चेन्न । यदि व्यत्ययेन तत्त एव गुणविषये इकारोऽपि भविष्यतीति सुवचत्वात्[1] । गृहाणेति । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् "अतो हे" (६ । ४ । १०५) इति हेर्लुक् । गृह्णीताम् । अगृह्णीत् । अग्रहीष्ट । जग्राहेति । "लिट्यभ्यासस्य" (६ । १ । १७) इति सम्प्रसारणम् । "उरत्" (७ । ४ । ६६) हलादि शेष । जगृहे । ४०२ ॥

ग्रहोऽलिटीति । अलिटीति किम् ? जगृहिव । प्रकृतस्येटो दीर्घत्वम् । तेन चिरावदिटो न दीर्घ इति वक्ष्यति । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट । ग्रहीष्यति । ग्रहीष्यते । शॄ । इतो दश परस्मैपदिन । शृणाति । "प्वादीना ह्रस्व" (७ । ३ । ८०) शृणीयात् । शृणातु । अशृणात् । अशारीत् । अशारिष्टाम् । "सिचि च परस्मैपदेषु" इति न दीर्घ । शशार ॥ ४०३ ॥

शॄदॄप्रा । शशरतुरिति । ऋच्छत्यॄताम्" (७ । ४ । ११) शश्रतु । ह्रस्वपक्षे यण् । शशरिथ । शशरिव । शश्रिव । शरिता । शरीता । शीर्यात् । शरिष्यति ।

---

१ स्तुवचनत्वादिति क० पु० ।

शीर्यात् । शरिष्यति । शरीष्यति । एवं दॄ विदारणे । पॄ पालने । ज्या वयोहानौ । "ग्रहिज्या" (६ । १ । १६) ।

४०५. हलः [६ । ४ । २]

अङ्गावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति दीर्घत्वे कृते प्वादीनां ह्रस्वः । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः । जीयात् । व्री वरणे । व्रीणाति । ज्ञा अवबोधने । "ज्ञाजनोर्जा" (७ । ३ । ७९) जानाति । श्रन्थग्रन्थ सन्दर्भे । श्रथ्नाति । "श्रन्थिग्रन्थ्योः किति लिटि सेटि

शरीष्यति । एवमिति । दृणाति । अदारीत् । ददार[1] । ददरतु । दद्रतु । दरिता । दरीता । दीर्यात् । पॄ । पपार । पपरतु. । पप्रतुः । पपरिथ । परिता । परीता । "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" (७ । १ । १०२) इत्युत्त्वम् । रपरत्वम्[2] । दीर्घ । पूर्यात् । परिष्यति । परीष्यति । ज्या हावनिद्दौ ॥ ४०४ ॥

हल । अङ्गस्येति । प्रकृतमिहावर्तते । तेनैकेन हल् विशेष्यते । तेन च सम्प्रसारणम् । तेन चाङ्गम् । ततश्च तदन्तविधिर्भवतात्याशयेन व्याचष्टे—अङ्गावयवादित्यादि । अङ्गावयवात्किम् ? निरुतम् । दुरुतम् । हल उत्तर किम् ? उत्तम् । सम्प्रसारण किम् ? चितम् । स्तुतम् । तदन्तस्याङ्गस्य किम् ? विद्ध । विचित । इति । दीर्घत्वे इत्यादिनाऽस्य प्वादिषु[1] पाठे प्रयोजन समर्थयते । अज्यासीत् । जिज्यौ इति । "लिटयभ्यासस्य" (६ । १ । १७) इति सम्प्रसारणम् । 'आत औ णल" (७ । १ । ३४) जिज्यतुरिति । "ग्रहिज्या" (६ । १ । १६) इति सम्प्रसारणे दीर्घे चेयङ् । तस्य स्थानिवत्त्वात् द्वित्वम् । यण् । जिज्यिथ । जिज्याय । ज्याता । जीयात् । ज्यास्यति । व्री । व्रीणाति । व्रिणातीति । प्वादीना ह्रस्वो वेति केचिदित्युक्तम् । अव्रैषीत् । विव्राय । व्रेता । व्रीयात् । व्रेष्यति । ज्ञा । अज्ञासीत् । जज्ञौ । जज्ञिथ । जज्ञाथ । जज्ञिव । ज्ञाता । ज्ञेयात् । ज्ञायात् । ज्ञास्यति । श्रन्थ ग्रन्थ इतो गणान्ता सेट्का । श्रथ्नातीति । 'अनिदिताम्" (६ । २ । २४) इति नलोप । अश्रन्थीत् । शश्रन्थ । श्रेथतुरिति 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिभ्य परो लिडपित् किद्वक्तव्य" (वा०) इति कित्वान्न लोप । तस्यासिद्धत्वादप्राप्तमेत्त्वमुपसख्यानयति[3]—वेति केचिदिति । श्रन्थिग्रन्थि इति कित्त्ववार्त्तिके वेति केचित्पठन्ति इत्युक्तम् । तेन कित्त्वस्य विकल्पितत्वादेत्वमपि विकल्प्यते इत्यर्थ । यदि त्वेत्त्वस्यैव विकल्पो व्याख्येयेत

---

१ ददारेति नास्ति क० पु० ।

२. रपरत्वमिति नास्ति क० पु० ।

३. उपसख्यातमिति क० पु० ।

थलि च एत्त्वं वक्तव्यम्" (वा०) वेति केचित् । श्रेथतुः । शश्रन्थतुः । श्रेथिथ । शश्रन्थिथ । एवं ग्रन्थ । कुष निष्कर्षे । कुष्णाति । कुषाण ।

४०६. निरः कुषः [७ । २ । ४६]

निरः परात् कुषो वलादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् । निरकोषीत् । निरकुक्षत् । निरः किम् ? कोषिता । अश भोजने । अश्नाति । अशान । अशिता । अशिष्यति । वृङ् सम्भक्तौ । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत । वव्रृषे । वरिषीष्ट । वृषीष्ट।

इति क्र्यादिप्रक्रिया । इति नवगणाः ।

तत किद्त्वपक्षे एवैत्त्वाभावे शश्रथतु । शश्रथु । शश्रथिथेत्यपि प्रसज्येत । शश्रन्थतुरिति । किद्त्वाभावपक्षे न नलोप । पिद्वचनेऽपि किद्त्वमिति सुधाकरादय । श्रन्थिता। श्रथ्यात् । श्रन्थिष्यति । एवमिति । ग्रथ्नाति । अग्रन्थीत् । जग्रन्थ । ग्रेथतु । जग्रन्थतु । ग्रेथिथ । जग्रन्थिथ । ग्रेथिव । ग्रन्थिता । ग्रथ्यात् । कुष । निष्कोषरा बहिर्निःसारणम् । कुष्णातीति । "रषाभ्याम्" (८ । ४ । १) इति णत्वम् । कुष्णीयात् । कुषाणेति । "हल श्न शानज्झौ" (३ । १ । ८३) ॥ ४०५ ॥

निर कुष । प्राप्तविभाषेयम् । निरकुक्षदिति । इडभावपक्षे 'शल इगुपधात्" (३ । १ । ४५) इति क्स । "षढो क षि" (८ । २ । ४१) षत्व क्ष । चुकोष । चुकुषतु । कोषिता । कुष्यात् । कोषिष्यति । अश् । अश्नातु । अशानेति । श्न शानच् । आशीत् । आक्ष । मतान्तरे अष्टा । अश्यात् । अशिष्यति । वृङ । आत्मनेपदी । वृणीते। वृणाते । वृणते । वृणीत । वृणीताम् । वृणीष्व । वृणै । अवृणीत । अवरिष्ट । अवरीष्ट । "वृतो वा" (७ । २ । ३८) इति दीर्घ । अवृतेति । "लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु" (७ । २ । ४२) इतीडभावे "उश्च" (१ । २ । ११२) इति किद्त्वम् । "ह्रस्वादङ्गात्" (८ । २ । २७) इति सिचो लोप । वव्रृषे इति । क्रादित्वान्नेट् । वरिता । वरीता । वरिषीष्ट । वरिष्यते ॥ ४०६ ॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं शेषवंशामलो-
त्तस श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पति ।
तत्सूनौ कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् क्र्यादिकप्रक्रिया ॥ १ । इति ।
इति क्र्यादय । क्र्यादि १०० ॥

—,०,—

अथ चुरादयः

चुर स्तेये

४०७ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म-
वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् [३ । १ । २५]

एभ्यश्चुरादिभ्यः स्वार्थे णिच् प्रत्ययः स्यात् । णकारो वृद्ध्यर्थः, चकारः "चितः" (६ । १ । १६३) इत्यन्तोदात्तार्थः । उपधागुणः । धातुसंज्ञायां शप्तिबादि । गुणायादेशौ । चोरयति ।

४०८ णिचश्च [१ । ३ । ७४]

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते ।

अथ चुरादयः । चुर स्तेये ।

सत्यापपाश । अत्र चूर्णान्तानि प्रातिपदिकानि तेषां "प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे" इत्येव सिद्धे एषां ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । एभ्यो णिच तु नामधातुप्रक्रियामुदाहरिष्यति । इह तु चुरादिभ्यो णिजर्थमुपन्यस्तमेतत् सूत्रम् । ननु चुरादे "हेतुमति च" (३ । १ । २६) इत्येव सिद्धम्, तत् किमनेनेत्याह—स्वार्थे इति । एतत्तु चुरादिभिरेव सबध्यते सत्यापादिभि. तेषु धात्वर्थ इत्यादिनार्थनिर्देशात् । उपधागुण इति । "पुगन्त" (७ । ३ । ८६) इत्यादिना । धातुसज्ञायामिति । "सनाद्यन्ता धातव" (३ । १ । ३२) इत्यनेन । तिप्शबादि इति । धातोरिति विहितस्य लडादे "तिप्-तस्झि" (३ । ४ । ७८) इति तिबादय आदेशा भवन्ति । तेषु च परेषु शप् प्रत्यय । आदिपदादनुबन्धलोपसार्वधातुकसज्ञादि । गुणायादेशाविति । 'सार्वधातुक"(७।३।८४) इति गुण । 'एचोऽयवायाव" (६ । १ । ७८) इत्यप् चोरयतीति । णिच् । णस्य "चुटू" (१ । ३ । ७) इतीत्सज्ञा । चकारस्य "हलन्त्यम्" (१ । ३ । ३) इति । चोरयत । चोरयन्ति । चोरयेत् । चोरयतु । अचोरयत् ॥ ४०७ ॥

णिचश्च । केचिदाहु—"स्वरितेत् स्याद् ग्रहि क्र्यादौ लक्षिश्चैकश्चुरादिषु" इति वचनात् लक्षे स्वरितेत्त्वात् लिङ्गाद् अन्येभ्यश्चुरादिभ्यो णिचश्चेति तङ् नेति हेतुमण्णिजन्तादेवाय विधिरिति तदप्रमाणमित्याह—हरदत्तः । एष विधिर्न चुरादि-णिजन्तात् स्यादिति कश्चन निश्चिनुते स्म । आप्तवचोऽत्र न किंचन दृष्टम् । लक्षयते स्वरितेत्त्वमनार्षमिति, तदेतदभिसन्धायोदाहरति-चोरयते इति । चोरयेत । चोरयताम् ।

"णिश्रिद्रुस्रुभ्यः" (३ । १ । ४८) इति चङ् । द्वित्वम् । उपधाह्रस्वः । अभ्यासदीर्घः । णिलोपः । अचूचुरत् । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चुरादेर्णिज्वेति केचित् । पक्षे चोरतीत्यादि । कृत संशब्दने ।

अचोरयत । कामयतावुक्त लुडि प्रक्रिया स्मारयति—णिश्रीति चडित्यादिना । अय तु प्रासिक्रम । चोरि, इति स्थिते । च्लि । चङ् । तत परत्वाद् "णेरनिटि" (६ । ४ । ५१) इति णिलोप । तस्य स्थानिवत्त्वाद् "णौ चडि" (६ । १ । ११) इत्युपधाह्रस्वो द्वित्वात् परत्वात् पूर्वं भवति । स च "एच इग्घ्रस्वादेशे" (१। १।४८) इत्योकारस्य ह्रस्व उकार । "चडि" (६ । १ । १०) इति द्वित्वम् । हलादि शेष "दीर्घो लघो " (७ । ४ । ९४) इत्यभ्यासस्य दीर्घ । यस्तु प्राचा सन्वद्भावोऽप्युक्त । तस्य प्रकृते क उपयोग इति चिन्त्यम् । अचूचुरत् । अचूचुरताम् । चोरयामासेति । "कास्प्रत्ययात्" (३ । १ । ३५) इत्याम् । कृञोऽनुप्रयोग । "णेरनिटि" (६ । ४ । ५१) इति लोपापवाद "अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु" (६ । ४ । ५५) इत्ययादेश । चोरयितेति । णयन्तस्यानेकाच्त्वेन सेट्त्वादिटि कृतेऽनिटीति निषेधान्न णिलोप । अयादेश । चोर्यात् इति णिलोप । चोरयिष्यति । अचचुरत । अचूचुरेताम् । चोरयाञ्चक्रे । चोरयिषीष्ट । चोरयिष्यते । चुरादेर्णिज्वेति केचित् । अत्रार्थे ज्ञापक चिन्तयतेरिदित्करणम्, तदाह हरदत्त –चिति स्मृत्यामितीदित्त्वमत्र हि ज्ञापकम् । अस्य हि फल चिन्तितमित्यादौ नलोपो मास्य भूदिति । नित्ये तु णिचि सत्यत्र नलोपस्याप्रसङ्गतः चिन्त स्मृत्यामितीत्येव पठितव्य भवेदिहेति पक्षे चोरतीति । शप्युपधागुण । आदिपदात् चोरतु । अचोरीत् । चुचोर । चोरिता । चूर्यात् । चोरिष्यति । अचोरिष्यत् । एतच्च ज्ञापक सामान्यापेक्षमिति वादिना मतेनेदमुदाहृतम् । सिद्धान्ते तु विशेषापेक्ष ज्ञापकमिति स्थितम् । तथा हि घुषिर विशब्दने इत्यत्र भाष्ये—किमर्थमयमविशब्दने इत्युच्यते । ननु विशब्दने घुषेर्णिना भवितव्यम् । एव तर्हि सिद्धे सति यदविशब्दनग्रहण करोति तज् ज्ञापयत्याचार्य. ? विशब्दने विभाषा घुषेर्णिज् भवतीति, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? "महीपालवच श्रुत्वा जुघुषु पुष्यमानवा " इत्येष प्रयोगः उपपन्नो भवतीति विशिष्टविषयत्वमुक्तम् । अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इत्यस्य तु सामान्यापेक्षत्वेऽविशब्दनार्थस्यापि घुषेरण्यन्तस्य सम्भवात् । तद्व्यावृत्त्यर्थमविशब्दनोक्तिः कथ ज्ञापिका स्यात् । तथा च "णेरणौ" (१ । ३ । ६७) इत्यत्रापि गणि प्रकृत्य भाष्यम् । यस्माण्णे' कर्मकर्ता वा विद्यते । न चैतस्माण्णे प्राक् कर्म कर्ता वा विद्यते गणेर्नित्यण्यन्तत्वमुक्तम् । एतद्व्याख्याने च कैयट' । नित्यत्वाण्णिच. केवलाना चुरादीना प्रयोगाभावात् इति । तस्माद् यत्र लिङ्ग वचन त्वाधृषाद्वेत्यादि । एव च तदुभयाभावाच्चुरेर्णिज्विकल्पोऽप्रामाणिक इति वदन्ति । परमतेन त्वेतदुदाहृत

४१०. ई च गणः [७ । ४ । ९७]

गणयतेरभ्यासाकारस्य वा ई स्याच्चङ्परे णौ । अजीगणत् । अग्लोपित्वान्न सन्वद्भावः । अजगणत् । कथ वाक्यप्रबन्धे । कथयति । कथोऽभ्यासस्य ईत्वं वेति केचित् । अचीकथत् । अचकथत् । अङ्क पदे लक्षे च । अङ्कयति । चङि तु

कर्मस्थभावकत्वात् गणयतेर्गण स्वयमेवेति कर्मवद्भाव उदाहृतो भाष्ये । भागशोऽवस्थाप्यमानो गणस्तत्रानुकूल्यात् स्वयमेव भागशोऽवतिष्ठते इत्यर्थ । अवस्थान कर्मस्थो भाव इति न वृत्तिभाष्ययोर्विरोध शङ्क्य । ननु यद्ययमदन्तस्ततो णिचि "आद् गुण" (६ । १ । ८७) स्यात् अत आह—अतो लोप इति । किमर्थं तर्ह्यदन्तत्व प्रतिज्ञायते अतस्तत्प्रयोजनमाह—तस्य स्थानिवत्त्वादिति । 'अच परस्मिन्' (१ । १ । ५७) इत्यनेन । उपधावृद्धिरिति । "अत उपधाया" (७ । २ । ११६) इति प्राप्ता ॥ ४०९ ॥

ई च गण इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । चकारो "विभाषा वेष्टिचेष्ट्यो" (७ । ४ । ९६) इति विकल्पस्यानुकर्षार्थ इत्याशयेनाह-वा ई स्यादिति । गणेरग्लोपित्वात् सन्वद्भावाभ्यासदीर्घयोरप्रसङ्गादीत्वमिदमारभ्यते । अजीगणदिति । णिच्यतो लोप चङि णिलोप । अदन्तत्वे प्रयोजनान्तरमप्याह—अग्लोपित्वान्न सन्वद्भाव इति । अजगणदिति । ईत्वाभावपक्षे "सन्वल्लघुनि" (७ । ४ । ९३) इति प्राप्त "दीर्घो लघो" (७ । ४ । ९४) इत्यप्यत एव न । नन्वतो लोपस्य स्थानिवद्भावात्तेन व्यवधानादेव सन्वद्भावादि न भविष्यति किमग्लोपित्वादित्यभिधानेनामैवम् । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च प्रागेवातो लोपे ततो द्वित्वेनाभ्यासस्यादिष्टादच पूर्वत्वेन स्थानिवद्भावाप्रसङ्गात् । गणयामास । गणयिता । गण्यात् । गणयिषीष्ट । णिज्विकल्पस्तु—अस्मान्न भवति । लिङ्गवचनयोरभावात् । यत्तु 'अत एकहल्" (६ । ४ । १२०) इत्यत्र जगणतु, जगणुरिति प्रत्युदाहृतम् । तत्सामान्येनाण्यन्ताश्चुरादय इति ज्ञापकवादिमते वेति प्रागेवोक्तम् । कथ । कथयतीति । अतो लोप गुणायादेशौ । कथोऽभ्यासस्येति । "ई च गण" (७ । ४ । ९७) इत्यत्र चो भिन्नक्रमोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति भाव । क्षीरस्वामी त्वाह—कथमचीकथत् । प्रकृत्यन्तरमन्वेष्टव्यमिति । अचकथदिति । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ । कथयामास । कथयितेत्यादि । अङ्क पद सख्यास्थानमेकत्वादि । तेन च तन्निष्ठ क्रियाविशेषो लक्ष्यते । लक्षण बिन्दुकरणम् । अङ्कयतीति । अतो लोप । चङि त्विति । अकि अत् इति स्थिते "चङि" (६ । १ । ११) इत्यनेनाकारवत ककारस्य द्वित्वमित्यन्वय । "अजादेर्द्वितीयस्य" (६ । १ । २) इति वचनात् कशब्दस्यैकाचो द्वित्वम् । न तु सणिच्कस्य किशब्दस्येत्यर्थ । ननु किमुच्यतेऽकारवत इति यावता प्रागेव लुप्तोऽकारस्तत्राह—अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिति । ननु स्थानिवद्भावोऽपि

"ओः पुयण्ज्यपरे" (७ । ४ । ८०) इति ज्ञापकात् अद्वित्वनिमित्तेऽपि णौ कृतमभ्यासस्य स्थानिवत् भवतीति ज्ञायते। तेनाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् अकारवतः ककारस्य द्वित्वम्। अग्लोपित्वान्न सन्वद्भावः। आञ्चकत्। केचिदेवमाहुः। "ओः पुयण्" (७ । ४ । ८०) इत्युवर्णनिर्देशात् णौ कृत उवर्णादेशे आकार आवादेशश्चाभ्यासस्य स्थानिवत् स्यान्नान्य इति नियमादजादित्वेन सणिच्कस्यैव ककारस्य द्वित्वम्। आञ्चिकत्।

न तावत् "अच परस्मिन्" (१ । १ । ५७) इत्यनेन, एकाच इति विहितद्वित्वस्य पूर्वविधित्वाभावात्। नापि "द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५९) अतो लोपस्याचङ्-निमित्तत्वात्। णेश्चाद्वित्वनिमित्तत्वात्। द्वित्वनिमित्तेऽचि योऽजादेश स स्थानिव-दित्युक्तेरत आह—तेनेति। यत एव विज्ञायते तेन कारणेनेत्यर्थ। किं पुनर्विज्ञायतेऽत आह—अद्वित्वनिमित्तेऽपि णौ कृतमित्यादि। यद्यपि णिर्न द्वित्वनिमित्त तथापि तत्र निमित्तभूते यत्कृतमतो लोपादि तदभ्याससबन्धिनि कार्ये द्वित्वादौ कर्तव्ये सति स्थानिवद् भवतीति। ननु वचनाभावात् कथमिद विज्ञातमत आह—"ओ पुयण्ज्यपरे" (७ । ४ । ८०) इति ज्ञापकादिति। अनेन हि विभावयिषति, लिलावयिषति, जिजा-वयिषतीत्यादावभ्यासोवर्णस्येत्व विधीयते, तच्च प्रायेण णिच्येव तत्रैव पवर्गयण्-जानामवर्णपराणा सम्भवात्। यद्यपि पिपविषते यियविषतीत्यत्र सभवति। तथापि वर्गग्रहणेन (प्रत्याहारग्रहणेन[1] जकारग्रहणेन च पकारयकारभिन्नाना) मवर्णपराणा न सभवो विना णिचम्। तत्र वृद्धयावादेशयो कृतयोर्यद्यनद्वित्वनिमित्तत्वेन स्थानिवद्भावो न स्यात् ततस्तत्सहितयोरेव[2] द्वित्वे कृतेऽभ्यासे उकारो न सभवति[3], सभवति चाकारस्तस्य "सन्यत" (७ । ४ । ७९) इतीत्वेनैव 'सद्धमितीत्वविधान-मनर्थक स्यात्। तस्मादेतदेव ज्ञापयत्यद्वित्वनिमित्तेऽपि णौ कृत स्थानिवद् भवतीति तेन नुनावयिषति, जुहावयिषति–इत्यादावभ्यासे उकारश्रुति सिद्धा। तथा च प्रकृतेऽपि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् कशब्दस्यैव द्वित्वमिति सिद्धम्।

नन्वस्तु नामैवम् सन्वद्भावादित्वेन भाव्यमेवेत्यत आह—अग्लोपित्वादि-त्यादि ततश्च "सन्यत" (७ । ४ । ७९) इतीत्व न भवतीति भाव। आञ्चकदिति। न लोप। 'नन्द्रा सयोगादय" (६ । १ । ३) इति न नकारस्य द्वित्वम्। एतेन वहे कान्तस्य णिच्योजादित्यपि व्याख्यातम्। न चैवमचिकीर्त्तत् इत्यत्रेत्त्वस्यापि

---

१. प्रत्याहारग्रहणेनेत्यारभ्य—भिन्नान मित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

२. संभवतीति वारमेकमेव पठ्यते क० पु०।

३ तत इति नास्ति क० पु०।

न च अस्मिन् अदन्तत्व व्यर्थम् । यतोऽग्लोपित्व स्थानिवत्त्व चादन्तत्व-प्रयोजनम् । यत्र त्वेते न विद्येते तत्राल्लोपविकल्पनम् । अदन्तत्वसार्थकत्वाय वा अल्लोप इत्यर्थः । अङ्कयति । अल्लोपाभावे "अचो ञ्णिति" (७।२।११५) इति वृद्धिः ।

स्थानिवत्त्वप्रसङ्ग । सजातीयविषयत्वात् ज्ञापकस्यावर्णपर एव धात्वक्षरे परेऽस्य प्रवृत्ते । तदेतत् काशिकाकारमतमुदाहृत्य त्रिमुनिमतमुत्तरपक्षयन् केचिदेवमाहुरिति । एव वक्ष्यमाण केचिदिति भाष्यतत्त्वविद । यद्वा पूर्वपक्षशेषोऽय ग्रन्थ । केचिद्राम-नादय । एव पूर्वोक्तमाहुरित्यर्थ । सिद्धान्तस्तर्हि कीदृश इत्यपेक्षायामाह—ओ पुयणित्यादि । सजातीयत्वाद् ज्ञापकस्य णौ कृत उवर्णस्यैवादेशोऽभ्यासस्य सबन्धिनि कार्ये द्वित्वे स्थानिवत् स्यादिति सबन्ध । उवर्णादेशमुदाहरति--- आकार आवादेश-श्चेति परम्परयेति भाव । आकार "चिस्फुरोर्णौ" (६ । १ । ५४) पुस्फारयति । क्वचिदौकार इति पाठ । सेन साधीयान् तस्या सत्यपि स्थानिवत्त्वे "ह्रस्व" (७ । ४ । ५९) इति ह्रस्वेनाभ्यासे उकारश्रवणे विशेषाभावात् । आवादेशस्य सत्यसति च विशेषोऽस्तीति स उदाहृत । नान्य इति । अतो लोपादि । अस्मिंस्तु पक्षेऽचिकीर्तत् इत्यत्र स्थानिवत्त्वप्रसङ्गो नास्ति । अनुवर्णादेशत्वात् । उत्तरभागेऽवर्णा-भावादिति परिहारस्तु भाष्यकृत स्वपक्षविषयो ज्ञेय । ननु मा नाम भूत् स्थानिवद्भाव-स्तथापि ककारस्याद्याकारेणैव साच्कत्वादस्तु द्वित्वम्-तत्राह अजादित्वेनेति । "अजादे-र्द्वितीयस्य" (६ । १ । २) इति वचनात् परस्यैव भाव्यमित्यर्थ । स्यादेतत् । द्वितीय-स्यैकाचोऽसम्भवात् प्रथमस्यैव भविष्यति । आटतुरित्यादिवदित्यत आह—सणिच्कस्यै-वेति । णयन्तस्यापि धातुत्वात् सभवति द्वितीय एकाजिति भाव । ननु तथापि ङकारादेर्द्वितीयैकाचो द्वित्वादभ्यासे डकार श्रूयेत आञ्जिङ्कदिदित्याह—ककारस्येति । "नकारजावनुस्वारपञ्चमौ" इत्युक्ते नकारोऽय न प्रतिपदोक्तोऽकारस्तेन "न न्द्रा" इति नकारस्य द्वित्व नास्तीति आञ्चिकदिति सणिच्कस्य कृते द्वित्वे पुनरादेशरूपमेवावति-ष्ठते इति परभागे णिलोप । एतेनौजिढदित्यपि व्याख्यातम् । एव तर्हि अदन्तत्व-प्रतिज्ञानमनर्थंक स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति । अस्मिन् मते सणिच्कस्य द्वित्वमिति पक्षे कुतो न व्यर्थमत आह—यत इति । यस्माद् हेतोरित्यर्थ । अग्लोपित्व-मित्यादिद्वयमदन्तत्वस्य फलम् । तत्राचकथदित्यत्राग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ । कथयति, गणयतीत्यादौ तु स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धि । अङ्कयतेस्तु द्वयमप्येतत् न सभवति । आञ्चिकदित्यत्र सणिच्कस्य द्वित्वे कृते "सन्यत" इत्यस्याप्रसङ्गेना-ग्लोपस्यानपेक्षणात् । स्थानिवत्त्व च नापेक्षितम् । अङ्कयतीत्यत्राकारस्यानु-पधात्वेन वृद्धेरप्रसङ्गात् । तत्रैवविधे विषये सर्वत्राप्यल्लोपविकल्प कल्पनीय । अन्यथाऽदन्तत्वोपदेशो व्यर्थ स्यादिति तदेव स्पष्टमाचष्टे—अदन्तत्वेत्यादि । वाल्लोप

४११. अर्तिह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ [७।३।३६]

अर्त्यादेरदन्तानां च पुगागमः स्यात् णौ परे। अर्पयति। अर्थं

इति। ननु यद्यल्लोपेऽदन्तत्वमनर्थकमापद्यते ततस्तत्सामर्थ्यात् नित्यलोपो बाध्यताम्, न पुनर्विकल्पोऽतुल्यत्वात्। अतो लोपस्य चिकीर्षक इत्यादौ सावकाशत्वात्। सत्यम्। वाचनिक एवात्र इति प्रामाणिका। अर्ति ह्री। ऋ सृ गताविति भ्वादिह्वाद्योर्द्वयोर्ग्रहणम्। ह्री लज्जायाम्॥ ४१०॥

ब्ली गत्याम्। री गतिरेषणयो। रीङ् श्रवणे। क्नूयी शब्दे। क्ष्मायी विधूनने। पुक पूर्वान्तकरण[1]माञ्चिकपदित्यादावुपधाह्रस्वार्थम्। अक्नापयामास। अक्नापयिता। अक्नाप्यात्। अर्थं। अर्थापयते इति। एतेन नित्यात्मनेपद्यम् सूचयति। अतो लोप। अर्थापयते इति। अतो लोपाभावे पुक्। आर्तथतेति। अर्थि अस्माल्लुङि च्लिस्तस्य "णिश्रिद्रुस्रु" (३।१।४८) इति चङ्। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् "अजादे" (६।१।२) इति थशब्दस्य द्वित्वम्। "अभ्यासे चर्च" (८।४।५४) (णिलोप[2] णौ कृते उवर्णादेश एव स्थानिवदिति पक्षे तु सणिच्कस्य द्वित्वम्। आर्तिथत। आर्तिथपतेति। अथापि अत इति स्थिते "णौ चङि" (७।४।१) इति उपधाह्रस्व। अजादे "न न्द्रा" (६।१।३) इति थप इत्यस्य द्वित्वम्। हलादि शेष। चर्त्वम्, सन्वद्भाव। इत्त्वम्। हलादेरित्युक्तेर्न "दीर्घो लघो" (७।४।९४) इति। णिलोप अर्थयाञ्चक्रे। अथ कथमस्मादात्मनेपद यावता नात्रानुदात्तेत्त्वादीनि निमित्तानि सन्ति। सत्यम्। आगर्वादात्मनेपदिन इति धातुसूत्रमस्ति तेन भविष्यति। भू प्राप्तावात्मनेपदीतिवत्। न चैवमेधते इत्यादावपि "आत्मनेभाषा" इत्यादि धातुसूत्रैरेव सिद्धे किम् "अनुदात्तङित" (१।३।१२) इत्यादिनेति वाच्यम्। "आत्मनेभाषा" इत्यादिपाठस्यापाणिनीयत्वात् अत्र ह्येधादय अनुदात्ता इत्याद्येव पठ्यते स चानुवाद.। अत्र "अनुदात्तङित" (१।३।१२) इत्यादिनैवात्मनेपद विधास्यते। "आगर्वादात्मनेपदिन" इति पुनरपूर्वविधि विधायकान्तरादर्शनात्। तथापि "अनुदात्तङित" (१।३।१२) इत्यादिलक्षणस्याव्याप्तिर्दुरुद्धरा। सामान्य-

---

१. णिलोप इत्यारभ्य—सूति थप् इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

२ पूर्वान्तकमाञ्चिकविति क० पु०।

उपयाञ्चआयाम् । अर्थयते । अर्थापयते । आर्तथत । आर्तिथत इत्यादि । इति चुरादयः ।

लक्षणसगृहीतस्य गणसूत्रेण विधानस्यान्यत्र दर्शनात् । तस्मात् "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" (१ । ३ । १४) इत्यत्र कर्तरि इति योगो विभज्यते । तेनानुदात्तत्वादिरहितेभ्योऽपि अदन्तेभ्य ईदृग्भ्य· क्वचिदात्मनेपद भवतीति साध्यते । तदेतदागर्वादात्मनेपदिन इत्यनेन सूच्यते इति कथचित् सगमयितव्यम् । इत्यादीनि । अन्येऽपि चुरादिषु पठिता ग्राह्या इत्यर्थ ।

यद्वा भ्वादिगणपठितेभ्योऽपि स्वार्थे णिज् विज्ञेय इत्यर्थं । तथा च गणसूत्रम्—बहुलमेतन्निदर्शनमिति । चुरादिपाठस्तु निदर्शनमात्र मत्यर्थ. । रामो राज्यमचीकरदित्याद्यपि भवति । अन्ये तु व्याचक्षते—वर्धते धातुगण पाठ भ्वादिगणपाठस्तु दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं इति ॥४११॥

इति चुरादयः

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं शेषवशामलो-
त्तस श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।
तत्सूनो कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् चौरादिकप्रक्रिया ॥ १ ॥ इति ।

इति दशगणी समाप्ता । चुरादि १६० ॥

—०—

अथ ण्यन्तप्रक्रिया

४१२. हेतुमति च [३ । १ । २३]

हेतुः प्रयोजकः तद्व्यापारः प्रेषणादिर्हेतुमान् तस्मिन् वाच्ये धातोर्णिच् स्यात्। कुर्वन्त प्रेरयति कारयति। अचीकरत्। णिजन्ताण्णिच्। चोरयन्त प्रेरयति चोरयति।

अथ ण्यन्तप्रक्रिया

एव दशगणी निरूप्य स्वार्थे णिच्प्रसङ्गात् हेतुमण्णिचमप्युदाहरन्ति—हेतुमति। यत्तु प्राचोक्तम्—

"स्याच्छुद्धा प्रकृतिर्ण्यन्ता सन्नन्ता णिचि सन्परा।
यङन्ता यङ्लुगन्ता च नातोऽन्या निष्प्रयोजना" ॥ इति।

क्रममभिप्रेत्य शुद्धप्रकृतिरूपाण्यभिधाय ण्यन्ताया रूपाण्यभिधातुमारभते इति। तदसत्। चुरादिण्यन्ताया उदाहृतत्वेन शुद्धप्रकृतिरूपाण्यभिधायेत्याद्यभिधानव्याघातात्। यदि तु स्वार्थिकास्वार्थिकभेदे तात्पर्यम्। ततो मदुक्तमेवानुगृहीत स्यात् शुद्धेत्याद्युपन्यासवैयर्थ्यं च। न चैतावत्येव प्रकृतिरित्यपि नियम। तथा हि यदि शुद्धेति धातुपाठपठिताऽभिमता तत आयाद्यन्ताया असङ्ग्रह। अथ स्वार्थिकप्रत्ययान्ताऽपि शुद्धेति विवक्षिता ण्यन्तेति च हेतुमण्णिजन्तात ('सनि णिचि शुद्धाच्च यदि यङ्लुकि वृत्याचारक्विपि) सन्नन्तेति चेच्छासन्नन्ता ततो णिच् सन्परेत्यनर्थकम्। उक्तेनैव सङ्ग्रहात्। अथ प्रत्ययसन्निवेशेन कृतोऽस्य भेद तत क्यजन्तात्सनि णिचि यङि यङ्लुकि पुनस्तेषामेव व्यस्तसमस्तक्रमव्युत्क्रमैरुत्पत्त्याऽनेकभेदत्वान्नातोऽन्येति भाव। आचारक्विबन्तायाश्चासङ्ग्रहान्न्यूनता। अथ क्विपो लुकि कृते शुद्धैवावशिष्यते इति चेत् हन्तैव यङ्लुगन्तेति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति दिक्।

हेतुमति च। हेतुरत्र पारिभाषिको गृह्यते। "तत्प्रयोजको हेतुश्च" (१।४।५५) इति कृत्रिमत्वात्। न तु फलसाधनयोग्य पदार्थो हेतुरिति लौकिको गृह्यते। तेनेह न। अध्ययनेन वसति—इत्येतदभिप्रेत्य व्याचष्टे—हेतु प्रयोजक इति। कर्तुरिति शेष, "तत्प्रयोजको हेतुश्च" (१।४।५५) इति वचनात्। ननु यथा पितृमान् इत्युक्तेयं प्रति पितृत्व स एवावगम्यते तथेहापि य प्रति हेतु स एव कर्ता हेतुमानिति यावत् प्राप्त कारकाधिकारात्तु क्रियापेक्षत्वाच्च कारकभावस्य यो यस्मिन् व्यापारे प्रयोजकरूपेणोपयुज्यते स एव हेतुमानित्युच्येत। स च प्रयोज्यव्यापारोऽधिश्रयणादिसर्वसाधनसाध्यो विक्लित्यादिर्वेति तत्रैव णिच् स्यादित्याशङ्क्याह—तद्व्यापार

इति। तस्य प्रयोजकस्य व्यापार प्रवर्तनाख्य । तस्यावान्तरभेदमाह—प्रेषणादिरिति[1]। भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणम्। आज्ञेति यावत्। आदिपदादध्येषणम् तत्समर्थाचरण च गृह्यते। तत्र गुर्वादेराराध्यस्य प्रवर्तना अध्येषणम्। प्रार्थनेत्यर्थ । तत्समर्थाचरण तदनुकूलव्यापारकरणम्। तच्चानेकधा। अनुमतिरुपदेशोऽनुग्रह[2] इति। अनुमति विनाऽर्थो निवर्तते तस्य राजादेरनुमत्या प्रयोजकत्वम्। वैद्यादेस्तु "मुस्तापर्पटक पिबेत् ज्वरित" इत्याद्युपदेशेन। य पुन जिघासित पलायमान निरुणद्धि निरुद्धश्च हन्यते तत्र निरोद्धा हन्तुरनुग्रहेण[3] प्रवर्तक । सर्वश्चायमर्थोऽर्थप्रकरणादिगम्य । एषु सर्वेषु—अनुगत प्रवर्तनामात्र णिचोऽर्थ । भिक्षा वासयति। कारीषोऽग्निरध्यापयति—इत्यादावचेतनस्याप्यनुकूलाचरणमेव प्रयोजकव्यापारत्वेनाध्यारोप्यते। यतो भिक्षा प्रचुरा व्यञ्जनवत्यश्च लभ्यमाना वा सम्प्रयुञ्जते तथा कारीषान् सम्प्रयुञ्जते। तथा कारीषोऽग्निरेकान्ते निर्वाते सुप्रज्वलित शीतकृतमध्ययनविरोधिनमुपद्रवभयमपनयन्नध्ययनेऽनुकूलो भवतीति। तद्व्यापारो हेतुमान् इति। अत्र विवक्षित इति शेष । अत्र चाभिधानस्वभाव एव हेतु । स्वभावतो हि णिच् प्रत्यय प्रयोजकव्यापारमेवाचष्टे नान्यदिति। **तस्मिन् वाच्ये इति**। एतेनाधिश्रयणादिवत्तादर्थ्यात्प्रयोजकव्यापारोऽपि पच्यादीनामेवार्थं णिच्प्रत्ययस्तु द्योतक इति मतमपाकरोति। तथाहि सति पाचयत्योदन देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति द्वयो कर्त्रोरभिधान प्राप्नोति। धातुवाच्यव्यापारवत्त्वेन[4] द्वयोरपि तुल्यकक्ष्यत्वात् पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ताविति स्यात्। प्रत्ययार्थपक्षे तु प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य ण्यर्थस्य प्राधान्यात् तस्यैव कर्तरि ल सिद्धयतीति भाव । यदि न प्रकृत्यर्थस्तत् कथ तूष्णीमासीनोऽपि पञ्चभिर्हलै कृषतीति प्रयुज्यते। अत्राहु—अनेकार्थत्वाद्धातूना कृषिरेव प्रतिविधानेऽपि वर्तत इति विनापि णिच प्रयोजकव्यापारावगतिरिति। **कुर्वन्त प्रेरयतीति**। इद कुरु ईदृश कुरु इति स्वाभिप्रायेऽवस्थापयतीत्यर्थ । कुर्वन्तमित्यनेन प्रयोज्यस्य[5] कर्तृत्व दर्शयति। अन्यथाऽस्याकर्तृत्वे प्रयोजकस्य हेतुत्वमपि नास्तीति णिच् नोत्पद्येत। यथा पृच्छतु मा भवान्, अनुयुङ्क्ता मा भवानित्यादौ। अत्र हि प्रश्न प्रयोज्यमीदृश कुर्विति ब्रूतेऽतो प्रयोज्यो नासौ कर्ता न ह्यसौ सप्रति पृच्छति तूष्णीमास्ते। तस्य च निर्व्यापारत्वात् कारकत्वमेव नास्ति कुतस्तद्विशेष कर्तृत्वमिति प्रयोजकोऽपि न हेतुरिति णिचोऽप्रसङ्गात् लोडत्र भवति। उक्त च—

---

१ प्रेषणादिभिरिति ख० पु०।
२ अनुग्रह इति नास्ति क० पु०।
३. रनुग्रह करोतीति ख० पु०।
४ धातुवाच्यव्यापारवशत्वेनेति क० पु०।
५ प्रयोजकस्येति क० पु०।

४१३. नाग्लोपिशास्वृदिताम् [७ । ४ । २]

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छ्याद्यैर्लोड् विधीयते ।
सक्रियस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो णिच ॥ इति ।

ननु यदि प्रयुक्ते पूर्वमेव प्रयोज्य सक्रियस्तद्' व्यर्था प्रयुक्ति । सत्यम् । तथाप्युपरतिशङ्कया क्वचित् प्रयुक्तेरर्थवत्त्वम् । यद्येवम् यत्राप्रवृत्तो बलात् प्रवर्त्यते ततो णिच् न स्यात् न ब्रूम प्रवृत्तप्रवर्तने एव णिजिति किं तु प्रवर्त्तितोऽपि प्रयोज्यो यत्र प्रवर्तत एव न तु निवर्तते तत्र णिच्' भवतीति । एवं च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता प्रयुक्तिर्णिजर्थ, केवला तु लोडर्थ इति भिन्नविषयत्वाण्णिचो लोटश्च न पर्यायता शङ्क्या । किं च प्रयोक्तृधर्म प्रयुक्तिर्लोडर्थ । अनियत'कर्तृका तु सा णिजर्थ इति । कारयतीति । डुकृञ् करणे । अस्माण्णिच् । णित्वात् "अचोञ्णिति" (७ । २ । ११५) इति वृद्धिरकार । रपरत्वम् । 'सनाद्यन्ता धातव" (३।१।३२) इति धातुत्वम् । तिप्, शप्, गुणायादेशौ । कारयेत् । कारयतु । अकारयत् । कर्तृगामिनि तु क्रियाफले "णिचश्च" (१ । ३ । ७४) इत्यात्मनेपदे कारयते इत्यादि' ज्ञेयम् । अचीकरदिति । कारि, अस्माल्लुङस्तिप् । 'इतश्च" (३ । ४ । १००) इतीकारलोप । च्लि । 'णिश्रि" (३ । १ । ४८ इति चङ् । णिलोप । अत्र द्वित्वात् परत्वात् "णौ चङि" (७ । ४ । १) इत्युपधाया ह्रस्व । ततो द्वित्वम् । अत एवाभ्यासस्यादिष्टादच पूर्वत्वात् सन्वद्भावे दीर्घे च कर्तव्ये उपधाह्रस्वो न स्थानिवद्भवति । द्वित्वं च णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वात् कृ इत्यस्य । "उरत्" (७ । ४ । ६६) अत्वम् । 'कुहोश्चु" (७ । ४ । ६२) सन्वद्भाव, 'सन्यत" (७ । ४ । ७९) इतीत्त्वम् । 'दीर्घो लघो" (७ । ४ । ९४) इति दीर्घ । अचीकरताम्' । अचीकरन्नित्यादि । आत्मनेपदे अचीकरत् । अचीकरेतामित्यादि । कारयामास । कारयिता । कार्यात् । कारयिष्यति । कार्यविशेष दर्शयितुमाह—णिजन्ताण्णिजिति । चोरयति इति । चुर स्तेये । अस्मात् स्वार्थे णिचि उपधागुणे च कृते ततो हेतुमण्णिच् । "णेरनिटि" पूर्वं णिलोप । तिप्, शप्, गुणायादेशौ ॥ ४ २ ॥

नाग्लोपीति । अक्प्रत्याहारस्तस्य लोपो यस्मिंस्तदग्लोप्यङ्गम् । शासु अनुशिष्टौ । ऋकार इद् यस्य तद् ऋदित् । अत्र णाविति सन्निधानादग्लोपोऽपि णिनिमित्तक' एव विवक्ष्यते । तदाह हरदत्त —यत्र णौ परतोऽग्लोपस्तदिहाग्लोपि गृह्यते । दीव्यतिप्रभृतेर्नायं निषेध शास्वृदिद्ग्रहणात् । तथा—

"शक्य शासिग्रहोऽकर्तुमृदित्येव पठिष्यते ।
ऋ शासु अनुशिष्टावित्येवमेके प्रचक्षते ॥ १ ॥
वदन्त्यन्ये तु सूत्रेऽस्मिन् शासिं निरनुबन्धकम् ।
पठन्त प्रतिषेधोऽस्य यङ्लुक्यपि भवेदिति" ॥ २॥ इति ।

ह्रस्वाप्राप्ताविति । पूर्वस्य णेरको लुप्तत्वेनाङ्गस्याग्लोपित्वादिति भाव ।

---

१ दृवृथेति क० पु० । २ न भवतीति क० पु० । ३ अनियतकर्तृकानुसारीति पाठ क० पु० ।
४ इत्याज्ञेय इति ख०पु० । ५. अचीकरताम् इति नास्ति क०पु० । ६ णिनिमित्तकमेवेति क०पु० ।

अग्लोपिनः शास ऋदितश्चोपधाह्रस्वो न स्यात् चङ्परे णौ। इति ह्रस्वाप्राप्तौ णेर्णिचि नाग्लोपित्वमिति ह्रस्वादि। अचूचुरत्। णिलोपेऽग्लोपित्वमिति केचित्। अचुचोरत्। अशशासत्। ऋदितः। अडुढौकत्।

ननु कथमग्लोपित्वं यावता चोरि इ अत् इति स्थिते शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्याणिलोपात् पूर्वं परत्वाद् वृद्धौ कृतायामैकारस्य लोपेन भाव्यम्। तन्नाग्लोप्यङ्ग भवति। नैष दोषः। 'ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम्" (वा०) इति परामपि वृद्धिं बाधित्वा पूर्वं णिलोप एव भवति। यत्तु "सन्वल्लघुनि" (७।४।९३) इत्यत्र भाष्ये णे परत्वाद् वृद्धौ कृतायां लोप इत्यग्लोपित्वाभावादित्व भवति इति। तत्प्रौढिवादमात्रम्, परमतेन वा। "णौ चङि" (७।४।१) इत्यत्र "वृद्धेर्लोपो बलीयान्" इति स्वयमेवोक्तत्वात्[1] इति ज्ञेयम्। णेर्णिचीति। लोप इति शेषः। णिचि परे णेर्लपि सति तत्कृतमग्लोपित्वं नाश्रीयते इत्यर्थः। यदि तु ण्यन्तात् परे णिचि विहितेऽग्लोपित्वं नेति निःशेषं व्याख्यायेत ततोऽममालदित्यादावपि द्वितीये णौ कृते आकारलोपकृतमप्यग्लोपित्वं निषिध्येतेत्युपधाह्रस्वः स्यात्। नाग्लोपित्वमिति। "णौ चङि" (७।४।१) इत्यत्रोपधाह्रस्वत्वे "णेर्णिच्युपसंख्यानम्" इति मूलवार्त्तिकम्। तदपि नाप्राप्तह्रस्वविधानार्थम्। किं तर्हि "नाग्लोपि" (७।४।२) इति निषेधबाधनार्थमित्यभिप्रेत्यैवमुक्तम्। तथा च तत्र भाष्ये अग्लोपित्वाद् ह्रस्वत्वं न प्राप्नोतीति तद् व्याख्यातम्। तत्र वाचनिकोऽयमर्थः इत्येके। वृत्तिकारस्तु न्यायेन साधयति स्म। 'ण्याकृतिनिर्देशात् सिद्धमिति" णिजातेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात्। तस्याश्चैकत्वाद् गोबलीवर्दन्यायेन ण्याकृतेरन्यस्याको[2] लोपः प्रतिषेधविषयत्वेनाश्रीयत इत्यर्थः। नन्वेवमप्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति। तत्र कर्तव्ये पूर्वणिलोपस्य "अचः परस्मिन्" (१।१।५७) इति स्थानिवद्भावाद् यश्चङ्परो णिः न तत्रोपधा ह्रस्वभाविनी यत्र चोपधा ह्रस्वभाविनी न स चङ्परः द्वितीयेन णिचा व्यवधानात्। नैष दोषः। प्रतिषिद्ध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः। "क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम्" (वा०) इति। कथं तर्हि वृत्तिकृतोक्तम्—योऽसौ णौ णिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावादुपधाह्रस्वो न प्राप्नोतीति। सत्यम्। सूत्रकारमते वार्त्तिकं नास्तीत्येवमुक्तम्। का तर्हि सूत्रकृतो गतिः, ण्याकृतिनिर्देशात् सिद्धमित्येव। णिजातिरेका निमित्तत्वेनाश्रीयते। तत्र सत्यपि स्थानिवत्त्वे ण्याकृतेरेकत्वाद् यश्चङ्परो णिः स एव पूर्वः परश्च स एव चङ्परः इति नास्ति व्यवधानमिति। इति

---

१ ऽव्यवस्थापितत्वादिति ख० पु०।

२. अन्यस्याकेलोप इति क० पु०।

४१४.　णौ च सश्चङोः [६ । १ । ३१]

सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात्। "सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्" इति वचनादादौ सम्प्रसारणम्। वृद्धयावादेशौ। द्वित्वम्। आवादेशस्याभ्यासे स्थानिवत्त्वादुकारदीर्घः। अशूशवत्। अलघुत्वान्न दीर्घः। अशिश्वयत्।

ह्रस्वादि। आदिना—अचूचुरदिति "दीर्घो लघो" (७।४।९४) इत्यभ्यासस्य दीर्घः। अवीवदद्वीणा[1] परिवादकेनेत्यादौ सन्वदाद्यपि[2] अचूचुरदिति द्वितीयस्यापि णेश्चङि लोप। णिलोपेऽग्लोपित्वमिति केचिदिति। णाविति व्यक्तिरेव निमित्तत्वेनाश्रीयते न जातिरिति वदन्तो वचन चानाश्रयन्त[3] इति भाव। अचुचोरदिति। अग्लोपित्वान्नोपधा ह्रस्वाभ्यासलोपौ। अडुढौकदिति। ढौकृ त्रौकृ गतौ। चङि द्वित्वेऽभ्यासस्य ह्रस्व उकार। "अभ्यासे[4] चर्च" (८।४।५४) इति ढस्य ड। अलघुपरत्वान्न दीर्घ। न च ऋदितोऽप्यग्लोपित्वादेव सिद्धमिति वाच्यम्। णिनिमित्ताग्लोपिनामेव तत्र ग्रहणात्। अत्र च प्रमाणमृदिद्ग्रहणमेव। तेनाचीचकासत्, अनीनृतत् इत्यादौ न निषेध। ऋदिद्[5] ग्रहणेन लृदितो न गृह्यन्ते। पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्यादित्येतद् ऋलृवर्णयो सवर्णसंज्ञायामेवोक्तम्॥ ४१३॥

णौ च सश्चङो। णाविति वेरपेक्षया परसप्तमी। सश्चङोरिति तु ण्यपेक्षया। विपर्यस्त न भवति चङ्यमभवादित्याशयेन व्याचष्टे—सन्परे इत्यादि। श्वयतेरिति। टुओ श्वि गतिवृद्धयोरित्यस्य। ननु श्वि इ अदिति स्थिते चङपेक्षात्तु सम्प्रसारणात्तु पूर्वं णिमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गौ वृद्धयायौ स्याताम् अत आह—सम्प्रसारणं तदाश्रय चेत्यादि। तदाश्रय 'सम्प्रसारणाच्च" (६।१।१०८) इति पूर्वरूपम्। वचनादिति। "लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्" (६।१।१७) इत्यत्राधिकारादेवोभयेषामिति लब्धे पुनरुभयेषा ग्रहणेन भाष्ये सावितया परिभाषयेत्यर्थ। तथा च वव्रश्चेत्यत्र हलादिशेष बाधित्वा पूर्वं सम्प्रसारणमेव भवति। तथा जुहुवतुरित्यत्रातो लोप च बाधित्वा सम्प्रसारणपूर्वरूपत्वे भवत। अन्यथातो लोपस्य "असिद्धवदत्राभात्"

१　आवीवद्वदधीणामिति क० पु०।
२　सन्वाद्यपि इति क० पु०।
३　वचन वचनाश्रयन्त इति क० पु०।
४　अअभ्यासे इति क० पु०।
५.　ऋदिग्रहणेनेति क० पु०।

४१५. स्तम्भुसिवुसहां चङि [८ । ३ । ११६]

एषां षो न स्यात् चङि । "उपसर्गादिति वाच्यम्" (वा०) एषामुपसर्गनिमित्तः षो नेष्यते नाभ्यासकृत इत्यर्थः । अवातस्तम्भत् ।

(६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वादुवङ् न स्याद् इति । प्रत्याख्याता चैषा भाष्ये । पूर्वविप्रतिषेधाद्याश्रयेणाभ्याससप्रसारणादे साधितत्वात् । अत्र पक्षे "णौ च सश्चङो" (६ । १ । ५१) इति च विषयसप्तम्याश्रयणादन्तरङ्गत्वादादौ सप्रसारणमिति बोध्यम् । किमेव कृते कृत स्यादत आह—वृद्ध्यायादेशाविति । पूर्वं तु वृद्धावैकारस्याय् स्यात् । यद्यव शावित्यस्य द्वित्वेऽभ्यास इत्येव श्रयेतेत्याशङ्क्याह—आवादेशम्येत्यादि । णौ कृत स्थानिवद् भवतीति ज्ञापनादित्याशय । सप्रसारणस्य त्वनजादेशत्वान्न स्थानिवत्त्वशङ्का । यद्यपि वृद्धेरौकारस्यापि स्थानिवद्भाव प्राप्नोति, तथाप्यौकारवतो द्वित्वेऽपि ह्रस्वेनाप्युकार एव भविष्यतोति विशेषाभावात् तथा नोक्तम् ।

उकारदीर्घ इति । सप्रसारणस्य वृद्ध्यावादेशयो[1] स्थानिवत्त्वाद् शुशब्दस्य द्वित्वम् । तेनाभ्यासे उकार सिद्ध्यति । तस्य च दीर्घ इत्यथ । अशूशवदिति । चङि णौ सप्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात् वृद्ध्यावादेशयो स्थानिवत्त्वात् शु इत्यस्य द्वित्वे परभागस्य[2] वृद्ध्यावादेशया "णौ चङ्युपधाया" (७ । ४ । १) इत्युपधाह्रस्वे 'दीर्घो लघो" (७ । ४ । ९४) इत्यभ्यासस्य दीर्घे सन्वद्भाव इति । सप्रसारणपक्षे श्वि इ अत् इति स्थिते वृद्ध्यावादेशयोर्द्वित्वेऽभ्यासस्य ह्रस्वे उपधाह्रस्वे च सन्वद्भावात् "सन्यत" (७ । ४ । ७९) इत्तोत्वमिति भाव । न च वृद्ध्यावादेशयो णौ कृतत्वे स्थानिवत्त्व शङ्क्यम् । उवर्णादेशस्यैव स्थानिवत्त्वमिति पक्षेणैतस्याभिधानात् । णौ कृतादेशमात्र स्थानिवदिति पक्षे तु श्वि इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे च प्राकृत एवेकार इति कष्ट[3] नास्ति । "दीर्घो लघो" (७ । ४ । ९४ इति अभ्यासदीर्घमाशङ्क्याह—अलघुत्वान्न दीर्घ इति । "सयोगे गुरु" (१ । ४ । ११) इति लघुसज्ञाया बाधितत्वादित्यर्थः ॥ ४१४ ॥

स्तम्भुषिवु । स्तम्भ रोधने । षिवु तन्तुसताने । षह मर्षणे । चङि इति विषयसप्तमी परसप्तमी वा । तच्च "येन नाव्यवधानम्" इति णिचा व्यवधानेऽपि चङ्-

---

१. सप्रसारण दीर्घवृद्ध्यावादेशानामिति ख० पु० ।

२ परभागस्य द्वित्वे इत्यधिक ख० पु० ।

३. इति नास्ति । कथ ता इति क० पु० ।

पर्यसीषिवत् । व्यसीषहत् । सुब्धातोरनेकाचश्च सन्वद्भावो वेति केचित् । अचचकासत् । अचीचकासत् । "न न्द्राः संयोगादयः" (६ । १ । ३) इति नदराणां न द्वित्वम् । उन्दी क्लेदने । औन्दिदत् । अड्ड अभियोगे । आड्डिडत् । आर्चिचत् । वकारस्यापि न द्वित्वम् । उब्ज आर्जवे । औब्जिजत् । अजादेरित्येव । नेह अदिद्रयत् ।

परत्व स्तम्भादेर्न विहन्यते इति ज्ञेयम् । ननु [1]व्यसीषिवदित्यादौ अभ्यासस्यैव परभागस्याप्यनेन षत्व कि न निषिध्यते इत्याशङ्क्याह—उपसर्गादितीत्यादि । अनेन च सस्य विशेषणादुपसर्गात् परस्य सस्य षत्व निषिध्यमानमभ्यासस्यैव निषिध्यते । तच्चोपसर्गनिमित्तमेव सभवति । यस्तु परभागस्य सो नासावुपसर्गात्पर इति नाय निषेध इति फलित व्याचष्टे—एषामित्यादि । उपसर्गनिमित्त स्तम्भे । "अवाच्च" (८ । ३ । ६८) "परिनिविभ्य" (८ । ३ । ७०) इत्यादिना प्राप्त । अवातस्तम्भत् इति । 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययो (८ । ३ । ६८) "प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि" (८ । ३ । ६३) "स्थादिष्वभ्यासेन" (८ । ३ । ६४) च प्राप्ति । पर्यसीषिवदिति । सिवेश्चङि णौ लघूपधगुणे णौ चङ्युपधाया" (७ । ४ १) इत्युपधाह्रस्व इकार "सिवादीना वाऽड्व्यवायेऽपि" (८ । ३ । ७१) इति प्राप्तेऽभ्यासस्य षत्वेऽपि "आदेशप्रत्यययो" (८ । ३ । ५९) इत्यभ्यासाश्रय षत्व परभागस्य भवति । व्यसीषहदिति । सहेरपि "अत उपधाया" (७ । २ । ११६) इति वृद्धौ उपधाह्रस्व, सन्वद्भाव, द्वित्वम्, दीर्घ, पूर्ववत्ष त्वव्यवस्था । सुबधातोरिति । पूर्व सुबन्तान्निष्पन्नो धातु सुब्[2] धातुस्तस्य । यथा पटयति । अपीपटत् । अत्र वृद्धे पूर्व पश्चाद्वा टिलोप इति मतभेदात् फलितो विकल्प । अनेकाचमुदाहरति—अचकासदिति । चकासृ दीप्तौ । [3]ऋदित्वान्नोपधाह्रस्व । अस्य च विकल्पस्य मूल व्याख्यानभेद । तथाहि चङ्परे णौ यदङ्ग तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्य सन्वद्भाव दीर्घोऽप्येवमित्यर्थवादिना हरदत्तादीना मते अचीचकासत् इति भवति । चङ्परे णौ यल्लघु तत्र परतो योऽभ्यासस्तस्य सन्वद् दीर्घोऽप्येवमिति वादिना सन्वद्भाव[4]दीर्घयोरभावादचचकासदिति भवितव्यम् ।

१. वसीषिवदित्येवेति क० पु० ।
२. ड्वोरिति क० पु० ।
३. क्रादित्वादिति क० पु० ।
४ सन्वद्भाव इति नास्ति क० पु० ।

कासृशब्देन लघोर्णिचश्च व्यवधानात्। एतेन सन्वद्भावाभावपक्षे "दीर्घो लघो" (७।४।९४) इति दीर्घं प्राप्नोतीत्यपि चोद्यमलानकम्। सन्वद्भावेन तुल्ययोगक्षेमत्वात्। अन्ये पुन परिहरन्ति—सन्वद् भवत्यस्मिन् इति सन्वद्भाव। सन्वद्भावस्य निमित्त यो लघु स चेति केचिदिति सामर्थ्याल्लघुत्वस्यैव विकल्पोऽस्तिदिश्यते। तेन लघुत्वपक्षे दीर्घसन्वद्भावौ द्वावपि न भवतस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् इति। दरिद्रातेस्त्वार्धधातुके आतो लोपो वाच्य इत्यग्लोपित्वाद् सन्वद्भावो नास्तीति—अदरिद्रदिति भवति। जागर्तेरपि न भवति। अजजागरदिति। योऽत्र चङ्परणिपरो लघुर्ग इति न तस्मिन् परतोऽभ्यासो जा इत्यनेन व्यवधानात्। औन्दिददिति। उन्दी क्लेदने। णिचि उन्दि अत् इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य" (६।१।२) इत्युकारस्य न द्वित्वम्। "न न्द्रा" (६।१।३) इति नकारस्यापि न द्वित्वम् इति। दिशब्दस्यैव द्वित्वम्। णिलोप आट्। "आटश्च" (६।१।९०) इति वृद्धि। अत्र प्राचोक्तम्—अजादित्वात् "दीर्घो लघो" (७।४।९४) इति दीर्घो नार्वाचीनमतेन स्वमते स्यादिति। तदसत्। अभ्यासे चङ्परणिपरस्य लघो परत्वाभावात्। न च चङ्परे णौ यदङ्गमिति पक्षे णिचमेव लघुमाश्रित्य स्यादिति वाच्यम्। "णेरनिटि" (६।४।५१) इति प्रागेव लुप्तत्वात्। वर्णाश्रयत्वाच्च प्रत्ययलक्षण नास्ति। स्थानिवद्भावोऽपि न भवति। अभ्यासस्यादिष्टादच पूर्वत्वाद् दीर्घविधौ न स्थानिवदिति निषेधाच्च। आड्डिडदिति। अड्ड अभियोगे। दकारोपध। अजादित्वाद् "न न्द्रा" (६।१।३) इति निषेधाच्च डिशब्दस्य द्वित्व[1] डस्य ष्टुत्वेन ड। णिलोप। आर्चिचदिति। अर्च पूजायाम्। रस्य निषेधात् चिशब्दस्य द्वित्वम्। बकारस्यापि इति। पवर्गीयस्य। उब्ज आर्जवे इत्येनमुपध्मानीयोपध[2] प्राहर्दापधमप्येके बोपध केचिदूचिरे। तथा च भाष्यम्—उब्जिरयमुपध्मानीयोपध पठ्यते इति। तत्रायोगवाहानामट्स्विव शर्षु जश्भावषत्वे इति शर्षूपदेशचोदना[3]। तेन झल्त्वे "झला जश् झशि"(८।४।५३) इति जश्त्वेनौष्ठ्यस्यौष्ठ्ये वकारे, उब्जिता। उब्जितुमित्यादि सिद्ध्यति। द्वित्वे तु जश्त्वस्यासिद्धत्वात् बकारस्य द्वित्वाभाव इति सिद्धम्। नन्वत्र पक्षे उपध्मानीयादेरेव द्वित्व प्राप्नोति ततश्च हलादिशेषेण जकारस्य लोपे "अभ्यासे चर्च" (८।४।५४) इति जश्त्वेनाभ्यासस्य जश्त्वे परस्यापि "झला जश् झशि" (८।४।५३) इति जश्त्वे औबिब्जदिति स्यात्। नैष दोष। व्यञ्जनान्तानां द्वन्द्वे "न न्द्राः (६।१।३)

---

१ द्वित्वे ष्टुत्वमिति क० पु०।

२. उपध्मानीयकोपधमिति क० पु०

३. जोबलात्वे इति क० पु०।

इति निर्देशसामर्थ्याद् उपध्मानीयस्यापि प्रश्लेषो विज्ञास्यते। अविभक्तिकश्च निर्देश-स्तेनास्य द्वित्व न भविष्यति । कथमभ्युद्ग समुद्ग इति । अभ्युत्पूर्वस्य[1] गमेर्डप्रत्यये एतद्रूपम्, नोब्जेस्तस्य अभ्युब्ग समुब्ग इत्येव भवितव्यम्। यस्याप्यय वोपधस्तेनाप्येतद् वाच्यम्। अन्ये त्वेतदर्थं दकारोपध मन्यन्ते उद्ज इति। "भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयो" (७।३।६१) इत्यकुत्वविषये दस्य वत्व निपात्यते। यद्वा अस्मात् वकारोच्चारणा-ल्लिङ्गात् "स्तो श्चुना श्चु" (८।४।४०) इत्यस्यानन्तर उद्भेर्दस्य व इति वाक्य-शेषोऽनुमीयते। तत्र "पूर्वत्रासिद्धम्" (८।२।१) इति वत्वस्यासिद्धत्वात्[1] दस्य "न न्द्रा" (६।१।३) इत्येव निषेध सिद्ध। कैयटेन उक्तम्—निपातन-पक्षेऽपि दकारोपधनिर्देशसामर्थ्याद् द्विर्वचने दकारस्य वत्व प्रवर्त्यते इति। अभ्युद्ग समुद्ग इति गमे रूप भविष्यतीत्याशय। येषा त्वय बकारोपधस्तेषा प्रतिषेध आरब्धव्य सूत्रेणासिद्धे। केचित्तु बकारस्यापि सयोगान्तलोपेन सूत्रनिर्देश वर्णयन्ति। द्वयो सयोगसज्ञेति पक्षे दकारोऽपि कि न लोपित इति चेत्। विचित्रा हि सूत्राकृति पाणिने। अजादेरित्येवेति। अजादेरित्यनुवृत्तौ शङ्का न कार्येत्यर्थ। तेन हलादौ प्रथमस्यैकाचोऽवयवस्य यत्र द्वित्व तत्र सयोगादीनामेषा नाय निषेध। अदिद्रिपत् इति। द्रा कुत्साया गतौ। णौ पुगागम। चङ्युपधाह्रस्व। द्वित्वम्। हलादि शेष। अदुद्रवदिति। "णिश्रिद्रुस्रुभ्य" (३।१।३८) इति चङ्। द्वित्वम्। उवङ्। ननु इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति क्यच्। इन्द्रीयितुमिच्छति सन्। इन्दिद्रीयिषति[2] इति "न न्द्रा" (६।१।३) इति दकारस्यापि द्वित्व निषिध्येतेति चेत् मैवम्। यत्र बहवो हलोऽनन्तरास्तत्र बहूनामेव सयोगसज्ञेति पक्षे दकारस्य सयोगादित्वाभावात्। द्वयोरपीति पक्षेऽपि न भवति कथमजादेरित्यनुवर्तते। तच्च पञ्चम्यन्तम्, कर्मधारय-श्चायम्। अच्चासावादिश्चाजादिस्तस्मादजादेरिति। तत्र "तस्मादित्युत्तरस्य" (१।१।६७) इत्यनन्तराणामेव नदराणा द्वित्वनिषेध इत्यनन्तरस्यैव नस्य[3] निषेधो न दस्येति। अथवा अजादेरित्येवेत्यस्यायमर्थ अदिद्रपदित्यादिव्यावृत्त्यर्थं वृत्तिकारैर्द्वितीयस्येत्यनुवर्तितम्।

---

१. क्त्वस्येति क० पु०।

२ इन्द्रीयिषतीति क० पु०।

३ नस्येति नास्ति क० पु०।

४१६. रभेरशब्लिटोः [७ । १ । ६३]

रभेर्नुमागमः स्यादचि, न तु शब्लिटोः । लघुनीत्युक्तेर्न सन्वत् । अररम्भत् ।

४१७. लभेश्च [७ । १ । ६४]

लभेर्नुम् स्यादचि न तु शब्लिटोः । अललम्भत् । अचङीत्युक्तेर्न कुत्वम् । अजीहयत् ।

तथापीन्दिद्रीयिषतीत्यत्र दकारस्य निषेधो दुर्वार । तदर्थमजादेरित्यनुवर्तनीयमिति वदन्ति । यद्येवमावश्यकत्वाल्लाघवाच्चाजादेरित्येवानुवर्त्यताम्, न द्वितीयस्येत्यपि इति । ननु असति द्वितीयस्येत्यस्मिन् आनञ्च, आनर्च, आनृजद्वे इत्यादावप्यजादे प्रथमस्याप्येकाच सयोगाद्याः नदरा न द्विरुच्येरन् । अस्त्वेवमकारमात्रस्यैव द्वित्वे दीर्घे नुटि च सिद्धमानञ्चेत्यादि । सत्यम् । एकाच इति तद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहि समुदायश्चान्यपदार्थ । एक कार्यी[1] न प्रत्येक वर्णास्तत्र अञ्च, अर्च इति समुदाये द्विरुच्यमाने आभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवो भवतीति नदरविशिष्ट एव द्विरुच्यते न पुनरेते मुञ्जेषीकावदुद्धर्तुं शक्यन्ते इत्यर्थेन द्वितीयैकाचोऽवयवेष्वेव निषेध पर्यवस्यति । अनेनैवाभिप्रायेण तत्र व्याख्यात द्वितीयैकाचोऽवयवा इति ॥ ४१५ ॥

रभेरशब्लिटो । रभ राभस्ये । अचि किम् ? आरब्धुम्[2] । अशब्लिटो किम्? आरभते । आरेभे । अररम्भत् इति । रभेर्णौ नुम् । चङि द्वित्वम् । हलादि शेष. ॥ ४१६ ॥

एव लभेरप्यूह्यम् । अचङीत्युक्तेर्न कुत्वमिति । "हेरचङि" (७ । ३ । ५६) इत्यनेन । अजीहयदिति । हि गतौ वृद्धौ च । अस्माण्णौ वृद्धयायादेशौ हायि इति । अस्माच्चङि उपधाह्रस्वे द्वित्वसन्वदित्वदीर्घत्वानि[4] ॥ ४१७ ॥

---

१ एक कार्या न प्रत्येकमिति क० पु० ।

२ आरभतु रिति क० पु० ।

३. अशिटिटोरिति क० पु० ।

४ द्वित्वसन्वदित्वदीर्घत्वानीति क० पु० ।

४१८. नोनयतिध्वनयत्येल्यत्यर्दयतिभ्यः [४।१।५१]

एभ्यश्च्लेश्चङ् न स्याच्छन्दसि । औनयीत् । अध्वनयीत् । ऐलयीत् । आर्दयीत् । लोके तु औनिनत् । अदध्वनत् । ऐलिलत् । आर्दिदत् । द्वयमपि लोके इति केचित् ।

नोनयतीति । ऊन परिहाणे । ध्वन शब्दे । इल प्रेरणे । त्रयश्चुरादयः तेषूनिवद्। ध्वनिरदन्तः पठ्यते । तेन नोपधावृद्धिः । घटादावपि पठ्यते । अर्द गतौ याचने च । अर्द हिंसायामित्यपि । हेतुमण्णयन्तावेतौ । चङ् न स्यादिति । "णिश्रि" (३।१।४८) इति प्राप्तः । छन्दसीति । "गुपेश्छन्दसि" (३ । १ । ५०) इति प्रकृतत्वादिति[1] भावः । औनयीदित्यादि । चङो निषेधात् । च्लेः सिच् । "इट ईटि" (८ । २ । २८) इति लोपे सवर्णदीर्घः । अनिटीति निषेधान्न णिलोपः । गुणायादेशौ । सिचि वृद्धेस्तु "ह्म्यन्तक्षण" (७ । २ । ५) इति निषेधः । आडागमः । "आटश्च" (६ । १ । ९०) इति वृद्धिः । छन्दसीत्यनुवृत्तेर्व्यावर्त्यमाह—लोके त्विति । (औनिनदिति[2] । ऊन इ अत इति स्थितेऽतोऽग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्वस्ततो "अजादेः" (६। १।२) इति निशब्दस्य द्वित्वादि । तेन) तेन मा भवानूनिनदिति भवति । इलेस्तूपधागुणेना[3]ग्लोपित्वादुपधाह्रस्वे ततो द्वित्वे मा भवानिलिलदिति—आटोऽभावे ह्रस्वश्रवणं भवति । पूर्वं द्वित्वे सति ततो ह्रस्वभाविन्युपधाविहतेति[4] ह्रस्वो न प्रवर्तेत । (अदध्वनदिति । अग्लोपित्वान्न सन्वदित्त्वम् । यस्तु घटादिस्तस्यानग्लोपित्वाददिध्वनदिति भवति) । ननु युक्तमचीकरदपीपचदित्यादौ द्वयोरपि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्ययोर्ह्रस्वद्वित्वयोः परत्वादादौ ह्रस्वो भवतीति । अजादिषु तु द्वितीयस्य द्वित्वम् । तच्च कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यम् । न चास्ति शब्दान्तरप्राप्तिः ह्रस्वस्त्वनित्यः । कृते ह्रद्वित्वे ह्रस्वभाविन्युपधा विहनेति[5] तदप्रवृत्तेः । अन्तरङ्गं च द्वित्वं बहिरङ्गो ह्रस्वो बह्वपेक्षत्वात् तत्तश्चादौ द्वित्वेनैव भाव्यम्, न ह्रस्वेनेति चेत् । सत्यम् । ओणेॠदित्करणं तु ज्ञापकमजादिषु द्वित्वात्पूर्वमुपधाह्रस्व एव भवतीति । तद्धि मा भवान् ओणिणदित्यत्र "नाग्लोपि" (७।४।२) ह्रस्वनिषेधार्थं कृतम् पूर्वं तु द्वित्वे ह्रस्वभाविन्युपधा नेति । किं निषेधेनेति । तथा च एधतेर्मा भवानिर्दिधदित्युदाहरन्ति । (द्वयमपीति[6] । छन्दसीति नानुवर्तते विभाषेति चानुवर्तते इति भावः)॥ ४१८॥

१ प्रकृततत्वादिति क० पु० ।
२ औनिनदित्यारभ्य—तेनेत्यन्तो नास्ति ख० पु० ।
३ गुणेनाग्लोपित्वादिति क० पु० ।
४ विहितेति क० पु० ।
५ विहितेति क० पु० ।
६ द्वयमपीत्यारभ्य—भाव इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

४१९. अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम् [७ । ४ । ९५]

एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ । इत्वापवादः । अससमरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः । अतत्वरत् । अपप्रथत् । अमम्रदत् । अतस्तरत् । अपस्पशत् ।

४२०. विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः [७ । ४ । ९६]

अनयोरभ्यासस्याद्वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । "एच इग्घ्रस्वादेशे" (१ । १ । ४८) अचचेष्टत् । अचिचेष्टत् ।

४२१. भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् [७ । ४ । ३]

एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्यात् चङ्परे णौ । अबिभ्रजत् । अबिभ्राजत् । अदीदिपत् । अदिदीपत् इत्यादि । "कणरणवणभणश्रणह्वेञ्लपलुपलुठहेठां च"

अत्स्मृ । स्मृ चिन्तायाम् । भ्वादि । आध्याने तु घटादिः । दॄ विदारणे क्र्यादि । ञित्वरा सम्भ्रमे । प्रथ प्रख्याने । म्रद मर्दने । त्रयो घटादयः । स्तॄञ् आच्छादने । स्पश बाधने । इत्वापवाद इति । सन्वद्भावे सति "सन्यतः" (७ । ४ । ७९) इति प्राप्तम् इत्वम् । अससमरदिति । हलादि शेषः । अलघुत्वान्न दीर्घः । अथाददरदिति[1] अत्वे कृते तस्य "दीर्घो लघोः" (७ । ४ । ९४) इति दीर्घ प्राप्नोति । तत्राह— तपरत्वसामर्थ्यादिति । स्थानिनो ह्रस्वत्वात् भास्यमानत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसङ्गात् लक्षणान्तरप्राप्तोऽपि दीर्घोऽनेन निवर्त्यते इति भावः ॥ ४१९ ॥

विभाषा । वेष्ट वेष्टने । चेष्ट चेष्टायाम् । लघुपरत्वाभावादप्राप्त एव सन्वद्भावेऽभ्यासस्य "एच इग्घ्रस्वादेशे"[2] (१ । १ । ४८) इति ह्रस्वे प्राप्ते पक्षेऽत्वं विधीयते ॥ ४२० ॥

भ्राजभासेति । भ्राजृ भासृ दीप्तौ । भाष्लृ कथने । दीपी दीप्तौ । जीव प्राणधारणे । मील मीलने । पीड अवबाधने । चुरादिः । प्राप्तविभाषेयम् । भ्राजभासो-र्ऋदित्करणमपाणिनीयमिति काशिका । अवश्यमनयोरनुदात्तोऽनुबन्ध आसञ्जनीय

---

१ अथादीवदिरिति क० पु० ।

२ ह्रस्व इत्यस्यैवेगिति क० पु०

(वा०) अचीकणत् । अचकाणत् । अरीरणत् । अरराणत् । अवीवणत् । अववाणत् । अबीभणत् । अबभाणत् । अशिश्रणत् । अशश्राणत् । अजूहवत् । अजुहावत् । अलीलपत् । अललापत् । अलूलुपत् । अलुलोपत् । अलूलुठत् । अलुलोठत् । अजीहिठत् । अजिहेठत् ।

४२२. उऋँत् [७ । ४ । ७]

उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने अत् स्याद्वा चङ्परे णौ । अचीकृतत् । अवीवृतत् । अमीमृजत् । पक्षे इद्गुणवृद्धयः । अचिकीर्तत् । अववर्तत । अममार्जत् ।

आत्मनेपदार्थ इति फले विशेषाभावाद् ऋकार कैश्चिदनुबध्यते । अबभ्रजत् इति । ह्रस्वपक्षे सन्वदित्वम् अलघुपरत्वान्न भवति । अदीदपदिति । ह्रस्वपक्षेऽभ्यासदीर्घं । पक्षे अदिदापदित्याद्यूह्यम् । काण्यादीना वेति वार्त्तिकमर्थत पठति । कणरणेति । आद्याश्चत्वार शब्दे । श्रण दाने । ह्वेञ् स्पर्धाया[1] शब्दे च । लप परिभाषणे । लुप लोपने । लुठ लोठने । हेठ बाधने । एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्यादित्यर्थं । अचीकण-दिति । उपधाह्रस्वत्वेऽभ्यासस्य सन्वदित्त्वदीर्घादि । पक्षे तदभाव । अजूहवदित्यत्र "ह्व सम्प्रसारणम्" (६ । १ । ३२) इति वस्योत्त्वे पररूपत्वे च वृद्ध्यादेशयो स्थानिवत्त्वात् हु[2] शब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासकार्यम् । पक्षेऽजुहावत् । एवमजाहठत् इति । उपधाह्रस्वे इति तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वेऽभ्यासह्रस्वदीघचुत्वादि । पक्षेऽजिहेठत् । शेषमूह्यम् ॥ ४२१ ॥

उऋंत् । उरिति षष्ठी । ऋवर्णस्येत्याह—ऋकारस्येति । ऋ गतावित्यस्य ग्रहण तु न भवति तपरकरणात् । तद्धि दीर्घेऽपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यादिति क्रियते । अचीकृतदिति । कृत सशब्दने । णौ चङि । अन्तरङ्गमपि ऋत इत्त्व वचन-सामर्थ्याद् बाधित्वा ऋत् भवति सवर्णग्रहणे ऋत[3] ऋकारस्यापि ग्रहणात् । अवी-वृतदिति[4] । वृतु वर्तने । अत्र गुण प्राप्त । अमीमृजदिति । मृजेर्वृद्धि प्राप्ता । पक्षे इद्गुणवृद्धय इति यथासख्येनान्वय । अचिकीतदिति । णौ कृतमपि इत्त्व न स्थानिवत् यत्र यत्र हि द्विरुक्ते परभागस्याद्योऽजवर्णस्तत्र स्थानिवत्त्वम् । तथा च

---

१ ह्वञस्याह यामिति क० पु० ।

२ वुशब्दस्येति ख० पु० ।

३ चित इति क० पु० ।

४ अचीकृतदिति क० पु० ।

४२३. स्वपेश्चङि [६ । १ । १८]

ण्यन्तस्य स्वापेश्चङि संप्रसारणं स्यात्। असूषुपत्।

४२४. शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् [७ । ३ । ३७]

एषां युगागमः स्यात् णौ। शाययति। अशीशयत्। छाययति। अचिच्छयत्। साययति। असीसयत्। ह्वाययति।

४२५. ह्वः सम्प्रसारणम् [६ । १ । ३२]

सन्परे चङ्परे च णौ ह्वयतेः सम्प्रसारणं स्यान्नित्यम्। सम्प्रसारणस्य बलीयस्त्वान्न युक्। अजूहवत्। व्याययति। वाययति। पाययति।

"ओः पुयण्ज्यपरे" (७।४।८०) इति ज्ञापकमप्येतादृशमेव। अत्रवर्तत इति। अलघुपरत्वान्न सन्वदित्त्वदीर्घौ। तपरकरणमादेशत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। अन्यथा आन्तरतम्याद् दीर्घस्य दीर्घविधानं विकारबाधनाय स्वरूपाभ्यनुज्ञार्थं सम्भाव्येत। अपूर्वविध्यपेक्षया प्रतिप्रसवस्य लघुत्वात्। अत एव भाव्यमानत्वं नास्तीति भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णातीत्यपि न प्रवर्तेतेति ॥ ४२२ ॥

स्वापेश्चङि। स्वापि प्रकृतिपाठेन प्रसिद्धोऽतो व्याचष्टे—ण्यन्तस्य स्वापेरिति। सुपूर्वस्यापेस्तु ग्रहणमनाशङ्क्यम्, धातोरित्यधिकारात्। अथ स्वपेरित्येव किं नोक्तम्? न ह्यण्यन्ताच्चङस्ति। सत्यम्। स्वापशब्दात् घञन्तादपि णौ चङि स्वापशब्दस्याविशिष्टत्वात् सम्प्रसारणं यथा स्यात्। अतो विकृतनिर्देशः। तत्रैतावान् विशेषः। अस्यातो लोपेनाग्लोपित्वादभ्यासदीर्घो नास्तीत्यसुषुपदिति भवति। केवलण्यन्तस्य तु दीर्घोऽस्ति। असूषुपदिति। स्वपेर्णिच्, चङ्। सम्प्रसारणस्य बलीयस्त्वादादौ सम्प्रसारणं तत्र कृते लघूपधगुण ओकारः। तस्योपधाह्रस्व उकारस्ततो द्वित्वं "दीर्घो लघोः" (७।४।९४) षत्वम् ॥ ४२३ ॥

शाच्छासा। शो तनूकरणे। छो छेदने। षोऽन्तकर्मणि। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। व्येञ् संवरणे। वेञ् तन्तुसन्ताने। पा पाने। पै शोषणे। पा रक्षणे इत्यस्य[1] तु लुग्विकरणत्वादग्रहणम्। शाययतीति। "आदेच उपदेशेऽशिति" (६।१।४५) इत्यात्त्वम्। "अर्तिह्री" (७।३।३६) इति पुकि प्राप्ते युक् विधीयते। तिप्शपोः कृतयोर्णेर्गुणायादेशौ। पुकः पूर्वान्तकरणमशीशयदित्युपधाह्रस्वो यथा स्यादिति। अत्र कृतात्वानां निर्देशः पुकः प्राप्तिं सूचयति। तस्य च प्रयोजनमिह प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीति ज्ञापनम्। तेन क्षापयति। अध्यापयतीत्यादौ पुक् सिद्ध्यति। वे इत्यनुकृतात्त्वस्य निर्देशो वातिवायत्योर्निवृत्त्यर्थः ॥ ४२४ ॥

ह्वः सम्प्रसारणम्। ष्यङः सम्प्रसारणमित्यधिकारेऽपि पुनः सम्प्रसारणग्रहणं विभाषाधिकारनिवृत्त्यर्थमित्यभिप्रेत्याह—नित्यमिति। नन्वत्र "अभ्यस्तस्य च"

---

१. इत्यतु इति क० पु०।

४२६. लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य [७ । ४ । ४]

पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ। अपीप्यत्। "अर्तिह्रीब्ली" (७।३।३६) इति पुक्। "पुगन्त" (७।३।८६) इति गुणः। अर्पयति। ह्रेपयति। ब्लेपयति। रेपयति। यलोपः। क्नोपयति। क्ष्मापयति। स्थापयति।

(६।१।३३) इत्येव सिद्धे तत्र ह्यभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये विवक्षितेऽभ्यस्तीभवतो द्वित्वात् पूर्वमेव सम्प्रसारणमित्यर्थं स्थितस्तत् किमनेन। सत्यम्। ज्ञापनार्थं तु अनभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेन व्यवाये यदि भवति णावेवेति। तेनात्मनो[1] ह्वायकमिच्छति ह्वायकीयति[2] तत सनि जिह्वायकीयिषतीत्यत्र[3] क्यचा ण्वुला व्यवाये न भवति। एव च सन्परे चङ्परे च णौ "अभ्यस्तस्य च" (६।१।३३) इत्येव सम्प्रसारण-मित्याहु। आचार्यास्तु अभ्यस्तसञ्ज्ञायामसत्या सम्प्रसारणमिच्छन्त इदमेवोदाजह्रुः। अन्यथा परत्वाद् युकि कृते द्वित्वेऽनिष्ट रूप स्यादिति। नन्वेवमपि ह्वा इ अत्[4] इति स्थिते परत्वाद् युक् प्राप्नोति तत्राह—सम्प्रसारणस्य बलीयस्त्वादिति। सम्प्रसारण तदाश्रय कार्यं बलीय इत्युक्तेरित्यर्थ। सम्प्रसारणे तु कृते पररूपत्वेनादन्तत्व विहित-मिति[5] पुकोऽप्रवृत्तेस्तदपवादो युगपि न भवति। अजूहवदिति। सम्प्रसारणे कृते दीर्घ वृद्धयावौ। स्थानिवत्त्वाद् हु इत्यस्य द्वित्वे उपधाह्रस्वेऽभ्यासस्य दीर्घ। अजुहावदिति। कणरणेति उपधाह्रस्वत्वात्॥ ४२५॥

लोप पिबतेरिति। श्तिपा निर्देशो यङ्लुक्निवृत्त्यर्थं। अपाययत्। अपीप्यदिति। पा पाने। णौ युकि चङि उपधाह्रस्वे प्राप्ते तदपवादो लोप। णौ कृत स्थानिवदित्युप-धालोपस्य[6] स्थानिवत्त्वात् पाय इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे ह्रस्वे वाग्लोपित्वादलघु-परत्वाच्च सन्वदित्वदीर्घयोरप्राप्तयोरीत्वमनेन विधीयते। येषा णौ कृत उवर्णादेश एव स्थानिवदिति पक्षस्तेषा यद्युपधालोपस्य स्थानिवत्त्व नास्ति। तथापि णि इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेऽग्लोपित्वेन दीर्घाप्राप्तावनेनाभ्यासस्येत्व भवतीत्यदोष। अर्पयतीति

---

१. आत्मन इति नास्ति क० पु०।
२ ह्वायतीति क० पु०।
३. जिह्वायकीषतीति क० पु०।
४ ह्वा, इ. अ इति स्थिते इति क० पु०।
५. विहितमिति क० पु०।
६. उपधालोपस्थानिवत्त्वादिति क० पु०।

४२७. तिष्ठतेरित् [७ । ४ । ५]

तिष्ठतेरुपधाया इदादेशः स्यात् चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् ।

४२८. जिघ्रतेर्वा [७ । ४ । ६]

जिघ्रतेः प्रागुक्तं वा स्यात् । अजिघ्रपत् । "पातेर्णौ लुगागमो वक्तव्यः" (वा०) पालयति ।

४२९. वो विधूनने जुक् [७ । ३ । ३८]

जुक् स्यात् णौ कम्पनेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् ? केशान् वापयति । "धूञ्प्रीञोरिति केचित्" (वा०) । धूनयति । प्रीणयति । प्रापयति ।

तिष्ठतेरित् । ईच्चाभ्यासस्येति न स्वर्यते । श्तिपनिर्देशोऽतास्थदिति[1] यङ्लुक्निवृत्त्यर्थं । अतिष्ठिपदिति । उपधाह्रस्वापवाद इत्येतीत्वस्य[2] स्थानिवत्त्वात् स्थाप् इत्यस्य द्वित्वम् । सन्वदित्व[3] सत्व ष्टुत्वम् । अत्र प्राचोक्तम्—स्था इति स्थिने पुक्[4] । चङ् । इकारोऽन्तादेश इति । तत्रोपधाय । विधीयमान कथमन्तादेश इति चिन्त्यम् ॥ ४२७ ॥

जिघ्रतेर्वेति । घ्रा गन्धोपादाने । अजिघ्रपदिति । इत्वाभावे उपधाह्रस्व पतेरिति । पा रक्षणे इत्यस्य पुको बाधनार्थं लुग् विधीयते । पाल रक्षणे इत्यनेनापि पालयतीति सिद्धत्वात् ॥ ४२८ ॥

वो विधूनने । वा गतिगन्धनयो । अत्रापि कम्पे पुक्[5] मा भूदिति जुक् विधीयते । वज गतावित्यनेनापि वाजयतीति सिद्धे । केशान् वापयति इति मुण्डयतीत्यर्थं धूञ्प्रीञोरिति । धूञ् कम्पने । प्रीञ् तर्पणे । धूञ्प्रीञोर्नुग् वक्तव्य इति वार्त्तिकम् । अत्र यद्यपि नित्यो नुक् स्मर्यते तथापि तत्र आन्तानुकरणादननुबन्धकस्य कुटादे धूकम्पने इति चाधूषीयस्य चुरादे प्रीङ् प्रीतौ इति ङनुबन्धस्य दिवादेश्चाग्रहणाज्जुगभावे धावयति प्राययतीत्यपि[6] भवतीति हरदत्तादिभिरुक्तत्वात् अर्थफलितो विकल्प आचार्यैर्दर्शित । एक इति हरदत्तादय ॥ ४२९ ॥

विभाषा । ली श्लेषणे । क्र्यादि । लीङ् श्लेषणे दिवादिरुभावपि गृह्येते । यकारनिर्देशस्य सामान्यग्रहणार्थत्वात् । स्तिप शितकरणसामर्थ्यात् सुनोतीत्यादिज्ञा-

१. इत्यस्यस्थपविति क० पु० ।
२. इत्येत्वस्येति क० पु० ।
३. सत्वं द्वित्वमिति क० पु० ।
४. पुग्न इति क० पु० ।
५. कम्प्ये जुक विधीयते इति क० पु० ।
६. प्राययतीति क० पु० ।

४३०. विभाषा लीयतेः [६ । १ । ५१]

लीङोरात्वं वा स्यात् ल्यपि एज्निमित्ते अशिति च। विलीनयति। विलायति वा घृतम्।

४३१. लीलोर्नुग्लुकावन्यरस्या स्नेहविपातने [७ । ३ । ३९]

लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ स्तो वा णौ स्नेहद्रवे। विलीनयति। विलाययति। विलालयति। विलाययति वा घृतम्। स्नेहद्रवे किम्? लोहं विलायति। "प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्वमशिति वाच्यम्" (वा०)।

ऽभावकर्मवाचिन्यपि यग् भवति। यथाऽकर्तृगेऽपि शप्। "भवतेर[1]" (५।१।३) इत्यत्र। यदि तु लीङ एव श्यनाय[2] निर्देशः स्याल्लीङ[3] इत्येवावक्ष्यदित्याशयेनाह—लीलीङोरिति। विलाययति इति। परत्वात् गुणे कृते एवात्त्वम्। "आदेच" (६।१।४५) इत्यधिकारात्। युक्॥ ४३०॥

लीलोरिति। लीलीङोर्द्वयोर्ग्रहणम्। निरनुबन्धपरिभाषाया प्रत्ययग्रहणविषयात्। लातेरिति। ला आदाने इत्यस्य, कृतात्त्वस्य लीयतेश्च ग्रहणम्। ली ई इतीकारप्रश्लेषादीकारान्तस्यैव नुग् भवति। तेनास्य "विभाषा लीयते" (६।१।५१) इत्यात्त्वम् पक्षे न भवति। विलीनयति इति। लिय आत्वा[4]भावपक्षे नुक्। विलाययतीति। तस्यैवानुगभावे वृद्धि। विलालयतीति[5]। यातेर्लीङश्चात्वपक्षे लुक्। तयोरेव लुगभावे आदन्तत्वात् पुक्। लम्भनेति। प्रलम्भन वञ्चनम्। अभिभव पराभव। पूजा सत्कार। नित्यमात्त्वमिये। "विभाषा लीयते" (६।१।५१) इति विकल्पस्यापवादः। एतच्च व्यवस्थितविभाषा विज्ञानाल्लभ्यते॥ ४३१॥

लिय समाननेति। ण्यन्तयोरिति। "णेरणौ यत्कर्म" (१।३।६७) इत्यतो

---

१. भवयते। र इति क० पु०।
२. श्यनायामिति क० पु०।
३ स्या ल्लाङ इति क० पु०।
४. लियो नात्वपक्षे इति क० पु०।
५. विमाते रित्येच क० पु०।

४३२. लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च [१ । ३ । ७०]

लियोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे । लाययते । श्येनो वर्त्तिकामुल्लाययते । बालमुल्लाययति ।

४३३. बिभेतेर्हेतुभये [६ । १ । ५६]

आत्त्वं वा स्यात् प्रयोजकाद् भयं चेद्वाच्यम् ।

४३४. भीस्म्योर्हेतुभये [१ । ३ ६८]

आत्मनेपदं स्यात् हेतुभये । युगागमः । षुगागमः । मुण्डो भाययते ।

णेत्यनुवृत्ते [1] । नहि "णिचश्च" (१ । ३ । ७४) इत्यनेन सिद्धमत आह—अकर्तृगेऽपि फले इति । चकारेण 'गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने" (१ । ३ । ६९) इति प्रकृतोऽप्यर्थः परामृश्यते इत्याह—प्रलम्भने चार्थे इति । जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । तङ् आत्त्वसन्नियोगेनैव प्रवर्तते । श्येन इत्यादि । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लाययतीति । मिथ्याफलोपदर्शनेन वञ्चयतीत्यर्थः [2] ॥ ४३२ ॥

बिभेतेरिति । ञिभी भये । हेतुरिह पारिभाषिक "तत्प्रयोजको हेतुश्च" (१ ४ । ५५) इति गृह्यते । हेतुभय इति । "पञ्चमी भयेन" (२ । १ । ३७) इति समास, इत्याह—प्रयोजकाद् भय चेदिति । वाच्यमिति प्रकरणादिना गम्यमित्यर्थ ॥ ४३३ ॥

ऋ गतौ । णिचि[3] पुकि गुणे रपरत्वम् । चङि[2] । आर्पिपत् । ह्रेपयतीति । ह्री लज्जायाम् । पुकि "पुगन्त" (७ । ३ । ८६) इति गुण । ब्लेपयतीति । ब्ली वरणे । रेपयतीति । रीङ् क्षरणे । यलोप इति । "लोपो व्योर्वलि" (६ । १ । ६२) इत्यनेन । क्नोपयतीति । क्नूयी शब्दे । यलोपे उपधागुण । क्ष्मापयतीति । क्ष्मायी विधूनने । पुकि यलोप । स्थापयतीति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । आदन्तत्वात् पुक् ।

भीस्म्योरिति । ञिभी भये । स्मिङ् ईषद्धसने । हेतुभये इति । भयग्रहण धात्वर्थोपलक्षणम् । तेन भय विस्मये । वा यदि हेतोरेव विवक्ष्यते इत्यर्थ । मुण्डो भाययते इति । अत्र मुण्ड स्वरूपेणैव प्रयोजकत्वात् इन् हेतु । तत एव भय विवक्षितमित्यात्त्व तङ् सन्नियुक्तम् ॥ ४३४ ॥

---

१ इत्यतीऽपीत्यनुवृत्तेरिति क० पु० ।

२. वेचयतीत्यर्थ इति क० पु० ।

३ दीर्घप्राप्तोरीत्वमिति क० पु० ।

४३५. भियो हेतुभये षुक् [७ । ३ । ४०]

षुक् स्यात् णौ हेतुभये । इयङा निर्देशान्नात्वपक्षे षुक् ।।भीषयते ।

४३६. नित्य स्मयतेः [६ । १।५७]

स्मयतेरेचो नित्यमात्त्वं स्यात् णौ हेतुभये । जटिलो विस्माययते । हेतुभये किम् ? कुञ्चिकयैन भाययति । विस्माययति ।

४३७. स्फायो वः [७ । ३ । ४१]

अस्य वान्तादेशः स्यात् णौ । स्फावयति । अपिस्फवत् ।

४३८. शदेरगतौ तः [७ । ३ । ४२]

शदेर्णौ तान्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतौ तु गाः शादयति गोविन्दः ।

भियो हेतुभय इति । आत्वाभावपक्षेऽय विधि । अथात्वपक्षेऽप्येकदेशविकृतत्वात् किं न स्यादत आह–ईदन्तनिर्देशादिति । भी ई भी इतीकार प्रश्लिष्यते । तेनेकारान्तस्यैव भिय षुक् विधीयते इत्यर्थं ।। ४३५ ।।

नित्य स्मयते । पृथग्योगकरणादेव विकल्पो निवर्तयिष्यते तत् कि नित्यग्रहणेन[1] । मैवम् । एव हि हेतुभय इत्यस्यैव कदाचिन्निवृत्ति सभाव्येत । हेतुभय इति । भयमत्र धात्वर्थो[1] लक्षितस्तेन हेतोर्विस्मये प्रतिपाद्ये इत्यर्थो भवति । जटिलो विस्मापयते इति । अत्र जटिलादेव विस्मयो न करणात[2] । कुञ्चिकया[2] एनमिति । कुञ्चिकाऽत्र करणम् भये विस्मये च न हेतु । यश्च हेतु देवदत्तादिर्न ततो भयविस्मयौ । तेन स्माययतीत्यात्वमात्मनेपदं, भातीति[2] षुक् च न भवतीति । वृद्ध्यायौ । एव च "विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ" इत्यपपाठ । मनुष्यवाचेति करणादव विस्मयात् । अन्यथाऽऽत्मनेपदमपि न स्यात् ।। ४३६ ।।

स्फायो व. । स्फायी वृद्धौ । अपिस्फवत् इति । "शर्पूर्वा खय" (७ । ४ । ६१) "अभ्यासे चर्च" (८ । ४ । ५४) ।। ४३७ ।।

शदेरगतौ । अत्र प्राचा शद्लृ शातने इति निपातनादेव तत्त्व भविष्यतीति शङ्कित्वा—अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति (प०) ज्ञापनार्थमेतदिति

---

१ अर्प्ययत् इति क० पु० ।

२ स्मोर्या इति क० पु० ।

४३९. रुहः पोऽन्यतरस्याम् [७ । ३ । ४३]

रुहः पः स्याद्वा णौ । रोपयति । रोहयति ।

४४०. क्रीङ्जीनां णौ [६ । १ । ४८]

क्री-इङ्-जि एषामेच आत्वं स्याण्णौ । क्रापयति । अध्यापयति ।

४४१. णौ च संश्चङोः [२ । ४ । ५१]

सन्परे च णौ इङो गाङ् वा स्यात् । अध्यजीगपम् । अध्यापिपत ।

परिहृतम् । तदसत् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वेन ज्ञापकत्वासम्भवात् । शातयतीति । "अत उपधाया" (७।२।११६) इति वृद्धि । गा शादयति । गमयतीत्यर्थ ॥४३८॥

रुह पो । रुह जन्मनि प्रादुर्भावे च । यद्यपि रूप[1] विमोहने इति दैवादिक-स्तस्य ण्यन्तेऽनेकार्थत्वाद् धातूना जन्म निर्वर्तिष्यते तस्य रोपयतीति, रुहेस्त्वा-रोहयतीति ।तथापि विस्पष्टार्थं सूत्रम् । यत्त्वत्र प्राचोक्तम्—"अनेकार्था हि धातव" अत सर्वे सर्वार्था इति । सोऽयमनुक्तोपालम्भ । नहि सर्वार्थत्वमापादितमस्माभि । अनेकार्थत्व तु त्वयापि स्वीकृत तावतैव सिद्ध न समीहितम् । कथमेतदर्थत्वमवगत-मिति चेत् ? अनादिप्रयोगात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्या[1] हि लोकेऽर्थावसाय । गवादिष्विवेति प्रसिद्धतर स्वय चान्यत्र तथैव व्युत्पादितम् इति न किञ्चिदेतत् ॥ ४३९ ॥

क्रीङ्जीना णौ । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । इङ अध्ययने । ईङ[2] गतावित्यय तु न गृह्यते साहचर्यात्[1] । अत एव करोते कृतयणो ग्रहण नाशङ्कनीयम् । दीर्घश्रवणा-नुपपत्ते । एच इत्यधिकाराच्च । क्रापयतीत्यादि । णौ वृद्धौ कृतायामात्वे[1] पुक् ॥ ४४० ॥

णौ च सश्चङो । अध्यजीगपत् इति । अधिपूर्वस्य इङो णौ गाङ् पुक् । "णौ चङ्युपधाया ह्रस्व" (७ । ४ । १) द्वित्वे सन्वदित्वाभ्यासदीर्घौ[1] चुत्वम् । अध्यापिपदिति । गाङोऽभावे इङ आत्व पुक् । अजादित्वात् पि इत्यस्य द्वित्वम् ॥ ४४१ ॥

सिध्यते । षिधू सराद्धौ । दिवादि । श्यना निर्देशात् षिध गत्यामिति भौवादिको न गृह्यते । परलोकप्रयोजनमस्य स पारलौकिक । "प्रयोजनम्" (५ । १ । १०६) इति ठक् । "अनुशतिकादीना च" (७ । ३ । २०) इत्युभयपदवृद्धि । परलोकग्रहण शरीरान्तरोपलक्षणम् । इह वा भवतु स्वर्गादौ वा यच्छरीरान्तरेणोपभोग्य फल तत्साधन पारलौकिकमुच्यते । तत्रार्थे विषयीभूते वर्तमानस्य सिध्यतेरित्यर्थ । पार-लौकिकत्वं च धात्वर्थविषयस्य निष्पाद्यमानस्य विवक्षितम् । न चेह जन्मकृतस्य कर्मण आशुविनाशिनस्तत्साधनशरीराद्यपगम जन्मान्तरे फलसाधनत्वमदृष्टद्वार-

४४२. सिध्यतेरपारलौकिके [६ । १ । ४९]

अस्यैच आत्व स्याण्णौ न तु पारलौकिकेऽर्थे। अन्न साधयति। अदृष्टार्थे तु तपः सेधयति।

४४३. चिस्फुरोणौ [६ । १ । ५४]

चिञः स्फुरश्चैच आत्व वा स्याण्णौ। चापयति। चाययति। स्फारयति। स्फोरयति। आत्त्वस्याभ्यासे स्थानिवत्त्वात्। अपुस्फरत्। अपुस्फुरत्।

मन्तरेण सभवतीत्यतोऽर्थत फलितमेतद् मदृष्टसाधन कर्म तद्विषयस्य सिध्यतेरय पर्युदासो न दृष्टार्थविषयस्येति। एतदेवाभिप्रेत्य प्रत्युदाहरति—अदृष्टार्थे तु तप सेधयतीति। अत्राप्यन्न साधयतोतिवत् सिद्धयतेर्निष्पत्तिरेवार्थो विशिष्ट तप सिद्धयति निष्पद्यते तत्तापस प्रयुङ्क्ते निष्पादयतीति। तथापि निष्पद्यमान तप कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपमदृष्टद्वारा शरीरान्तरे स्वर्गसाधन, न साक्षात्। अत्र तु निष्पद्यमान साक्षादेव[1] तृप्त्यादिफल साधयतीति।

न पारलौकिकमित्युच्यते। यत्राप्यन्न साधयति ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यभिसन्धिना तत्रापि निष्पाद्यमानस्यान्नस्य फल दान तदपि दृष्टमेव। दान तु स्वर्गादिफलकत्वाद् यद्यप्यदृष्टार्थम्। तथापि न तत् सिद्धयतेरर्थं। न च साक्षात् परलोकफले सिद्धयतेरर्थे कृतावकाशो निषेध एवविधे विषये प्रवर्तितमुत्सहते इति तावदाचार्याणा हृदयम्। आकरे त्वन्यथा व्याख्यातम्। तद्यथा—उदाहरणे निष्पत्तिरित्यर्थः। प्रत्युदाहरणे तु सिध्यतेर्ज्ञानविशेषोऽर्थ। तापसमिति च शेष। तदयमर्थः। तापस सिध्यति हेयमुपादेय च तत्त्वतो ज्ञातुकाम प्रवर्तते। त तप प्रयुङ्क्ते। ज्ञानविशेषवन्त करोतीत्यर्थं। स च ज्ञानविशेष उत्पन्न परलोकेऽभ्युदयलक्षण फलमुपनयन् परलोकप्रयोजनो भवति। अन्न साधयति ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यत्र तु सिध्यतेरर्थो निष्पत्तिस्तस्या प्रयोजन सन्नेतस्य यद्दान तत्पारलौकिकमपुनर्निष्पत्तिरेवेति। अत्र मते पारलौकिकत्व धात्ववयवस्यैव साक्षाद् विवक्षितम्, तद्विषयस्येति विवेक॥ ४४२॥

चिस्फुरोणौ। चिञ् चयने। स्फुर सचलने। चापयतीति[1]। णौ वृद्धावात्त्वम् पुक्। चाययतीति। आत्त्वाभावे आयादेश। स्फारयतीति। स्फुरेरुपधागुणे आत्त्वम्। आत्त्वस्येत्यदि। "ओ पुयण्ज्यपरे" (७। ४। ८०) इत्युवर्णनिर्देशाण्णौ कृत उवर्णादेश आकार आवादेशश्चाभ्यासस्य स्थानिवदित्युक्ते स्फुर इत्यस्य द्वित्वम्

१ चायतीति क० प्र०।

४४४. प्रजने वीयतेः [६ । १ । ५५]

अस्यैच आत्त्वं वा स्यात् णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति वाययति । वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । स्तावयति । आवादेशस्य स्थानिवत्त्वात् । अतुष्टवत् । भावयति । सन्वद्भावे ।

४४५. ओः पुयण्ज्यपरे [७ । ४ । ८०]

अभ्यासोवर्णस्य सनि परे इत्वं स्यात् पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अबीभवत् । अयीयवत् । अजीजवत् ।

इत्यर्थः । अपुस्फरत् । "णौ चङि" (७ । ४ । १) इत्युपधाह्रस्वः । अपुस्फुरदिति । आत्त्वाभावे स्फोर इत्यस्य द्वित्वे ह्रस्वेनोकारः ॥ ४४३ ॥

प्रजने । अस्येति । "वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु" इत्यस्य वीयतेति यका निर्देशः । लीयतेरितिवत् स्मर्यते वेतेरादादिकत्वेन श्यनोऽसम्भवात् । वापयतीति ।[1] वी इत्यस्य णौ वृद्धावात्त्वे पुक् । प्रजनो जन्मन उपक्रमो गर्भग्रहणमिति व्याचष्टे गर्भं ग्राहयतीत्यर्थ इति । गृहीतो हि गर्भो जायते ततो गर्भग्रहणं जन्मन उपक्रमत्वात् प्रजन इत्युच्यते इति भावः । अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । यदि वातिरनेकार्थत्वात् प्रजने वर्तते तदा वातेर्वापयतीति सिद्धम् । वेतेस्तु वाययतीति । स्तावयतीति । ष्टुञ् स्तुतौ । णौ वृद्धयावादेशौ । ननु चङि कृतावादेशस्य द्वित्वात् । "सन्यतः" (७ । ४ । ७९) इतीत्त्वेऽतिष्टवदिति स्यात् इत्याशङ्क्याह—आवादेशस्येत्यादि ।

णौ कृत आदेश आकार आवादेशश्चेत्युक्ते । अतुष्टवदिति[2] । स्तु इ अत्[3] इति स्थिते आवादेशस्य णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वात् स्तु इत्यस्य द्वित्वम् । उपधाह्रस्वः । "शर्पूर्वाः खयः" (७ । ४ । ६१) । षत्वष्टुत्वे । अलघुत्वान्नाभ्यासस्य दीर्घः । भावयतीति । भू सत्तायाम् । णौ वृद्धयावौ । सन्वद्भावः । भाव् इ अत् इति स्थिते उपधाह्रस्वः । द्वित्वम् प्रत्यावादेशस्य स्थानिवत्त्वात् भ् इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यासे उकारश्रवणं प्रसजति तत्र "सन्वल्लघुनि" (७ । ४ । ९३) इति सन्वद्भावे कृते इत्वं लभ्यते इत्यर्थः ॥ ४४४ ॥

ओः पुयण्जीति । पुयण्जकाराणां समाहारद्वन्द्वः । पुयण्जीति । "द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे" (५ । ४ । १०६) इति टच् तु न भवति समासान्त-

---

१. वायतीति क० पु० ।

२. अतुष्टवदिति क० पु० ।

३. स्तु इ इअत् इति क० पु० ।

४४६. स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा [७ । ४ । ८९]

एषामभ्यासस्योकारस्येत्त्वं वा स्यात्तं सन्यवर्णपरे धात्वक्षरे परे। असिस्रवत्। असुस्रवत्। इत्यादि। गूहयति। अजूगुहत्।

४४७ दोषो णौ [६ । ४ । ९०]

दुष्यतेरुपधाया ऊदादेशः स्याण्णौ। दूषयति।

विधेरनित्यत्वात्। अ परो यस्मा[३]त्पुयण्जस्तत् पर तस्मिन् तदेतद् व्याचष्टे—पवर्गेत्यादिना। पवर्गमुदाहरति अबोभवदिति। इत्वे कृते "दीर्घो लघो" (७ । ४ ९४) वर्गग्रहणस्य प्रयोजनमेतत्। अत्रास्त्यवर्णपर पवर्गो भकार। अपीपवदिति। पूञ् पवने। भवते प्रक्रान्तत्वात् वर्गप्रथमोऽपि पकारश्चरममुदाहृत। पुनातिरेव तु प्रक्रमितुमुचित। अयीयवदिति। यु मिश्रणामिश्रणयो। यण उदाहरणम्। प्रत्याहारग्रहणात् अरीरवत्। अलीलवत् इत्यपि योज्यम्। अजीजवदिति। जु गतौ। सौत्रो धातु। "जुचङ्क्रम्य" (३ । २ १५०) इत्यत्र निर्दिष्ट ॥४४५॥

स्रवति। श्रु श्रवणे। अन्ये सर्वे गत्यर्था। अत्रावर्णपरे इत्यनुवर्तते। ननु पुयण्जोति पवर्गजकारयोरसभवाद् यणि रेफयला सभवन्ति। तदप्यभिचा[४]रान्न सबध्यते कि त्वपर इत्यनेनान्यपदार्थतया वर्णमात्र सबध्यते इत्याशयेन व्याचष्टे—अवर्णपरे धात्वक्षरे परे इति। अक्षरशब्दो वर्णपर। यत्तु प्राचोक्तम् व्यञ्जनसहितोऽजक्षरमिति। नैतल्लोकवेदयो प्रसिद्धम्। अक्षरसमाम्नायेत्यादावदर्शनात्। प्रातिशाख्ये चोभये त्वक्षराणीति परिभाषणात्। प्रकृते तथा लक्ष्यते इति चेत्। अस्तु तर्हि वर्णमात्रपरता। एव हि अवर्णपरोऽन्त्योऽवयवोऽस्येति न क्लिष्टकल्पनाश्रयणीया स्यादिति। परे इति। ननु सोऽपि सकारादिभिर्व्यवहितत्वात् कथमभ्यासात् परेत्युच्यते। सत्यम्। वचनसामर्थ्यादेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रयिष्यते इत्यदोष। अप्राप्तविभाषेयम्। पूर्वसूत्रे अनन्तर एव यणि भाव्यम्। गूह्यति इति। गुहू सवरणे। णावुपधाया गुणे कृते "ऊदुपधाया गोह" (६ । ४ । ८९) इत्यूत्त्व चङि ह्रस्व। अजूगुहत् ऊदिति तपरत्वान्न ह्रस्व इति मते अजुगूहत् ॥ ४४६ ॥

दोषो णौ। दोष इति कृतगुणस्यानुकरण गोह इति प्रक्रमवैरूप्यार्थम्। दुष इत्येव सिद्धे[५]। णावित्युक्तेर गुणविषयेऽस्याप्रसङ्गात्। दूषयतीति। दुष वैकृत्ये ॥४४७॥

---

३. अ परोऽस्माति इति क० पु०।

४ पुचङ् स्पैति क० पु०।

५. अत्रैवेति नास्ति ख० पु०।

४४८. वा चित्तविरागे [६ । ४ । ९१]

चित्तविरागेऽर्थे वा उत् स्यात् णौ । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः ।

४४९. मिता ह्रस्वः [६ । ४ । ९२]

घटादयो मितः इति कृतसञ्ज्ञायामुपधाया ह्रस्वः स्यात् णौ । घटयति । व्यथयति । एवं पञ्चपञ्चाशतो रूपम् । "जनी जॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च" । जन्मादयोऽमन्तश्च मितो ज्ञेयाः । जनयति । जरयति । क्नसयति रञ्जेर्णौ मृगरमणे राजयति मृगान् । अन्यत्र तु रञ्जयति वस्त्रम् । दमयति । "मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा । एष्वर्थेषु ज्ञा मित् स्यात । ज्ञपयति । अन्यत्र तु ज्ञापयति । ज्वलह्वलह्मलनमोऽनुपसर्गा वा । "ग्लास्नावनुवमश्च" । ज्वलादयो ग्लादयश्च मितो वा स्युः अनुपसर्गाः । ज्वलयति । ज्वालयति । ग्लपयति । ग्लापयति । स्नपयति । स्नापयति । अनुपसर्गाः किम् ? प्रज्वालयति । प्रग्लपयति । "न कम्यमिचमः" । अमन्ता अपि एते मितो न स्युः ।

वा चित्तविरागे । चित्तस्य विरागोऽप्रतीता । प्राप्तविभाषेयम् ॥ ४४८ ॥

मिता ह्रस्वः । के पुनर्मित इत्याह–घटादयो मित इति । धातुसूत्रमेतद् । ते च घट चेष्टायाम् । व्यथ भयसचलनयो । प्रथ प्रख्याने । प्रथ विस्तारे । म्रद मर्दने । स्खद स्खदने । क्षजि गतिदानयो । दक्ष गतिहिंसनयो । कृप कृपाया गतौ । कदि क्रदि क्लदि वैकल्ये । ञित्वरा सम्भ्रमे । ज्वर रोगे । गड सेवने । हेड वेष्टने । वट भट परिभाषणे । ष्टके[1] प्रतिघाते । चक[2] तृप्तौ । कखे[3] हसने । रगे शङ्कायाम् । लगे सङ्गे । हगे ह्लगे षगे ष्टगे सवरणे । कणे नोच्यते । अस्यायमर्थं —अर्थविशेषो नोच्यते । क्रियासामान्यमस्यार्थं । अनेकार्थं इति यावत् । अक अग कुटिलाया गतौ । कण रण गतौ । चण शण दाने[4] च । श्रथ क्रथ[5] क्लथ हिंसार्था । वन च । वनु नोच्यते । ज्वल दीप्तौ[6] । हल ह्वल चलने । स्मृ आध्याने । दॄ भये । नॄ नये । श्रा पाके । मारण-

---

१. वृक इति क० पु० ।
२. ष्टक इति क० पु० ।
३. करवे हसने इति क० पु० ।
४. क्रण इति क० पु० ।
५. क्लथ इत्यधिका क० पु० ।
६. वल इति क० पु० ।

कामयति। आमयति। चामयति "शमो दर्शने"। शमोऽदर्शने मित् स्यात्। शमयति। दर्शने तु निशामयति। यमोऽपरिवेषणे"। यमयति। अन्यत्र तु यामयति। "स्खदिरवपरिभ्याम्"। अवस्खदयति। परिस्खदयति। सोपसर्गात् स्खदेः फणश्च मित्त्व वेति केचित्। प्रस्खदयति। प्रस्खादयति। फणयति। फाणयति।

तोषणनिशामनेषु ज्ञा। कम्पने चलि। छद ऊर्जने। जिह्वोन्मथने[1] लडि। मदो हृर्षग्लेपनयो। ध्वन शब्दे। स्वन अवतसने। फण गतौ। एषु त्वरान्ता सेट आत्मनेपदिन षितश्च। षित्वफल तु घटेत्यादौ 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्" (३। ३ १०४) इत्यङ्। इह ये केचित् गणान्तराधीना पठ्यन्ते, तेषामिहोपात्त एवार्थे मित्त्व नियम्यते। यथा स्मृ आध्याने इति पठ्यते। तस्य मित्त्वात् स्मरयति। यश्च स्मृ चिन्तायामित्यन्यत्र पठितस्तस्यामित्त्वात् स्मारयतीति। ये त्वपूर्वा पठ्यन्ते तेषामुपात्ते चानुपात्तेऽर्थे मित्वम्। यथा घटयति। विघटयतीति। तथा येऽत्र सयोगान्ता दल्यादय पठ्यन्ते तेषा मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि "चिण्णमुलो" (६। ४। ९३) इति दीर्घविकल्पो भवति। अदल्लि। अदाल्लि। दल्लम् दल्लम्। दाल्लम् दाल्लम्[2] इति। तथा कदि क्रदि क्लदीनामाह्वानरोदनयो। परस्मैपदिषु पूर्वत्र पठिताना पुनरिहापि पाठो न केवल मित्त्वार्थ[3] किं तु आत्मनेपदिषु पाठसामर्थ्यात्तदर्थोऽपि। तेन क्रन्दते इत्याद्यपि भवति। अर्थनियमार्थं एव पाठश्चेत् परस्मैपदिष्वेवामून् अनुवदेत्। एव हेड्ट अनादरे इत्यात्मनेपदिषु पूर्वपठितस्येह परस्मैपदिष्वनुवादसामार्थ्यात् परस्मैपदमपि भवति। अर्थनियमाच्च वेष्टने हिडयति।[4] अनादरार्थस्य तु हेडयति। तथा वेष्ट[5] वेष्टने भटभृतावित्यन्यत्र पठितयो परिभाषण एव मित्त्वार्थोऽनुवाद। नटनृत्ताविति पूर्वं पठ्यते घटादावपि। तत्रैव विवेचयन्ति घटादौ नृत्तेरर्थो नृत्त[6]नृत्यलक्षणश्चलनादिलक्षणश्च। यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशस्तत्रैव नटे मित्त्व नटयतीति। अत्रैव चार्थे घटादित्वाण्णापदेशोऽयम्।

---

१ जिह्वोन्मादार्थं किन्तु आदानेलिगिति। पु० क०
२ वाल्लमिति नास्ति क० पु०।
३ मित्त्वादात्मनेपदिषु इति क० पु०।
४ हिहियतीति क० पु०।
५. वेवेति क० पु०।
६. नृत्तेति नास्ति ख० पु०।

प्रणाटयतीति। पूर्वं पठितस्य तु नाटयमर्थं यत्कारिषु नटव्यपदेश । चतु[1]र्धाऽभिनयोपेतो नाट्यम्। तस्यामित्त्वान्नाटयतीत्यादिप्रयोग । योऽपि नट अवस्कन्दने चुरादि । अवस्कन्दन नाट्यमिति माधव । तस्यापि नाटयतीत्येव भवति। 'नान्ये मितावहेतौ' इति चुरादिणिचि मित्त्वनिषेधात्। अमितश्च णोपदेशणत्व[2] प्राक् पर्युदस्तम्। नृति नन्दीति णोपदेशपर्युदासो भाष्ये नाटीति सवृद्धिकस्योपादानात्। तत्र वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम्। पदार्थाभिनयो नृत्यम्। गात्रविक्षेपमात्र यत् सर्वाभिनयवर्जितम् शास्त्रोक्ताङ्गमङ्गरूप तन्नृत्तमिति भेद । अन्ये तु घटादौ नटनृत्ताविति पठन्ति। क्रथेस्तु 'जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषाम्" (२ । ३ । ५६) इति निर्देशात् मित्त्वेऽपि वृद्धिरिति वृत्त्यादौ स्थितम्। मित्त्वफल अक्रथि अक्राथि इति 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्" ६।४।९३) इति दीर्घविकल्प । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्-घटादिपाठस्तु घटादय षित इत्यातिदेशिकोऽङ् यथा स्यात् इति। तच्चिन्त्यम्। त्वरान्तानामेव षित्वातिदेशात् परेषा तदभावात्। तथा च नेर्मित्व सोपसर्गार्थम्। अनुपसर्गस्य ज्वल ह्वलेति वक्ष्यमाणत्वात्। एव ज्वलह्वलह्मलामपि। तथा दृ भये दरयति। अन्यत्र दारयति। तथा नृ नये। नरयति। अन्यत्र नारयति। श्रा पाके। श्रपयति। स्वेदे तु[3] श्रापयति। धातूकामनेकार्थत्वादर्थान्तरेऽपि वृत्ति । तथा कम्पने चलि। चलयति शाखाम्। अन्यत्र शील चालयति। अन्यथा करोतीत्यर्थ । हरतीति वा। सूत्र चालयति क्षिपतीत्यर्थ । "चालयन् सकला पृथ्वी" उच्चाटयन्नित्यर्थं । तथा छद ऊर्जने। ऊर्जन बलम्। छदयति बलवन्त प्राणवन्त वा करोतीत्यर्थ । छद अपवारणे इत्यस्य तु छादयति। बलप्राणनयोरपि यदा स्वार्थण्यन्तस्तदापि 'नान्ये मितोऽहेतौ" इत्यमित्त्वात् छादयतीति भवति। तथा मदी हर्षग्लेपनयो । अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थ । तथा ध्वन शब्दे। ध्वनयति घराटाम्। अन्यत्र ध्वानयति। अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थं। अत्र "दलिवलिस्खलिरणिध्वनित्रपिक्षपश्च" इत्यत्रान्यानपि श्रीभोज पठति स्म। क्षै क्षये इत्यस्य पुकि ह्रस्वे क्षपीति निर्देश इत्याद्यनुसर्तव्यम्। घटयतीति। णौ "अत उपधाया" (७ । २ । ११६) इति वृद्धौ सत्या ह्रस्व । उद्घाटयतीति घट सघाते इत्यस्य चौरादिकस्य। "नान्ये मितोऽहेतो" इति वचनात्। ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादय शमप्रभृतय अहेतौ स्वार्थे णिचि मितो न भवन्तीत्यर्थं। इद मित्त्व गणनिर्दिष्टत्वात् जाघाटयतीत्यादौ यङ्लुकि न भवति। एवमिति। फणान्ता सप्तपञ्चाशत् घटादयस्तेषु घटव्यथोरुदाहृतत्वादवशिष्टा पञ्चपञ्चाशत् पूर्ववदुदाहार्या इत्यर्थ । अन्तर्गणसूत्रै कृतमित्त्वानन्यान्यप्यु

१ अय पाठो नास्ति ख० पु०।
२ णोपदेशात् णत्व प्राक् पर्युदासाविति क० पु०।
३ स्वेदेति क० पु०।

दाहरन्नाह—जनीजृषेति। जनी प्रादुर्भावे। जृष् वयोहानौ। क्नसु ह्वरणदीप्त्यो[1]। एते दिवादय। रञ्ज रागे। अम् इति शब्दोऽन्ते येषान्तेऽमन्ता शमादय। जनी इतोदितो निर्देशाद् जन जनने इत्यस्याग्रहणम्। न चैवमस्य वृद्धिप्रसङ्ग आपादनीय। छान्दसत्वात्, छन्दसि दृष्टानुविधानात्। एव चोभयोरपि ग्रहणमिति प्र चोक्त निर्युक्तिकत्वादनादेयम्। न च जनीति पृथक् पद द्विवचनान्तमुच्चारणार्थेनेकारेण सामान्यग्रहणार्थमिति शङ्क्यम्। जन् जृषेति समासनिर्देशेऽपि तदुपपत्तेर्गुरुकरणवैयर्थ्यात्। अनुबन्धपरिभाषाया प्रत्ययग्रहणविषयत्वात्। जृषीति षितोग्रहणात् जृणातेरननुबन्धकस्याग्रहणम्। जारयत्यभ्रकम्। क्नसयति इति। केचितु क्नसे स्थाने[2] ष्णसु निरसने इति दिवादि पठन्ति। स्नसयतीत्युदाहरन्ति। रञ्जेर्णावित्यादि। मृगरमणमाखेटकम्। मृगेति किम्। रञ्जयति पक्षिण। रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगान् तृणादिदानेन। न च मित्त्वसामर्थ्यादेव नलोप सिद्ध इति वाच्यम्। नलोपाभावेऽपि अरञ्जि अराजीत्यादौ 'चिण्णमुलो' (६।४।९१) दीर्घविकल्पस्य मित्त्वफलस्य सत्त्वात्। दमयतीति। दमु उपशमे। अमन्तोऽयम्[3]। उन्नामयतीत्यादि तु "तत्करोति" इति णौ निर्वाह्यम्। सक्रामयतीत्यादिप्रयोगे मित्त्वाद् ह्रस्वो न भवति। तत्र 'वा चित्तविरागे" (६।४।९१) इत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादिति वृत्ति। मारणतोषणे। मारण हिंसनम्। निशामन चाक्षुषज्ञानम्। शम लक्षणे आलोचने इत्यस्य ह्येतद् रूपम्। आलोचन च चक्षुर्विज्ञाने प्रसिद्धम्। "पश्यार्थैश्चानालोचने" (८।१।२५), "त्यदादिषु दृश" (२।२।६०) तथा स्थितत्वात्।

तेन ज्ञानसामान्ये मित्त्वाभावात् ज्ञापयत्याचार्य, 'विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति" इत्यादय प्रयोगा उपपद्यन्ते। मारणादौ तु मित्त्वम्। यथा सज्ञपयति पशुम्। विष्णु विज्ञपयति[4]। रूप प्रज्ञपयति।[5] अन्ये तु निशानेष्विति पठन्ति। निशान तीक्ष्णीकरणम्। प्रज्ञपयति शस्त्रमिति चोदाहरन्ति। तदेतन्न्यासकारेणोपेक्षितम्। यदाह—प्राचीनास्तु निशान नेच्छन्ति इति। ज्ञाप्स्यमान[6] ज्ञापयितुमिष्यमाण इति सूत्रवृत्तिप्रयोगस्तु "ज्ञप मिच्च" (ग०) इत्यस्य चौरादिकस्य णयन्तस्य। विज्ञप

---

१ क्नसु शब्दहरणदीप्त्योरिति ख० पु०।
२ क्नसे स्थानिस्नसु इति क० पु०।
३ त्यत्यादिषु तथेति क० पु०।
४ विज्ञपतीति क० पु०।
५ प्रज्ञपतीति क० पु०।
६. ज्ञीप्समान इति क० पु०।

इति प्रयोगस्तु जानातेर्ज्ञानाज्ञे तोषणे वर्तमानस्य मित्त्वात् इति प्राचोक्तम् तत् "ज्ञप मिच्च"[1] इत्यस्य चुरादे 'वादान्त" (७ । २ । २७) इत्यत्र णिलोपेड्विकल्पयोर्निपातनेन ज्ञप इति साधितत्वात् अनुपादेयम् । ज्ञपयतीति । मारणादित्रयस्य तन्त्रेणोदाहरण विनापि उत्सर्गविशेष प्रकरणादितोऽपि विशेषावगते । अन्यत्र तु ज्ञापयतीति ज्ञानसामान्यादावित्यर्थ । अत्र मित्त्वाभावात् वृद्धि । अत्राहु —चौरादिको ज्ञापने मारणादौ चाभिधानस्वभावादुभयत्र वर्तते । तेन ज्ञापनार्थे ज्ञपयति ज्ञापयतीति रूपद्वय भवतीति । तदुक्तम्—वोपदेवेन[2] जानातीति ज्ञिनसिद्ध, ज्ञपयति तु पुनर्मारणादौ घटादेर्णौ मित्त्वेऽपि ज्ञपमिन्निति पद मारणादौ तेनार्थात् ज्ञापनेऽर्थे ज्ञपयतीति पदवद् ज्ञापयतीत्यपि स्यादिति। य पुनर्ज्ञा नियोजने इत्यपरोऽस्ति चुरादिस्तस्यामित्त्वादाज्ञापयति भृत्यम् इति वृद्धिरेव । न चायमेव "धातूनामनेकार्थत्वात्" ज्ञानेऽपि प्रयुज्यतामिति वाच्यम् । एव हि ज्ञान इव मारणादावपि ज्ञापयतीति स्यादिति भाव ।

ज्वलह्वल। वाक्यद्वयमेकत्र पठितम्। ज्वल ह्वल ह्मलनमोऽनुपसर्गाद् वा इत्यनुवतते। एते मितो वा स्यु । ग्लास्नावनुवमश्चेत्यपरम्। अत्राप्यनुपसर्गाद्वा इत्यनुवर्तते। ततोऽनतिरिक्तविषयत्वात् समुदायार्थमेव दर्शयति—ज्वलादयो ग्लादयश्चेति। ज्वलदीप्तौ। ह्वल ह्मल चलने । णम प्रह्वत्वे । ग्लै हर्षक्षये । ष्णा शोचे । ष्णौ शौचवेष्टनयोरुभयारपि ग्रहणम्। वनषण सभक्तौभौवादिको गृह्यते, न वनु याचने इति तानादिक , 'अनन्तरस्य" इति न्यायात् । स हि घटादौ मित्वाथमुदित्त्वानुषङ्गार्थञ्च प्रागनूदितो वनु च नोच्येते[3] इति । अन्ये तु क्रियासामान्यवाचि धात्वन्तरमेतदित्याहु । टुवम् उद्गिरणे । एषु ज्वल ह्वल ह्मलनमा वन्वमोश्च[4] पूर्वेण नित्य मित्त्वे प्राप्तेऽनुपसर्गे विकल्प क्रियते । ग्लास्नोस्त्वप्राप्ते । प्रज्वलयतीति । सोपसर्गाणा विकल्पाभावात् नित्य मित्त्वाद् ह्रस्व । एव प्रह्वलयति । प्रह्मलयति । प्रणमयति । प्रवनयति । प्रवमयतीति । ग्लास्नोरुपसृष्टयोर्मित्त्वाभावादुपधावृद्धि । क्वचितु प्रज्वालयतीति प्रत्युदाह्रियते सोऽपपाठ । कथं तर्हि प्रज्वालयति, अवज्वालयतीति । निरुपसर्गाद् णिचि वृद्धौ कृतायां पश्चादुपसर्गयोगे भविष्यति ।

न कम्यमिचमामिति । कमु कान्तौ । अम गत्यादौ । चमु अदने । मित्त्वप्राप्तिमुपपादयति अमन्ता अपीति । कामयति इति । णिङन्तात् केवलाद्वा णिच् । णिङ्यपि ह्रस्व प्राप्तोऽनेन निवर्त्यते । शमो नेति वर्तते । शमु उपशमे । अय दर्शने चाक्षुषज्ञाने

---

१ ज्ञप मिच्चेति क० पु० ।

२ देवेन जातीति त्रि सिद्ध ज्ञज्ञपयतीति क० पु० ।

३ वनुवतोच्यसे क० पु० ।

४ वन्वीमोश्चेति क० पु.।

४५०. णौ गमिरबोधने [२ । ४ । ४६]

इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । इण्वदिकः । अधिगमयति ।

वर्तमानो मित् नेत्यर्थ । स्वामी तु नेत्यनुवर्त्यादर्शने इत्यत्र नञ[1] प्रश्लिष्य दर्शनादन्यत्र मिदिति व्याचष्टे। तत्रापि न फले भेद कश्चित्। निशामयतीति। चक्षुषा पश्यतीत्यर्थ । दर्शनादन्यत्र तु निशमयति वचनम्[2] इति माधवेनोदाहरणादचाक्षुषे ज्ञाने मित्व न भवतीत्यवगम्यते। निशामय तदुत्पत्तिमिति तु शम लक्ष आलोचने इति चौरादिकस्य। "नान्ये मितोऽहेतौ" (ग०) इति वचनात्। आर्षत्वात् परस्मैपदम् ॥

यमोऽपरिवेषणे । यम उपरमे। अस्य परिवेषणादन्यत्रार्थे न मित्त्वम्। अपरिवेषण एवामन्तत्वेन प्राप्त मित्व न भवतीत्यर्थ । यमयति ब्राह्मणान्। भोजयिष्यन् परिवेषयतीत्यर्थ । यामयतीत्यपि। दीर्घीकरोति व्यापारयति चेत्यर्थ । अन्ये तु नेत्यनपेक्ष्य परिवेषणादन्यत्र मिदिति व्याचक्षते तत् वृत्तिविरुद्धम्। यदाह—"न पादम्याङ्यमाङ्यस" (१ । ३ । ८९) इत्यत्र आयामयते इत्युदाहृत्य यमोऽपरिवेषणे इति मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते इति व्याख्यात च न्यासे। तत्र हि "न कम्यमिचमाम्" (वा०) इत्यतो नेति प्रतिषेधोऽनुवर्तते इति रक्षितादयोऽप्येवमेव प्रतिपन्ना । नियमयतीति प्रयोगस्तु नियमवच्छब्दात् 'तत्करोति" (वा० इति णिच् ज्ञेय । **स्खदिरवपरिभ्या चेति** । स्खदेर्घटादिषु पाठात् सामान्येन प्राप्त मित्त्वमनेन नियम्यते। सोपसर्गस्य स्खदेर्यदि भवति—अवपरिभ्यामेव परस्येति। तेन प्रादिपूर्वस्य मित्व व्यावर्त्यते। अवादिपूर्वस्य नित्य मित्त्व स्थितमेव। तथा चवोदाहृतम्। माधवेन त्वन्यथेद व्याख्यातम्। तथा हि स्खद अवपरिभ्या च नेति शेष । अवस्खादयति। परिस्खादयतीत्युदाहृत्य पूर्वोक्त नियममुद्भाव्याह—इद च वृत्तिकारादीनामनभिमतम्। यत सर्वत्र नेत्यपेक्ष्यते। एव हि नियमो नोपपद्यते। अन्यथा स्खदस्खदने इत्यस्यानन्तरमेव 'अवपरिभ्या च" इति पठेत्। द्वि स्खदिग्रहण न कर्तव्यम् भवतीनि। एव च नियमवादिना मन्योपसर्ग[3]पूर्वऽस्य मित्त्वाभाव । निषेधवादिना तु मित्त्वमित्यर्थफलितो विकल्पस्तदेतदाह—सोपसर्गस्येत्यादि। फणश्च गतावित्यर्थनियमादन्यत्र मित्व नास्तीति फणायति। तक्र निस्नेहयतीत्यर्थ इत्येके। अन्ये तु पूर्वपठितस्यैव पाठादन्यार्थेऽर्थान्तरे च मित्व भवतीति प्राग् व्यवस्थापितत्वात् फणयति तक्रमित्येव भवितव्यमिति प्रतिपन्ना इति द्वैमत्याद्विकल्प फलित इति ध्येयम् ॥४४९॥

णौ गमिरबोधने। इण इति। इण् गतौ। गमयतीति। अमन्ताश्चेति मित्वाद् ह्रस्व । प्रत्याययतीति। वृद्ध्यायादेशौ। शपि गुण । अयादेश । इण्वदिक इति। 'इणवदिक इति वक्तव्यम्" इति वचनात्। अधिगमयतीति। इङिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरत ॥ ४५० ॥

१. तन्त्रमिति क० पु० ।
२. वचन इति क० पु० ।
३. अन्योपसर्वस्य मित्त्वाभाव इति क० पु० ।

४५१. हनस्तोऽचिण्णलोः [७ । ३ । ३२]

हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्यात् चिण् णल् वर्जिते ञ्णिति। "हो हन्तेः" (७।३।५४) इति कुत्वम्। घातयति। ईर्ष्ययति। "ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे" (वा०) तृतीयव्यञ्जनस्यैकाचो वा। ऐर्षिष्यत्। ऐर्ष्यियत्।

॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥

हनस्तो। अचिण्णलो किम्। अघानि, निजघान। धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानमितीह भवति वृत्रघ्नोऽपत्य[1] वार्त्तघ्न। तथा च "औणहत्य" इति निपातनम्। ईर्ष्ययतीति। ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्। ईर्ष्यतेरित्यादि वार्तिकम्। कस्य तृतीयस्येत्याकाङ्क्षाया मतभेदेन व्याचष्टे-तृतीयस्य व्यञ्जनस्येति। व्यञ्जनापेक्षया तृतीयस्य व्यञ्जनस्य यकारस्याच् सहितस्येत्यर्थ। अत्र पक्षे षकारस्य द्वित्व न भवति। मतान्तरमाह-एकाचो वेति। तृतीयस्येत्येव ईर्ष्यतेर्यस्तृतीय एकाच् तस्य द्वित्वमित्यर्थ। अत्र पक्षे सन्नन्ते ईर्ष्यिषिषतीति। सनो द्वित्व वक्ष्यति। ईर्ष्यते सनि यिसनोर्वा द्वित्वमिति। क्वचित्त ऐर्षिष्यदिति षकारादेरपि द्वित्वमुदाह्रियते। तदुद्भ्रान्त प्रक्षिप्तत्वादुपेक्ष्यम्। भ्रमे च कारणम्-अथवा तृतीयस्यैकाच षका स्येत्यर्थ इति प्राचोक्त व्याख्यानम्। तथा हि-यदि तृतीयस्य वर्णस्येति व्याख्यायते तत कथमैर्षिष्यदिति षकारादेर्द्वितीयस्यैकाच स्यात्। न च तृतीयस्य वर्णस्येति व्याख्यातुमुचितमध्याहारप्रसङ्गात् तृतीयस्यैकाच इति ग्रन्थस्वारस्यभङ्गाच्च। तथा च कस्य तृतीयस्य? केचिदाहु-व्यञ्जनस्येति। अपरे पुनराहुस्तृतीयस्यैकाच इति वृत्ति न्यासकारहरदत्तैर्व्याख्यातम्। तृतीयस्येति। तृतीयव्यञ्जनसहितस्यैकाच इत्यर्थ। अत्र षकारस्य द्विर्वचन न भवति। अपरे पुनरिति। अस्मिन् पक्षे ईर्ष्यते सनि कृते इति व्याख्येयम्। अन्यथा तत्सम्बन्धिनस्तृतीयस्यैकाचोऽसम्भवादिति माधव। तस्मादैर्ष्यियदित्येकमेवात्र रूप साधीयो न तु ऐर्षिष्यदिति, ण्यन्ते तृतीयस्यैकाचोऽसभवात्। न चाटि कृते तमेवापेक्ष्य षकारादिस्तृतीय एकाजिति वाच्यम्। अन्तरङ्गत्वात् "आटश्च" (६। १। ६०) इति वृद्ध्यातद्विघातात्। अन्तरङ्गत्वादेव वृद्धेरसिद्धे। असिद्धत्वमपि नास्ति, नापि स्थानिवद्भाव। वृद्धि पूर्वस्माद् वा विधेरभावादिति युक्तमुत्पश्याम॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं शेषवंशामलो-
त्तस श्रीनरसिंहसूनुरभवत प्रत्यक्षवाचस्पति।
तत्सूनो कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ-
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् ण्यन्ताश्रया प्रक्रिया॥ १॥ इति॥

॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया॥ ६००॥

---

१. वृत्रघ्न इति क० पु०।

अथसन्नन्तप्रक्रिया

४५२. धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा [३ । १ । ७]

इषि कर्मणो धातोरिषिणैककर्तृकात् सन् प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । "लुङ्सनोर्घस्लृ" (२ । ४ । ३७) द्वित्वम् । "सन्यतः" (७ । ४ । ७९) धातोर्विधेरिहार्धधातुकत्वम् । एकाच उपदेश इति किम् । धातुत्वाल्लडादयः । सस्य तत्वम् । अत्तुमिच्छति । जिघत्सति । "अतो लोपः" (६ । ४ । ४८) अजिघत्सीत् । पक्षे वाक्यमपि । "ढीङः सन्यात्व वेति" (वा०) केचित् । दिदासते । दिदीषते । "घुतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्" (७ । ४ । ६७) ॥

॥ अथ सन्नन्तप्रक्रिया ॥

धातो कर्मण इति । इच्छायामिति श्रुतत्वात् कर्मत्व समानकर्तृकत्व च तदपेक्ष-मेव गृह्यते इत्याशयेनाह—इषि कर्मण इत्यादि । इषि इष इच्छायामिति धातुस्तदर्थ प्रति यत्कर्म तथेषिणा धातुनाऽर्थद्वारा समान एक कर्ताऽस्य धातोस्तस्मादित्यर्थ । धातोश्च कर्मत्वेषे समानकर्तृकत्वे च अर्थद्वारके ज्ञेये । अत्र कर्ता क्रियामेव प्रति सभवति । गमनमिच्छतीत्यादौ च 'सुप आत्मन क्यच्" (३ । १ । ८) इत्यपवादेन क्यचा भवितव्यम् । पुत्रेच्छायामपि न समानकर्तृकत्व सभवति धातोरिति लब्धेऽपि पुनर्धातुग्रहण प्रकर्तुमैच्छत् प्रचिकीर्षत् इति सोपसर्गान् माभूत् इति । अन्यथा प्रकर्ष-विशिष्टाया क्रियाया इच्छाविषयत्वविवक्षाया तदर्थकात् प्रकरोतेरेव सन् स्यात् । ततश्च प्रशब्दस्यैव द्वित्वमडादिपूर्वत्व च स्यात् । वस्तुतस्तु धातुरेव विशिष्टक्रिया-वाची उपसर्गास्तु सन्निधिमात्रेणोपकारका । अत्र मते धातुग्रहणमार्धधातुकसज्ञार्थम् । कर्मण किम् ? गमनेनेच्छति इति करणान्मा भूत् । समानकर्तृकात् किम् ? देव-दत्तस्य भोजनमिच्छतीति । इच्छाया किम् । कर्तुं जानाति । 'लुङ्सनोर्घस्लृ" (२ । ४। ३७) द्वित्वम् । इति । आर्धधातुके इति विषयसप्तम्याश्रयणात् सनि विवक्षित एवादेर्घस्लादेशस्तत सनि कृते "सन्यङो." (६ । १ । ९) इति घस्इत्यस्य

४५३ रलो व्युपधाद्धलादेः सश्च [१ । २ । २६]

उश्च इश्च वी इउवर्णोपधाद्धलादेः रलन्तात्परौ क्त्वा सनौ सेटौ वा कितौ स्तः । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । उच्छेस्तुकि द्वित्वे च कृते "खर्पूर्वाः

द्वित्वमित्यर्थं । सन्यत इति । हलादि शेषे "कुहोश्चु" (४ । ६१) इति घस्य झकारे 'अभ्यासे चर्च" (८ । ४ । ५४) इति जश्त्वेन जकारेऽत इत्त्वमित्यर्थं । "गुप्तिज्किद्भ्य" (३ । १ । ५) इत्यत्रोक्त धातोरित्यविहितत्वात्[1] सनो नार्धधातुकत्वम् । तेनेड्गुणौ न स्त । इह तु न तथेत्याह—धातोर्विधेरिहार्ध-धातुकत्वम् इति । इहेत्यनेन पूर्वत्र नेति सूचयति । तेन "स स्यार्धधातुके" (७।४।४९) इति तत्त्व सेत्स्यतीति भाव । यद्यप्येवमार्ध[2]धातुकत्वादिडपि स्यात् अत आह—एका च इत्यादि । धातुत्वादिति । "सनाद्यन्ता धातव" (३ । १ । ३२) इत्यनेन । लडादय इति । आदिपदाच्छ्रबपि[3] । तस्मिश्च कृतेऽतो गुणे इति पररूप सस्य तत्त्वमिति प्राप्तिक्रमोऽत्र न विवक्षित । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चादौ तत्वेन भाव्यम् । ततो द्वित्वम् ऽडादि[4] । अत्तुमिच्छतीति । अनेनादनमिषे कर्म अदनेच्छयोश्चैक कर्तेति सूत्रा-र्थमुदाहरणे घटयति । जिघत्सेत् । जिघत्सतु । अजिघत्सत् । अजिघत्सीदिति । सन्नन्तात् सिच "इट ईटि" (८ । २ । २८) इति लोपे सवर्णदीर्घ । "कास्प्रत्यय" (३ । १ । ३५) इत्याम् । जिघत्सामास । जिघत्सिता । जिघत्स्यात् । जिघत्सिष्यति । अजिघत्सिष्यत् । पक्षे वाक्यमपि इति । वाग्रहणात्पक्षे सन्न भवतीत्यर्थ ।

दीड सनीत्यादि । ' इको झल्" इति सन कित्त्वाद् गुणाप्रसक्तेरेज्विषयत्वा-भावात् "मिनातिमिनोति दीङा ल्यपि च" (६ । १ ५०) इत्यात्त्व नेत्येके । अशितीति विषयसप्तम्या आश्रयणात् प्रागेव सनुत्पत्तेरात्वेन भवितव्यम् । न च तदानी कित्त्व-प्रसङ्गोऽस्तीति परे मन्यन्ते इति द्वैमत्याद् विकल्प इत्यर्थ । दीदासते इति पूर्ववत् सन" (१ । ३ । ६२) इत्यात्मनेपदम् । दिदीषते इति । "इको झल्" (१ । २ । ९) इति कित्त्वान्न गुण । षत्वम् ॥ ४५२ ॥

रलो व्युपधा । अप्राप्तविभाषेयम् । सनोऽकित्वात् क्त्वायाश्च "न क्त्वा सेट्" (१ । २ । १८) इति कित्त्वनिषेधात् कित्त्वाभावात् । दिद्युतिषते इति । द्युते सनि द्वित्वेऽभ्यासस्य सप्रसारणे पूर्वरूपत्वे हलादि शेषे च कित्त्वान्न गुण । उच्छेरित्यादि ।

१ इति विहितत्वाविति क० पु०

२. यद्यप्येमार्द्धमिडपि इति क० पु० ।

३. छत्वमपीति क० पु० ।

४. नाविभिरिति क० पु० ।

४५४. उभौ साभ्यासस्य [८ । ४ २१]

अनितेः साभ्यासस्य उभौ नकारौ प्राप्नुतः निमित्ते सति । प्राणिणिषति। पराणिणत् । "न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः" (७ । २ । ५९) ।

४५५ हलन्ताश्च [१ । २ । १०]

इक्समीपाद् हलः परो झलादि सन् कित् स्यात् । विवृत्सति । तङि तु विवर्तिषते "सेऽसिचि" (७ । २ । ५७) इति वेट् । निनृत्सति । निनर्तिषति ।

द्वित्वहलादि शेषह्रस्वत्वानि । शुशावयिषति–इति । सम्प्रसारणे वृद्ध्यावादेशयो स्थानिवत्त्वात् शु इत्यस्य द्वित्वम् । क्वचित् प्रक्षिप्यते । अण्यन्तस्य तु शिश्वयिषतीति । तदनिट्त्वभ्रमवारणार्थम् । जुहावयिषतीति । ह्वेञ् स्पर्धाया णिच् सन्, सम्प्रसारणपूर्वत्वयो वृद्ध्याद्यावादेशयो स्थानिवत्त्वात् हु इत्यस्य द्वित्वे। "कुहोश्चु" (७ । ४ ६२) । यत्र क्वचित् प्रक्षिप्यते जुहोतेरप्येवम् इति । तत्त्वयुक्तम् । तस्य ह्यण्यन्तस्य जुहूषतीति भाव्यम् ॥ ४५३ ॥

उभौ साभ्यासस्येति । अनितेरिति । अन प्राणने । **निमित्ते सतीति** "उपसर्गात्," "स्थादिष्वभ्यासेन," रषाभ्यामित्युक्ते ।[1] प्राणिणिषतीति । प्रपूर्वादन इत्यस्मात् सन इट् अनि स् इति स्थिते णत्वस्यासिद्धत्वात् "अजादे" (६ । १ । २) इति निशब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासनकारणव्यवायात् धातुनकारस्य णत्व[2]मप्राप्तमनेनोभयो क्रियते । यद्येव साभ्यासस्यानितेरित्येव सिद्धमित्यारम्भसामर्थ्यादिव धातुनकारस्य व्यवधानेऽपि भविष्यति किमुभावित्यनेन । सत्यम् । असत्युभावित्यस्मिन् परस्यैव स्यात् न पूर्वस्य तक्रकौण्डिन्यन्यायादित्याहु । एतच्च णत्ववचन ज्ञापक "पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे" (प०) इत्यनित्यमिति । नित्ये तस्मिन् परत्वाण्णत्वे कृते सणत्वस्यैव द्वित्वे सिद्ध प्राणिणिषतीति । किमनेनेति । तेनौजढदित्यत्र ढत्वादीनामसिद्धत्वाद् हत् इत्यस्य द्वित्वम् इति वक्ष्यति तदुपपन्न भवति। पराणिणदिति । अनितेर्णिचि लुङि-निशब्दस्य द्वित्वेऽनेनोभयोर्णत्वम् । एतत्तु प्रथमोपास्थितत्वात् णयन्त एव व्युत्पादयितुमुचितम् ॥ ४५४ ॥

हलन्ताच्च । अन्तशब्दोऽत्र नावयववचन । धातावन्यपदार्थे तदन्तविधिनैव सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यात् । ([3]इकस्त्वन्यपदार्थो नहि सभवति नहि वर्णोवर्णान्तरस्यावयव इति समीपवचन, कर्मधारश्चायम् हल् चासावन्तश्चेति ।

---

१ रषाभ्यामिति ख० पु० ।

२ णत्वमप्राप्तमप्राप्त मिति ख० पु० ।

३. इकस्त्वन्य पदाथ इत्यारम्य इत्ययेत्रोयमित्यन्तो नास्ति क० पु० ।

४५६. इट् सनि वा [७ । ४ । ४१]

वृङ्वृञ्भ्यामृृदन्ताच्च परस्य सन इट् वा स्यात् ।

४५७. इको झल् [१ । २ । ६]

इगन्ताज्झलादिः सन् कित् स्यात् । "ॠत इद्धातोः" (७ । १ । १००) तितीर्षति । तितरिषति । तितरीषति ।

४५८. आज्झनगमां सनि [६ । ४ । १६]

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्यात् सनि । "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" (७ । १। १०२) । वुवूर्षति । विवरिषति । विवरीषति । "ऋतश्च संयोगादेः" (७।२।४३) इत्यत्र सनि इति पदमनुवर्त्य ऋदन्तात् सयोगादेः स्कृवर्जात् सन इड्वेति केचित् । स्कृवर्जात् किम् ? संचिस्कीर्षति । दुध्वूर्षति । दिध्वरिषति ।

कस्य समीप इत्यपेक्षायामिक इति प्रकृत पञ्चम्यन्तमपि षष्ठ्यन्तेनविपरिणम्यते इत्यालोच्याह—इक्समीपादित्यादि । विवृत्सतीति । 'वृद्भ्य स्यसनो" (१ । ३ । ९२) इति परस्मैपद द्वित्व उरत्[१] हलादि शेषे 'सन्यत " (७ । ४ । ७८) । यदा त्वात्मनेपद तदाह—तङि तु विवर्तिषते इति । तङानयोरभाव इत्युक्तेस्तद्विषये इति अझलादित्वादुपधागुणो रपर ॥ ४५५ ॥

इट् सनि वा । वृङ् सभक्तौ । वृञ् आवरणे । "सनिग्रहगुहोश्च" (७ । २ । १२) इतीट् प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे इड् विधीयते ॥ ४५६ ॥

इको झल् । इगिति प्रत्याहारो गृह्यते न त्विक्स्मरणे झलिति प्रत्याहारेण साहचर्यात् । झलादिरिति यद्यपि सप्तमानिर्देशाभावाद् "यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' (प०) इति तदादिविधिर्नास्ति तथापि झल्मात्र सन् न सभवति । नापि झलन्त इति सामर्थ्यात् तदादिविधिरिति भाव । तितरिषतीति । इड्पक्षेऽझलादित्वाद् न कित्त्वमिति गुण । तितरीषति इति । वृृतो वा" (७ । २ । १८) इति दीर्घ ॥ ४५७ ॥

अज्झनगमाम्" (६ । ४ । १६) इति सामान्येन ग्रहणात् गम्लृ गतावित्यस्मात् सजिगसते इत्यत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह—इङादेशगमेश्चेति । "सनि च

---

१. मूलस्थ पाठ ग० पु० । विशेषण यथा स्यात् अजन्तस्य दीर्घो भवतीति पु० ।

४५९. सन्लिटोर्जेः [७ । ३ ५७]

जिगीषति । "विभाषा चेः" (७ । ३ । ५८) चिकीषति । चिचीषति । कुत्वम् । जिघांसति ।

४६० सनि च [२ । ४ । ४७]

सनि परे इणो गमिः स्यात्, न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने तु शपोऽकारेण सिद्धेऽपि सन्यङोरकारोच्चारणमजादेरिति द्वित्वार्थम् । तेन सनो द्वित्वम् । अभ्यासस्य इत्वम् । प्रतीषिषति । इणवदिक् । अधिजिगमिषति ।

४६१. इङश्च [२ । ४ । ४८]

इङा गमिः स्यात् सनि । अधिजिगांसते । ईर्ष्यतेः सनि यिसनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्यियिषति । ईर्ष्यिषिषति ।

(२ । ४ । ४७) इङश्च" (२ । ४ । ४८) इति विहितस्येत्यर्थं । तथा च वार्त्तिकम्- "गमेरिडादेशस्येति वक्तव्यम्" इति । अत्रेड ग्रहणमजादेशस्योपलक्षणम् । तेन सनि च" (२ । ४ । ४७) इतीणादेशस्य "इणवदिक इति वक्तव्यम्" (वा०) इतीक आदेशस्यापि गमे दीर्घो भवति । सजिगास्यते । अधिजिगासते इति । परस्मैपदित्वेऽप्यनयो " भावकर्मणो " (१ । ३ । १३) इत्यात्मनेपदे इडभावे झलादौ सनि रूपम् । तथा च भाष्ये "इडादेशस्य" इति वार्त्तिक प्रत्याख्याय गमेरजादेशस्येति व्यवस्थापितम् । तत्कथमिह सनीत्येतावद् वक्तव्यम् । दीघश्रुत्या "अचश्च" इत्युपस्थितेनाङ्गस्य विशेषणात् अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घं इत्यर्थाश्रयणाच्चिचीषतीति सिद्धम्, ततो योगविभागेन हनिगम्योरिति कर्तव्यम् । एव चाज्ग्रहण च न कर्तव्य भवति तत् क्रियते प्रवृत्तिभदेन गमेरपि विशेषणा[1]र्थम् । अजन्तस्य गमे दीर्घो भवतीति । वुवूर्षतीति । वृञ् आवरणे । 'इट् सनि वा" (७ । २ । ४१) इतोडभावे कित्त्वाद् ऋत उत्त्व रपरत्व द्वित्वे हलादि शेष । "हलि च" (८ । २ । ७७) इति दीर्घ । इट्पक्षे गुण "वृतो वा" (७ । २ । ३८) इतीटो वा दीर्घ । वृङस्तु "पूर्ववत्सन " (१ । ३ । ६२) इत्यात्मनेपदम् । वुवूर्षते इत्याद्यूह्यम् । ऋतश्च सयोगादेरित्यादि । "लिङ् सिचो" (७ । २ । ४२) इति प्रकृतेऽपि "इट् सनि वा" (७ । २ । ४१) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या सनीत्यप्यनुवर्तते इत्यर्थ । स्कृवर्जादिति चार्थसिद्धस्यानुवाद । सुट उपदेशाधिकत्वादभक्तत्वाच्चासयोगादित्वात् । तत्र सूचीकटाहन्यायेनादौ पर्युदस्त स्कृञ प्रत्युदाहरति । संचिस्कीर्षतीति । डुकृञ् करणे । अत्र सनि "अज्झनगमाम्" (६ । ४ । १६) इति

---

१ विशेषणार्थम् इत्यारभ्य—दीर्घो भवतीत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

दीर्घे "इट् सनि वा" (७ । २ । ४१) इतीट् तु न भवति उपदेशाधिकारात् लाक्षणिकत्वाच्च ऋत इत् । रपर । द्वित्वम् । चुत्वम् । "सपरिभ्याम्" (६ । १ । १३७) इति सुट् । "अडभ्यासव्यवायेऽपि "हलि च" (८ । २ । ७७) इति दीर्घ । षत्वविकल्पमुदाहरति—दिध्वरिषतीति । ध्वृ कौटिल्ये । इट्पक्षे गुण । दुध्वूर्षतीति । इडभावे "अज्झनगमाम्" (३ । ४ । १६) इति दीर्घ "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" (७ । १ । १०२) इति—उत्वे रपरत्वे च "हलि च" (८ । २ । ७७) इति दीर्घ । "ऋतश्च सयोगादे" (७ । २ । ४३) इत्यत्रात्मनेपदेष्वित्यनुवृत्ते परस्मैपदान्त प्रत्युदाहरणमयुक्तमात्मनेपदान्तन्तु पठनीयम् । ४५८ ॥

जिगीषतीति । जि जये "एकाच" (७ । २ । १०) इत्यनिट् दीर्घ । कुत्वम् । चिचीषति । चिञ् चयने । कुत्वमिति । "अभ्यासाच्च" (७ । ३ । ५५) इत्यनेन । जिघासति । तन हिंसागत्यो । अज्झनगमा सनि" (६ । ४ । १६) इति दीर्घ । द्वित्व सन्यत कुत्वम् "नश्चापदान्तस्य झलि" (८ । ३ । २४) इत्यनुस्वार ॥ ४५९ ॥

जिगमिषतीति । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु" (७ । २ । ५८) इतीट् । प्रतीषिषतीति सनो द्वित्वमुपदर्शयितुमाह—शपोऽकारेणेत्यादि । आर्धधातुके तावदतो लोपेन भाव्यम् । सार्वधातुके तु विनाप्यकारोच्चारण शबकारेणैवाकारान्तश्रवण मुपपन्न तत् क्रियते यसनोर्द्वित्व यथा स्यात् । अन्यथानच्कत्वान्न स्यात् । ननु "एकाचो द्वे प्रथमस्य" (६ । १ । १) इत्युक्तम् । तत्कथ सान्ते द्वित्व सभवति—इत्याशङ्क्याह—अजादेरिति द्वित्वार्थमिति । प्रतीषिषतीत्यादौ सनेव द्वितीय एकाच् इति भाव । द्वित्वार्थमिति । द्वित्वार्थमपीत्यर्थ । पिपाठिषि ब्राह्मणकुलानि, पापचक इत्यादावतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यर्थमप्यकारोच्चारणात् । एतच्च सन्यङोरिति षष्ठीव्याख्यानस्य स्थितत्वादुक्तम् । सप्तमीव्याख्याने तु सन्यङोर्द्वित्व न लभ्यत । न चाकारोच्चारणसामर्थ्यात्तयोरपि भविष्यतीति वाच्यम् । तस्यान्यार्थत्वस्य तत्र सूत्रेऽस्माभि प्रपञ्चितत्वात् । सनो द्वित्वम् "सन्यङो" (६ । १ । ९) इत्यनेन । इत्वम् । "सन्यत" (७ । ४ । ७९ इत्यनेन । इण्वदिक इति । तेनेकोऽपि "सनि च" (२ । ४ । ४७) इत्यनेन गमिरित्यर्थ ॥ ४६० ॥

अधिजिगासते इति । इङ् अध्ययने । "एकाच" (७ । २ । १०) इति नेट् । "अज्झनगमाम्" (६ । ४ । १६) इति दीर्घ । पूर्ववत्सन." (१ । ३ । ६२) इत्यात्मनेपदम् । अनुस्वार । ईर्ष्यतेरित्यादि । ईर्ष्य ईर्ष्यायाम् इत्यस्मात् सनि, इटि, कृते ईर्ष्यि स इति त्रय एकाचस्तत्र "ईर्ष्यतेस्तृतीस्येति वाच्यम्" (वा०) इति द्वित्व विधीयमान तृतीयव्यञ्जनस्येति यदा व्याख्यात तदा यिशब्दस्य द्वित्वम् । तृतीयस्यैकाच इति तु व्याख्याने स शब्दस्य द्वित्वमित्यर्थ ॥ ४६१ ॥

४६२. सनि ग्रहगुहोश्च [७ । २ । १२]

ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इट् न स्यात् । बुभूषति । जुहूर्षति । अत्रादेशादूदन्तत्वेऽपि नेट् । चिकीर्षति । जुघुक्षति ।

४६३. रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च [१।२।८]

एभ्यः संश्च क्त्वा च कितौ स्तः । "ग्रहिज्या" (६ । १ । १६) सनः षत्वस्यासिद्धत्वात् भष्भावः । जिघृक्षति । "वचिस्वपि" (६ । १ । १५) इत्युत्त्वम् । सुषुप्सति ।

सनि ग्रहगुहोश्च । उगन्ताच्चेति । "श्र्युक" (७ । २ । ११) इत्यनुवृत्तावपि-उगेवेह सबध्यते न श्रिञ् 'सनीवन्तर्धिभ्रस्वृयूर्णुभर" (७ । २ ४९) इत्यादिना विकल्प विधानात् । बुभूषतीति । भूसत्तायाम् "इको झल्" (१ । २ । ९ इति किद्वान्न गुण । ऊदन्तत्वादिति प्राप्ते उगन्तत्वेन निषेध । नन्वत्र 'इको झल्" (१ । । ९) इति सन कित्त्वात् 'श्र्युक किति" (७ । १ । ५९) इत्येव निषेध सिद्ध इति चेत् । न सिध्यति झलादेर्हि सन कित्त्वम् न वा झल इड् निषेधे सन् झलादिरिह सभवति । यत्र प्रकृत्याश्रयो निषेधो नास्ति । कथ तर्हि जुहूषतीत्युदाह्रियते हुदानादनयोरित्यस्य 'एकाच उपदेशेऽनुदादत्तात्" (७ । २ । १०) इत्यनेन प्रकृत्याश्रयनिषेधस्य सत्त्वात् । न च दोर्घे कृते ऊदन्तत्वाद् भवति यदयमप्युदात्त इति शङ्क्यम्, उपदेशे ऊदन्तत्वाभावात् तत्राह—अत्रादेशादूदन्तत्वेऽपि नेट् । अभ्युपेत्यवादोऽयम् । उपदेशे ऊदन्तत्वविज्ञानादेव तावदप्राप्तेरिट । अथाप्येव न विज्ञायते लाक्षणिकोऽप्यूदन्ते । गृह्यते तथापि नेड् भविष्यति, उगन्तत्वेन निषेधादिति । चिकीर्षतीति । कृञ सनि दीर्घे कृते "ऋत इद्धातो" (७ । १ । १००) इतीत् रपर दीर्घ । शाच्छस इति कृतात्त्वनिर्देशेन ज्ञापित वर्णनिर्देशे लाक्षणिकस्यापि ग्रहणमिति । जुघुक्षतीति । गुहू सवरणे ऊदित्वादिड्विकल्पे न प्राप्तेऽय निषेध । "हलन्ताच्च" (१ । २ । १०) इति किद्वान्न गुण । तेनोपधाया ऊदादेशो न । "होढ" (८ । २ । ३१) 'एकाचो बशो भष्" (८ । २ । ३७) इति भष्भाव । "षढो क सि" (८ । २ । ४१) इति क । षत्वम् । क्षत्वम् ॥ ४६२ ॥

रुदविद । रुदिर अश्रुविमोचने । विद ज्ञाने । मुष स्तेये । ग्रह उपादाने । ञिष्व पृशये । प्रच्छज्ञीप्सायाम् । अत्र रुदविदमुषा 'रलो व्युपधात्" (१ । २ । २६) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । ग्रहेस्तु विध्यर्थम् । तत क्त्वा अपि "न क्त्वा सेट्" (१ । २ । १८) इति कित्त्वनिषेधात् । स्वपिप्रच्छ्योस्तु सनर्थमेव । किदेव हि क्त्वा ।

४६४. स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि [७ । २ । ७४]

स्मिङ्० पूङ्० ऋ अञ्जू, अशू, एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । अञ्जिजिषति । अशिशिषते ।

४६५ किरश्च पञ्चभ्यः [७ । २ । ७५]

कॄ गॄ दृ धृ प्रच्छ एभ्यः सन इट् स्यात् । चिकरिषति । जिगरिषति । अत्रेटो दीर्घत्वं नेष्टम् । दिदरिषते । दिधरिषते । पिप्रच्छिषति ।

ननु परत्वात् सन षत्वे कृते स परत्वाभावात् भष्भावो न स्यात् अत आह—सन सस्यस्येत्यादि । एतत् जुघुक्षतीत्यत्रैव वक्तुमुचितम् । सुषुप्सतीति । "एकाच" (७ । २ । १०) इत्यनिट् । सन कित्त्वादादौ सम्प्रसारणपूर्वत्वे द्वित्वम् । अभ्यासेण परस्य षत्वम् ॥ ४६३ ॥

स्मिपूङ् रञ्जशाम् । स्मिङ् ईषद्धसने पूङ् पवने । ऋगतिप्रापणयो । ऋगतौ च । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । अशू व्याप्तौ । अश भोजने इत्यस्य तु सेट्त्वादेवाग्रहणम् । अत्र रक्षणे । वश कान्तौ इत्यनयोर्भ्रम वारयितु विगृह्य व्याचष्टे—स्मि पूङित्यादिना । पूङो ङकारोच्चारण पूञो व्यावृत्त्यर्थम् । पुपूषतीत्येव तस्य भवति । ऋ इति–ऋकारान्तस्तु न गृह्यते किरत्यादोनामिटो विधानात् । अत्राञ्जरशेश्चोदित्त्वाद् विकल्पे प्राप्ते ऋपूङोरुगन्तत्वान्निषेधे प्राप्ते ष्मिङस्त्वनिट्त्वादप्राप्ते वचनम् । सिस्मयिषते । ' पूर्ववत्सन " (१ । ३ । ६२) इत्यात्मनेपदम् । ' स्तौतिण्योरेव" (८।३।६१) इति नियमात् न षत्वम् इति । पिपविषते इति । "ओ पुयण्ज्यपरे" (७ । ४ । ८०) इत्यभ्यासोवर्णास्येत्त्वम् । अरिरिषतीति । ऋ स इति स्थिते इटि गुणे रपरे अरि स इति स्थिते "अनादे" (६ । १ । २) इति रिस् शब्दस्य द्वित्वम् । अत्र च इट् द्विर्वचन प्रति कार्यी न निमित्त "नहि कार्यी निमित्ततयाश्रीयते" तेम गुणस्य "द्विर्वचनेऽचि" (१ । १ । ५१) इति स्थानिवत्त्व न भवतीति । अञ्जिजिषतीति । "नन्द्रा " ६ । १ । ३) इति निषेधान्नस्य न द्वित्वम् ॥ ४६४ ॥

किरश्च पञ्चभ्य । व्यत्ययेनैकवचनम्[1] । पञ्चभ्य इति सबन्धात् । किरादिभ्य इत्यर्थ । कॄ विक्षेपे । गॄ निगरणे । दृङ् अनादेर । धृङ् अवस्थाने । प्रथ ज्ञीप्सायाम् । कॄग्रो "इट् सनि वा" (७ । २ ४१) इति विकल्पे प्राप्ते दृध्रोरुगन्तत्वान्नित्यनिषेधे प्रच्छे "एकाच" (७ । २ । १०) इति प्राप्ते वचनम् । जिगरिषतीति । "अचि विभाषा" (८ । २ । २१) इति पक्षे लत्वे जिगलिषतीत्यपि । दीर्घत्व नेष्टमिति । इष्टिरेवेयमिति हरदत्त । दिधरिषते इति । कथमुद्दिधीर्षुरिति । धृङ् धारणे । धृङ् विध्वसने इति

१ तृतीयेनैकवचनमिति क० पु० ।

४६६. सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्
[७ । २ । ४९]

इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इड् वा स्यात् ।

४६७. च्छ्वोः शूडनुनासिके च [६ । ४ १९]

सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् शऊठ् इत्येतावादेशौ स्तः, अनुनासिके क्वौ झलादौ क्ङिति च । द्वित्वम् । दुद्यूषति । दिदेविषति । सुस्यूषति । "स्तौतिण्योः" (८ । ३ । ६१) इति नियमात् न षत्वम् सिसेविषति । अर्दिधिषति ।

भौवादिकयोर्भविष्यति । पिपृच्छिषतीति । "रुदविद" (१ । २ । ८) इति कित्त्वात् सम्प्रसारणम् । 'छे च" (६ । १ । ७३) इति तुक् । उरत् । हलादि शेष । "सन्यत "।। ४६५ ।।

सनीवन्तर्ध । इवेति शब्दोऽन्ते येषा[1] ते इवन्ता दिव सिव्[2] प्रभृतय ऋधवृद्धौ । भ्रस्ज पाके । दम्भु दम्भने । श्रिञ् सेवायाम् । स्व शब्दोपतापयो । यु मिश्रणे । ऊर्णुञ् आच्छादने । भृञ् भरणे[3] दीर्घान्तो भ्वादि शपा निर्देशो यङ्लुकि मा भूदिति । ज्ञा अवबोधने पुगन्तो मित्सञ्ज्ञ । पकारान्तश्चौरादिक । षणु दाने । षण् सभक्तौ । अत्र भ्रस्जे "एकाच" (७ । २ । १०) श्रयतेरुगान्ताना च ' सनिग्रहगुहोश्च (७ । २ । १२) इत्यत्र श्र्युक इत्यनुवृत्ते प्रतिषेधप्राप्तेऽन्येषा तु नित्यमिटि प्राप्ते । विकल्पोऽयमारभ्यते ।। ४६६ ।।

च्छ्वो शूड । यद्यत्र केवल· छकारो निर्दिश्येत् तत पृच्छेरुठि अन्तरङ्गत्वात् "छे च" (६ । १ । ७३) इत्ति तुकि कृते छमात्रस्य शत्वे प्रष्टेति[4] तुकः श्रवण प्रसज्येत् । तस्मात् सतुक्कस्यायमादेश एष्टव्य[5] इत्याशयेनाह—सतुक्कस्येति । एतच्च "ननौ पृष्टप्रतिवचने" (३ । २ । १२०) इति निर्देशादवसीयते, नडि डित्करणाच्च ।

---

१ शब्दो ताना इति क० पु० ।

२ दिव् सिच् प्रभृतय इति क० पु० ।

३ दीर्घान्त इति क० पु० । परन्तु धातुपाठे नास्ति ।

४ पृच्छेति क० पु० ।

५. पृष्टव्य इति क० पु० ।

४६८. आपूज्ञप्यृधामीत् [७ । ४ । ५५]

एषामच ईत् स्यात् सादौ सनि ।

तद् हि विश्न इत्यत्र गुणो मा भूदिति कृतम्[1] । केवलस्य तु शादेशे तुगेवोपघेति गुण एव नास्तीति अनर्थक तत् स्यात् इति । ननु यदि सतुक्को निर्दिश्यते ततो "राल्लोप" (६ । ४ । २१) इत्यत्र नाय सबध्यते, असम्भवात् । नहि रेफात् परस्य छस्य तुक् सभवति । ततश्च मुर्छा मू मुरौ मुर इति न स्यात् । अत्राहु द्वावत्र छकारौ निर्दिश्यते । एक सतुक्कोऽपरो वितुक्क.। एव च राल्लोपे सतुक्कस्यासभवात् वितुक्कोऽनुवर्तिष्यते[2], तर्हि छ्वोरिति द्विर्वचन नोपपद्येतेति चेत्, न, पूर्वं छ्वयो द्वन्द्व कृत्वा पुन सतुक्केनेतरेतरयोगद्वन्द्वेन निर्देशात् । एव च कृत्वा वाञ्छते क्विपि शो भवति वान् वाशौ वाश इति सतुक्कस्यैव ग्रहणे तु एतन्न स्यात्, तकारात् परस्य छस्य तुकोऽभावात् इति । अत्र पक्षे क्रमादिति दुर्योजमित्येष[3] विचार इति कृष्णकौतूहले द्रष्टव्य ।

ऊठष्ठकार 'एत्येधत्यूठ्सु'' (६ । १ । ८६) इति विशेषणार्थं । सर्वत्र ठकारस्य जश्त्वचर्त्वाभ्या निर्देशात् । वाह ऊठपि[4] ठिदेव । द्वित्वमपि । दिवे सनि "हलन्ताच्च" (१ । २ । १०) इति किस्वे परत्वात् वस्योठि अन्तरङ्गत्वाद् यणि च कृते द्यू इत्यस्य द्वित्वम् इत्यर्थं । हलादि शेष ह्रस्व । दिदेविषतीति । इट्पक्षे गुण । सुस्यूषतीति । षिधु तन्तुसन्ताने । यणि च कृते द्वित्वम् । "आदेशप्रत्यययो" (८ । ३ । ५९) इति षत्वमाशङ्क्याह—स्तौतिण्योरिति वक्ष्यमाणत्वात् । अर्दिधिषतीति । ऋधे सनि इटि उपधागुणे रपरे "अजादे" (६ । १ । २) इति धिस् इत्यस्य द्वित्वम् । 'नन्द्रा" (६ । १ । ३) इति रेफस्य न द्वित्वम् । "अभ्यासे चर्च" (८ । ४ । ५४) इति धस्य द ॥ ४६७ ॥

आप्ज्ञप्यृधाम् । आप्लृ व्याप्तौ । अत्र "सनिमीमे" (७ । ४ । ५४) इत्यतो अच इत्यनुवर्तमानमाबादिभिर्न सामानाधिकरण्येन सबध्यते । आप् ऋधोरजन्तत्वासम्भवात् ज्ञपेश्चाव्यभिचारात् । अत आबादिभिरच् वैय्यधिकरण्येन विशेष्यते इत्याह—एषामच इति । इदिति तकार उच्चारणार्थं ॥ ४६८ ॥

---

१. भृतमिति क० पु० ।
२. द्वितुको इति क० पु० ।
३ द्रव्यजिमिति क० पु० ।
४. ऊठमपि इति क० पु० ।

४६९. अत्र लोपोऽभ्यासस्य [७ । ४ ५८]

सनि मीमेत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासलोपः स्यात्। रपरत्वम्। चर्त्वम्। ईर्त्सति। बिभ्रज्जिषति। बिभर्जिषति। बिभ्रक्षति। बिभर्क्षति। दिदम्भिषति।

४७०. दम्भ इच्च [७ । ४ । ५६]

दम्भेरच इदादेशः स्यात् ईच्च सकारादौ सनि। अभ्यासलोपः। "हलन्ताच्च" (१ । २ । १०) इत्यत्र दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सनः कित्त्वम्। नलोपः। धिप्सति। धीप्सति। शिश्रयिषति। सिस्वरिषति। सुस्वूर्षति। यियविषति। युयूषति। उर्णुनुविषति। उर्णुनविषति।

अत्र लोपो। "सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् अभ्यासलोपश्च" इति वाच्येऽत्रेति[1] विषयावधारणार्थम्। अत्रैवाभ्यासलोपो भवति सन्वद्भावविषये न भवति। अमीमवदिति। सर्वस्याभ्यासस्य लोपार्थमत्र ग्रहणमित्येके। तत्र "नानर्थकेऽलोन्त्यविधि" (प०) इत्येव सर्वलोपस्य सिद्धे। अनभ्यासविकारेष्विति निषेधस्तु नास्ति, लोपस्याविकारत्वात्। ईर्त्सतीति। ऋकारस्य ईत्। रपर। धस्य "खरि च" (८ । ४ । ५७) इति चर्त्वम्। अजादेरिति। द्वितीयस्यैकाच र्त्स इत्यस्य द्वित्वम्। अभ्यासलोप। बिभ्रज्जिषतीति। इट्पक्षे रमभावेऽभ्यासस्येत्त्वे सस्य श्चुत्वे जश्त्वे बिभर्जिषतीति। "भ्रस्जो रोपधयो" (६ । ४ । ४७) इति रम्पक्षे बिभ्रक्षतीति। इडभावपक्षे रमभावे च 'स्को" (८ । २ । २९) इति सलोप। "व्रश्च" (८।२।३६) इति ष। "षढो क सि" (८ । २ । ४१) इति क। "इण् को" (८ । ३ । ५७) इति ष। क्ष। बिभर्क्षतीति। तत्रैव रम्पक्षे॥ ४६९॥

दम्भ इच्च। नन्वत्र सन कित्त्वेन न भाव्यम्, इक्समीपाद् हल परत्वाभावान्मध्ये मकारेण व्यवधानात्—अत आह—हलन्ताच्चेत्यादि। दम्भे सन कित्त्वमिति सबन्ध मध्ये हेतु, हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति। 'निपात एकाज०" (१ । १ । १४) इत्येकग्रहणेन ज्ञापितमिह वर्णग्रहणे जातिर्निर्दिश्यते इति। तेनेह हलिति हल्जातेर्निमित्तत्वेनापेक्षितत्वात्। तस्याश्चैकत्वादेव हल्जातिरिक समीपे तस्याश्चपर सन्निति नास्ति व्यवधानम् इत्यर्थ। नलोप इति। 'अनिदिताम्" (६ । ४ । २४) इत्यनेन। धीप्सति। धिप्सति। भष्भाव। "खरि च"(८ । ४ । ५५) इति चर्त्वम्। शिश्रीषतीति। "अज्झन" (६ । ४ । ४ । १६) सुस्वूर्षतीति इडभावे "अज्झनगमाम्" (६ । ४ । १६) इति दीर्घ। "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" (७ । १ ।१०)

[1] अत्र विषयेति क० पु०।
[2] इडोश्चेति क० पु०।

उर्णुनूषति । बिभरिषति । बुभूर्षति । जिज्ञपयिषति । "इको झल्" (१।२।९) इति कित्त्वान्न गुणः । परत्वाण्णिलोपेन दीर्घो बाध्यते । ज्ञीप्सति । ज्ञपिरत्र पुगन्तो मित्सञ्ज्ञः । पकारान्तश्चौरादिकश्च । अन्यत्र जिज्ञापयिषतीत्येव । सिसनिषति । "जनसन." (६ । ४ । ८२) इत्यात्त्वम् । परिसिषासति । 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड् वाच्यः' । तितनिषति ।

इत्युत्वम् "हलि च" (८ । २ । ७७) इति दीर्घ । यियविषतीति । इट्पक्षे गुणावादेशयो स्थानिवत्त्वात् युशब्दस्य द्वित्वम् । "ओ पुयण्ज्यपरे" (७ । ४ । ८८) इतीत्वम् । उर्णुनुविषतीति । "विभाषोर्णो" (१ । २ । ३) इति ङित्त्वपक्षे उवङ् । "अजादे" (६ । १ । २) इति नुशब्दस्य द्वित्वम् । "नन्द्राः" (६ । १ । ३) इति रेफस्य निषेध । णत्वम् । पक्षे गुण । उर्णुनूषतीति । इडभावे कित्त्वान्न गुण । दीर्घ । बिभरिषतीति । उरदत्वे सन्यत (७ ।४।७९) इतीत्वम् । बुभूर्षतीति । इडभावे कित्त्वादगुणे 'उरण् रपर "[1] । (१ । १ । ५१) "हलि च" (८ । २ । ७७) इति दीर्घ । जिज्ञपयिषतीति । ज्ञा णिच् पुक् । "मिता ह्रस्व" (६ । ४ । ९२) सनि इटि गुणायौ । परत्वाण्णिलोपेनेति । ज्ञपि स इति स्थिते णिलोपश्च प्राप्नोति 'आप्ज्ञप्यृधामीत्" (७ । ४ । ५५ इतीत्त्व चानन्तेऽचि सावकाशमीत्त्वमित्यन्ते णिचि णिलोपेन बाध्यते इति पूर्वविप्रतिषेधेन । एवम् "अज्झन" (६ । ४ । १६) इति प्राप्तो दीर्घोऽपि बाध्यते । यद्यपि कृतेऽपीत्त्वे दीर्घे वा स्थानिवत्त्वेन णिलोपे सिद्ध्यति, तथापि न्यायो व्युत्पाद्यते इत्यदोष । ज्ञपिरत्रेत्यादि । अत्र "सनीवन्तर्ध" (७ । २ । ४९) इत्यत्र "आप्ज्ञप्यृधाम्" (७ । ४ । ५५) इत्यत्र च पुगन्तो मित्सञ्ज्ञ इति जानाति हेतुमण्ण्यन्त पकारान्तश्चौरादिक इति स्वार्थे णिचि 'ज्ञपमिच्च" इति पठित उभावप्यविशेषाद् गृह्येते, अर्थभेदात्तूभयोर्ग्रहणमपेक्ष्यते इति भाव । ज्ञाग्रहणे एव कर्तव्ये ज्ञपीति विकृतनिर्देशस्य व्यावर्त्यमाह—अन्यत्रेति । मित्सञ्ज्ञाया अभावे इत्यर्थ । सिसनिषतीति । "स्तौतिण्यो" (८ । ३ । ६१) इति नियमान्न ष । परिसिषासतीति । षणोऽभावात् "स्तौतिण्यो" (८ । ३ । ६१) इत्यस्याप्रवृत्तेरभ्यासात्परस्य षत्वम् । अभ्यासस्य तु न भवति, "सात्पदाद्यो" (८ । ३ । १११) इति निषेधात् । यत्तु प्राचोक्तम् —'स्थादिष्वभ्यासेन" (८ । ३ । ६४) इति नियमात् अभ्यासस्य न षत्वमिति तद्भ्रान्तिप्रलपितम् । स हि "सात्पदाद्यो" (८ । ३ । १११ इति निषेधापवादस्य

---

१ उर्णुनुविषतीत्यारभ्य—अग्रिमग्रन्थ यथास्थितो वर्तते इत पूर्वं क० पु० यदुद्धृतं तत् पूर्वत्रैव लिखितमस्ति ।

४७१. तनोतेर्विभाषा [७ । ४ । १७]

तनोतेरुपधाया दीर्घः स्याद्वा झलादौ सनि । तितांसति । तितसति । 'आशङ्कायां सन् वक्तव्यः' । श्वा मुमूर्षति । कूल पिपतिषति ।

४७२. सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् [७ । ४ । ५४]

मि मी मा माङ् मेङ् दा धा रभादीनां चाचः इस् स्यात् सादौ सनि । अभ्यासलोपः । "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" (८ । २ । २९) इति सयोगादिलोपः । पित्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति । "सः स्यार्धधातुके" (७ । ४ । ४९) इति सस्य तः । मित्सति । मित्सते । दित्सति । दित्सते । धित्सति । रिप्सते । लिप्सते । शिक्षति । पित्सते । ईप्सति । "राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः" (वा०) प्रतिरित्सति । हिंसायां किम् ? आरिरात्सति ।

"उपसर्गात् सुनोति" (८ । ३ । ६५) इति प्राप्तस्य षत्वस्य नियम । स चाय सनोति सुनात्यादिषु पठ्यते । यत्तु "स्थादिष्वभ्यासेन" (८ । ३ । ६४) इत्यत्र वृत्तावभिसिषासतीति नियमोदाहरणमुक्तम्, तत् "षोऽन्तकर्मणि" इत्यस्येति न्यास एव स्पष्ट व्याख्यातम् । तनीत्यादि । तनु विस्तारे । पत्लृ गतौ । दरिद्रा दुर्गतौ ॥ ४७० ॥

आशङ्कायामिति । आशङ्का भावना प्रयोक्तुर्धर्मस्तद्विशिष्टक्रियावचनात् स्वार्थे प्रत्यय । श्वा मुमूर्षतीति । आशङ्के मरिष्यति चेत्यर्थ । "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" (३ । ३ । १३१) इति भविष्यति लड्वा । सभावना हि क्रियाप्रवृत्ते प्राग्भवतीति शुनश्चेतनत्वेऽपि जीवितस्य प्रियत्वात् व्याध्याद्यभिभवेऽपि तिर्यक्त्वाद् मर्तुमिच्छा न सभवतीत्यारम्भ । मृङ् प्राणत्यागे । कित्वम् । दीर्घ । उत्वम् । रपरत्वम् । दीर्घ । षत्वम् । कूल पिपतिषतीति । शङ्के पतिष्यति कूलमित्यर्थ । अत्राचेतनेच्छा न सम्भवतीति । डुमिञ् प्रक्षेपणे । मीञ् हिसायाम् । अत्र मी इत्यनेन द्वयोर्ग्रहणम् ॥४७१॥

सनि । "अज्झन" (६ । ४ । १६) इति दीर्घे कृते मी इति रूपस्याविशेषादिति भाव । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा चेह नाश्रीयते । सूत्रे घु इत्यस्य पूर्वनिपाताकरणेनास्या अप्यप्रवृत्तिज्ञापनात् । मा इति त्रयाणा सामान्येन ग्रहणमित्याह—मा माङ् मेङिति । माङ् माने । मेङ् प्रणिदाने । गामादाग्रहणेष्वविशेषादिति भाव । घु इति "दाधाघ्वदाप्" (१ । १ । २०) इति सञ्ज्ञिनो गृह्यन्ते इत्याह—दा धा इति ।

४७३. मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा [७ । ४ । ५७]

अकर्मकस्य मुचो गुणो वा स्यात् सादौ सनि । अभ्यासलोपः । पक्षे "हलन्ताच्च" (१ । २ । १०) इति कित्त्वान्न गुणः । मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् ? मुमुक्षति वत्स कृष्णः । णौ कृतादेशस्य स्थानिवत्त्वम् । पुस्फारयिषति । चुक्षावयिषति । ओः पुयण्ज्यपरे । पिपावयिषति । बिभावयिषति । यियावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जु गतौ । जिजावयिषति । ओः पुयण्जि इति किम् ? नुनावयिषति । अपरे इति किम् ? बुभूषति । स्रवतीति (७ । ४ । ८१) सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषति इत्यादि । अपरे इत्येव । "रलो व्युपधाद्धलादेः सश्च" (१ । २ । २६) रुरोचिषते । रुरुचिषते । लिलेखिषति । लिलिखिषति । "रुदविद" (१ । २ । ८) इति नित्य कित्त्वम् । रुरुदिषति । विविदिषति । मुमुषिषति ।

रभ राभस्ये । डुलभष् प्राप्तौ । शक्लृ शक्तौ । पत्लृ गतौ । पद गतौ । सादाविति । "स स्यार्धधातुके" (७ । ४ । ४९) इत्यत सीत्यनुवर्त्ते । तनिपतिदरिद्रातिभ्य इत्युपक्रम्य पतिमुदाहृत्य दरिद्रातिमुदाहरति—दिदरिद्रिषतीति । "आतो लोप इटि च" (६ । ४ । ६४) इत्यालोप । अन्तरा प्रकृत समुदाहरति—मित्सतीति । मिमीमा इत्यत्र त्रयाणामुदाहरणम्। मित्सते इति माङ् मेङो । दित्सतीति दो दाण् दात्रामुदाहरणम् । देङस्तु दित्सते धित्सतीति । धाञ् धेटो दित्सते इति रभलभोरिसि "स्को " (८ । २ । २९) इति सलोप भस्य "खरि च" (८ । ४ । ५५) शिक्षतीति । शक इति इसकृते सलोपे "इण् को " (८ । ३ । ५७) इति षत्वे क्ष । शकर्मषणे इत्यस्य दिवादेरुभयपदिन शिक्षते इत्यपि शक्नोते परस्मैपदिनोऽपि सनि शिक्षेर्जिज्ञासायाम् इति यदा तङ् तदापि शिक्षते इति भवति । विद्यादिविषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थ । पित्सते इति । पदे इस् सलोप । चर्त्वम् । "पूर्ववत्सन " (१ । ३ । ६२) इति तङ् । ईप्सति । "आप्ज्ञप्यृधामीत्" (७ । ४ । ५५) अस्य प्रकारणे उत्कर्षकारण मृग्यम् । प्रतिरित्सतीति "एकाच उपदेशे" (७ । २ । १०) इत्यनिट् । धस्य चर्त्वम् ॥ ४७२ ॥

मुचोऽकर्मकस्य । मुच्लृ मोचणे । मोक्षते इत्यादि । वत्स मोक्तुमिच्छति । मोक्तुमिष्यमाणो वत्स स्वयमेव मुक्तावनुकूलो भवतीति । कर्मकर्तृविवक्षायामकर्मकोऽय भवति । 'कर्मवत् कर्मणा' (३ । १ । ८७) इति कर्मवद्भावादात्मनेपदम् । "णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणा यक्चिणौ न" (वा०) इति यगभाव ।

४७४. स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् [८ । ३ । ६१]

अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात् षभूते सनि नान्यस्य । तुष्टूषति । "द्यु तिस्वाप्योः" (७ । ४ । ६७) इत्युत्त्वम् । सुष्वाप-

"एकाच" (७ । २ । १०) इत्यनिट् गुण । अभ्यासलोप । चो कु । षत्वम् । क्ष । मुमुक्षते इति । 'हलन्ताच्च" (१ । २ । १०) इति किस्वम् । अत्र ' मुच ओत्" इत्येव सिद्धम्, न च "अलोऽन्त्यस्य" (१ । १ । ५२) अच इत्यनुवृत्ते । सत्यम् । गुणग्रहण ज्ञापयत्यच इति अत्र नानुवर्तते' इति । तेन अत्र लोपोऽभ्यासस्य (७ । ४ । ५८) इत्यत्राच इति न सबध्यते इति । अन्यथाऽभ्यासस्याच एव लोप स्यान्न सर्वस्येत्याह । पुस्फारयतीति । स्फुर सचलने । णिचि उपधागुण "चिस्फुरोर्णौ" (६ । १ । ५४) इत्यात्त्वम् । सन् । इट् । द्वित्व प्रति उवर्णादेशस्य स्थानिवत्त्वात् स्फुर इत्यस्य द्वित्वम् । "शर्पूर्वा खय" (७ । ४ । ६१) "अभ्यासे चर्च" (८ । ४ । ५४) सकारेण व्यवधानादभ्यासोवर्णस्य पवर्गपरत्वात् "ओ पुयण्ज्यपरे" (७ । ४ । ८०) इतोत्त्व न । गुणायौ । चुक्षावयिषतीति । टुक्षु शब्दे णौ । वृद्ध्यावादेशयो स्थानिवत्त्वात् क्षुशब्दस्य द्वित्वे हलादि शेष । कुहोश्चु । अत्रापि पुयण्ज्यपरत्वान्नेत्त्वम् । पिपविषतीति । पूञ् पूङो वा णिचि वृद्ध्यायौ । तयो स्थानिवत्त्वात् क्षुशब्दस्य द्वित्वेऽवर्णपर पवर्गपरोऽस्तीत्यभ्यासस्योकारस्येत्त्वम् । बिभावयिषतीति । भू सत्तायाम् । यु मिश्रणामिश्रणयो । रुङ् शब्दे । लूञ् छेदने । जु गताविति सौत्रो धातु । नुनावयिषतीति । णु स्तुतौ । बभूषतीति । भवते शुद्धात् सन् । ' सनिग्रहगुहोश्च" (७ । २ । १२) इतार्णनिषेध । ' इको झल्" (१ । २ । ९) इति किस्वान्न गुण । सिस्रावयिषति इत्यादि । स्रु श्रवणे । अस्माण्णौ वृद्ध्यावादेशौ तत स्रावीत्यस्मात् सन् इटि पूर्ववदादेशस्य स्थानिवत्त्वात् स्रु इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यासोकारस्येत्त्वविकल्प । एव शृणात्यादेरप्यूह्यम् । शुश्रूषते इति । "ज्ञाशुस्मृदृशा सन" (१ । ३ । ५७) इति तङ् ॥ ४७३ ॥

स्तौतिण्योरेव । णीति प्रत्ययग्रहणात् तदन्ता गृह्यते इत्याह स्तौतिण्यन्तयोरिति । अल्पाच्तरस्यापि णे परनिपात सौत्रत्वात् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ । एवकारकरण त्विष्टतोऽवधारणाथम्, अन्यथा विपरातोऽपि नियम सभाव्येत । स्तौतिण्योश्चेत् षण्येवेति । तथा हि सनि तुष्टावेत्यत्र न स्यात् । इह तु स्यादेव सिसिक्षतीति । तुष्टूषतीति । ष्टुञ् स्तुतौ । "धात्वादे ष स" (६ । १ । ६४) "इको झल्" (१ ।२ । ९) इति सन किस्वम् । दीर्घ द्वित्वम् । "शर्पूर्वा खय" (७ । ४ । ६१) षत्व ष्टुत्व सन षत्वम् । सुष्वापयिषतीति । ञिष्वप् शये । ण्यन्तात् सन् । सिसिक्ष-

१. इत्यनुवर्तते इति ख० पु० ।

यिषति । स्तौतिण्योः किम् ? मिसिक्षति । उपसर्गात् तु "स्थादिष्वभ्यासेन" (८ । ३ । ६५) इत्यभ्यासात् षः स्यादेव । परिषिषिक्षति । षणि किम् ? सभूतेऽन्यस्य स्यादेव । तिष्ठासति । सुषुप्सति । अभ्यासात् किम् ? धात्विण्-निमित्तः षोऽन्यस्य स्यादेव । इण् प्रतीषिषति इक् । अधीषिषति ।

तीति । षिच क्षरणे । हलन्ताच्च" (१ । २ १०) इति किस्त्वम् । चो कु षत्वम्, क्ष । यदि षणि स्तौतिण्योरन्यस्य षत्वन् तर्हि परिषिषिक्षतीत्यत्रापि न स्यादत आह— उपसर्गात्त्विति । अभ्यासेण्निमित्त षत्वमनेनान्यस्य निवर्त्यते । यत्तूपसर्गनिमित्तम् "उपसर्गात्सुनोति" (८ । ३ । ६५) "स्थादिषु" (८ । ३ । ६४) इति वा प्राप्नोति न निवर्त्यते इत्यर्थं । एतदभ्यासग्रहणादेव लभ्यते । नन्वेतदस्य मुख्य प्रयोजन कथम-सिद्धम् उपसर्गात् षत्व तस्यासिद्धत्वान्नियमो[1]न भविष्यतीति। अत एवाग्रे प्रतीषिषतीति प्रयोजन दर्शयिष्यति । षणि किमिति । कृतषत्वस्य सनोऽनुकरण किमथमित्यर्थं । सभूते इति । स इत्येव भूत सन् विद्यमान इति यावत् । सामान्येन सनीत्येवमुच्यमाने यत्र षत्व नास्ति तत्रापि स्यादित्यर्थं । तिष्ठासतीति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । द्वित्वे "सन्यत" (७ । ४ । ७९) इतीत्त्वे धातो पत्वम् यतः सन इण्परत्वाभावात् षत्व नास्ति । सुषुप्सतीति । ञिष्वप् शये । धात्विण्निमित्त इति । अभ्यासग्रहणमभ्यासाद् या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात्, धातोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूदित्येवमर्थ-मित्यर्थं । प्रतीषिषतीति । इण सन् । बोधनार्थत्वाद् गम्यादेशाभावे 'अजादे" (८ । १ । २) इति स[2]शब्दस्य द्वित्वम् । तत्र शब्दपरविप्रतिषेधात् परस्य षत्वे कृते[3] अस्य नियमस्याभावात् धात्वाश्रय षत्वमभ्यासस्य भवति । सनीति च सन्प्रदेशेषु सनि सप्तमी । तत्र यथा[4] "सन्यत " (७ । ४। ७९) इतीत्त्व भवति तथा षत्वनियमोऽपि प्रवर्तते इत्यभ्यासग्रहणम् । ननु इस इति स्थिते परत्वात् सन षत्वे कृते "पूर्वत्रा-सिद्धीयमद्वित्वे" (प०) इति स-षत्वस्यैव द्वित्व भविष्यति । न चेदानी जातस्य प्रवृत्तेनापि नियमेन निवृत्ति शक्या कर्तुम्, तत् किमभ्यासग्रहणेनेति । सत्यम्, "पूर्वत्रा-सिद्धीयमद्वित्वे" (प०) इत्यनित्यत्वादिह नाश्रितम् । इक् स्मरणे ॥ ४७४॥

---

१. नियमान्नेति क० पु० ।
२ त्सशब्दस्येति क० पु० ।
३ इत्यस्येति क० पु० ।
४. अणा इति क० पु० ।

४७५ सः स्विदिस्वदिसहीनां च [८ । ३ । ६२]

अभ्यासे णः परस्यैषां ण्यन्तानां सस्य स एव स्यात्, न षः, षणि परे। सिस्वेदयिषति। सिस्वादयिषति। सिसाहयिषति। "स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" (८ । ३ । ६५) इत्यत्र स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वं न सुनोत्यादिषु इति नियमात् अभिसुसूषति। परिसिषासति।

शैषिकान्मतुबर्थीयात् शैषिको मतुबर्थिकः।
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते इति।
स्वार्थसन्नन्तात् तु सन् स्यादेव। जुगुप्सिषते। मीमांसिषते॥

॥ इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥

स स्विदि। ञिष्वदा गात्रप्रक्षरणे। स्वद आस्वादने। षह मर्षणे एषा ण्यन्तानामिति इका निर्देशेऽपि सामर्थ्यप्राप्तमेतत्। षत्वे प्राप्ते हि सत्त्वमुच्यते। षत्वप्राप्तिश्च ण्यन्तानामिति सस्य स[1] विधानम् "मो राजि" (८।३।२५) इतिवत् विकारनिवृत्त्यर्थमिति व्याचष्टे—सस्य स एव स्यात्, न ष इति। नेत्येव तु नोक्तम्, लाघवे विशेषाभावात्। सिस्वेदयिषति इति। स्विद णिच् उपधागुण द्वित्वम्, ह्रस्व। एवमिह[2] "स्थादिष्वभ्यासेन" (८।४।६४) इत्यादि द्वे एते वाक्ये स्थादिष्वभ्यासेन व्यवाये षत्व भवतीत्येक विध्यर्थम्। अभ्यासस्य चेत्यपर नियमार्थम्। नियममेव विवृणोति-स्थादिष्वेवेत्यादि। अभिसुषूषति इति। षुञ् अभिषवे। अनिट्। "अज्झन" (६।४।१६) इति दीर्घ। "सुनोत स्यसनो" (८।३।११७) इति परस्य न षत्वम्। षू प्रेरणे इति वा "सनि ग्रहगुहोश्च" (७।२।१२) इतीडभाव। अस्य "स्तौतिण्यो" (८।३।६१) इति नियमात् परस्य न षत्वम्। उभयत्रापि 'उप्युपसर्गात्" (८।३।६१) इति प्राप्तमभ्यासस्य षत्वमस्मान्नियमान्न भवति इति। परिसिषासतीति। षोऽन्तकर्मणि। "आदेच उपदेश" (६ । १ । ४५) इत्यात्त्वम्। "इण्को" (८।३।५७) इति षत्वम्। "एकाच" (७।२।१०) इत्यनिट्।

शैषिकादित्यादि भाष्यम्। सन् सङ्गे।न्योऽप्यनिष्ट प्रत्ययो वर्ण्यते। अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थ शेष। [3]तत्र भव शैषिक अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। तस्माच्छैषिकात् प्रत्ययात् शैषिक सरूप प्रत्ययोनेह। यथा शालाया भव शालीयो घट "वृद्धाच्छ" (४।२।११४) तत्र भव इत्यर्थे पुन छो न[3] भवति। विरूपस्तु भवति, अहिच्छत्रे भव. आहिच्छत्र

१ स इति नास्ति क० पु०।
२ एवमिक् इति क० पु०।
३ तत्र भव इत्यारभ्य—वृद्धाच्छ इत्यन्तो नास्ति क० पु०।

तत्र भाव (४।३।५३) इत्यण् । तत्र भव आहिच्छत्रीय तथा मतुबर्थे भवो मतुबर्थीय । गहादित्वाच्छ । तस्मात् सरूपो मतुबर्थिक प्रत्ययो नेष्ट । मतुबर्थोऽस्यास्तीति मतुबर्थिक । "अत इनि ठनौ" (५ ।२।११५) इति ठन् । यथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिक । सोऽस्यास्तीति पुनष्ठञ् । विरूपस्तु स्यादेव दण्डिमती शालेति । तथा सन्नन्तान्न सनिष्यते । सरूप इत्येव । सारूप्य च सनोऽर्थद्वारक सादृश्य विवक्षितम् । तेनेच्छासन्नन्तात् पुन सन्न भवतीति भाव । (अत्रापि[1] सरूप इति विशेषणमपेक्ष्यते इति सूचयँस्तस्य व्यावर्त्यमाह–) स्वार्थसन्नन्तादिति । अत्र सन स्वार्थिकत्वाद् इच्छाया अनुक्तत्वादिति भाव । (योऽपि[2] निन्दाजुगुप्सादौ सन् सोऽपि स्वार्थिक एवेति भाव)। जुगुप्सिषते इति । "गुप्तिज्किद्भ्य सन्" (३।१।५) तत परस्य आर्धधातुकत्वाद् इट् । अतो लोप । मीमांसिषते इति । "मान्बधदानशान" (३ । १ । ६) इत्यादिना सन् । अत्राहु –प्रतिव्यक्तिलक्षणप्रवृत्तिरिति पक्षे वाचनिको निषेध । जातिपक्षे तु[3] सकृल्लक्षण प्रवर्तत इति तत्प्रवृत्ते प्राक् तत्प्रत्ययान्ता प्रकृतिर्न सभवतीति । तदन्तात्तत्प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीति न्यायानुवादोऽयमिति ॥ ४७५ ॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं शेषवशामलो-
त्तस श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पति ।
तत्सूनो कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ-
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् व्याख्या सन्नन्ताश्रया ॥ १ ॥ इति ॥

॥ इति सन्नन्त–प्रक्रिया ॥

या पाण्डित्ती पण्डितकार्यकर्त्री सा पण्डिता किल्विषशेषहन्त्री ।
श्रीपण्डितापण्डितपूज्यकर्त्री सापा ण्डित्ती पण्डितसिद्धयेऽस्तु ॥ २ ॥

॥ सन्नन्त ४०० ॥

---

१. अत्रापीत्यारभ्य–इत्याहेत्यन्तो नास्ति ( ) रेखाङ्कित क० पु० ।
२ योऽपीत्यारभ्य—भाव इत्यन्तो नास्ति ( ) रेखाङ्कित क० पु० ।
३ पक्षे इति नास्ति क० पु० ।

अथ यङन्तप्रक्रिया

४७६ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् [३।१।२२]

हलादिर्यो धातुरेकाच् तस्मात् पौनः पुन्ये भृशार्थे च यङ् प्रत्ययः स्यात् । "सूचिसूत्रिमूत्र्यटयर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ वाच्यः" (वा०) । धातोरित्युक्तेः सोपसर्गान्न । प्राटति भृशम् । रुचिशुभ्योर्यङ् न ।

धातोरिति । एकाच इति बहुव्रीहि हलादेरिति विशेषणसामर्थ्यात् धातुश्चान्यपदार्थ[1] इत्यालोच्य व्याचष्टे—हलादिर्य इत्यादि । तस्मात् पौन. पुन्ये भृशार्थे चेति । अनेन क्रियासमभिहार व्याचष्टे–प्रकृत्यर्थविशेषण चैतत् । पौन पुन्ये भृशार्थे च वर्तमानाद्धातो तद्विशिष्टक्रियावाच[2]कादित्यर्थ । क्रिया हि[3] धातुवाच्या पौन पुन्यादि विशिष्टापि क्रिया क्रियैव भवति । यङ प्रत्यय स्यादिति । स चानिर्दिष्टत्वात् स्वार्थे भवति । समभिव्याहारस्तु द्योत्य । यथा शुक्लतर इति । प्रकृत्यर्थस्यातिशयद्योतनाय स्वार्थ एव तर[4]बादयस्तद्वत् । तत्र यद्यपि विप्रकीर्णाना बहूना पदार्थाना मूर्तानामेककालानामेकत्र राशिकरण समुदायभावापत्तिर्मुख्य समाहार क्रियासु न सभवति । यतो धातुवाच्या समूहरूपा प्रधानक्रिया निवृ[5]त्तभेदेनेकैवेति समभिहारो नास्ति—अधिश्रयणादीना तु गुणक्रियाणा युगपदेकधातुवाच्यत्वेपि क्रमजन्यत्वादुत्पन्नापवर्गत्वेन युगपदवस्थानाभावात् अमूर्तत्वाच्च समभिहारासम्भव , अतो मुख्यस्य समभिहारस्य धात्वर्थविपयेऽसम्भवात् पौन पुन्य भशार्थश्च गौण सगृह्यते । तत्र यथा द्रव्याणा द्रव्यान्तरैरव्यवेताना समाहारो भवति तद्वत् क्रियाणा क्रियान्तरैरव्यवेतानामेतदुभय भवतोति । तत्र प्रधानक्रियाणा पौन पुन्य समभिहार पुन पुनरनुष्ठीयमान हि तत्प्रधानक्रियैव च पुन पुनरनुष्ठीयते । अवयवक्रियाणा तु भृशार्थता समभिहार । बुद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियाविषया हि सेति विवेक । सूचीत्यादि । सूच पैशून्ये । सूत्र अवमोचने । मूत्र प्रस्रवणे । अट गतौ । ऋ गतौ । अश भोजने । अश् व्याप्तौ द्वयोरपि ग्रहणमिति हरदत्तादय । उर्णुञ् आच्छादने । तत्र त्रयश्चुरादिण्यन्ता अनेकाच अटयर्त्यशस्त्वहलादय उर्णुञ् चानेकाच् अहलादिश्चेत्य-

---

१. इति व्याचष्ट इति क० पु० ।
२ क्रिया वचादिति क० पु० ।
३ हीति नास्ति क० पु० ।
४. तव्यादय इति क० पु० ।
५ निर्वर्त्यभेदनेति क० पु० ।

४७७. नित्यं कौटिल्ये गतौ [३ । १ । २३]

गत्यर्थान् कौटिल्ये एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे।

४७८. लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ।[३।१।२४]

एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यान्न क्रियासमभिहारे। भृशाद्यर्थभावगर्हयोर्मिश्रणेऽपि लुपादेः स्यादिति केचित्। "सन्यङोः" (६।१।९) इति द्वित्वम्।

प्राप्ते' वचनम्। एतच्चोर्णोगुंवद्भावमनादृत्य कृतम। तस्यैवाय प्रयोजनप्रपञ्चो ज्ञेय। सौत्रस्य धातुग्रहणस्य प्रयोजनमाह—धातोरित्युक्तेरिति। प्राटतीति। अत्र धातूपसर्गसमुदायस्य) विशिष्टक्रियावचनत्वात् समुदायाद् यङ—उपसर्गस्यैव द्वित्वादि स्यात्। ननु यदि सोपसर्गस्यैव क्रियासमभिहारवृत्ति प्राटाटयते, उपपनीपद्यते इत्यादौ यङ् न स्यात्। योऽत्र धातुर्न स क्रियासमभिहारे, योऽसौ[२] क्रियासमभिहारे न स धातुरिति। तस्माद् धातुरेव समभिहारविशिष्ट क्रियावचन। उपसर्गस्तु सनिधिमात्रेणोपकार। एव च सोपसर्गान्नास्ति प्रसङ्ग। धातुग्रहण त्वार्धधातुकसज्ञार्थमेवानुषङ्गिकी तु सोपसर्गनिवृत्तिरित्याहु। रुचिशुभ्योरिति। रुच दीप्तौ। शुभ शोभायाम्। यङ् नेति[३]। अनभिधानात्। अत्र[४]भृश शोभने। भृश रोचने यङ् नेष्यते इति भाष्यवृत्त्यादौ भृशार्थोपादानात् पौन पुन्ये न निषेध इति प्रतिभाति। इदमेवाभिप्रेत्य माधववोपदेवाभ्या शोशुभ्यते। रोरुच्यते इत्युदाहृतम्। शोभते इति शब्विकरणस्यादाहरणात्तौदादिकस्य यङ् न निषिध्यते इति कृष्णप्रबोध।

नित्य कौटिल्ये[५]। गताविति धातोर्विशेषणम्, गतौ वर्तमानाद्धातोरिति। गतिवाचित्वाच्च गतौ वृत्तिरित्याशयेन व्याचष्टे—गत्यर्थादिति। कौटिल्य च सन्निधानाद् गतिविषयमेव गम्यते। नित्यग्रहण च न तावद् विकल्पस्य निवृत्त्यर्थम् अप्रकृतत्वात्, अनभिधानादेव वाक्यस्याप्रसङ्गाच्च किं तु विषयनियमार्थं गतिकौटिल्य एव यङ् यथा स्यात्, अर्थान्तरे मा भूदिति व्याचष्ठे—कौटिल्य एव यङ् स्यात् इति नियमस्य व्यवच्छेद्यमाह—लुपसदेति।

लुपसदेति। लुपॢ विशरणगत्यवसादनेषु। चरगतिभक्षणयो। जपव्यक्ताया

---

१ अचेत्यप्राप्तस्य विशिष्टेति क० पु० इत्यप्राप्ते इत्यारभ्य—समुदायस्येत्यन्तो रेखाङ्कितो ( ) नास्ति क० पु०।

२ योऽसौ क्रियासमभिहारे न स धातुरिति नास्ति क० पु०।

३ यङन्तेति क० पु०।

४ अत्रेत्यारभ्य--कृष्णप्रबोध इत्यन्तो नास्ति क० पु०।

५. नित्य कौ इत्यव क० पु०।

४७९. गुणो यङ्लुकोः [७ । ४ । ८२]

अभ्यासस्य गुणः स्यात् यङि यङ्लुकि च परे । धातुत्वाछ्लडादयः । ङित्त्वादात्मनेपदम् । णिलोपः । पुनः पुनरतिशयेन वा सूचयति सोसूच्यते ।

४८०. यस्य हलः [६ । ४ । ४९]

हलः परस्य यकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके । असोसूचिष्ट । सूसूचाञ्चक्रे । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते । द्वितीयस्य द्वित्वम् । हलादिः शेषः ।

वाचि । जभ गात्रविनामे । दह भस्मीकरणे । दश दशने । गॄ निगरणेर्यङ् नास्त्यनभिधानादित्याह—भावोऽत्र धात्वर्थ इत्यर्थं व्याचष्टे—धात्वर्थगर्ह्यामिति । इहापि विषयनियमार्थं [1] नित्यग्रहणमनुवर्तते इत्याशयेनाह—एवेति । व्यवच्छेद दर्शयति—नेत्यादि । मिश्रणेऽपीति । केचिदिति । अयोगव्यवच्छेदोऽत्र विवक्षितो न त्वन्ययोगव्यवच्छेद इति मन्यमाना इति भाव ।

गुणो यङ् । यङ्साहचर्यात् लुगपि यङ एव गृह्यते । अन्यस्मिन् लुकि अभ्यासोऽपि न सभवतीत्यालोच्याह—यङ्लुकि चेति । "न लुमता" (१ । १ । ६३) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न स्यादिति लुग्ग्रहणम् । धातुत्वादिति । "सनाद्यन्ता धातव" (३ । १ । ३२) इत्यनेन । ङित्वा दात्मनेपदमिति । 'अनुदात्तङित" (१ । ३ । १२) इत्यनेन । यद्यपि धातुर्न ङित् किन्तु तदवयवो यङेव न चासौ धातु अवयवे च ङित्त्व गुणादिनिषेधे चरितार्थत्वान्न समुदायविशेषकमपि । तथापि ङिदन्ताद्धातोरिति तत्र व्याख्यातत्वान्न दोष इति ज्ञेयम् । णिलोप इति ।
"णेरनिटि" (६।४।५१) इत्यनेन । अय च सूचिय इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चादौ भवति । तत सूच्य इत्यस्यैकाचो द्वित्व भवति । एकाचो द्वे इत्यत्र द्वितीयमचमवधीकृत्य यावानेकाच्समुदायस्तस्य द्वित्वमिति स्थिते । सूचिकटाहन्यायेन वार्त्तिकोक्त यङ तावदुदाहरति । सोसूच्यते इति । सूच पैशून्ये अदन्तोऽस्मात् चुरादेर्णिच् । "अतो लोप" (६ । ४ । ४८) यङ् । णिलोप । द्वित्वम् । हलादि शेष । अभ्यासस्य गुण । अषोपदेशत्वान्न धातो षत्वम् । षोपदेशलक्षणे एकाच इति विवक्षणात् । सूच्यादीना चादन्तत्वेनानेकाच्त्वात् लट्[3] । आत्मनेपदम् । शप् । अतो गुणे । सोसूच्येत । सोसूच्यताम् । असोसूच्यत ॥ ॥

यस्य हल । हल' यस्येति । यकाराकारसङ्घातग्रहणम् श्रुतस्याकारस्याविव-

---

१. विषये नियमार्थमिति क० पु० ।

२. जित्वादिति क० पु० ।

३ अलट् इति क० पु० ।

४८१. दीर्घोऽकितः [७ । ४ । ८३]

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद् यङि यङ्लुकि च। अटाटयते अशाश्यते।

त्ताया कारणाभावात्। तेन ईर्ष्यिता। भव्यिता। अहर्य्यीत् इत्यादौ यकारमात्रस्य न भवति। अत्र सघातग्रहणेऽपि हल इति पञ्चमीनिर्देशात् "आदे परस्य" (१।१।५४) इति यकारमात्रस्य लोप। अकारस्य तु "अतो लोप" (६।४।४८) इति पृथगेव लोप। तथा च तस्य स्थानिवत्त्वात् पापचक[1] इति—अतो लोपे वृद्धिर्भवतीत्याकर।

आचार्यास्तु–नाप्राप्तेऽतो लोपे आरभ्यमाणोऽय समुदाय लोप एवेति मन्यन्ते। एतच्च यङ्लुगन्ते प्रपञ्चयिष्याम। यदि संघातस्य लोप कथमुच्यते यकारस्येति। सत्यम्। नाय कारप्रत्यय कि तु क्रियते इति कार इति कर्मणि घञ्। तेन कारशब्दे कर्मधारय। यश्चासौ कारश्चेति। उच्चार्यमाणस्य यशब्दस्येत्यर्थ[2]। एतच्च लकारस्थावर्णेनेत्यत्र निपुणतर निरूपितमस्माभि। असोसूचिष्टेति। लुङि सिच इट्। षत्वम्। ष्टुत्वम्। प्रत्ययान्तादाम्। सोसूचाञ्चक्रे[3]। सोसूचिता। सोसूचिषीष्ट। सासूचिष्यते। असोसूच्यत[4] इति। एव परेषामपि॥ ॥

दीर्घोऽकित[5]। अभ्यासस्येति। दीर्घश्रुत्याचश्चेत्युपस्थानादजन्तस्येति[6] बोध्यम्। अकित[7] किम्? जङ्गम्यते। ननु चापवादत्वात् पूर्वं नुकि कृतेऽनजन्तत्वादेव न भविष्यति। एव तर्हि एतज्ज्ञापयति—'अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान् विधीन् न बाध्यन्ते" (प) इति। तेन मीमासते इत्यादौ दीर्घेणेत्त्व न बाध्यते इति दिक्। अटाटयते। अशाश्यते इति। अटेरशेश्च यङि द्वितीयस्य टय श्य इत्यस्य द्वित्वम्। यलोपेऽकारस्य दीघविधिसामर्थ्याद् ह्रस्वो न। यङि च। अरायते इति। गुणे रपरे च कृते र्यशब्दस्य द्वित्वम्। "नन्द्रा" (६।१।३) इति निषेधो यकारपररेफस्येत्यनेनापोद्यते। हलादिशेषेण यलोपे दीर्घ। ऊर्णोनूयते इति। "अजादे" (६।१।२) इति नुशब्दस्य द्वित्वम्। रेफस्य तु 'नन्द्रा" (६।१।३) इति प्रतिषेध। द्वित्वे च णत्वमसिद्धम्। 'पूर्वत्रासिद्धायमद्वित्वे" (प०) इत्येतच्चानित्यम् "उभौ साभ्यासस्य"

१ पावक इति क० पु०।
२ यश्चा शब्दस्येति क० पु०।
३ सोसूच्याञ्चक्रे इति क० पु०।
४ असोसूच्यत इति नास्ति क० पु०।
५ दीर्घो कित् इति क० पु०।
६ उपधास्थानादिति क० पु०।
७ अङ्कित इति क० पु०।
८ प्रत्ययोऽयमिति क० पु०।

४८२. यङि च [७ । ४ । ३०]

अर्थः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद् यङि । यकारपरस्य रेफस्य न द्वित्वनिषेधः । अरार्यते । ऊर्णोनूयते । "घुमास्थागापाजहातिसां हलि" (६।४।६६) ततो द्वित्वम् । गुणः । देदीयते । अतो लोपः । अदेदीयिष्ट । देधीयते । मेमीयते । तेष्ठीयते । जगीयते । पेपीयते । जेहीयते । सेषीयते । "विभाषा श्वेः" (६ । १ । ३०) शोशूयते । शेश्वीयते । सास्मर्यते । "रीङ् ऋतः" (७ । ४ । २७) चेक्रीयते । सुटो बहिरङ्गत्वात् न संयोगादित्वेन गुणः ॥

(८ । ४ । २१) इति ज्ञापकात् । देदीयते इति । दोदेङ्दाणदाञा रूपम् । आद्ययो "आदेच" (६ । १ । ४) इत्यात्वे परत्वाद् द्वित्वे परत्वात्ततो द्वित्वेऽभ्यासस्य गुण ।

अदेदीयिष्टेति । हल इत्युक्तेर्यस्य न लोप । अतो लोप । देधीयते इति । धाञ्धेटो । मेमीयते इति । मामाङ्मेडाम् । पेपीयते इति । ईत्वे सिज्कुकि च लुग्विकरणस्याग्रहणात् पाने पापायते । अपासीदित्येव । सेषीयते इति । षोऽन्तकर्मणि । "आदेच" (६ । १ । ४५, इत्यात्वम् । ईत्वम् । गुण । 'इणको " (८।३।५७) इति षत्वम् । शोशूयते इति । प्राक् सप्रसारणे कृते द्वित्वम् । "अकृत्सार्व" (७ । ४ । २५) इति दीर्घं । सास्मर्यते इति । "यङि च" (७ । ४ । ४०) इति गुणे द्वित्वम् । हलादि शेष । "दोर्घोऽकित " (७।४।८३) सचेस्क्रायते इति । "सपर्युपेभ्य " (६।१।२३७) इति सुट् । अत्र पठ्यते सुटो बहिरङ्गत्वात् न सयोगादित्वेन गुण इति । तच्चिन्त्यम् । परत्वाद् रीङि कृते ततो द्वित्वे "अडभ्यासव्यवायेऽपि" वा०) इत्यभ्यासात् परस्य सुटि कृते साभ्यासस्याङ्गस्य सयोगादित्वमृदन्तत्व च नास्तीति कथ गुणप्राप्तिरिति ?

न च सकृत इत्यस्यामेवावस्थाया द्वित्वात् परत्वात् सुटि कृते रीङ्प्रवृत्ते प्रागस्ति सयोगादित्वम् इति शङ्कनीयम् । "अडभ्यासव्यवायेऽपि" (वा०) इत्यस्यारम्भेणाडभ्यासयो कृतयोरेव सुट्, न प्रागिति साधितत्वात् । अत एव सचस्करतुरित्यत्र सयोगादित्वाभावात् गुणो न सिद्ध्यतीति सयोगोपधग्रहणम् कर्तव्यमित्युक्तम् ।

न च भाष्यकृता पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति सुटोऽन्तरङ्गत्वोक्ते ससुट्कस्यैवाभ्यासाभ्युपगमात् परत्वाद् रीङ बाधित्वा कथञ्चित् प्रतिपदोक्तत्वमाश्रित्य च सस्कृ इत्यवस्थाया गुणप्राप्तिरिति वाच्यम् । तन्मते सुटो बहिरङ्गत्वात् इति परिहारविरोधात् । तस्माद् भ्रान्तप्रक्षेपोऽयम्[१] । अत एव प्राचा नाय ग्रन्थ स्पृष्ट इत्यालोचयाम. ।

४८३. सिचो यङि [८ । ३ । ११२]

सिचः परस्य षो न स्यात् यङि ।

४८४. ग्रो यङि [८ । २ । २०]

गर्हितं गिलति निजेगिल्यते । लोलुप्यते । सासद्यते ।

४८५. न कवतेर्यङि [७ । ४ । ६३]

कवतेर्भौवादिकस्याभ्यासस्य चुत्वं न स्याद् यङि । कोकूयते । कवते-र्निर्देशात् कौतिकुवत्योश्चुत्वमेव । चोकूयते ।

सिचो यङि । उपसर्गाभ्यासनिमित्तषत्वापवाद इति । अभ्याससकारस्य "उपसर्गात्" (८।३।६५) इति 'सुनोति' (८।३।६५) इति प्राप्त धातुसकारस्य तु "स्थादिष्वभ्यासेन" (८।३।६४) इति प्राप्त षत्वमनेन निषिध्यते इत्यर्थः । निसेसिच्यते इति । षिच क्षरणे । वक्र व्रजतीति । सोऽल्पीयस्याऽध्वने गतागतानि करोति कुटिलां गतिमापादयन्नेवमुच्यते । वाव्रज्यते इति । व्रज गतौ । "नित्यं कौटिल्ये गतौ" (३ । १ । २३) इति यङ् । हलादि शेष । दीर्घ ।

ग्रो यङि । अनाश्रितार्थं गृ इति रूपमात्रमनुक्रियते । यङीति सबन्धात्तूत्त-रकाल धातुत्वावगति । आश्रितार्थानुकरणे तु किर् इत्यादिवत् 'ऋत इद्धातो' (७ । १ । १००) इतीत्वे गिर इति भवितव्यम् । गर्हितमिति क्रियाविशेषणम् । एवं हि भावस्य गर्हा दर्शिता भवति । गिलनस्य गर्हितत्वम्[1] विकृतास्यचेष्टादिकृतम् । जेगिल्यते इति । "लुपसद" (३ । १ । २४) इत्यादिना यङ् । "ऋत इत्" (७ । १ । १००) इतीत्वम् । रपरत्वम् । द्वित्वाभ्यासकार्येषु "हलि च" (८।२।७७) इति दीर्घस्यासिद्धत्वात् पूर्वमनेन लत्वम् । ततो रेफान्तत्वाभावात् दीर्घो न ।

न कवतेरिति[2] । कोरित्येव वाच्ये विकरणनिर्देशे[3] प्रयोजनमाह—कवतेरिति निर्देशादिति । शब्विकरणस्य निर्देशात् भौवादिक कुङ् शब्दे इति गृह्यते । कौति कुशब्दे इत्यदादि कुवति । कूङ् शब्दे तुदादिश्च न गृह्यते इत्यर्थः । यद्यपि कोरित्युक्तेऽपि तौदादिकस्य दीर्घान्तस्य ग्रहणप्रसङ्गो नास्ति । तथापि कौतिव्यावृत्त्यर्थम् शप् निर्देश क्रियमाण कुवतिमपि व्यावर्तयतीति भाव ।

---

१ गर्हितत्वमित्यारभ्य—दीर्घो नेत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२ न कवेति क० पु० ।

३. करणेति क० पु० ।

४८६. नीग्वञ्चुस्रंसुध्वसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् [७।४।८४]

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद् यङ् यङ्लुकोः। अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः। नलोपः। वनीवच्यते। सनीस्रंस्यते इत्यादि।

४८७ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य [७ । ४ । ८५]

अनुनासिकान्तस्यादन्ताभ्यासस्य नुगागमः स्याद् यङ्यङ्लुकोः। नुक्पदान्तवद्वाच्यः। अझल्यप्यनुस्वारः। "वा पदान्तस्य" (८।४।५९) इति वा परसवर्णः। ययम्यते। यँय्यम्यते। ववम्यते। वँव्वम्यते। तंतन्यते। तन्तन्यते। अत इति तपरत्वान्नेह भाम क्रोधे। बाभाम्यते। "ये विभाषा" (६।४।४३) इत्यात्वम्। जाजायते। जञ्जम्यते। एव सन खन। कुत्वम्। जङ्घन्यते। "हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः" (वा)। जघ्नीयते।

नीग्वञ्चु। वञ्चुकसपतपदयो गत्यर्था। स्रसुध्वसुभ्रसु अध पतने। स्कदिर गतिशोषणयो। अकित इत्युक्तेर्न दीर्घ। अभ्यासस्य स्वत कित्त्व न सम्भवति—इत्यागमकित्त्वाश्रयो निषेधो भवतीति भाव। नलोप इति। "अनिदिताम्" (६।४।२४) इत्यनेन। वनीवच्यते। नीकोदीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् ह्रस्वगुणौ न[1]। आदिपदाद् दनीध्वस्यते[2]। वनीभ्रश्यते। पनीपत्यते। पनीपद्यते। चनीस्कद्यते॥ ॥

नुगतो। अनुनासिकस्येत्यङ्गस्य विशेषणम्। अनुनासिकान्तस्याङ्गस्यावयवोऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुगित्यर्थ। नुक्पदान्तवद् वाच्य इति। अय भाव इहान्तग्रहण न कर्तव्यम् यदन्तविधिनैव सिद्धेस्तत् क्रियते तस्यानुस्वारस्य यो धर्म सोऽस्य यथा स्यादिति। एव चानुनासिकेति[3] लुप्तषष्ठीक पृथक् पदम् अझल्यप्यनुस्वार इति नुगित्यनेनानुस्वार उपलक्ष्यते। स्थानिना हि आदेशो लक्ष्यते तेनाझल्यप्यनुस्वारो भवतीत्यर्थ। ययम्यते इति। यम उपरमे। परसवर्णपक्षे सानुनासिका यवला। अत इति तपरत्वान्नेह। तपरकरणसामर्थ्याद् भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य प्रतिषेधो ज्ञायते। नहि साम्प्रतिकोऽभ्यासे दीर्घोऽस्ति सर्वत्र ह्रस्वविधानादिति भाव। बाभाम्यते इति। अभ्यासस्य ह्रस्वे कृते "दीर्घोऽकित" (७।४।८३ , इति दीर्घ.। जाजायते इति।

---

१ नेति नास्ति क० पु०।

२ वनीध्वस्यते इति क० पु०।

३. तु इत्यधिकः क० पु०।

४८८. जपजभदहदशभञ्जपशा च [७ । ४ । ८६]

एषामभ्यासस्य नुक् स्याद् यङ्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति जञ्जप्यते । पशतिस्तालव्यान्तः सौत्रो गत्यर्थः । कुटिलं पशति पम्पश्यते इत्यादि । लवयान्ताभ्यासस्य नुग्वेति केचित् । चचल्यते । ययव्यते । चाचल्यते । मामव्यते । ददय्यते । दादय्यते ।

४८९ चरफलोश्च [७ । ४ । ८७]

अनयोरभ्यासस्याजो नुक् स्याद् यङ्यङ्लुकोः ।

४९०. उत्परस्यातः [७ । ४ । ८८]

चरफलोः प्रकृतेरकारस्य उत् स्याद् यङ्यङ्लुकोः । चञ्चूर्यते । पम्फुल्यते ।

दीर्घ । जाजायते इति । जन जनने । एवमिति । सासायते । ससन्यते । चाख्यायते । चङ्खन्यते । कुत्वमिति[1] । "अभ्यासाच्च" (७। ३। ५५) इत्यनेन । जङ्घन्यते इति । हन हिंसागत्यो । द्वित्वे । हलादि शेषे च कुत्वम् । घ्नीभावो वक्तव्य इति । यद्यपि घ्नीभावेऽपि कृते कुत्वेन जेघ्नीयते इति सिध्यति, तथापि प्रक्रियालाघवाय घ्नीभाव क्रियते । अत्र न दिग्यादेशेनेव घ्नीभावेन द्वित्व बाध्यते विषयभेदात् । तथाहि यङन्तस्य नित्य द्वित्व[2] प्रकृतिमात्रस्य घ्नीभाव इति ॥ ४८७ ॥

जपजभ । जप व्यक्ताया वाचि जभ गात्रविनामे । दह भस्मीकरणे । दश दशने । भञ्जो आमर्दने । पश गतौ । सौत्र । जजप्यते इति । "लुपसद" (३। १। २४) इत्यादिना यङ् । पशे "नित्य कौटिल्ये" (३।१।२३) इति । जभेस्तु "धातोरेकाच" (३। १। २२) इति यङ् द्रष्टव्य । चञ्चल्यते । चल चलने । मव बन्धने । दय गति-हिंसादानेषु । सर्वत्र नुग्भावेऽभ्यासदीर्घ ।

चरफलोश्चेति । चर गतिभक्षणयो । ञिफला विशरणे । फलनिष्पत्तौ द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते ।

उत्परस्यातः । अभ्यासस्य प्रकृतत्वात् तत एव परो धातुर्गृह्यते इत्याह—प्रकृते-रत इति । चञ्चूर्यते इति । "हलि च" (८ । २ । ७७) इति दीर्घ । आन्तर्यतो मात्रिकस्य मात्रिके सिद्धे उरदिति तपरत्वम् चञ्चूर्तीत्युपधागुणनिवृत्त्यर्थम् । एतच्च तत्रैव प्रपञ्चयिष्यते ।

---

१. तु इत्यधिक क० पु० ।
२. जभ इति क० पु० ।

४९१. रीगृदुपधस्य च [७ । ४ । ९०]

धातोर्ऋदुपधस्याभ्यासस्य रीगागमः स्याद् यङि यङ्लुकि ।

४९२. क्षुभ्नादिषु च [८ । ४ । ३९]

क्षुभ्नादावाकृतिगणे णत्व न स्यात् । नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । "कृपो रो लः" ( ) इत्युभयत्र लत्वम् । चलीक्लृप्यते । "रीगृत्वत" इति "संयोगार्थं वचनम्" वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते ।

४९३. स्वपिस्यमिव्येञां यङि [६ । १ । १९]

एषां यङि सम्प्रसारण स्यात् । सोसुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ।

४९४. न वशः [६ । १ । २०]

वष्टेर्यङि संप्रसारणं न स्यात् । वावश्यते ।

क्षुभ्नादिषु च । आकृतिगण इति । अविहितलक्षणश्च णत्व[1]निषेधो क्षुभ्नादौ[2] द्रष्टव्य । जरीगृह्यते इति । ग्रह उपादाने । यङि "ग्रहिज्या" (६।१।१६) इति सम्प्रसारणे ऋदुपधत्वाद् रीगागम । "कृपो रो ल" (८।२।१८) इत्युभयत्र लत्वमिति रीगादिरभ्यासावयवोऽपि क्लपिग्रहणेन गृह्यते । अवयवावयवोऽपि समुदाय प्रत्यवयवत्वेन गृह्यते लोके यथा देवदत्तस्याङ्गुलिरिति । प्रतिलक्ष्य लक्षण प्रवर्तते इत्याश्रीयते इति भाव । तथा ह्युच्यते—"अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्व केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।" वरीवृश्च्यते इति । ओव्रश्चू छेदने । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । "ग्रहिज्या" (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम् ।

स्वपिस्यमिव्येञामिति । ञिष्वप् शये । स्यमु शब्दे । व्येञ् सवरणे । सोषुप्यते इति । सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च द्वित्वम् । अभ्यासस्य गुण । "इण्को" (८।३।५७) इति षत्वम् । सेसिम्यते । अषोपदेशत्वान्न स । वेवीयते इति । "हल" (६।४।२) इति वा "अकृत्सार्वधातुकयो" (७।४।२५) इति वा दीर्घ ।

न वशः । वश कान्तौ । "ग्रहिज्या" (६ । १ । १६) इति प्राप्त सम्प्रसारण निषिध्यते ।

---

१ अविहितलक्षणश्च निषेध इति क० पु० ।

२. क्षुभ्नादाविति क० पु० ।

४९५. चायः की [६ । १ । २१]

चायतेः की स्याद् यङि । चेकीयते ।

४९६. ईघ्राध्मोः [७ । ४ । ३१]

एतयोरी अन्तादेशः स्यात् यङि । जेघ्रीयते । देध्मीयते ।

४९७. अयङ् यि क्ङिति [७ । ४ । २२]

शीङोऽयङादेशः स्याद् यादौ क्ङिति । ङित्वादन्त्यस्य । शाशय्यते । अभ्यासस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । डोढौक्यते ।

इति यङन्तप्रक्रिया

---

[1] चाय. की । चायृ पूजानिशामनयो । दीर्घोच्चारण यङ्लुगर्थम् । अत एव "न लुमता" (१।१।६३) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोऽपि तत्र न प्रवर्तते । चेकीयत । "कुहोश्चु" (७।४।६२) ।

ईघ्राध्मो । घ्रा गन्धोपादाने । ध्मा अग्निशब्दसयोगयो । दीर्घोच्चारण प्रक्रिया-लाघवार्थम् । जेघ्रीयते इति । ईत्वे कृते द्वित्वे गुण. ।

अयङ् यि क्ङिति । शाशय्यते इति । शीङ् स्वप्ने । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चायङा-देशे कृते द्वित्वम् । "दीर्घोऽकित" (७।४।८३) । डोढौक्यते इति । ढौकृ गतौ । "ह्रस्व" (७।४ ५९) इत्यभ्यासौकारस्य उकार । "गुणो यङ्लुको" (७।४।८२) इति तस्यौकार ॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं शेषवशामलो-
त्तस श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पति ॥
तत्सूनो कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्री कृष्णस्य कृतौ सामाप्तिमगमत् व्याख्या यङन्ताश्रया ॥ १ ॥

यङन्त–२०० ।

अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया

४९८. यङोऽचि च [२ । ४ । ७४]

यङोऽचि प्रत्यये लुक् स्यात्। चकारादन्यत्रापि बहुलं लुक् स्यात्। अनङ्गकार्यत्वात् "न लुमता" (१।१।६३) द्वित्वानिषेधः। यङ्लुकि सत्यन्तरङ्गात् द्वित्वेऽभ्यासकार्ये च कृते धातुत्वात् तिबादिः। ततस्तिङाश्रितं कार्यं ज्ञेयम्। "चर्करीत च" (वा) चर्करीतमिति यङ्लुगन्तं ततः परस्मैपदि अदादिवद् ज्ञेयम्। शपो लुक्।

यङोऽचि च। यङ् साहचर्यादजिति प्रत्ययो गृह्यते न प्रत्याहार। अत एव "इट् ईटि" (८।२।२८) इत्यत्रेटा साहचर्यादिडप्यागम एव गृह्यते न धातुरित्याशयेनाह—अचि प्रत्यय इति। परसप्तमी चेय तेनात्र सनिमित्तो लोप इति लोलुवादौ "न धातुलोप" (१।१।४) इति गुणादिनिषेधसिद्धि। अचि लुग्विधान च ज्ञापक सर्वे धातव पचाद्यजन्ता इति। चकारो बहुलग्रहणानुकर्षणार्थ इत्याह—चकारादिति। ये तु छन्दसीत्यनुकर्षन्ति तेषा भाषाया यङ्लुक् न[1] सिद्ध्येदिति भाव। यथा चैतत्तथोत्तरत्र वक्ष्यते। अन्यत्रापि विषयसप्तमी न परसप्तमी। बहुलग्रहणादेव। तेनानुत्पन्न एव प्रत्यये लुक्। ततश्च मोमोदिता। नोनावेत्यादौ "न धातुलोप" इति गुणवृद्धी न निषिद्ध्येते। आर्धधातुकस्य धातुलोप प्रत्ययनिमित्तत्वादिति भाव।

ननु यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् "सन्यङो" (६।१।९) इति द्वित्व न प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—अनङ्गकार्यत्वादिति। सन्यङोरिति षष्ठी, व्याख्यानात्। सन्नन्तस्य यङन्तस्य च द्वित्व विधीयते। ननु तयो परत पूर्वस्येत्यनङ्गकार्यत्वादित्युक्तम्। नन्वङ्गाधिकारेऽविहितत्वादिति प्राचोक्त विश्वसनीयम्। न लुमताङ्गस्येति नाङ्गाधिकार प्रतिदिश्यते इत्याकरे स्थितत्वात्। न चैवमपि

> श्तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गणेन च।
> यत्रैकाच् ग्रहण चैव पञ्चेतानि न यङ्लुकि॥

इति स्मृतेरेकाच इति विधीयमान द्वित्व न स्यादिति वाच्यम्। "गुणो[2] यङ्लुको" (७।४।८२) इति ज्ञापकात् द्वित्वस्यानिषेधात्। अत एवाधुनिका यत्रैकाच् ग्रहण किंचिदिति पठित्वा किंचिदेव कार्यं निषिध्यते न सर्वमिति द्वित्वानिषेध इति व्याचक्षते।

---

१ नेति पाठो नास्ति क० पु०।

२. गुणो यङ्लुकोः इति वारद्वय तत्रैकस्याधिकः पाठ। क० पु०।

प्रक्रियाक्रम दर्शयति–यङ्लुकि सनीति । अन्तरङ्गत्वादिति । अनुत्पन्नेष्वेव लडादिषु प्रथमोपनतयङपेक्षत्वात् द्वित्व लडादिभ्योऽन्तरङ्गमित्यर्थ । अत एव युगपत् प्राप्त्यभावात् परत्वादिति नोक्तम्। कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्व तूभयोरविशिष्टम्। अभ्यासकार्ये चेति । अन्तरङ्गत्वादित्यपेक्षते । धातुत्वादिति । प्रत्ययलक्षणेनैतेन सवविधिभ्यो लुग्विधे बलीयस्त्वादनपेक्षत्वादल्पापेक्षत्वादुत्पन्नमात्रस्यैवादौ यङो[1] लुक्। तत प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वावशिष्टस्य प्रकृतिमात्रस्य द्वित्वादीत्युक्तम्। ततश्चाटेर्यङ्लुकि अजादित्वेऽपि द्वितीयस्यैकाचोऽभावादटेरेव द्वित्व हलादि शेषदीर्घादिषु कृतेषु आट्टि । आट्ट । आटतीत्यादि सिद्धम् । एव चाटाटीतीत्यादि कातन्त्रोदाहृतमनादेयम्।

चर्करीत चेति । गणसूत्रम् । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तमिति । अनेन पूर्वाचार्यसज्ञेयमिति दर्शयति । तत्परस्मैपदीति । प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदमुच्यते। यत्वत्र माधवेनोक्तम्—यत्र विधौ प्रत्ययस्यासाधारण रूपमाश्रीयते, तत्र प्रत्ययलक्षणम् । तेन ङिन्मात्रविधौ आत्मनेपदे नास्ति प्रत्ययलक्षणमित्याह—आत्मनेपदाभाव इति। तदाकरविरुद्धम्। यद् 'दाधर्ति" (७।४।६५) सूत्रे भाष्यम्— "तेनिक्त इति कि निपात्यते ? यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदम्। नैतदस्ति प्रयोजनम् सिध्यत्यत्रात्मनेपदम्। "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" (१।३।१२) इति। नियमार्थं तर्हि भविष्यति। यत्रैव यङ्लुगन्तस्यात्मनेपद भवति नान्यत्रेति। क्व मा भूत् बेभिदीति चेच्छिदीति"।

तथा च वामनोऽपि तेनिक्त इति तिजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपद निपात्यते । यङो ङित्वात् प्रत्ययलक्षणेन यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदमन्यत्र न भवति इत्येतदेव ज्ञापकमिति। उपपादित च कैयटहरदत्ताभ्याम्। यद्यपि "अनुदात्तङित" (१।३।१२) इति ङित्वनिमित्तमात्मनेपद न प्रत्ययनिमित्तम्। तथापि लोलूयते इत्यादौ यद् यङन्तादात्मनेपद तत्प्रत्ययस्य ङित्वादिति प्रत्ययलक्षण भवत्येवेति । न चैव गोहितमित्यवादयोऽपि स्युरिति शङ्क्यम् । वर्णमात्रवृत्तिरूपाश्रयस्यैव द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन व्यावर्तितत्वात्। यदुच्यते— 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्" (प०) इति। ङित्व समुदायवृत्तिर्न वर्णमात्रवृत्तिरिति न व्यावर्त्यते इति ।

एव चादादिषु[1] "चर्करीत परस्मैपदीति परस्मैपदग्रहण भाष्यकारोक्तनियमसिद्धपरस्मैपदानुवाद इति स्थितम्। कर्त्रर्थे एवेदमात्मनेपद[2] नियम्यते। तेन "भावकर्मणो" (१।३।१३) इति यङ्लुगन्तादात्मनेपद भवत्येव। बोभूयते लक्ष्म्या। अनुबोभूयते सुख चैत्रेणेति। आदादिवज्ज्ञेयमिति। अनेनादादित्वमेव विधीयते। परस्मैपदीति तु न्यायप्राप्तानुवाद इत्युक्तम्। उभयविधाने चशब्द प्रयुञ्जीत। अदादित्वस्य फलमाह—शपो लुगिति।

---

१ चादिषु इति क० पु०।
२ कर्त्रर्थवच्चेति क० पु०।

४६६. यङो वा [७ । ३ । ९४]

यङ्लुगन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो वा स्यात्। "भूसुवोः" (७।३।८८) इति गुणाप्राप्तौ "बोभूतु तेतिक्ते" (७।४।६५) इति छन्दसि निपातात् भाषायां यङ्लुकि गुणः। बोभवीति। बोभोति। बोभूतः। बोभुवति। बोभूयात्। बोभूहि। अबोभोत्। अबोभूताम्। अबोभवुः। अबाभूत्। अबोभूताम्। अबोभवुः। बोभवाञ्चकार। केश्चिदाम् नेष्यते। धातुनिर्देशे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् "भुवो वुग्" (६।४।८८) इति वुक्। बोभूव। बोभूवतुः। वनीवञ्जीति। वनीवक्ति। वनीवक्तः। जङ्गमीति। जङ्गन्ति। जङ्गतः। उपधालोपः। जङ्ग्मति। जङ्गमति।

यङो वा। अत्र यङन्तात् हलादिपित्[1] सार्वधातुक न सभवतीति यङ् इति यङ्लुगन्त गृह्यते इत्याह– यङ्लुगन्तादिति[2]। अत्र केचित् व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् लग्यादीना नित्य नृतिवृत्त्योर्नान्येषा वेत्याहु। पठन्ति च—"लगेर्वदेनेदेरीतेर्लृञ् ईण्नित्यमिष्यते। चर्करीतव्यवस्थावद्वाशब्दान्न वृत्तेर्नृते" इति। न चैतत् त्रिमुनिमतम्। तथैव तथा चाववृत्ति[3] इत्युदाहरिष्यति। बोभूतिरित्यादि। यदि "भूसुवो" (७।३।८८) इति निषेधो यङ्लुकि प्रवर्तेत छन्दसि गुणाभाव न निपातयेदनेनैव सिद्धत्वात्। अतो नियमार्थमेतद् भविष्यति छन्दस्येव गुणनिषेधो न भाषायामपीति भाव। एतदेव निपातन ज्ञापकम् "प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्" इति।

बोभवीतीति। भू अस्माद् यङ्लुकि द्वित्वम्। जश्त्वम्। ह्रस्व। गुण। तिप्। शप्। तस्य लुक्। ईट्। गुण। अवादश। इत्येवमुत्तरत्र ज्ञेयम्। बोभोति। बोभूत इति। 'क्ङिति च" (१।१।५) इति न गुण। बोभुवतीति। "उभे अभ्यस्तम्" (६।१।५) इत्यभ्यस्तत्वात् 'अदभ्यस्तात्" (७।१।४) इत्यत्। बोभवीषि। बोभोषि। बोभोमि। बोभूथ। बोभूथ। बोभवीमि। बोभोमि। बोभूव। बोभूम। बोभूयादिति। लिङ्। यासुटो ङित्त्वेन पित्त्वस्य निवर्तितत्वादीडभाव। बोभूयाताम्। बोभूयु। बोभूया। बोभूयातम्। बोभूयाम्। बोभूयाव। बोभूयाम। बोभवीतु। बोभोतु बोभूताद्वा। ङिच्च पिन्न भवतीतीडभाव। बोभुवतु। बोभूहि। अपित्वान्नेट् गुणौ। बोभूताद्वा। बोभूतम्। बोभूत। बोभवानि। बोभवाव–बोभवाम। आट पित्वाद् गुणः। पित्त्वेऽ-

---

१. हलादपित् इति क० पु०।

२. लुगन्तादिति क० पु०।

३. तथैवात्रे ववृ क्त्युदाहरिष्यतीति क० पु०।

प्यहलादित्वान्नेट् । अबोभवीत् अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवु । अत्र "सिजभ्यस्त" (३।४।१०९) इति जुस् । "जुसि च" (७।३।८३) इति गुण । अबोभवी । अबोभो । अबोभूतम् । अबोभूत । अबोभुवम्[1] । अबोभूव । अबोभूम । लुङि अबोभूवीत् । अत्र लुङ् 'गातिस्था" (२।४।७७) इति सिचो लुक् । "भुवोवुक्" नित्यत्वाद् गुणवृद्धी बाधते । तेनेट् पक्षे अबोभूवीदित्यादि भवतीति । ईडभावे बुकोऽसम्भवाद् गुण । अबोभोदिति वार्तिकमते । सूत्रभाष्यमते तु 'ओ सुपि" (६।४।८३) इत्यतो ओरित्यनुवृत्ते वुको नित्यत्वाद् गुणवृद्धिविषये स न प्रवर्तते इति परत्वात्ताभ्या बाधित[2]त्वादित्यबोभवीदिति । ईडभावे पूर्ववत् । अत्र प्राचोक्तम्–लुङि 'भूसुवोस्तिङि" (७।३।८८) इति न गुण । ज्ञापक चतुर्ष्वेव लकारेषु इति न लुङि नियमादपि गुण । तेनानित्योऽपि वुग् भवतीति । अबोभवीत् । ईडभावे अबोभूत् इति चातूरूप्यम् । एतत्तु निर्मूलत्वादप्रमाणम् । अबोभूदिति तु प्रक्रियो दाहरण परमताभिप्रायम्[3] । अबोभूताम् । अबोभवुरिति । अत्र सिच प्रत्ययलक्षणेन "सिजभ्यस्त"[4](३।४।१०९) इति जुस्भाव । "आत" (३।४।११०) इति नियमान्न भवति । अभ्यस्ताश्रयस्तु भवति । विदेर्हि लङ्येवानन्तरो झि सभवतीति तत्रैव जुस् भवति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लङ्येवेति न लुङि प्रसज्यते । सिच्साहचर्यात् लुङ्येव किं नस्यादिति चेत् ।

नैतत् 'विप्रतिषेधे परम्" (१।४।२) इति शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणेन परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वादिति माधवेनोक्तम् तद् "अच परस्मिन्" (१।१।५७ इति पञ्चसमासप्रयोजनभाष्यविरुद्धम् । तत्र हि उक्तमपीपचन्निति । अभ्यस्ताज् झेर्जुस् इति जुस् प्राप्नोति । स्थानिवत्त्वान्न भवतीति । वुक्पक्षे अबोभूतुरित्यपि । अबोभूम । अत्र च "गातिस्था" (२।४।७७) इति धातुग्रहणोक्तत्वात् सिज्लुगभावपक्षे 'सिचि वृद्धि" (७।२।१) इति वृद्धौ अबोभावीत् । अबोभाविष्टामिति चतुर्थमपि रूपमूह्यम् । बोभवाञ्चकारेति प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तादाम् । यङ्लुक आर्धधातुकनिमित्तत्वाभावाद् "न धातुलोप" (१।१।४) इति न गुणनिषेध । बोभवाञ्चक्रतुरिति कैश्चिदिति । येषा छान्दसो यङ् लुक् तेषामत्र द्वि प्रतिषेध इति भाव ।

धातुनिर्देश इति । नैतद्वचनम् किं तु न्यायसिद्धोऽयमर्थ । तथाहि यदा तावद् द्वि प्रयोगो द्विर्वचनम् इति पक्षस्तदा स एव धातुर्द्विरावर्तते इत्याकृतिमात्र[5] पर भिन्न धातुस्तु स एवेति । यदा तु स्थाने द्विर्वचनमिति पक्षस्तदापि स्थानिवद्भा-

---

१. अबोभूवमिति नास्ति क० पु० ।
२. बाधित्वादिति क० पु० ।
३ परमनोऽभिप्रायमिति क० पु० ।
४. सिजभ्यस्त इति नास्ति क० पु० ।
५. इति नात्र पर भिन्नमिति क० पु० ।

वाद्धातुव्यपदेश इति ज्ञापकाच्च । यदयम् "ऊदुपधाया गोह" (६।४।८९) इत्यत्र "ओ सुपि" (६।४।८३) इत्यत (ओरित्यनुवर्त्त्य[1]—ऊदो' गोह इति लाघवार्थं वक्तव्ये उपधाग्रहण करोति। तद्धि यङ्लुकि जोगूहामास—जोगूहेत्यादावभ्यासोकारस्य मा भूदित्येवमर्थम् क्रियते। एतच्च प्रकृतिग्रहणे) यङ्लुगन्तस्य ग्रहण विना नोपपद्येतेति। उत्तरार्थमुपधाग्रहण चेदुत्तरत्रैवाकरिष्यत्। यदत्र माधवेन बोभूतु इति भाषाया गुणप्रवृत्तिज्ञापनार्थम् निपातनमेव ज्ञापकमस्यार्थस्येत्युक्तम्, तच्चिन्त्यम्[2]। असति प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तग्रहणे छन्दसि बोभूतु इत्यत्र' भूसुवोस्तिङि" (७।३।८८) इति निषेधो न प्राप्नोतीति तन्निषेधार्थमेव निपातन स्यादिति।

बोभूवेति। आमभावे नित्यत्वाद्वुक् गुणवृद्धिर्बाधते इति वार्तिककारमतानुसारे णोक्तम्। बोभूवतुरिति। कित्त्वाद् गुणनिषेधे वुक्। **धातुग्रहणोक्तमिति**। यङ्लुको रूपान्यत्वेन धात्वन्तत्वादित्येके[3]। द्वि प्रयोगे द्विर्वचने स्थाने द्विर्वचने वा भवितव्य- मित्याह परे इति भाव। (वस्तुतस्तु रूपान्यत्वेन धात्वन्तरत्वे लिट्यपि न स्यात्। अत' परमते वाचनिकी परिभाषेयमिति बोध्यम्) **बोभावेति**। वुगभावे वृद्धि। "इन्धिभवतिभ्या च" (१।२।६) इत्यत्र भवते। श्तिपा निर्देशाद् यङ्लुकि न कित्त्वम् तेनेह वृद्धिर्भवत्येव।।

बोभूवतुरिति। वुगभावे उवङ् बोभूवु। बोभुवु। बोभूविथ। वुक्पक्षे गुरुपध त्वान्न गुण। वुगभावे बोभविथ। बोभूवथु। बोभूव। णलि बोभूव। बोभाव। अणित्वे बोभव। बोभूविव। बोभुविव। बोभूविम। बोभवितेत्यादि। बोभूयात्। बोभविष्यति। अबोभविष्यत्। वनीवञ्चीति। वञ्चु गतौ। कुटिल वञ्चतीत्यर्थे "नित्य कौटिल्ये" (३।१।२३) इति यङ् पूर्ववद् द्वित्वम्। हलादि शेष वनीवञ्चित्यभ्यासस्य नीगागम। ईडागम। तिपोऽङित्वान्न न लोप। यङो लुका लुप्तत्वाद् न तदा श्रयोऽपि। अनुस्वारपरसवर्णौ।

ननु च नीक पूर्वमकित्त्वादभ्यासस्य "दीर्घोऽकित" (७।४।८३) इति दीर्घं कस्मान्न भवति। नीका बाधितत्वादिति चेत्। न। अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्ते इति नैष दोष। नैष विद्यमानकितो निषेध अपि तु भाविक्वीतोऽपि। तेन निषेधो भविष्यति। अथ नीकोऽभ्यासावयवत्वान् "ह्रस्व" (७।४।५९ इति ह्रस्व स्यात्। तन्न। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्। वनीवङ्क्तीति। ईडभावे कुत्वम्। **वनीवक्त इति**। "अनिदिताम्" (६।४।२४) नलोप वनीवचति वनीवञ्चीषि। वनीवङ्क्षि। वनोवक्थ। वनीवञ्चीमि। वनीवञ्च्मम। वनीवच्व'। वनीवच्म। वनीवच्यादित्यादि। वनीवञ्चीतु। वनीवङ्क्तु। वनीवक्तात् वा। वनीवङ्क्ताम् वनीवचतु। वनीवग्धि।

---

१ ओरित्यवर्त्त्य इत्यारभ्य—प्रकृतिग्रहण इत्यन्तो ( )रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।
२. तच्चिन्त्यम् इति नास्ति क० पु०।
३. वस्तुतस्त्वित्यारभ्य—बोध्यमित्यन्तो नास्ति क० पु०।

५००. म्वोश्च [८।२।६५]

मान्तस्य धातोर्नः स्यात् मवयोः परतः। जङ्गन्मि। जङ्गन्वः। जङ्घनीति। जङ्घन्ति। जङ्घतः। जङ्घ्नति। जङ्घनति। "नाभ्यस्तस्याचि"

हेरपित्वाल्लोप। वनीवक्ताद् वा। वनीवक्तम्। वनीवक्त। वनीवञ्चानि। वनीवञ्चाव। वनीवञ्चाम। अवनीवञ्चीत्। अवनीवङ्। अत्रेडभावेऽनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वात् हल्ङ्यादिसयोगान्तलोपौ। अवनीवञ्चीत्। अवनीवञ्चिष्टाम्। अवनीवञ्चिषु। अवनीवञ्चो। अवनीवञ्चिष्टम्। अवनीवञ्चिष्ट। अवनीवञ्चिषम्। अवनीवञ्चिष्व। अवनीवञ्चिष्म। अवनीवञ्चाञ्चकार। वनीवञ्चिता। वनीवच्यात्। वनीवञ्चिष्यति। अवनीवञ्चिष्यत्।

धातुग्रहणोक्तत्वेऽपि नीगू न विकल्पते। तस्य यङ्लुकि साक्षाद्विधानात्। जङ्गमीति[1]। गम्लृ गतौ अस्माद् यङ्लुक्। द्वित्वम्। अभ्यासस्य "नुगतोऽनुनासिकान्तस्य" (७।४।८५) इति नुक्। "यङो वा" (७।३।९४) इतीट्। जङ्गत। "अनुदात्तोपदेश" (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोप। **उपधालोप** इति। "गमहन" (६।४।९) इति सूत्रेण। जङ्ग्मति। जङ्गमति। धातुग्रहणोक्त यङ्लुकि वेति केचित्। तिलोपविकल्प। जङ्गमीषि। जगसि। वा ईट्। जङ्गथ जङ्गथ। जङ्गमीमि।

म्वोश्च। मान्तस्य धातोरिति। "मो नो धातो" (८।२।६४) इत्यतो म इत्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते। जगन्मि। जङ्गन्व। जगन्म। जगम्यादित्यादि सुगमम्। जङ्गमीतु जङ्गन्तु। जगताद् वा। जगताम्। जग्मतु। जङ्गमतु। जगहि। अत्रानुनासिकलोपस्य "असिद्धवदत्रे" (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वात् "अतो हे" (६।४।१०५) इति न हेर्लुक्। जङ्गताद् वा। जङ्गतम्। जङ्गत। जङ्गमानि। जङ्गमाव। जङ्गमाम। अजङ्गमीत्। अजङ्गमिष्टमित्यादि। जङ्गमाञ्चकार। जङ्गमिता। जङ्गम्यात्। जङ्गमिष्यति। अजङ्गमिष्यत्। जङ्घनीति। जङ्घन्ति।

हन हिंसागत्यो। यङ्लुक्। नुक्। "अभ्यासाच्च" (७।३।५५) इति कुत्वम्। अनुस्वारपरसवर्णौ। नन्वत्र "हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु" (७।३।५४) इत्यतो हेरित्यनुवर्त्य विधीयमान कुत्वम् श्तिपा[1]निर्देशान्न स्यादिति चेत्, न। धातुनिर्देशार्थोऽय श्तिप् न यङ्लुक्निवृत्त्यर्थं। तन्निवृत्त्यर्थस्यैव तदर्थत्वात्। यदुक्त न्यासकृता—हन्तेरिति श्तिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थो न यङ्लुक् निवृत्त्यर्थं। तत्र "ह्यभ्यासाच्च" (७।३।५३) इति भवितव्यमेव कुत्वेनेति[1]। अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्। हन्तेरिति धातुग्रहणोक्तत्वात् कुत्वविकल्पे जहनीति–जहन्ति इत्याद्यूह्यम्। जङ्घत[2]। जघ्नति। जङ्घनति।

---

१. निपातननिर्देश्ये इति क० पु०।

२. तत्र ह्यभ्यासाच्चेति भवितव्यमेव कुत्वेनेति द्विरावृत्तोऽय पाठ. ग० पु०।

(७।३।८७) इति न गुणः । चञ्चुरीति । "उत्परस्यातः" (७।४।८८) इति तपरत्वान्न गुणः । दीर्घत्वं स्यादेव । चञ्चूर्तः । धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि

जङ्घनीषि । जङ्घसि । जङ्घथ । जघथ । जघनीमि । जघन्मि । जघन्व । जघन्म । लिङि तु जघन्यात् इत्यादि । जघनीतु । जघन्तु । जघताद् वा । जघताम् । जघ्नतु । जघनतु । जघहि । हन्तेरिति श्तिपा निर्देशाज्जादेशो न । जघताद् वा । जघतम् । जघत । जघनानि । जघनाव । जघनाम । अजङ्घनीत् । अजङ्घन् । अजङ्घताम् । अजघ्नु । अजङ्घनु । अजङ्घनी । अजघन् । अजङ्घतम् । अजङ्घत । अजङ्घनम् । अजघन्व । अजङ्घन्म । लुङि "अतो हलादे" (७।२।७) इति वा वृद्धिः । अजङ्घानीत् । अजङ्घनीत् । अजङ्घनिष्टामित्यादि ।

प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् वधादेशे अवधीत् । अवधिष्टामित्यादीति माधवादय । न चास्य द्वित्वप्रसङ्ग । स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात् । धातुग्रहणोक्तत्वात् अजङ्घनीदित्याद्यपि ज्ञेयम् । जङ्घनाञ्चकार । जङ्घनिता । वध्याद् धातुग्रहणोक्तत्वात् जङ्घन्यात् । जङ्घनिष्यति । अजङ्घनिष्यत्। अत्र जङ्घत । जङ्घतात् इत्यत्र ' के पुनरनुदात्तोपदेशा इति पृष्टे गमिरमीति गणस्य निर्दिष्टत्वात् हन्तेर्गमेश्च नलोपेन भाव्यम् । ततश्च "अनुनासिकस्य क्विझलो ङ्किति" (६।४।१५) इति दीर्घे जङ्घात । जङ्घातम् । जङ्घान्त इत्येव भवितव्यमित्यातिष्ठन्ते । तदसमञ्जसम् । नहि गम्यादिर्गणो मुनित्रयेण पठित । पाणिनीयास्तु प्रयोगजिज्ञासुच्छात्रहितैषवोऽनुदात्तोपदेशान् विवेचयन्ति स्म । वृत्करणाभावाच्च ।

न्यासे तु क्वचिद् जङ्घनीहि इति प्रत्युदाहरण हेरपित्त्वेनेडभावाच्छान्दसमित्याहुरिति सर्वं निरवद्यम् । आङ्पूर्वाद् हन्तेर्यङ्लुगन्ताद् "आङो यमहन" (१।१।२८) इत्यात्मनेपदे आजङ्घते इत्याद्यपि भवति ।

चञ्चुरीति इति । चर गतिभक्षणयो इत्यस्मात् यङ्लुकि "चरफलोश्च" (७।४।८७) इति नुक् । उत्परस्यात (७।४।८८) इत्यभ्यासादुत्तरस्योत्त्वम् । चञ्चूर्तीति । ईडभावे "हलि च" (८।२।७७) इति दीर्घ । ननु चात्र दीर्घस्यासिद्धत्वाल्लघूपधगुण प्राप्नोतीति तत्राह—उत्परस्यात इति ।

तपरत्वादिति । अयमर्थ उत्परस्येत्यत्र ह्रस्वस्य स्थानेऽन्तरतमे मात्रिके सिद्धेतपरकरण विकारनिवृत्त्यर्थमिति गुणाभाव इति । यद्येव दीर्घोऽपि न प्राप्नोति तस्य विकारत्वात् अत्राह—दीर्घत्व तु स्यादेवेति । अय भाव तपरत्वेन नियमे कर्तव्ये दीर्घत्व 'पूर्वत्रासिद्धम्" (८।२।१) इत्यसिद्धम् । तेन नियाम्यस्याभावान्न दीर्घो बाध्यते । गुणस्तु नासिद्ध इति स निवर्त्यते इति । चञ्चूर्त । चञ्चुरति । चञ्चुरीषि । चञ्चूर्षि । चञ्चूर्थः । चञ्चूर्थ । चञ्चुरीमि । चञ्चूर्मि । चञ्चूर्व । चञ्चूर्म । चञ्चूर्यादित्यादि । चञ्चुरीतु । चञ्चूर्तु । चञ्चुरतु । चञ्चूर्हि । चञ्चुराणि । चञ्चुराव । अचञ्चुरीत् । अचञ्चू ।

वेति केचित् । चङ्खन्ति । चङ्खनीति । चङ्खातः । चङ्खन्तः । चङ्खन्ति । चङ्खनति । जञ्जनीति । जञ्जन्ति । जञ्जातः । जञ्जन्तः ।

अचञ्चूर्तामित्यादि । धातुग्रहोक्तत्वात् नुगभावे चाचुरीति । उत्त्वाभावे चञ्चरीति । उभयोरभावे चाचरीत्यादि पित्सु ईडनीटोरष्टौ । अन्यत्र चत्वारीत्याहु । तदसत् । नुगुत्वयो साक्षात् यङ्लुकि विहितत्वेन विकल्पायोगात् ।

चङ्खनीतीति । ईट् । अभ्यासस्य नुगागम । चखन्तीति । ईडभावेऽनुस्वारपरसवर्णौ । चङ्खात इति । "जनसनखनाम्" (६।४।४२) इत्यात्त्वे । धातुग्रहणोक्त यङ्लुकि वेत्यात्त्वस्याभावे चखडन्त इति । अनुदात्तोपदेशत्वाभावान्न नलोप ।

अत्र "अनुनासिकस्य' ६।४।१५) इति दीर्घो न भवति "जनसनखनाम्" (६।४।४२) इत्यात्त्वेन तस्य बाधितत्वात् । यद्वा "अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्तते" "सुजाते अश्वसूनृते" इतिवत् । एव चङ्खन्त इत्यात्त्वाभावेऽनुनासिकलोपोऽपि न भवति । एतच्च भाष्यकैय्यटयो स्पष्टम् । तथा च प्रतितन्त्रेऽपि चङ्खन्त इत्युदाहृतम् । ये तु क्विप् साहचर्यात् झलादिकृत्येव दीर्घमाहु, तेषामप्येतत् समतम् । अत एवाचार्य्यै कृदन्त एव दीर्घ उदाहृत. । प्रपञ्चित चैतत् शब्दालङ्कारे । चङ्खनत । चङ्खनति । "गमहन" (६।४।९) इति केचिन्मते नोपधालोप. । चङ्खनीषि । चङ्खसि । चङ्खाव । चङ्खथ । चङ्खाथ । चङ्खथ । चङ्खनीमि । चखन्मि । चखन्व । चङ्खन्म । चखन्यात् । चखायात् । "ये विभाषा" (६।४।४३) इत्यात्त्व वा । चङ्खनीतु । चखन्तु । चङ्खताद् वा । चखाताद्वा । चखताम् । चखताम् । चखनतु । चखाहि । चखहि । चखनानीत्यादि । अचखनीत् । अचङ्खन् । अचङ्खाताम् । अचङ्खनो । अचङ्खन । अचखनतु । अचखनो । चखन्यात् । चखायात् । चखनिष्यति । अचखनिष्यत् । जजनीति । जन जनने । ईटि । जजनीति । जञ्जात इति । पूर्ववदात्त्वम् । जञ्जन्त इति । केचिन्मते विकल्प । जञ्जति । उपधालोप । तदभावे जञ्जनतीति । जजनीषि । वेडभावे "ईड्जनोर्ध्वे च" (७।२।७८) इतीट् । जजनीषि । धातुग्रहणोक्तत्वात् विकल्प । जजसि ।

वस्तुतस्तु ध्वेसाहचर्यात् परस्मैपदेऽयमिट् न भवतीति तत्र स्थितम् । जजाथ । जजथ । जञ्जाथ । जजन्थ । जजनीमि । जजन्मि । जजन्व । जजन्म । जजन्यात् । जजायादित्यादि । जजनीतु । जजन्तु । जजताद्वा । जञ्जन्ताम् । जञ्जतु । जञ्जनतु । जञ्जङ्घि । जञ्जनानि । जञ्जनाव । जञ्जनाम । अजञ्जनीत् । अजञ्जन् । अजञ्जन्ताम् । अजञ्जाताम् इत्यादि । लुङि । "अतो हलादे" (७।२।७) इति वा वृद्धि । अजञ्जानीत् । अजञ्जनीत् । अजञ्जनिष्टामित्यादि । देदिवीति इति। 'नाभ्यस्तस्याचि" (७।३।८७) इति गुणनिषेध । इदमिदानी विचार्यते। कथमत्र यङ्लुगिति। कुत पुनरय प्रश्न । "च्छ्वो शूडनुनासिके च" (६।४।१६) इत्यत्र भगवतो भाष्यकारस्याक्ते । तथाहि तत्रैतद् विचारित "च्छ्वो शूड (६।४।१६) इत्यत्र ङ्कितीत्यनुवर्तते न वा ? इत्युपक्रम्य दोषानुद्भाव्य

जञ्जनति । जञ्जति । यङ्लुकि झलि वे च्छ्वोः शूठौ वेति केचित् । देधीति । "लोपो व्योर्वलि" (६।१।६६) देदेति । देदिवीति । देद्यूतः ।

परिहृत्य चोक्तम् । तत्र त्वेतावान् विशेष —(अनुवर्तमाने[1] ङ्किद्ग्रहणे छ षत्व वक्तव्यम् इति । अयमर्थ अननुवर्तमाने ङ्किद्ग्रहणे छ शत्वे शान्तत्वादेव षत्वे सिद्धे "व्रश्चभ्रस्ज" (८।२।३६) इति सूत्रे छग्रहण कतव्यम्) ङ्किदधिकारे त्वङ्कित्यप्राप्तत्वाच्छस्य षत्वार्थं तत्र छग्रहण कर्तव्यम् । ननु चाननुवृत्तौ द्युभ्याम् द्युभिरित्यत्रापि प्रसज्येत । नैष दोष । 'दिव उत्" (६।१।१३१) इति तपरकरण दीर्घनिवृत्त्यर्थम् । मात्रिक एव दिवो भवति नाधिक इति तपरत्वेनैव बाध्यते । एतावानेवेत्येवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थं नान्यो विशेष इति । ननु दिवेर्यङ्लुकि देदेति देदेषि—अङ्किति ऊठ् मा भूदित्यस्ति विशेष । केचित्तु एव तह्यस्मादेव भाष्यवचनाज् ज्ञायते न वकारान्तेभ्यो[2] ऊठभाविभ्यो यङ्लुगस्ति इति । यदि स्यादेतावानेवेति भाष्य न सगच्छेतेत्याहु. । नैतदिति वयम् । भाष्यकारस्येदमभिमतम्[3] छान्दसो यङ्लुक् । छन्दसि च दृष्टानुविधानादेवोठ् न भविष्यतीति स्वसिद्धान्तदृष्ट्या एतावानेवेत्युक्तम् । वक्ष्यमाणोपायेन तु शिष्टप्रयोगानुसारात् भाषायामपि यङ्लुगस्तीत्याचार्याणामभिप्राय इति यङ्लुगुदाहृत । अथवा छान्दसमुदाहरणमिदम् । अत एव हरदत्तेनोक्तम्—ये ङ्कितीति नानुवर्तयन्ति तेषा दद्योतीति इति भवति । अन्येषा तु देदेतीति न किंचिदसमञ्जसम् । ईडभावे वलि लोप । भाष्ये तु वलोप प्रत्याख्यात । तत्र छान्दसो वलोप । देद्यूत । "च्छ्वो शूड" (६।४।१९) इत्यूठ् । यङ्लुकि झलीति । अयमर्थ यङ्लुकि सति च्छ्वो झल्परे वकारे च च्छ्वो शूठौ वेति केचिदिति । तेन देद्योति । देद्योषि । देद्योतु–इत्याद्यङ्कित्यपि भवति । एतच्च प्रागुक्तमतभेदाश्रयात् सिद्धम् । ङ्किति झलि वकारे च विभाषा वाचनिक्येव सा च प्राप्ताप्राप्तविभाषा ङ्किति झलि वकारे प्राप्ते विधीयमानत्वात् । (क्विप्[4] साहचर्यात् झलादि कृदेव गृह्यते इति मताश्रयणे तु झल्मात्रे न्यायसिद्धो विकल्प)। देदिविति । देदेति । देद्योति । देद्यूत । देदित । देदिवति । देदिवीषि । देदेषि । देद्योषि । देद्यूथ । देदिथ । देद्यूथ । देदिथ । देद्योमि । अत्राझल्त्वान्नेड्विकल्प । देद्यूव । देदिव । देद्यूम । देदीव्यात् । देदीव्यातामित्यादि । देदिवीतु । देदेतु । देद्येतु । देदितात् वा । देद्यूताद् वा । देद्यूताम् । देद्यूहि । देदिहि । देद्यूतम् । देदितम् । देद्यूत । देदित । देदिवानि । देदिवाव । देदिवाम । अदेदिवीत् । ईडभावे परत्वाद् हल्ङ्याब्भ्यादिलोपापेक्षयोठि सति अदेद्योत् अदेदेत ।

१ अनुवर्तमाने इत्यारभ्य—न कर्तव्यमित्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२ वकारान्ते इत्येव क० पु० ।

३. अभिमतमिति नास्ति क० पु० ।

४. क्विप् साहचर्यादित्यारभ्य—विकल्प इत्यन्तो ( )नास्ति क० पु० ।

देदितः । देद्यूथः । देदिथः । मिपोऽननुनासिकत्वादूठ् । गुणः । देद्योमि । देद्यूवः । देदिवः । विच्छ । वेवेच्छीति । वेवेष्टि । वेविश्वः । वेविच्छ्वः ।

न च "लोपो व्योर्वलि" (६।१।६६) इति विधेयस्य प्राङ्निर्देशेन ज्ञापितेन वलि लोपस्य बलीयस्त्वेन हल्ङ्यादिलोपो बाध्यतामिति वाच्यम् । अपृक्तलोपापेक्षयैव बलीयस्त्वज्ञापनात् । अन्यथा द्युभ्यामित्युत्त्वमपि बाध्येत तस्य द्युयानम् अहर्विमलद्यु—इत्यादिरवकाश । तथा च वार्तिकम्—"वेरपृक्तलोपाद् वलि लोप पूर्वविप्रतिषेधेनेति" (वा०) अत एषोऽपि न भवति । न च वेरपृक्तग्रहण विध्यन्तरस्याप्युपलक्षणम्—अप्राप्तभाषिताभावात् । अन्ये तु प्रकृतिविशेष प्रत्ययविशेष चापेक्षमाणात् हल्ङ्यादिलोपाद्[१] वर्णमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गो वलि लोप इति पूर्वं प्रवर्तते । ते'नादेदेदित्युदाहरन्ति । अदेद्योत् । अदेदेत् । अदेद्यूताम् । अदेदिताम् । अदेदिवु । अदेदिवी । अदेदेव् । अदेद्यौ । अदेद्यूतम् । अदेदितम् । अदेद्यूत । अदेदित । अदेदिवम् । अदेदिव । अदेद्यूव । अदेद्यूम । अदेदिम । अदेदेवीत् । अदेदेविषाताम् इत्यादि । वेविच्छतीति । विच्छ गतौ । अत्र केचित् "आयादय आर्धधातुके वा" (३।१।३१) इत्यार्धधातुक इति । विषयसप्तम्याश्रयणात् व्यक्ताभिव्यक्तिके आर्धधातुके विकल्पविधानाद् यङ्लुकि व्यक्ताभिव्यक्तेरभावात् विकल्पाप्राप्तौ—आयप्रत्यये कृते एकाच्त्वविघाताद् यङ्लुक् न स्यात् नित्यश्चाय श्रूयेतेत्यनिष्ट आपततीति विकल्पसिद्धये नास्माद् यङ्लुगस्तीत्याहु ।

अत्रोच्यते । विच्छेर्यदि नित्या आयादय स्यु ततस्तदन्तस्यातुदादित्वात् छो[२] न स्याद् धातुत्वाच्छवेव स्यात् इति विच्छेस्तुदादिपाठोऽनर्थक । आयादीना विकल्प ज्ञापयति तदुक्तम्—क्षीरतरङ्गिण्याम् वृत्तौ–विच्छेस्तुदादिपाठ सार्वधातुकेऽप्यायानित्यत्वज्ञापनार्थ इति । अत एव विच्छेराय वेति केचिदित्याचार्यैरप्युक्तम् । ततश्चानेन विकल्प सिद्ध इति न किंचिदनुपपन्नम् । तथा च युक्त यङ्लुगन्तोदाहरणम् । वेविच्छीति । वेवेष्टि । "व्रश्च" (८।२।३६) इति ष । वेविष्ट । वेविच्छति । वेविच्छीषि । वेवेक्षि । वेविष्ठ । वेविष्ठ । वेविच्छीमि । वेवेश्मि । वेविश्व । वेविच्छ्व । वेविश्म । वेविच्छ्यात् । वेविच्छीतु । वेवेष्टु । वेविष्टाद् वा । वेविष्टाम् । वेविष्ट । वेविच्छानि । वेविच्छाव । वेविच्छाम । वस्मसोर्वकारानुनासिकयोराटा व्यवधानान्न श्न । उत्तमभक्तमाट् तमेव न व्यवदध्यात् । वकारमकारौ व्यवधात्येव । वर्णसमूहरूपत्वादुत्तमस्य । अवेविच्छीत् अवेवेट् । अवेविष्टाम् । अवेविच्छु । अवेविच्छी । अवेवेट् । अवेविष्टम् । अवेविष्ट । अवेविच्छम् । अवेविश्व । अवेविच्छ्व ।

१ आश्रयणादित्यारभ्य—इत्याहुरित्यस्य स्थाने त्याश्रयेतेत्यनिष्टमापततीति विकल्पसिद्धे-नास्माद् यङ्लुगस्तीत्याहुरिति क० पु० ।

२ छो न स्यादित्यारभ्य—आयानित्यत्वज्ञापनार्थ इत्यन्तो ( ) नास्ति क० पु० ।

"नाभ्यस्तस्य" (७।३।८७) इत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न। योयोति। योयवीति। नोनोति। नोनवीति। जाहाति। जाहेति। जहात्यभ्यासस्य न दीर्घ इति केचित्।

अशेविश्म। अवेविच्छीत्। अवेविष्टामित्यादि। नाभ्यस्तस्यानुवृत्तेरिति। "उतो वृद्धिर्लुकि हलि" (१।२।८९) इत्यत्राभ्यस्तस्य नेत्यर्थाश्रयणात् उतो वृद्धिर्नेत्यर्थः। योयवीतोति। यु मिश्रणामिश्रणयो। योयोति। योयुयात्। सार्वधातुकयकारत्वान्न दीर्घ। योयवीतु। योयोतु। अयोयवीत्। अयोयोत्। इत्यादि। नोनवीति। नोनोति। णु स्तुतौ पूर्ववद्रूपम्। जाहेतीति। ओहाक् त्यागे। ईद् गुण। "दीर्घोऽकित" (७।४।८३) इति दीर्घ। जाहाति। जहात्यभ्यासस्येति। धातुरेव द्विरावर्तते इत्यभ्यासस्यासस्यापि कित्त्वमिति भाव। ननु यद्यपि कित् धातुविशेषणम् तदा वनीवञ्चीति इत्यादौ धातोरकित्त्वात् दीर्घप्रसङ्ग। तस्मादभ्यासविशेषणम्। ततश्चात्र धातो कित्त्वेऽप्यभ्यासस्याकित्त्वाद् भवितव्यमेव दीर्घेण। न च धातो कित्त्वेनाभ्यासस्य कित्त्व वक्तु युक्तम् स्थाने द्विर्वचनपक्षेऽसम्भवात्।

द्वि प्रयोगेऽपि न दोष। नैव विगृह्यते न किद् अकिदिति किं तु न किद् यस्मिन्निति। तेन किदागमवानेवाभ्यासो निषिध्यते न चाय तद्युक्तोऽपि। न च कित्करणसामर्थ्यम्। "हश्च व्रीहिकालयो" (३।१।१४८) इत्यत्र हाङ्हाको. सामान्यग्रहणार्थत्वात्। तस्मान्नैतद्युक्तम्। न्यासकारोऽप्याह—जाहेतीत्येव भवितव्यमिति। ग्रन्थान्तरानभिमत च। तस्मात्ते एव प्रष्टव्या। ग्रन्थव्याख्याने प्रवृत्तत्वाद् यथाश्रुतप्रक्रियाश्रयणेन निरूप्यते। जाहोत इति। 'ई हल्यघो" (६।४।११३)। जाहित इति। "जहातेश्च" (६।४।११६) इतीत्। जाहति। जाहेषि। जाहासि। जाहीथ। जाहिथ। जाहिथ। जाहेमि। जाहामि। जाहिव। जहाव। जाह्यत्। अत्र 'लोपो यि" (६।४।११८) इत्यालोप। धातुग्रहणेनोक्तत्वात् पक्षे जाहीयात्। जाहीयाताम्। जाहीयु इत्यादि। इत्त्वे जाहियात्। जाहेतु। जाहातु। जाहिताद् वा। जाहीताम्। जाहतु। जाहीहि। जाहाहि। जाहिहि। जाहीतात्। जाहीतम्। जाहीत। जाहानि। जाहाव। जाहाम। अजाहेत्। अजाहात्। अजाहिताम्। अजाहीताम्। अजाहु। अजाहे। अजाहा। अजाहितम्। अजाहोतम्। अजाहित। अजाहाम्। अजाहिव। अजाहीव। अजाहिम। अजाहीम। अजाहासीत्। अजाहासिष्टमित्यादि। जाहाञ्चकार। जाहिता। "आतो लोप इटि च" (६।४।६४) इतीत्त्वम्। पक्षे 'एर्लिङि" (६।४।६७) इत्येत्त्वम्। जाहेयात्। उभयोरप्यभावे जाहायात् इति। अभ्यासदीर्घविकल्पेऽप्येतानि योज्यानि। जाहिष्यति। अजाहिष्यत्। अत्र जहातेरिति श्तिपा निर्देशात् "घुमास्था" इतीत्त्वम् "आ च हौ" (६।४।११७) "लोपो यि" (६।४।११८) "एर्लिङि" (६।४।६७) इत्येते विधयो न भवन्तीति माधवादय। इद तु जहातेरिति

बेभिदिता। मरीमृजिता। आर्धधातुके किम्। बेभेत्ति। मरीमार्ष्टि।

व्यपदेशम्" इति न्यायादकार[1]स्थानिकोऽपि गुणः इक्स्थानिक एवेति। न चैको भवतीक्शब्दोच्चारणेन विधीयमानयोर्निषेध। इक्शब्दस्यात्र स्वरूपपरत्वे प्रमाणाभावात्। अथ गुणवृद्धिविशेषणम् यत्किंचिन्निमित्ते धातुलोपे सत्यार्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति। तदा क्नोपयतीत्यत्र क्नूय इ[2] इति स्थिते पुक्। "लोपो व्योर्वलि" (६।१।६६) इति पुग्निमित्तकलोपे सति णिज्निमित्तो गुणो न स्यात्। अथ तन्त्रावृत्त्यादिभिरुभयविशेषणम्, तथापि भेद्यते इत्यत्र भिदेर्ण्यन्तात् यकि सति "णेरनिटि" (६।४।५१) इति यङ्निमित्ते णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुण प्राप्त सोऽपि निषिध्येत। एव तत्पुरुषपक्षे दोष दृष्ट्वा बहुव्रीहिपक्षमभिप्रेत्याह—धात्वशलोपनिमित्त इत्यादि। एतेन धातुलोपस्य गुणवृद्ध्योश्चैकार्धधातुकनिमित्तत्वे निषेधो भिद्यते इत्यत्रातथात्वात् नेत्युक्तम्। बेभिदितेति। भिदेर्यङ् द्वित्वम्। हलादि शेष। "गुणो यङ्लुको" (६।४।८२) इति गुण। तस्यैकार्धधातुकनिमित्ते यङो लोपे तन्निमित्तप्राप्तो गुणो निषिध्यते। ननु यङोऽकारस्य 'अतो लोप" (६।४।४८) इति लोपे सत्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव निषेध स्यात्। न च "यङोऽचि च" (२।४।७४) इत्यस्य समुदायलोपत्वादतोलोपाभाव। यतो "यस्य हल" (६।४।४९) इत्यत्र लोप इत्यनुवर्तमाने यस्येति योग विभज्य यस्यातो लोपो भवतीति व्याख्यास्यते।

प्रतिपदविहितेन समुदायलुकाऽतो लोपो मा बाधीदिति लाघवार्थं च। अतो नानेन सूत्रेणार्थं। अत्रोच्यते—लोलुव पोपुव इत्यादौ लोलूय अ इति स्थितेऽतो लोपे यलोपे अप्रत्ययनिमित्तो गुण स्यात्। ननु तत्रापि पूर्ववत् स्थानिवत्वात् सिद्धम्। एव तर्ह्युवङि पुन प्रसक्तस्य निषेधार्थम्। न चात्रापि स्थानिवत्त्वान्निषेध। अनादिष्टादच पूर्वस्य विध्यभावात्। न ह्युवङ उकार पूर्वमासीदिति कर्तव्यमेव। किं च योगविभागे नातो लोपे जङ्गम इत्यत्र तस्य स्थानिवत्त्वाद् "गमहन" (६।४।९८) इत्युपधालोप स्यात्। अत्रानङीति प्रतिषेध स्यादिति चेन्न। एव हि दरीदृश इत्यङाश्रयो गुण स्यात्। तस्मात् समुदायलुगेवेष्टव्य। तत्तु अज्झलादेशस्य स्थानिवत्वाभावात् गुण स्यात्। अतोऽर्थवदेव सूत्रम्। ननु बेभिदितेति नैतद् युक्तमुदाहरणम्। तथाहि यद्ययं यङो लुक् ततस्तस्यानैमित्तिकत्वादार्धधातुकनिमित्तो लोपो न भवतीति निषेधाप्रसक्तिः। यथा नोनूयतेर्नोनाव। तथा च माधवादिभिर्यङ्लुगन्ताना भिदिमुदिप्रभृतीना बेभिदिता मोमोदितेत्यादि गुण उदाहृत। अथ नाय यङ्लुक् किं तु यङ् एव 'यस्य हल" (६।४।४९) इति लोप स चार्धधातुकनिमित्त एवेति युक्तम् बेभिदितेत्यभिप्राय। एतदपि न। इदमेव तावदयुक्तम् यद् यङ्लुगन्तप्रकरणेऽस्योपन्यास.। यङन्तोदाहरणे हि प्रकरणाविरोधाय यङन्तप्रकरण एव युक्त उपन्यास.। किं च "यस्य हलः"

१ अकारे इति क० पु०।
२ इति नास्ति क० पु०।

(४।४।४८) इत्यवयवल्लोपो न समुदायलोप । यस्येति सङ्घातग्रहणमिति तु काशिकाकारवचन यकाराकारसमुदायान्तर्गतस्यैव यकारस्य लोपो न त्वहूर्यी[1] दमव्यीदित्यादौ यकारमात्रस्यापीत्येवमभिप्रायक, न तु समुदायलोपार्थमिति सर्वैरेव व्याख्यातम्। तथा चात्र पृथगतो लोपेन भाव्यम् । तस्य च स्थानिवत्त्वादेव गुणस्याप्रसङ्ग , पापचक इति यथा । कथमन्यथा समुदायलोपेऽतोलोपाभावेनाज्झलादेशत्वात्स्थानिवद्भावाभावात्[2] उपधावृद्धिर्न स्यात् । न चास्या वृद्धेरय निषेधोऽनिग्लक्षणत्वात् । अतश्चिन्त्यमेतत् । अत्रोच्यते । प्रकरण तावद् यङ एव, न प्रकरणान्तरम् । तस्य चादर्शन द्वेधा– क्वचिल्लुका, क्वचिल्लोपेनेति । उभयमप्येतद् फलभेदाद् यङमधिकृत्येहोदाहृतम् । तत्र फलभेदोपपादनार्थमिदमुपन्यस्तम् । अतो न तावत् प्रकरणविरोध कश्चित् यङन्तस्यैव त्वेतद्रूपम् । न चात्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव सिद्धमिष्टमिति वाच्यम् । यस्येति समुदायलोपस्यैवाचार्यैरत्र स्वीकृतत्वात् । यस्येति श्रुताकाराविवक्षाया प्रयोजनाभावात्। नाप्राप्तेऽतोलोपे आरभ्यमाणेन प्रतिपदविहितेन यस्येति समुदायलोपेनातो लोपस्य बाधितत्वाच्च यङ्लुग्वत् । यस्येति समुदायग्रहणमिति च वदतो वामनस्याऽप्ययमेवाशय । तावताऽप्यहर्य्यीदित्याद्यनिष्टवारणसम्भवात्[3] । अन्यथा वर्णने प्रमाणाभावात् । अवश्य च समुदायलोप एवाय विज्ञेय । अवयवलोपे यङ्लुकोऽवयवलोपत्वे ये उक्ता दोषास्ते प्रसज्येरन् । तथाहि–गमेर्यङ्लुगन्तादचि जङ्गम इत्यत्र यथा पृथगतो लोपे "गमहन" (६।४।९८) इत्युपधालोप आशङ्क्यते । एव यङन्ताण्वुलि जङ्गमक इत्यत्राप्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् वृद्ध्यभावश्चोपधालोप स्यात् । अथानडीति प्रतिषेध दरीदृशक इत्यत्र "ऋदृशोऽङि" (७।४।१६) इति गुण स्यात् । देद्यक इति "दीङो युडचि" (६।४।६३) इति युट् स्यात् इति । अतो यदेव यङ्लुक समुदायलुक्त्वसाधक तदेव 'यस्य हल " (६।४।४९) इत्यस्यापि समुदायलोपत्वमावेदयति । अथ यद्यत्र क्वचिदङ्गवृत्तपरिभाषया "सज्ञापूर्वको विधिरनित्य " (प०) इत्यादि कुशकाशावलम्बनेन उपधालोपादि पराक्रियेते । ततो यङ्लुगन्तादपि जङ्गम इत्यादौ दोषोद्धार सुकर एवायुष्मतामिति भाष्यकारोक्तरीत्या यङ्लुकोऽप्यवयवलोपे सिद्धे गत "न धातुलोप" (१।१।४) इति निषेधसूत्रेति न चाशङ्का न चोत्तरम् । सर्वथाऽनाश्रिते सूत्रेऽवयवलोपेनैव सिद्धम् बेभिदितेति । बेभेदितेत्यादि माधवोदाहृतं चिन्त्यतामावहेत् । हरदत्तोक्तरीत्या आश्रिते पुन सूत्रे भवत्येषा विचारणा यङन्तस्येद रूप यङ्लुगन्तस्य वेति । तत्र च तत्रभवद्भिराचार्यपादैर्लुका च[4] यस्येति लोपेऽपि पृथगतो लोपस्य

1. न त्वहर्य्यादसव्यादिति क० पु० ।
२. स्थानिवद्भावादिति क० पु० ।
३ अनिष्टवरेणेति क० पु० ।
४ लुकोऽवयवस्येति क० पु० ।

विनिगमनाविरहादविशेषाद्दोष पश्यद्भिर्यस्येति सङ्घातग्रहणमिति यथा श्रुत वामनवाक्य प्रमाणयद्भिर्यस्येति समुदायलोपमास्थाय हलचोरादेशस्यास्थानिवत्त्वेन निषेधापेक्षणादिदमुदाहृतम् ।

नन्वेव पृथगल्लोपाभावात्[१] तस्य स्थानिवत्त्वाभावात् पापचक इत्युपधावृद्धिः प्राप्नोतीति चेत् । सत्यम् । सेयमुभयत पाशारज्जु । पृथगल्लोपे हि सर्वत्र प्राप्नुवदुपधालोपादि दुर्निवारम् । समुदायलोपे चोपधावृद्धिर्दुरुद्धरा । तत्र 'त्यजेदेक कुलस्यार्थे" इति न्यायाद् भूयसामुपधालोपाल्लोपयुडादीनामनुग्रहायैकेयमुपधावृद्धि सोढव्येत्याचार्या मन्यन्ते । इदमेव चाभिप्रेत्य कृदन्ते उदाहरिष्यन्ति " न धातुलोप" (१।१।४) इत्यत्रेक इत्यनुवृत्ते पापचक इति । उचन्त्यादिवदप्रयोग एवायमिति चेत् । यो हि मन्यते "यङोऽचि च" (२।४।७४) इत्यय समुदायलुगिति तस्याल्लोपस्यास्थानिवद्भावाद्भवितव्यमेव पापाचक इति । अथ यस्येति लोपेन इष्यते चेत् को न्वत्र विशेष लुगन्तस्येष्यते लोपान्तस्य नेष्यते इति, न खलु कश्चिदर्थे रूपे वा विशेष । अथ पापचक इत्यपीष्यते इति चेत् यदीष्यते पचाद्यजन्तात् स्वार्थे कप्रत्यये भविष्यति । नैतदस्ति स्वरेदोष स्यात् । ण्वुलि हि लित्स्वरेण भाव्यम् । के त्वन्तोदात्त स्यात् । एव तर्हि णवुलेवायम् । वृद्धिस्तु 'सज्ञापूर्वको विधिरनित्य " प) इति न भविष्यतीति कथचिन्निर्वाह्यम्।

ननु यस्येति सघातग्रहणेऽपि हल इति पञ्चमीनिर्देशात् "आदे परस्य" (१।१।४५) इति यकारम.त्रस्यैव लोपेन भवितव्यम् । न । हल इति सबन्धे षष्ठीय हलन्तस्य धातोर्यो य- कश्चन, तस्य यो हलन्तधात्वर्थगत क्रियासमभिहारादि प्रतिपादयति तस्य लोप इत्यपीष्टसिद्धे । यद्वा "अतो लोप" (६।४।४८) इत्यतोऽत इत्यनुवर्तते तच्च यस्येत्यस्य समानाधिकरणविशेषणम् अकारान्तस्य यस्येति सघातग्रहणादेव सिद्धे किमर्थमिदम् ? समुदायस्यैव लोपो यथा स्यात् 'आदे परस्य" (१।१।५४) इत्यवयवलोपो मा भूदित्येवमर्थमिति । यदि तर्हि समुदाय एव लुप्यते इह समिधमिच्छति दृषदिवाचरतीत्याद्यर्थविवक्षाया समिधको[२] दृषदक इति क्यच्क्यङो[३] समुदाये लुप्ते पापाचक इतिवद् गुणवृद्धी प्राप्नुत । न क्यच्क्यङोरवयवलोपविज्ञानात् । तत् कथम् ? "क्यस्य विभाषा" (६।४।५०) इत्यत्र क्यस्येति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादेव अत[४] इति निवर्तते । तेन हल परस्य लोपो भवत्यादे परस्येति । यद्वा यस्येत्यप्यनुवर्तते तत्र क्यस्येत्येव सिद्धेर्यग्रहणानुवृत्तिर्यमात्रस्यैव लोपो यथा स्यात् सघातस्य मा भूदिति । तेन यकारमात्रलोपे चातो लोपे च स्थानिवत्त्वात् सिद्धमिष्टम् । ततो विभाषा । क्यस्येति वर्तते । सोऽपि लोपो विभाषा भवतीत्यर्थ । इह तर्हि कुषुभक कण्ड्वादि यकि सघातलोपे दोष । यदि च क्यस्येत्यत्रायमपि प्रश्लिष्येत,

१. पृथगल्लोपाविति क० पु० ।
२. समिधिक इति क० पु० ।
३. क्यङ्यङोरिति क० पु० ।
४. ते इति क० पु० ।

५०२ रुग्रिकौ च लुकि [७।४।९१]

ऋदुपधस्य च धातोरभ्यासस्य रुक्, रिक्, रीक् एते आगमाः स्युः यङ्लुकि। वर्वृतीति। वरिवृतीति। वरीवृतीति। वर्वर्त्ति। वरिवर्त्ति। वरीवर्त्ति।

ततश्च विभाषेप्यत्रात्यनुवर्तेत ततश्च यकोऽपि वा लोपे मगधिता,[१] मगध्यितेत्यनिष्ट प्रसज्येत।

अत्र वदन्ति—क्यस्येत्यत्र कितो यशब्दस्य ग्रहणात् कादित्वस्याविवक्षणात् कण्ड्वादियकोऽपि वा लोपमिच्छन्तीति। यत्तु हरदत्तेनोक्तम्—कादित्वाविवक्षाया प्रमाणाभावाद् इति तन्न। किद् य क्य इति मध्यमपदलोपिसमासव्याख्यानस्यैव प्रमाणत्वात्। अथापि नेष्यते एव तर्हि "धिन्विकृण्वो र च" (३।१।८०) इतिवत् "कण्ड्वादिभ्योऽयक्" इत्यत्राकारोऽपि स्वतन्त्रो विधीयते अर्यगिति। कण्ड्वादेरकारो भवति। उपदेशक्रमानुरोधाच्च तदन्ताद् यग् भवतीति। अत्र च यकि परतोऽल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद् गुणवृद्धी न भविष्यत। तदर्थमेव चाकारो विधीयते इति न कश्चिद् दोष। गुणे तु "न धातुलोप" (१।१।४) इत्यपि परिहारोऽस्तीति। कित्करणसामर्थ्यादन्तरङ्गोऽपि यण् न भवति। तद्धि क्रियते वल्गूयते यन्तूयतीत्यादावतो लोपस्य स्थानिवत्त्वात् उपधागुणो मा भूदिति। यद्येव कण्डूयति, महीयते इत्यादावतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् यण् प्राप्नोति। नैष दोष। परत्वाद्दीर्घेण बाधिष्यते। ननु चान्तरङ्गो यण्। सत्यम्। यदि चान्तरङ्गत्वाद् यण् स्यात् ततो गुणभावोक् नास्तीति किं गुणनिषेधार्थेन कित्त्वेन। अन्त्यगुणस्त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव न भविष्यतीति तावदाचार्यहृदयम्। यथा तु भाष्यम् तथा पापचक इत्येव भवति। तदत्र तत्त्व निपुणदृश पश्यन्तु।

मरीमृजितेति। मृजूष् शुद्धौ। पूर्ववत् यङादि। "रीगृदुपधस्य च" (७।४।९०) इति रीगागम। अत्र "मृजेर्वृद्धि" (७।२।११४) इति प्राप्ता वृद्धिर्न। ननु धातुलोप इति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानस्ततोऽन्यपदार्थ आर्धधातुकमेव ग्रहीष्यते[२] इत्यनर्थक तदिति मनसि कृत्याक्षिपति—आर्धधातुके किमिति। उत्तरमाह–बेभेत्तीति। अन्यपदार्थं आर्धधातुकवदविशेषात्सार्वधातुक (मपि गृह्येत[३] ततोऽत्रापि गुणवृद्धी निषिद्धयेयाताम् इत्युत्तरितम्। ननु चात्र यथा धातुलोपस्यानैमित्तिकत्वात् गुणवृद्धी आर्धधातुके नचैव धातुलोपोऽपि इति कथ निषेध स्यात्)। मैवम्। असति तस्मिंस्तत्पुरुषशङ्कया स्यादेव। कृते तु तस्मिन् बहुव्रीहि सम्भवतीति नात्र प्रसङ्ग इत्याचार्याणामभिप्राय।

रुग्रिकौ च लुकि। "रीगृदुपधस्य च" (७।४।९०) इति सर्वमनुवर्तते। रुगागमे

१. मधिगतेति क० पु०।
२. गृह्यते इति क० पु०।
३. कमपीत्यारभ्य—निषेधः स्यादित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

५०३. ॠतश्च [७।४।९२]

ॠदन्तस्य धातोरपि तथा। चर्करीति। चरिकरीति। चरीकरीति। चर्कर्ति। चरिकर्ति। चरीकर्ति। ॠतश्चेति तपरत्वादृदन्तस्य न। कॄ। चाकर्ति। चाकरीति। गुणवद् वृद्धेरपि निषेधो ज्ञेयः। मर्मृजीति। ग्रह। जर्गृहीति। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। जर्गृढि। केचिद् यङ्निमित्त सम्प्रसारण नेच्छन्ति। जाग्रहीति। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः। जाग्राढि। बलीयस्त्वादादौ संप्रसारणे कृते रुग्रिगादि। जर्गृढः। जरिगृढः। जर्गृहति। गृधु। जर्गृधीति। जर्गर्धि। अजर्गृधीत्। गुणः। हल्ङ्यादिलोपः। भष्भावः। जश्त्वचर्त्वे। अजर्घर्त्। अजर्गृद्धाम्। अजर्गृधुः। "दश्च" (७।२।१०९) इति वा रुत्वम्। "रो रि" (८।३।१४) ढ्लोपे दीर्घः। अजर्घाः। अजर्घर्त्। अजर्गृद्धम् इत्यादि प्रयोगानुसाराज् ज्ञेयम् ॥

इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

चोकार उच्चारणार्थं। वर्वृतीति। वृतु वर्तने। लुकि द्वित्वम् रुक्। '(नाभ्य'स्तस्याचि पिति गुण" (७।३।८७) इति निषेधान्न गुण)। ईट्पक्षे त्रीणि। तदभावे च त्रीणि। ववृ॑त्त। वरीवृत्त। वरिवृत्त। वर्वृतति। वरीवृतति। वरिवृतति। वर्वृतीषि। वर्वर्त्सि ३। वर्वृत्थ ३। वर्वृत्थ ३। वर्वृतीमि ३। वर्वृत्थ ३। वर्वृत्म। वर्वृत्यात् ३ इत्यादि। वर्वृतीतु ३। वर्वृततु ३। वर्वृद्धि ३। वर्वृतानि ३। अवर्वृतात् ३। अवर्वर्त ३। (अत्र[2] रुकि गुणे च हल्ङ्यादिलोप। "रात्सस्य" (८।२।२४) इति नियमान्न सयोगान्तलोप.। अवरिवर्त अवरीवर्त) अत्र तस्य जश्त्वेन दकारे "दश्च" (८।२।७५) इति पक्षे दस्य रुत्वे "रोरि" (८।३।१४) इति लोपे पूर्वस्य दीर्घेऽजर्घा। इतिवद् अवर्वा अवरिवा। इत्याद्यूह्यम्। अवर्वृत्तम् ३। अवर्वृत्त ३। अवर्वृतम् ३। अवर्वृत्व ३। अववृ॑त्म। अवर्वर्तीत् ३। वृतादीना यङ्लुगन्ताना "न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यं" (७।२।५९) इति सकारादेरिण्निषेधो गणनिर्दिष्टत्वान्न भवति। वरीवर्तिष्यति३ इत्यादि।

ॠतश्च। अत्राङ्गमभ्यासश्चेति द्वय प्रकृतम्। तत्र यद्यभ्यासस्य विशेषणम्। ॠत इति ततस्तपरत्वमनर्थक स्यात्। तथाहि—तद्धि चाकर्त्ति—इत्यत्राकारान्तत्वाद् रुगादयो मा भूवन्निति कृतम्। अभ्यासविशेषणे त्वत्रापि स्यादेव सर्वत्राभ्यासस्य ह्रस्वेन दीर्घासम्भवादिति तदनर्थक स्यात्। अतोऽङ्गविशेषणेन च तदन्तविधिरिति मत्वाह—

---

१ नाभ्यस्तस्याचि पिति इति निषेधान्न गुण इति नास्ति क० पु०।

२. अत्रेत्यारभ्य—अवरीवर्त् इत्यन्तो (   ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

ऋदन्तस्येति । तथेति । अभ्यासस्य रुग् रिक् रीक आगमा भवन्तीत्यर्थः । ऋदुपधत्वाभावादयमारम्भ । चर्करीतीति । डुकृञ् करणे । चर्कर्तीत्यादि । चर्कृत । चर्क्रति ।

ऋतश्चेति तपरत्वादिति । उक्तोऽभिप्राय । चाकर्तीति । कॄ विक्षेपे । अत्र कॄ य इति स्थिते यङो लुकि सति प्रत्ययलक्षणेन यङन्तस्य "सन्यङो" (६।१।६) इति द्विर्वचनम् । "उरत्" (७।४।६६) हलादि शेष । श्चुत्वम् । दीर्घ. । ईट्पक्षे चाकरीति । "नाभ्यस्तस्याचि" (७।३।८७) इति निषेध पुगन्तलघूपधस्यैवेतीह[1] 'सार्वधातुकार्धधातुकयो" (७ ३।८४) इति गुणो भवत्येव । अत्र कश्चित् यङ्लुको द्विरुक्ते प्रागेव प्रतिषेधात् पित्सु गुणा ङित्सु चेत्वोत्वयो कृतयो[2] पश्चादिह द्विर्वचन कर्तव्यम् । ननु पूर्वमपि द्विर्वचनेऽभ्यासस्य ह्रस्वोरदत्वचुत्वदीर्घत्वसार्वधातुकगुणेषु चाकर्तीत्यादीष्टरूपसिद्धेरिति चेत् । सत्यम् । पित्सु सिद्ध्यति ङित्सु दोष स्यात् । तत्र हि पूर्व द्विर्वचने कृते पश्चादित्त्व स्यात् । ततश्चाभ्यासस्योरदत्वचुत्वदीर्घेषु कृतेषु चाकीर्त । चाकिरतीत्याद्यनिष्टानि रूपाणि प्रसज्येरन्, इष्यन्ते चेकीर्त्त चेकिरतीत्येवम् । तच्च पूर्व द्वित्वे सति न स्यात् । अस्तु पूर्वमेव द्वित्वम् चाकीर्त इत्याद्येव साध्विति चेत् । न । "रीङ् ऋत" (७।४।२७) इत्यत्र चेकीर्यते जेगिल्यते इत्याद्युदाहरता वृत्तिकृता सहविरोधात् ।

तस्य चैषोऽभिप्राय किरतेर्यङि ऋदित्त्वे तदनु द्विर्वचने हलादि शेषचुत्वगुणा भवन्तीति । अन्यथा चाकीर्यते जागिल्यते इत्याद्युदाहरेत् । तस्माद् यथा यङि इत्त्वादौ कृते द्विर्वचनमिष्यते तथा यङ्लुकि ङित्स्वपीत्याश्रयणीयम् । यदाह—भगवान् भाष्यकार — 'विप्रतिषेध" (१।४।२) इति सूत्रे "द्विर्वचनादित्त्वोत्त्वे" आतेस्तीर्यते आपोपूर्यते द्विर्वचन च प्राप्नोति इत्त्वोत्त्वे च । नित्यत्वाद् द्विवचन स्यात् । इत्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गत इति तदेव द्विर्वचनात् प्रागित्त्वादिषु कृतेषु द्विर्वचनमिति । तदेतदज्ञानविजृम्भितम् । यङपेक्षत्वेन द्वित्वस्यान्तरङ्गत्वात् । इत्वादेश्च तसादिनिमित्तत्वाद् युगपत् प्राप्त्यभावेन विप्रतिषेधासभवात् । आतेस्तीर्यते तूभयोरपि यङपेक्षत्वाद् युक्तमित्त्वेन बाधनम् । "द्विर्वचनादित्त्वोत्त्वे" इत्यस्याप्ययमेव विषय । न च प्रकृतेऽपि लुक प्राग् यङाश्रयमित्व स्यादिति वाच्यम्, लुको नित्यत्वाद् बलवत्त्वात् । न च प्रत्ययलक्षणेन पुन प्रसङ्ग, अङ्गकार्यत्वात् । द्वित्व तु न तस्मिन् पूर्वस्येत्यनङ्गकार्यत्वान्न निषिध्यते । ततश्च प्राग् यङ्लुकि सति अन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वादौ तसादिषु तन्निमित्तेत्त्वादौ च चाकीर्त इत्याद्येव सिद्धम् । तथा च "ऋतश्च" (७।४।९२) इति सूत्रे भाष्ये तपरकरणा किम् चाकर्ति चाकिरतोति प्रत्युदाहृतम् । तत चाकर्ति । चाकरीति । चाकीर्त । चाकिरति । चाकर्षि । चाकरीषि । चाकीर्थ । चाकीर्थ । चाकरीमि । चाकर्मि । चाकीर्व । चाकीर्म । चाकीर्यात् । चाकर्तु । चाकीर्तात् ।

---

१. साहचर्यात् इत्यधिक सार्वधातुक इति न्यूनोऽस्ति क० पु० ।

२ कृतयोरिति नास्ति क० पु० ।

चाकीर्तम् । चाकीर्हि । चाकाराणि । अचाकरीत् । अचाक । अचाकीर्ताम् । अचाकरी । अचाक । अचाकरीत् । अचाकरिष्टाम् । चाकरामासेत्यादि भाव्यानि भव्यबुद्धिभि । एषु ऋत इति तपरकरणान्न रुगादय । यदाह भाष्यकार —

किरति चर्करीतान्त पचतीत्यत्र यो नयेत् ।
प्राप्तज्ञ तमह मन्ये प्रारब्धस्तेन सग्रह ॥ इति ।

चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य सज्ञा । पचतीति लडन्तोपलक्षणम् । तेन यङ्लुकि किरतेर्लटि पूर्वोक्तरीत्या रूपाणि यो नयेत् प्रापयेत् पचताविव रुगादिकमकृत्वेति यावत् । तमह भाष्यकार प्राप्तिज्ञ रूपादि प्राप्तिविषयवेदितार मन्येऽवगच्छामि । तेन सग्रह करणसाधनव्युत्पत्त्या व्याकरणम् कर्मसाधनव्युत्पत्त्या शब्दराशिर्वारब्ध इति योजना । अर्त्तेस्तु यङ्लुकि ऋशब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वे हलादि शेषे रुकि उत्तरखण्डस्य गुणे । अरर्ति । रिग्रीकोस्तु "अभ्यासस्यासवर्णे" (६।४।७८) इति इयडि अरियर्ति । तसादौ ङित्त्वात् गुणाभावे रुकि अर्ऋत । रिग्रीकोस्तु अरियृत भ्रौ त्वदादेशे उत्तरखण्डस्य यण्यभ्यासरुको "रोरि" (८।३।१४) इति लोपे "ढ्रलोप" (६।३।११) इति दीर्घ । आरति । न च रोरीति लोपे यण स्थानिवत्त्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्" इति निषेधात् । रिग्रीकोस्तु यडि यण । रिग्रीकोश्चे यडि परखण्डस्य यणि अरियन्ति । यण स्थानिवत्त्वान्न वलि लोप । यलोपे न स्थानिवदिति तु नास्ति "स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत्" इति नियमात् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । तदय रूपसग्रह —अरर्ति । अरियर्ति । अररीति । अरियरीति । अर्ऋत । अरियृत । आरति । अरियृति । अरर्षि । अररीषि । अरियरीषि । अर्ऋथ । अरियृथ । अर्ऋथ । अरियृथ । अरर्मि । अरियर्मि । अररीमि । अरियरीमि । अर्ऋव । अरयृव । अर्ऋम । अरियृम । अर्ऋयात् । अरियृयात् । अर्ऋयाताम् । अरियृताम् । इत्यादि । अरर्तु । अरियर्तु । अररीतु । अरियरीतु । अर्ऋतात् । अर्ऋताम् । अरियृताम् । आरतु । अरियतु । । अर्ऋहि । अरियृहि । अरराणि । अरियराणि । लडि[1] आडागमे तिप्सिपोर्हल्ड्याादिलोपे विसर्जनीये च आर । आरिय । आर्ऋताम् । आररम् । अरियरम् । लुडि सिच् वृद्धौ आरारीत् । आरियारीत् । आरारिष्टाम् । आरराञ्चकार । आरियराञ्चकार । आमभावे अरार । अरियार । 'ऋच्छत्यृताम्" (७।४।११) इति गुण । आरतु । अरियरतु । अररिता । अरियरिता । लिडि रिडादेशे रलोपदीर्घयो । आरियात् । अरियृनाम् । श्तिपा निर्देशात् 'गुणोऽर्ति" (७।४।२९) इति न गुण । आरिष्यति । अरियरिष्यति । आरियरिष्यदित्याद्यूह्यम् ।

गुणवद्वृद्धेरपीति । मर्मृजीतीत्यत्र द्वित्वे रुकि ईटि "पुगन्त" (७।३।८६) इति प्राप्ते "नाभ्यस्तस्याचि" (७।३।८७) इति निषिद्धे "मृजेर्वृद्धि" (७।२।११४)

---

१. **मर्थानामिति क० पु०** ।

इति प्राप्ता वृद्धिर्न भवति। यङ्लुकश्छान्दसत्वात् सर्वे विधयश्छन्दसि व्यभिचरन्तीति वचनादिति भाव । पक्षे मरीमृजीति। मरिमृजीति। ईडभावे मर्मार्ष्टि। द्वित्वे उरदत्त्वे हलादि शेषे रुकि मृजेर्वृद्धौ "व्रश्च" (८।२।३६) इति षत्वे ष्टुत्वे। मरिमार्ष्टि। मरीमार्ष्टि।

धातुग्रहणोक्त्वात् वृद्ध्यभावे गुणे मर्मर्ष्टि इत्याद्यपि। क्वचिदस्यानुदात्तेषु पाठाद् अम् पक्षे मर्म्रष्टि। मरीम्रष्टि। मरिम्रष्टि। मर्म्रष्ट। मरिम्रष्ट। मरीम्रष्ट। अमभावे मर्मृष्ट। मरिमृष्ट। मरीमृष्ट इत्यादि। पित्सु अम्पक्षे त्रीणि। अमभावे तु षट्। ईटि तु त्रीणि इति द्वादश। ङित्सु षट् ङ्कित्यचि मृजो वृद्धे र्विकल्पे च मर्मृजति। मर्मार्जति इत्येव षट् इत्याद्यूह्यम्।

जर्गृहीतीति। ग्रह उपादाने प्रत्ययलक्षणेन "ग्रहिज्या" (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्, द्वित्वम्, ईट्, रुक्। यद्यपि ग्रहि प्राक् सम्प्रसारणाद् ऋदुपधो न भवति, तथापि कृते सम्प्रसारणे ऋदुपध इति रूपादिसिद्धि। "रीगृत्वत" (वा०) इति वक्तव्याद्वा। जर्गर्ढीति। ईडभावे अत्रैव रूपसंग्रह। तिपि ईटि जर्गृहीति। जरिगृहीति। जरीगृहीति इति त्रयम्। ईडभावे जर्गर्ढि। जरिगर्ढि। जरीगर्ढि इति त्रयम्। सिपि टि जर्गृहीषि। जरिगृहीषि। जरीगृहीषि इति त्रयम्। ईडभावे "होढ" (८।२।३१) इति ढत्वे भष्भावे "षढो क सि" (८।२।४१ इति कत्वे सस्य षत्वे जर्घर्क्षि। जरिघर्क्षि। जरीघर्क्षि इति त्रयम्। मिपीटि जर्गृहीमि। जरिगृहीमि। जरीगृहीमि। इति त्रयम्। ईडभावे जर्गर्ह्मि। जरिगर्ह्मि। जरीगर्ह्मि। इति त्रयम्। "न लुमताऽङ्गस्य" (१।१।६३) इत्यत्राङ्गाधिकारविहित कार्यं प्रतिषिध्यते, सम्प्रसारण तु न तथेति।

प्रत्ययलक्षणेन तत्स्यादिति मन्वानानामर्वाचीनाना मत प्रदर्श्य भाष्यानुवर्त्ति-मतमाह—केचिदिति। किति ङिति च परे पूर्वस्य ग्रह्यादेर्विधीयमान सम्प्रसारण वस्तुतोऽङ्गस्य कार्यमिति तदपि न भवतीति जागृहीतीत्याद्येव भवितव्यमिति भाव। "इकोऽचि विभक्तौ" (७।१।७३) इत्यज्ग्रहणाद् "न लुमताङ्गस्य" (१।१।६३) इत्यनित्य प्रतिषेध इति तु "इह किञ्चित् त्रयो इति, इति किंचिद् ग्रहणाद् सबुद्धिगुण प्रत्येवेनि[1] न तदवलम्ब्यापि सम्प्रसारणमिति स्थितमाकरे। जगृहीतीत्यादि[2] सम्प्रसारणोदाहरणपक्षे भाष्यविरोध उपेक्षणीय एव।

न पुनरेतान्यसाधूनि। गृह ग्रहणे इति भौवादिकादृदुपधाद् यङि लुकि साधुतोपपत्तेरित्यास्ता विस्तर। जाग्रहीति इति। द्विर्वचनम् हलादि शेष "कुहोश्चु" (७।४।६२) "दीर्घोऽकित" (७।४।८३) ईडभावे जाग्राढीति। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोप-दीर्घा।

बलीयस्त्वादिति। द्विर्वचनात् परत्वादादौ सम्प्रसारणमित्यर्थ। तत्तु यङमाश्रित्य पूर्वोक्तन्यायात् न तु तसादेर्ङित्वात्। तसादेरुत्पत्ते. प्रागेवान्तरङ्गत्वेन प्रसङ्गात्।

१ प्रत्ये वित्तीति क० पु०।
२ जर्गृहीत्यादि इति क० पु०।

यदुक्त यङि लुकि सत्यन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वे इत्यादि। अत एव जागृढ इत्याद्युदाहरन्ति। जर्गृढ इति। यङि सप्रसारणे द्वित्व हलादि शेष ढत्वम् धत्वम् ष्टुत्वम् ढलोप उरत्। "कुहोश्चु" (७।४।६२)। "अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्ते" (प०) इत्युरदत्वे कृते रुगादय। तसो ङित्वान्न गुण। "ढ्रलोप" (६।३।१११) इति। दीर्घस्तु न भवति तत्राणिति (पूर्वेण णकारेण ग्रहणात्। "हल" (६।४।२) इत्यनेनापि न दीर्घं ढलोपस्यासिद्धत्वात्। अस्यैवाणग्रहणस्यानुवृत्तेश्च। ऋकारश्चानण्। अननुवृत्तावपि तृतीयेत्याचार्यनिर्देशात् सप्रसारण ऋकारस्य न दीर्घ) इत्यदोष। झो "अदभ्यस्तात्" (७।१।४) इत्यदादेश। अझल्परत्वान्न[1] ढत्वम्। जर्गृहति। असप्रसारणे जाग्रहीति। जाग्राढि। तसादौ तन्निमित्ते सप्रसारणे जागृढ। धातुग्रहणोक्तत्वाद्विकल्प ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घेषु जाग्राढ॰। जागृहति। जाग्रहति। एव सर्वत्र ङित्सु।

जाग्रहीषि। जाग्रक्षि। 'षढो क सि" (८।२।४१)। तस्यासिद्धत्वाद् भष्भाव। मिपि। जाग्रहीमि। जाग्रह्मि। जागृह्यात्। यासुटो ङित्त्वात् सप्रसारणम्। पक्षे जाग्रह्यात्। जाग्रहीतु जाग्राढु। जागृढात् वा। जाग्राढाम्। जाग्रढाम्। जागृहतु। जाग्रहतु। जागृढि। अत्र हेरपित्वात् सप्रसारणम् ढत्वादि। जाग्राढि। अजाग्रहीत्। अजाघ्रट्। अजाग्रही॰। अजाघ्रट्। यथा मूल तु जर्गृहीति। जरिगृहीति। जरीगृहीति। जर्गढि। जरिगर्ढि। जरीगर्ढि। जर्गृढ ३। जर्गृहति३। जर्गृहीषि३। जर्घक्षि३। जर्गृढ॰३। जर्गृढ। जर्गृहीमि३। जर्गर्ह्मि। जर्गृह्व। जर्गृह्म। जर्गृह्यात्३। जर्गृहीतु३। जर्गर्ढु३। जर्गृढात्३। जर्गृढाम्३। जर्गृहतु३। जर्गृढि३। जर्गृढात्३। जर्गृढम्३। जर्गृढ३। जर्गृहाणि३। जर्गृहाव३। जर्गृहाम३। अजर्गृहीत्३। अजर्घट्३। अजर्गृढाम्३। अजर्गृहु ३। अजर्गृहो ३। अजर्घट्३। अजर्गृढम्३। अजर्गृढ३। अजर्गृहम्३। अजर्गृह्व ३। अजर्गृह्म३। अजर्गर्हीत्३। अजर्हिष्टाम्३। अजर्गर्हिषु॰३। अजर्गर्हीष्टामिति ("ग्रहोऽलिटि[2] दीर्घस्तु न भवति एकाच इत्यनुवृत्तेरिति हरदत्तोक्ते।

भाष्येऽप्युक्तम्—द्वि प्रयोगे वापि द्विर्वचने न दोष ग्रहिणाऽङ्ग विशेषयिष्याम ग्रहेरङ्गादिति। कैयटोऽप्याह—एकस्यैवाङ्गस्य समुदास्य न तु पृथगवयवयो। समुदायस्य प्राधान्यात् प्रधाने चार्थसप्रत्ययात् तत्र तृचो जरीग्रहीत्यङ्ग न ग्रहि। अत्र विषयेऽङ्गत्वव्यभिचाराद् विशेषणज्ञानसामर्थ्यात् यथाश्रुतरूपाङ्गीकरणीयमिति। न चैतद् यङन्तमात्रविषयम् यङ्लुगन्तेऽपि तुल्यन्यायत्वात्।

यत्र जरीग्रहीतेत्यत्र यङन्तात्तृचि अल्लोपयलोपयो कृतयोः दीर्घो न भवति ग्रहे[1] विहितस्यार्धधातुकस्येट इति विहितविशेषणाश्रयणात्। इदन्तु यङन्ताद्विहितम्,

1. अज्झल् परत्वादिति क० पु०।
2. ग्रहोऽलिटीत्यारभ्य—दीर्घो न भवतीत्यादि क० पु०।

न तु ग्रहेरिति परिहारान्तराभिधानम्, तदपि यङन्तमात्रे उपायान्तरपरम्, न त्वेकाजङ्ग-विशेषणपक्षसकोचक प्रमाणाभावात्। अस्तु वा समुच्चय । तेन ग्राहितमित्यादौ न भविष्यति। एतेन विहितविशेषणाशेऽपि द्वि प्रयोगरूपत्वात् द्विर्वचनस्य द्विरुक्तोऽपि समुदाय ग्रहिरिति यङ्लुगन्ते दीर्घो भवतीति माधवोक्त प्रत्युक्तम्।

जर्गृधीति। गृध। यङ्लुक्, द्विर्वचनम्, उरदत्त्वम्, हलादि शेष। जरिगृधीति जरीगृधीति। जर्गर्धि। जगृद्धि ३। अत्र "झषस्तथो." (८।२।४०) इति तस्य ध। "झला जश् झशि" (८।४।५३) धस्य द। जर्गृधति। "अदभ्यस्तात्" (७।१।४) इत्यत्। सिपीटि जर्गृधीषि ३। ईडभावे जर्घर्त्सि ३। गुण भष् 'खरि च" (८।४।५५) इति चर्त्वम्। जर्गृद्ध ३। जर्गृद्ध ३। जर्गृधीमि ३। जर्गर्ध्मि जर्गृध्व ३। जर्गृध्म ३। जर्गृध्यात् ३। जर्गृधीतु ३। ईडभावे जर्गर्द्धु ३। जर्गृद्धाद् वा ३। जर्गृद्धाम् ३। जर्गृधतु ३। जर्गृद्धि ३। जर्गृद्धात् ३। जर्गृद्धम् ३। जर्गृद्ध ३। जर्गृधानि ३। जर्गृधाव ३। जर्गृधाम ३। अजर्गृधीत् ३। लङि ईडित्यादि। अजर्गृध् त् इति स्थिते ईडभावे "पुगन्त" (७।३।८६) इति गुण। 'हल्ङ्याब्भ्य" (६।१।६८) इति तिलोप। 'एकाच" (८।२।३७) इति भष्भावो गकारस्य[1] घकार। "झला जशोऽन्ते" (८।२।३९) इति धस्य द। तस्य "वाऽवसाने" (८।२।५६) इति चर्त्वे तकार इत्यर्थ। "रात्सस्य" (८।२।२४) इति नियमान्न सयोगान्तलोप। अजर्घर्त्। अजरिघर्त्। अजरीघर्त्। अजर्गृद्धाम् ३। अजर्गृधु ३। "सिजभ्यस्त" (३।४।१०९) इति झेर्जुस्। सिपीटि अजर्गृधी। ईडभावे "दश्च" (८।२।७५) इत्यादि। गृध्। द्वित्वम् उरत्, हलादि शेष "कुहोश्चु" (७।४।६२) रुगादि, सोर्हल्ङ्यादिलोप। "पुगन्त" (७।३।८६) इति गुण। भष्भाव। धकारस्य जश्त्वेन दकार "दश्च" (८।२।७५) इति रुत्वम् "रोरि" (८।३।१४) इति लोप। "ढ्लोप" (६।३।११) इति दीर्घ। विसर्जनीय। अजर्घा ३। रुत्वाभावे अजर्घर्त् ३। अजर्गृद्धम् ३। अजर्गृद्ध ३। अजर्गृधम् ३। अजर्गृध्व ३। अजर्गृध्म ३। अजर्गर्धीत् ३। जर्गर्धामास ३। जर्गर्धिता ३। जर्गृध्यात् ३। जर्गर्धिष्यति ३। अजर्गर्धिष्यत् ३ इत्यादि ज्ञेयम्।

अत्र केचित् यङ्लुक् छान्दस इत्यातिष्ठन्ते। तेषामयमाशय —"हुश्नुवो सार्वधातुके" (६।४।८७) इत्यत्र हुश्नुग्रहण यङ्लुकश्छान्दसत्वमभ्युपगम्य प्रत्याचक्षाणस्य वार्त्तिकृतो वचनाद्विशद।

तथा हि हुश्नुग्रहणमनर्थकम्, अन्यस्याभावात्। अत्र ह्यनेकाचोऽसयोगपूर्वस्यो-वर्णस्य यण् भवति। ङ्कित्यचि सार्वधातुके इत्येव सिद्धम्, नार्थो हुश्नुग्रहणेन। याति वातीत्यत्राङ्कित्वात्, यात इत्यात्रानजादित्वात्, यान्तीत्यादावनुवर्णान्तत्वात्, युवन्तीत्यादावेकाच्त्वात् प्रोर्णुवन्तीत्यादौ सयोगपूर्वकत्वात्। न प्रसङ्ग योयुवतीत्यत्र, तर्हि

1. ग्रहेर्विहितस्येत्यारभ्य—प्रत्युक्तमित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

प्रसङ्गः । यङ्लुगन्तार्थमिति चेत्, आर्धधातुकत्वात् सिद्धम् । छान्दसो यङ्लुक् । तत्र छन्दसि आर्धधातुकत्वादेव न भविष्यति । 'यङोऽचि च" (२।४।७४) इति चकारेण छन्दसीत्यनुकृष्यते इति तदभिप्राय । भाष्यकारस्त्वेतद्गुरोक्त्यास्मादेव हुश्नुग्रहणाद् ज्ञापकात् क्वचिद् भाषायामपि यङ्लुगित्याश्रित्य बेभिदीति चेच्छिदीति इत्यादीना कियताञ्चेत् सिद्धिमाह स्म । छन्दसीति च लुग्विधावनुवर्तते इति जयादित्याचार्यास्तु मन्यन्ते । यदि ज्ञापकादपि भाषाया यङ्लुगस्तीत्यभिमतम्, अल तर्हि छन्दसीत्यनुवृत्त्या । प्रयोगाश्च यथाभिमत व्यवस्थास्यन्ते इति काशिकाकारसम्मत्या भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । तेन केचिद् महाकविप्रयुक्ता यङ्लुगन्ता शिष्टप्रयोगमनुसृत्य प्रयोक्तव्या इत्याह—प्रयोगानुसारादिति । चान्द्रे तु यङ्लुग्भाषाविषये एवेत्युक्तमिति सर्वमकलङ्कम् ।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं शेषवशामलो-
त्त स श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पति ।
तत्सूनो कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमद् यङ्लुग् यथा प्रक्रिया'।। इति ।

।। इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ।।

यङ्लुक् ४५० ।।

अथ सुब्धातुप्रक्रिया

५०४ सुप आत्मनः क्यच् [३।१।८]

एषितुरात्मसबन्धिन इषि कर्मणः सुबन्तादिच्छायां क्यच् प्रत्ययो वा स्यात्। "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" (७।४।७१) इति सुपो लुक्।

॥ अथ सुब्धातुप्रक्रिया ॥

सुप । अत्रात्मशब्द परव्यावृत्तिपर स्वशब्दपर्याय । न चेतनवाचक सर्वस्याप्यात्मसबन्धित्वाव्यभिचारेणानर्थक्यापत्ते । अत्रापि कर्मण इच्छाया वा इत्यनुवर्तते। सन्निधानाच्चेच्छा प्रत्येव कर्मत्व गृह्यते। सुबन्तात् कर्मण इच्छाया वाच्यायाम्, तच्चेत् सुबन्तमात्मन स्वस्य सम्बन्धि भवति। कस्य स्वस्येत्यपेक्षायामिच्छया[1] तत्कर्तु सन्निधापितत्वात्तस्यैवैषितुरात्मन सबन्धीति विज्ञायते इत्यालोच्य व्याचष्टे—एषितुरित्यादि। न चैवमात्मन पुत्र परस्य दासमिच्छतीत्यत्रापि सुबन्तस्यात्मसबन्धित्वात् प्रसङ्ग । नात्र यथाकथञ्चिदात्मसबन्धि (त्व विवक्षित[2] कि तर्हि—इष्यमाणमेव रूपमात्मसबन्धित्वेन) यदेष्यते तदा प्रत्यय । सुप्ग्रहण किम् ? महान्त पुत्रमिच्छतीत्यत्र मा भूत्। कथ पुन सति सुब्ग्रहणे न भवति ? उच्यते, यदा महत्त्वविशिष्टस्य पुत्रस्येष्यमाणत्वेन समुदाय कर्म, तदा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया समुदायो न सुबन्त । यदाऽप्यवयवयोरेव पृथक् कर्मत्वम्, तदाऽप्यवयवान्न भवति, सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्[3]। समर्थ पदविधि" (२।१।१) इति चोक्तम्। सति च सुब्ग्रहणे पदविधिरय सम्पद्यते नान्यथेति। न तर्हीदानीमिद भवति महापुत्रीयतीति। भवति च यदेक वाक्य महान् पुत्रो महापुत्रस्तमिच्छतीति। आत्मन किम् ? राज्ञ पुत्रमिच्छतीति। शत्रोर्मरणमिच्छतीति। यत्तु[4] राज्ञ पुत्रमिच्छतीत्यत्रासामर्थ्यान्न भविष्यतीति भाष्ये उक्तम् तत्प्रौढिवादमात्रम्। इष्यमाण हि स्वत एव नित्यमन्यदपेक्षते इति नैतावता अस्त्यसामर्थ्यम्। अत एव वृत्तावेतत्प्रत्युदाहृतमिति माधव । उच्यते, नहि शक्त पदमत्राश्रीयते, किं तु सुबन्तमिति। अन्यथा समस्तस्य समासे समर्थवति सा न प्रवर्तेत। क्यच ककारो "न क्ये" (१।४।१५) इति सामान्यग्रहणार्थ । चकारस्तदविघातार्थो न स्वरार्थ, प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा तत्सिद्धे। अकारस्तु समिधको दृषदक इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भाव ।

१ इच्छन्त इति क० पु०।

२. त्व विवक्षितमित्यारभ्य—सबन्धित्वेनेत्यन्तो नास्ति क० पु०।

३ असमर्थत्वादिति ख० पु०।

४. यत्तु राज्ञ. इत्यारभ्य—माधव इत्यन्तो रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

५०५. क्यचि च [७।४।४४]

क्यचि च परे अवर्णस्य 'ई' आदेशः स्यात्। धातुत्वाल्लडादयः। आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति। "वान्तो यि प्रत्यये" (६।१।७९)। गव्यति। नाव्यति। त्वद्यति। मद्यति। युष्मद्यति। अस्मद्यति। "हलि च" (८।२।७७)। गीर्यति। पूर्यति। दीव्यति। अद्स्यति। "रीङ् ऋतः" (७।४।२७) कर्त्रीयति। "क्यच्व्योश्च" (६।४।१५२) गार्गीयति।

सुपो लुगिति। क्यजन्तस्य "सनाद्यन्ता धातव" (३।१।३२) इति धातुत्वादिति भाव।

आत्मन पुत्रमिच्छतीति। पुत्रो मे स्यादितीच्छतीत्यर्थ। पुत्रीयतीति। पुत्रमिति द्वितीयान्तात् क्यचि "अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते" (प०) इति वा "अकृतव्यूहा पाणिनीया" (प०) कृतमपि शास्त्र निवर्तयन्तीति च सन्धिकार्यरहितस्यामो लुक्। "क्यचि च" (७।४।३३) इतीत्वम्। लटस्तिप् शप्। "अतो गुणे" (६।१।९७) पुत्रीयेत्। पुत्रीयतु। अपुत्रीयत्। अतो लोप। अपुत्रीयीत्। प्रत्ययान्तत्वादाम्। पुत्रीयामास। पुत्रीयिता। पुत्रीय्यात्। पुत्रीयिष्यति। अपुत्रीयिष्यत्। गव्यतीति। अवर्णाभावान्नेत्त्वम्। लुङि अगव्यीत्। क्यचि वान्तादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया "यस्य हल" (६।४।४९) इति यलोपो न भवति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् "वदव्रजहलन्तस्याच" (७।२।३) इति वृद्धिर्न। "नेटि" (७।२।४) इति निषेधाद्वा। गोसमानाक्षरान्तादिति भाष्ये प्रकृतिपरिगणनमुक्तम्। तत्र वाच्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गान्नाय स्थित पक्ष इति कैयटाद्युक्तेरन्यत्रापि क्यचमुदाहर्तुमुपक्रमते। नाव्यतीति। त्वद्यति। मद्यतीति। त्वा मा वेच्छतीति सुपो लुक्यपि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" (७।२।९८) इत्येकार्थयो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ। विभक्तिपरत्वाभावान्न शेषे लोपादि।

युष्मद्यतीत्यादि। युवामावाम्, युष्मानस्मान् वेच्छतीत्यर्थे क्यचि—एकार्थत्वाभावान्न त्वमौ। विभक्तिपरत्वाभावान्न "युवावौ द्विवचने" ७।२।९२ गीर्यतीति। गिरतेर्क्विपि "ऋत इद्धातो" (७।१।१००) इतीत्त्वे भवत्यय रेफान्तो धातुर्हल्परश्चेति दीर्घ। दीव्यतीति। दिवमिच्छतीत्यर्थ। ननु "हलि च" (८।२।७७) इत्यत्र वृत्तावुक्त धातोरित्येव दिवमिच्छति दिव्यति। तत्कथ दीर्घ उदाहृत? यत्तु प्राचोक्तम्—दिवेरौणादिके क्विपि कृते च दिव्[1]शब्दोऽपि धातुरेवेति व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्याचार्येक्त

---

१ दिव् इति नास्ति क० पु०।

५०६. नः क्ये [१।४।१५]

क्यचि क्यङि क्यषि परे नान्तमेव पदसंज्ञं स्यात्, नान्यत् । नलोपः राजीयति । नान्तमेवेति नियमान्नेह—वाच्यति । "अकृत्सार्वधातुकयोः" (७।४।२५) इति दीर्घः । कवीयति ॥

वृत्तिकृता त्वव्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्येत्यविरोध इति । तदसत्, क्विबन्तत्वे "च्छ्वोः शूड्" ६।४।१९) इत्यूठ्प्रसङ्गात् । विजन्तत्वे तूपधागुणः स्यात् । न चोणादिषु बहुलवचनादेवोठ् न भविष्यतीति वाच्यम् । एवं हि "दिव उत्" (६।१।१३१) इत्यत्र यदुच्यते तपरकरणमूठो निवृत्त्यर्थं द्युभ्याम्, द्युभिरिति । परत्वादूठ् प्राप्नोतीति तद्विरुध्यते । न चाकरे दिवेरौणादिकः क्विप् क्वाप्युपलब्धः । अत एव धातुवृत्तिषु दिवेर्दिविरिति डिविप्रत्ययान्तोऽयं व्युत्पादितः । तथा चेह वकारान्तस्याधातुत्वाद्दीर्घो-दाहरणमयुक्तम् । ह्रस्वपाठ एव तु ज्यायान् ।

अदस्यतीति । अमुमिच्छतीत्यर्थे क्यचि विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् त्यदाद्यत्वाभावः । सान्तत्वान्न मुत्वम् । "न क्ये" (१।४।१५) इति नियमान्न पदान्तकार्यम् । कर्त्रीयतीति । कर्त्तारमिच्छतीत्यर्थे "अकृत्सार्व" (७।४।२५) इति दीर्घं बाधित्वा 'रीङ् ऋतः" (७।४।२७) इति तपरत्वाद्दीर्घान्तानुकरणे कर्तॄयतीत्येव भवति । अधातुत्वान्न ऋत इत् । एवं कॄग्रोरप्यनर्थकयोरनुकरणे । सार्थकयोस्तदनुकरणे कीर्यति[१] गीर्यतीति भवितव्यम् । क्यच्व्योश्चेति । हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्वौ च परे इति । तद्धिते व्याख्यातमेतत् ।

गार्गीयतीति । गर्गशब्दाद् गोत्रापत्ये 'गर्गादिभ्यो यञ्" (४।१।१०५) आदि-वृद्धिः । "यस्येति च" (६।४।१४८) इत्यलोपः । क्यचि कृते यस्य लोपः । अकारस्य "क्यचि च" (७।४।३४) इतीत्त्वम्[२] ।

"न क्ये" (१।४।१५) इति सामान्यग्रहणमित्याह—क्यचि क्यङि क्यषि परे इति । "संज्ञायां समज" (३।३।९९ इति विहितस्य क्यपस्तु ग्रहणं न भवति, प्रयोजनाभावात् । न च मन्येति नलोपः प्रयोजनम्, धातुत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्, सुबन्तमित्यवृत्तेर्वा । तत्र क्यजादेः सुबन्तादेव विधानात् प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं पदत्वमिति सामर्थ्यान्नियमार्थमेतदित्याह—नान्तमेवेति । नान्तः क्य एवेति विपरीतस्तु नियमो न भवति । "न ङिसंबुद्ध्योः" (८।२।८) इति निषेधारम्भात् ।

नलोप इति । "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" (८।२।७) इत्यनेन । राजीयतीति । "क्यचि च" (७।४।३३) इतीत्त्वे नलोपस्तु नासिद्धः, "नलोपः सुप्स्वर" (८।२।२) इति नियमात् । वाच्यतीति । अपदान्तत्वान्न कुत्वम् ।

१. कृ यतीति क० पु० ।
२. चेत्वमिति क० पु० ।

५०७. क्यस्य विभाषा [६।४।५०]

हलः परेषां क्यच्क्यङ्क्यषां लोपो वा स्याद् आर्धधातुके । समिधिता । मान्ताव्ययेभ्यः क्यच् नेष्टः । किमिच्छति । उच्चैरिच्छति ।

५०८. अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु [७।४।३४]

अशनादयः क्रमाद् बुभुक्षाद्यर्थेषु निपात्यन्ते क्यचि । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् ? अशनीयति ।

क्यस्य विभाषा । क्यच्क्यङ्क्यषामिति । क्ये इति निर्देशस्याविशेषादेवमुक्तम् । क्यषस्तु हलन्तादसम्भव । नान्तादपि क्यषि नलोपेन भाव्यमित्यसभव एव । तस्मादिह क्यच्क्यङोरेव ग्रहणम्, न क्यष इति स्थितम् । समिधितेति[1] । समिधमिच्छति । यलोपे कृते जश्त्व न भवति—अपदान्तत्वात् । उपधागुणोऽपि न भवति । "न धातुलोप" (१।१।४) इति निषेधात् । दृषदको युष्मदक इत्यादावपि अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धि । क्यस्येत्ययमवयवलोपो न समुदायलोप इति यङ्लुगन्ते वर्णितम् । तेन 'युष्मदीत्, अस्मदीत्' इत्यादौ "अतो हलादे" (७।२।७) इति वृद्ध्यभावोऽप्यनुसन्धेय ॥

मान्ताव्ययेभ्य इति । मान्तमिह प्रातिपदिक विवक्षितम्, न सुबन्तम् । अन्यथा पुत्रमिच्छतीत्यादावेव न स्यात् । इह च स्यात् कानिच्छति इमानिच्छतीति । किमीच्छतीति वाक्यमेव भवतीति भाव । उच्चैरिच्छतीति । अधिकरणप्रधानस्याप्यस्य यदा आधेये वृत्तिस्तदा कर्मत्वात् प्रसङ्ग ।

अशनायेति । निपात्यन्ते इति । तत्राशनधनयो क्यचीत्वापवाद आत्त्व निपात्यते इत्याकर । यद्यपि दीर्घेणापि सिद्धेरीत्वाभावनिपातनेऽपि न क्षति, तथाप्यभावापेक्षया भावस्य लघुत्वादात्त्वमेव निपात्यते । उदकस्य चोदन्नादेशो निपात्यते । बुभुक्षाद्यर्थ इति तु विषयसप्तमी । एष्वर्थेषु गम्यमानेष्वित्यर्थ । भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा । पातुमिच्छा पिपासा । गर्धो[3] लोभातिशय । अशनायतीति । धनायतीति[4] । यस्तदानीमेव बुभुक्षमाणोऽशनमिच्छति, यश्च पातुमुदकमिच्छति, यश्च सत्येव धने भूयो धनमिच्छति तत्रोदाहरणानि ।

---

१. समिधितीति क० पु० ।
२ अस्मदीत्यादेति क० पु० ।
३. गर्धोक्तो नातिशय इति क० पु० ।
४. यस्तनायतीति क० पु० ।

५०९. अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि [३।१।५१]

एषां क्यचि परेऽसुगागमः स्यादात्मप्रीतौ । "अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छाया-मिष्यते" (इ०) अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः । "क्षीरलवणयोर्लाल-सायाम्" (वा०) । क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति उष्ट्रः । सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुग् वागम इति परे । आदेशप्रत्ययेतरत्वान्न षः । दधिस्यति । दध्यस्यति ।

यस्तु तदानीं सुहितमना अप्यशनमुत्तरार्थमिच्छति, यश्च स्नातुमुदकमिच्छति । यथा दरिद्रः सन् धनमिच्छति तत्राशनीयति । उदकीयति । धनीयतीति प्रत्युदाहरणा-न्यूह्यानि ।

अन्ये त्वाहु—अशनीयतीत्यादिषु अविवक्षितप्रकृत्यर्थं बुभुक्षादिकमेवार्थं । तथा च भारवि प्रयुक्ते किमु धन धनायितुमिति । "उदन्या तु पिपासा तृडिति" निघण्टुश्च ।

अश्वक्षीरवृष । अश्ववृषयोरित्यादि । आत्मप्रीतावित्यपनीयैव सूत्रं न्यसनीयमित्यर्थ इति माधव । मैथुनेच्छायामिति । अश्ववृषविषयेच्छा यदा मैथुनार्था भवति, न त्वारो-हणार्था, तदैवासुगित्यर्थः । अश्वस्यति वडवेति । मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः । एव वृषस्यतीत्यत्रापि । अन्ये तु मैथुनेच्छापरत्वात् प्रयोगस्याश्ववृषग्रहणमतन्त्रं परित्यक्त-परित्यक्ता मैथुनेच्छैवेत्यर्थ इत्याहु । तथा च मनुष्यविषयेऽपि प्रयुज्यते इति रामो वृषस्यतीमिति । निघण्टुरपि वृषस्यन्ती तु कामुकीति ।

लालसायामिति । तृष्णातिरेको लालसा अभ्यवजिहीर्षातिशय । क्षीरलवण-विषय इच्छातिरेको यदाऽभ्यवहारार्थो न तु होमाद्यर्थस्तदेत्यर्थः । क्षीरस्यतीत्यादि । क्षीरं लवणं वातिशयेनाभ्यवहर्तुमिच्छतीत्यर्थः । अत्रोदाहरणेषु सर्वत्र प्रकृत्यसुगा-गमयो सवर्णदीर्घं बाधित्वा "अतो गुणे" (६।१।९७) इति पररूपं भवति । असु-कोऽकारोच्चारणं तु ब्राह्मणास इत्यादौ पूर्वत्र "आज्जसेरसुक्" (७।१।५०) इति विहिते चरितार्थमिति । "न क्ये" (१।४।१५) इति नियमान्न रुत्वादिपदकार्यम् ।

सर्वप्रातिपदिकानामिति । अत्र भाष्ये द्वाविमावागमौ प्रकृत्यदध्यस्यति, मध्व-स्यति । दधिस्यति । मधुस्यति—इत्येतदर्थमित्यभिधानाद् दधिमधुशब्दावेवागमिना-वित्येके । अन्ये तु सर्वग्रहणात् बहुवचननिर्देशाच्चानियम । दधिमधुग्रहणं तूदाहरण-मात्रमित्याहु । माधवस्त्वाह—अत्र मते दध्यस्यति मध्वस्यति इत्येवमर्थमित्येव शब्द-स्वार्थं तु पुष्यतीति । एवं वदन् स द्वयोरेवागमित्वमभिप्रेयाय । "इणः को" (८।३।५८) इति षत्वमाशङ्क्याह— आदेशेत्यादि । दध्यस्यतीति । असुक्पक्षे यण् ।

५१० काम्यच्च [३।१।९]

इषिकर्मणः सुबन्तादात्मेच्छायां काम्यच् प्रत्ययो वा स्यात् । काम्यचोऽधातुविहितत्वेनार्धधातुकत्वाभावात् एव गुणाप्राप्तेः कित्वप्रयोजनाभावात् ककारस्य नेत्त्वम् । पुत्रकाम्यति । "सोऽपदादौ" (८।३।३८) यशस्काम्यति । "इणः षः" (८।३।३९) सर्पिष्काम्यति । किं काम्यति । अव्ययत्वान्न सः स्वःकाम्यति ।

काम्यच्च । पूर्वेण तुल्यमेतत् । चित्करणमिह पुत्रकाम्यतीत्यत्र सति शिष्टमपि स्वर बाधित्वा चित्स्वर एव यथा स्यादिति । अथ कस्यापि[1] "लशक्वतद्धिते" (१।३।८) इतीत्सञ्ज्ञा कस्मान्न स्यादिति शङ्कामपनुदति[2] । काम्यच इत्यादि । काम्यच ककारस्य नेत्त्वमित्यन्वय । तत्र हेतु प्रयोजनाभावादिति । अग्निकाम्यतीत्यत्र गुणप्रतिषेध प्रयोजन स्याद् नेत्याह—अनार्धधातुकत्वेनेत्यादि । सार्वधातुक तावदय न भवति । अतिङ्त्वादशित्वाच्च । आर्धधातुकमपि न भवति धातोरित्यविधानात् । तेन यथाम्यदिडादि न भवति, तथा गुणोऽपि न भविष्यतीत्यर्थं ।

न चोषयट्[3] काम्यति, वाक् काम्यति इत्यादौ कितोति सप्रसारणप्रयोजनम्, धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । तत्प्रत्ययो धातुसशब्दनेन विहित प्रत्यय इति माधव । पुत्रकाम्यतीति । आत्मन पुत्रमिच्छति–इति काम्यचि कृते "सनाद्यन्ता' (३।१।३२) इति धातुत्वात् सुब्लुगादि पूर्ववत् ।

सोऽपदादाविति । विसर्जनोयस्य स इत्यर्थ । यशस्काम्यतीति । आत्मनो यश इच्छति द्वितीयान्ताद् यशस्शब्दात् काम्यचि कृते न क्ये" (१।४।१५) इति नियमस्याविषयोऽयमित्यन्तर्वर्तिविभक्त्या पदान्तत्वात् सस्य रुत्व विसर्ग । तस्य "विसर्जनीयस्य स " (८।३।३४) इत्यस्यापवादे "कुप्वो ᳲक ᳲपौ च" (८।३।३७) इत्यस्मिन् प्राप्ते तदपवाद पुनरनेन सो भवतीति भाव । सर्पिष्काम्यतीत्यत्रापि तर्हि स्यात्, अत आह—इण ष इति । मान्ताव्ययभ्य क्यच् नेष्यते इत्युक्तम् । काम्यच् पुनस्तेभ्योऽपि भवतीति दर्शयति—कि काम्यतीति । अनुस्वारपरसवर्णविकल्पौ । अव्ययत्वान्न षः इति । "सोऽपदादो" (८।३।३८) इत्यत्र "अनव्ययस्येत्युपसख्यायते" इति भाव ।

स्व काम्यतेति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्राधान्यादेषितु' कर्मत्वेन योग. । दोषामन्यमहरितिवत् ।

१. कस्यापीति नास्ति ख० पु० ।
२. अनुवदतीति क० पु० ।
३ नचोवद् पयद् इति क० पु० ।

५११. उपमानादाचारे [३।१।१०]

उपमानात् कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्याद्वा । आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात् तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्मता । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् । "अधिकरणाच्च" (वा०) प्रासादयति कुट्याम् ।

उपमानादिति । कर्मण सुप इति च वर्तते । तत्र प्रत्ययार्थस्याचारक्रियाया सन्निधानात् तदपेक्षयोपमानस्य कर्मणा विज्ञायते इत्याशयेनाह—उपमानात् कर्मण इत्यादि । उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । आचरणमाचार । क्यच् स्याद्वेति । अनन्तरोऽपि काम्यच् अत्र न सबध्यते क्यच स्वरितत्वसामर्थ्यात् । पुत्रमिवाचरतीति मानयतीत्यर्थ । प्रासादीयतीति । उपमेये सप्तमीश्रवणात् उपमानमपि सप्तम्यन्त कर्मविवक्षाया तु कुट्या-मिति सप्तमीप्रयोगो न स्यादित्यारम्भ ।। कर्तुरिति । आचार इति वर्तते तदपेक्षयेवोप-मानस्य कर्तृत्व "विज्ञायते"। चकारोऽन्वाचये । समुच्चयार्थे हि तस्मिन् क्यङ् सलोपावित्यवक्ष्यत् । तेन कर्तृ क्यङ् सर्वत्र भवति । यत्र क्वचित् सकार सभवति तत्र सलोपोऽपि भवति । न तूभौ परस्परसन्नियोगशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे—क्यङ स्यादित्यादि ।

सलोप इति । सलोप इति यद्येकपद ततो हसायतीत्यत्रापि स्यात् । अत सेति लुप्तषष्ठीक पृथक् पदम्, तेन कर्तृविशेषणत्वात्तदन्तविधौ सान्तरस्य कर्तुर्लोपो विधीयते । स चालोऽन्त्यस्य सस्यैव पर्यवस्यतीत्याशयेन व्याचष्टे–सान्ते सलोपश्चेति । कर्तुरिति-पञ्चम्यन्तमपि प्रकृतमर्थात्[1] सलोपविधौ षष्ठ्या विपरिणम्यते । सान्त इति तस्यैवा-धारत्वविवक्षया सप्तमी ज्ञेय ।

कृष्णायते इति । ङित्त्वादात्मने पदम् । कथ तर्हि "क्षीरोदीयन्ति[2] सद्य । सकलजलधयो वासुकीयश्च नाग" इति । आत्मान क्षीरोदमिवाचरन्तीत्यर्थविवक्ष-याचारे क्यच् भविष्यति । राजायते इति । पदत्वान्न लोप । दीर्घ । कुमारायते इति । पुवद्भावे दीर्घ । अत्र वेत्यनुवृत्त क्यङिव सलोपेनापि सबध्यते । सा च व्यवस्थित[3]-विभाषा । तेन क्वचिन्नित्यम् क्वचित्तु वेत्याह— ओजस इत्यादि । ओजायते इति । ओज शब्दो वृत्तिविषये तद्वति वर्तते । अप्सरायते इति । अप्सरस इवाचरति । अत्र पयो-ग्रहणमोजोऽप्सरो व्यतिरिक्ताना सान्तानामन्येषामप्युलक्षणम् । तेनेहापि विभाषा भवति । यशायते । यशस्यते । अत एव सलोपा वा ओजोऽप्सरसोर्नित्यमिति सामान्येन वार्त्तिकम् ॥

---

१ प्रकृतसमर्थाविति क० पु० ।
२ क्षीरोदीयते इति क०पु० ।
३- तत्रेत्यधिक क० पु० ।

५१२. कर्तुः क्यङ् सलोपश्च [३।१।११]

उपमानात् कर्तुः सुप आचारेऽर्थे क्यङ् स्यात् सान्ते सलोपश्च। "अकृत्सार्वधातुके" (७।४।२५) इति दीर्घः। कृष्ण इवाचरतीति कृष्णायते। राजायते। "क्यङ्मानिनोश्च" (६।३।३६) इति पुंवत्। कुमारायते वृद्धा।

"ओजसोऽप्सरसो नित्य पयसस्तु विभाषया" (वा०)। सलोपः। ओजायते। अप्सरायते। पयायते। पयस्यते। सुपूर्वस्य मनसो नित्यम्। सुमनायते "आचारे गल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा" (वा०)। क्विपः सर्वस्य लोपः गल्भादेः क्वावपि तङानौ। गल्भायते। गल्भते इत्यादि। "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप् आचार इत्येके" (वा०)। कृष्णति। स्वति। स्वामास। स्वाञ्चकार।

आचारे। गल्भ धार्ष्ट्ये। क्लीब अधार्ष्ट्ये। होडृ[1] अनादरे। इत्येते पचाद्यजन्ता इह निर्दिश्यन्ते। तत्राकारस्य वाक्येऽनुदात्तत्त्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् क्विबन्तादप्यादत्मनेपद भवतीत्याह—गल्भादे क्वावपि तङानौ इति। गल्भायते इति। क्विप्-सन्नियोग एवानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् क्यङ्पक्षे इकारस्य नेत्संज्ञा। गल्भते इति। क्विप ककारस्य "लशक्वतद्धिते" (१।३।८) इतीत्संज्ञा यस्य 'हलन्त्यम्" (१।३।३) इति। "सनाद्यन्ता" (३।१।३२) इति धातुत्वाल्लडादय। शप्।

यद्यपि गल्भादयो धातुष्वेवानुदात्तेत[2] पठ्यन्ते तेभ्य एव गल्भते इत्यादि सिद्ध्यति। तेभ्य एव पचाद्यजन्तेभ्य क्यङि गल्भायते इत्याद्यपि। तथापि[4] गल्भाञ्चक्रे इत्यादौ प्रत्ययान्तत्वादाम् यथा स्यादित्येवमर्थ क्विप् विधीयते। यदा तु धातुभ्य एव लिड् विधीयते तदाऽमोऽभावात् जगल्भे। चिक्लीबे। जुहोडे इत्यादि भवति। एतच्च क्विब्विधान प्रातिपदिकेभ्य एव न धातुभ्य, भाष्यवार्त्तिकयो सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेनान्यथासिद्धिशङ्कमादित्याकर। तदेव वार्त्तिकमुदाहरति-सर्वेत्यादि।[5] न केवल गल्भादिभ्य एवापि तर्हि सर्वभ्य प्रातिपदिकेभ्य इत्यर्थ इति व्याख्यातार।

अत्र सर्वेभ्य इति वाच्ये प्रातिपदिकग्रहणात् प्रातिपदिकादेवाय क्विप् विधीयते न सुबन्तात्। तेन पदत्वाभावात् कृष्णतीत्यादौ शपि सवर्णदीर्घ बाधित्वा "अतो गुणे" (६।१।९७) इति पररूप भवति। विधुरविभ्या शपि गुणे "एङ पदान्तादति"

---

१. होतृ इति क० पु०।

२-३ धातु एव अनुदात्तेत्यच्यते इति क०पु०।

४. गल्भाञ्चक्रे इति क० पु०।

५. सर्वेत्यादि इति क० पु०।

(६।१।१०९) इति न भवति । विधवति । रवयति । तथा राजानतीति नलोपो न भवति । वाचति-इति जश्त्वकुत्वाद्यभाव । गवति-अवङ् न भवति । दिवो द्यवति । दिव उन्न भवति । ऊठ् तु भवति । तेनास्मात् यङ्लुकि तसादौ देद्यूत इति भवति । मधुलेहति । गोदोहति ढत्वघत्वादि न भवतीति दिक् । येऽपि सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्विप विदधति तैरपि गल्भाद्यनुक्रमणमात्मनेपदार्थमनुबन्धानासङ्कुम्[1] आदरणीयम् । स्वाश्वकारेति । प्रत्ययान्तत्वादाम् ।

आकरे तु प्रत्ययान्तादेकाच आम् नेष्ट । तथा ह्यनेकाच आम् वक्तव्य' इत्यत्र हरदत्तेन व्याख्यातम् । यथान्यासे हि कशब्दाद्[2] अशब्दाद् वा गादिभ्यश्चाचारक्विबन्तेभ्य एकाज्भ्योऽपि प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रसङ्ग । चुलुम्पादिभ्यश्चाम्प्रत्ययान्तत्वादप्रसङ्ग । अतोऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपनायानेकाच् ग्रहण कर्तव्यमित्यर्थ । तत्र कशब्दस्य णलि "अचो ञ्णिति" (७।२।११५) इति वृद्धौ "आत औ णल " (७।१।३४) । चकौ । अन्यत्र आतो लोप । चक्रतु' । चकु ।

माधवस्तु ' ण्यल्लोपौ" (वा ·) इति वचनात् णलि वृद्धि बाधित्वाऽतो लोपात् चक इत्युदाजहार । अशब्दस्य णलि रूपम् आविति । अन्यत्र "अत आदे " (७।४।७०) इति दीर्घत्वे "आतो लोप इटि च" (६।४।६४) । अतु । उ इति । माधवादयोऽप्येवमेव प्रत्यपीपदन् ।

आचार्यास्तु—अनेकाज्ग्रहणमप्रत्ययान्ताना चुलुम्पादीना सङ्ग्रहार्थम्नत्वेकाचा प्रत्ययान्ताना व्यावृत्त्यर्थम् । सौत्रस्य प्रत्ययग्रहणस्यापनयने कारणाभावादित्याशयेनात्राप्यामन्तमुदाजह्रु । अत्र क्विबन्ताना क्वचिद् विशेष उच्यते । आ इवाचरति । आति । "यमरम" (७।२।७३) इतीट्सकौ । आसीत् । आसिष्टाम् । यथाकथचित् ' प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । मालेवाचरति मालाति । अमालासीत् । अमालासिष्टाम् । कवयति । सिचि वृद्धि इत्यत्र "अत इद्धातो." (७।१।१००) इत्यतो धातोरित्यनुवृत्तेर्धातुरेव यो धातुरिति विज्ञानान्न नामधातोर्वृद्धिरिति कैयटहरदत्तवर्धमानमते गुणे अकवयीत् ।

माधवस्तु इक्परिभाषारम्भपक्षे धात्वनुवृत्ते कैरप्यदर्शनादिगन्तनामधातावपि वृद्धिमुदाजहार । तन्मते अकवायीत् इति । कवयामास । कवयिता । "अकृत्सार्व " (७।४।२५) इति दीर्घ । कवीयात् । विरिव वयति । अवायीत् । विवाय । विव्यतु । इरिव अयति । आयीत् । इयाय । ईयतु । लक्ष्मी । लक्ष्मयति । अलक्ष्म्यायीत् । लक्ष्मयाञ्चकार । श्री' । श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतु । ई । अयति । "इजादेश्च" (३।१।३६)

१. मासङ्कुम् इत्येव क०पु० ।

२. कशब्दशब्दाद्वागादिभ्यश्चेति क० प्र० ।

३. रित्यत्रत्यारभ्य—तन्मते इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

५१३. भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः [३।१।१२]

भृशादिभ्यश्च्व्यर्थे भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् न तु च्व्यन्तेभ्यः। अन्तहल्लोपः। अभृशो भृशो भवति। भृशायते। उन्मनायते। शश्वत्। शश्वायते। क्विबप्यत्रेति केचित्। भृशति। पक्षे च्विः। भृशीभवति।

इत्याम्। अयाञ्चकार। विधु। विधवति। अविधावीत्। विधवाञ्चकार। उ। अवति। आवीत्। उवायः। ऊवतु। अवाञ्चकार। पिता। पितरति। अपितारीत्। पितरामास। नृ। नरति। अनारीत्। ननार। ननरतु। ऋ। अरति। "पाघ्राध्मा" (७।३।७८) इत्यत्र साहचर्यात् धातुपाठस्थ एवार्तिर्गृह्यते। तेनास्य ऋच्छादेशो न। आरीत्। आर। अतुसादौ द्वित्वे धात्वभ्यासयो सवर्णदीर्घे धातुग्रहणेन ग्रहणाद ऋकारान्तलक्षणे गुणे अरतु। अरुरिति भवतीत्येके।

अन्ये त्वभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् उरदत्वहलादि शेषाभ्यासदीर्घेषु आतो लोपे अतुरिति प्रत्ययमात्रमवशिष्यते इत्याहुः। भू। भवति। अभावीत्। अभाविष्टाम्। बुभाव।

> अभिव्यक्तपदार्थाः ये स्वतन्त्रा' लोकविश्रुता।
> शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्य शब्देषु न तदुक्तिषु॥

इति भूग्रहणेष्वस्य[1] ग्रहणाभावात् सिचो लुक्, वुक्, अभ्यासात्वानि न भवन्ति। एव पातेर्विजन्तादाचारे क्विपि पाति। आपासीत्। पिबादेशसिज् लुकोरभाव। एव-एवमन्येष्वप्यूह्यम्। ऋ। अरति। आरीत्। अराञ्चकार। लृ। अलति। गो। गवति। "अतो हलादे" (७।२।७) इति वा वृद्धि। अगवीत्। अगावीत्। जुगाव। स्वर्। स्वरति। फल। फलति। "अतोल्रान्तस्य" (७।२।२) इति नित्य वृद्धि। अस्वारीत्। अफालीत्। इदम्। इदामति। अङ्। अङ्ति। अण्। अणति राजानति। 'अनुनासिकस्य क्विब्झलो ङ्किति" (६।४।१५) इति दीर्घ।

न चात्र धातोरेव विहित क्विप् गृह्यते इति शङ्कनीयम्। अस्य क्विप ककारस्य सामान्यग्रहणादन्यस्य प्रयोजनस्याभावात् इति माधवोक्ते। एव च पथिमथ्यृभुक्षा[2] परमपि उपधागुण बाधित्वाऽन्तरङ्गे क्विबाश्रये दीर्घे सति पथीनति। मथीनति। ऋभुक्षीणति इति भवितव्यम्। कौमारास्तु-अत्र क्यङो लोप विदधति न क्विप तेन क्विबाश्रयस्य दीर्घस्याप्रसङ्गात् गुणे सति पथेनतीत्युदाजह्रु।

भृशादिभ्य इति। अत्राच्वेरिति पर्युदासात्तत्सदृशो गृह्यते। सादृश्य चार्थ-द्वारकमभूततद्भावविषयत्वेनेत्याह—च्व्यर्थे इति। प्रसज्यप्रतिषेधे त्वच्वेरित्यनर्थक

[1] भूग्रहणेष्वपि इति क० प०।
[2]. पथिमथ्यृभुक्षाणामिति क० पु०।

यतो भवतियोगे च्विर्विधीयते तत्र भवतिनैव स्वार्थस्य भवनस्योक्तत्वात् न च्व्यन्तात् क्यङ प्रसङ्ग । एतदेवार्थसिद्धमनुवदन्नाह—न तु च्व्यन्तेभ्य । एतेनाच्वेरित्येतत् भृशादीना विशेषरण समानाधिकरणम् । सूत्रे चेकवचन प्रत्येक सम्बन्धविवक्षयेति सूचितम् । अत्र हल इत्यनेन भृशादीना विशेषणात्तदन्तविधौ हलन्तानामेषा लोपोऽलोन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य हल एव भवतीत्यालोच्य व्याचष्टे—अत्र हल्लोपश्चेति । तेन भृशादावनन्त्यस्य न भवतीत्यर्थ ।

एतेन चकारोऽन्वाचये इत्युक्त भवति । सन्नियोगे हि विज्ञायमाने भृशादिष्वहलन्ताना पाठोऽनर्थक स्यादिति भाव । भृशादिभ्य इति पञ्चम्यन्तमपि लोपविधौ स्थानषष्ठ्या विपरिणम्यते । भृशादीनामन्त्यस्य[1] हलो लोप इति । अभृशो भृशो भवतीत्यनेनाच्व्यर्थ दर्शयति । उन्मनायते इति । अत्र मनस सलोप । अत्र सु उत्, अभिपूर्वो मन शब्द पठ्यते । तस्य सुमनायते । उन्मानायते । दुर्मनायते । अभिमनायते इत्यादौ मनस एव प्रत्ययस्तेनोदमनायत । उन्मिमनायिषते । उन्मनाय्य गत इत्यादौ अट्द्वित्वल्यबादय सोपसर्गस्य न भवन्ति ।

एव च न्मनायत इत्यादावुपसर्ग पृथक् पदम् । न चैव "तिङ्तिङ" (८।१।२८) इति निघातप्रसङ्ग । 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" (२।१।२) इत्यत्र मनस्युपसर्गे इति मन शब्दे परे उपसर्गस्य पराङ्गवद्भावविधानात् । कथ पुन समुदायस्य प्रकृतित्वेन पाठेऽप्येकदेशात्प्रत्ययो[2] भवति । उच्यते । चुरादिषु सग्रामयुद्धे इति पठ्यते स न पाठ्य सग्रामशब्दात् युद्धव चिन 'तत्करोति" इत्येव णिच्सिद्धेरिति नियमार्थ पाठो विज्ञायते । सग्रामयतेरेव सोपसर्गात् धातुसज्ञानिमित्त प्रत्ययो भवति नान्यस्मात् इति । ज्ञापनार्थो वा । सोपसर्गात् सघातात् धातुसज्ञानिमित्त प्रत्यये विधित्सिते उपसर्गा पृथक् क्रियन्ते परिशिष्टादेव तु प्रत्यय इति । यत्त्वत्र हरदत्तेनोक्तम्–अनुदात्तेदय सग्रामयतिरिष्यते ततश्चात्मनेपदार्थमनुबन्धमासङ्क्ष्यामीति पाठ स्यादिति कथ ज्ञापक नियमो वा भवेदिति ।

तन्माधवेनैव प्रत्युद्धृतम् । यथाऽस्यानुदात्तेत्त्वमपाणिनीयमिति पाठस्यैतदर्थतया न ज्ञापकत्वभङ्ग इति । भाष्यकैयटयोस्त्वनुदात्तेदयमिति स्थितम् । भृशादयो वृत्तौ प्रसिद्धा । तत्र रेहच्छब्द पठ्यते "स रहमि निर्घृणत्वे भिक्षाभिलाषस्य च निवृत्तौ वर्तते इति गणवृत्ति ।" रेहायते । नृप । नृपायते । नृपश्चन्द्र समुद्रश्च । वेहत् ।[3] यतो वेहत् गर्भोपघातिनी । अवरायते । अवरो मूर्ख पुष्करश्च । रेहत् सरोष । कन्थरायते । त्वचोऽभ्यन्तरे स्थूलतन्त्वाभया[4] सयुक्ता स्नायु कन्थरा तद्वान् कन्थर

---

१. हलो इति नास्तिक० पु० ।

२ पाठेस्त्वेकदेशादिति क० पु० ।

३. विहत् इति क० पु० ।

४. भाया इति क० पु० ।

५१४. लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् [३।१।१३]

लोहितादेर्डाजन्ताद् चोक्तेऽर्थे क्यष् स्यात्। पक्षे च्विः। क्विप् वेत्येके।

५१५ वा क्यषः [१।३।९०]

क्यषन्तात् परस्मैपद वा स्यात्। लोहितायते। लोहितायति। लोहितति। लोहितीस्यात्। चर्मायति। चर्मायते। चर्मति। चर्मीस्यात्। पटपटायति। पटपटायते। पटपटाति। पटपटास्यात्।

मत्वर्थे "अर्श आदिभ्योऽच्" (५।२।१२७) ओजायते। वर्चायते। ओजोवर्चस्शब्दौ वृत्तिविषये तद्वति वर्तेते॥ ॥

लोहित। अत्रादिशब्द प्रकारे। तेनाकृतिगणोऽयम्। प्रमाण चात्र क्यष कित्करण 'न क्ये" इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थम्। नहि गणपठितेषु लोहितादिषु नान्तोऽस्ति तत्किं पदसज्ञार्थेन सामान्यग्रहणेनेति। एव च कृत्वोदाहरिष्यति–चर्मायतीति। ये तु लोहितशब्दात् परे पठ्यन्ते नीलहरितमन्द्रफेनमन्देति। तेषामिह प्रमादपाठ। भृशादिषु तु त एष्टव्या क्यङ् यथा स्यात् तदाह–वार्तिककार· "लोहितडाज्भ्य क्यष्वचन भृशादिष्वितराणि" (वा०)। लोहितशब्दात् डाजन्ताच्च क्यष् वक्तव्य। यानि त्वत्र पठ्यन्ते नीलादीनि तानि भृशादिषु द्रष्टव्यानात्यर्थ।

वृत्तिकारोऽप्याह—यानि पठ्यन्ते तेभ्य क्यङ् अपरिपठितेभ्य क्यषेव भवतीति। तानि चापरिपाठिनानि आकृतिगणसिद्धानि गणवृत्तौ सगृहीतानि।[1]

लोहितश्यामदु खानि हर्षगर्वसुखानि च।
मूर्छानिद्राकृपाधूमा करुणानित्यचर्मणी॥ इति॥

तदेतसर्वं मनसिकृत्याह—लोहितादेरित्यादि। डाजितिप्रत्ययग्रहणात्तादन्तविधिरित्याह—डाजन्ताच्चेति। उक्तेऽर्थे इति। भुव्यच्वेरित्यनुवृत्तो। च्व्यर्थे भवत्यर्थे इत्यर्थः।

वा क्यषः। ननु तावदप्राप्ते विभाषेयम्। क्यषन्तात् "शेषात् कर्तरि" (१।३।७८) इत्येव परस्मैपदस्य सिद्धे नापि प्राप्ते तत्र हि परस्मैपदेन मुक्ते ऽप्यात्मनेपद न लभ्यते। अनुदात्तङिद्भ्य एवात्मनेपदमित्यादि नियमेन तस्य निवर्तितत्वात् वा। वचन तु केवलस्य लकारस्य श्रवणार्थ स्यादिति चेत्। उच्यते। लस्य तिबादय सामान्येन परस्मैपदात्मनेपदरूपा प्रसक्तास्तेषु परस्मैपदे प्रतिषिद्धे आत्मनेपद भविष्यति।

न चात्र नियमप्रसङ्ग। अनियमप्रसङ्गाभावात्। यत्तु तदुक्त वा वचनं केवलस्य लकारस्य श्रवणार्थं स्यादिति। तन्न। तस्यानभिव्यक्तपदार्थकस्य कालकारक-

---

१. लोहितेत्यारभ्य–सगृहीतानीत्यन्तो ( ) नास्ति क० पु०।

५१६. कष्टाय क्रमणे [३।१।१४]

चतुर्थ्यन्तात् कष्टशब्दादनार्जवेऽर्थे क्यङ् स्यात् ।। कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते । छद्मायते इत्येके । "सत्रकक्षकष्टगहनेभ्यः पापचिकित्सायाम्" (वा०) सत्रायते इत्यादि ।

सङ्कोचोपग्रहोद्यर्थविशेषाभिव्यक्तये[1] आख्यातप्रयोगस्यावश्यकत्वात् । एव च परस्मैपद वा स्यादुक्तेऽर्थात्पक्षे आत्मनेपद पर्यवस्यति ।

ननु तर्हि क्यषेव विकल्प्यताम् । तेन क्यषा मुक्ते क्यङात्मनेपद सिद्धम् । "वा क्यष" (१।३।९०) इत्यवक्तव्य[2] भवतीति चेत् । मैवम् ।[3] एव हि लिङ्गविशिष्ट-परिभाषया लोहिनोशब्दात् क्यङि लोहितीयते इति पुवद्भाव स्यात् "क्यङ्मानिनोश्च" (६।३।३६) इति ।

लोहितीस्याविति । "अस्य च्वौ" (७।४।३२) इतीत्वम् । चर्मायतीति । "न क्ये" (१।४।१५ इति नियमेन पदत्वान्न लोपे "अकृत्साव" (७।४। ५) इति दीर्घ । एतच्चाकृतिगणत्वेन लब्धमित्युदाहृतम् । चर्मतीति । क्वावुदाहरणम् । एतत्त्वयुक्तम् । प्रातिपदिकात् क्विपो विधानेन लोपस्याप्रसङ्गात् । नचात्र सुबन्तात् क्विब् विवक्षित । तथा सति "अतो गुणे" (६।१।९७) इति पररूपाप्रसङ्गात् । तस्माच्चर्म[3]-णेतीत्युदाहार्यम् ।

पटपटायतीति । पटत्शब्दाद् "अव्यक्तानुकरणाद्" (५।४।५७) इति डाचि विवक्षिते द्वित्वम् ततो डाच् टिलोप । पटत् पटा इति स्थिते "नित्यमाम्रेडिते डाचि" (वा०) इति तकारस्य पकारस्य च पकार । ननु "कृभ्वस्तियोगे डाच् विधीयते स कथ क्यषो योगे स्यात् । सत्यमेतदेव ज्ञापक कृभ्वस्तिभिरिव क्यषाऽपि योगे डाच् भवतीति ।।

कष्टाय । कष्टादिति वाच्ये चतुर्थ्यन्तनिर्देश समर्थविभक्तिविवक्षार्थ इत्याह— चतुर्थ्यन्तादिति । क्रमणमिह न पादविक्षेप इति व्याचष्टे—अनार्जवेऽर्थे इति अनार्जवम् कौटिल्यम् । इह तु वृत्तिस्वभावादनार्जवकरण गृह्यते । अनार्जवरूपेण क्रमण इत्यर्थ । क्यङ् स्यादिति । अनन्तरोऽपि क्यष् न स्वर्यते इति भाव । कष्टायेति । कष्ट कृच्छ्र दुःखम् इह तु तत्करण पाप कर्म गृह्यते इत्याह—कर्मणे इति । तादर्थ्ये चतुर्थी । क्रामतीति । पाप कर्मकर्तुकामः कुटिलमाचरतीत्यर्थ । वृत्याद्यर्थाभावा-

---

१ व्यर्थ विशेषेति क० पु० ।

२ इति वक्तव्यमिति क० पु० ।

३. चर्मण्य तीति क० पु० ।

५१७. कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः [३।१।१५]

रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात्, क्रमेण वर्तिचरोरर्थयोः। रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते गौः। "हनु चलने एव" (वा०) "तपसः परस्मैपदं च" (वा०) तपश्चरति तपस्यति।

५१८. बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने [३।१।१६]

आभ्यां क्यङ् स्यादुद्वमने। बाष्पमुद्वमति बाष्पायते। उष्मायते। "फेनाच्च" (वा०) फेनायते। धूमाच्चेति केचित्। धूमायते।

५१९. शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे [३।१।१७]

एभ्यः कर्मभ्यः कृञर्थे क्यङ् स्यात्। शब्दं करोति शब्दायते इत्यादि। "सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च" (वा०) सुदिनायते।

न्नात्मनेपदम्। छद्मायते इत्येके। कष्टायेत्यर्थनिर्देश व्यवस्थित वानुवृत्तेश्च नातिप्रसङ्ग। छद्मशब्दश्च[1] वृत्तौ निषिद्धे कर्मणि वर्तते इत्याशय।

सत्रकक्षेति। पापचिकीर्षायामिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थनिर्देश[2]। सत्रादयो हि वृत्तिविषये पापपर्यायास्तेभ्यश्चिकीर्षाया प्रत्ययो विधीयते। एव च चिकीर्षा प्रति कर्मत्वेन द्वितीयान्तेभ्य सत्रादिभ्य पापवचनेभ्यश्चिकीर्षाया क्यङित्यर्थ सपद्यते।

कर्मण। कर्मण इति पञ्चमी। प्रत्येक सबन्धाच्चैकवचनम्। वर्तिचरोरर्थयो। वर्तन वर्ति वृतेरर्यन्तादस्मादेव निपातनाद् युच बाधित्वा क्तिन्। "अबाधकान्यपि निपातनानि" (प०) इति युजपि भवति। वर्तनेति। चरण चर सम्पदादित्वाद् भावे क्विप्। वर्तने चरणे चेत्यर्थ। रोमन्थ वर्तयति इति। अभ्यवहृत पुनर्मुखे आकृष्य चर्वयतीत्यर्थ। हनुचलन एवेति। हनुचलनेनात्र तत्सहचरित चर्वितस्य मुखप्रदेशे आकृष्य चर्वण लक्ष्यते तत्रेत्यर्थ। कीटो रोमन्थ वर्तयति। अपानप्रदेशान्निर्गतद्रव्य कीटो वर्तुल करोतीत्यर्थ। कैयटस्तु अपानप्रदेशान्नि सृतमश्नातीत्यर्थ इति व्याख्यत्।

शब्द। कर्मण इति वर्तते तेन शब्दादयो विशेष्यन्ते इत्याह—एभ्य कर्मभ्य इति। करण कृति क्रियेत्यर्थ। न तु पारिभाषिक करण नहि तदपेक्ष शब्दादीना कर्मत्व सभवतीत्याशयेनाह—कृञर्थ इति। कण्वायते। कण्व पापम्। यद्यपि "तत्करोति" (वा०) इति णिचि प्राप्ते क्यङारभ्यते, तथापि नानेन णिच् बाध्यते। भृशादिभ्य इत्यतश्चकारानुवृत्तेर्णिचोऽप्यभ्यनुज्ञानात्। तेन शब्दयतीत्याद्यपि भवति॥ ॥

---

१ छद्मशब्दस्येति क० पु०।

२. समुदायसामर्थ्यनिर्देश इति क० पु०।

५२०. सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् [३।१।१८]

एभ्यः कर्मभ्यः क्यङ् स्यात् वेदयितुरनुभवेऽर्थे । सुखं वेदयते सुखायते । दुःखायते ।

५२१. नमो वरिवश्चित्रङः क्यच् [३।१।१९]

एभ्यः क्यच् स्यात् क्रमेण पूजायां परिचर्यायामाश्चर्यलेखनयोः । नमस्यति । वरिवस्यति । ङित्वात्तङ् । चित्रीयते ।

५२२. पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् [३।१।२०]

एभ्यो णिङ् स्यात् कृञर्थे । "पुच्छादुदसने पर्यसने वा" (वा०) उत्पुच्छयते । "भाण्डात् समाचयने" (वा०) सभाण्डयते । "चीवरादर्जने परिधाने च" (वा०) सचीवरयते भिक्षुः ।

सुख । कर्तृ इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् । वेदना अनुभवः । विद चेतनाख्याननिवासनेष्वित्यस्माच्चुरादिण्यन्ताद् भावे "ण्यासश्रन्थो युच्" (३।३।१०७) कर्मत्वं कर्तृत्वं च श्रुतवेदनक्रियापेक्षम् । तेन वेदना क्रियायाः कर्तुराधाराधेयभावेन सम्बन्धिभ्यः सुखादिभ्य इत्यर्थो भवतीत्याह–वेदयितुरनुभवेऽर्थे इति ।

यद्यपि वेदनाशब्दो ज्ञानसामान्यवचनस्तथापीह कर्तृग्रहणेन सुखादीनि विशेष्यन्ते । कर्तृगतानां च सुखादीनां वेदनाऽनुभवरूपैवेति मत्वैवमुक्तम् । सुखं वेदयते इति । स्वगतं सुखमनुभवतीत्यर्थः । आकुस्मादात्मनेपदिन इत्यधिकारे वेदि पठितः । एवं च क्वचिद् वेदयतीति पाठः प्रामादिकः । वेदयित्रा सुखादीनां विशेषणादिह न भवति । सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्येति । अत्र हि प्रसाध्यगतं सुखं प्रसाधकोऽक्षिनिमीलनादिनाऽनुमिमीते इति सुखं वेदयितृगतं न भवति ।

नमोवरिवरिति । पूजायामित्यादि । करणे इति क्रियासामान्यानुवृत्तावप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्यात् विशेषोऽयं लभ्यते इति भावः । नमस्यतीति । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यतीति । परिचरतीत्यर्थः । चित्रीयत इति । आश्चर्यवद् भवतीत्यर्थः "चेतश्चित्रायते मम" इत्यादिदर्शनात् ।

अन्ये तु परस्याश्चर्यमुत्पादयतीत्यर्थमाहुः । तथा च भट्टि—मायामृगमधिकृत्य—ततश्चित्रीयमाणोऽसौ इति । अत्र च चित्रङो ङित्करणात् अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति क्यजन्तादात्मनेपदम् । न चैवं शब्दवैरादिसूत्र एव चित्रशब्दोऽपि पठ्यताम् । एवं च क्यङैव तङ् भविष्यतीति वाच्यम् । तत्र हि "क्यचि च" (७।४।३३) इतीत्त्वं न स्यात्, तस्मात् क्यजेव कार्यो ङित्वं च ॥

पुच्छ । कृञर्थे इति । करणे इत्यनुवृत्तेः । तच्च पूर्ववदभिधानस्वभावात् क्रियाविशेषणपरं सम्पद्यते इति प्रपञ्चयति पुच्छादित्यादि । उदसनमुत्क्षेपणम् । पर्यसनं परित-

५२३. मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृत-
तूस्तेभ्यो णिच् [३।१।२१]

एभ्यः कृञर्थे णिच् स्यात्। मुण्डयति। "व्रताद् भोजनतन्निवृत्त्योः" (वा) पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति। "वस्त्रादाच्छादने" (वा०) संवस्त्रयति। णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य। इष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभाव-टिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशा स्युस्तद्वत् णावपीत्यर्थः। टिलोपः। हलि कलिं गृह्णाति। अत्र णिचि परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः। हलयति। महद् हलं हलिः। कलयति। चङि अग्लोपित्वाभावात् सन्वद्भावे प्राप्ते हलकलेत्यदन्तनिर्देशान्न। अचकलत्। अजहलत्।

क्षेपण। उत्पुच्छयते इत्यादि। पुच्छमुदस्यति पर्यस्यति वेत्यर्थः। "णाविष्ठवत्" (वा) इति टिलोपः। पुच्छशब्दादेव प्रत्ययः उत्परी तु उदसनपर्यसने क्रमेण द्योतयतः। भाण्डादिति। समाचयनं राशीकरणम्। सम्शब्दोऽस्य द्योतकः।

चीवराणीति। अर्जनं द्रव्यलाभोपायो यज्ञादि "णिडो णकारो णेरनिटि" (६।४।५५) सामान्यग्रहणार्थो न वृद्ध्यर्थः। अतो लोपस्य स्थानिवद्भावेन वृद्धरसंभवात् ङकारस्तदर्थः। अत एव मुण्डादिसूत्रे नैते पठितुं शक्यन्ते॥

मुण्ड। कर्मणि इति करणे इति च वर्तते। मुण्डयतीति। मुण्डं करोतीत्यर्थः। ननु "तत्करोति" (वा०) इत्येव सिद्धम्। सत्यम्। मुण्डं करोति माणवकमित्यादौ सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिभ्यो यथा स्यादिति पुनर्विधिः। तस्यैव प्रपञ्चो वा। अन्ये त्वाहुः पुनर्विधानं धात्वर्थम्। द्विविधा हि मुण्डादयो धातवः प्रातिपदिकानि। तत्र सूत्रे धातव एवोपात्तास्तेभ्यः स्वभावाद्विशिष्टक्रियावचनेभ्यो णिज् भवति। प्रतिपादिकानां तु विग्रह एव माणवकं मुण्डं करोतीति। मुण्डादयश्च गुणवचनत्वात् नित्यसापेक्षाः।

न च नित्यसापेक्षमसमर्थं भवतीति। यदि तर्हि गुणवचनत्वात् मुण्डादयो नासमर्थाः, माणवकं मुण्डयतीति क्यजपि स्यात्। अत्राहु—क्यच् त्वनभिधानान्न भवति। माणवकं मुण्डीयतीति ह्युक्ते माणवकं मुण्डमिवाचरतीत्यर्थान्तरमेव प्रतीयते इति। मिश्रयति। श्लक्ष्णयति। लवणयति[1]। सर्वत्र णाविष्ठवदिति टिलोपः। व्रतादिति। द्वयमपि प्रकृत्यर्थः। कृञर्थे च प्रत्ययः। तत्र भोजने व्रतशब्दः श्रूयते। यदस्य पयोव्रतं भवत्यात्मानमेव तद्ग्राहयतीति। पस्पशाभाष्ये च शक्यं चानेन श्वमांसादीन्यपि व्रतयितुमिति। अयमेव च व्रतशब्दो विपरीतलक्षणया तन्निवृत्तौ वर्तते,

---

१. लवणयतीति क० पु०।

न शक्त्येति माधव । तयोदाहरति—पय इत्यादि । पयो व्रतयति । भुङ्क्ते इत्यर्थ । शूद्रान्न व्रतयति । परिहरतीत्यर्थ ।

वस्त्रादाच्छादने इति । अत्राप्याच्छादन प्रकृत्यर्थ । कृञोऽर्थे प्रत्यय सवस्त्रयति प्रावारमित्यस्य हि प्रावारमाच्छादयतीत्येवार्थ [1] इति स्थिति ।

णाविष्ठवदिति । इष्ठे इवेष्ठवत् "तत्र तस्येव" (५।१।११६) इति सप्तम्यन्ताद्विति । प्रतियोगिनि सप्तमानिर्देशात् । तेनेष्ठनि यद्विहित कार्य तदेवातिदिश्यते नेष्ठेनो यत्कार्य [2] तदपि । तेन बहूनाचष्टे बहयतीत्यत्र "इष्ठस्य यिट् च" (६।४।१५९) इत णेर्यिट् न भवतीत्यालोच्याह—इष्ठे यदि-यादि । पुवद्भाव । "भष्याढे तद्धिते" वा०) इत्युक्त । न [3] तसिलादिष्विनि परिगणनात् । रभाव । "र ऋतो हलादे" (६।४।१६१) इति । टि ोप । "टे" (६।४।१५५) विन्मतुब् लोप । "बिन्मतोर्लुक्" (५।३।६५ । यणादिलोप । "स्थूलदूर" (६।४।१५६) इति । प्रादय । "प्रियस्थिर" (६।४।१५७) इति । आदिशब्दाद् भसज्ञादिसग्रह ।

नहीद प्रयोजनपरिगणनम्-अपि तूदाहरणदिगित्याकरे स्थितम् । एतानि कार्याणि यथेष्टानि भवन्ति तथा णावपीति वार्त्तिकार्थ । यद्यपि "प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च" इति गणसूत्रेणैवेष्ठवद्भावो [4] विधीयते, तथापि तस्यैवाय प्रपञ्च । एतदुपन्यासस्य प्रकृते उपयोगमाह-अत्रेत्यादि ।

यद्यपि "पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्" (३।१।२०) इत्यत्रैव टिलोपार्थमेतदुपन्यसितुमुचितम्, तथापि 'यस्येति च" (६।४।१४८) इति लोप एव विधातव्ये टिलोपविधानस्यासाधारण प्रयोजनमिदमेवेत्यत्रोपन्यस्तम्, तदेव च पूर्वत्रापि कार्य करिष्यतीत्याशय । परत्वाद् वृद्धौ सत्यामिति । हलिं कलि गृह्णातीत्यर्थे णिचि सति हलि इ कलि इ इति स्थिते "णाविष्ठवत्" (वा०) इति टिलोप प्राप्तो वृद्धिश्च, तत्र वृद्धिरनित्या कृते टिलोपे न प्राप्नोतीति टिलोपोऽप्यनित्य । यद्यपि कृतायामकृताया च वृद्धौ प्राप्नोति तथापि शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्य इत्युभयोरनित्ययो [5] परत्वाद् वृद्धिरित्यर्थ । वृद्धौ सत्या टिलोप इति । अन्तरङ्गमप्ययादेश बाधित्वा [6] "वार्णादाङ्ग बलीय." (प०) इति ऐकारस्यैव लोप इत्यर्थ । आयादेश कृत्वा तु टिलोपेऽग्लोपि-

---

१ प्राणमाच्छादयतीति क० पु० ।
२ ते ने वा यत्कार्यमिति क० पु० ।
३ न तसिलादिष्विति परिगणनादिति नास्ति क० पु० ।
४. गुणसूत्रेणेति क० पु० ।
५ पीत्यादिति क० पु० ।
६. वार्णादाङ्ग बलीय इति नास्ति क० पु० ।

कृतयति। अचकृतत्। तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति। "सत्यापपाश" (३।१।२५) इति णिच्। अर्थवेदसत्या नामापुगवाच्यः" (वा०) सत्यमाचष्टे सत्यापयति। अर्थापयति। वेदापयति। "पाशाद्विमोचने" (वा०) विपाशयति। रूपं पश्यति रूपयति। वीणयोपगायति उपवीणयति। तूलैरनुकुष्णाति अनुतूलयति। श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति। सेनया अभियाति अभिषेणयति। अभ्यषेणयत्। अषोपदेशत्वेऽपि "स्थादिष्वभ्यासेन" (८।३।६४) इति नियमादभ्यासव्यवायेऽपि षत्वम्। अभिषिषेणयिषति। लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति। त्वचं गृह्णाति त्वचयति। वर्मणा संनह्यति संवर्मयति। वर्णं गृह्णाति वर्णयति। चूर्णैरवध्वंसते अवचूर्णयति।

त्वाभावात् सन्वद्भाव प्राप्त इत्युत्तरग्रन्थविरोध स्यात्। अक्ग्रहणव्यावर्त्यं च न प्रसिद्ध्येत्। सर्वत्र चाकारस्यैव लोपात्।[1]

ननु "णौ चङि" (७।४।१) इत्यत्र भाष्ये व्यवस्थापित वृद्धेर्लोपो बलीयानिति। ज्ञापक चात्रागिति प्रत्याहारग्रहणम्। तथा हि अवर्णान्तेषु-अवर्णोपधेषु च वृद्धावाप्यवर्णा एव लुप्यन्ते तत्रालापिना नेत्येव वाच्यम् इवर्णोवर्णान्तयोस्तु वृद्धौ कृतायामैकारौकारौ[2] लुप्येते न त्वक्।

ननु स्वामिनमाचष्टे-असस्वामत्। गोमिनम् अजुगोमत्। प्रादुराख्यत्। अपप्रादत्। यादृशमाख्यत्। अययादत्। तादृशम् अततादत् इत्यादौ यत्र वृद्धेरप्रसङ्गादिको लोपस्तत्र निषेधार्थमिक् ग्रहण कर्तव्यम्। अत्राहु—णिजत्र नास्ति-अनभिधानात्। एतच्च भाष्यकारेण ज्ञापकत्वसमर्थनादवसीयत इति।

ननु तथापि स्रग्विणमाख्यत् असस्रजत् इत्यत्र विन्मतो लुकि उपधाया वृद्धौ तस्य ह्रस्वनिवृत्त्यर्थ प्रत्याहारग्रहण स्यात्। अस्ति ह्यत्राभिधान "टे" (६।४।१५५) इत्यत्र भाष्ये स्रजयतीत्युदाहरणम्[3]। नैतदस्ति। उक्तादेव हेतो अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धेरप्रसङ्गाद् ह्रस्व[4] भाविन्युपधैव नास्तीति। अत प्रत्याहारग्रहण ज्ञापक वृद्धे पूर्वं टिलोप इति। तत्कथमुच्यते वृद्धौ सत्या टिलोप इति। उच्यते। हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनमेव ज्ञापक लोपात् पूर्वा वृद्धिरिति। अन्यथाऽसत्यप्यत्वनिपातने वृद्धे पूर्वमिकारस्य लोपेनैवाग्लोपित्वसपादनादनर्थक तत् स्यात्।

---

१. लोप इति नु इति क० पु०।

२ कृतायामैकारौ लुप्येते इति क० पु०।

३ स्रजतीति क० पु०।

४. द् ह्रस्वपाविन्यु इति क० पु०।

एव च कृत्वाऽग्रेऽपि वक्ष्यति–वृद्धौ सत्या टिलोप इति । अचीकवत् । अपीपट-दिति । न चैव णेर्णिचि नाग्लोपिन्वमित्यस्य वैयर्थ्यम् । 'णयल्लापौ" (वा०) इति वाचनिकेन पूर्वप्रतिषेधेन प्रागुपन्यस्तज्ञापकवशेन च वृद्धे पूर्वं णिलोपाभ्युपगमात् । टिलोपस्तु वृद्धौ सत्यामेवेति विवेक । तदेतत् परमतेनोक्तम् ।

भाष्यमते तूक्तज्ञापकवशाद् वृद्धे प्रागेव टिलोपादपपटत् अचकवदित्याद्येव श्रवितव्यम् । अनाभित्य तज्ज्ञापक हलिकल्योरत्वनिपातनमुक्तम् । ज्ञापकाश्रयण तु ज्याय । पटुमाख्यत् अपपटदित्यादावकृताया वृद्धौ लोपे सति सन्वद्भावस्य प्रसङ्गा-भावार्थमिति कैयटोक्ते । अन्ये तु हलिकल्योरत्वनिपातनस्याग्रहणज्ञापक वस्य च भाष्ये एव प्रयोजनकथनाद् वृद्धेरुत्तरकाल पूर्वं वा कामचारेण टिलोपविज्ञानादपपटत् अपीपटत् इत्युभयमपि प्रमाणमित्याहु ।

तदेतदाचार्येणापि सगृहीतम् । सुब्धातोरनेकाचश्च सन्वद्भावो वेति केचि-दिति । हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनसामर्थ्यान्नाय विकल्प । तदुक्तम्[१] मुग्धबोधे "खे सन्वद् ह्यार्हसादर्थश्च ल्यबेकाचोस्त्वहलिकलिर्वा" इति ।

ननु वृद्धौ कृताया टिलोपेऽपि तस्य "अच परस्मिन्" (१।१।५७) इति स्थानि-वद्भावेन व्यवधानात्सन्वद्भावो न प्राप्नोतीति चेत्, अभ्यासस्य टिलोपाद्यनन्तर-जातत्वेनादिष्टादच पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात् । एतच्च यदा चङ्परे णौ यद् लघु एकवर्णेन व्यवहित तत्र परतो योऽभ्यासस्तस्य सन्वदिति वादिना कैयटादीना मते परिहृतम् । चङ्परे णौ यदङ्ग तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्य सन्वदित्यर्थवादिना हरदत्तादीना तु मते सत्यपि स्थानिवत्त्वे तत्सहितमेव चङ्परे णौ परमङ्गस्याभ्या-सश्च तस्यैवेति न किंचिददुष्यति ।

एव च कृत्वा हलिकल्योरत्वनिपातनमर्थवद् भवति । कथ तर्हि "सन्वल्ल-घुनि" (७।४।९३) इत्यत्र हरदत्तेनोक्तम् अचकथदित्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्व च तेन व्यवधानात् सन्वद्भावो न भविष्यतीति । सत्यम् । परमतेन पूर्वं द्विर्वचनमिति बाश्रि-त्येत्यदोष । हलयतीति । शपि गुणायादेशौ णिचि टिलोप । कथ पुनरत्र टिलोप यावता इष्ठवदुच्यते ।

न चास्मादिष्ठो नास्ति । अजादाना गुणवचनादेवेति नियमात् । नैवम् । नावश्यमिष्ठानि दृष्टमेव कार्यमतिदिश्यते कि तु सभावितमात्रमपि । तथा च कुमार-यतीत्याद्यर्थं पुवद्भावोऽतिदिष्ट । न चात्र टिलोपेनैवेष्टसिद्धि । चिणोलुग्न्यायेन डीप्लोपस्याकारलोप प्रत्यसिद्धत्वप्रसङ्गात् ।

अचकलदिति । कलिशब्दाण्णिचि चङि परत्वाद् वृद्धौ कृताया टिलोपश्चेत् क्रियते ततोऽनग्लोपित्वात् सन्वद्भावादित्त्वदीर्घौ स्याताम् इति हलिकल्योरदन्तत्व-निपातन क्रियते ततश्च टिलोपे सत्यग्लोप्यङ्ग सपन्नमिति सन्वद्भावाद्यभाव ।

१–तदुक्तम् इत्यारभ्य—कलिर्वेत्यन्तो (   ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

कृतयतीति। कृत गृह्णाति। अचकृतदिति। अग्लोपित्वान्न सन्वद्भाव। तूस्तानि विहन्तीति। विहत एव भवतीति भाव। सहता जटा तूस्तानि। पापमित्ति वैजयन्त्याम्। विहमनद्योतनाय वे प्रयोग। नामधातुप्रस्तावात् सत्याप" (३।१।२५) इति सूत्रारूढानि प्रातिपदिकान्युदाहर्तुमाह–सत्यापपाशेति। णिजिति। अत्र च सत्याप इति निर्देशाण्णिच सन्नियोगेनापुग्निपात्यते। अन्त्योकार उच्चारणार्थं।

वार्त्तिककारेण त्वर्थवेदार्थमवश्यारभ्ये वार्त्तिके सत्यशब्दोऽपि सगृहीत। अर्थवेदसत्यानामिति। अत्रापि णिज्विधौ करणे इत्यनुवृत्त क्रियाविशेषोपलक्षणम्। तान् विशेषान् विग्रहव्याजेन दर्शयति–सत्यमाचष्टे–इति[१]। भाष्ये तु[२] णिविधावर्थवेदसत्यानामापुक् च" इति पठित्वा सत्य करोतीति विगृहीतम्।

हरदत्तस्त्वाह-भाष्ये कृञीत्यर्थनिर्देशो प्रयोगदर्शनवशादिहाख्यातार्थं इति। एवमर्थमाचष्टे[३] वेदमाचष्टे इत्याद्यूह्यम्। अथ किमर्थमापुक् क्रियते न पुगेव क्रियेत, विधानसामर्थ्याच्च टिलोपो न भविष्यति। एव तर्हि आपुग्वचन सामर्थ्यादन्यतोऽपि विधानार्थम्। तेन लिखापयति शब्दापयेत्। प्रक्षालापयेदित्यादिप्रयोगा उपपादिता भवन्तीति रक्षित। 'तत्करोति" (वा०) इत्येव णिचि सिद्धे सत्यस्यापुग्विधानार्थं वचनम्।

अन्येषा तु प्रपञ्चार्थम्। मालिन्या[४] उपश्लोकयतीति सापेक्षादपि विधानार्थं वा। विपाशयतीति। पाश विमुञ्चति। विर्विमोचनद्योतनार्थं। अत एवायमर्थान्तरेऽपि भवतीति ज्ञायते। अन्यथा विपाशयतीति विशब्दप्रयोगो न स्यात्। विशिष्टस्यैव मोचनस्य ण्यर्थत्वात्। यथाचारे क्यच्याङ्प्रयोगो[५] न भवति। एवमुपवीणयतीत्युपादिष्वपि द्रष्टव्यम् इति हरदत्त। तूल तृणाग्रमनुकृष्णाति। अनु[६] व्यध्यतीत्यर्थ। अभिषेणयतीति। "उपसर्गात्सुनोति" (८।३।६५) इति षत्वम्। अभ्यषेणयदिति। "प्राक्सिताद‌ड्व्यवायेऽपि" ८।३।६३) इति षत्वम्। अषोपदेशत्वेऽपीति। एतच्चाव्युत्पन्न सेनाशब्द। सह इनेन वर्तते इति व्युत्पन्नो वेति पक्षे द्रष्टव्यम्।

यदा तु सिनोतेर्न प्रत्यये सेनाशब्दो व्युत्पाद्यते तदाऽस्त्येव षोपदेशत्वम्। स्थादिष्विति नियमादिति। तत्र हि सूत्रे स्थादिष्वभ्यासेन चेत्येतद्वाक्य विध्यर्थमषोपदेशार्थमिति स्थितम्। अभ्यासस्येति द्वितीय वाक्य नियमार्थमभिमुसूषतीत्यादौ मा भूदिति स्थिति।

१ इत्यूह्यम् अथति इति ख० पु०।
२ सतुस्वा कयाभ्यायुक्तेति क० पु०।
३ स्वमर्थमिति क० पु०।
४ मालिभ्यन्येति क० पु०।
५ क्यचाय प्रयोगो इति क० पु०।
६ अनुव्यधयतीति क०पु०।

हस्तिनातिक्रामति । अतिहस्यति । हस्तौ निरस्यति हस्तयति इति केचित् । तत्करोति "तदाचष्टे" (वा०) इति चुरादित्वात् सुबन्तािणच् । षष्ठ करोति आचष्टे वा षठयति । लुब्धातुत्वात् षस्य न सः । कवि पट्ठु वाचष्टे । वृद्धौ सत्यां टिलोपः । कवयति । पटयति । चाङि अनालोपित्वात् सन्वद्भावः । आचीकवत् । अपीपटत् । "आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे" इति कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः प्रकृतिवच्च कारणम् (वा०) कसवधमाचष्टे कस घातयति । बलि बन्धयति ।

एव च प्रकृते स्थादिष्विनि यद्यपि विधेर्व्यापारो[1] न तु नियमभागस्य तथापि नियमाशोऽपि तत्र सूत्रे स्थित इत्यवयवधमस्य समुदायेऽप्युपचारान्नियमादित्युक्तम् । त्वचयतीति । त्वच सवरणे इत्यस्मात् "पुसि सज्ञाया घ प्रायेण" (३।३।११८) इति घप्रत्ययान्तत्वात् त्वचशब्दोऽकारान्त तेनातो लोपस्य स्थानित्वादुपधाया वृद्धिर्न । हलन्तस्य तु "तत्करोति" इति णौ त्वाचयतीति भवति । "प्रकृत्यैकाच्" (६।४।१६३) इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभाव[2] । हस्तौ निरस्यति हस्तयत इति केचित् इति ।

तथा च बहुलमेतन्निदर्शनमित्युक्त्वा माधवीयैरुदाहृतम् ।[3] णिङान्निरसने ङकार आत्मनेपदार्थ । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते इति । एव च हस्तयतीति क्वचित् परस्मैपदपाठो न युक्त । हस्तिनातिक्रामतीति । "तेनातिक्रामति" (वा०) इति धातुसूत्रेण णिच् । चुरादिषु हि त्रीणि पठ्यन्ते "प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च" इति प्रथम प्रातिपदिकात् धातोरर्थ विशेषरूपे वाच्ये णिच भवति इष्ठनीव चास्मिन् बहुल कार्य भवति । कूलमुल्लङ्घयति । उत्कूलयति । अस्यैव प्रपञ्च "तत्करोति तदाचष्टे" "तेनातिक्रामति" "कर्तृकरणाद्धात्वर्थे" इति ।

अत्र कर्तृग्रहण करणस्य विशेषणम् । करणत्वेन लोके प्रसिद्धाना चक्षुरादीनामेवग्रहण मा भूदिति । अन्यथा चक्षुषा पश्यति चक्षुषतीत्यादावेव स्यात्, न तु कर्रिभिरवबध्नाति अवकरयति । परशुना छिनत्ति परशयति इत्यादावपि । तेनातिक्रामतीत्येतत् कर्तृकरणादित्यस्यैव प्रपञ्च सपद्यते । अत्र च तेनेति करणत्वोपलक्षणम् । तेन करणत्वविशिष्टात् प्रातिपदिकात् णिजुत्पद्यते न तु सुबन्तात् प्रातिपदिकादित्यधिकारात् । सुबन्तादुत्पत्तौ चातिहस्तयतीत्यादौ णौ सुब्लोपे टिलोपे च

---

१ विध्यर्थत्पर इति क० पु० ।

२ भावाविति क० पु० ।

३ माधवीये इति क० पु० ।

कृतेऽन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वाज्जश्त्वं स्यात्। न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वम्, 'न पदान्त'' (१।१।५८) इति जश्विधौ तद् निषेधात्।

न च णौ कृतया भसञ्ज्ञया नान्तावधे पदत्वबाध, भसञ्ज्ञा प्रति टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्। भिन्नावधिकया तया पदसञ्ज्ञाबाधस्यासम्भवात्। एव तत्करोतीत्यत्रापि तदिति कर्मत्वोपलक्षणं तेन पटुमाचष्टे पटयति वाचपतीत्यादौ ज.त्वकुत्वाद्यभाव ऊह्य। एव च तदिति द्वितीयासमर्थात् तेनेति च तृतीयासमर्थात् इति प्राचोक्तमप-व्याख्यानम्। किन्तर्ह्युच्यते सुबन्ताण्णिजिति[1]। सुपा तदर्थस्य कारकस्य लक्षणात् सुप चान्तति सबध्नाति कार्यत्वेन तत्सुबन्त कारक तस्मादिति व्याख्यानाद् वा न दोष।

तथा च षष्ठयतीत्यत्र जश्त्वसयोगान्तलोपौ न कृतौ। कथ तर्ह्युच्यते सुब्धातु-त्र षस्य स इति। यावता प्रातिपदिकादय णिजुच्यते, नेन सुबन्तादित्ययुक्तम्। सत्यम्। इदानीमेव ह्युक्त सुब्ग्रहण[2] कारकत्वोपलक्षणार्थम् इति। तेन धातुसञ्ज्ञानिमित्त-प्रत्ययान्त कारकाभिधायि सुब्धातुरित्यविरोध।

एव नामधातुरित्यपि व्याख्येयम्। कि च ''सुब्धातुष्ठिवुष्वकष्कतीना[3] सत्व-प्रतिषेध'' (वा० इत्यत्र सुब्धातुत्व न निषेधनन्त्र किं तु 'धात्वादे ष स'' (६।१।६४) इत्यत्रोपदेश इत्यनुवृत्तेरनौपदेशिकत्व तच्च सुबन्तासुबन्तसाधारण तदेवात्र सुब्धातुग्रहणेनोपलभ्यते[4] इति वा गमनीयम्। तदेव प्रातिपदिकादेव णिजिति माधवमतमनुसृत्य ग्रन्थो व्याख्यात।

आचार्याणा तु सुबन्तादेवोत्पत्तौ स्वरस। यदाहु —सुबन्ताण्णिजिति। हर-दत्तोऽप्याह–तदिति द्वितीयान्तोपलक्षणम्। कथ तर्हि पदकार्याभाव। इष्ठवदित्यति-दिष्टया भसञ्ज्ञयेति ब्रूम। न चास्या स्थानिवद्भावशङ्का। पदसञ्ज्ञायामतुल्यत्वात्। नहि पदसञ्ज्ञापि पदान्तस्य विधि कर्मसाधने हि विधिशब्दे स्थानिवद्भावनिषेधाद्विना य सिद्ध पदान्तस्तस्य यो विधिर्भवन्[5] पदस्यान्त सपद्यते स पदान्तविधि।

न च पदसञ्ज्ञा तथा। भावसाधने तु भसञ्ज्ञाया अपि पदान्तविधित्व भाष्ये उपपादितम्-त्वेतस्वानित्यस्य[6] सिद्धये। अवश्य च भपदसञ्ज्ञयोस्तुल्यावधिकत्वमेषितव्यम्, अन्यथा पटिष्ठ इत्यादौ सुबन्तादिष्ठनि भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञा नापोद्येतेति[7] जश्त्व

१ सुबन्त णिजिति क० पु०।
२ सुब्ग्रहणमिति क० पु०।
३ ष्ठवोष्ठवामिति क० पु०।
४. सुधातुग्रहणेनेति क० पु०।
५ योवन् इति क० पु०।
६ तेनात्यस्तेति क० पु।
७ पदसञ्ज्ञेति नास्ति क० पु०।

स्यात्। किं च योऽपि मन्यते प्रातिपदिकाण्णिजिति, तेनापि भसञ्ज्ञयैव पदकार्याभावोऽवश्य वाच्य । अन्यथा स्रजयतीत्यादौ सुबन्ता[1]दुत्पन्नयो विन्मतोर्लुकि तत्प्रकृते सुबन्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेन पदकार्यं प्रसज्येत इति दिक्।

वृद्धौ सत्या टिलोप इति। परत्वाद् वृद्धिरैदौतौ। ततस्तयोर्लोपो न त्विद्रुतोरेवेत्यर्थ । किमेव सति कृत भवतीत्याहु । चङ्यनग्लोपित्वात् सन्वद्भाव इति। तदेतदन्यमतम्। भाष्यमते[2] त्वत्राग्गिति प्रत्याहारग्रहणात् ज्ञापकात् वृद्धे प्रागेव टिलोपाभ्युपगमात् अपपटदित्येव भवितव्य[3]मिति वर्णितम्। हलि कलि निरूपणे तत्करोतीत्यत्र प्रकृत्यर्थमात्र विवक्षितम्, न प्रत्ययार्थ इति भूतेऽपि णिजुदाहृत । एव च कृत्वा भविष्यत्यपि द्वित्वबहुत्वयोर्भावकर्मणोरपि भवति। अत्र च प्रकरणे 'तेनातिक्रामती" त्येतद्धातुसूत्रमित्यतिहस्तयति इत्युदाहरणेनैवार्थत· सूचितम्, न कण्ठत पठितम्।

तत्करोतीत्येतत्तु धातुसूत्रत्वेऽपि वार्त्तिककृता सुखार्थं पुनरुपसख्यातमिति श्रद्धातिशयादाचार्यै पुनरप्युपात्तमिति[3] ध्येयम्। उपसख्यानान्तरमाह—आख्यानादिति। आख्यायते इत्याख्यानम्। "कृत्यल्युटो बहुलम्" (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट्। यदेव किञ्चिदाख्यायते तदेवाख्यानमिहाभि[4]प्रेतम्, न तु कसवधनलोपाख्यान सुभद्राहरणबलिबन्धाद्येव सञ्ज्ञाभूतम्। तेन राजा गमनमाचष्टे। राजानमागमयतीत्यादावपि भवति। आख्यानशब्देन च तदभिधायी शब्दो गृह्यतेऽर्थे कृदन्तत्वासभवात्। "कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति कसवधबलिबन्धादय समुदाया अपि कृदन्ता उच्यन्ते।

तस्मात्तदिति कर्मभूतादाचष्टे इत्यर्थे णिच् भवति। कृत्प्रत्ययस्य च लुक् भवति। कृतश्च या प्रकृतिस्तस्या प्रत्यापत्ति विकारत्यागेन स्वेनैव प्राकृतेन स्वरूपेणावस्थान भवति। यश्च तत्र कृदन्ते सन्निहित कारक विभक्तिस्तत्प्रकृतिवद् भवति। कृत्प्रकृते शुद्धे णिचि "हेतुमति च" (३।१।२६) इति विहिते यादृश भवति तादृशमस्यापि ण्यन्तस्य भवतीत्यर्थ ।

कसवधाख्यानमाचष्टे इति। अत्र कसवधशब्द एव प्रकृतिर्विवक्षिता। तस्यैव च ख्यायमानत्वद्योतनायाख्यानग्रहणम्। हनन वध इति हन्तेरप्प्रत्ययो वधादेशश्च। कसस्य वध इति कर्मणि षष्ठ्या समास । ततो णिच्। अप्प्रत्ययस्य कृतो लुक्। तत्प्रकृतेर्हन्तेर्वधादेशरूपविकारपरित्यागेन हन्रूपेणावस्थानम्। यद्यपि कृतो लुकि कृते

१. अस्याग्रे इत्थनि इत्यारभ्य णिजितीत्यन्तो द्विवार पठित· क० पु०।
२. सते इति क० पु०।
३ पुनरपि कण्ठत उपात्तमिति ख० पु०।
४ मिहा इति द्विवार क० पु०।
५. अ...नावाख्यानेति क० पु०।

तत्सन्नियोगशिष्टस्य वधादेशस्यापि निवृत्ति सिध्यति, तथापि पुष्येण योग जानाति, पुष्येण योजयतीत्यत्र कुत्वस्यासन्नियोगशिष्टस्य निवृत्त्यर्थं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् इत्याहु ।

यद्यपि[1] निमित्तापायन्यायेनापि तत्सिद्धयति, तथापि अस्यानित्यत्वमनेन ज्ञायते, तेन भवेत्यादावतो हेर्लुकि शपो निवृत्तिरिति तत्त्वम् । एव च कस हन् इति स्थिते कसात् षष्ठी पूर्ववत् स्यात् । प्रत्ययलक्षणेन कृद्योगस्याद्यापि सत्वात् । "न लुमता" (१।१।६३) इति तु नास्ति अनङ्गकार्यत्वात् । अतो हेतुमण्णिच प्रकृतौ हन्तौ यादृशी विभक्ति कर्माभिधायिनी दृष्टा द्वितीयारूपा सैवात्रापि भवति ।

ननु घातयतीत्यत्र ' हो हन्ते " (७।३।५४) इति कुत्वम् । "हनस्त" (७।३।३२) इति तत्त्वं च न प्राप्नोति । किं कारणम् ? धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् । न चाय णिच् धातुप्रत्यय । न च वाच्य हेतुमण्णिचि प्रकृतौ तद्दृष्टमितीहाप्यतिदिश्यते इति । यत प्रकृतिवत् कारकमेवातिदिष्ट न कार्यान्तरमपि । अत्राहु प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रम कारकमित्यस्यानन्तर द्रष्टव्य । कार्यमिति चाध्याहार, तदायमर्थ कृतो या प्रकृतिस्तस्या शुद्धे णिचि यादृश कार्यमन्यदपि भवति तदस्मिन्नपि णौ भवतीति । तेन घत्वतत्वाद्युपपत्ति ।

एव च राजानमागमयतीत्यत्र[2] लुप्तान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वात् प्राप्तो नलोपोऽपि न भवति, प्रकृताविव सिद्धकारकरूपे दृष्टस्य नलोपाभावस्याऽप्यतिदेशात् । अत एव कसमघातयत् । राजानमजीगमत् इत्यत्र कसवधराजागमनशब्दाभ्या णिचो विधानादङ्गसज्ञा नामधातुत्व तयोरेवेति अट्द्विर्वचने अपि तयोरेव स्यातामित्यपि दूषण परास्तम् । यत शुद्धे णिचि यादृश कारक भवति धातावनन्तर्भूत द्वितीयाद्यन्तमकृतनलोपादिक तादृशेनैवात्रापि भवितव्यमिति[3] ।

एव च कसादीना कारकाणा णिजुत्पत्तौ पृथक्करणस्यातिदिष्टत्वादाख्यानात् कृत इत्याख्यानशब्दोऽर्थात् स्वावयवकृदन्तपर पर्यवस्यति । शब्दान्वयरीत्या तु कृद् ग्रहणपरिभाषा प्रागुदाहृता ।

बलि बन्धयतीति । बलेर्बन्धो बलिबन्ध कर्मणि षष्ठ्या समास । बलिबन्धमाचष्टे इति णिच् घञो लुक् । बलेर्द्वितीया पृथक्करण च । इह राजानमागमयतीत्यत्र पूर्वं कृतप्रकृतौ[4] राजा कर्ता आसात् तस्य गमे शुद्धे णौ "गतिबुद्धि" (१।४।५।५२) इति कर्मसज्ञा भवतीत्यत्रापि कर्मता भवति । इह तु देवदत्तपाकमाचष्टे । देवदत्तेन पाचयतीति भवति । नहिदेव दत्तस्य पचेर्णिचि कर्मताऽस्ति "गतिबुद्धि" (१।४।५२)

१ इत्याहुरित्यारभ्य—तत्त्वमित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।
२. मागमगमयतीति क० पु० ।
३. भवितिव्यमिति क० पु० ।
४. कृतप्रताविति क० पु० ।

ऊढिमाचष्टे ऊढयति । चङि द्वित्व प्रति ढत्वादीनामसिद्धत्वात् सणि-चङस्य इति इत्यस्य द्वित्वम् । हलादिः शेषः । औजिढत् । ढीत्यस्य द्वित्वम् इति दुर्गगुप्तादयः । औडिढत् । ऊढमाचष्टे ऊढयति । औजिढत् । अल्लोपस्य णौ स्थानिवत्त्वमाश्रित्य ढूतशब्दस्य द्वित्वादौजढत् इति काशिकायाम् । औडढत् इत्यन्ये ।

इति नियमात् ।

इह पुनर्यदा स्वय[1] मृगरमणमनुभवन्[2] अन्यस्मै तद्दर्शयितुमाचष्टे इति विवक्षा, तदा मृगान् रमयतीति भवति । यदा त्वरण्ये दृष्ट मृगरमण ग्रामस्थोऽन्यस्मै कथयति एव मृगस्तत्र[3] रमते इति, तदाऽत्र मृगाणामसभवान्न सा दर्शनार्था प्रवृत्तिरिति वाक्यमेव भवति, न णिच् । तथा चोपसख्याने "दृश्यार्थाया च प्रवृत्तौ" इति येय, मृगरमणस्याख्यानरूपा प्रवृत्ति सा यदि दृश्यार्था भवति, तदा णिजित्यर्थ ।

"इद चाख्यानात्कृत[4]" (वा०) इत्येव सिद्धे नियमार्थमदृशार्थे मा भूदिति । दृश्यर्थायामित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव । राजागमनादौ तु प्रवृत्तेरदृश्यर्थत्वेऽपि णिज् भवतीति कैयट । अत्रान्यान्यप्युपसख्यायन्ते । आलोपश्च कालात्यन्तसयोगे मर्यादायाम् । चित्रीकरणे प्रापि । नक्षत्रयोगे ज्ञि । तत्तनि नातिप्रचुरप्रयोगत्वाद् भाष्य-कृता प्रत्याख्यातत्वाच्चाचार्यैरप्युपेक्षितानि । आख्यानादित्येतत्तु बहुविषयत्वात् प्रत्या-ख्यातमप्युदाहृतम् ।

ऊढयतीति । वहेस्त्रिया क्तिति यजादित्वात् सप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते ढत्व-धत्वष्टुत्वढलोपदीर्घेषु ऊढि । ततो णिचि टिलोपे तिप्शपोर्गुणेऽयादेशे च रूपम् । **चङीत्यादि** । ऊढिशब्दाद् लुङि "णिश्रिद्रुस्रुभ्य" (३।१।४८) इति च्लेश्चङ् । 'चङि" (६।१।११) इति द्वित्वम् । "अजादेर्द्वितीयस्य" (६।१।२) इति ढिशब्दस्य प्राप्त तत्र कर्तव्ये "पूर्वत्रासिद्धम्" (८।२।१) इति ढत्वादीन्यसिद्धानि । "पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे" (प०) इतीह नास्ति "उभौ साभ्यासस्य' (८।४।२१) इति [5]णत्वारम्भेणास्यानित्य-त्वज्ञापनात् । तेन [6]हति इत्यवस्थितस्य द्वित्वमित्यर्थ. । तत्किमनचङस्य द्वित्व नेत्याह सणिचङस्येति । णौ कृत स्थानिवत् इति । टिलोपस्य स्थानिवद्भावस्तु[7] नोक्त ।

भाष्य न्मते उवर्णादेशस्यैव तदभ्युपगमात् । अनुवर्णादेशस्यापि स्थानिवत्त्व-वादिनो वामनस्यापि मते सत्यपि स्थानिवत्त्वे रूपे विशेषाभावात् स नोपन्यस्तः ।

---

१. अवेरिति क० पु० ।
२. मनुभवन्निति नास्ति क० पु० ।
३ मृगस्तत्रेत्यारभ्य—येयमित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।
४ चाख्यमित्यादिति क० पु० ।
५ णत्वारम्भे इति वारद्वय क० पु० ।
६. तेन इन इत्यवस्थितस्येति क० पु० ।
७ स्थानिवद्भावस्यस्तु इति क० पु० ।

"प्रकृत्यैकाच्" (६।४।१६३) वृद्धिपुगागमौ। स्वापयति। इष्ठवत्त्वात् पुंवद्भावः। एनीमाचष्टे एतयति "र ऋतो हलादेः" (६।४।१६१) इति रत्वम्। प्रथयति। "स्थूलदूर" (६।४।१५६) इति यणादिलोपः। स्थवयति। "प्रियस्थिर" (६।४।१५७) इति प्रादयः। प्रियमाचष्टे प्रापयति। स्थापयति। साधयति। "सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" (प०) इति नोपधा-वृद्धिः। कनयति। "विन्मतोर्लुक्" (५।३।६५) स्रग्विन् स्रजयति। इश्मन ईशयति। त्वचयति। "श्वेतश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेत-कलोपश्च" (वा०)। श्वेतयति। अश्वयति। गालोडयति। आह्वरयति।

औजिढदिति। हु ति हु तोति द्वित्वे हलादि शेषात्तलोपे हिह् ति-इति स्थिते कुहोश्चु-त्वेन हस्य झकारे "अभ्यासे चर्च" इति जकारे उत्तरखण्डस्य पूर्ववद् ढत्वादिषु णलोपे चादिवृद्धि। ढौत्यस्य द्वित्वमिति। "पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे" (प०) इत्याश्रयणादिति भाव। औडिढदिति। ढस्य जश्त्वेन ड। शेषे पूर्ववत्। ऊढमाचष्टे इति। वहे क्तप्रत्यये पूर्ववत् सम्प्रसारणादौ रूपम्। औजिढदिति। णौ कृत उवर्णादेश एव स्थानिवदिति भाष्यमतेऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावाद् णिसहितस्य हु तोत्यस्य[1] द्वित्व प्राग्वत् प्रक्रिया।

वामनमतमाह–अल्लोपस्येत्यादि। उवर्णादेश एवेति नियमो नास्तीत्यर्थ। हुत-शब्दस्येति। ढत्वादीनामसिद्धत्वमिहाप्यविशिष्टमिति भाव। औडढदित्यन्य इति। दुर्ग-गुप्तादयो हि "पूर्वत्रासिद्धोयमद्वित्वे" (प०) इत्यास्थिता। तेनाल्लोपस्य स्थानि-वत्त्वपक्षेऽपि ढशब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासस्य चर्त्वमित्यर्थ। स्वापयतीति। स्व करोत्याचष्टे वेति। स्वशब्दाण्णिचि इष्ठवद्भावाट्टिलोपे प्राप्ते एकाच्त्वान्निवर्तिते "अचो ञ्णिति" इति वृद्धिराकार। "अर्तिह्री" इति पुक्। चङि तु असिस्वपत्। अशब्दाणिचि वृद्धिपुकोरापयति। चङि तु ओणेर्ऋदित्करणेन ज्ञापितम् द्वित्वात् पूर्वमुपधाह्रस्व। तत्कृते पिशब्दस्य द्वित्वे मा भवानपिपददिति भवति।

एवमिकारादिष्वप्यूह्यम् पुंवर्जम्।[2] एनीयाचष्टे इति। यथाकथचित् "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" (प०) इति स्थिते ङ्यबन्तादपि णिच् पुवद्भावश्च भवतीति भाव। एतशब्दात् स्त्रिया "वर्णादनुदात्तात्" इतिङीप् तस्य नकारे एनी तस्या पुवद्भावेनैत शब्द आदेशो भवति। नन्वत्र टिलोपातिदेशेनैव ङीपो निवृत्तो तत्सनियोगशिष्टस्यापि निवृत्तिर्भविष्यति "सन्नियोगशिष्टानामन्यतरा-पाये उभयोरप्यपाय" इति परिभाषणात्।

---

१ हुति ति इत्यस्येति क० पु०।
२ पुंवर्ज्येजीमिति क० पु०।

अन्ये तु श्रापयति ज्यायपतीत्युदाजह्रुः । वृद्धस्य तु ज्यादेशो णावपीष्यते। ज्यापयति । पक्षे वर्षादेशोऽपि वर्षयति । स्रजयति । स्रगस्यास्तीति स्रग्वी । "अस्मायामेधास्रजो विनिः" (५।१।१२१) इति विनिः । ततो णिचि विनो लुक् "प्रकृत्यैकाच्" (६।४।१६३) इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः, अङ्गवृत्तपरिभाषाया चोपधावृद्ध्यभावः । अनेकाचा तु मायाविन्-मेधाविन्-वसुमत्-दृषद्वत्प्रभृतीनां विन्मतोर्लुकि टिलोपे माययति । मेधयति । वसयति । दृषयति इति भवति । सान्तानामपि पयस्विन्-तेजस्विन्-आयुष्मदादीनां विन्मतोर्लुकाऽनेकाच्त्वाट्टिलोपे पययति । तेजयति । आययति इति भवति ।

कैयटस्तु नाप्राप्ते टिलोपे "विन्मतोर्लुक् आरभ्यमाणः प्रत्ययविषयमिव प्रकृतिविषयमपि टिलोपमेकत्वाद् बाधते" इति भाष्यदर्शनात् सान्तानां विन्मतुपोर्लोपविषये टिलोपाभावात् तेजसयति, आयुषयतीत्युदाजहार। असान्तेषु तु वसयतीत्यादिषु टिलोपमनुमन्यते एवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

ईश्मन्निति ईडस्यास्तीति मतुप् नलोपः । एवं त्वचयतीति । पूर्ववद् वृद्ध्यभावः । "विन्मतोर्लुक्" (५।३।६५) इत्यत्र ड्मतुपोऽपि ग्रहणमिच्छन्तः 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुपि कुमुदयति, नडयति, वेतसयतीत्युदाहरन्ति । अन्ये तु द्व्यनुबन्धको मतुबेव गृह्यते, न तु त्र्यनुबन्धेका ड्मतुबिति वदन्तः कुमुद्वयति, नड्वयति, वेतस्वयतीत्युदाजह्रुः ।

प्रसङ्गात् किञ्चिदुच्यते । कर्तारमाचष्टे इति णौ "तुश्छन्दसि" (५।३।५९) इति तृशब्दलोपे करयति । दोहयति । भाषाया तु कर्तयतीत्यादि । पितुः पितृयति । त्वादयति । मादयति । त्वमौ वा । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिर्नेत्येके । त्वदयतः मदयति । अन्ये तु 'अतो गुणे" (६।१।९७) इति पररूपं बाधित्वा टिलोपे वृद्धिपुकौ त्वापयति । मापयतीत्याहुः । श्वादिषु विवदन्तः श्वानमाचष्टे इति णौ कृते "प्रकृत्येकाच्' (६।४।१६३) इति प्रकृतिभावः "टेः" (६।४।१५५) इत्यस्यैवेति तस्मिन् निवृत्तेऽपि "नस्तद्धिते" (६।४।१४४) इत्यपरष्टिलोपो भवति । तत्र कृते "श्वयुवमघोनामतद्धिते" (६।४।१३३) इति सम्प्रसारणे वृद्ध्यावादेशौ । "ओर्गुणः" (६।४।१४६) इति तु न भवति । "असिद्धवदत्रा" (६।४।२२) इत्योर्गुणं प्रति सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वात् ।

ननु श्वादीनामेतत् सम्प्रसारणं नान्तानामिष्यते इत्युक्तं तत्कथं टिलोपे कृते स्यादिति चेत्, मैवम्, सम्प्रसारणं प्रति टिलोपस्यासिद्धत्वान्नान्तमेवेतत् इति । शावयतीति भवितव्यमित्येके । (न चैव[1] मघवतः इत्यत्रापि तुरसिद्धत्वात् सम्प्रसारणप्रसङ्गः । परत्वात् पूर्वं प्रवृत्तस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वेन तु प्रवृत्ते पुनस्तुरसिद्धत्वान्न प्रवृत्तिः सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात्) ।

१ न चैवमित्यारभ्य—चरितार्थत्वादित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

अन्ये तु नान्तलक्षणाट्टिलोपात् 'टे'' (६।४।१५५) इत्यनेनैव परत्वाद् भवितव्यम्, स च प्रकृतिभावेन निर्वर्तित इति सप्रसारणे शुनयतीति मन्यन्ते। विदुषो णौ टिलोपे सप्रसारणे वृद्ध्यावो विदावयति। नित्यत्वादादौ सप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते टिलोपाद् विदयतीत्येके। प्रष्ठौह्। प्रष्ठावयति। कृते ऊठि टिलोपपक्षे प्रष्ठापयति। उदञ्चमाचष्टे उदीचयति। सग्रामयतेरेव सोपसर्गादिति नियमादुपसर्गाणा पृथक् करणाद् अञ्चतेरेव णौ "प्रकृत्यैकाच्" ६।४।१६३) इति टिलोपाभावे भत्वान्तलोपे "उद ईत्" (६।४।१३९) इत्यादि।

एव प्रतीचयति। समीचयति। तिरसस्तु अन्तरङ्गत्वात्तिर्यादेशे कृते 'टे''[१] (६।४।१५५) इति टिलोपे वृद्ध्यायोस्तिराययति। न पुनस्तिरेष्टिलोप शङ्क्य। चिणो लुक् चिणो लुक्येवासिद्धो भवतीतिवदस्मिन् कर्तव्ये पूर्व प्रवृत्तस्य तस्यासिद्धत्वात्। 'अङ्गवृत्त'' (प०) इति वा।

अत एव 'अव्ययाना भमात्रे टिलोप'' (वा०) इत्यपि न भवति। एव सध्र्यङ् सध्राययति। विष्वद्र्यङ् विष्वद्र्यापयति। युवयति। 'अदसोऽद्रे'' अदद्र्यापयति। मुत्वे अमुमु आययति। अदमु आपयति। कर्णोपाध्यायस्तु[२] भस्य अङ्गस्येत्यधिकारात् अङ्गारम्भके स्वरे एव सप्रसारणविधानात् श्वनयति। युवयति। मघवयति। विद्वयति। प्रष्ठवयति। अञ्चे प्रत्ययति। तिर्यति। उदञ्च् उदयति। सम्ययति इत्याद्येव भवतीत्याह। "प्रकृत्यैकाच्" (६।४।१६३) इत्यपीह नास्ति, क्विबन्ते[३] लिङ्गे उपसर्गस्य तदवयवत्वात् समुदायस्यानेकाच्त्वात्।

सग्राम युद्धे इति ज्ञापकस्याक्विबन्तविषयत्वात् णिकृते टिलोपादिति। बहूनाचष्टे बहयति। इष्ठवदितीष्ठनि परे यद् दृष्ट कार्य तदेवातिदिश्यते न त्विष्ठनोऽपीत्युक्तम्। तेन "इष्ठस्य यिट् च" (६।४।१५९) इति यिट् न भवति। इष्ठवदिति प्राधान्येन कार्यस्यैवातिदेशादिष्ठनि परे प्रकृतौ यद् दृष्ट सभावित वा सर्व कार्यमेवातिदिश्यते इति सन्नियोगशिष्टत्वाभावात् भूभावे कृते भावयतीति भवति—इति कैयटमाधवौ।

श्वेताश्वेति। श्वेतयतीति। श्वेताश्वमाचष्टे। णिचि अश्वशब्दस्य लोपे कृते णाविष्ठवदिति टिलोप,। अश्वयतीति तरस्य लोप। गालोडयतीति इतस्य आह्वरयतीति कशब्दस्य। एतेषा चङ्यग्लोपित्वात् सन्वद्भावोपधाह्रस्वयोरभावात्। आशिश्वेतत्।[४] आशश्वेतत्। अजगालोडयत्। आजह्वरत्। गालोडिते इतशब्दस्य

१ ष्टेरिति लोपे इति क० पु०।
२ कर्णोपाध्यायस्तु इति क० पु०।
३ क्विबन्तो इति क० पु०।
४ आशश्वतत् अजगालोडितो इत शब्दलोपोऽप्यग्लोप एव। नहि तत्राग्लोपमात्रस्य लोपोऽग्लोप. आश्रीयते इति क० पु०।

५२४ कण्ड्वादिभ्यो यक् [३।१।२७]

कण्डूञ् इत्यादिभ्यो यक् प्रत्ययः स्यात् कृञर्थे। धातवः प्रातिपदिकानि चेति कण्ड्वादयो द्विविधाः। कण्डू करोति कण्डूयति। कण्ड्यते। हृणीङ् हृणीयते, महीङ् महीयते इत्यादि। क्यजन्तात् सन्। नामधातोर्यथेष्टं द्वित्वं वक्तव्यम्। पुपुत्रीयिषती। पुतित्रीयिषति। पुत्रीयियिषति। अजादेराद्यंतरस्य द्वित्वम्। अशिश्वीयिषति। अश्त्रीयियिषति। यत्र सयोगे नदराः सन्ति तत्र आदेरेव न द्वित्वम्। इन्दिद्रीयिषति। चन्दिद्रीयिषति। कण्ड्वादेस्तृतीयस्यैव। कण्डूयियिषति। णिङः सन्। चिकामयिषते। आयादित्वाद्वा चिकमिषते। यङ् सन् ण्यन्तात् सन् बोभूयियिषति इत्यादि।

इति नामधातुप्रक्रिया

लोपोऽपि अग्लोप एव नहि तत्रागमात्रस्य लोपोऽग्लोप आश्रियते। तथासददृषत्। अरराजत् इत्यादावनग्लोपित्वात् सन्वदित्त्वोपधाह्रस्वप्रसङ्ग इति प्रागेव प्रपञ्चितम्। ननु माधवीये 'णिङङ्गान्निरसने"[1] (ग०) इति प्रक्रम्य "श्वेताश्वतर"[2] (ग०) इत्यादि पठित्वा एभ्यो णिङ् भवतीति व्याख्याय श्वेतयते इत्यादि चतुर्ष्वप्यात्मनेपदमुदाहृतम्, तत्कथमिह परस्मैपदमुदाह्रियते इति।

न च णिच् भविष्यतीति वाच्यम्। नाप्राप्तत्वेन णिङा सामान्यविहितस्य तस्य बाधादिति चेत्। एवमेतत्। आचार्यैस्तु अबाधोऽपि णिचो बाहुलकादिति[3] मैत्रेयादिमतानुसरेण णिचमभिप्रेत्योदाहृतम्।

कण्ड्वा। कृञर्थे इति। करणे इत्यनुवर्तत[4] इति भाव। यक विशेषे व्यवस्थायपितु कण्डवादीन् विभजते द्विविधा इति। यदित्विमे[5] धातव एव स्युस्ततो वाऽनुवृत्तौ यगभावे लडादिषु कण्डवतीति स्यात्। तिपि यकि कण्डूरिति न स्यात्, धातोः सुपोऽसम्भवात्। सपदादित्वाद्भावे क्विप्यल्लोपयोर्भविष्यतीति चेत्, एवमपि कण्डवौ कण्ड्व' इति धातुत्वादुवङ् स्यात्। अस्तु' 'च्छ्वो शूडनुनासिके च" (६।४।१६) इत्यूठ् करिष्यते। नैतदस्ति। क्विबाश्रयेऽन्तरङ्गे ऊठि कर्तव्ये बाह्यविभक्त्याश्रयस्योवङोऽसिद्धत्वात्।

---

१. णिशगाविति क० पु०।
२ श्वेतास्येत्यावि इति क० पु०।
३. पुणिचिर्माभिप्रेत्येति क० पु०।
४ अशिश्वोपिपिषति इति मूलेपाठोऽधिक. प्रतिभाति।
५. चेये इति क० पु०।

अथापि कथञ्चिद् यण् स्यात्। एवमपि कण्ड्वाऽकण्डवै इति "नोङ्धात्वो" (६।१।१७५) इति विभक्तेरुदात्तनिषेध स्यात्। मन्तुर्बल्गुरिति च न सिद्ध्येत् "अकृत्-सार्वधातुकयो" (७।४।२५) इति[1] दीर्घे मन्तूर्बल्गूरिति स्यात्। यदि पुन प्राति-पदिकान्येव स्यु, दु ख्यति, मगध्यतो[2]त्यादावतो लोपो न स्यात्। अधातुविहितत्वे नाना[3]र्धधातुकत्वात्। नित्ये च यकि मन्तुर्वल्गुरिति न स्यात्। तस्मादुभये कण्ड्वादय। तत्र धातुप्रकरणाधातुभ्य एव धातुभ्य एव प्रत्ययो विधीयते न प्रातिपदिकेभ्य, तथा सति सुख्यति दु ख्यतीत्यादावतो लोपो न स्यात्।

न चैतानि हल[4]न्तान्येवोपदुष्टु शक्यन्ते। [5]यगभावपक्षेऽनका[6]न्तता[6]प्रसङ्गात्, अतो धातुभ्य एव यगेषितव्य। कण्डू कण्ड्वौ इत्यादिप्रयोगास्तु प्रातिपदिकात् सुपा सिद्धमेष्टव्यम्। अस्माच्च यगन्तात् क्विप् नास्ति, अनभिधानात्। 'नैतेभ्य क्विप् वक्ष्यते" इति भाष्यात्। अन्यथा सति तस्मिन् अल्लोपयलोपयो कृतयो[7] कण्ड्वा-वित्यादौ पूर्ववद्धातुकार्यप्रसङ्ग स्यात् इति स्थितमाकरे। एव तु कण्डू करोतीति विग्रहप्रदर्शनमयुक्तम्। तथाहि नित्यत्वाद् यक प्रकृतेरेव तावत्प्रयोगेण न भवितव्यम्।

तत्रापि यद्यय धातुस्तत उवङ् स्यात् सुबेव वा न स्यात्। स्वार्थिकत्वाद् यक प्रकृत्य[8]र्थाधिककरोत्यर्थोपदर्शन च न युज्येत। अथोच्येत नेद विग्रहवाक्यम्, किन्तु धात्वर्थविवरण पचति पाक करोतीतिवत्। सर्वो हि धात्वर्थ करोत्यर्थेन[9] व्याप्त इति न्यायात्। कण्डू गात्रविघर्षण करोतीत्यर्थ इति। तदपि न, कण्डूशब्दस्य धातुत्वे प्रागुक्तदोषानिवृत्ते[10] प्रातिपदिकत्वे[11] च विघर्षणार्थत्वानुपपत्ते।

तदुक्त भाष्ये–"आतश्चोभय कण्डूयतीति क्रिया कुर्वाणे प्रयुज्यते। अस्ति च मे कण्डूरिति वेदनामात्रस्य सान्निध्यात्" इति। व्याख्यात च कैयटेन वेदनामा-त्रस्येति। वेदनाऽत्र सत्वरूपतया प्रतीयते, न साध्यरूपतयेति भाव। तथा च कण्डूयति

१ वार्थे इति क० पु०।

२ मगध्यतस्यादाविति क० पु०।

३ विहितत्वेनार्धधातुकत्वात्।

४. हन्तान्येपदेष्टमिति क० पु०।

५ यङभावपक्षे इति क० पु०।

६ अनकारान्तश्चेति क० पु०।

७ अलोपयोरिति क० पु०।

८ प्रकृत्यर्थाधिकारोत्यर्थोपदर्शनमिति क० पु०।

९ करोत्यर्थे युज्येत अथोच्येतेत्यादि द्विवार पठित इति क० पु०।

१० इति न्यायादिति नास्ति क० पु०।

११. पदिकत्वे इत्येव क० पु०।

शिर इत्युक्ते शिरो विघषयतीति प्रतीयते। कराडू करोति दुर्लभमित्युक्ते च वेदना जनयतोति स्फुटोऽथभेद इति चेत् सत्यमेतत्। विघर्षणार्थमपि कराडूप्रातिपदिकमौणादिकमस्ति। तथा चामरसिंह—"खर्जू कण्डूश्च कण्डूया" इति विघर्षणार्थेन कण्डूयाशब्देन कराडूशब्द व्याचष्टे, तस्य चानेकार्थत्वात् वेदनाथत्वमप्य[1]विरुद्धम्।

इह तु आचार्यैर्गात्रविघर्षणार्थेन विगृह्यते। न चास्याधातुत्वाद् यका न भाव्यम्, धातुभ्य एव यगिति सिद्धान्तात् इति वाच्यम्। तादृशसिद्धान्तकरणे प्रयोजनप्रमाणयोरभावेन प्रातिपदिकादेव यगुत्पत्तिपक्षस्याचार्यैरभिप्रेतत्वात्। न चात्र पक्षे कराडूर्मन्तूर्वल्गूरित्याद्यसिद्धि। वेत्यधिकारेण यगभावपक्षेऽस्योपपत्ते।

न चव सुख्यतीत्यादौ अतो लोपाप्रसङ्ग इति वाच्यम्, यक कित्वेनावश्यकत्वाल्लाघवाच्चाधातुकत्वज्ञापनात्। धातुत्वज्ञापनपर्यन्तानुधावने प्रमाणप्रयोजनयोरभावात्। एव च कृत्वा नामधातुत्वाद् यथेष्ट द्वित्वे प्राप्ते "कराड्वादेस्तृतीयस्य" इति नियम वक्ष्यति। अत एव द्विविधा इत्येवोक्तम्, न तु धातुभ्य एव यगिति।

एव हि नामधातुनिरूपणेऽस्योपन्यासो न विरुद्धयते। तस्मादस्तु प्रातिपदिकेभ्य एव यक्[2]। स च करोत्यर्थे न स्वार्थे। तथा च व्याख्यात कृञर्थे इति। कथ तर्हि उक्तम्—धातव प्रातिपदिकानि चेति द्विधा यगन्ता सन्तो धातव केवलास्तु प्रातिपदिकानि इत्याशयात्। यद्वा यगन्तधात्ववयवेषु तेषु धातुशब्दो गौण इति द्वैविध्यमुपचर्यते। उपपादितश्चायमर्थोऽस्मद्वृद्धैरित्यलमियता। कण्डूयते इति। कित्वान्न गुण। अवयवेऽचरितार्थंलिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवतीति ञित्वात् कर्तृगामिनि क्रियाफले यगन्तादप्यात्मनेपदम्। हृणीङ् इति लज्जायामयम्। अत्र च कृञर्थे इति क्रियाविशेषोपलक्षण तेनार्थान्तरेऽपि भवति।

अत्र वेत्यनुवृत्त व्यवस्थितविभाषा तेनैवप्रकारेभ्यो नित्य यक्समुदायार्थो लज्जादिरिति ज्ञेयम्। महीङ् पूजायामित्यादि[3]पाठात्। मन्तु[4] रोषापराधयो मन्तूयति। वल्गु पूजामाधुर्ययो वल्गूयति।

असूञ् अस् मनस् एते उपतापे। असूयति। अस्यति। मनस्यति। लेट् लोट् वृद्धौ लेटयति। लेला दीप्तौ[5]। लेलायति। वातो भूतो लेलायति स[6]। इरस् इरज् इरञ् इर्ष्यायाम्। इरस्यति। इरज्यति। ईर्यति। इर्यते। इयस् ऐश्वर्ये। इयस्यति। उषस्[7]

१ पिविरुद्धमिति क० पु०।
२ एक इति क० पु०।
३ इत्यादीत्यादिपदादिति क० पु०।
४ युत् इति क० पु०।
५ यथावो ताती लेलयिती वेति क० पु०।
६ स्स इति क० पु०।
७ उषसि इति क० पु०।

प्रभातीभावे। उषस्यति। वेद धौर्त्ये स्वप्ने च। वेद्यति। मेधा आशुग्रहणे। मेधायति। कुषुभ क्षेपे। कुषुभ्यति। मगध परिवेष्टने। मगध्यति। तन्तस् पम्पस् दुःखे। तन्तस्यति। पम्पस्यति। सुख दुःख तत्क्रियायाम्। सुख्यति। दुख्यति। सुखदुःखे अनुभवतीत्यर्थः। सपर पूजायाम्। सपर्यति। अरर आराकर्मणि। आरा प्रतोद। अरर्यति भिषज् चिकित्सायाम्। भिषज्यति। भिष्णज् उपसेवायाम्। भिष्णज्यति। इषुध शरधारणे। इषुध्यति। चरण वरण गतौ। चरण्यति। वरण्यति। चुरण चौर्ये। चुरण्यति। तुरण त्वरायाम्। तुरण्यति। भुरण धारणपोषणयो। भुरण्यति। गद्गद[1] वाक्स्खलने। गद्गद्यति। एला[2] केला खेला विलासे। एलायतीत्यादि। लेख स्खलने च। लेख्यति। लिट अल्पकुत्सनयो। लिट्यति। लाट जीवने। लाट्यति। रेखा श्लाघासादनयो। लेख्यति। द्रवस् परितापपरिचरणयो। द्रवस्यति। तिरस् अन्तर्द्धौ। तिरस्यति। उरस् बलार्थे। उरस्यति। अगद निरोगत्वे। अगद्यति। तरण गतौ। तरण्यति। पयस् प्रसृतौ। पयस्यति। सम्भूयस् प्रभूतभावे। सभूयस्यति। अवर सभर सवरणे। अवर्यति सवर्यति। आकृतिगणश्चायम्। तेन रैधनादिभ्योऽपि भवति। रायति। धन्यति इत्यादि।

प्रत्ययमाला व्युत्पादयितुमाह—क्यजन्तात् सनिति। यथेष्ट द्वित्वमिति। नामधातौ यावन्त एवाचस्तेषा सर्वेषा पर्यायेण युगपद्वा द्वित्व स्यात्। न प्रथमस्य द्वितीयस्येति च नियम इत्यर्थ। पुपुत्रीयिषतीति। आत्मन पुत्रमिच्छतीति। "सुप आत्मन क्यच्" (३।१।८)। पुत्रीयशब्दात् "धातो कर्मण" (३।१।७) इति सन् इट्। अतो लोप "सन्यडो" (६।१।९) इति द्वित्वम्। अजादे प्रथमस्यापि प्राप्तौ आह-अजादेराद्येतरस्य द्वित्वमिति। आद्यस्याचो द्वित्वस्य शिष्टैरनिष्टत्वादिति भाव'।

अत एव यथेष्टमित्युक्तम्। तथा च चतुर्थस्य सनो न भवति। सन्नन्तस्यानामधातुत्वाद्वा। तथाहि प्रथमस्य द्वितोयस्येति च सौत्रे प्रक्रमे नामधातोस्तृतीयस्य त्रिपर्यन्ता वृद्धिमुक्त्वा अपर आह "यथेष्ट नामधातुषु" इति। तत्रैवानियममाह भाष्यकार। पुपु[3]तित्रीयियिषतीति। एतच्च भाष्यादौ नेष्यते। कथम्? यदि जाति पदार्थ तत सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात् पुनर्द्वित्वाप्रवृत्ति।

अथ व्यक्तिस्तर्हि सुद्ध्युपास्य इत्यादौ पुनर्द्वित्वमितिवदिहापि द्विरुक्तानामपि द्वित्वानवस्था स्यात्। अथानभ्यासस्येत्यपेक्ष्यते एवमप्यन्त्य[4]स्योपान्त्यस्य स्यादेव। अथैष बहुव्रीहिर्धातुविशेषण तत सर्वेषा वा युगपद् द्वित्व व्याहतम्। अथ यथेष्टवचनादभ्यासस्यापीत्युच्येत, तदपि न। भाष्याद्यनुदाहृतत्वेन प्रत्युत तदनिष्टत्वावधारणात्। वचनस्य पर्यायेण प्रवृत्त्याऽप्युपपत्तेरिति। आचार्यैस्त्वेतत् कातन्त्रे दर्शनादुदाहृतमिति ज्ञेयम्॥

१ गद्गद इति क० पु०।
२ इला फेला इति क० पु०।
३ पुपुतित्रीयिषयितीति क० पु०।
४ एवमप्यन्त्यस्यान्त्यस्य स्यादेवति क० पु०।

यत्र संयोग इत्यादि । "नन्द्रा" (६।१।३) इत्यत्राजादेरित्यनुवर्तते । स च कर्मधारय । तेनादिभूतादचोऽनन्तरस्यैव नकारादेर्निषेध इति प्रागेव व्याख्यातम् । इन्दिद्रीयिषतीति । इन्द्रमात्मन इच्छति क्यच् । इन्द्रीयति तत सन् इट् । अतो लोप. । द्रीशब्दस्य द्वित्वम् । एव यिशब्दस्य द्वित्वम् । एव यिशब्दस्योभयोश्च द्वित्वमुदाहार्यम् । चन्दिद्रीयिषतीति । द्वितीयस्य यदा द्वित्व तदा[१] नकार विहाय द्रिमात्रस्य भवति । पूर्वस्य तु चिचन्द्रीयिषति । तृतीयस्य तु चन्द्रीयियिषति । सर्वेषा चिचन्दिद्रीयियिषतीत्युन्नेयम् ।

कण्ड्वादेरिति । नामधातुत्वाद् यथेष्ट प्राप्ते नियमोऽयमिति द्योतनायैव शब्द । अस्मादप्युन्नीयते यत्प्रातिपदिकेभ्यो यक् इत्याचार्याशय इति । अत एवाकरे धातुभ्यो यगित्युपगम्य विध्यर्थमेतदिति स्थितम् । प्रसङ्गात् प्रत्ययमाला व्युत्पादयितुमुदाहरति-चिकामयिषते इति । कमेर्णिङ् स्वार्थे । कामयितुमिच्छतीत्यर्थे सन् द्वित्वादि । "पूर्ववत् सन" (१।३।६२) । ननु तर्हि णिङो नित्यत्वाच्चिकमिषते इति न कदाचित् स्यादत आह—आया दित्त्राद्वेति[२] । बोभूयिषयिषतीति । बोभूयतेर्यङन्तात् सन् इट् । अनभ्यासस्येति निषेधात् पुनर्न द्वित्वम् । ततो बोभूयिषमाण प्रेरयतीत्यर्थे 'हेतुमति च' इति णिच्यतो लोप । ततो बोभूयिषयितुमिच्छतीत्यर्थे पुन सन् इट् णेर्गुणायादेशौ षत्वम्, ततो लट् शप् तिबादि इत्यादि ज्ञेयम् इति ।

एव प्रकारेण प्रकृत्यन्तरेभ्य प्रत्ययान्तराणि व्याससमासाभ्या योज्यानीत्यर्थ. ।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणि.र्यं शेषवशामलो-
त्तंस श्रीनरसिंहसूनुरभवत्प्रत्यक्षवाचस्पति ।
तत्सूनो कृतगूढभाववि‍वृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् सुब्धातुगा प्रक्रिया ।। इति ।

। शुभ भूयात् । नामधातु ७०० ।



॥ अथ पदव्यवस्था ॥

५२५. अनुपराभ्यां कृञः [१।३।७९]

आभ्यां कृञः परस्मैपदं स्यात् कर्तृगेऽपि फले । गन्धनादावपि । अनुकरोति । पराकरोति ।

५२६. अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः [१।३।८०]

कर्तृगेऽपि फले परस्मैपदम् । अभिक्षिपति । एवं प्रति । अति ।

५२७. प्राद्वहः [१।३।८१]

प्रवहति ।

५२८. परेर्मृषः [१।३।८२]

परिमृष्यति । वहेरपि । परिवहति ।

अनुपराभ्यामिति । अनुपराभ्या ञित्वात् "स्वरितञित" (१।३।७२ इति क्रियाफले तङ् प्राप्त । अकर्तृगेऽपि "गन्धनावक्षेपण" (१।३।३२) इति प्राप्तस्तदपवाद । परस्मैपद विधीयतेति दर्शयति—कर्तृगेऽपि फलगन्धनादावपि इति । अत्र कर्तरीत्यनुवर्तते । तेन भावकर्मणोर्न भवति । अनुक्रियते मैत्रश्चैत्रेण । द्वितीयमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तेन कर्तैव य कर्ता न कथञ्चित् कर्म तत्रैव भवति । तेन कर्म कर्तरि न भवति । अनुक्रियते स्वयमेवेत्यादि । एव परेष्वपि ज्ञेयम् । 'सज्ञापूर्वको विधिरनित्य'' (प०) इति नियमात् सर्वान् पराकृथा [१] इत्यत्र परस्मैपदाभाव इत्यात्रेयमाधवीये । एतेन सुरकुलमनुचक्रे तत्र बाणासुरीया पुरमित्यपि प्रयोगो व्याख्यात ।

अभिप्रत्यतिभ्य इति । क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् तुदादि ।

प्राद्वह । वह प्रापणे । भ्वादि. स्वरितेत्[२] ।

परेर्मृष । मृष तितिक्षायाम् । दिवादि । स्वरितेत् । वहेरपीति । परेरिति[३] योगविभागात् परिपूर्वात् वहेरपि परस्मैपद भवतीत्यर्थ ।

---

१ पराकृत्येति क० पु० ।

२. स्वरिते तु इति क० पु० ।

३. परे तिति क० पु० ।

५२९ व्याङ्परिभ्यो रम [१।३।८३]

विरमति । आरमति । परिरमति ।

५३०. उपाच्च [१।३।८४]

उपपूर्वाद्रमेरन्तर्भूतण्यर्थात् परस्मैपदं स्यात् । यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः ।

५३१. विभाषाऽकर्मकात् [१।३।८५]

उपाद्रमोऽकर्मकाद्वा परस्मैपदं स्यात् । उपरमति । उपरमते । निवर्तते इत्यर्थः ।

५३२. बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः [१।३।८६]

एभ्यो णेः पूर्वमचित्तवत्कर्तृकेभ्योऽचलनार्थेभ्योऽपि ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठम् । विनाशयति । जनयति । अध्यापयति । प्रावयति । द्रावयति । स्नावयति ।

व्याङ्परिभ्य इति । रमु क्रीडायामनुदात्तेत् । ततो नित्यं तङि प्राप्तेऽपि परस्मैपदं विधीयते ।

उपाच्च । अकर्मकाद्विभाषा वक्ष्यति । अत सकर्मकार्थं आरम्भः । ननूपपूर्वो रमिर्निवृत्तिविनाशयोर्वर्तते । उपरतोऽध्ययनात् । उपरतानि धनानीति । न चानयोरर्थयो[1] सकर्मको भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याह—अन्तर्भूतण्यर्थादिति[2] । विनाऽपि णिचं रमि प्रयोजकव्यापारे लक्षणया वर्तते । तत्राय सकर्मको भवतीत्यर्थ । ण्यर्थमेव विवृणोति—उपरमयतीत्यर्थ इति ।

बुधयुध इति । बुध अवगमने । युध सम्प्रहारे । णश अदर्शने । जनी प्रादुर्भावे । इङ् अध्ययने । प्रुङ् गतौ । द्रु स्रु गतौ । एषु बुधयुधणशजनोऽकर्मकास्तेषामणाव कर्मकादिति (१।३।८८) परस्मैपदे सिद्धे वचनमचित्तवत्कर्तृकार्थमित्याह—अचित्तव[3]त्कर्तृकेभ्य इति प्रुद्रुस्रवस्तु चलनार्थास्तेषां "निगरणचलनार्थेभ्यश्च" (१।३।८७) इति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनमित्याह—अचलनार्थेभ्योऽपि इति । अत्रैवार्थेऽयमकर्मक ज्ञाने तु सकर्मकोऽप्यस्ति 'क्रमादमु नारद इत्यबोधि स" (मा०) इति । बोधयतीति । विकासयतीत्यर्थ । एषा कर्तृगे क्रियाफले "णिचश्च" (१।३।७४)

---

१ प्रधानयोरिति क० पु० ।

२. अन्तर्भूतण्यर्थत्वादिति क० पु० ।

३. अचित्तवदिति । अचलनार्थेभ्योऽपीत्येव क० पु० ।

५३३ निगरणचलनार्थेभ्यश्च [१।३।८७]

अणौ सकर्मकेभ्योऽचित्तवत्कर्तृकेभ्योऽपि अदनकम्पनार्थेभ्यो ण्यन्तेभ्यः कर्तुः फलेऽपि परस्मैपदं स्यात्। भोजयति। चलयति। "अदेर्निषेधः" (वा०) आदयते।

५३४ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् [१।३।८८]

णेः पूर्वमकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात् ण्यन्तात् परस्मैपदं स्यात्। शेते कृष्णः। शाययति कृष्णं गोपी। अकर्मकात् किम्। भक्तिं कारयते। प्राणिकर्तृकात् किम्? शोषयते शालिं वायुः। अणौ किम्? रूपवन्तं प्रयोजयति रूपयते हरिः।

इत्यात्मने प्राप्ते वचनम्। अत्र विकाशे[1] पद्मं कर्तृ तच्चाचेतनम्। विनाशयति। जनयति दुःखं सुखमिति शेषः। प्रावयतीति। प्रापयतीत्यर्थः। स्रावयति[2]। स्यन्दयतीत्यर्थः। चलनं तु प्राप्तिहेतुर्व्यापारो न पुनः प्राप्तिरेव। द्रावयति विलापयतीत्यर्थः। ननु स्यन्दनमपि द्रवद्रव्यकर्तृकं चलनमेव। मैवम्। तथा प्रसिद्ध्यभावात्।

निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति। अयमपि योगः सकर्मकार्थोऽचित्तवत्कर्तृकार्थश्चेत्याह—अणौ सकर्मकेभ्य इत्यादि। निगरणमभ्यवहरणम्। चलनं कम्पनमिति व्याचष्टे—अदनेत्यादि। "णिचश्च" (१।३।७४) इति प्राप्तस्य तङोऽपवाद इत्याह—कर्तुः फलेऽपीति। चलयतीति। कम्पने चलिरिति। घटादित्वात् "मितां ह्रस्वः" (ग०) इति ह्रस्वः। अनेरिति[3]। कर्तृगे फले "णिचश्च" (१।३।७४) इति प्राप्तात्मनेऽपवादः परस्मैपदमनेन निषिध्यते परगामिनि तु फले "शेषात्" (१।३।७८) इति परस्मैपदं स्थितमेव। तथा चादयति खादयति वान्नं वटुनेति कारकेषूदाहृतम्।

अणावकर्मकादिति। शेते कृष्ण इति शीङ् स्वप्ने। अयमकर्मकः कर्ता कृष्णश्चित्तवान्। भक्तिं कारयते इति करोतिर्भक्तिमिति कर्मणा सकर्मकः। शोषयते इति। शुष शोषणेऽकर्मकः। अणौ किमिति। नहि णौ कश्चिदकर्मको भवति। प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मकत्वादित्याशयः।

इतरस्तु स्वार्थे णिचि सम्भवत्यकर्मक इत्युदाहरति। रूपवन्तमिति[4]। रूप रूपकरणे। चुरादित्वाण्णिच्। अकर्मकोऽयं रूपाख्यस्य कर्मणो धात्वर्थेऽन्तर्भावात्। ततो हेतुमण्णिचि भवत्ययं चित्तवत्कर्तृको न त्वणावकर्मकः। नित्यण्यन्तत्वेनाऽण्यन्तावस्थाया अभावात्।

---

१ विकाशे पद्मं कर्तृत्वाचेतनत् इति क० पु०।
२ स्रावयति। स्यन्दयतीत्यर्थ इति नास्ति क० पु०।
३. अर्तेरिति क० पु०।
४ रूपयन्तमिति क० पु०।

५३५. न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः [१।३।८६]

सूत्रद्वयोक्तलक्षणवद्भ्योऽपि पादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः कर्तुः फले परस्मैपदं न स्यात्। पाययते। दमयते। आयामयते। आयासयते। परिमोहयते। रोचयते। नर्तयते। वादयते। वासयते। "धेटोऽपि निषेधः"। (वा०) धापयते। अकर्तुः फले परस्मैपदं स्यादेव। सोमं पाययति याज्ञिकः।

अत्र वदन्ति—बुधादिसूत्रादिह [1]णेरित्यनुवर्तते। बुधादिभ्यश्च हेतुमत्येव णिच् सम्भवतीति यस्माण्णेर्विधिनिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य[2] इति हेतुमण्णिजेव प्रत्युदाहार्यं। आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते। आरोहयते इति चुरादिणिजन्तात्तु हेतुमण्णिचि परस्मैपदेनैव भवितव्यम्। रूपयतीति।

यत्तु प्राचोक्तं णिग्रहणे णिजातेराश्रयणाद्भेदस्याविवक्षयेदं प्रत्युदाहृतमिति तदसत् विशेषग्रहणहेतौ प्रत्यासत्तौ सत्यां सामान्यग्रहणस्यायोगाद् भाष्यादिविरोधाच्च। कथं तर्हि "णेरणौ" (१।३।६७) इत्यत्र जयादित्येन[3] प्रत्युदाह्रियते। अणाविति किम्। गणयति गणं गोपालकः। गणयतीति गणः स्वयमेवेति। विषम उपन्यासः यथेह[4] णिचो बुधादिसन्निकर्षो विशेषग्रहणहेतुरस्ति नैवं "णेरणौ" (१।३।६७) इत्यत्र इतीह णिसामान्यं गृह्यते इति।

किं च तत्रापि हेतुमण्णिच एव ग्रहणमिति भाष्ये स्थितम्। एवं तर्हि हेतुमण्णिच्येवायं भविष्यति मैवम् तत्र प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मकत्वेनाकर्मकत्वासम्भवस्योक्तत्वात्[5]। नैष दोषः हेतुमण्ण्यन्तोऽपि सौकर्यातिशयाद् यदा प्रयोजकव्यापारस्याविवक्षया प्रयोज्यव्यापारमात्रे वर्तते, तदाऽयमकर्मको भवति। एतच्च "णेरणौ" (१।३।६७) इत्यत्र स्फुटीभविष्यति।

एवमपि "णेरणौ" (१।३।६७ इति वा कर्मवद्भावात्मनेपदं स्यात्। आरोह्यते हस्ती स्वयमेवेति यथा।

एवं तर्हि रूपवन्तं प्रयोजयति रूपयते इति स्वार्थणिजन्तात् हेतुमण्णिच एतद्वाक्यम्। तत्र कर्मकर्तृत्वादारोहयत इतिवदात्मनेपदं[6] तदन्ताच्च यदा रूपयमाणं

---

१ तेरिति क० पु०।
२ नाथ इति क० पु०।
३ जयादित्यनेनेति क० पु०।
४ यथेह णिचि बुधादिसन्निकर्ष इति क० पु०।
५ वोक्तत्वान्नैवोष इति क० पु०।
६ ववात्मनेपदन्ताच्चेति क० पु०।

५३६. कर्तरि कर्मव्यतिहारे [१।३।१४]

धातोः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् क्रियायाः विनिमये। व्यतिभवते। "श्नसोरल्लोपः" (६।४।१११) व्यतिस्ते। व्यतिषाते। व्यतिषते। "तासस्त्यो-

---

प्रयुक्ते इति द्वितीयो हेतुमरिणच् क्रियते, तदाऽप्याप्येतदेव रूप तत्प्रत्युदाहरण द्रष्टव्यम्। रूपाभेदात्तु न पृथगुपात्त तन्त्रेण निर्देशात्।

एव हि रूपवन्त प्रयोजयतीति णिजर्थ उपपद्यते। यदि त्वेक एव णिज्विवक्ष्यते तत एकैव प्रयुक्तिरपि विवक्ष्येत तत प्रयुङ्क्ते इत्येवावक्ष्यत्। यतस्तु खलु हेतुमण्णिचौ द्वावुत्पादयितु विवक्षति ततो द्वे प्रयुक्ती प्रदर्शयति। एका[1] हि युजिना परा णिचा।

एव च कृत्वा चेतयमान प्रयुङ्क्ते चेतयते इत्यपि प्रत्युदाहरण केषाञ्चिद् व्याख्यानम्।

न पादम्याङ् इति। पा पाने भ्वादि। पा रक्षणे इत्यय तु न गृह्यते लुग्विकरणत्वात्। दमु उपशमे। आङ्पूर्वो यम उपरमे। आङ्पूर्वो यसु प्रयत्ने। परिपूर्वो मुह वैचित्ये। रुच दीप्तौ। नृती गात्रविक्षेपे। वद व्यक्ताया वाचि। वस निवासे भ्वादि। वस आच्छादने इत्यस्य तु लुग्विकरणत्वादग्रहणम्।

केन पुन. प्राप्त निषिध्यते अत आह–सूत्रद्वयोक्तलक्षणवद्भ्य[2] इति। "निगरणचलनार्थेभ्यश्च" (१।३।८७) "अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्" (१।३।८८) इति द्वयम्। तत्र पिबतिर्निगरणार्थ, दमिप्रभृतयश्चित्तवत्कर्तृका, नृतिश्चलनार्थ। पाययते इति। "शाच्छा" (७।३।३७) इति युक्। दमयते इति। "जनीज्दृष्" (ग०) इत्यमन्तत्वेन मित्वाद् ह्रस्व। आयामयते[3] इति। 'यमोऽपरिवेषणे" (ग०) इत्यमित्त्वम्। आडिति ङकारोच्चारण स्पष्टार्थम्। क्रियायोगे आङोऽन्यस्यासभवात्[4]। धेटोऽपि निषेधो वक्तव्य इति शेष। निगरणार्थत्वात्[5] प्राप्त। धापयते इति। "आदेच उपदेशे" (६।१।४५ इत्यात्वे पुक्। कथ तर्हि ण्यन्ते स्वयमुदाहृतम् अपीप्यत्। दमयतीत्यादि। भाष्ये च प्रयुज्यते भिक्षा वासयति। अवीवदद् वीणामित्यादीत्याशङ्क्याह–अकर्तु' फले इत्यादि। कर्तृगे प्राप्तस्यात्मनेपदस्यापवादो यद्विहित परस्मैपद तत् स्थितमेवेति भाव। याजक इत्यनेन परगामित्व फलस्य दर्शयति सोमपानफलस्य स्वर्गादेर्यजमानगामित्वात्।

कर्तरि। धातोरिति। एतच्च "भूवादय" (१।३।१) इत्यतोऽनुवृत्तेरात्मनेपदेनाक्षेपाद्वा लभ्यते। एव च कर्मव्यतिहारे इति धातोर्विशेषण कर्मव्यतिहारेऽर्थे

---

१ एका युजि वा परा णिच इति क० पु०।
२ सूत्रद्वयोक्तेति क० पु०।
३ आयामते इति क० पु०।
४. आङो न स्यासभवादिति क० पु०।
५ निगरणापूर्वत्वादिति क० पु०।

लोपः" (७।४।५०) । व्यातिसे । "धिच" (८।२।२५) व्यतिध्वे । "ह एति" (७।४।५२) व्यतिहे । व्यतिषीत । व्यत्यसै । व्यत्यास्त । व्यति-राते । व्यतिरासे । व्यतिरै । आलोपरक्षे व्यतिरे ।

वर्तमानाद्धातोरिति । ततश्चात्र कर्मलौकिक क्रियारूप गृह्यते न पारिभाषिक साधनकर्म तत्र बहिरङ्गे[1] धातोर्वृत्त्यसभवात् इत्याशयेन व्याचष्टे-क्रियाविनिमय इति । क्रियाणा विनिमयो व्यत्यास योग्यतावशादस्या इद साधनमस्येय साध्येति निर्ज्ञातायां[2] यो विपर्यास. साधनभावस्य स । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहार । सप्रहरन्ते राजान । व्यात्युक्षी व्यावक्रोशीति यथा । व्यतिभवते इति । अन्यस्य योग्यमन्यस्य विषय वा भवनमन्य[3] करोतीत्यर्थं ।

अत्र यदानेकस्य कर्तृत्वे सह विवक्षा तदा द्विवचन च भवति । सह विवक्षाया अभावे त्वेकवचनमपि । यथा मेषान्मेषो विश्लिष्यते इति मेषौ विश्लिष्येते इति वा । तेन व्यतिहारस्यानेककर्तृकत्वादेकवचन न सभवतीति न शङ्कनीयम् । अत्र सर्वत्र व्यतिशब्द कर्मव्यतिहारद्योतनार्थं ।

व्यतिस्ते इति । असूते इति स्थिते शपोऽदादित्वाल्लुक् । "श्नसोरल्लोप "[1] (६।४।१११) व्यतिषीत इति । "उपसर्गप्रादुर्भ्याम्" (८।३।८७) इति षत्वम् । व्यतिषते इति । "आत्मनेपदेष्वनत" (७।१।५) इत्यदादेश । व्यतिसे इति । अस्तेरकारसकारयोर्लोपे स इति प्रत्ययमात्र शिष्यते तच्च व्यपदेशिवद्भावात् तिङन्तमिति पद तस्य "सात्पदाद्यो " (८।३।१११) इति षत्वनिषेध व्यतिषाथे । व्यतिध्वे इति । "श्नसोरल्लोप " (६।४।१११) इत्यल्लोपे "धि च" (८।२।२५) इति सलोप । व्यतिहे इति । इट् उत्तमस्य टेरेत्वेऽल्लोपे च सस्य ह । व्यतिस्वहे । व्यतिस्महे । व्यतिषीतेवि । लिङ सीयुटि सलोपयलोपयो श्नसोरल्लोपे परत्वादस्ते सस्य षत्वम् । लोटि व्यतिस्ताम् । व्यतिषाताम् । व्यतिषत । व्यतिस्व । व्यतिषाथाम् । व्यतिध्वम् । व्यत्यसै । उत्तमस्य टेरेत्वे नित्यत्वात् "एत ऐ" (३।४।९३) इत्यैत्त्वे[3] निमित्ताभावात्[4] 'ह एति" (७।४।५२) इति न भवति । "आडुत्त-मस्य पिच्च" (३।४।९२) इत्याट् वृद्धि । पित्त्वान्न "श्नसोरल्लोप " (६।४।१११) यणादेश । इण परत्वाभावान्न ष । व्यत्यसावहै । व्यत्यसामहै । व्यत्यास्तेति । लङि श्नसोरल्लोपस्य 'असिद्धवत्" (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वाद् "आडजादीनाम्" (६।४।१०२) इत्याट् । लुङादौ "अस्तेर्भू" (२।४।५२) इत्यादेशात् व्यत्यभविष्टेत्यादि नेयम् ।

१ क्वचित्त्रेति क० पु० ।

२ ज्ञायते इति क० पु० ।

३ अतो लोप इति क० पु० ।

४ निमित्तस्याभावाद् इतीति क० पु० ।

५३७. ईड्जनोर्ध्वे च [७।२।७८]

ह्वादित्वाज्जनेर्द्वित्वम् । व्यतिजज्ञिषे । व्यतिजज्ञिध्वे । व्यतिजज्ञिष्व ।

५३८ न गतिहिंसार्थेभ्यः [१।३।१५]

एभ्यः क्रियाविनिमयेऽपि नात्मनेपदं स्यात् । व्यतिसर्पन्ति । व्यतिघ्नन्ति । "हसादीनां च" (वा०) व्यतिहसन्ति ।

एवं जल्पपठी । "हरतेर्न निषेधः" (वा०) सम्प्रहरते । वहेर्न निषेध इति केचित् । व्यतिवहते ।

व्यतिराते इति । रा दाने । शपो लुक् । आतामि टेरेत्वे । झस्यादादेशे च सवर्णदीर्घेण तदेव रूपम् । व्यतिराध्वे। आलोपपक्षे इति। एति आलोप' इत्युक्तत्वात् । व्यतिरे । व्यतिराताम् । व्यतिरास्व । व्यतिरै । व्यत्यरात व्यत्यरास्त । जन जनने । व्यतिजनाते । व्यतिजज्ञाते । व्यतिजज्ञते । व्यतिजज्ञिषे इति । "धास से" (३।४।८०) इडागम द्वित्वम् । 'गमहन" (६।४।९८) इत्युपधालोप । व्यतिजज्ञाथे । व्यतिजज्ञिध्वे इति सेटवत् । व्यतिजज्ञे । व्यतिजजन्वहे² । व्यतिजजन्महे । व्यतिजज्ञीत । व्यतिजजाताम् । व्यतिजज्ञाताम् । व्यतिजज्ञत । व्यत्यजज्ञाताम् । व्यत्यजनिष्टेत्यादि । कर्तरिग्रहणन्तूत्तरार्थम् । भावकर्मणोरपि³ भवत्येव ।

कथ तर्हि "सपद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्" इति । न च विनिमयशब्देन व्यतिहारस्योक्तत्वान्न भवतीति वाच्यम्, इतरेतरान्योन्योपपदाच्चेत्यारम्भात् । अपशब्द एवायमिति तु न्यास । वस्तुतस्तु द्रव्यमात्रस्यात्र⁴ विनिमयो विवक्षितो न क्रियाया इत्यदोष ।

न गतिहिंसार्थेभ्य इति । व्यतिसर्पतीति । सृप्लृ गतौ । हसादीना च इति हि आदिशब्द प्रकारे शब्दक्रियाणामित्यर्थ ।

अत एवाह-एव जल्पिपठो इति । "लघ्वक्षर पूर्वम्" (वा०) पठे पूर्वनिपातो न कृतोऽनित्यत्वात् । हरतेर्न निषेध इति । हिंसार्थत्वात्प्राप्तिः । एतत्तत्स्वर्थग्रहणसामर्थ्याद्⁵ ये शब्दान्तरनिरपेक्षा गतिहिंसयोर्वर्तन्ते त एवेह गृह्यन्ते इत्युपसर्गवशेन हिंसार्थत्वाद् हरतेरप्रतिषेध । कथ तर्हि "तत सम्प्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कणारनङ्गणो" इति ।

---

१ इत्येक उक्तत्वात् इति क० पु० ।
२. व्यतिजन्वहे व्यतिजन्महे इति क० पु० ।
३ भावकर्मरपि भवत्येव भावकर्मणोरि'त क० पु० ।
४ द्रव्यमात्रे इति क० पु० ।
५ वृत्ते इति क० पु० ।
६. अत एवेति क० पु० ।

५३९. इतरेतरान्योन्योपपदाच्च [१।३।१६]

आभ्यां युक्तात् क्रियाविनिमयेऽपि नात्मनेपदं स्यात्। इतरेतरस्य अन्योन्यस्य वा व्यतिलुनन्ति। "परस्परस्येष्टिः" परस्परस्य व्यतिलुनन्ति।

५४०. नेर्विशः [१।३।१७]

निपूर्वाद् विश आत्मनेपदं स्यात्। निविशते।

५४१. परिव्यवेभ्यः क्रियः [१।३।१८]

एभ्यः क्रीणातेरनडानौ स्तः। इहोभयपदिनामात्मनेपदमकर्त्रभिप्रायार्थम्। परिक्रीणीते। एवं वि अव।

नात्र व्यतिहारो विवक्षित, किन्तु योत्स्यमानाविति कैयटादय। वहेर्नेत्यादि। 'न वहिर्गत्यर्थ" इति भाष्यात्। देशान्तरप्रापणं वहेरर्थो नान्तरीयकस्तु गतिप्रत्यय। अर्थग्रहणाद्वाच्याया गतौ न भवतोत्युक्तत्वमिति भाव।

गत्यादिसूत्रे फलतया प्रतीयमानगतयोऽपि गत्यर्थतया गृह्यन्ते। तथा च "नीवह्योर्न" (वा०) इति कर्मसंज्ञा निषिध्यते। तद्वदिहापि गत्यर्थत्वमन्ये मन्यन्त इति तन्मताभिप्रायेण केचिदित्युक्तम्।

इतरेति। उपोच्चारित पदमुपपदं न पारिभाषिकमसंभवादित्याह—आभ्या युक्तादिति। इतरेतरस्यादि। लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवं प्रत्यनादरादितरेतरा शब्दा उपसर्गाश्च कर्मव्यतिहारद्योतनाय समुच्चीयन्ते। पदस्य द्विर्वचनविधानादन्योन्येति प्रकृतिभागमात्रस्यानुकरणं सूत्रे इति द्रष्टव्यम्।

नेर्विश इति। आत्मनेपदं स्यादिति। यद्यपि तिबादिसूत्रेणैव परस्मैपदमात्मनेपदं च विहितम्। इदन्तु प्रकरणं नियमार्थम्। तथापि "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" (१।३।१२) "भावकर्मणो" (१।३।१३) इत्येतदपेक्षया विधित्वमप्यस्य संभवतीत्येवमुक्तम्। न्यविशतेत्यत्र त्वाटा व्यवधानं विशेर्न शङ्कनीयं यतो बाह्योपसर्गसंबन्धापेक्षया बहिरङ्गादसमाप्तावस्थायामेवाट् धातोर्भवन् तदागम इति तस्याव्यवधायक। अर्थवतो निशब्दस्य ग्रहणान्नेह—मधु निविशन्ति भ्रमरा इति।

कथं तर्हि अङ्के निविशन्ती भयादिति रघु। पदसंस्कारे पश्चात्ते संबन्ध इत्यदोष। यद्वोपसर्गो निर्गृह्यते। अय तद्रूपको निपात इत्याहु।

परिव्यवेभ्य इति। क्रिय[1] इति संबन्धे षष्ठी। अर्थद्वारकश्च पर्यादि संबन्धस्तेनोपसर्गा एव पर्यादयो गृह्यन्ते इतीह न संभवन्ति वेक्रीणासीति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् भन्त्यय विशब्द इति प्रसङ्ग। यत्तु बहुविक्रीणाति धनमिति प्राचा प्रत्युदा-

1 क्रियते इति क० पु०।

५४२. विपराभ्या जेः [१।३।१९]

विजयते । पराजयते ।

५४३. आङो दोऽनास्यविहरणे [१।३।२०]

आङ् पूर्वाद्दाञः आत्मनेपदं स्यात् न तु मुखप्रसारणेऽर्थे । आदत्ते । मुखप्रसारणे तु व्याददाति मुखं कृष्णः । मुखप्रसारणसदृशादपि न । विपादिकां व्याददाति । स्वाङ्गकर्मकादेव निषेधः । नेह व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ।

५४४ क्रीडोऽनुसपरिभ्यश्च [१।३।२१]

एभ्यः क्रीडस्तङानौ स्तः । अनुक्रीडते । एवं सपरि । चकारादाङोऽपि ।

ह्रियते, तदसत्, बहवो वयो यस्मिन्निति बहुव्रीहौ जहत्स्वार्थाया वृत्तौ वेरानर्थक्यात् । अजहत्स्वार्थाया तु तदर्थस्योपसर्जनत्वेनाप्रसङ्गात ।

विपराभ्यामिति । अत्रापि पूर्ववदुपसर्गयोर्ग्रहणान्नेह—वे जयसि । वी जयत' । विरत्र पक्षी । परा जयति सेना । उत्कृष्टेत्यर्थ ।

आङो दोऽनास्येति । आस्यविहरणे तावद्दाञ एव वृत्तिर्नान्येषा दारूपाणामिति प्रतिषेधे दाञो ग्रहणाद्विधावपि तस्यैव ग्रहण[1] न्याय्यमित्यभिप्रेत्याह—आङ्पूर्वाद्दाञ् इति । मुखप्रसारणसदृशादपि नेति । इहानास्येत्येवास्तु न च धातुरास्ये वर्तते इति तन्मात्रनिष्ठा क्रिया ग्रहीष्यते । एवं सिद्धे विहरणग्रहणमास्ये प्रसारणसदृशस्यापि सग्रहार्थमित्याहु ।

यद्वा विपादिका व्याददातीत्यत्राप्यास्यविहरणस्य सादृश्यादारोपात् प्रयोग इत्यर्थ । पादस्फोटो विपादिका । एवं च प्रतीकमाददातीत्युपपन्नम् । आस्यप्रसारणसाध्ये प्रतोकोच्चारणरूपे कार्ये कारणोपचारात् । स्वाङ्गकर्मकादेवेति । स्वमङ्ग स्वाङ्गमिह विवक्षितम् न त्वद्रवमित्यादिलक्षणलक्षितम् । न्यायसिद्ध चैतत् । कथं कर्तरीति वर्तते ? आस्यशब्दश्च सन्निधिशब्दस्तत्र कस्यास्यमित्याकाङ्क्षाया यस्मिन् कर्तर्यात्मनेपद तस्य चेत्तदास्यमिति सन्निधानादेव[2] ज्ञास्यते इति । नेहेति । परकीयास्यविहरणे निषेधो न । तेनात्मनेपदमेव स्यादित्यर्थ ।

क्रीडोऽनु । सम उपसर्गत्वाव्यभिचारादनुपरी अपि साहचर्यादुपसर्गाविव गृह्येते । तेन कर्मप्रवचनोययोगे न भवति । अनुक्रीडति माणवकमिति। माणवकेन सह क्रीडती-

---

१ नार्थमित्यभिप्रेत्याहेति क० पु० ।

२ सन्निधानात् तु ज्ञास्यते इति क० पु० ।

आक्रुडते। अवादपि केचित्। अवक्रीडते। "समोऽकूजने" (वा०) संक्रीडते। कूजने तु संक्रीडति चक्रम्। "आगमेः क्षमायाम्" (वा०) आगमयते कालम्। "आशिषि नाथः" (वा०) सर्पिषो नाथते। "हरतेर्गत्यनुकारे" (वा०) पैतृकमनुहरते अश्वः। किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु आत्मनेपदम्" (वा०)

त्यर्थः। "तृतीयार्थे" (१।४।८५) इत्यनु कर्मप्रवचनीय। अनुक्रीडते इति। क्रीड विहारे उदात्तेत्। नित्य परस्मैपदे प्राप्त वचनम्।

एव तु क्रीडते नागराज इति केवलाद्वात्मनेपदमपशब्द। सक्रीडति चक्रम् इति। सशब्द विहरतीत्यर्थः। "आगमेरिति" (वा०)। आङ्पूर्वाद् गमेर्ण्यन्ताद-कर्तृगेऽपि फले आत्मनेपद स्यात्। क्षमा उपेक्षा कालग्रहणप्रतीक्षेत्यर्थ। आगमयते गुरुम्। प्रतीक्षते इत्यर्थ।

क्षमाया किम्? विद्यामागमयति। "आशिषि नाथ" (वा०)। नाथृ नाधृ याञ्चोपतापैश्वर्याशीःषु। अस्यानुदात्तेत्त्वात् कर्तर्यात्मनेपद[1] सिद्धमेव, नियमार्थं तु वचनम्। आशिष्येव नाथेरात्मनेपद न याञ्चाद्यर्थेषु इति। सर्पिषो नाथते इति। सर्पिर्मे भूयादित्याशास्ते इत्यर्थ।

आशिषि नाथ इति कर्मणि षष्ठी। कथ तर्हि "नाथसे किमु पतिं न भूभृताम्" इति भारवि। अपशब्दोऽयमित्येके।

एव च कृत्वा च्युतसस्कृत्युदाहृत काव्यप्रकाशे–

तत्पल्लीयति पुत्रि कुञ्जरकुल कुम्भाभयाभ्यर्थना॥

दीना त्वामनुनाथते कुचयुग पत्रावृत मा कृथा॥

अनुनाथति कुचयुगमिति तु पठितव्यमिति चोक्तम्।

अन्ये त्वाहु–नैतदाशिष्येवेति नियमार्थ किं तु नाथेरनुदात्तेत्त्वलक्षणात्मनेपदा-नित्यत्वज्ञापनार्थम्। तेनोभय भवतीति।

कृष्णप्रबोधस्त्वाह–आशिष्येवेत्यय नियमोऽनुपसर्गस्यैव नाथे, तेन सोपसर्गस्या-र्थान्तरेऽपि-आत्मनेपद स्थितमेवेति नाशब्दोऽनुनाथते इति।

हरतेरिति। गत प्रकार। पैतृकमिति। पितुरागत प्रकार सतत शीलयतीत्यर्थ। "ऋतष्ठञ्" (४।३।७८)। 'इसुसुक्तान्तात्क" (७।३।५१)। प्रकारताच्छील्यादि विवक्षाया तु पैतृकमनुहरति। सादृश्यमात्रमत्र विवक्षितम्।

ये तु व्याचक्षते–गत गमन तस्य ताच्छील्ये इति तेषाम् "जलधिमनुहरते सर.। अय क· सबन्धो यदनुहरते तस्य कुमुदम्" इत्यादि प्रामादिक स्यात्।

किरतेरिति। कॄ विक्षेपार्थ। हर्षादयस्त्वस्य विषयत्वेनोपादीयन्ते। तेषु हर्षो विक्षेपस्य कारणम्। जीविकाकुलायकरणे तु फले।

---

१. अनुदात्तेत्त्वाद् युजर्थात्मनेपदमिति क० पु०।

५४५. अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने [६।१।१४२]

अपात् किरतेः सुट् स्यात् चतुष्पाच्छकुनिकर्तृके आलेखनेऽर्थे। अपस्किरते वृषो हृष्टः। कुक्कुटो भक्षार्थी। श्वा आश्रयार्थी। अन्यत्र मल्लोऽपकिरति। गजोऽपकिरत्यम्भः। "आङि नुप्रच्छोरिष्टिः"। आनुते। आपृच्छते। "शप उपालम्भे" (वा०) विप्राय शपते।

अपस्किरते वृषो हृष्ट इति। हर्षेण भूमि[1] विलिखतीत्यर्थ।

भिक्षार्थीति जीविकामाह—आश्रयार्थीति च कुलाय करणम्। मल्लोपस्किरतीत्यादि। सुड्विधावपि 'हर्षजीविकाकुलायकरणेषु" इति वक्तव्यमिति वचनात् प्रत्युदाहरणेष्वात्मनेपदमिव सुडपि न भवतीति ज्ञेयम्। द्वयोरेकस्मिन्नर्थे विधानात्। अत एव द्वय परस्परसन्नियोगेनाचार्यै पठितम्। तावताऽपि सुज्ञानत्वात् पृथगयमर्थो न निर्दिष्ट।

मल्लोपस्किरतीति[2]। अत्र हर्षाद्यभावाच्चतुष्पाच्छकुनिकर्तृकत्वाभावाच्च सुट्तङौ न स्त अत्र हर्षादिसत्त्वे ततो भव्य न वेति चिन्त्यम्। तद्विधौ चतुष्पाच्छकुनिकर्तृकत्वस्यानुपादानात्। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् सुटा समानविषयत्व तङ इति प्राहुः।

गजोऽपकिरति। अत्र सत्यपि चतुष्पात्त्वे हर्षाद्यभाव

"आङि नु प्रच्छो" (वा०) णु स्तुतौ अदादि, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् तुदादि। आनुते इति। उत्कण्ठापूव शब्द करोतीत्यर्थ। आपृच्छते इति। "ग्रहिज्या" (६।१।१६) इति सप्रसारणम्। 'शप उपालम्भे" इति। शप आक्रोशे स्वरितेत्। अकर्तृगे फले तस्योपालम्भे आत्मनेपद विधीयते। उपालम्भोऽत्र वाचा शरीरस्पर्शनम्। विप्राय शपते इति। त्वत्पादौ[3] स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येव शपथेन विप्रस्य स्वाभिप्राय प्रकाशयतीत्यर्थ.।

"श्लाघह्नुङ्" (१।४।३४) इत्यादिना विप्रस्य सप्रदानत्वाच्चतुर्थी। कथ तर्हि "सख्य[1] शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि" इति। शपथरूपस्याविवक्षणात् स्वाशय प्रकाशयामीत्येतावदिह विवक्षितमित्यदोष। शशापेत्यादौ तु आक्रोशमात्र विवक्षितमित्यात्मनेपदाभाव। आतिष्ठते इति। प्रतिजानीते इत्यर्थ.।

---

१ तत्फले इति क० पु०।

२ मल्लोपस्किरतीति क० पु०।

३ त्वदन्घ्रौ इति क० पु०।

५४६. समवप्रविभ्यः स्थः [१।३।२२]

एभ्यस्तिष्ठतेस्तङानौ स्तः। संतिष्ठते। समस्थित। एवं अव प्र वि। "आङः प्रतिज्ञाने"। नित्यं शब्दमातिष्ठते।

५४७ प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च [१।३।२३]

स्वाभिप्रायाविष्करणे निर्णेत्राख्यायां च स्थस्तङानौ स्तः। कृष्णाय तिष्ठते गोपी। त्वयि तिष्ठते विवादः।

५४८. उदोऽनूर्ध्वकर्मणि [१।३।२४]

उदस्तिष्ठतेस्तङानौ स्तः। अनूर्ध्वक्रियायाम्। "उद ईहायामिष्टिः"। मुक्तावुत्तिष्ठते। ईहायां किम्। ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति। अनूर्ध्वक्रियायां किम्। आसनादुत्तिष्ठति।

प्रकाशन। प्रकाशनं न शब्देनैवेति नियम इत्याह—स्वाभिप्रायाविष्करणे इति तिष्ठत्यस्मिन् विवादे इति स्थेयः। विवादपदनिर्णेता लोके प्रसिद्धस्तस्य रूढिप्रतिपत्त्यर्थमाख्याग्रहणमित्याह—निर्णेत्राख्यायां चेति। कृष्णाय तिष्ठते इति। स्वस्थित्या नेत्रादिविकारद्वारा स्वाभिप्रायविशेषं ज्ञापयतीत्यर्थः।

"श्लाघह्नुङ्" (१।४।३४) कृष्णस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। त्वयि इत्यादि। अस्य विवादस्य तत्त्वं निर्णेतुं त्वयि तिष्ठामीत्यर्थः।

अन्ये तु अस्य विवादस्य त्वं निर्णेतेत्येतावानर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् तिष्ठतिः प्रकाशनं निर्णयं वाचष्टे इत्याहुः।

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि। कर्मेह क्रियोच्यते न साधनं कर्म तत्र धातोर्वृत्त्यसंभवात्। यद्येवमनूर्ध्वं इत्येव सिद्धमनूर्ध्वताविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्तिष्ठतेरित्यर्थादनूर्ध्वकर्मणो लाभात्।

एवं सिद्धे कर्मग्रहणं लोकप्रसिद्धस्य चलनात्मकस्य प्रतिपत्त्यर्थमित्याशयेनाह— उद ईहायामिष्टिरिति। ईहा परिस्पन्दः। तेनेहात्मकेऽनूर्ध्वकर्मणि—इत्यर्थो भवति। मुक्तावुत्तिष्ठते इति। मुक्त्यर्थं घटते इत्यर्थः। ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीति। उत्पद्यते इत्यर्थः। भवत्यत्रोत्पत्तिक्रिया न तु परिस्पन्दात्मिकेति तङोऽभावः।

---

१. सत्य इति निर्विसर्गः. इति क० पु०।

५४९. उपान्मन्त्रकरणे [१।३।२५]

उपात् स्थस्तङानौ स्तः मन्त्रकरणे। गायत्र्या उपतिष्ठतेऽर्कम्। मन्त्रकरणे किम्? यौवनेनोपतिष्ठति पतिम्। "उपाद्देवपूजासङ्गतिमैत्रीकरणपथिष्विति वक्तव्यम्"। विष्णुमुपतिष्ठते। गङ्गायमुनामुपतिष्ठते। सन्तमुपतिष्ठते। गङ्गामुपतिष्ठते पन्थाः। "लिप्सायां वा"। भिक्षुः धार्मिकमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा।

५५० अकर्मकाच्च [१।३।२६]

उपपूर्वात्तिष्ठतेरकर्मकात्तङानौ स्तः। ज्ञानमुपतिष्ठते।

५५१ उद्विभ्यां तप [१।३।२७]

आभ्यामकर्मकात्तपः प्राग्वत्। उत्तपते। वितपते। "आत्माङ्गकर्मकादिष्टिः"। उत्तपते। वितपते पाणिम्। अकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकात् किम्? महीं वितपत्यर्कः।

५५२. आङो यमहन [१।३।२८]

आङः पराभ्यामकर्मकाभ्यामाभ्यां तङानौ स्तः। आयच्छते। आहवे। आघ्नते। "आत्माङ्गकर्मकाभ्यां च" (वा०) आयच्छति पाणिम्। आहते शिरः।

उपान्मन्त्रकरणे। मन्त्र करण कारक यस्य धात्वर्थस्य तत्र वर्तमानादित्यथ। सतीति। धात्वर्थ मन्त्रकरणे सती'ति योज्यम्। गायत्र्येति। सेवते इत्यथ वर्तमानोऽय सकर्मको भवति। मन्त्रेति किम्? यौवनेनोपतिष्ठति पतिम्। उपादित्यादि। देवाना पूजा, सङ्ग सश्लेष। मित्रस्य भावा मैत्रम, पन्था मार्ग स च कर्तृत्वेन सबध्यते। विष्णुमुपतिष्ठते इति। पूजयतीत्यर्थं। यमुनेति। सश्लिष्यते इत्यर्थं। सन्तमिति[1] सन्त मित्र करोतीत्यर्थं। गङ्गामिति। प्राप्नोतीत्यथ। "वा लिप्सायाम्" (वा०) लब्धुमिच्छा लिप्सा तस्या गम्यम नायामित्यर्थं। भिक्षुरिति। लिप्साद्योतनाय लाभेच्छया धार्मिकमुपगच्छतीत्यर्थं। अकर्मकोऽप्ययमर्थान्तरवृत्त्या सकर्मको भवति।

अकर्मकाच्च। कर्मेह कारक न क्रिया असभवात्। ज्ञानमुपतिष्ठने इति। सन्निधत्ते इत्यर्थं। अकर्मकात् किम्? 'एतदप्यस्य कापेय यदर्कमुपतिष्ठति'।

उद्विभ्या तप। उत्तपते इति। दीप्यते इत्यर्थं। आत्माङ्गेति। आत्मन कर्तृत्वेनोपात्तस्य यदश तच्च कर्म भवति, तदाऽपि स्यादित्यर्थं।

आङो यमहन। आयच्छत इति। दीर्घो भवति। व्याप्रियते इति वार्थं। यम उपरमे। शपि "इषुगमियमा छ" (७।३।७७)। आहते इति। सश्लिष्यते इत्यर्थं। हन्तेरदादित्वाच्छपो लुकि 'अनुदात्तोपदेशे" (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोप।

---

१ सन्तमित्यारभ्य भिक्षुरितीत्यन्तो नास्ति क० पु०।

४९

५५३. हनः सिच् [१।२।१४]

हनः परो सिच् कित् स्यात् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । "ह्रस्वादङ्गात्" (८।२।२७) आहत । आहसाताम् ।

५५४. आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् [२।४।४४]

हन्तेर्वधादेशो वा स्यादात्मनेपदे लुङि । आवधिष्ट ।

५५५. यमो गन्धने [१।२।१५]

सूचनार्थाद् यमः सिच् कित् स्यादात्मने पदेषु । उदायत । अकमकाभ्या-मात्माङ्गकर्मकाभ्यां किम् ? शत्रुमाहन्ति । परशिर आयच्छति ।

५५६. समोगम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिस्रुविदिभ्य [१।३।२९]

एभ्यः सपूर्वेभ्योऽकर्मकेभ्यस्तङानौ स्तः । सगच्छते ।

आघ्नते इति । "गमहन" (६।४.९८) इत्युपधालोप । "हो हन्ते" (७।३।५४) । आघ्नत इति । "आत्मनेपदेष्वनत" (७।१।५) इत्यत् । आयच्छते पाणिमिति स्वीयमिति बोध्यम् । आत्मनेपदेनैव द्योतितत्वान्न प्रयुक्तम् ।

हन सिच् । सौत्रत्वादल्लोपो न इत्यल्लोपो न कृत । लिङ्सिचाविति वर्तमाने सिज्ग्रहण लिङो निवृत्त्यर्थम् । अत्रापि झलिति वतने, तेन सिचो विशेषणाज्झलादि-सिजिति बोध्यम् । तेन आघानिष्टेति चिण्वदिटि न भवति । सति हि कित्त्वे उपधालोप. स्यात् । [1]चिण्वद्भावविधिस्त्वन्येषु सावकाश ।

यमो गन्धने । गन्धन सूचन परेण प्रच्छाद्यमानस्याविष्करणम् । उदायतेति । परस्यावद्य प्रकाशयति स्मेत्यर्थ ।

अत्र चोदाङ्भ्या गन्धन द्योत्यते इत्युभयो सह प्रयोग । "आङो यमहन" (१।३।२८) इति तङ् । अत्राकर्मकत्वात् "समुदाङभ्य" (१।३।७५) इति नास्ति । लुङि[2] च्ङि सिच कित्त्वादनुनासिकलोप[3] । 'ह्रस्वादङ्गात्" (८।२।२७) इति सिचो लोप । परशिर इति परस्य शिरोऽत्र कर्म न तदात्मनोऽङ्गम् ।

समो गम्यृच्छिभ्याम् इत्येतावत् सूत्रम्, पृच्छ्यादयस्तु वार्त्तिकोक्ता इह प्रक्षिप्ता । केश्चित् स्वृ गतो । ऋच्छ गत्यादौ । आदेशस्तु न गृह्यते । अर्तिग्रहणेनेव सिद्धत्वात् । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । स्वृ शब्दोपतापयो । ऋ गतौ ह्वादि । ऋ गतिप्रापणयो भ्वादि । द्वयोरपि ग्रहणम् । श्रु श्रवणे । विद ज्ञाने । गम्यादिभि परस्मैपदिभि साहचर्यान्न लाभार्थं । सत्ताविचारणार्थयोस्त्वनुदात्तेत्वादेवात्मनेपद सिद्धमित्यग्रहणम् । सगच्छते इति । युज्यते इत्यर्थ ।

---

१. चिण्वद्भावविधिस्त्वन्येषु सावकाश इति नास्ति क० पु० ।

२ लुङीति नास्ति क० पु० ।

३ लोप इत्यारभ्य—सिद्धत्वादित्यन्तो (   ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

५५७. वा गमः [१।२।१३]

गम परौ लिङ्सिचौ कितौ वा स्तः आत्मनेपदेषु। "अनुदात्तोपदेश" (६।४।३७) इति मलोपः। समगत। समगस्त। सगसीष्ट। समसीष्ट। समृच्छते। सपृच्छते। मस्वरते। समियृते। "सर्तिशास्त्यर्तिं" (३।१।५६) इत्यङ्। समारत। समारेताम्। सशृणुते। संविचे।

५५८. वेत्तेर्विभाषा [७।१।७]

वेत्तः परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात्। सविद्रते। संविदते। "दृशेर्वाच्यम्" (वा०) सपश्यते। अकर्मकेभ्यः किम् ? गङ्गां संगच्छति।

५५९. निसमुपविभ्यो ह्व [१।३।३०]

अकर्मकादिति निवृत्तम्। एभ्यो ह्वञः प्राग्वत्। निह्वयते। एव सम् उप वि। "उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा इति वाच्यम्" (वा०) निरस्यति। निरस्यते। समूहति। समूहते।

५६०. उपसर्गाद् ह्रस्व ऊहते: [७।४।२३]

उपसर्गात्परस्य ऊहतेरणो ह्रस्वः स्यात्। यादौ क्ङिति। ब्रह्म समुह्यात्।

सकर्मकाणामप्येवमादीनामर्थान्तरवृत्तेरकर्मकत्वम्।

समगतेति। मलोपे "ह्रस्वादङ्गात्" (८।२।२७) इति सिचो लोप। सगसीष्टेति। अनुनासिकलोप। पक्षेऽनुस्वार। सपृच्छते इति। 'ग्रहिज्या" (६।१।१६) इति सप्रसारणम्। समियृते इति। शप श्लु। "श्लौ" (६।१।१०) इति द्वित्वम्। "अर्तिपिपर्त्योश्च" (७।४।७७) इत्यभ्यासस्येत्त्वम्। "अभ्यासस्यासवर्णे" (६।४।७८) इतीयङ् समारतेति। लुङि च्ले 'सर्तिशास्त्यर्ति" (३।१।५६) इत्यङ्। "ऋदृशोऽङि गुण" (७।४।१६) इति गुण। आट "आटश्च" (६।१।९०) इति वृद्धि। सशृणुते इति। "श्रुव शृच" श्नु शृभावश्च।

सविद्रते इति। "आत्मनेपदेष्वनत" (७।१।५) इत्यदादेश। सपश्यते इति। शपि "पाघ्राध्मा" (७।३।७८) इति पश्यादेश। अत्राकर्मकादित्यनुवृत्ते "रक्षासीति पराऽपि सशृणुमहे" इति मुरारिप्रयोगश्चिन्त्य। कर्मव्यतिहारे तङ्। अन्योन्यकुशल-प्रश्नसश्रवणमुच्यते इति दुर्घट।

निसमुपविभ्यो[1] ह्व। निह्वयते इति। ह्वेञ् स्पर्धाया शब्दे च। शप्ययादेश.। 'अस्यत्यूह्योरिति वक्तव्यम्" (वा०)। असु क्षेपणे। ऊह वितर्के। परस्मैपदिनौ।

---

१. निसमुपविभ्यो इति नास्ति क० पु०।

५६१. स्पर्धायामाङः [१।३।३१]

आङो ह्वेञः प्राग्वत् स्पर्धायाम् । कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायामिति किम् ? गामाह्वयति ।

५६२ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः [१।३।३२]

हिंसात्मकसूचने भर्त्सनादौ च कृञः पूर्ववत् । उत्कुरुते । श्येनो वर्तिकामपकुरुते । परदारान् प्रकुरुते । एधोदकस्योपस्कुरुते । गीताः प्रकुरुते । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । एषु किम् ? कटं करोति ।

५६३. अधेः प्रसहने [१।३।३३]

अधेः कृञस्तङानौ स्तः शक्तौ । दैत्यानधि कुरुते विष्णुः ।

स्पर्धायां प्राग्वत् आत्मनेपदमित्यर्थः ।

स्पर्धायामिति विषयसप्तमी । हेतुत्वेन च विषयत्वं न त्वभिधेयसप्तमी । आङ्पूर्वस्य ह्वेञः शब्दक्रियत्वात् । कृष्ण इत्यादि । स्पर्धया तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः । स्पर्धा पराभिभवेच्छा ।

गन्धनावक्षेपण । गन्धनं व्याचष्टे–हिंसात्मकसूचने इति । वस्तुतस्तु गन्ध अर्द्दने । अर्द्द हिंसायाम् इति चौरादिकस्याय प्रयोग इति भावः । सूचनं पैशुन्यं दोषाविष्करणं तेन सूचितस्य वधबन्धादिका हिंसा सूत्रे तस्य तद्धेतुत्वात् सूचनमेव हिंसात्मकमित्युपचर्यते । अवक्षेपणं विवृणोति । भर्त्सनं तिरस्कार इत्यर्थः । आदिना सेवनादयो गृह्यन्ते । उत्कुरुते इति । [1] हिंसापर्यवसायिदोषाविष्करणं करोतीत्यर्थः । अपकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । विष्णुमुपकुरुते । सेवते इत्यर्थः । प्रकुरुते । परदारेषु सहसा अविमृश्य प्रवर्तते इत्यर्थः । उपकुरुते इति) गुणाधानं करोतीत्यर्थः । 'कृञ प्रतियत्ने" इति कर्मणि षष्ठी । गाथाः प्रकुरुते इति । प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः । उपयोगमुदाहरति शतं प्रकुरुते इति । शब्दार्थं व्याचष्टे—धर्मार्थमित्यादि । एषु किम् ? कटं[2] करोति ।

अधे प्रसहने । प्रकर्षेण सहनं क्षमाप्रसहनं प्रकर्षश्च पराजेतुं समर्थस्यैव क्षमया तदभावः । एतच्च शक्त्यतिशयायत्तमित्याशयेनाह—शक्ताविति । दैत्यानधिकुरुते इति । दैत्यान् पराजेतुं शक्तोऽपि न तान् पराजयते इत्यर्थः । तथा च भारविः— "भवादृशाश्चेदधिकुर्वते परान्" इति । क्षमया न पराजयन्त इत्यर्थः । ये तु प्रसहनमभिभव इति व्याचक्षते, तेषां "निराश्रया हन्त हता मनस्विता" इति न सङ्गच्छते ।

---

१ हिंसापर्यवसायेत्यारभ्य—उपकुरुते इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।
२ कटमिति नास्ति क० पु० ।

५६४. वेः शब्दकर्मणः [१।३।३४]

शब्दः कर्म कारकं यस्य तस्माद्विपूर्वात् कृञः प्राग्वत्। स्वरान् विकुरुते।

५६५. अकर्मकाच्च [१।३।३५]

वेः कृञोऽकर्मकात्तथा। वायुर्विकुरुते। शब्दकर्मणोऽकर्मकात् किम्? चित्तं विकरोति कामः।

५६६. सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृति-विगणनव्ययेषु नियः [१।३।३६]

पूजनोत्क्षेपणादौ णीञस्तङानौ स्तः। शास्त्रे नयते। दण्डमुन्नयते। पुत्रमुपनयते। पदार्थान् नयते। भृत्यमुपनयते। करं विनयते। शतं विनयते।

वे शब्दकर्मण। कर्मेह कारकग्रहणम् कृत्रिमत्वान्न क्रिया। विपूर्वस्य करोतेः शब्दनक्रियाया वृत्त्यसम्भवात् कर्मग्रहणं चात्रानर्थकम्, वे शब्दे[1] इत्येव शब्दनक्रियालाभात् इत्यालोच्याह—शब्दकर्मकारकं यस्येति। स्वरान् विकुरुते इति। उच्चारयतीत्यर्थः।

अकर्मकाच्च। वायुर्विकुरुते इति। शोभनं वातीत्यर्थः। सूत्रद्वयोक्तोपाधी तन्त्रेणोत्तरयिष्यन्नाक्षिपति—शब्दकर्मणोऽकर्मकात् किमिति। चित्तं विकरोति काम इति। चित्तस्य कर्तृत्वभ्रमनिरासार्थं काम इत्युपात्तम्। चित्तमिह कर्मास्ति इति नायमकर्मकः, न वा शब्दकर्मक इति न पूर्वेण न[3] वाऽनेन तङ् भवति।

नन्वकर्मकाच्चेति नारम्भणीयम्। पूर्वत्र वेरिति योगविभागः करिष्यते। तेनाकर्मकादपि भविष्यति।

न चैवमतिप्रसङ्गः। शब्दकर्मण इत्यस्य नियमार्थत्वात् सकर्मकाच्चेत् शब्दकर्मण एवेति। मैवम्। विपरीतोऽपि नियमः सभाव्येत शब्दे यदि भवति कर्मण्येवेति ततश्च चित्तं विकरोतीत्यत्रापि स्यात्।

सम्माननोत्सञ्जन। आचार्यकरणादीनि स्पष्टत्वादुपेक्ष्याद्ये द्वे व्याचष्टे—पूजनोत्क्षेपणादाविति। सति सप्तमी चेयं स्वभावात् सतो विशेषणत्वं गमयति। विशेषणं च यथासम्भवं किञ्चिद्धात्वर्थस्य किञ्चित्तु धातोः। तेन सम्माननाचार्यकरण[4]भृतिषु नयत्यर्थ-

---

१ वे शब्दे इति नास्ति क० पु०।

२ कर्तृत्व व निरासार्थमिति क० पु०।

३. तेन वा इति क० पु०।

४ करण प्रभृतिषु न धात्वर्थविशेषणेषु सत्सु सञ्जनज्ञानेति क० पु०।

५६७. कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि [१।३।३७]

णीञः कर्तृस्थेऽमूर्ते कर्मणि कारके पूर्ववत्। क्रोध विनयते। कर्तृस्थे किम्? गुरोः क्रोधं विनयति। अमूर्ते किम्? गडु विनयति।

विशेषणेषु सत्सु उत्सञ्जनज्ञानविगणनव्ययेषु वाच्यतया नयति विशेषणेषु सत्सु [1]नीञ-स्तङानावित्यर्थं सपद्यते। आदिपदाद् आचार्यकरणमाच.यत्वसम्पत्ति। अभूत-तद्भावेऽपि च्विर्विकल्पितत्वान्न कृत। ज्ञान प्रमेयनिश्चय। भृतिर्वेतनम्। [2]विगण-नमृणादे शोधनम्। व्ययो धर्मादिषु विनियोग। शास्त्रे नयते इति। शास्त्रार्थान् पदार्थान् युक्तिभि स्थिरीकृत्य शिष्येभ्य प्रापयतीत्यर्थ। युक्तिभि स्थिरीकरणमेव पदार्थाना पूजनम्।

अन्ये त्वाहु –पदार्थानामचेतनत्वान्नेय पूजा मुख्या, किं त्वभिलषितार्थसम्पादनेन शिष्याणामेव पूजेति व्याख्येयमिति।

दण्डमुन्नयते इति। उत्क्षिपतीत्यर्थ। पुत्रमुपनयते इति। पुत्रमीदृशेन विधि-नात्मसमीप प्रापयतीति येनोपनयनेनाचार्य सपद्यते इत्यर्थ।

पदार्थान्नयते इति। पदार्थलक्षण प्रमेय निश्चिनोतीत्यर्थ। भृत्यमुपनयते इति वेतनेनात्मसमीप प्रापयतीत्यर्थ। कर विनयते इति। राजदेय भाग शोधयति निर्यात[3]-यतीत्यर्थं। शत विनयते इति। धर्मार्थ विनियुङ्क्ते इत्यर्थ।

इह तु "विनिन्युरेन गुरवो गुरुप्रियम्" इत्याचार्यकरणस्याविवक्षितत्वात्तङोऽभाव इत्याहु।

कर्मस्थनयतेरात्मनेपदविधानात् सन्निधानात्तत्कर्त्रेवात्र गृह्यते इत्याह।

कर्तृस्थे चा। इह शरीरस्यैव चैतन्यविशिष्टस्य कर्तृत्व लौकिका प्रतियान्ति, न तद्व्यतिरिक्तस्य बुद्धीन्द्रियादिमतश्चेतनस्य। न च शरीरमेव शरीरस्थ सभवतीति शरीरशब्देन तदवयवो गृह्यते। तेनाशरीरस्यावयवान्यस्मिन्नित्युक्त भवति। तच्च कर्तृस्थमवयवभिन्न क्रोधादि तद् अर्थादमूर्तमेव पर्यवस्यतीत्याशयेनाह—अमूर्तेति। क्रियाया अमूर्तत्वाव्यभिचारात् कर्मह कारक गृह्यते इत्याह—कर्मणि कारके पूर्ववत् तङानौ स्त इत्यर्थ। क्रोध विनयते स्वस्येत्यर्थ। विनयनमपगमनम्। यद्येव क्रोधाप-नयनफलस्य चित्तप्रसादादे कर्तृगत्वात् "स्वरितञित" (१।३।७२) इत्येव सिद्धमात्मने-पदम् किमनेन? सत्यम्। नियमार्थमेतत्। कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे एवेति। किं नियमे

---

१ नीञस्तङानावित्यर्थं इति क० पु०।

२ विगणनमृणादेरिति क० पु०।

३. निर्यातयत्यर्थं इति क० पु०।

५६८. वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः [१।३।३८]

क्रमस्तडानौ स्तः । अप्रतिबन्धोत्साहस्फीततासु । ऋचि क्रमते बुद्धिः । धर्माय क्रमते । मतः श्रोः क्रमते ।

५६९. उपपराभ्याम् [१।६।३९]

वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमस्तडानौ स्तो नोपसर्गान् । उपक्रमते । पराक्रमते । आभ्यां किम् ? प्रक्रामति । वृत्त्यादौ किम् ? उपक्रामति ।

५७०. आङ उद्गमने [१।३।४०]

आङः क्रमः प्राग्वदुद्गमनेऽर्थे । आक्रमतेऽर्कः । "ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम्" । नेह आक्रामति धूमः । उद्गमने किम् ? खमाक्रामत्यर्कः ।

प्रयोजनमित्याक्षिपति-प्रमूर्त्ते रिमिति । गड् विनयन्ति इति । एतच्चापनयने वर्तमानादेशात्मनेपद विधीयते, नार्थान्तरे । तेनेह न । 'विगणय्य नयन्ति पौरुष [1]विजितक्रोधरया जिगीषव " इति । इह हि कगत्यर्थे प्राप्त्यर्थे वा वर्तनेऽनेकार्थत्वाद्धातूनाम् ।

वृत्तिसर्ग । अप्रबन्धेति[2] वृत्तिशब्दार्थमाह—उत्साहेति सर्गशब्दार्थम् । सृजिरनेकार्थत्वादुत्साहार्थ । "सृष्टश्चेद् ब्राह्मणवधे" । "येनेन्द्रलोकावजयाय सृष्ट " इत्यादौ दर्शनात् । तायन व्याचष्ट—स्फीततेति । तायृ सन्तानपालनयोरित्यस्य[3] ल्युटि रूपम् ।

उपपराभ्याम । वृत्त्यादिष्वित्यनुवर्तते । तत्र पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । सोपसर्गादक्रमेश्चेत्, भवत्युपपराभ्यामेवेत्याह—आभ्यामेवेत्यादि । व्यवच्छेद्यमाह—नान्योपसर्गादिति ।

सक्रामतीति । "क्रम परस्मैपदेषु" (७।३।७६) इति दीर्घ ।

आङ उद्गमने । आक्रमते इति । उदयते इत्यर्थ । ज्योतिर्ग्रहणनक्षत्रादि । आक्रामति धूम [4] इति । ऊर्ध्वं गच्छतीत्यर्थ । खमुत्क्रामत्यर्क[5] इति । व्याप्नोतीत्यर्थ ।

इह 'नभ समाक्रामति चन्द्रमा क्रमात्" इत्यत्रापि व्याप्तिरेव विवक्ष्यते, नोद्गमनमिति तदभाव ।

---

१ विहितक्रोधजया विजिगीषव इति क० पु० ।

२ अप्रतिबन्धे वृत्ति इति क० पु० ।

३ रित्यल्युटि इति क० पु० ।

४ आक्रमतीति क० पु० ।

५ खमोत्क्रामत्यर्द्धं इति क० पु० ।

५७१. वेः पादविहरणे [१।३।४१]

वेः क्रमः प्राग्वत् पादविहरणेऽर्थे। साधु विक्रमते वाजी। पादिति किम्? वाजिना विक्रामति।

५७२. प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् [१।३।४२]

आभ्यां तुल्यार्थाभ्यां क्रमस्तङानौ स्तः, क्रियारम्भ एवानयोस्तुल्यार्थता। भोक्तुं प्रक्रमते। उपक्रमते।

५७३. अनुपसर्गाद्वा [१।३।४३]

क्रमते। क्रामति।

५७४ अपह्नवे ज्ञः [१।३।४४]

ज्ञानातेस्तङानौ स्तोऽपलापेऽर्थे। शतमपजानीते।

वेः पादविहरणे। विहरणं विक्षेपणं यद्यपि क्रमु पादविक्षेपे इति पठ्यते तथाप्यनेकार्थत्वाद्धातूनामेतदुपात्तं विशेषणम्। साधु विक्रमते वाजीति। अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणम् उच्यते। वाजिना विक्रामतीति। विहरतीत्यर्थः।

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्। 'समर्थः पदविधिः" (२।१।१) इतिवन्नेह समर्थत्वं परस्परसबद्धार्थत्वं धात्वर्थं प्रति पारतन्त्र्येण परस्परसबद्धार्थत्वस्याभावात्। धातुना चोपसर्गसबन्धो व्यभिचारीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—तुल्यार्थाभ्यामिति। एतेन समोऽर्थो ययोस्तौ समर्थौ। शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्। समशब्द[1] एव च तुल्यार्थेऽत्र वर्तते इति दर्शयति।

ननु प्रकर्षादौ उपश्च सामीप्यादौ प्रसिद्धः, अत्यन्तविलक्षणौ चानयोरर्थौ, तत्कथं तुल्यार्थतेत्याशङ्क्याह—क्रियारम्भ एवेत्यादि। क्रियाया आरम्भः आद्य उपक्रमः आदिकर्मेति यावत्।

अनुपसर्गादिति। उपपराभ्यामित्यस्य नियमार्थत्वाद् वृत्त्यादिसूत्रमनुपसर्गविषयमेवेति न तत्राय विकल्पः। तेन यत्र वृत्त्यादयो[2] न सन्ति तत्रेयमप्राप्तविभाषा साध्यते। तेनानेन मुक्ते क्रामतीत्यत्र वृत्त्यादिनात्मनेपदं[3] कस्मान्न भवतीति न नोदनीयम्।

अपह्नवे ज्ञः। शतमपजानीते इति। सोपसर्ग एवायमपलापे[4] वर्तते। तेनास्मात् कर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले विधास्यमानम् 'अनुपसर्गाद् ज्ञः" इत्याह न प्रवर्तते। अपह्नवे किम्? नाभिजानाति।

---

१ समशब्द एवेति क० पु०।
२ कृपादयो इति क० पु०।
३ वृत्त्यादित्यात्मनेपदमिति क० पु०।
४. कर्मेत्युद्धान्तरमाहेति ख० पु०।

५७५. अकर्मकाच्च [१।३।४५]

अकर्मकाज्जानातेस्तथा। सर्पिषो जानीते। सर्पिषोपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः।

५७६. सम्प्रतिभ्यामनाध्याने [१।३।४६]

आभ्यां ज्ञः प्राग्वत् अनौत्कण्ठ्ये। संजानीते। औत्कण्ठ्ये तु पितुः सञ्जानाति।

५७७ भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः [१।३।४७]

भासनमान्त्रनादिषु वदतेस्तङानौ स्तः। शास्त्रे वदते। भृत्यानुपवदते। गणिनिर्वदते। क्षेत्र वदते। विवदन्ते शिष्याः। परदारानुपवदते।

अकर्मकाच्च। अकर्माभिप्रायार्थमिदम्। कर्माभिप्रायेऽपि सोपसर्गार्थं च। औषधस्यानुजानीते। औषधमस्यानुजिज्ञासते इति। कथं पुनरयमकर्मको यावता सर्पि कर्मेत्यर्थान्तरमाह—सर्पिषा प्रवर्तत इत्यर्थं इति। सर्पिरत्र करणं न कर्म। तथा च 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे" (२।३।५१) इति षष्ठी विहितेति भाव।

अकर्मकात् किम् ? स्वरेण पुत्र जानाति। कथम् ' जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया" इति वाक्यार्थस्य कर्मत्वात्। सत्यम्। "अनुपसर्गाद् ज्ञ" इति कर्माभिप्राये तङ्।

सम्प्रतिभ्यामिति। सजानीते इति। अवेक्षते इत्यर्थ। प्रतिजानीते। अङ्गीकरोतीत्यर्थ। पितु सजानाति। उत्कण्ठ पूर्वं स्मरतीत्यर्थं। 'अधिगर्थदयेशां कर्मणि" (२।३।५२) इति कर्मणि षष्ठी। [1]नन्वत्र शेषे इति वर्तते, तेनात्र कर्मण शेषत्वेन विवक्षितत्वात् "अकर्मकाच्च" (१।३।४५) इति पूर्वेणात्मनेपदेन भवितव्यम्। मैवम्, अनाध्यान इति विभज्यते। स चोभयोर्योगयो शेष, तेनाध्याने पूर्वेणापि न भविष्यति।

भासनोपसम्भाषा। भासन दीप्ति। उपसम्भाषा व्याचष्टे—सान्त्वनेति। आदिशब्दाद् ज्ञानादय। ज्ञान सम्यगवबोध। यत्न उत्साह। विमति नानामति। उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम्। स्वममाहिते प्रवर्तनमित्यर्थ। शास्त्रे वदते इति। भासमानस्तत्र पदार्थान् वक्तीत्यर्थ।

अत्र भासन वदने हेतुतया विशेषणम्, यत शिष्यै स्तूयमानो भासते। तथा चोपर्युपरि शास्त्रार्थप्रतिभासात् सुष्ठु वदन भवति। [1]तेजोभङ्गे न शक्नुयाद् वदितु-

---

१ ननुत्र शेष इति प्रतीत इति क० पु०।

५७८. व्यक्तवाचां समुच्चारणे [१।३।४८]

मनुष्याणां सहोच्चारणे वदेरतङानौ स्तः । संप्रवदन्ते विप्राः । समुच्चारणे किम् ? वदति विप्रः । व्यक्तवाचां किम् ? संप्रवदन्ति खगाः ।

५७९. अनोरकर्मकात् [१।३।४९]

व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वाद् वदतेरकर्मकात् तथा । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात् किम् ? पूर्वमेव यजुरुदितमनुवदति । पुनर्वदतीत्यर्थः । व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदति वीणा । विमतौ च । अनुवदन्ते शिष्याः ।

५८०. विभाषा विप्रलापे [१।३।५०]

नृणां विमतिसहोक्तिव्यामिश्रणे वदेः प्राग्वद् वा । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः ।

मिति । भृत्यानुपवदते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । पाणिनिर्वदते इति । वदितु सम्यगवबुध्यते इत्यर्थः । क्षेत्रे वदते । क्षेत्रविषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । विवदन्ते शिष्या । विमना सन्तो निबन्ध भाषन्ते इत्यर्थः । परदारानुपवदते इति । 'भद्रे भजस्व मामेव ते दास्यामि" इत्येव रहसि प्रलोभ्य स्वाभिलषिते प्रवर्तयतीत्यर्थः ।

व्यक्तवाचामिति । व्यक्ता परिस्फुटवर्णा अर्थावगतिहेतुका वाग् येषा ते व्यक्तवाच । ते च यद्यपि शुकसारिकादयोऽपि संभवन्ति, तथापि इह मनुष्या एव गृह्यन्ते प्रसिद्धतरत्वात् । प्रसिद्धिपरिग्रहार्थमेव हि व्यक्तवाचां ग्रहणमितरथा हि यदि व्यक्तवाच्येव पठ्यते किमनेन कृतं स्यादित्यालोच्य व्याचष्टे मनुष्याणामिति । संभूयोच्चारणं समुच्चारणमित्याह—सहोच्चारण इति ।

अनोरकर्मकात् । व्यक्तवाचामित्येव सिद्धे सहोच्चारणाभावेऽपि यथा स्यादिति वचनम् । अनुवदते कठ कालापस्येति । अनुरत्र सादृश्ये कालापस्यति तुल्यार्थे शेषलक्षणा षष्ठी । तेन कालापेन सदृश कठाऽधीयमाना वदत इत्यर्थः । वदनसादृश्यप्रतिपादनमात्रे तात्पर्यात् । कर्माऽविवक्षयाऽकर्मकोऽयम् । कठकालापौ शाखावचनौ तदध्येतरि पुरुषे वर्तते । अकर्मकात् किम् ? परोक्तमनुवदति । व्यक्तवाग्विषयात् किम् ? अनुवदति वीणा ।

विभाषा विप्रलापे । व्यक्तवाचां समुच्चारणे इति सर्वमनुवर्तते । विरुद्ध परस्पर प्रलापो विप्रलापस्तदात्मके[1] समुच्चारणे इति व्याचष्टे—नृणामित्यादि । विमति

---

१ तेजोभङ्गेनेन इति क० पु० ।

२ तदास्माकमुच्चारणे इति क० पु० ।

५८१ अवादग्रः [१।३।५१]

अवाङ्गिरतेस्तङानौ स्तः । अवगिरते ।

५८२. समः प्रतिज्ञाने [१।३।५२]

समपूर्वाद् गिरतेः पूर्ववत् प्रतिज्ञायाम् । शतं सगिरते ।

५८३. उदश्चरः सकर्मकात् [१।३।५३]

उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकात् तङानौ स्तः । धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात् किम् ? धूम उच्चरति ।

५८४ समस्तृतीयायुक्तात् [१।३।५४]

संपूर्वाच्चरतेः प्राग्वत् तृतीयायोगे । अश्वेन सचरते ।

५८५ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे [१।३।५५]

संपूर्वाद् दाणश्चतुर्थ्यर्थे तृतीयायोगे तङानौ स्तः । दास्या संयच्छते

विरुद्धाभिधानम्, सहोक्तेरेककालोच्चारणम् तयोर्व्यामिश्रणमुभयात्मकत्वमिति यावत् । प्राप्तविभाषेयम् । विप्रा वदन्तीत्यादि । युगपत् परस्पर विरुद्ध वदन्तीत्यर्थ ।

अवादग्र । गिरतेरिति । एतच्च गॄ निगरणे इति भौवादिकस्येद ग्रहण न गॄ शब्दे इति क्रैयादिकस्य । तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्तीति सूचयति । सूत्रे ग्र इति रूपमात्रानुकरण द्रष्टव्यम् । अर्थवद्धात्वनुकरणे तु विभक्तौ "ऋत इद्धातो" ७।१।१००) इतीत्वे किरश्चेतिवद् गिर इति भाव्यम् ।

समः प्रतिज्ञाने । शत सगिरते इति । प्रतिजानीते इत्यर्थ ।

उदश्चर सकर्मकात् । उत्क्रम्योल्लङ्घ्येत्यर्थ । धूम उच्चरति[1] । ऊर्ध्वं गच्छतीत्यर्थ ।

समस्तृतीयायुक्तात् । तृतीयेति विभक्तिर्गृह्यते । युक्तग्रहण श्रूयमाणविभक्तियोग एव यथा स्यात् । ततोभौ लोकौ सचरसि इति गम्यमानतृतीयायोगे न भवति । नहि सचरण विना सभवतीति गम्यतेऽत्रापि[2] तृतीया श्रुतेन तपसा चेति । धातोश्च तृतीयया योगोऽर्थद्वारको वाच्यत्वेन तदन्तत्वेन वाऽसभवात् ।

दाणश्च[3] सा चेच्चतुर्थ्यर्थ । दाण् दाने भ्वादि । दास्या[4] सयच्छते इति । कामितया

---

१ उद्धरतीति क० पु० ।

२ गाया तत्रापि तृतीया श्रु पुन न सातेवोतिधातोस्तृतीयेति क० पु० ।

३ व्यंणश्चेति क० पु० ।

४ दास्यौ इति क० पु० ।

कामी। सम इति षष्ठ्यन्तत्वात् प्रेण व्यवधानेऽपि। दास्या सम्प्रयच्छते। चतुर्थ्यर्थे किम् ? दास्या संप्रयच्छति भिक्षां भिक्षवे।

५८६ उपाद् यमः स्वकरणे [१।३।५६]

उपपूर्वाद् यमः विवाहेऽर्थे तङानौ स्तः। भार्यामुपयच्छते।

५८७. विभाषोपयमने [१।२।१६]

विवाहार्थाद् यमः सिज्वा कित् स्यादात्मनेपदेषु। रामः सीतामुपायत, उपायंस्त वा।

दास्यै ददातीत्यर्थ। 'पाघ्राध्मा" (७।३।७८) इति यच्छादेश। अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थे तृतीया'। अशिष्टव्यवहारता दर्शयितु कामीत्युक्तम्। यो दास्या सह भुञ्जानस्तया दत्त स्वय भुङ्क्ते स्वय च तस्यै ददाति तद्विषयोऽय प्रयोग इत्य हु।

ननु सम इति पञ्चम्या "तस्मादित्युत्तरस्य" (१।१।६७) इत्यव्यवहितस्यैव दाण स्यात्, न तु व्यवधाने सप्रयच्छते इत्यादौ, अत आह—सम इति न पञ्चमी, किन्तु विशेषणषष्ठीयमित्यर्थ।

एव च पूर्वसूत्रेऽप्यश्वेन समुदाचरते[1] इत्यादावपि भवितव्यमेव।

उपाद् यम स्वकरणे। अस्वस्य स्वस्य करण [2]स्वकरणमिह विवक्षितम्। विकल्पितत्वात् च्वेरभाव[3]।

स्वकरणमिह सामान्योक्तमपि[4] प्रसिद्धिवशाद् विशेषे वर्तते इति जयादित्यमतमनुसृत्य व्याचष्टे—विवाहेऽर्थे इति। विवाह पाणिग्रहणम्, कन्यासंस्काररूप। भार्यामुपयच्छते इति। पाणिग्रहणविधिना स्वीकरोतीत्यर्थ।

भाष्ये त्वस्वस्य[5] सत स्वत्वापादनमात्र स्वीकरणमित्युक्तम्। इह कस्मान्न भवति स्व शाटकान्तमुपयच्छतीति। अस्व यदा स्व करोति तदैव तद्रूपमेव तदेति। स्वकरणमित्यस्य[6] तु व्यावर्त्य यत्र स्वस्यैव सतो रूपान्तरेण करण तत्।

---

१ समुदाछति इति क० पु०।
२ चरण स्तथारणमिहेति क० पु०।
३ छेरभाव इति क० पु०।
४ सामान्यो इति क० पु०।
५ च सस्येति क० पु०।
६ स्वगुणद्रव्यस्येति क० पु०।

५८८. ज्ञाश्रुस्मृदृशा सनः [१।३।५७]

एभ्यः सन्नन्तेभ्यस्तङानौ स्तः । जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ।

५८९ नानोर्ज्ञ [१।३।५८]

अनुपूर्वाद् ज्ञः सन्नन्तात् तङानौ न स्तः । अनुजिज्ञासति पुत्रम् ।

एवं च विवाह इत्युपलक्षणम् तथा च भट्टिप्रयोगः "उपायस्त महास्त्राणि । उप यमेन नासवम्" । "शस्त्राण्युपायसत जित्वराणि" इति । उपायतेति । लुङि सिचः कित्त्वात् । "अनुदात्तोपदेश" (६।४।३७) इति मलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्" (८।२।२७) इति सिचो लोपः । उपायस्तेति । अकित्त्वपक्षे मस्यानुस्वारः ।

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । ज्ञा अवबोधने । श्रु श्रवणे । स्मृ चिन्तायाम् । दृशिर् प्रेक्षणे । तत्र जानातेरपह्नवे ज्ञ इत्यादित्रिसूत्र्या विहितमात्मनेपदम् । "श्रृणोतेः सम्मृच्छिभ्याम्" (१।३।२९) इति दृशेश्चोपसंख्यानाम् । एषां सन्नन्तानां "पूर्ववत्सनः" (१।३।६२) इत्येव सिद्धम् ततोऽन्यत्रानेन विधीयते । स्मरतेस्तु सर्वथाऽप्राप्तं विधीयते । जिज्ञासते इति । सन्यङो" (६।१।९) इति द्वित्वं "सन्यतः" ७।४।७९) इतीत्वम् । हलादि शेषादि । शुश्रूषते इति । "एकाचः" (७।२।१०) इतीड् निषेधः । 'इको झल्" (१।२।९) इति कित्वान्न गुणः । "अज्झन" (६।४।१६) इति दीर्घः ।

यत्तु प्राचोक्तं श्युकः कित्त्वेन "श्र्युकः[1] किति" (७।२।११) इतीड् निषेध इति, तदसत्, येषां प्रकृत्याश्रय प्रतिषेधो नास्ति तदर्थमित्युक्तत्वात् । अथापि प्रत्ययाश्रय निषेध क्रियते), तर्हि "सनि ग्रहगुहोश्च" (७।२।१२) इत्यनेनास्तु न त्वनेन । किं कारणम् ? झलादेः सनः कित्त्वं न चान्तरेणेट्प्रतिषेधं सन्[2] झलादिर्भवतीति । सुस्मूर्षते इति पूर्ववत् । "अज्झनगम" (६।४।१६) इति दीर्घे "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" (७।१।१०२) इत्युत्वे "हलि च" (८।२।७७) इति दीर्घः । दिदृक्षते इति । "हलन्ताच्च" (१।२।१०) इति कित्वम् । 'व्रश्चभ्रस्ज" (८।२।३६) इति षः । "षढोः कः सि" (८।२।४१) इति षत्वम्, षत्वम् ।

नानोर्ज्ञ । पूर्वेण प्राप्तं निषिध्यते । पूर्वा च प्राप्तिः सकर्मकविषया । अकर्मकेभ्यस्तु[3] "अकर्मकाच्च" (१।३।४५) इत्येव तङ विहितत्वात् "पूर्ववत्सनः" (१।३।६२) इत्येव सिद्धे । अत एव पुत्रमित्युदाहरणे कर्मापदर्शितम् । तेनाकर्मकात् 'पूर्ववत्सनः" (१।३।६२) इत्यात्मनेपदं भवत्येव । औषधस्यानुजिज्ञासते । औषधेन प्रवर्तितु मिच्छतीत्यर्थः ।

---

१ श्र्युकः कितोऽप्यारभ्य—क्रियेतेत्यन्तो नास्ति क० पु० ।
२ तत्स्थाने श्युक क्रियेत इति क० पु० ।
३ सन् इति नास्ति क० पु० । ४ अकर्मकेत्वकर्मेति क०पु० ।

५९०. प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः [१।३।५९]

आभ्यां शृणोतेः सन्नन्तात् ताङानौ न स्तः। प्रतिशुश्रूषति। आशुश्रूषति। इह सर्वत्रोपसर्गग्रहणात् कर्मप्रवचनीयादौ न। द्विजं प्रतिशुश्रूषते।

५९१. प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु [१।३।६४]

आभ्यां परादयज्ञपात्रविषयाद् युजेस्तङानौ स्तः। प्रयुङ्क्ते। उपयुङ्क्ते। "स्वराद्यन्तोपसृष्टाद् वाच्यम्" (वा०) उद्युङ्क्ते। वियुङ्क्ते। यज्ञपात्रेषु। प्रयुनक्ति।

५९२. समः क्ष्णुवः [१।३।६५]

संक्ष्णुते शस्त्रम्।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः। सन्निमित्ता प्राप्तिः प्रतिषिध्यते। सर्वत्रोपसर्गग्रहणादिति। इह परस्परसाहचर्यादन्यत्र षष्ठीनिर्देशेषु तैर्धातोर्विशेषणादिति भावः। द्विज प्रतीति। द्विजं लक्षीकृत्येत्यर्थः। 'लक्षणेत्थंभूत" (१।४।९०) प्रतिः कर्मप्रवचनीयः।

प्रोपाभ्यामिति। युजेरितीकारो विवक्षितः नागन्तुक इति युजिर्योगे इत्यस्यैव ग्रहणं न युजसमाधावित्यस्य दैवादिकस्य। तस्यानुदात्तेत्वादेव[1] सिद्धेश्चेत्यालोच्याह-युजिर् योगे इति। स्वरितेत् अयम्। अकर्त्रभिप्रायार्थ आरम्भः। कर्त्रभिप्राये तु सिद्धमेव "प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम्" इति प्रयुङ्क्ते इति। "रुधादिभ्यः श्नम्" (३।१।७८)। "श्नसोरल्लोपः" (६।४।१११)। "चोः कुः" (८।२।३०) चत्वम्। अनुस्वारपरसवर्णौ। स्वराद्यन्तेत्यादि। स्वर अच् आदि, अन्तो वाऽवयवो यस्य स स्वराद्यन्तः तेनोपसर्गेण सबन्धः। स्वराद्यन्तोपसृष्टः सम् निस् दुस्। एते व्यावर्त्यन्ते[2]। प्रयुनक्तीति। द्वन्द्वान्यस्मि यज्ञपात्रापि[3]। प्रयुनक्ति वीर इति। वाक्याद् यज्ञपात्रविषयताऽवगम्यते।

समः क्ष्णुवः-सविसर्गपाठः "शर्परे विसर्जनीयः" (८।३।३५) इति वचनात्। संक्ष्णुते शस्त्रमिति। क्ष्णु तेजने। "समो गम्यृच्छिभ्याम्" (१।३।२९) इत्यत्रैवायं[4] किं न पठ्यते? एवं हि समः इति द्विः कर्तव्यं न स्यात्। सत्यम्। तत्राकर्मकादिति वर्तते। सकर्मकश्चायम्। एतदेव स्फोटयितुं शस्त्रमिति कर्म प्रयुक्तमिति।

---

१. तस्येति नास्ति क० पु०।
२ व्यावर्तन्ते इति क० पु०।
३ यत्राणीति क० पु०।
४ वाक्यमिति क० पु०।

५९३. भुजोऽनवने [१।३।६६]

भुजस्तङानौ स्तः न तु पालनेऽर्थे। ओदनं भुङ्क्ते। पालने तु पृथिवीं भुनक्ति।

५९४ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत् सकर्ताऽनाध्याने [१।३।६७]

ण्यन्तात् तङानौ स्तः यत् कर्म स एव ण्यन्तस्य कर्ता चेत्, न त्वाध्याने। पश्यन्ति भवं भक्ताः। दर्शयते भवो भक्तान् स्वयमेव।

इह कर्तृस्था क्रिया। तेन "कर्मवत् कर्मणा" (३।१।८७) इति कर्मवत्त्वाभावाद् आत्मनेपदमप्राप्तं विधीयते।

अणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्तेति किम्? दर्शयति भवं भक्तान् भक्तिः। औत्कण्ठ्ये तु—स्मरयति भक्तान् हरिः।

भुजोऽनवने। भुज पालनाभ्यवहारयोरिति रुधादेर्ग्रहणम्। अवनप्रतिषेधात्। संसर्गवद्[1] विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिवगतिहेतुत्वात्। यथा सवत्सा धेनुरानीयतामित्युक्ते गौ धेनु प्रतीयते साकशोरेति वडवा। वमवत्सा—अकिशोरेत्यप्युक्ते 'सभवद् वत्सादिमबन्धिनो सैवावगम्यते। एव यस्य भुजोऽवने वृत्तिर्दृष्टा स एव गृह्यते। तेन भुजो कौटिल्ये इति तुदादेरग्रहणम्। विभुजति प्राणिमिति। ओदन भुङ्क्ते इति। अभ्यवहरतीत्यर्थः। कथ "बुभुजे पृथिवीमेव केवलाम्"। 'दिव मरुत्वानिव भोक्ष्यसे महीम्" इति च पालने प्रतिषेधात। सत्यम्। भुजो भक्षणे इति वाच्येऽनवनमुपभोगवृत्तावपि यथा स्याद् भुजे पालनाभ्यवहाराविवोपभोग आत्मसात्करण चार्थे। एव च "वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते" इत्युपपन्नम्। आत्मसात्करण ह्यत्रार्थः।

णेरणाविति। "णिचश्च" ( ) इति कर्त्रभिप्राये सिद्धमात्मनेपदमकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भ। कर्त्रभिप्रायेऽपि "विभाषोपपदेन प्रतीयमाने" ( ) इति विकल्पबाधनार्थं च। अत्रेदमाकरे स्थित च स्वार्थे त्रीनि वाक्यानि इति भाष्यम्। पञ्चेति हरदत्त। तत्र णेरित्येक वाक्यम्। तदेतद् व्याख्यान ण्यन्तात्तङानौ स्त इति। णेरित्युक्तेर्नेह आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका। आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहतीति।

यद्यप्यणौ कर्मत्वानुवादेन प्राधान्याश्रयणादेव भविष्यति, तथाप्युत्तरार्थं णेरित्यवश्य वक्तव्यं तदिहापि स्पष्टार्थं भवति। अणौ यत्कर्मेत्यादि द्वितीय वाक्यम्।

---

१ ससर्गविविरयोगस्यापि विशेषास्वर्गात इति क० पु०।

२ सभवद्वत्सादि सबन्धी इति क० पु०।

अत्र यत्तदोर्नित्यसबन्धाद् यच्छब्देन[1] तच्छब्द आक्षिप्यते, धर्मान्तरस्यापि निर्देशादुद्देश्यतयाऽपि श्रुत कर्मत्वमेव विधीयते। तच्च णयन्तावस्थायामेव। कुत ? णिरिति सन्निधानात्। अणौ कर्मेत्यनुवादसामर्थ्यादेवाणौ कर्मत्वसिद्धेस्तत्रैव तद्विधानस्यासभवाच्च। ततश्चाणौ यत्कर्मेत्येतावत एवाणौ यत्कर्म णौ चेत् तत् कर्मेत्यर्थो भवति।

अनेन च कर्मान्तरनिवृत्ति क्रियते न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मवद्भाव प्रतिपाद्यते। सकर्तेति वाक्यन्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात्। एकस्य युगपदेकस्या क्रियाया कमकर्तृत्वयोरुभयोरसभवात्। तदेतद् व्याचष्टे—अणौ यत्कर्मेत्यशेन। अत्र णौ चेत् तदेव कर्मेति शेष। तेनेह न सभवति[2]।
आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् इति।

अत्र मनुष्यानिति कर्मान्तरमप्यस्ति। णौ चेदिति तृतीय वाक्यम्। अत्राणौ यदित्यनुवर्तते। (अणौ[3] यत्प्रतिपाद्य वस्तु तदेव चेण्णौ प्रतिपाद्यमित्यथ। किमस्य प्रयोजनम्? प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणेऽपि क्रियाभेदे मा भूत्। णिच्प्रकृत्युपात्ताया मेकक्रियाया यथा स्यात्तेनेह न भवति। आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका। तानारोहयति हस्तीति सकर्तेति चतुर्थ वाक्यम्। अत्राणौ यत्कम णो चेत् इति सर्वमनुवतते।) अण्यन्तावस्थाया यत्कर्म तण्णयन्तावस्थाया[4] चेत् कर्तेति। तेनेह न आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपकास्तानारोहयति महामात्र इति।

अत्र यद् णौ कर्महस्ती न तदेव णौ कर्तृत्वेन विवक्षितम् किं तर्हि महामात्र ते एते तृतीयचतुर्थे वाक्ये मिश्रीकृत्य व्याचष्टे—स एव णयन्तस्य कर्ता चेदिति। तत्र ण्यन्तस्य चेदित्यशेन णौ चेदिति तृतीयवाक्यार्थो दर्शित। स कर्तेति च चतुथवाक्यार्थ इति प्राचा व्याख्यातम्। अनाध्याने इति प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे पचम वाक्यम् इति मत्वा व्याचष्टे—न त्वाध्याने। आध्यानमुत्कण्ठापूर्वक स्मरणम्। तेनेह न। स्मरति वनगुल्म कोकिल। स्मरयत्येन वनगुल्म स्वयमेव।

अत्र च णौ चेद् ग्रहण समानक्रियार्थमिति तृतीयवाक्यार्थो भाष्यकारेणैव नाश्रित प्रयोजनाभावात्। तथा हि ण्यन्तादात्मनेपद भवति। अणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्तेत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतद्गम्यते, येन णिचा ण्यन्तादात्मनेपद विधित्सित तेनैव णिचा अणयन्ते प्रकृतिभूते धातौ यत्कर्म स एव चेत्कर्ता तस्मिन्नेव णयन्ते इति। ततश्च यथा आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका। आरोहयमाणो हस्तीति भीतान् सेचयति मूत्रेण इत्यत्र धातुभेदे न भवति। एव प्रयोज्यप्रयोजकभावभेदेऽपि न भविष्यति। अत एव

१ यच्छब्दवृत्त्याक्षिप्यते इति क० पु०।
२. न स इति क० पु०।
३. अणौ यत्प्रतिपाद्य वस्तु इत्यारभ्य—अनुवर्तते इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।
४ णयन्तावस्थायामिति क० पु०।

तृतीयवाक्यार्थो भाष्यानादृतत्वेनाचार्यैरप्युपेक्षित । स एव णयन्तस्य कर्ता चेत् इत्येकवाक्यस्यैव प्रतीते स्वारसिकत्वात् ।

एव चात्राध्याहारव्यवहितान्वयकल्पनाभ्या[1] वाक्यार्थद्वयोपक्षेपवर्णन प्राचोक्तमनादेयम्, अनर्थकानेकक्लिष्टकल्पनापत्ते । न चात्र पक्षे णौ चेदग्रहण व्यर्थम्, असति हि तस्मिन् णौ यत्कर्म स कर्तेत्युक्ते एकवाक्यतयैव सबन्ध स्यात् । ततश्च कर्मान्तरनिवृत्तिर्न कृता स्यात् । अत कर्मान्तरनिवर्तक[2]वाक्यभेदापादक णौ चेद् ग्रहण व्यर्थमवश्य कर्तव्यम् । पश्यन्ति भव भक्ता इति । एतदणौ भवस्य कर्मत्वप्रदर्शनार्थम् । दर्शयते भवो भक्तान् स्वयमेवे[3]त्येतत्तूदाहरणम् । दृशिरय दर्शनविषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादने वर्तते, दर्शनविषयत्वमापद्यमान भव विषयत्वमापादयन्ति भक्ता इत्यर्थात् । दर्शन चक्षुर्गोचरत्वम् । यदा तु भवस्य सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय भक्तव्यापारो न विवक्ष्यते, तदा विषयत्वापत्तिमात्रे दृशिर्वर्तते इति भवस्य कर्तृत्वम् । तदुक्तम्—

> निवृत्तिप्रेषण कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् ।
> विवर्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वेऽवतिष्ठते ।। इति ।

अनेकार्थत्वाद्धातूना भिन्ना एव धातवो भिन्नार्था । सादृश्यात्तु तत्त्वाध्यव-[4]साय इति कैयट । स एष कर्म कर्ता इत्युच्यते । कर्मवद्भावस्त्वस्य न भवति, कर्तृस्थभावकत्वात् । तत. कर्मव्यापारमात्रवृत्तेर्दृशेर्यदा भक्तव्यापारे णिजुत्पद्यते, तदा य एवार्थ पश्यन्ति भव भक्ता इति स एवार्थ दर्शयन्ति भवभक्ता इति ।

तत सौकर्य्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते भक्तव्यापारे दृशिरपि भवव्यापारमात्रे विषयभावापत्तौ वर्तते । दर्शयते भवो भक्तान् इति । दर्शनानुकूलो भवतीत्यर्थ । सोऽय निवृत्तप्रेषणपक्ष । अपर प्रकार पश्यन्ति भव भक्ता, तान्[5] सौकर्य्यातिशयात् भव प्रयुङ्क्ते इति भवव्यापारे णिजुत्पद्यते दर्शयति भवो भक्तानिति । तत प्रयोज्यप्रयोजकभावविवक्षाया दर्शयते भवो भक्तानिति सुष्ठु दर्शनविषयो भवतीत्यर्थ ।

एष एव प्रयोजकस्यात्र व्यापार सोऽयमध्योपितप्रेषणपक्ष इत्युच्यते । उभयोरपि पक्षयोरणौ कर्मणो भवस्य णौ कर्तृत्वात् भवत्यात्मनेपदम् । स्वयमिति वचन कर्त्रन्तरनिरासार्थम् । यद्वा स्वयमित्यनेनात्मन. करणत्व प्रतिपाद्यते, न कर्तृत्वम् ।

१ भीतात्सेवयति सूत्रेणेत्यत्रेति क० पु० ।
२ कभान्तभेदापादकमित्येव क० पु० ।
३. स्वमेवेति क० पु० ।
४ सादृश्यात्तु त्व । ध्यवसाय इति क० पु० ।
५ तत्सौकर्येति क० पु० ।

ननु—

"उद्देशप्रतिनिर्देशाल्लब्ध यत् सग्रहे पुन ।
तद्ग्रहो वाक्यभेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये" ॥

इति स्थिति । तत्कथमत्रात्मनेपदम्, भक्तानिति कर्मान्तरस्य सत्त्वात् ।

अत्र हरदत्त अस्मिन्नुदाहरणे यदा सौकर्यातिशयप्रदर्शनाय कर्मव्यापारमात्रे तात्पर्य तत्कर्म भक्तानिति न विवक्ष्यते, दर्शयते भव स्वयमेवेत्येतावदेव प्रयुज्यते, तदेदमुदाहरणमेवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

कैयटस्त्वाह—पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्यान् राजा स्वयमेवेति भाष्योदाहरणादणौ ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भाव एवात्मनेपद न भवति। यथा[1] आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानिति। इह त्वणौ कर्तॄणा भृत्याना णौ कर्मत्वमिति भवत्येव ।

एव चानाध्याने इति किम् ? स्मरति वनगुल्म कोकिल । स्मरयत्येन वनगुल्म कोकिलमिति कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणत्वमुपपन्नम् । एतेन "करेणुरारोह्यते निषादिनम्" इति माघप्रयोगोऽपि व्याख्यात ।

यच्चात्र[2] हरदत्तेन दूषणमुक्तम् । तेषा सूत्राक्षराण्येतावदधिकानि । भाष्य चोदाहरणवर्ज सर्वमनुपपन्नम् । तदेतत् शब्दालङ्कारे समाहितमस्माभि । विस्तरभयात्तु नेहोच्यते ।

कर्मवद्भावेनान्यथासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति–इहेत्यादि । निवृत्तप्रेषणपक्षे चेय कर्मवद्भावप्राप्तिशङ्का । अध्यारोपितप्रेषणपक्षे दर्शयतो भवस्य कर्मत्वाभावात्[3] कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभावात् पचत्योदन देवदत्तो राध्यत्योदन[4] स्वयमेवेतिवत् कर्मवद्भावो न प्राप्नोति । आरब्धे चास्मिन् सूत्रेऽयमपि पक्ष सम्भवात् प्रदर्शित । अनारब्धे तु निवृत्तप्रेषणप्रक्रियैवाश्रीयते ।

कर्तृस्था क्रियेति । दर्शन ज्ञान तच्च कर्तृषु भक्तेषु समवेतमित्यर्थ ।

क्रियाग्रहण भावस्योपलक्षणम् । दर्शनस्यापरिस्पन्दसाधनसाध्यत्वेन भावत्वात् । तदुक्त—काशिकायाम्—दृशि कर्तृस्थभावक उदाहृत इति । तेनेत्यादि ॥ कर्मस्थभावकाना कर्मस्थक्रियाणा च कर्ता कर्मवदिति । तत्र व्यवस्थितत्वादिति भाव

ननु यथा विक्लित्युपसर्जनविक्लेदनवाची पचि कर्मस्थभावक एव दृशिरपि विषयत्वापादानवाचित्वात् कर्मस्थभावको युक्त, न तु कर्तृस्थभावक, सकर्मकाणा व्यापारद्वयाभिधायित्वनियमात् । सत्यम्, नैतावता कर्मस्थता भवति । गमिरुहिप्रभृतिषु व्यभिचारात् । यदुच्यते—

१ यद्वा इति क० पु० ।
२ यदत्रेति क० पु० ।
३ कर्तृत्वाभावादिति क० पु० ।
४. राधत्योदन इति क० पु० ।

५९५. गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने [१।३।६९]

ण्यन्ताभ्यामाभ्यां तङानौ स्तः प्रतारणेऽर्थे। बटुं वञ्चयते। गर्धयते। प्रलम्भने किम्? श्वानं गर्धयति। अहिं वञ्चयति।

५९६. मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे [१।३।७१]

ण्यन्तात् कृञो मिथ्योपपदात् तङानौ स्तोऽभ्यासे। पदं मिथ्या कारयते। सापचारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः। मिथ्या किम्? साधु पदं कारयति। अभ्यासे किम्? सकृत् पदं मिथ्या कारयति।

अणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्तेति किमिति। यद्यपि त्रीण्येवैतानि वाक्यानि द्वे वेति प्राग् व्यवस्थितम्, तथापि स कर्तेत्यंशे[1] आक्षेपः। तत्र चाणौ यत्कर्म णौ चेदित्येतदनुवर्तते इत्याशयेनैवमुक्तम्[2]। तत्र स इत्यनेन कर्मणः परामर्शात्[3] कर्मणैव कर्त्रा भाव्यम्, इति किमर्थो नियम इत्याक्षेपः। करणादेः कर्तृत्वविवक्षायां मा भूदित्युत्तरयति। दर्शयति भवं भक्तान् भक्तिरिति। भवो णौ कर्मासीन्नेदानीं स कर्ता अपि तु भक्तिः। न चासौ णौ कर्म, किं तु करणम्, भक्त्या हि भवं पश्यन्ति।

आध्यानं व्याचष्टे—उत्कण्ठेति। उत्कण्ठापूर्वं स्मरणमित्यर्थः। स्मरयति। स्मृ आध्याने घटादिः। मित्त्वादुपधाह्रस्वः। अत्राणौ कर्तृणा[4] णौ कर्मत्वेन कर्मान्तरत्वं न भवति। अणौ ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तस्यैव[5][6] कर्मणो यत्सग्रहणेन[7] निर्वर्तितत्वादुदाहरणम् इत्यवधेयम्।

गृधिवञ्च्योः। गृधु अभिकाङ्क्षायाम्। वञ्चु गतौ। प्रलम्भनं मिथ्याफलाख्यानेन विसंवादनमिति व्याचष्टे—प्रतारणेऽर्थे इति। श्वानं गर्धयति इति। लोभयतीत्यर्थः। अहिं वञ्चयतीति। परिहरतीत्यर्थः।

मिथ्योपपदेनेति। उपोच्चारितं पदमुपपदम्, न पारिभाषिकं कृञं प्रति तदसम्भवात्। मिथ्या इत्युपपदं यस्येति बहुव्रीहिः। अभ्यासः पुनरावृत्तिः (पदं[8] मिथ्या कारयते इति)।

---

१. स इति नास्ति क० पु०।
२ नैतु युक्तम् इति क० पु०।
३. कृपेरामर्शादिति क० पु०।
४ तत्कुस्येति क० पु०।
५ कर्तृकारणामिति क० पु०।
६ तद्व्यतिरिक्तस्यै इति क० पु०।
७ यत्सग्रहणे इति क० पु०।
८. पदमिथ्येत्यारभ्य द्वित्वभाव इत्यन्तो नास्ति ख० पु०।

५९७ अपाद्वदः [१।३।७३]

अपपूर्वाद् वदस्तङानौ स्तः कर्तृगे क्रियाफले। अपवदते।

५९८. समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे [१।३।७५]

एभ्यो यमस्तङानौ स्तः, न तु ग्रन्थकर्मकात् कर्तृगे फले। संयच्छते। उद्यच्छते। आयच्छते। आयंस्त रज्जुम्। ग्रन्थे तु वेदमुद्यच्छति।

५९९. अनुपसर्गाद् ज्ञः [१।३।७६]

अनुपूर्वाज्जानातेः कर्तृगे क्रियाफले तङानौ स्तः। गां जानीते। अनुपसर्गात् किम्? प्रजानाति। कर्तृगे फले किम्? परस्य गां जानीति।

अकर्त्रभिप्रायार्थं वचनम्। आत्मनेपदेनैवाभ्यासस्य द्योतितत्वाद् 'नित्यवीप्सयोः' (८।१।४) इति द्वित्वाभावः। मिथ्याशब्दार्थमाह–सापचार इति। अपचारो दोषस्तेन सहितं तदेव विवृणोति–स्वरादिदुष्टमिति। आदिपदेनैव वैरूप्यं गृह्यते। असकृदित्यभ्यासं दर्शयति। उच्चारयतीत्यनेन ण्यन्तस्य करोतेरुच्चारणे वृत्तिः अनेकार्थत्वात् प्रकृतिभूतस्तु करोतिरुच्चारणे वर्तते अकर्मकश्चेत्युक्तम्। प्रत्युदाहरणेषु तु प्रत्येकमेषां व्यतिरेको ज्ञेयः।

अपाद्वद। अपवदते इति। स्वार्थसिद्धये धर्ममपि बाधते इत्यर्थः।

अपवदतीति परस्य दोषं कथयतीत्यर्थः।

समुदाङ्भ्य। आङ्पूर्वकाद्[1] यमेरकर्मकात् "आङो यमहनः" (१।३।२८) इत्येव सिद्धे सकर्मकार्थोऽयमारम्भः। संयच्छते इत्यादौ व्रीहीन् भारं वस्त्रमित्यादि यथासंभवं कर्म ज्ञेयं भवति। ददाति, उत्क्षिपति, आकर्षतीत्यर्थः। आयंस्त रज्जुमिति। लुङि सिच्। अगन्धनार्थत्वात्सिचः किस्त्वाभावान्नानुनासिकलोपः। अनुस्वारः। वेदमुद्यच्छतीति। अत्राधिगमफलके उद्यमे यमिर्वर्तते। वेदमधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः।

अनुपसर्गादिति। नास्त्युपसर्गो यस्येत्यनुपसर्गः। नञ्समासे तु वैयधिकरण्यं ज्ञ इत्यनेनाश्रयणीयं स्यात्। प्रसज्ये त्वसमर्थसमासः, पर्युदासे तु निरुपपदान्न स्यात्।

अकर्मकाच्चेत्येव सिद्धे सकर्मकत्वार्थं वचनमिदमिति दर्शयति–संजानीते इति। गौरत्र स्वीया ज्ञेया। प्रजानातीति। अस्योपसर्गत्वात् कर्त्रभिप्रायेऽपि न भवति। कथं तर्हि 'इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुयज्ञे गमनं सुतस्य" इति नृपेणेति विपरिणामेन कर्मणि तङिति जयमङ्गला।

---

१ आङ्पूर्वकात्वमोरिति क० पु०।

६००. विभाषोपपदेन प्रतीयमाने [१।३।७७]

कर्तृगे फले यदात्मनेपदं विहितं तदुपपदेन द्योत्ये कर्तृगे फले वा स्यात्। स्वयं यज्ञं यजति। स्वयं यज्ञं यजते। एवमन्यत्र।

इति पदव्यवस्थाप्रक्रिया

विभाषा। कर्तृगे फले यदात्मनेपदं विहितमिति "स्वरितञित" (१।३।७२) इत्यादिसूत्रैरित्यर्थः। वा स्यादिति। अप्राप्तविभाषेयम्। उपपदेन हि द्योतिते तस्मिन् "उक्तार्थानामप्रयोग" इत्यप्राप्तत्वात्। अत्र च "स्वरितञित" (१।३।७२) इति पञ्चसूत्राण्यनुवर्तन्ते इति हरदत्तः। तेन स्वरितेत्वादिहीनेषु दृश्यादिषु नैतत् प्रवर्तते। स्वरूपं पश्यति स्वसुखमनुभवतीति। स्वं यज्ञं यजतीति यज्ञं करोतीत्यर्थः। आख्यातमात्रस्य विवक्षितत्वात्। यद्वा इज्यते इति देवस्तं पूजयतीत्यर्थः। दानं ददातीतिवत्। एवमित्यादि। स्वरितेत उदाहृताः। अन्यत्रापि पञ्चसूत्रीविषये इत्यर्थः। यथा स्वं कटं करोति कुरुते वा। स्वं पुत्रमपवदति अपवदते वा। स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा। स्वं धान्यं संयच्छति संयच्छते वा। एवमुदाङ्भ्यामपि योज्यम्। स्वां गां जानाति जानीते वेति।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं शेषवंशामलो-
त्तंसः श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः।
तत्सूनौ कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् सैषा व्यवस्था पदे॥

पदव्यवस्था। ५००।

अथ भावकर्मप्रक्रिया

भावकर्मविवक्षायाम् "लः कर्मणि च" (३।४।६९) इति लडादयः। तस्य तिबादयः।

६०१. भावकर्मणोः [१।३।१३]

भावकर्मणोर्विहितस्य लस्य स्थाने आत्मनेपद स्यात् सर्वत्र।

"ल कर्मणि च" (३।४।६६) इत्यनेन भावकर्मकर्तृषु त्रिषु लकारा इत्युक्तम्। तेषु सकमकाकर्मकसाधारणत्वात् कर्तर्यादौ प्रदर्शितास्तत्रैव तदादेशा परस्मैपदात्मनेपदरूपा निरूपिता। इदानी प्रागुद्दिष्टयो परिशिष्टयोर्भावकमणोस्तान् वक्तुमुपक्रमते—भावकर्मेत्यादिना।

वक्तु प्रतिपादयितुमिच्छा विवक्षा तस्या भावे वा कर्मणि वा प्रतिपिपादयिषिते सतीत्यर्थ। लस्य तिबादय प्रसक्ता इति शेष। तिबादिसूत्रेणाविशेषाद् भावकर्मणोरपि तिबादय परस्मैपदरूपा अपि प्रसक्तास्तत्रात्मनेपद वक्ष्यते इत्यर्थ। न पुनस्तिबादयो भवन्ति इति व्याख्येय परस्मैपदाशे बाधात्। तङ्[1]परत्वे च लक्षणापत्ते। तिबादय इत्यादिशब्द प्रकारे तेन शतृशानजादय कृतोऽपि सगृह्यन्ते। तथा चात्मनेपदमिति तेऽपि नियम्यन्ते।

भावकर्मणोरिति। भाव्यते इति भाव। ण्यन्ताद्भवते कमणि घञ्। साध्यावस्थापन्नो धात्वर्थ उच्यते। घञ्विधौ तु भवन भाव इति शुद्धाद्भवतेर्भावे घञ्भाव। सत्ता धात्वर्थस्य सिद्धतावस्थोच्यते इति भेद। कर्म पारिभाषिक कृत्रिमत्वात्। [2]पुनर्भावग्रहणात् भावकमणोरिति विहितविशेषणम्,लस्येत्यस्य तु तिबादिवाक्यैकवाक्यतया। विशिष्ट[3]विधिश्चायमित्यभिप्रेत्याह—भावकर्मणोरिति विहितस्य तस्येत्यादि। भावकर्मणोर्वाच्ययोरात्मनेपदमिति न व्याख्यातम्। 'ल कर्मणि च" इत्यादि। तयोर्लकारार्थत्वोपदेशात्।

अत्रैवकारानिर्देशाद्विधित्वमाचार्योऽभिप्रैति। भाष्यकारस्तु भिन्नवाक्यता, नियमश्चेत्याह। तन्मते त्वेव योज्यम्—लस्य स्थाने ये प्राप्ता सामान्येन[4] तिबादयस्तेषा मध्ये भावकमविषयस्यात्मनेपदमेव स्यान्न परस्मैपदमिति। एवकारस्तु गम्य-

---

१ तङ्या एवेति क० पु०।

२ पुनर्भावग्रहणात् इति नास्ति क० पु०।

३. विधिश्चायमित्यभिप्रत्याह-भावकर्मणोरिति नास्ति क० पु०।

४ समोपेनेति क० पु०।

६०२. सार्वधातुके यक् [३।१।६७]

धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद् भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे। भावो धात्वर्थः। तस्यैकत्वात् तङाद्येकवचनं सर्वत्र। कर्तुस्तिङाऽनभिधानात् कर्तरि तृतीया। मया भूयते। भूयेत। भूयताम्। अभूयत।

अकर्मकोऽप्युपसर्ग-वशात् क्वचित् सकर्मकः। अतः कर्मणि लडादयः। तिङोक्तत्वात् कर्मणि न द्वितीया। अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च। अनुभूयेते। त्वमनुभूयसे। अहमनुभूये इत्यादि।

मानार्थत्वान्न[1]प्रयुक्त, नियमद्वयसाधारण्यप्रतिपत्तये च। प्रयुक्ते हि तस्मिन्नेकतर नियम एव गम्येत। तत्रात्मनेपद भावकर्मणोरेवेति प्रत्यय[2]नियम। अन्यत्रापि तु कर्मव्यतिहार इत्यादिविधिबलाद् भविष्यति। अर्थनियमो वा भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति।

न चैव को भवता लाभो लब्ध इति कर्मणि घञ् न स्यादिति प्राचोक्त[3] दूषणमनादरणीयम्, तुल्यजातीयस्य परस्मैपदस्यैव नियमेन व्यावर्तनात्। सर्वत्रेति। अनुदात्तेत्वादिनिमित्ताभावेऽपीत्यर्थं। कर्मकर्तरि तु परिहार वक्ष्यति।

सार्वधातुके इति। ककारो मृज्यते भुज्यते इत्यादौ गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं। यक शबादिवद् विकरणत्वेन भावकर्मणो नार्थं सम्भवतीत्यन्यथा व्याचष्टे—भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके इति। यद्यपि भावकर्मणि लकारार्थो "ल कर्मणि" (३।४।६९) इत्याद्युपदेशात्, तथापि तदादेश सार्वधातुकमपि स्थान्यर्थेनार्थवत्। [4]स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वादित्याशयेनैव वक्तुम्।

अथ च यदा भावे द्वौ कर्तारौ बहवा[5]वा आस्यते भवद्भ्याम् आस्यते भवद्भिरिति, तदा हि वचनबहुवचने कस्मान्न भवत ? न त्वेते साधनगते द्वित्वबहुत्वे न लकारवाच्ये भावे स्त, तस्य सर्वथा निर्विशेषत्वात्। हन्तैव पाकौ पाका[6] इत्यत्रापि न स्यात्, घञोऽपि भावे विधानादित्याशङ्क्याह—भावे धात्वर्थ इति। साध्यावस्थो लकारवाच्य इति शेष।

---

१ युक्त इत्येव क० पु०
२ प्रत्यय इति नास्ति क० पु०।
३ प्राक्तमनादरणीयमिति क० पु०
४ स्थानर्था इति क० पु०।
५ बहुव्ये इति क० पु०।
न्याका इति क० पु०।

अयमाशय "ल कर्मणि" (३।४।६६) इति सूत्रे भाव्यते इति भाव ण्यन्ताद्-भवते कर्मणि घञ्, तेन साध्यावस्थापन्नो धात्वर्थ उच्यते। स एव भावकर्मणो-रित्यत्रापि। स चासत्त्वरूपत्वान्न द्वित्वाश्रयत्व प्रतिपद्यते, सख्याया द्रव्यधर्मत्वात्। द्रव्य च सिद्धस्वभाव[1] उच्यते, तेन लकारवाच्ये भावे न द्विवचनबहुवचने। घञ् सूत्रे तु भवन भाव इति शुद्धाद्भवतेर्भावे घञ्। भाव सत्ता धात्वर्थस्य सिद्धावस्थोच्यते। तदवस्थश्च धात्वर्थो द्रव्यरूपत्वात् द्वित्वादिभिर्युज्यते पाकौ पाका इति। उक्त च—

"क्रियाया साध्यतावस्था[2] सिद्धावस्था च कीर्तिता।
सिद्धता द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्विधिम्॥ इति।

न्यायविदोऽप्याहु 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति। द्रव्यधर्मान् सख्या-कर्मादीन् गृह्णातीत्यर्थ। तदेवमाख्याताभिहिते भावे न स्वरूपकृतो भेदोऽस्ति, नापि साधनकृत सभवति। तदुक्तम्—

कर्तृभेदेऽपि नावश्य धात्वर्थो भिद्यते यत।
एकामेव क्रियाव्यक्ति बहुषूत्पादत्स्वपि॥
दृष्टमेते पचन्तीति कमभेदोऽपि तादृश।
यथैकस्या क्रियाव्यक्तौ पच्यन्ते तण्डुला इति॥
न कालभेदे शब्दैक्यमास्यासिष्यत आस्यत।
पाकौ पाका इति त्वत्र क्रियाख्याते प्रतीयते॥
[3]निवृत्तभेदा सर्वैव क्रियाख्याते प्रतीयते।
श्रुतेरशक्या भेदाना प्रविभागप्रकल्पना॥ इति।

तदेतदाह—तस्यैकत्वात् इति। तस्याख्यातवाच्यस्य भावस्यैकत्वादभिन्नरूपत्वेन प्रतीयमानत्वात्। न पुनरेकत्वसख्यान्वयत्वादिति ग्राह्यम्, तस्यासत्त्वरूपत्वेन सत्त्व-धर्मसख्यानाश्रयत्वस्य प्रागुक्तत्वात्।

यद्येव सख्याया विधीयमानास्तङो नैवात्र स्युरतआह—एकवचनमिति। "एक-वचनमुत्सर्गत करिष्यते" इति वचनात् सख्यानपेक्षमेकवचनमात्र भवतीत्यर्थ।

तत् किं मध्यमोत्तमयोरप्येकवचनेन भाव्यम्, नेत्याह–तङादीति। तङ पुरुष-त्रयात्मकस्यादि प्रथमपुरुषस्तस्य यदेकवचन तशब्द स स्यादित्यर्थ।

क्वचित्तु तङाद्यवचनमिति पाठ। तत्र तङामाद्य यद् वचन तशब्द इति स एवार्थः।

त्वया भूयते, मया भूयते इत्यादौ युष्मदस्मदोस्तिङा सामानाधिकरण्याभावान्न मध्यमोत्तमौ, किं तु "शेषे प्रथम" (१।४।१०८) एव भवति। तस्याप्येकवचन न वचनान्तरमित्यर्थ।

१ स्वभाव उच्यते इत्यारभ्य भाव इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।
२. सिद्धतीवस्थेति क० पु०।
३. तस्माविस्यक: क० पु०।

६०३ च्लिण् भावकर्मणोः [३।१।६६]

धातोश्च्लेश्चिण् स्याद् भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे। अभावि। अन्वभावि।

सर्वत्रेति[1]। युष्मदादियोगे 'सर्वकारकेषु चेत्यर्थः।

कर्तुरित्यादि। भावकर्मणोर्लकारे तयोरेव तिङाभिहितत्वं न कर्तुरित्यर्थः।

मय भूयते इति। भू सत्तायाम्। अकर्मकत्वाद् भावे लः। "सार्वधातुके यक्"[2] (३।१।६७) तस्य कित्वान्न गुणः। कर्त्रर्थत्वाभावान्न शप्। अस्मदोऽसामानाधिकरण्यान्नोत्तमः। लुङादिषु च्ल्यादयो बाधका इति चतुर्ष्वेव यगुदाहृतः। भवतेरेव कर्तरि प्रत्यये प्रागुदाहृत इति भावेऽपि स एवोदाहृतः।

एवं च प्रक्रमाभेदाय कर्मण्यप्यमुमुदाहरिष्यन्तस्तस्य सकर्मकत्वं व्युत्पादयितुमाह—अकर्मकोऽपीत्यादि। यः कदाचिदकर्मकः क्रियाबाधिवेऽकर्मकत्वेन दृष्टः स एव यदाऽनेकार्थत्वात् कर्मसापेक्षां क्रियामुपस्थापयति, तदा तदर्थपरत्वे सकर्मको भवति। तत्परत्वं च तस्योपसर्गेण द्योत्यते इत्युपसर्गवशादित्युक्तम्। न तु सोपसर्ग एव सकर्मकक्रियावाचीति ग्राह्यम्। तथास्यते अनुभूयते आनन्द इत्यत्र भूमात्रस्याकर्मकत्वात् कर्मणि लो न स्यात्, सोपसर्गाच्चाधातुत्वान्न स्यात्। तस्माद्धातुरेव सकर्मिकाकर्मिके क्रिये अभिधत्ते। उपसर्गस्तु द्योतक इति स्थितम्।

तिङोक्तत्वादिति। कर्मत्वशक्तेरुक्तत्वात् न द्वितीयेति। तत्रानभिहिते इत्यधिकाराच्च।

अनुभूयते इति। उपलम्भे वर्तमानोऽयं सकर्मक इत्यानन्दे कर्मणि लः। तस्य च शेषत्वात् प्रथमपुरुषैकवचनम्[3]। त्वया मया चेति। अत्रापि युष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्यान्न मध्यमोत्तमाविति सूचितम्।

कर्मणि च लकारोऽनेकेषामपि कर्मणामेकदाऽपि योगसंभवाद् द्विवचनबहुवचने भवत इति भावाद् वैलक्षण्यमुदाहरति—अनुभूयेते इत्यादि।

यदा पुनर्युष्मदस्मदोरेव कर्मत्वम् तदा तिङ्वाच्यकारकवाचित्वलक्षणसामानाधिकरण्यसत्त्वान्मध्यमोत्तमौ भवत एवेत्युदाहरति—त्वमनुभूयसे इत्यादि। युवामनुभूयेथे। यूयमनुभूयध्वे इति द्विवचनाद्यप्युदाहार्यमेव लिङादावपीत्याह।

चिण् भावकर्मणोः। चिण्ग्रहणं स्पष्टार्थम् "चिण् ते पदः" (३।१।६०) इत्यत एवानुवृत्तेः। बाधक[4] बाधनार्थमित्यन्ये। भावकर्मणोरित्येतत् ते इत्यस्य विशेषणमित्याह

---

१ सर्वकारषु इति क० पु०।

२ सार्द्धधातुके इति क० पु०।

३ प्रथमैकवचनमिति क० पु०।

४ बाधकबाधनार्थमिति नास्ति क० पु०।

६०४. स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झन-ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च [६।४।६२]

उपदेशेऽजन्तेभ्यो हनादेश्च परेषां भावकर्मणोर्विहितानां स्यादीनामिड् वा स्यात्। स च इट् चिण्वच्च। चिण्वद्भावाद् वृद्धिः। अन्वभाविषाताम्। अन्वभविषाताम्। बुभूवे। बभूवे। भाविता। भविता। भाविषीष्ट। भविषीष्ट। भाविष्यते। भविष्यते। अभाविष्यत। अभविष्यत। "अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः" (७।४।२५)। स्तूयते विष्णुः। अस्तावि। अस्ताविषाताम्। अस्तोषातां हरिहरौ भक्तेन। तुष्टुवे। स्ताविता। स्तोता। स्ताविषीष्ट। स्तोषीष्ट। स्ताविष्यते। स्तोष्यते। अस्ताविष्यत। अस्तोष्यत। "गुणोऽर्तीति" (७।४।२९) इति गुणः। स्मर्यते। अर्यते। सुटो बहिरङ्गत्वान्न गुणः। रिङादेशः। संस्क्रियते। नलोपः स्रस्यते। इदितस्तु नन्द्यते। सम्प्रसारणम्। इज्यते। "अयङ्यिक्ङिति" (७।४।२२) शय्यते।

भावेत्यादिना। अभावीति। भावे ल "चिणो लुक्" (६।४।१०४) इति तशब्दस्य लुक्। अन्वभावीति कर्मणि ल।

स्यसिच्सीयुट् इति। उपदेशे इत्येत द्यद्यपि समासनिर्दिष्टैरजन्तादिभि सबध्यते, तथापि सभवव्यभिचाराभ्यामजन्तानामेव विशेषणम् न हनादीनामव्यभिचारादित्यभिप्रेत्याह—उपदेशेऽजन्तेभ्य इति। हनादेश्चेति। हन हिंसागत्यो। ग्रह उपादाने। दृशिर् प्रेक्षणे। भावकर्मणोर्विहितानामिति। विषयसप्तमीयम्। भावकर्मणोरर्थयोर्गम्यमानयो सतोरेभ्यो विहिताना स्यादीनामित्यर्थं।

यदि त्वभिधेयसप्तमी स्यात्, तत सीयुडेको विशेषित स्यात्, न स्यसिच्तासय, भावकर्मणोर्लादिशवाच्यत्वात् सीयुटश्च तद्भक्तत्वात्। अथोच्येत भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परे ये स्यादय इति तर्हि स्यादयो विशेष्येरन्, न सीयुट्प्रत्ययागमस्य तस्य तेन पौर्वापर्यासम्भवात्। अत सर्वानुग्रहाय विषयसप्तम्येव युक्ता।

स्यादिनामिड् वा स्यादिति। ननु सूत्रे स्यादय सप्तम्या[1]निर्दिश्यन्तेऽजादयश्च षष्ठ्या चिण्वद्भावश्च प्रधान शिष्ट। इट्[2] तु चकारेण तत्सन्नियोगशिष्ट। चिण्वदिति च सप्तम्यन्ताद् वति। चिणीव चिण्वत् स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति प्रतियोगिनि सप्तमी-

---

१ सप्तम्या विश्यते इति क० पु०।

२ इड हेतु इति क० पु०।

निर्देशात् । ततश्च स्यादिषु परेषु अजन्तादीनामङ्गाना चिणीव कार्यं भवति । यदा च चिण्वद्भावस्तदा इडागमो भवति श्रुतत्वात् स्यादीनामेवेति यथाकरमित्याख्यानुमुचितम्, न तु यथोपवर्णितमशब्दार्थत्वात् ।

न च विभक्तिविपरिणामोऽपि युक्त, यथाश्रुतयो षष्ठीसप्तम्योरचरितार्थत्वात् । अथाजन्तादीना स्यादिषु चिण्वदिति वाक्ये चरितार्थयोस्तयोरिड्विधिवाक्ये[1] विपरिणामो भविष्यतीति चेत्, न, स[2] इट् चिण्वच्चेति इट एव चिणवद्भावविधानस्य दर्शितत्वेन पूर्वव्याख्यार्थस्य सवथाऽसस्पृष्टत्वात् ।

किं च चेनान्वाचित[3] इट् प्रधानतया विहित प्रधानशिष्टश्च चिणवद्भावोऽन्वाचित[4] चशब्दस्य च व्यवहितान्वय स्थानपाठश्च किमनुरोधात् कल्प्यते इति चेत्, अत्रायमाशय —इड्विधौ तावदवश्य विभक्तिविपरिणामस्त्वयाऽप्याश्रीयते, अन्यथा सन्निहिततरत्वाद् योग्यविभक्त्यन्तत्वाच्चाङ्गस्यैवेट् प्रसज्यते अडादिवत् । अत स्यादीनामिड् भवतीति तावद् व्याख्येयम् ।

तत्कथ सप्तमे योगविभाग. क्रियते आर्धधातुस्येट् ? परिभाषेय यो यावान् कश्चिदिड् नाम स सर्वत्राधधातुकस्यैव भवतीति ज्ञेयम् । तेनायमपं ड् आर्धधातुकस्यैव भवतीति स्थितम् । अज्झनग्रहदृशामित्यपि षष्ठी पञ्चम्या विपरिणम्यते । अन्यथा[5] यद्यत्रापि वाक्ये स्थानषष्ठ्येषा ततस्तेषामप्यागमित्व वचनात् प्रतीयेत परिभाषाविशेषविरोधोद्बोधश्च । अथात एव सबन्धसामान्ये षष्ठी व्याख्यायते[6] ।तत पूर्वत्र स्थानषष्ठी, इह तु सबन्धसामान्ये इति वैरूप्य प्रसज्येत । तद्वरमावश्यके विपरिणामे पञ्चम्येव कल्पिता । तत्रातिदेशापेक्षयोपदेशस्याभ्यर्हितत्वादिडेव तावद् विधीयते । चरम चिण्वदतिदेश । सोऽपि सन्निहितत्वाद् विधेयतया प्रधानेन चेटैव सबध्यते, न तु स्यादिभिर्व्यवहितत्वात्, तदेतदुक्तम्—स इट् चिणवच्च । एव न्यायत सम्पन्ने वाक्यार्थे परिनिष्ठिते च शब्दस्थानपाठो व्यवहितान्वयश्च न दोषाय ।

किं त्वत्र व्याख्याने षष्ठीसप्तम्योरचारितार्थ्यं पर परिशिष्यते । तदपि न, विभक्तिव्यत्ययस्यापि बहुल दर्शनात् । विचित्रत्वात् च सूत्रस्य कृते । स्यादेतत् । इट् चिणवच्चेति व्याख्यायमाने चिणा तुल्यं चिण्वदिति तृतीयान्ताद् वतिरुक्तो भवति । तत्र मया पूर्वस्य कार्ये वृद्ध्यादौ चिणवद् भवति। एवमिट परस्यापि कार्ये स्यात् ततश्च

१ वाच्ये इति क० पु० ।

२ स इति नास्ति क० पु० ।

३. किं च चिणा त्वा चित इति क० पु० ।

४ चिणवद्भावो त्वा चित स्वशब्दस्येति क० पु० ।

५ अन्यथा इति क० पु० ।

६ व्याख्येया इति क० ।

अभाविषाता चिणो लुगपि प्रसज्येत । यदा ह्यय सप्तम्यन्ताद् वर्तिविज्ञायते, तदाऽन्यस्यासभवाच्चिण परस्य तप्रत्ययस्येति सामर्थ्यलब्ध व्याख्यायते । तस्मिस्तु पक्षे कुतोऽसभव इति सिजादेरपि लुका भवितव्यम् । नैष दोष , चिणो लुकि चिण्वदिटोऽसिद्धत्वात्। यद्वा तत्र क्ङितीत्यनुवर्तते तेन क्ङित प्रत्ययस्य लुग्विधीयमानस्तरबादेरिव मिजादेरपि न भविष्यति ।

ननु वृद्ध्यादिकार्यं प्रत्यये विधीयते । न चेटश्चिण्वद्भावेऽपि प्रत्ययत्वमस्तीति चेत्, न, चिणि [1]दृष्टस्य सर्वस्यैवातिदेशे प्रत्ययत्वस्याप्यतिदेशात् । किं हि वचनान्न भवति । कार्यातिदेशे तु न किञ्चिद् दुष्यतीत्यल[2]मतिक्षोदेन ।

चिण्वद्भावाच्च वृद्धिरिति । न चिणमा[3]हत्य विहित युग्दोर्घाद्येव विधीयते, कि तु चिणि दृष्टमात्र सकोचकाभावादिति भाव ।

ननु यदि चिणि दृष्टमात्रस्यातिदेश हनि[4]णिङादेशा अपि स्यु । घानिष्यते । आयिष्यते । अध्यापयिष्यते इति । नैष दोष , अङ्गाधिकारविहितमेव ह्यतिदिश्यते सन्निहितत्वात्[5] । न चैते आङ्गा ।

अन्वभाविषातामिति । अन्वभू स् आतामितिस्थिते परत्वात् प्राप्त वलादिलक्षणमिट बाधित्वा चिण्वदिडेव तावद् भवति । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् । अय हि कृतेऽपि तस्मिन् प्राप्नोत्यकृतेऽपि बलादित्वस्यानपेक्षणात् । परस्त्वनित्य कृते ह्यस्मिन् वलादित्वविघातात् ।

न च शब्दान्तरप्राप्तेरस्यानित्यत्वम् । आकृतिपक्षे शब्दान्तरत्वाभावात् । तदुक्तम्—नित्यश्चाय बलनिमित्तो विघातोति ।

एव च नित्यत्वात् सेट्केभ्योऽप्यनेनेवेटा भवितव्यम् । एतेनोपदेशग्रहण भाविष्यते इत्यत्र गुणावादेशयो कृतयोर्न स्यादिति प्राचोक्तमपास्तम्। चिण्वदिटो विषये बलनिमित्तस्याप्रसङ्गादप्रवृत्तेरव[6]ादेशस्यासभवात् । गुणमात्रे तु प्रवृत्तेऽप्यजन्तत्वानपायात् । उपदेशग्रहण तु ऋदन्तार्थमिति वक्ष्याम । अन्वभविषाताम् इति । चिण्वदिटोऽभावे बलादिलक्षण इड्गुण । बभूवे इति । भावे लिटि द्वित्वे भवतेरिति कर्तृनिर्देशाद् भावकर्मणोर्नात्वम् इत्युक्तम् । बभूवे इति । वेति केचिदिति चोक्तम् ।

---

१ दृष्टमात्र सकोचकाभावात्प्रत्ययत्वस्याप्यतिदेशादिति क० पु० ।
२ प्रतिवादेनेति क० पु० ।
३ चिणयाहत्येति क० पु० ।
४ हनिणिङादेशा इति क० पु० ।
५ सहितत्वादिति क० पु० ।
६ मवादेशस्येति क० पु० ।

६०५. तनोतेर्यकि [६।४।४४]

तनोतेराकारान्तादेशो वा स्याद् यकि च। तायते। तन्यते। "ये विभाषा" (६।४।४३) जायते। जन्यते।

भावितेति। तसिश्चिरावदिट्। भाविषीष्ट। "लिङ सीयुट्" (३।४।१२) भाविष्यते इति। स्य। स्तूयते विष्णुरिति। ष्टुञ् स्तुतौ। सकर्मकत्वात् कर्मणि ल। अस्तावीति। लुङि च्लेश्चिण् "चिण भावकर्मणो" (३।१।६६) इति चिण्। चिणो लुक्" (६।४।१०४)। अस्ताविषातामिति। अजन्तत्वात् सिचश्चिवशदिटि वृद्धयावादेशौ। अस्ताषातामिति। चिण्वदिटोऽभावे बलादिलक्षणोऽपि "एकाच" (७।२।१०) इति निषिद्ध। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। स्मयते इति। स्मृ चिन्तायाम्। सकर्मक। अस्मारि। अस्मारिषाताम्। अस्मृषाताम्। सस्मरे। स्मारिता। स्मर्ता। स्मारिषोष्ट। स्मृषोष्ट। स्मारिष्यते। पक्षे "ऋद्धनो स्ये" (७।२।७०) इतीट्। स्मरिष्यते।

अत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे च कृते यद्यपीदानीमनजन्त, तथाप्युपदेशेऽजन्त आसोदिति चिण्वदिट् भवत्येव। एतदर्थमेव चोपदेशग्रहणा कृतम्।

अर्यते इति। ऋ गतौ। सुटो बहिरङ्गत्वादिति। पूर्वं धातु साधनेनेति पक्षे पश्चादुपसर्गापेक्षत्वेनेत्यर्थं। पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति पक्षेऽभक्तत्वादिति बोध्यम्। भक्तत्वपक्षे तु "गुणोऽर्तिसयोगाद्यो" (७।४।२९) इत्यत्र "नित्य छन्दसि" (४।१।४६) इत्यतो नित्यमित्यनुवर्तते। तेन नित्य य सयोगादिस्तस्य गुणो विधीयमान सुटि कृते न भविष्यतीति समाधेयम्।

एतच्च सुड्विधावेव प्रपञ्चितम्। एव च बहिरङ्गत्वादिति हेत्वन्तरस्याप्युपलक्षणा बोध्यम्।

सस्क्रियते इति। "सपर्युपेभ्य" (६।१।१३७) इति सुट्। "रिङ् शयग्लिङ्क्षु" (७।४।२८) इति रिङ्। चिण्वदिटि। समस्कारि। समस्कारिषाताम्। समस्कृषाताम् इत्यादि स्मरतीतिवत्।

यक कित्त्वे प्रयोजनान्तरामाह—नलोप इति। "([1]अनिदिताम्" (६।४।२४) इत्यनेन। स्रसु अव पतने। भावे ल। इदितस्तु इति। तुर्विशेषार्थं। अनिदितामिति निषेधात् लोपो नेत्यर्थं। नन्द्यते इति। टुनदि समृद्धौ। सप्रसारणमिति। कित्त्वात् "वचिस्वपि" (६।१।१५) इत्यनेन इज्यते इति।) यज देवपूजादौ। सकर्मकत्वात् कर्मणि ल। भावे ल इति तु प्राच प्रमाद। शय्यते इति भावे।

---

१ अनिदितामित्यारभ्य—इज्यने इतीत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

६०६. तपोऽनुतापे च [३।१।६५]

तपतेश्च्लेश्चिण् न स्यात् कर्मकर्तर्यनुतापे च। अन्वतप्त पापिना। "घुमास्था" (६।४।६६) इतीत्वम्। दीयते। एशः आदिशित्त्वाभावा-दात्त्वम्। जग्ले।

६०७ आतो युक् चिण्कृतोः [७।३।३३]

आदन्तानां युगागमः स्यात् चिणि ञ्णिति कृति च। अदायि। अदा-यिषाताम्। अदिषाताम्। दायिष्यते। दास्यते। हन्यते। "हो हन्तेः" (७।३।५४) इति कुत्वम्। अचिण्णलोरित्युक्तेर्हनस्तो न। अघानि-अघानि-षाताम्। अहसाताम्। पक्षे वधादेशः।अवधि। अवधिपाताम्। गृह्यते। अग्राहि। चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् इष्टम्। अग्राहिषाताम्। दृश्यते। अदर्शि। अदर्शि-षाताम्। मिचः कित्वादम् न। अदृक्षाताम्। णिलोपः। शम्यते मोहो मुकुन्देन।

तपोऽनुतापे च। तप सतापे। अनुताप पश्चात्ताप। चकारात् कर्तरीत्यनु-कृष्यते इत्याह-कर्मकर्तरीति। "तपस्तप कर्मकस्यैव इति" (३।१।८८)। यत्र कर्मवद्भावो विधायते तत्रैव प्राप्तश्चिण् प्रतिषिध्यते, नान्यत्राप्राप्तत्वात्। अनुतापे चेति। अकर्मक-कर्त्रर्थमिदम्। तर्हि भावकर्मणोरपि प्राप्त प्रतिषिध्यते। अन्वतप्तेति। "झलो झलि" (८।२।२६) इति सिचो लोप। पापिनेति। पूर्व यत्पाप कर्म कृत तेन पश्चादभ्याहत इत्यर्थे शुद्धे कर्मणि देवदत्ते ल। पुरुषाभिधाने कर्तरि तृतीया। अधर्माभिधाने तु करणे। [1]यदाऽप्यभ्याहननार्थस्य तपे कर्मस्थभावस्य कर्मकर्ता विवक्ष्यते, तदा 'कम-वत्कर्मणा" (३।१।८७) इत्यात्मनेपद तदापि हतौ तृतीया। एश इत्यादिशित्वा-भावादिति। "आदेच उपदेशेऽशिति" (६।१।४५) (अत्रेव[2] स्थित शितोति कर्म-धारय शश्चासाविच्च शित्। "यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे" (प०) इति च तदादिविधेरित्सज्ञकशकारादौ निषेध इति बहुव्रीहौ त्वेशाऽपि निषेध स्यादिति भाव। जग्ले इति। ग्लै हर्षक्षये। भावे ल। "आतो लोप इटि च" (६।४।६४) इत्यालोप।

आतो युक्। चिण्कृतो किम्? ददौ। चौडि[3]। बालाकि। बह्वादित्वादिञ्। अदायिषाताम् इति। "स्थाघ्वोरिच्च" (१।२।२७) इत्येतद्बाधित्वा परत्वा च्चराव-दिटि कृते अजझनादित्वात् पुनर्न भवति। अदिषातामिति। "स्थाघ्वोरिच्च"(१।२।२७) इतोत्वकित्त्वे। अघानीति। चिणि "अत उपधाया" (७।२।११६) इति वृद्धि।

---

१ यदाप्यानमभार्थस्य तप कर्मस्थभावस्य कर्मकर्ता विवक्ष्यते इति क० पु०।

२ अत्रैव स्थितम् शितोति नास्ति क० पु०।

३ चौडिरिति नास्ति क० पु०।

"चिणो लुक्" (६।४।१०४) अघानिपाताम् इति। चिण्वदिट्। अहसातामिति। चिण्वदिटोऽभावे 'हन सिच्" (१।२।१४) इति कित्त्वादनुनासिकलोप ।

पक्षे वधादेश इति। यदा चिण्वदिट् नास्ति तदा "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" (२।४।४४) इति वैकल्पिको वधादेश इत्यर्थ ।

अवधीति। वधादेशोऽदन्तस्तेन चिणि अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वादुपधावृद्धिर्न। "जनिवध्योश्च" (७।३।३५) इति तु निषेधो नाशङ्क्य । स हि वध हिंसायामिति प्रकृत्यन्तरस्य भौवादिकस्य व्यञ्जनान्तस्यारभ्यते। अय पुनरदन्त आदेश । तथा चावधीदिति हलन्तवृद्धिर्नभवति। चिण्वदिट्। पक्षे तु वधादेशो न भवति यत पूर्वप्रवृत्तश्चिण्वदिटा परत्वाद् बाध्यते। कृते तु तस्मिन् सकृद्गतिन्यायेन न भवति। एव घानिषीष्टेति लिङ्यपि द्रष्टव्यम्। तथा च वार्त्तिकम्–"वधभावात् सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन" इति।

ननु तत्रार्धधातुके इति विषयसप्तमीति स्थितम्। ततश्च वधादेशोऽन्तरङ्ग तत्कुतो विप्रतिषेध ।

अत्र हरदत्त –लुङीति विशेषनिर्देशात् परसप्तमीयम्। यत्र त्वाधधातुकसामान्य निमित्तत्वेनोपादीयते "अस्तेर्भू" (२।४।५२) इत्यादौ, तत्रैव विषयसप्तमी भाव्यादित्यादिसिद्धये इत्याह–भाष्यकारस्तु विषयसप्तमीमेव प्रतिपेदे।

यदाह–'एकाच उपदेशे" (७।२।१०) इत्यत्र वधिषीष्टेत्यत्र निपातनस्वर प्रत्ययस्वरो बाधिष्यते। आर्धधातुकीया सामान्येन भवन्तीति।

एव त्वन्तरङ्गत्वाद् वधभावेन भाव्यम्।

अत्र कैयट विषयसप्तम्यामपि प्रतिपद्विधेर्बलीयस्त्वाच्चिवद्भाव एव भवति, न वधादेश इति।

अत्र यद्यपि वधादेशोऽपि प्रतिपद्विधि , तथापि विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भाव इत्याशय इति नारायण ।यद्यपि परादप्यन्तरङ्ग बलीय , तथापि परशब्दस्येष्टवाचित्वाच्चिण्वद्भावेन व्यवस्थेति।

[1]तस्याप्याशय –एव स्थिते पक्षे वधादेश इति प्रतीकमादाय यत् प्राचोक्तम्—एतच्च परमतम्। स्वमते तु वधादेशोऽत्र भवत्येव। तथा चोक्त भाष्ये—चिण्वद्भावे कृते पुन प्रसङ्गाद् वधभाव कस्मान्न भवति ? सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधितमेवेति कृत्वा 'हनि णिङादेशप्रतिषेधश्च" (वा०) इतीति। तदेतत् प्रमत्तभाषितमित्युपेक्ष्यम्। चिण्वद्भावपक्षे खलु विप्रतिषेधेन वधादेशाभाव उक्तो भाष्यकृता, न तदभावपक्षेऽपि। तत्र प्रतियोगिनोऽसत्त्वेन तदसभवात्। "हनि णिङादेशप्रतिषेधश्च" (वा०) इत्येतत्त्वनाङ्गस्याप्यतिदेशशङ्कापर घानिष्यते इत्यादौ।

१. तस्याशय इति क०,पु० ।

६०८. चिण्णमुलो दीर्घोऽन्यतरस्याम् [६।४।९३]

चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात्। द्वितीये णिचि दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवदिति पाक्षिकदीर्घार्थं दीर्घोक्तिः। ह्रस्वो-

न चावाधिषातामित्यादावतिदशापेक्षा। "हनो वध लिङि" (२।४।४२) "लुङि च" (२।४।४३)इति साक्षादेवोपदेशात्। उदाहृत चात्र वैरूप्य माधवादिभिरित्यास्तामेतत्।

गृह्यते इति। "ग्रहिज्या" (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्। अग्राहीति। चिण्यु-पधावृद्धिः। चिण्वदिटो[1] न दीर्घत्वमिष्टमिति "ग्रहोऽलिटि दीर्घ" (७।२।३७) इत्यनेन प्रकृतस्य बलादिलक्षणस्यैवेटो दीर्घत्वम् न त्वस्य "अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा" इति न्यायादिति भाव ।

अग्रहीषातामिति। चिणवदिटोऽभावे बलादेरितीट्। ग्रहोऽलिटि दीर्घ" (७।२।३७) इति दीघ। सिच किस्वादम् नेति। चिण्वदिटोऽभावे "लिङ्सिचावात्मनेपदेषु" (१।२।११) इति सिच किस्वे "सृजिदृशोर्झल्यमकिति" (६।१।५८) इति पर्युदासात्-म्रामागम[2] इत्यर्थ ।

अदृक्षाताम् इति। 'व्रश्च" (८।२।३६) इति ष । "षढोक सि" (८।२।४१) इति षत्व क्ष ।

शम्यते इति। शमु उपशमे। हेतुमण्ण्यन्तात् कर्मणि लः। यक्। "णेरनिटि" (६।४।५१) इति णिलोप । अमन्तत्वात् "मिता ह्रस्व" (ग०) भावे लकारभ्रम निरसितु मोहो मुकुन्देनेत्युपन्यास ।

चिण्णमुलोरिति। मिता ह्रस्वे कृते पक्षे दीर्घार्थं वचनम्।

ननु प्रकृतो[3]मिता ह्रस्व एव विकल्प्यताम्[4]। तत्र यदा ह्रस्वस्तदा अशमि इति भविष्यति। तदभावपक्षे यथास्थितोपधावृद्धिरेव श्रोष्यते अशामि इति। तत्कि दीर्घ-ग्रहणेनेत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह—द्वितीये णिचि इत्यादि।

यदाशमेर्हेतुमण्ण्यन्तात् शमयन्त प्रयुक्तवानिति प्रयोजकव्यापारे द्वितीयो णिच् क्रियते, तदा अशम् इ इ चिण् इति स्थिते "णेरनिट्" (६।४।५१) इति पूर्वस्य णेर्लो-पितस्य[5] स्थानिवद्भावाद् अत्र णिश्चिण्परो न तस्मिन् यदङ्गं[6] पूर्वेण णिचा व्यवधानात्। यस्मिन् णौ यदङ्ग[7] न स चिण्पर परेण णिचा व्यवधानाद् इति ह्रस्व विकल्पो न सिद्धयेदिति दीर्घ एव विधीयते इत्यर्थ ।

१ चिण्वदिटि इति क० पु०।
२ ममागम इति क० पु०।
३ प्रश्नतो इति क० पु०।
४. विकल्पतामिति क० पु०।
५. लोपेतस्येति क० पु०।
६. मिदङ्गमिति क० पु०।
७. मिदङ्गमिति।

क्त्वाद्यणिचूलोपस्य स्थानिवत्त्वात् पाक्षिक उपधाह्रस्वो न स्यात् । अशमि । अशामि । ण्यन्तत्वेनाजन्तत्वात् चिण्वदिट् । तस्य "असिद्धवदत्राभात्" (६।४।२२) इति णिलोप प्रति असिद्धत्वाण्णिलोपः । अशामिषाताम् । अशमिषाताम् । चिण्वदिडभावे अशमयिषाताम् । ण्यन्तत्वाभावे शम्यते मुनिना ।

६०९. नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचामे [७।३।३४]

मान्तस्य सेट उपधाया वृद्धिर्न स्यात् चिणि ञ्णिति कृति च न त्वाचमेः। अशमि । अदमि । अनाचमेः किम् ? आचामि । "अनाचमिकमिवमीना-

---

ननु दीर्घविधावपि स्थानिवत्त्वाद् व्यवधान दुर्वारमत आह—दीर्घविधौ तु इति । तु पक्षान्तराद्विशेषद्योतनार्थं ।

तमेव विशेष दर्शयति—अजादेशो न स्थानिवदिति । "न पदान्तद्विर्वचन" (१।१।५८) इति निषेधादित्यर्थं । यस्माद्दीर्घविधौ स्थानिवद्भावो नास्ति । अत पाक्षिक दीर्घ सिध्यतीत्यर्थ ।

न चैतद् ह्रस्वविधावपि सुवचमित्याह—ह्रस्वोक्ताविन्यादि । न हि ह्रस्वविधावपि केनचित् स्थानिवद्भावो निषिद्ध इति भाव ।

ननु शमेरनजन्तत्वात् अशामिषाताम् इति चिण्वद्भावो न स्यादत आह—ण्यन्तत्वेनेत्यादि । ण्यन्त धात्वन्तर तदुपदेशावस्थाया भवत्ययमजन्त इति भाव । एतत्तु केवले णिचि ण्यन्ताद्वा णिचि साधारणम् ।

नन्वेव चिण्वदिटि सति अनिटीति निषेधाण्णिलोपो न स्यादत आह– तस्येत्यादि । अस्ति समानाश्रयत्व णिलोपस्य चिण्वदिटश्च सिजेकाश्रयत्वात् । उक्त च–इड्धाऽसिद्धस्तेन मे लप्यते णिरिति । अशामिषाताम् । अशमिषातामिति । बलादिलक्षणे इटि णेर्लोपाभावे गुणायौ । शम्यते मुनिना । भावे ल ।

नोदात्तोपदेश । आद्यमुच्चारणमुपदेशो धातुपाठ । उपदेशे उदात्त उदात्तोपदेश । अस्मादेव निपातनात् परनिपात । स चार्थात् सेडेव भवति । अनुदात्तोपदेशस्येटो निषेधादित्याशयेन व्याचष्टे—सेट इति । उपधाया इति ।

यद्यप्येतन्न प्रकृत वृद्धिग्रहण च "हनस्तोऽचिण्णमुलो" (७।३।३२) "आतो युक् चिण् कृतो" (७।३।३३) इत्येताभ्या व्यवच्छिन्नम्, तथापि सामर्थ्याल्लब्धम्, तथाहि निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्, चिण्कृतोश्चान्यस्याप्रसङ्गात् चिण्कृतोर्यत्प्राप्त तन्न[1] भवतीत्युक्तेऽर्थादुपधावृद्धिरेव मान्ताना सभवतीति निषिध्यते । 'अत उपधाया' (७।२।११६) इत्यस्यानन्तरमेव तु न कृत चिण्कृतोरुपजीवनार्थम् । आचामीत्यादि । "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमिकमिवमीनाम्" इति सूत्र पठनीयमित्यर्थः ।

---

१. तत्रेति क० पु० ।

मिति वाच्यम्" अकामि । अवामि । अमूचमूविश्रमां वेति केचित् । आमि मा । अवामि । अचमि व्यश्रामि । व्यश्रमि । वध हिंसायाम् । "जनिवध्योश्च" (७।३।३५) इति न वृद्धिः, अवधि । "जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु" (७।३।८५) इत्युक्ते वृद्धिः । अजागारि । ण्यन्तजागर्तेश्चिण्णमुलोर्वा वृद्धिरिति केचित् । अजागरि । अजागारि ।

अत्र यद्यपि वार्त्तिके केवलश्चमिरुपात्त, तथाप्याङ्पूर्वस्यैव पर्युदासो द्रष्टव्य, सूत्रे तथा दर्शनात् । वार्त्तिकस्य हि अनुक्तयो कमिचम्यो सग्रहे तात्पर्यम्, न तु चमे केवलस्यापि निषेध । तथा च भाष्यम्—अल्पमिदमुच्यते इति ।

न्यासकारोऽपि वार्त्तिक प्रत्याचक्षाणस्तावदनाचमिग्ति सूत्रेणोपादानात् प्रतिषेध इत्याह । तथा च काशिकादौ वार्त्तिकोदाहरणे चाङ्पूर्व एव प्रदर्शित । अत एवाचार्यैरपि सूत्रे एवोदाहृतत्वाद् व्यतिरिक्ताविषयत्वाच्च पुनर्नोदाहृत ।

एव चानाङ्पूर्वस्य चमे अचमि पर्यचमि इति विस्तरेऽप्युदाहृतम्[1] । अत एव केचिदाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यमिति पठन्ति । तन्निषेधो नेत्याध्याहृत्य व्याख्येयम् । अकामीति । कमु कान्तौ । "आयादय" (३।१।३१) इति णिङभावपक्षे इदमुदाहरणम् । णिङन्ताच्च चिणि णिङो लोपस्य स्थानिवद्भावान्निषेधाप्रसङ्गात् कि पर्युदासेन ? णिङ्निमित्ता वृद्धिर्नानेन निषिध्यते, चिण्कृतोरिति वचनात् । अस्माच्च ण्यन्ताण्णिचि चिण्वदिटयपि "चिण्णमुलो" (६।४।९३) इति दीर्घविकल्पो नाशङ्क्य "न कम्यमिचमाम्[2]" (ग०) इति मित्त्वनिषेधात् । अचामीति । टुवम् उद्गिरणे । अमूचमित्यादि । अमरोगे । चमु अदने विपूर्व । श्रमुतपसि खेदे च । तत्राम् गत्यादिषु भ्वादिरस्ति । तस्य "नोदात्तोपदेशस्य" (७।३।३४) इति वृद्धिनिषेधात् आमीति सिद्धम् । चौरादिकस्य त्वमरोगे इत्यस्य णिचि वृद्धौ चिणि आमीति भविष्यति । न चास्य मिता ह्रस्वप्रसङ्ग, "नान्ये मितोऽहेतौ" (वा०) इति वचनात् । अत एवास्य—आम आमक इत्याद्यपि सिद्धयति । धातूनामनेकार्थत्वादेकार्थतापि न विरुध्यते । चमेरपि वार्त्तिके केवलस्योपादानात् निषेधपर्युदासवादिना वृद्धौ अचामीति भविष्यति । तथा च कौमार सूत्र न सेटो मान्तस्याचमिकमिवमीत्ति प्रागुपवर्णितरीत्याङ्पूर्वस्यैव पर्युदासवादिना केवलस्य वृद्धिनिषेधाद् अचमि इति भवति । श्रमेरपि विश्राम इत्यादिप्रचुरप्रयोगादर्शनाद् "नञा निर्दिष्टमनित्यमिति वा सज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा वृद्धिमपोच्छता व्यश्रामि[3], इति ।

---

१ विस्तरे उदाहृतमिति क० पु० ।

२. न कम्यमिचमात्वात् इति क० पु० ।

३ अन्येषा विश्रमीति नास्ति क० पु० ।

६१०. भञ्जेश्च चिणि [६।४।३३]

भञ्जेर्नलोपो वा स्याच्चिणि । अभाजि । अभञ्जि ।

६११. विभाषा चिण्णमुलोः [७।१।६९]

लभेर्नुमागमो वा स्याच्चिण्णमुलोः परतः । अलम्भि । अलाभि । व्यव-स्थितविभाषात्वात् प्रादेर्नित्यं नुम् । प्रालम्भि । यदा कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्ष्यते, तदा सकर्मकाणामप्यकर्मकत्वात् कर्तरि भावे च लकारः ।

अन्येषां व्यश्रमीति भवति । तथा च वर्द्धमानो वौश्रमेर्वृद्धिविकल्पं सूत्रयामास । एतत्प्रतारितो मणिकारोऽपि वैयाकरणमन्य आह—विश्रमविश्रामयोर्व्य-किरणस्मृतिविरोधेऽपि "वौश्रमेर्विकल्प."इष्यते इति महाभाष्यवचनादुभयं साध्विति ।

तदिदं मतद्वैतभेदं सुहृद्भूत्वाचार्य आचष्टे—अमीति । "न माङ्योगे" (६।४-७४) इत्याटोऽभाव । वध हिंसायाम् इति भ्वादिव्यञ्जनान्तं प्रकृत्यन्तरम् । तथा च प्रयुज्यते लक्षकश्चेन्न विद्येत बाधकोऽपि न विद्यते इति । हनादेशस्य तु वधेरदन्तत्वा-वृद्धेरप्रसङ्ग इति प्रागेवोक्तम् ।

भञ्जेश्च चिणि । अभाजीति । भञ्जो आमर्दने । नलोपे कृते "अत उपधायाः" (७।२।११६) इति वृद्धि ।

एवं शुद्धे कर्मणि प्रत्ययमुक्त्वा आतिदेशिकेऽपि कर्मणि वक्तुं कर्मकर्तारं निरू-पयति—यदेत्यादि

अयमर्थ —सर्वेषामेव कारकाणां प्रातिस्विकोऽवान्तरव्यापारोऽस्ति, अकिञ्चि-त्करस्य कारकत्वानुपपत्ते । तत्र च स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वं सर्वत्रैवास्ति [1]कारकव्यापार-भेदापेक्षाया करणत्वादिसंभव । ततश्च प्रधानेन कर्तृव्यापारेण तिरस्कृतं स्वव्यापार-कृतं स्वातन्त्र्यमिति कर्तृसंज्ञा न भवति, करणादिसंज्ञैव भवतीत्यर्थ । तत्र सकर्मका धातव कर्मव्यापारमभिधाय तदुपसर्जनकर्तृव्यापारमप्याचक्षते । तद् यथा भिदिर्द्विधा भवनोपसर्जनकं भावनम् ।पाचिश्च विक्लित्त्युपसर्जनं विक्लेदनम्। तत्र यदा कर्मणः वर्तते, सौकर्यातिशय[2]प्रतिपादनाय कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते, तदा भिदयादि कर्मव्यापारमात्रे वर्तने समुदाये प्रवृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति कर्मव्यापारमात्रं प्रति च कर्तृ-त्वमेव काष्ठादीनां प्रातिस्विकं न, तदा कर्मत्वगन्धोऽप्यस्ति । कर्तु. क्रियया व्याप्यत्वा-प्रतीते । एवं च सकर्मका अप्यत्र प्रायोऽकर्मकाः भवन्ति भिद्यते काष्ठं स्वमेवेति । एवं पचादिष्वप्यूह्यम् ।

---

1 कारका व्यापार भेदापेक्षायामिति क० पु० ।

2. सौकर्यातिशयातिशयेति क० पु० ।

६१२. कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः [३।१।८७]

कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत् स्यात् । कर्मवत्त्वाद् यगात्मनेपद चिण् चिण्वदिटः स्युः । उक्त च—

"क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।
सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात् कर्म कर्तेति तद्विदुः"॥ इति ।

कि पुनरकर्मकत्वसपादने प्रयोजनम् ? तत्राह—कर्तरि भावे च लकार इति । लकार इति । प्रकृताभिप्रायेणोक्तम् । उपलक्षण त्वेतत् । कृत्यक्तखलर्थानामपि । तेन भेत्तव्य काष्ठेन । ईषद्भेद काष्ठेनेति भावे तव्यादयोऽपि सिध्यन्ति ।

कर्मवत् । कर्मणा इति कृत्रिमत्वान् साधन [1]कर्मेह गृह्यते, न लौकिकम् । तथा सति क्रियया तुल्या क्रिया यस्येत्युक्त स्यात् । तच्चानर्थकम्, काचिदपि क्रिया कयाचित् तुल्यैवेति । कर्मशब्दश्च मञ्चा क्रोशन्तीतिवत् तात्स्थ्यात् कर्मस्था क्रिया लक्षयति, मुख्येन कर्मणा क्रियाया सादृश्यासभवात् । साध्यसाधनयोरत्यन्तवैलक्षण्यात् । तुल्यशब्दश्चेह सादृश्यवचनो गृह्यते प्रसिद्धतरत्वात् । क्रियातुल्यक्रिय इत्येव तु नोक्तम् । ([2]करणव्यापारेण तुल्यक्रियस्य मा भून् । साध्वसिश्छिनत्तीति । करणाधिकरणव्यापारेऽपि धातुर्वर्तते इति मतम् । तस्मात् कर्मव्यापारेणैव सादृश्ये यथा स्यादिति कर्मग्रहणम्) । क्रियोपचारे च प्रयोजनम् ।

कर्मस्थभावकाना कर्मस्थक्रियाणा च कर्ता कर्मवद् यथा स्यात्, कर्तृस्थभावकाना कर्तृस्थक्रियाणा च मा भूदित्येतत् सर्व पर्यालोच्य व्याचष्टे—कर्मस्थया क्रिययेत्यादि । कर्मत्व यद्यपि शक्ति तथापि तन्मात्रे क्रियाया असभावात् कर्मशब्देनेह द्रव्यमुच्यते, शक्तिशक्तिमतोरभेदात् । कर्मस्थत्वादिक च 'णेरणौ" १।३।६७) इत्यत्र निरूपितुम् । "कर्तरि शप्" (३।१।६८) इति प्रकृत कर्तरीति सप्तम्यन्तमपि प्रथमया विपरिणम्यते इत्याशये[3]नाह—कर्तेति । कर्मणा तुल्य वर्तते इति कर्मवत् । "तेन तुल्यम्" (५।१।११५) इति तृतीयान्ताद्वति । षोढातिदेशेऽपि प्राधान्यात् कार्यातिदेशोऽयमित्याह—कर्मवत्त्वाद् यगात्मनेपदेत्यादि ।

अनेनैव सूत्रेण सर्वाण्येव कर्माणि दृष्टानि कार्याणि प्रवक्ष्यन्ते इति । यद्वा[4] शास्त्रमतिदिश्यते ।

---

१ धर्मेह इति क० पु० ।

२. करणव्यापारेणेत्यारभ्य—कर्मग्रहणमित्यन्तो नास्ति ( ) करेखांकित क० पु० ।

३. इत्याशयेनेति क० पु० ।

४. यदिवेति ख० पु० ।

गुरत्वाच्छपि प्राप्ते कर्मकर्तरि यग् वाच्यः । कर्तरि कर्मेत्यनुवृत्तौ "शेषात् कर्तरि" (   ) इति पुनः कर्तृग्रहणात् कर्तैव यः कर्ता तत्रैव परस्मैपद न कर्मकर्तरि । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अत्र कर्तुस्तिङोक्तत्वात् प्रथमा ।

ननु कर्म कर्तैवाप्रसिद्धस्तत्कस्य कर्मवद्भावो विधीयते इत्याशङ्क्याह, वृद्ध-समत्या त द्रढयति–उक्त चेति । "कर्मन्वकर्मणा" ३।१।८७) इत्यस्मात् प्रागेतदुदा-हृतुमुचितम् । यत्कर्म काष्ठादिक्रियमाण तद्बाह्यस्य कर्तुश्चैत्रादेर्व्यापारेण व्याप्य-मानमपि स्वयमेव सतोऽपि कर्तृव्यापारस्य सूक्ष्मत्वाद् अनुदरा कन्येतिवद् अविवक्षया-त्मनैव प्रसिद्धयति । विक्लेदादिभाग् भवति ।

कथ पुनरचेतन चेतनाधिष्ठानमन्तरेण प्रसिद्धयति, यो हि कुठारस्योद्यमननिप-तनादि करोति स भेदने कर्तोपलब्ध ? न चैतत्, काष्ठेऽस्तीतित्यत आह—सुकरै स्व-गुणैरिति । सुकरैरनायाससिद्धै स्वैरात्मीयैर्गुणै धम प्रशिथिलावयवसयोगपुराणत्व-नि सारत्वा दभिर्हेतुभिस्तत् कर्म कर्तेति विदुष व्यपदिशन्ति इत्यर्थं ।

परत्वादिति । यद्यऽय शास्त्रातिदेशस्तदा कर्मकर्तरि अतिदिष्टेन तेन शास्त्रेण तत्तत् कार्यं प्रवर्त्यते[1] । ततश्च "सार्वधातुके यक्" (३।१।६७) इत्यवकाश शुद्ध कर्म पच्यते ओदनश्चैत्रेण । "कर्तरि शप्" (३।१।६८) शुद्ध कर्ता चैत्र पचतीति । कर्म-कर्तर्य्युभयप्रसङ्गे परत्वाच्छप् प्राप्नोतीत्यर्थ । कर्मकर्तरि [2]यग् वाच्य इति व्याख्येय इत्यर्थं ।

तत्रेद व्याख्यानम् "कर्तरि शप्" (३।१।६८) इत्यत्र ग्रहण न कर्तव्यमविशेषणे सार्वधातुके शब् विधेयस्तस्य भावकर्मणोर्यगपवादो भविष्यति । एव सिद्धे कर्तृग्रहण कर्तैव य कर्ता तत्रैव शबादयो यथा स्यु कर्मातिदिष्टे मा भूवन्नित्येवमर्थं भविष्यति ।

इह तर्हि दोष शुद्धे कर्मणि सावकाश भावकर्मणोरात्मनेपद बाधित्वा कर्म-कर्तरि परत्वात् परस्मैपद स्यादित्यशङ्क्य परिहरति—कर्तरि कर्मेत्यनुवृत्ताविति । अनेन कर्तृग्रहणेनानुवर्त्तमान तद्विशिष्यते कर्तरि कर्तरीति । यद्वा कर्तृसामान्येऽनुवृ-त्त्यापि लब्धे पुन कर्तृग्रहणं शुद्धस्य कर्तु परिग्रहार्थमित्यर्थ ।

शुद्धत्वमेव विशदयति—कर्तैव य कर्तेति न कथचित् कमपिदिष्ट इत्यर्थं । भिद्यते काष्ठ स्वयमेवेति । अत्र भिदिर्द्विधा । भवनमात्रे वर्तते सा च कर्मस्था क्रिया तस्यामेव सप्रति काष्ठ कर्तृ[3] ।

---

१ तत्तत्कार्यं प्रवर्त्येत इत्यधिक' पाठ क० पु० ।

२ सिद्धमिति क० पु० ।

३ यथेति क० पु० ।

अभेदि । पच्यते ओदनः स्वमेव। अपाचि । यदा भावे लकारस्तदा काष्ठात् कर्तरि तृतीया । लोऽनुवृत्तेस्तिङ्वाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवत्त्वम् । तेनात्र न द्वितीया । भिद्यते काष्ठेन ।

ननु यदा काष्ठ[1] कर्मकाष्ठ भिनत्तीति न तदा तत्स्था विशरणक्रिया प्रति कर्तृ यदा च निवृत्तप्रेषणदशाया विशरणा प्रति कर्तृ तदा नैतत् कर्मस्थमिति कथ कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रिय इत्युच्यते ? न ब्रूमोऽस्मिन् प्रयोगे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिय इति । किं तर्हि प्रयोगान्तरे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिय इति ?

यद्येव पचत्योदन देवदत्त , राध्यत्योदन स्वयमेवेत्यत्रापि स्यात् । नैष दोष । कर्तृकर्मणोर्धातोरन्यत्र सभवाद् धातोरिति लब्धेऽपि "धातोरेकाच" (३।१।२२) इति पुनस्तदनुवृत्तिरेकत्वविवक्षार्था । तेन यस्मिन्नेव धातौ यत्कम तस्मिन्नेव धातौ यदि तत्स्थया क्रियया तुल्यक्रिय कर्तेत्यर्थं । तेन धातुभेदे न भविष्यति इत्युक्त भवति। यस्यैव कर्मण [2]कर्मावस्थाया यद्धातूपात्ताया क्रिया कर्त्रवस्थायामपि यदि सैव तु तद्धातूपात्ता भवति स कर्ता कर्मवदिति । एव च कर्मकर्त्रवस्थाभेदादेकस्या अपि क्रियाया भेदाश्रय सादृश्यमुपपादनीयम् । अत्र स्वयमेवेति कर्त्रन्तरव्यावृत्यर्थम् । आत्मनाकरणेनेति च । शुद्धे कर्मणि प्रत्यये कर्तुरनुक्तत्वात् तृतीयेत्युक्तम् ।

कर्म कर्तरि तु न तथेत्याह—अत्र तु कर्तुस्तिङोक्तत्वात् प्रथमेति । (ननु[3]कार्यातिदेशेनैव द्वितीया विधेया । न चात्रानभिहिताधिकारोऽस्ति । सत्यम्, वत्करणमिह सर्वसादृश्यार्थम् । तेन यथा कर्मण्यभिहिते न भवति । एव कर्तर्यपीति द्वितोयाभाव इति स्थितमाकरे) अभेदीति । लुङि चिण् । पच्यते ओदन इति । पचि[4]र्विक्लित्युपसर्जनविक्लेदनवाची । स यदा तण्डुलाना सौकुमार्यातिशयप्रतिपिपादयिषया कर्तृव्यापारस्य सतोऽप्यविवक्षया कर्मव्यापारमात्रे विक्लित्तौ वर्तते स्वयमेव विक्लिद्यते इति, तदा कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियोऽत्र कर्तेति कर्मवद् भवति । कर्मस्थक्रियोऽत्राय परिस्पन्दवदेव पाकस्यौदनस्य पाकाभिनिर्वृत्ते । सपरिस्पन्दनसाधनसाध्या च क्रियेत्युक्तम् ।

यत्तूच्यते कर्मस्थ पच्यतेर्भाव इति । तत्पच्यते घट इत्यत्र तद्देशस्यैव घटस्य पाक इति भावोऽसौ भवति, अपरिस्पन्दसाधनसाध्या भाव इत्युक्तत्वात् । इह तु स्यादुदुम्बर स लोहित फल पच्यते इति पचिर्द्विकर्मकेषु प्राक् पठित । वृक्षस्य [5]पाकमन्तरेण पत्रस्य पाकासभवात् । तेन दुह्यो[6]दिर्गौण इति वृक्षे कथिते लकार ।

---

१ ननु यदा काष्ठ काष्ठ भिनत्तीति क० पु० ।

२ कर्मावस्थायामपि यदिसैवेति क० पु० ।

३ ननुकार्यातिदेशेनैवेत्यारभ्य-स्थित माकरे इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

४ पचति इति क० पु० ।

५ पाककर्मान्तरेणेति क० पु० ।

६ तस्मादुदुम्बराविर्गौण इति क० पु० ।

६१३ तपस्तपःकर्मकस्यैव [३।१।८८]

तपःकर्मकस्यैव तपेः कर्ता कर्मवत् स्यात्। तप्यते तपस्तापसः। तपोऽर्जयतीत्यर्थः। "तपोऽनुतापे च" (३।१।६५) इति कर्म कर्तरि चिण् न। अतप्त। तपःकर्मेति किम्? उत्तपति सुवर्णम्। श्रद्धावत् कर्तृकात् सृजो यक्चिणौ कर्तरीति केचित्। सृज्यते स्रजं भक्तः। असर्जि।

कालस्तु कर्तेति वदन्ति।

अथवत्करण किम्? कर्मणा तुल्यक्रिय कर्मेत्युच्यमाने कर्ता कर्मसंज्ञ इति विज्ञायते। ततश्च सकर्मकत्वादकर्मणो भावे लादयो न स्यु। वत्करणात्तु स्वाश्रयमकर्मकत्वमप्यस्तीति भावकार्यससिद्धिरित्याह–यदा भावे लकार इति कर्तरि। तृतीयेति। अनभिहितत्वादिति भाव।

ननु तत्रापि कर्मवद्भावाद् द्वितीयया भाव्यम्, तत्कथ तृतीयेत्यत आह—धातुवृत्तेरित्यादि। 'लिङ्यशिष्यङ्" (३।१।८६) इति द्विलकारको निर्देशस्ततो ल इत्यनुवर्तते। तस्य च षष्ठ्या विपरिणामल्लस्य सबन्धिनो लकारवाच्यस्य कर्तु कर्मवद्भावो भवति। न च भावे प्रत्यये सति कर्ता लकारवाच्य इति कर्मवद्भावाभाव इत्यर्थ।

(ननु कर्मवद्भावे परत्वात् तृतीयैव भविष्यतीति। सत्यम्, कार्यातिदेशत्वे त्वतदुच्यते। तत्रानेनैव द्वितोया विधेयेति परत्वात् सैव स्यात्। कि च शास्त्रातिदेशेऽपि लकारवाच्यस्यैव कर्तु कर्मवद्भाव इत्यवश्य वाच्यम्), अन्यथा कर्तर्यतिदेशात् कृत्यक्तखलर्था अपि स्यु। भेत्तव्य कुसूल स्वयमेव। ईषद्भेद कुसूल स्वयमेव। भावे एव चेष्यते। भेत्तव्य कुसूलेन। ईषद्भेद कुसूलेनेति[1]।

तपस्तप कर्मकस्यैव। क्रिययो सादृश्ये कर्मवद्भावो विहित पूर्व सोऽप्यत्यन्तवैसादृश्ये न प्राप्नोत्यय कर्मवद्भावो विधीयते। सर्वं वाक्य सावधारणमित्यर्थं प्राप्तस्यैवावधारणस्यानुवादक एव शब्दो न पुनरस्य किञ्चित्प्रयोजनमस्ति। तप्यते तपस्तापस इति।

क्रिया वै सादृश्यमुपपादयितुमाह—तपोऽर्जयतीत्यर्थ इति। [2]अत्रोपवासादिरूप तपस्तापस तपति इत्यत्र तपे क्लेशानुभावनमर्थस्तत्र न कर्मस्थो व्यपारो दुखानुभवस्तु [3]तपेरर्थ। स तापसस्तप तप्यते स्वर्गायेत्यत्र यदार्जन तपेरर्थ, नैकार्थत्वात् तदार्जने। तापस कर्ता न चार्जन कर्मतादशाया कर्मस्थत्वेन दृष्टमिति नैकस्या क्रियाया कर्मत्वकर्तृत्वे स्त इति पूर्वेणाप्राप्तिरिति भाव।

---

१ ननु सत्यपीत्यारभ्य—ईषद्भेद कुसूलेनेत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

२ अत्रोपवासादीति क० पु०।

३. तपेरर्थो नैकार्थत्वादिति क० पु०।

६१४. कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च [३।१।९०]

अनयोः कर्मकर्तरि श्यन् परस्मैपदं वा स्तः । कुष्यति कुष्यते वा पादः स्वमेव । रज्यति रज्यते । व्यवस्थितविकल्पत्वादार्धधातुकेन । अकोषि । अरञ्जि ।

६१५. अचः कर्मकर्तरि [३।१।६२]

अजन्ताच्च्लेश्चिण् वा स्यात् कर्मकर्तरि तशब्दे । अकारि । अकृत ।

६१६. दुहश्च [३।१।६३]

अदोहि । अदुग्ध ।

अतसेति । झलो झलि" (८।२।२६) इति सिचो लोप । श्रद्धावत्कर्तृकादित्यादि । यक्चिणाविति । एतदात्मनेपदस्याप्युपलक्षणम् । (यग्ग्रहणं च सृजेर्न । अस्तु वाऽन्यमतानुरोधेन कृतम् । अत एव केचिदित्युक्तम् । स्वमते तु यग्विषये श्यन् विहित । तथा च भाष्यम्—सृजियुज्यो श्यँस्तु इति) । ²अनयो सकर्मकयो कर्ता कर्मवद् भवति । तत्र सृजे श्रद्धोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्भाव, यग्विषये च श्यन्नित्यर्थ । तत्र श्यनि सति प्रकृतेराद्युदात्तत्व भवति । यकि तु लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एवोदात्तत्व स्यात् । सृज्यते स्रजमिति । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थ । सृज विसर्गे । भक्त इत्यनेन कर्तु श्रद्धावत्त्व द्योतयति । असर्जीति । लुङि चिण् ।

कुषिरजोरिति । कुषि निष्कर्षे । रञ्ज रागे । न लोपवतोरनुकरण लाघवार्थम् । रज्यतीति । "अनिदिताम्" (६।४।२४) इति न लोप आर्द्धधातुकेनेति । श्यन् परस्मैपद चेत्यर्थ ।

अच· कर्म । प्राप्तविभाषेयम् । अकृत इति । "उश्च" (१।२।१२) इति कित्त्वान्न गुण· । "ह्रस्वादङ्गात्" (८।२।२७) इति सिचो लोप । अकारिषाताम् इत्यादौ चिण्वदिटोऽपि विकल्पो न भवति । व्यवस्थितविभाषा²विज्ञानादेव । अन्ये तु मन्यन्ते ग्रन्थकृन्मते भवत्येवैते । तथा च वक्ष्यति चिण्वदिटो न निषेध । इति केचिदिति । आकरे तु चिणीव चिण्वदित्याश्रयणात् । चिणिपरे यत्पूर्वस्य कार्यं तदेवातिदिश्यते, न च चिणो विकल्पश्चिणि परे ³पूर्वस्येति न शङ्कावकाशः ।

दुहश्च । दुहश्च्लेश्चिण् वेत्यर्थ । अदुग्धेति । चिणभावे सिचोऽपवाद. "शल इगुपध" (३।१।४५) इति क्सः । तस्य "लुग्वा दुहदिह" (७।३।७३) इति पक्षे लुक् । "दादे" (८।२।३२) इति घ । धत्वम् । जश्त्वम्, पक्षे अधुक्षतेत्यपि ।

---

१ यग्ग्रहण तु इत्यारभ्य—श्यस्तु इत्यन्तो नास्ति ( ) रेखाङ्कित क० पु० ।

२ विभावेति द्विवार क० पु० । ३. पूर्वस्थिति न शङ्का ... इति क० पु० ।

६१७. न रुधः [३।१।६४]

रुधश्च्लेः कर्मकर्तरि चिण् न । अरुद्ध । पचदुहान्यद्विकर्मकाणां कर्म-कर्ता न कर्मवदिति केचित् । चिनोति वृक्षः फलानि स्वयमेव । द्विकर्मकाणां पचदुहाभ्यां कर्मकर्तरि चिण् नेति केचित् । अपक्ताम्रः फलम् । अदुग्ध गौर्दुग्धम् ।

न रुध । अरुद्धेति । रुधिर आवरणे । "झलो झलि" (८।२।२६) इति सिचो लोप । "लिङ्सिचौ" (१।२।११) इति कित्त्वान्न गुण । धत्वजश्त्वे । पचदुहान्येत्यादि । डुपचष् पाके। दुह प्रपूरणे । आभ्यामन्येषाम्। रुधेस्तु नाय निषेध "न रुध" (३।१।६४) इति चिपरनिषेधसामर्थ्यात् चिनोति वृक्ष फलानि—इत्यादि । देवदत्तो वृक्ष फलानि चिनोति । फलानि त्यजन्त वृक्ष देवदत्तस्त्याजयति—इत्यर्थ ।

अत्र वृक्षोऽकथित कर्म स यदाऽवनतशाखत्वादिना सौकर्येण चयनेऽत्यन्तमनु-कूलतया[1] पुरुषव्यापारस्याविवक्षया त्याग प्रति स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते, तदाऽसौ कर्मकर्ता भवति । तत्र कर्तरि वृक्षे लकारेणोक्ते प्रथमा । फलेभ्यस्तु द्वितीया स्थितैव । कर्मवद्भावे निषिद्धेति प्रश्नो भवति । अस्माद्भावे लकारस्तु न भवति कमस्थाया अपि त्यागक्रियाया ([2]सकर्मकत्वात् । द्विकर्मकेषु चाप्रधानमेव कर्म कर्ता भवति, न प्रधानम् । अनादित्वाद्विवक्षाया तदाह—हरदत —"न दुहस्नुनमाम्" (३।१।८९) इत्यत्र दुहिरय द्विकर्मक । तत्राप्रधाने दुहादीनामिति यस्मिन्) कर्मणि लकारस्तस्य कर्तृत्वकर्तृत्वविवक्षा । प्रधान कर्म तु कर्मैवेति । द्विकर्मकाभ्या पचदुहाभ्यामित्यादि । द्विकर्मकेषु हि प्राक् पचि पठित तण्डुलानोदन पचतीति प्रयोगात् । तथा च तस्मादु-दुम्बर सलोहित फल पच्यते इति भाष्ये उट्टङ्कितम् । व्याख्यात च पचिरत्र विषये द्विकर्मक, वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलपाकासभवात् ।

हरदत्तस्तु ([3]कर्मवद्भाव न मन्यते यदाह—अप्रधाने दुहादीनामिति । वृक्षोऽ-कथित कर्म तत्र लकार । कालस्तु कर्तेति कालेन वृक्ष फल पच्यते शुद्धे कर्मणि प्रत्यय इत्युक्त भवति । अत एवास्य कर्मवत्कर्तृत्वाभावात् कर्मवद्भाव आरब्धो भाष्ये) । दुहिपच्योर्बहुल सकर्मकयोरिति ।

तथा च कैयट—वृक्षस्य कर्तृत्वविवक्षायामत्यन्तमप्राप्ते वचनम् । एवंविधे च विषये कर्मवद्भाव इष्यते न पुनरोदन पचतीत्यादौ इति । अपाचि फलमिति । कर्म-कर्तरीति वचनात् स्वयमेवेति ज्ञेयम् । तेन शुद्धे कर्मणि भावे चिण् भवत्येव । अपाचि आम्रेण फलम् । अदोहि गवा दुग्धमिति ।

१ अनुकूलव्यापारत्वाविवक्षयात्यास प्रति इति क० पु० ।
२ सकर्मकत्वादित्यारभ्य—यस्मिन्नित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।
३. कर्मवद्भावमित्यारभ्य—भाष्ये इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

६१८. न दुहस्नुनमां यक्चिणौ [३।१।८९]

एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः। दुहेरनेन यग् निषेध्यते। चिण् प्रागेव विकल्पितः। दुग्धे। प्रस्नुते। चिण्वदिटो न निषेध इति केचित्। अस्नाविष्ट। "स्नुक्रमोः" (७।२।३६) इति नेट्। अस्नोष्ट। नमते। अनंस्त। "णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणां च यक्चिणौ न"। कारयते। णयन्तात् कर्मकर्तरि चङ् वेति केचित्। अचीकरत्।

न दुहस्नुनमामिति। दुह प्रपूरणे, ष्णु प्रस्रवणे, नम प्रह्वत्वे शब्दे च। चिण्वदिटो न निषेध इति।

केचिदिति। चिण्वदिति हि चिणि यत्कार्यं तदेवातिदिश्यते। न च चिण् निषेधश्चिणि परतो विधीयते इति चिण्निषेधे कर्तव्ये नास्ति चिण्वद्भाव इति भाव।

केचिदिति वचनात् स्वमते निषेधो भवति इत्युक्तम्। तृतीयान्ताद्वतेर्विज्ञानाद् चिणो निषेधोऽपि चिण्कार्यमेवेति। अस्नाविष्टेति। चिण्वदिटि वृद्धि। प्रास्नोष्टेति। तदभावे नमते इति। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिरिति कर्मस्थक्रिय सम्पद्यते। यथा नमयति दण्ड देवदत्त। नमते दण्ड. स्वयमेवेति। णिश्रन्थि इत्यादि। णीति णिङ्णिचो सामान्यग्रहणम्। यथा पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौ। "पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्" (३।१।२०) स यदाऽन्तर्भावितण्यर्थस्तदोत्पुच्छयते गाम्। पुन सौकर्य्यातिशयेन कर्तृत्वविवक्षायामुत्पुच्छयत गौ स्वयमेव। उदपुपुच्छत। णिचमुदाहरति-कारयते इति। यकि प्रतिषिद्धे शपि गुण। णयन्तात् कर्मकर्तरि चङ् वेति केचिदिति।

अय भाव –चङ्विधौ कर्तरीति न कर्तव्यम्, सामान्येन चङ् विधीयताम्। तस्य भावकर्मणो परत्वाच्चिण् बाधको भविष्यति। किं च "चिण् ते पद" (३।१।६०) इत्यतश्चिणीति वर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहण बाधकबाधनार्थम्। ण्यादिभ्यो विहितमपि चङ् बाधित्वा भावकर्मणोश्चिणेव यथा स्यादिति।

यत्तु वदन्ति–पूर्व चिण्ग्रहण विकल्पनिषेधाभ्या सबद्धमिति तदनुवृत्तौ तयो-रप्यनुवृत्ति स्यादिति पुनश्चिण्ग्रहणमिति। तन्न, विकल्पस्य च ([1]विधावेव निवृत्तत्वात्। अन्यथा प्रतिषेधविधानमनर्थक स्यात्। नापि निषेधानुवृत्तिशङ्का। न च भावकर्मणोः केनचिच्चिण प्राप्तिरस्ति। अत एव चिण्ग्रहण विस्पष्टार्थमिति वृत्तिः।

एव सिद्धे चिण्ग्रहणसामर्थ्याच्चिणैवात्र भवितव्यमिति वादिनश्चङमत्र नेच्छन्ति। भाष्यकारस्तु अचीकरत कट स्वयमेव। उदशिश्रियत कट स्वयमेवेति चङमुदाजहार)। ततो वैमत्याच्चिण्विकल्प फलति इति।

---

१ विधावेव निवृत्तत्वादित्यारभ्य—उदाजहारेत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०। विकल्पस्य न रुप इति निषेधस्य च प्रवृत्तिशङ्काप्राप्तिपूर्वको हि स न चात्र प्राप्तिः इति पाठ क० पु०।

अकारयिष्ट । अकारिष्ट । श्रथ्नीते। अश्रन्थिष्ट । ग्रथ्नीते । अग्रन्थिष्ट । ब्रूते । अवोचत् । आहते। आहत । आघानिष्ट । आवधीष्ट ।

कॄगॄश्रिञभूषार्थेभ्यः सन्नन्ताच्च यक्चिणौ न। श्रिञ्वर्जात् चिण्वदिडपि नेति केचित् । किरते । अकीर्ष्ट । गिरते । अगीर्ष्ट । श्रयते । अश्रयिष्ट । अश्रायिष्ट । तंसते । अतंसिष्ट । चिकीर्षते । अचिकीर्षिष्ट ।

अकारयिष्टेति । चङभावे सिच् इट् गुणायादेशौ । अकारिष्टेति । चिण्वदिट्पक्षे । श्रथ्नातीति । श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे । क्रयादी । "ई हल्यघो" (६।४।११३) 'अनिदिताम्" (६।४।२४) इति नलोप । अश्रन्थिष्टेति । अत्र श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीययोरपि ग्रहणमिच्छन्ति । [1]ग्रन्थयते श्रन्थयते वा स्वयमेवेति विशेष । ब्रूते इति । ब्रवीति कथा देवदत्त, ब्रूते कथा स्वयमेवेत्युदाहार्यम् । वचन शब्दप्रकाशनफलत्वात् कर्मस्थम् । अन्तर्भावितण्यर्थत्वाद्वा । अवोचतेति । ("[2]ब्रुवो वचि" (२।४।५३), "अस्यतिवक्ति" (३।१।५२) इत्यङ् । "वच उम्" (७।४।२०) । आहन्ति माणवक देवदत्त । आहत माणवक स्वयमेवेत्युदाह्रियते) "आङो यमहन" (१।३।२८) इत्यात्मनेपदमस्माद्विहित तद्विधौ चायमकर्मकत्वेनाश्रित । कर्माविवक्षयाऽकर्मकश्चेति पूर्व सकर्मकत्वेऽपि विरुद्धमुदाहरणमिति मन्यते ।

हरदत्तस्तु–आत्मनेपद विधावकर्मका ये धातवो निर्दिष्टास्ते यदाऽन्तर्भावितण्यर्थत्वात् सकर्मका भवन्ति ते आत्मनेपदाकर्मका, न त्वविवक्षितकर्माण इत्याह ।

इद चोदाजहार । वे शब्दकर्मण । अकर्मकाच्च । विकुर्वतो सैन्धवा वल्गन्तीत्यर्थ. । तान् [3]यदान्यो वल्गयति, तदा तेषा कर्मत्वम् । पुन सौकर्य्यातिशयाय कर्तृत्वविवक्षाया विकुर्वते सैन्धवा । सुष्ठु वल्गन्तीत्यर्थ ।

आहतेति । चिण् चिण्वदिटोऽभावे "हन सिच्" (१।२।१४) इति कित्त्वाद् नलोप । "ह्रस्वादङ्गात्" (८।२।२७) इति सिचो लोप । अघानिष्टेति । चिण्वदिट् वृद्धि । घत्वम् । "आत्मनेपदेषु" (२।४।४४ इति वधादेश विकल्पेन । कॄगॄश्रिञित्यादि । कॄ विक्षेपे । गॄ निगरणे । श्रिञ् सेवायाम् । भूषालङ्कारस्तदर्था । अकीर्ष्टेति । चिणभावे "उश्च" (१।२।१२) इति कित्त्वाद् गुणाभावे ॠत इत्, रपरत्वम्, "हलि च" (८।२।७७) इति दीर्घ । चिण्वदिट् पक्षेऽकारिष्टेति । गिरतेरप्यगारिष्ट । "लिङ्

---

१ ग्रन्थते वा स्वयमेवेति क० पु० ।

२ ब्रुवो वचिरित्यारभ्य–उदाह्रियते इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

३ पवान् यो इति क० पु० ।

ण्यादयो ण्यन्तनिष्कर्म गत्यर्था मुख्यकर्मणि ।
प्रत्यय यान्ति दुह्यादि गौणेऽन्ये तु यथारुचि ॥ १ ॥
निन्ये विजनमजागारि रजनिमगमिमवमयाचि संभोगम् ।
गोपी हाव्रमकार्यंत भावश्चैनामनन्तेन ॥ २ ॥

इति भावकर्मप्रक्रिया

सिचोरात्मनेपदेषु" (७।२।४२) इतीट्पक्षे गुणे चागरिष्ट। "वृतो वा" (७।२।३८) इति दीर्घे वा अगरीष्ट। "अचि विभाषा" (८।२।२१) इति पक्षे लत्वमप्यूह्यम्। अस्य च ध्वमि इट् चिण्वदिट् तद्विकल्पैर्लत्वविकल्पात् "विभाषेट" (८।३।७९) इति ढत्वविकल्पात् "धि च" (८।२।२५) इति सलोपविकल्पेट्त्वविकल्पाभ्या ढस्य घस्य च व्याससमासाभ्या द्वित्वविकल्पे सवर्णलोपविकल्पे पुनर्द्वित्वलोपादिप्रपञ्चेनाष्टत्रिशद्रूपाणि भवन्ति। विस्तरभयादिह नोदाह्रियन्ते। शब्दालङ्कारादनुसधेयानि।

अश्रायिष्टेति। चिण्वदिटि। तसते इति। तसि अलङ्कारे। भूषार्थोऽयम्। चिकीर्षते इति। कृञ सन्। प्रकृत्यर्थापेक्षमत्र कर्मस्थक्रियत्वम्। इच्छा तु कर्तृस्था। आर्थं च प्रकृत्यथप्राधान्यम्, तदर्थत्वादिच्छाया।

अत्र ये द्विकर्मकास्तेषु यदा कर्मणि प्रत्यय स कि मुख्ये कर्मणि स्यादुताप्रधाने किं चोभयोरिति सदेहे निर्णयमाह—ण्यादय इति। "अकथित च" (१।४।५१) इत्यत्र दुहादयो न्यादयश्च द्वैराश्येन पठिता। तेषु ण्यादयो नीहृकृषित्यादय। ये च ण्यन्ता निष्कर्माण, ये च ण्यन्ता गत्यर्था, ते मुख्ये कर्मणि विहित लकृत्यक्तखलर्थरूप यान्ति प्राप्नुवन्ति। यथा नीयते ग्राममजा, नेया नीता सुनया।

अय भाव—कर्माभिधाय प्रवृत्त प्रत्ययो युगपदभिन्नकक्ष कर्मद्वयमेकोऽभिधातुमसमर्थ इत्युभयोस्तावन्न भवति। अन्यतरत्रापि प्रवर्तमान प्रधाने एव प्रवर्तते "प्रधानाप्रधानसमवाये प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्"। कथ तर्हि द्वितीयोभाभ्या भवति। नैष दोष, स हि प्रातिपदिक पृथगुत्पद्यते नैकात्। तत्रैकया प्रधानमभिधीयते परयात्वप्रधानमिति नास्ति विरोध।

एव षष्ठ्यपि नेताऽश्वस्य ग्रामस्येति। अत्र प्रधाने नियता षष्ठी। गुणे तूभयथाभवदित्याह—गोणिका पुत्र इति भाष्ये व्यवस्थितम्। दुह्यादिर्गौण इति। दुहयाच्यर्थेत्यादिपठिता। धातवो गौणे कर्मणि प्रत्यय यान्तीति सबन्ध। यथा दुह्यते गौ पय। दोह्या। दुग्धा। सुदोहा। अत्र दुहे प्रधान कर्म पय, गौस्त्वकथित कर्माप्रधान तत्र प्रत्ययो न न्यादिवत् प्रधाने। युक्त चैतत्, यत पयो हि[1] पूर्वं गवि प्रवर्तते, अतोऽन्तरङ्गत्वाद् अप्रधाने एव गवादौ लादयो भवन्ति। न बहिरङ्गे पयसि। उक्त च—गुणकर्मणि लादिविधि। पूर्वं गुणकर्मणा भवति योगात्। मुख्य कर्म प्रेप्सुर्यस्माद्

१. भीति क० पु०।

[1]गव्येव यतते प्राक्। तस्मात् शुद्धस्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव सबन्ध गो दुहिना पयसस्तु प्राक्, तस्माल्लादयस्तस्मिनिति। एवमन्यत्राप्यूह्यम्।

अत्र दण्डिमुषोरप्यप्रधान एव कर्मणि प्रत्यय इष्यते। गर्गा शत दण्डयन्ताम्। दण्डया। दण्डिता। सुदण्डा। अत्र हि शत प्रधान दण्डेर्ग्रहणार्थत्वात्। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात्। निग्रहार्थस्तु न भवतीत्येतत्कारकेष्वेव प्रपञ्चितम्। एव मुष्यते शत देवदत्त। मोषितव्य। मुषित। मुमोष। एव च न्यादिष्वनयो पाठ प्रामादिक।

([2]एव पचेरपि यदाह हरदत्त—यस्मादुदुम्बर सलोहित फल पच्यते इत्यत्र वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलपाकासभवाद् वृक्षोऽकथित कर्मेति तत्र लकार। अप्रधाने दुहादीनामिति)।

यद्वा तत्र द्विकर्मकगणनमात्रे तात्पर्यम्। इह तूभयत्रादिशब्द प्रकारे। तेन [3]न्यादयो नीप्रकारा दण्डिमुषिव्यतिरिक्ता ग्राह्या। दुह्यादयश्च दण्डिमुषिसहिता ग्राह्या इति ध्येयम्। अन्ये तु यथा रुचीति। न्यादिभ्यो ण्यन्तनिष्ठकर्मगत्यर्थेभ्यो दुह्यादेश्च येऽन्ये द्विकर्मका गत्यादिसूत्रोक्ता ते यथारुचि यथेच्छ मुख्ये गौणे वा प्रत्यय यान्तीति सबन्ध। यथा बोध्यते माणवको धर्मम्। [4]बोधितव्यो बोधिते सुबोध। यथा बोध्यते माणवक धर्म इत्यादि। एव प्रत्यवसानार्थं शब्दकर्मणोरप्युदाहार्यम्।

अत्रापि प्राधान्यमेव हेतु प्रधानभूतणिच्प्रत्ययवाच्यप्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वेन प्रयोज्यस्य प्राधान्यात् प्रत्ययार्थोपसर्जनीभूतप्रयोज्यव्यापारव्याप्यस्य तु प्राकृतकर्मणो गुणत्वात्।

अन्ये त्वर्थेन न्यायेन प्रयोज्यव्यापार प्रधान तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य तत्प्राधान्याच्च तत्कर्मणोऽपि प्राकृतस्य प्राधान्यमित्याहु। तच्चोभय विवक्षाधीनम्। तथा हि धर्मप्रतिपादनपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्य माणवकस्य गुणभाव। माणवकसस्कारपराया तु प्रवृत्तौ माणवकस्य प्राधान्य धर्मस्य गुणभाव इति।

एव च यथाविवक्ष प्रधाने ण्यर्थकर्मणि प्रकृत्यर्थकर्मणि वा प्रत्यय इत्याशयेनोक्तम्—यथारुचीति। एतच्च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेष्वेव। गत्यर्थाकर्मकयोस्तु प्रबलप्रयोगदर्शनात् प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो ('भवन्तीति नियम इत्याहु। इदमेवाभिप्रेत्य प्रागुक्तम्—ण्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणीति। हृक्रोरपि ण्यन्तयो प्रबलप्रयोगदर्शनादेव प्रयोज्यकर्मण्येव लादय) इत्यप्याकरे स्थितम्। यथोपसजहार हरदत्त। तदयमत्र निर्णय नीवहिकृषिभ्य प्रधाने कर्मणि लादयस्तत्सबन्धस्य पूर्वभावितत्वात्। दुह्यादिभ्यो जिदण्डिमुषिभ्यश्चाप्रधाने तत्सबन्धस्यान्तरङ्गत्वात्। बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणि प्रधाने च यथेष्टम्। गत्यर्थाकर्मकयो हृक्रोश्च ण्यन्तयो प्रयोज्यकर्मणीति। प्राचार्यास्तु हृक्रोर्नैन नियममशिश्रियन्। तथा च यथारुचीत्यस्योदाहरण गोपीहावमकार्यतेत्यादि प्रदर्शयिष्यन्ति। अत्र न्यादिष्वपि मन्थिग्रहिपचामनियम इत्याहु।

---

१ प्रेसुर्यस्माद् द्रव्ये चेति क० पु०।
२ एव चेत्यारभ्य—दुहादीनामित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।
३. न्यादयो नि प्रकारा इति क० पु०।
४. बोधितव्यो इत्यारभ्य—गुणत्वादित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

न्यादय इत्यादिनोक्तस्योदाहरणमाह—आर्यया निन्ये इत्यादि । अनन्तेन गोपी विजन निन्ये । गोप्यत्र मुख्य कर्म ईप्सिततमत्वात् । तत्र ले कृते तिङोक्तत्वात् प्रथमा । विजन त्वकथित कर्म गौणम् । ण्यन्त निष्कर्माणमुदाहरति– अजागरि रजनि रात्रिम् । अजागारि । जागरिता । अनन्तेनेति सर्ववाक्यशेष । अत्र जागर्तेरकर्मकस्याण्यन्ते कर्तृ गोप्या ण्यन्ते "गतिबुद्धि" (१।४।५२ इत्यादिना कर्मत्वम् । रजन्यास्तु "काल-भावाध्वगन्तव्या कर्मसञ्ज्ञा ह्यकर्मणाम्" (वा०) इति । ततश्चाय द्विकर्मक सपद्यते । तत्र मुख्ये कर्मणि गोप्या ल । लुङि चिणि गुण । जागर्तेश्चिण्णमुलोर्वा वृद्धिरिति केचिदुक्ते. । शेष पूर्ववत् ।

तथा ण्यन्त गत्यर्थमुदाहरति—अगमीति । "मिता ह्रस्व " (ग०) ।

दुह्यादिमुदाहरति—अयाचीति । अनन्तेन गोपो सयोगमयाचि । याचिता । अत्र सयागो मुख्य कर्म ईप्सिततमत्वात् । गापी तु तदर्थत्वात् अकथित कर्मामुख्यम् । तत्रापि गौणेऽपि कर्मणि गोप्यामेव प्रत्यय इति प्रथमा ।

अन्ये तु यथारुचीत्येतदुदाहरति—हावमकार्यत इति । अनन्तेन गोपी हाव शृङ्गारमावन चेष्टाविशेष चाकार्यत कारिता । अत्र हावो मुख्य कर्म, गोपी तु तदर्थत्वाद-मुख्यम् "हृक्रोरन्यतरस्याम्" (१।४।५३) इति कर्म । तत्र यदा हाव सस्कारकत्वेनो-पादीयते गोपो तु सस्कार्यत्वात् प्रधानमिति विवक्षा । तदा गोप्या प्रत्यय ।

यदा पुनर्हावचिकीर्षयैव प्रवृत्ति , गोपी तु तदर्थतयोपादीयते, तदा हावमुख्य-त्वात् प्रत्ययमुदाहरति–भावश्चैनामनन्तेनेति । एना गोपीम् । अत्र गोप्यास्तिङानुक्त-त्वाद् द्विताया । भावात्तूक्तत्वात् प्रथमा । भावश्चित्तवृत्त्यर्थक: क्रियाविशेष । ये तु हृक्रोरपि ण्यन्तयो प्रयोज्यकर्मण्येव प्रत्ययमिच्छन्ति तेषामेतदनुदाहरणम् । बुद्धि-प्रत्यवसानार्थशब्दकर्मसूदाहर्तव्यम् । अबोध्यत[1] वा पठनीयम् ।

यद्वा कॄ विज्ञाने दीर्घान्त[2]श्चुरादिराकुस्मोयेष्वात्मनेपदी पठ्यते कैश्चित् । तथा च बोपदेव । कॄङ्[3] विज्ञाने इति पठित्वा कृङ् कारयते इत्युदाजहार । तस्य हेतुमण्णिचि बुद्ध्यर्थत्वात् द्विकर्मकस्येदमुदाहरण द्रष्टव्यमित्यर्थसूक्ष्मेक्षिकया ।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्य शेषवशामलो-
त्तस श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पति: ।
तत्सूनो कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्यावृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् सा भावकर्मक्रिया ।। १ ।।

इति भावकर्मप्रक्रिया ।। भावकर्म ५०० ।

---

१ अबोध्येति क० पु० ।
२ श्चुरादिवाक स्मोयेष्वात्मनेपदीति क० पु० । ३ कॄङ् इति क० पु० ।

अथलकारार्थप्रक्रिया

६१९ अभिज्ञावचने लृट् [३।२।११२]

स्मृतिपर्यायधातुयोगे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात्। स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः।

६२० न यदि [३।२।११३]

यद्युक्ते प्रागुक्तं न। अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्जमहि।

६२१. विभाषा साकाङ्क्षे [३।२।११४]

यच्छब्देन योगेऽपि उक्तार्थे लृड् वा स्यात्, लक्ष्यलक्षणसबन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षायाम्। स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामः, तत्र गाश्चारयिष्यामः। वासो लक्षण चारण लक्ष्यम्। पक्षे लड्। एव यच्छब्दे।

अभिज्ञा। अभिज्ञा स्मृति, सा उच्यतेऽनेनेति अभिज्ञावचन। वचनग्रहण पर्यायार्थमित्याह—स्मृतिपर्यायधातुयोगे इति। तेन बुध्यसे, चेतयसे इत्यादियोगेऽपि भवति। अथप्रकरणादिनाऽभिज्ञायामप्येषा वृत्तिसभवात्। वत्स्याम इति। वस निवासे। "स्यतासी" (३।१।३३) इति स्य। "स स्याधधातुके" (७।४।४९) इति सस्य त। 'अतो दीर्घो यञि" (७।३।१०१)। एवमुत्तरेष्वपि प्रक्रिया स्मर्तव्या। विस्तरभयादत्र न लिख्यते। वाक्यार्थ कर्म। पश्य मृगो धावतीतिवत्।

न यदि। यदीति सप्तमी। अभिज्ञावचन इत्यनुवर्तते। तेन यत्र यच्छब्दोऽस्ते तत्र यदभिज्ञावचन तन्नियोगतो यच्छब्दसहितमेवेत्याशयेनाह— यद्युक्ते इति। अभुञ्जमहि इति भुज पालनाभ्यवहारयो। लड्।

विभाषा। यदीति नानुवर्तते। सामान्येनाय विधिरित्याह—यच्छब्देन योगेऽपि इति। अभिज्ञावचनेन योगे इत्यर्थ। तेनोभयत्र विभाषेयम्। यद्योगे निषेधादप्राप्तेऽन्यत्र नित्य प्राप्तेऽस्यारम्भात्।

आकाङ्क्षाया विषयमाह—लक्ष्यलक्षणसबन्धे इति। यत्रैको धात्वर्थो लक्ष्य, अपरो लक्षणम्। तत्र द्वयोर्लक्ष्यलक्षणभावेन य सबन्ध तद्विषयिणी चेदाकाङ्क्षेत्यर्थ।

आकाङ्क्षायाश्चेतनधर्मत्वात् धातोर्विशेषण न सभवतीत्यालोच्याह-प्रयोक्तुरिति। उदाहरणे साकाङ्क्षतामुपपादयति। वासो लक्षणमिति। पर प्रति सिद्धतरत्वात्। चारण लक्ष्यमिति। अनभ्यासदशापन्नत्वेन सहसा बुद्ध्यवचनारोहान्नत्व-

६२२.　　परोक्षे लिट् [३।२।११५]

चकार । उत्तमपुरुषे वैचित्त्यात् पारोक्ष्यम् । सुप्तोऽहं किल विललाप । अत्यन्तापह्नवेऽपि लिट् । नाहं कलिङ्गं जगाम ।

६२३.　　हशश्वतोर्लङ् च [३।२।११६]

आभ्यां योगे लिड्विषये लङ् स्यात् चाल्लिट् । इति हाकरोत् चकार वा । शश्वदकरोत् चकार वा ।

६२४.　　प्रश्ने चासन्नकाले [३।२।११७]

लङ् स्यात् चाल्लिट् । अगच्छत् किम् ? जगाम किम् ? आसन्नकाले किम् ? कंसं जघान किम् ?

परिज्ञानादिति बोध्यम् । अननुभूते स्मृतेरेवासम्भवात् । अस्ति चानयो सबन्धप्रतिपादने प्रयोक्तुराकाङ्क्षा । स हि न वासमात्र प्रतिपाद्य कृतीभवति । यतस्तेनैव प्रसिद्धेन गोचारणमपि स्मारयितु प्रवर्तते । लडिति । स्मरसि कृष्ण वनेऽवसामस्तत्र गा. अचारयामेति । एवमिति । यद्वने वत्स्याम इत्याद्यूह्यम् ।

परोक्षे । पर्व व्याख्यातमप्येतद्विशेष वक्तु स्मारितम् ।

अत्र पारोक्ष्य साधनशक्त्याश्रयस्य द्रव्यस्य विवक्षितमित्युक्तम् । तत्रोत्तमविषये लिट् न प्राप्नोति । तत्र हि बुद्धीन्द्रियशरीरादिसघात कर्ता, स चात्मन प्रत्यक्ष एवेत्याशङ्क्याह—उत्तमपुरुष इत्यादि । विक्षिप्त चित्त यस्य स विचित्तस्तस्य भावो वैचित्त्यम् । मदस्वप्नादिभिश्चित्ते विक्षिप्ते कश्चित् स्वगतमेव न जानाति, पश्चादेव त्वया कृतमिति पार्श्वस्थेभ्य श्रुत्वा प्रयुङ्क्ते 'सुप्तोऽह किल विललाप' इति । किलेत्यज्ञान सूचयति । तेनात्मसाध्याऽपि क्रिया यदा चित्तविक्षेपान्नोपलक्ष्यते, तदाऽसौ परोक्षेति भवति उत्तमविषयेऽपि लिडित्यर्थ ।

अत्यन्तापह्नवे लिट् । अपह्नवोऽपलाप । नाहमिति । कलिङ्गो नाम जुगुप्सितो देश ।

तत्र प्रविश्य त्वया चिर स्थितमिति कश्चिदुक्त सन्नाह—नाह कलिङ्गान् जगामेति । न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते, किं तर्हि तद्धेतुभूत गमनमपीति । भवत्यत्रात्यन्तापह्नव । यदा तु गमनमेवाभियुक्तस्तदेवापलपति न तदाऽत्यन्तापह्नव इति लङेव भवति ।

प्रश्ने चासन्न । पृच्छ्यते इति प्रश्न । कर्मणि नङ् । आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे वर्तमानाद्धातोरित्यथ स्यात् । ततोऽर्थान्तरवाचिभ्यो न स्यात् । अत्र पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकाल पञ्चवर्षातीत तु विप्रकृष्टकालमिति वर्णयन्ति ।

६२५. लट् स्मे [३।२।११८]

स्मयोगे लिङर्थेऽपि लट् स्यात् । यजति स्म युधिष्ठिरः ।

६२६. अपरोक्षे च [३।२।११९]

भूतानद्यतनेऽपरोक्षेऽपि स्मयोगे लट् स्यात् । एवं स्म पिता ब्रवीति ।

६२७. ननौ पृष्टप्रतिवचने [३।२।१२०]

ननु योगे भूतेऽपि लट् पृष्टप्रतिवचने । अकार्षीः किम् ? ननु करोमि भोः । पृष्टप्रतिवचने इति किम् ? नन्वकार्षीत् ।

६२८ नन्वोर्विभाषा [३।२।१२१]

आभ्यां योगे प्रागर्थे लट् वा स्यात् । अकार्षीः किम् ? न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अह न्वकार्षम् ।

६२९. पुरि लुङ् चास्मे [३।२।१२२]

पुरा शब्दयोगे भूतानद्यतने लुङ् लटौ वा स्तः, न तु स्म योगे । पक्षे यथा प्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः अवसन् । ऊषुर्वा । अस्मे किम् ? यजति स्म पुरा ।

ननौ पृष्ट । पृष्टमिति भावे क्त । प्रश्नपूर्वं प्रतिवचनमिति मध्यमपदलोपी समास इति केचित । हरदत्तस्तु कमणि क्त । पृष्टस्य प्रतिवचनम् । पृष्टप्रतिवचनमिति षष्ठीसमास इत्याह—अत्यन्तासन्नकाले चाय विधिरिष्यते । अनद्यतने परोक्षे इति च निवृत्तम् । भूतसामान्येऽय विधिरित्याह—भूतेऽपीति ।

पुरि लुङ् । पुराशब्दस्य आत इति योगविभागात् आतो लःपेनाय निर्देशो न पू शब्दस्य, तस्य भूते वृत्त्यभावादिति दर्शयति—पुराशब्दयोगे इति । अनद्यतने इति । लुङ्ग्रहणं चात्र लिङ्गम् । व्यवहितमप्यनद्यतनमनुवर्तते इति । यदि भूतमात्रे स्यात् [1]विभाषया लटो विधानात् तेन मुक्त लुङप्ययत्नसिद्ध । अनद्यतनानुवृत्तौ तु लटा मुक्ते लङेव स्यादिति कर्तव्य लुङ्ग्रहणम् ।

चो लट समुच्चिनोतीत्याह–लुङ् लटाविति । अवसन्निति । अनद्यतने भूते लङ् । ऊषुरिति । परोक्षे भूते लिट् । 'वचि स्वपि" (६।१।१५) इति सम्प्रसारणम् । पक्षे यथाप्राप्तमिति वचनादभिज्ञावचने लृडप्युदाहार्यः । स्मरसि वत्स्यन्तीह पुरा छात्रा इति ।

---

१. विषये लटो विधानादिति क० पु० ।

६३०. यावत्पुरानिपातयोर्लट् [३।३।४]

आभ्यां निपाताभ्यां योगे भविष्यति काले धातोर्लट् स्यात् । यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोः किम् ? यावद् दास्यते तावद् भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा यास्यति ।

६३१. विभाषा कदाकर्ह्योः [३।३।५]

आभ्यां योगे भविष्यति लड् वा स्यात् । पक्षे यथा प्राप्तम् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा ।

६३२. किंवृत्ते लिप्सायाम् [३।३।६]

विभक्त्यन्त डतरडतमान्तं च किमो रूपं किं वृत्तं तद्योगे भविष्यति वा लट् स्यात् लिप्सायाम् । क कतर कतमं वा त्व भोजयसि ? भोजयितासि वा ?

यावत् पुरा । यावत्पूरेत्यविभक्तिको निर्देश इति व्याचष्टे—आभ्यामित्यादि । भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारादाह-भविष्यत्काले इति । यावद् भुङ्क्ते इत्यादि । निपातावेतौ निश्चय द्योतयत । एतयोश्च प्रयोगे वर्तमाने लट् न भवति, भविष्यत्कालतया वर्तमानकालताया बाधात् । यावद् दास्यते इत्यादि । यत्परिमाणस्य "यत्तदेतेभ्य परिमाणे वतुप्" (५।२।३९) "आ सर्वनाम्न " (६।३।९१) लाक्षणिकत्वादेवानयोरग्रहणे सिद्धेऽपि "लक्षणप्रतिपदोक्त" परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् निपातग्रहणम् । कारणभूतयेति । पू शब्दोऽय तृतीयान्त इति दर्शयति ।

विभाषा कदा । ननु कर्हिशब्दोऽयमनद्यतनविषय । "अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्" (५।३।२१) किमोर्हिल् इति व्युत्पादनात् । ततश्च तद्योगे लुटैव भाव्यम्, न तु लृटा कर्हि भोक्ष्यते इति ।

अत्राहु —भोक्ष्यते इति पद भविष्यत्सामान्ये वर्तते अनद्यतनावागतिस्तु कर्हिशब्दाधीना । न च वाक्यार्थं पदसस्कारे उपयुज्यते इति । भोक्तेति ।

नन्वय लुट् भविष्यत्सामान्ये विहित सोऽनद्यतने लुटा बाधिष्यते, तन्नाय विकल्पस्य विषय ।

अत्र वदन्ति—"अनद्यतने लुट्" इत्यत्राय योगोऽनुवर्तनीय । तेन लुड्विषयेऽपि पक्षे लट् भवति । एवमुत्तरमपि योगत्रय तत्रानुवर्त्यन्ते तथा तेष्वपि लडुऽदाह्रियते इति ।

किं वृत्ते । वर्ततेऽस्मिन्निति वृत्तम् "क्तोऽधिकरणे च" इति क्त. । किमो वृत्त शेषषष्ठ्या समास ।

६३३. लिप्स्यमानसिद्धौ च [३।३।७]

लिप्स्यमानेनान्नेन स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लट् वा स्यात्। योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा, स स्वर्गं याति यास्यति याता वा।

६३४. लोडर्थलक्षणे च [३।३।८]

लोडर्थस्य प्रैषादेः लक्षणक्रियावचनाद्धातोर्भविष्यति लट् वा स्यात्। आशंसायामपीति केचित्। कृष्णश्चेद् भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय। पक्षे लुट्लृटौ।

६३५. वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा [३।३।१३१]

समीपमेव सामीप्यम्। स्वार्थेऽपिष्यञनेन ज्ञाप्यते। वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति वा काले वर्तमानवत् प्रत्यया वा स्युः। कदा आगतोऽसि? अयमागच्छामि। अयमागमं वा। कदा आगमिष्यसि? एष आगच्छामि, आगमिष्यामि वा।

अत्र किंशब्दोऽवयवत्वेन वर्तते, तत् सर्वं किंवृत्तम् ततश्च कीदृश किमीय इत्यादावपि प्रसङ्ग इति परिसंख्यानमाह—विभक्त्यन्तमित्यादि। यत् किमो रूपं साक्षाद् विभक्तिपरं डतरडतमप्रत्ययपरं वा तदिह किंवृत्तमित्युच्यते पूर्वाचार्यप्रसिद्धेरिति भावः।

किमित्यादि। लब्धुकामः पृच्छतीत्यस्ति लिप्सा।

लिप्स्यमानसिद्धौ। लब्धुमिष्यते यत्तत् लिप्स्यमानमन्नादि तन्निमित्ता चेत् स्वर्गादेः सिद्धिः प्रतिपाद्यते तत्रेत्यर्थमाह—लिप्स्यमानेनेति। वस्तु कथनमेतत्। शेषषष्ठ्या तु समासः।

ननु यत्र लिप्स्यमानस्य सिद्धिर्गम्यते लिप्सापि तत्रास्ति इति पूर्वेणैव सिद्धम्। सत्यम्। किंवृत्त इति तदुक्तम्। अकिंवृत्त्यर्थोऽयमारम्भ इत्याशयेनोदाहरति—योऽन्नमित्यादि। अन्नदातुः स्वर्गसिद्धिमाचक्षाणः प्रोत्साहयते।

लोडर्थलक्षणे च। लोटोऽर्थः प्रैषातिसर्गप्राप्तकाला विध्यादयश्च। तस्य लक्षणं परिचायको धात्वर्थो लोडर्थलक्षणं सूत्रे उक्तः। स च धात्वर्थः क्रियेति व्याचष्टे—लक्षणक्रियावचनादिति। प्रैषादिसापेक्षत्वेऽपि नित्यसापेक्षत्वाल्लक्षणशब्दस्य क्रियेत्यनेन समासः। लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा। सा चासौ क्रियेति कर्मधारये पुंवद्भावः। कृष्णश्चेत्यादि। अत्र भोजनमुपलक्षणम्, चारणप्रैषो लक्ष्यम्।

वर्तमान। यद्यत्र भविष्यत् स्यात्, ततो वर्तमानस्य यत्[1] सामीप्यं भूतभविष्यद्भ्याम् इति तावन्नार्थोऽतिदेशवैयर्थ्यात्[2]। यदि हि वर्तमाने प्रत्ययास्ते तत्समीपेऽपि तस्मिन् सिद्धैवेति।

---

१. यत्सामर्थ्यं इति क० पु०। २ तावत्यर्थेन निर्देशवैयर्थ्यत्वात्ये इति क० पु०।

६३६ आशंसायां भूतवच्च [३।३।१३२]

भविष्यति काले भूतवत् च कात् वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युः आशंसायाम्। देवश्चेद् वर्षति, अवर्षीत्, वर्षिष्यति वा, एतद् धान्यं वपामः, अवाप्स्म, वप्स्यामो वा ।

अथ वर्तमान प्रति सामीप्यमित्यर्थ स्यात्। तथापि भूतभविष्यन्तौ कालौ नाभिधेयेताम्। यदि तु सामीप्येन तद्वत्तौ कालौ लक्षयिष्यते, तर्हि लाघवाय समीप इत्येव वाच्यम्, किं ष्यञ् इत्यत आह—समीप एव सामीप्यमिति

न चात्र पक्षे ष्यञो वैयर्थ्यमित्याह—स्वार्थेऽपीत्यादि। ज्ञापनप्रयोजन च ([1]चातुर्वर्ण्यम्। चातुराश्रम्यमित्यादिसिद्धिं भूते भविष्यति चेति। स एव वर्तमानस्य समीप)। वर्तमानोऽस्य समीप सभवतीति भाव ।

[2]वर्तमानवदिति। वर्तमानो लट् इत्यारभ्य यावद् ' उणादयो" (३।३।१) इति ये ये वर्तमाने विहितास्ते इत्यर्थ । वत्करण सर्वसादृश्यार्थं येन विशेषणेन यत्र प्रकृत्युपपदोपाधौ यो विहित स तथैव भवति, नान्यतो विहितोऽन्यतोऽपीति। यथा "पूङयजो शानन्" (३।२।१२८) वर्तमाने विहित स ताभ्यामेव वर्तमानसमीपे भवति, नान्यत । अलकृञ्णिष्णुच्ति ताच्छील्यादिविशिष्टे कर्तर्यलपूर्वात् कृञ इष्णुजुक्त स वर्तमानसामीप्येऽपि तथैव भवति। कदा[3] आगतोऽसि—इति भूतकालेन प्रश्न । उदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तये। एव कदा गमिष्यसीत्यत्राप्यूह्यम्।

उदाहरणयोरयमेष पदाभ्यामागमना विनाभूत यद्रूप प्रस्वेद[4]परिकरबन्धादियुक्त तत्प्रतिनिर्दिश्यते। इदानीमागमनमित्यर्थ । एव हि कदेति प्रश्नेउत्तर सगच्छते, सामीप्य च द्योतित भवति। आरोपादप्युपपत्तेर्नेदमारब्धव्यमित्यन्यत्र विस्तर ।

आशसायामिति। भविष्यत्काले इति। अप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा ह्याशसा। सा च न भूतार्थविषयिणी सभवतीति भाव । आशसायामिति। आशस्यमानक्रियावचनाद्धातोरिति यावत्। [5]देवश्चेदित्याद्याशसावाक्यम्। तत्र वषण वपन चोभयमप्याशास्यते इति उभयत्रापि प्रत्यय । भूतवदिति च। भूतसामान्यप्रत्ययो लुङेवातिदिश्यते नानद्यतनविशेषे विहितौ लङ्लिटौ "सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश" (प०) इति न्यायात्। लुटोऽपि विषयेऽयमिष्यते। तथा चाग्रे लृङ्ग्रहणम्।

---

१. चातुर्वर्ण्यमित्यारभ्य—समीप इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

२. वतमानवदिति नास्ति क० पु०।

३ कदा आगतोऽसि इति नास्ति क० पु०।

४ स्वतेरिति क० पु०।

५. देवश्चेदित्याद्याशसावाक्यमिति क० पु०।

६३७. क्षिप्रवचने लृट् [३।३।१३३]

क्षिप्रपर्यायोपपदे भविष्यति लृडेव स्यादाशसायां न भूतवत्। वृष्टिश्चेत् क्षिप्रमाशु त्वरितं वा आयास्यति शीघ्रं वप्स्यामः। नेति वाच्ये लड्क्लिुङ्-बाधनार्थौ। श्वः शीघ्रं वप्स्यामः।

६३८. आशंसावचने लिङ् [३।३।१३४]

आशंसापर्यायोपपदे भविष्यति लिङेव स्यान्न भूतवत्। गुरुश्चेदुपेयात् आशंसेऽधीयीय आशंसे क्षिप्रमधीयीय।

६३९. भूते च। [३।३।१४०]

"उताप्योः समर्थयोः" इत्यादिलिङ्निमित्ते भूतेऽर्थे लृङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ। यद्यहमैष्यमुताभोक्ष्ये अप्यभोक्ष्ये न भुक्तवान्।

क्षिप्रवचने। वचनग्रहणं स्वरूपस्यैव ग्रहणं मा विज्ञायीत्येवमर्थमित्याह—क्षिप्रपर्यायोपपदे इति। भूतवच्चेत्यस्यापवादोऽयमित्याह–न भूतवदिति। लुटो बाधनार्थेति। अन्यथा ह्यनद्यतने भविष्यति लुटं बाधित्वापवादत्वाल्लुडेव स्यादित्याशयः। लृङ्ग्रहणात्तु सोऽपि बाध्यते। अत एव पूर्वं लृडेव स्यादिति साधारणं व्याख्यानम्[1]।

आशंसावचने। न भूतवदिति। उपलक्षणमेतत्। भूतवच्चेत्यनेन प्रापितानां सर्वेषामपवाद इत्यर्थः। लिङेवेत्येवकारेण क्षिप्रवचने लृटमपि व्यावर्तयति।

यत्र हि क्षिप्रवचनमाशंसावचनं चोपपदं तत्र परत्वाल्लिङैव भाव्यम्। लृटस्तु यत्राशंसावचनं नास्ति सोऽवकाशः। तदेतदुदाहरति—आशंसे क्षिप्रमधीयीयेति। इङ् अध्ययने। अधिपूर्वः। "लिङः सीयुट्" (३।४।१०२)। सलोपः। धातोरियङ्। "इटोऽत्[2]" धातूपसर्गयोः सवर्णदीर्घः।

भूते च। 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ" (३।३।१३९) इति सर्वमनुवर्तते। तेन च भविष्यति विहितः इत्यनेन भूते विधीयते। "उताप्योः समर्थयोः" (३।३।१५२) इत्यादि लिङ्निमित्तमिति। तेनात्र नित्यं लृङ् भवतीत्यर्थः।

एवं च यद्यहमैष्यमिति यदिशब्दस्य पाठो न युक्तः "जातुयदोर्लिङ्" (३।३।१४७) इत्यत्र 'यदायद्योरुपसंख्यानम्" (वा०) इति यदेर्लिङ् निमित्तत्वादुत्तरसूत्रेण लृङो विकल्पनात्। तस्मादहमैष्यमित्येव पठितव्यमित्याकरः। न भुक्तवानिति। एतेन क्रियातिपत्तिं दर्शयति।

---

१ नमिति क० पु०।

२. इटोऽत् इति नास्ति क० पु०।

६४०. वोताप्योः [३।३।१४१]

वा आ उताप्योः । उताप्योरिति यावद् भूते लिङनिमित्ते लृङ्क्रियातिपत्तौ वेत्यधिक्रियते ।

६४१ गर्हायां लडपि जात्वोः [३।३।१४२]

आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रयेऽपि गर्हायाम् । कालविशेषप्रत्ययापवादः । अपि जायां त्यजसि जातु गणिकामाधत्से । अत्र लिङ्निमित्ताभावात् लृङ् न ।

६४२. विभाषा कथमि लिङ् च [३।३।१४३]

कथमायोगे कालत्रयेऽपि वा लिङ् स्यात् । चात् लट् गर्हायाम् । कथं धर्मं त्यजेः त्यजसि वा । पक्षे कालत्रयलकाराः । अत्र भविष्यति नित्य लृङ् भूते वा । कथ नाम तत्र भवान् धर्ममत्यक्ष्यत् ।

वोवाप्योरिति । वा आ उताप्योरित्यनेनाडोऽत्र प्रश्लेष विवृणोति । मर्यादाया चाङित्यादि । "उताप्यो" (३।३।१५२) इति यावत् । उताप्योरिति सूत्रैकदेशस्य सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । ततश्च "प्रकृतिवदनुकरणम्" (प०) भवतीत्यनुकरणस्याप्रत्यय इति निषेधेनाप्रातिपदिकत्वादाङोऽपि योगे पञ्चमी न भवतीत्याहु । वस्तुनस्तु पर्युदासोऽय न प्रसज्यप्रतिषेध "ङेर्य" (७।१।१३), "तुभ्यमह्यौ ङयि" (७।२।६५) इत्यादिनिर्देशानुपपत्तेरिति स्थितम् । अत्र पक्षे छान्दस पञ्चम्या लोपो द्रष्टव्य । अत्रापि लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ भूते च इत्यनुवर्तते । तेन वेत्यधिकारेण तदनुवृत्तिरपि समुच्चीयते इत्याह—भूते इत्यादि ।

विभाषा कथमि । पक्षे इति । स्वे स्वे काले विहिता लङ्-लिट्-लुट्-लृङादयोऽप्युदाहार्या इत्यर्थ । यद्यत्र लडपि विभाषाग्रहणेन भविष्यति, किं चाल्लट् समुच्चीयते । सत्यम् । वर्तमाने सेत्स्यति कालान्तरे तु न स्यात् । अत्रेत्यादि । ([1]भूते एव क्रियातिपत्तौ विकल्पाधिकारात् लिङ्निमित्त चास्ति कथ गर्हा त्व । अनेन पूर्वनिपात लक्षणव्यवहारचिह्नम् । तेनानयो प्रत्ययाभ्या यथासख्य न भवति । उत्तरत्र चोपपदाभ्याम् ।

अनवक्लृप्त्य । अनवक्लृप्ति व्याचष्टे–असभावनेति । अमर्षो । अक्षमा । अकिवृतेऽपि इति स्पष्टार्थम् । अस्वरितत्वादेव तदननुवृत्तेरविशेषेणोभयत्र सिद्धेः । क्रियातिपत्तौ पक्षे लृङिति । भूते इति शेष । भविष्यति नित्यमिति तु गम्यत एवेति नोक्तम् ।

---

१. भूते एवेत्यारभ्य– चोपपदाभ्यामित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

६४३ किंवृत्ते लृङ्लृटौ [३।३।१४४]

किंवृत्तयोगे गर्हायामेतौ स्तः। कालत्रयेऽपि। सर्वलकारापवादः। कः कतरो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति। लृङत्र प्राग्वत्।

६४४. जातुयदोर्लिङ् [३।३।१४७]

आभ्यां योगे कालत्रयेऽपि लिङेव स्यादुक्तेऽर्थे। यदा यद्योर्योगे च। जातु यत् यदा यदि वा त्वादृशो। हरिं निन्देत् नावकल्पयामि न मर्षयामि। लृङ् प्राग्वत्।

६४५. यच्चयत्रयोः [३।३।१४८]

आभ्यां योगे पूर्ववत्। यच्च यत्र वा त्वमेव कुर्याः, न श्रद्दधे न मर्षये। लृङ् प्राग्वत्।

६४६ गर्हायां च [३।३।१४९]

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम्। यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात्। यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः। अन्याय्य तत्। लृङ् पूर्ववत्।

किं किलास्त्यर्थेषु। किं किलेति निपातसमुदाय क्रोधद्योतक उपपदम्। केवलयोरे[1]तयोरनवक्लृप्त्यमर्षयोर्वृत्त्यसम्भवादित्यभिप्रेत्याह—किं किल शब्दे इति। पूर्वेणैव सिद्धे लृङ्ग्रहणं लिङो निवृत्त्यर्थमित्याशयेन व्याचष्टे—लृङेव स्यादिति। अस्तीत्यादि। त्वं शूद्रो गमिष्यसि। त्वत्कर्तृक शूद्रीगमनमस्ति तन्न मर्षये इत्यर्थः ([2]तथा च भाष्यम्—भवति-पठति-पचादय क्रिया भवतिक्रियाया कर्त्र्यो भवन्तीति)। अत्रेत्यादि क्रियातिपत्तावित्ति शेषः।

([3]जातुयदोर्लिङ्। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येव लिङ्लृटो सिद्धौ पुनर्विधानं लिङेव यथा स्यात्, लृङ् मा भूदित्येवमर्थमित्याशयेन व्याचष्टे—लिङेव स्यादिति। यदायद्योर्योगे चेति। उपसंख्यानात्। लृङ् प्राग्वदिति। लिङ्निमित्तमस्तीति भविष्यति नित्यं भूतेवेत्यर्थः)।

---

१. एतयोरिति नास्ति क० पु०।

२ तथा चेत्यारभ्य—भवन्तीत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

३ जातुयदोर्लिङ् इत्यारभ्य—भूतेवेत्यर्थ इत्यन्तो नास्ति ( ) रेखाङ्कित क० पु०।

६५१. सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे [३।३।१५४]

अलमर्थेन प्रौढ्या संभावनेऽर्थे लिङ् सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोगः कालत्रये। अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात्। अलमोऽप्रयोगे किम्? अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति।

६५२. विभाषा धातौ सम्भावनवचने यदि [३।३।१५५]

सभावनेऽर्थे धातावुपपदे प्रागुक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छब्दे। सभावयामि भुञ्जीत भवान् भोक्ष्यते वा। अयदि किम्? संभावयामि यद् भुञ्जीथास्त्वम्।

सभावने। सभावनमसति[1] विधुरप्रत्यये भवितव्यमनेनेति ज्ञानम्। तस्य विशेषणमलमिति। चेदिति। अलमिति चेत्तत्सभावनमिति विपरिणतेनान्वय। सभावनमलमर्थविषयश्चेदित्यर्थ। अलमर्थश्चात्र पर्याप्ति, न भूषणादि। धातोश्च प्रत्ययविधानात् तादर्थगोचरमेव सामर्थ्यं गृह्यते। इद धात्वर्थमनुष्ठातु समर्थमित्येव रूपत्वेन सभावनमित्यर्थं। तदाह–अलमर्थेनेत्यादि। अलमोऽर्थं विवृणोति–प्रौढ्येति। स्वकार्यनिष्पादन प्रौढि। सिद्धाप्रयोग इति व्याचष्टे—सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोग इति। सन्निधानादलम इति लभ्यते। चेदिति वस्तु कथन न पुनरत्र चेच्छब्दस्यान्वय। सप्तम्यन्तेन सबन्धासभ'वात्[2]। क्व पुन सिद्धोऽलमोऽप्रयोग? यत्र तस्यार्थो गम्यते न[3] चासौ प्रयुज्यते। कालत्रये इति। उपलक्षणमेतत्। सभावनस्य भविष्यद्विषयत्वाद्भविष्यतो वाऽय विधिरत्त एव लृट प्रत्युदाहरिष्यति। अपि गिरिमित्यादि। एव नामाय बलवानित्यर्थं। गिरि तु भिनत्तु मा भिदत। अल कृष्ण इति। पर्याप्त हनिष्यतीत्यर्थं। सभावन किम्? अल भुङ्क्ते। अलमिति चेत् कि प्रायेण गमिष्यति। अनद्यतने लङप्युदाहार्यं।

विभाषा। सभावनमुच्यते येन स सभावनवचनो धातु सभावयामि। अवकल्पयामि। श्रद्दधे इत्यादिरूप पूर्वसूत्र सर्वमनुवर्तते इत्याह—उक्तेऽर्थे इति। ततश्च प्राप्तविभाषेयमिति भाव। सभावयामि भुञ्जीत भवानिति। भोजने भवान् युक्त इत्युत्प्रेक्ष्यते इत्यर्थं। अयमपि भविष्यति विधिरिति दर्शयति भोक्ष्यते वेति। लुङप्युदाहार्यं।

---

१. सभावनमस्ति विधुरथ प्रत्यये इति क० पु०।

२. सबन्धाभावात् इति क० पु०।

३ तेन चासविति क० पु०।

६५३. हेतुहेतुमतोर्लिङ् [३।३।१५६]

हेत्वर्थे हेतुमदर्थे च लिङ् वा स्यात्। कृष्णं नमेच्चेत् सुखं यायात्। पक्षे लृट्। पुनर्लिङ्ग्रहणात् भविष्यदर्थे एव लिङ्। नेह हन्तीति पलायते।

६५४ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ [३।३।१५७]

इच्छार्थधातुभिर्योगे लिङ्लोटौ स्तः त्रिषु कालेषु। इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान्। कामप्रवेदने वाच्ये नेह। इच्छन् करोति।

६५५. लिङ् च [३।३।१५९]

समानकर्तृकेरिच्छार्थैर्योगे लिङ् वा स्यात्। भुञ्जीयेतीच्छति।

हेतुहेतुमतोर्लिङ्। हेतु कारणं हेतुमत्फलं हेत्वर्थे हेतुमदर्थे चेति। वर्तमानाद् धातोरिति शेषः। कृष्णमित्यादि। अत्र नमनं हेतुः सुखप्राप्तिर्हेतुमती।

"उताप्योः समर्थयोः" (३।३।१५२) इत्यतो लिङ्नुवृत्तौ पुनर्लिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनमाह—पुनर्लिङ्ग्रहणादित्यादि। स हि लिङ् कालत्रये विहितः, अस्य तु पुनर्ग्रहणाद् भविष्यद्विषयत्वमनुमीयतेऽभिधानस्वभावादित्यर्थः। "उपसर्गस्यायतौ" (८।२।१९) इति लत्वम्।

अत्र हननं हेतुः पलायनं हेतुमत्। "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" (३।२।१२६) इति लटः शता तु न भवति। इतियोगे तु सद्विधिरिति व्यवस्थितविभाषासु पाठात्। अत्र लिङ्निमित्तत्वाद्भविष्यति क्रियातिपत्तौ लृङ्।

इच्छार्थेषु। इच्छा अर्थो येषां तेषु धातुषु इच्छामि प्रार्थये कामये इत्येवमादिषूपपदेषु इति सूत्रान्तरव्यापारः।

ननु कामप्रवेदने वाच्यमिति वक्ष्यति। किमर्थं तर्हि कामप्रवेदनेऽकच्चितीत्यारभ्य तेनैव सिद्धे। सत्यम्। यत्रार्थप्रकरणादिना कामप्रवेदनं गम्यते तत्रापि यथा स्यादित्येवमर्थं तत्।

इदं पुनर्यत्रेच्छार्थमुपपदं प्रयुज्यते, तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थमिति दर्शयति—इच्छार्थधातुभिर्योगे इति।

लिङ्लोटौ स्त इति। यद्यपि कामप्रवेदन इत्येव सामान्यतो विधानादिच्छार्थोपपदेऽपि लिङ् सिद्धस्तथापि पुनर्लिङ्क्तिर्लोटा बाधो मा भूदिति। लोट् चेत्येव तु नोक्तम्। प्रकृतेर्हि लिङ्ग्रहणे तु कृष्यमाणे तत्सबद्धविभाषाग्रहणमप्यनुकृष्येतेति।

लिङ् च। इच्छार्थेषु लिङ्लोटावित्येव सिद्धे पुनरारम्भः समानकर्तृकेरिच्छार्थैर्योगे लिङेव यथा स्यात् लोण्मा भूदिति। किं च समानकर्तृकेषु तु पुनर्वक्ष्यति स यथा लोटं बाधते। एवं लिङपि बाधेत। "क्त्वल्युट्तुमुन्खलर्थेषु तु वासरूपविधिर्नास्तीति" लिङ् विधीयते।

---

१. लिङनुवृत्तौ पुनरिति नास्ति क० पु०।

६५६. इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने [३।३।१६०]

इच्छार्थेभ्यो लिङ् वा स्याद् वर्तमाने। पक्षे लट्। इच्छति। इच्छेत्। वष्टि। उश्यात। विधिनिमन्त्रणेति लिङ्। कालत्रये विधौ याग कुर्यात्। नियोगकरणे। इह भुञ्जीत भवान्। कामचारे इहासीत भवान् सत्कारपूर्वके व्यापारे। पुत्रमध्यापद्भवान्। सम्प्रधारणे किम्? भो वेदमधीयीय उत तर्कम्। प्रार्थने भो भोजनं लभेय। एवं लोट्।

६५७. प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च [३।३।१६३]

एषु गम्येषु कृत्याः स्युः लोट् च। कामचारानुज्ञा अतिसर्गः। प्रेषितस्त्व गङ्गां गच्छ। एवमतिसृष्टस्त्वम्। प्राप्तस्ते कालो वा। लिङप्यत्रेति केचित्।

इच्छार्थेभ्य इति। लटि प्राप्ते पक्षे लिङ्विधि। वष्टीति। वश कान्तौ उश्यादिति। "ग्रहिज्या" (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्। "विधिनिमन्त्रण" (३।३।१६१) इति लिङ्। भूधातौ व्याख्यातमेतत्। कालत्रये इति एतदपि भविष्यत उपलक्षणम्। यतो विध्यादयश्चत्वार ([1]प्रवर्तनाविशेष। प्रवर्तना चाप्रवृत्तिविषया। सम्प्रश्नप्रार्थने अपि तथैवेति नैषा भूतविद्यमानयो सम्भवोऽस्ति। विधाविति)। गुर्वादिना शिष्यादे प्रेरणमाज्ञेति यावत् यावत् (निम[2]न्त्रणादिक्रमेण व्याचष्टे—निमन्त्रणा नियोगकरणम्। नियोगो नामावाश्यभावेन करणम्। यदकरणेन प्रत्यवाय इति यावत्। इह भुञ्जीत भवानिति। श्राद्धे हि निमन्त्रितो दौहित्रादिरभुञ्जान प्रत्यवैति। अभिनयेनामन्त्रितोऽपक्रामति इति स्मृते कामचार इति। यदकरणेऽपि न प्रत्यवाय इत्यर्थ। अधीष्ट सत्कारपूर्वको व्यापार। गुर्वादिराराध्यस्य व्यापारेणेत्यर्थं। सम्प्रश्न सम्प्रधारणम्। इद च कर्तव्यमिद चेत्येवरूपा विचारणा। प्रार्थना याञ्चा प्रसिद्धा। एव लोट्। विध्यादिष्वेव लोटोऽपि विधानात्।

प्रैषातिसर्ग। विधिरेव प्रेरणम्। आमन्त्रणमेवातिसर्ग इति। लोटि सिद्धे प्रैषातिसर्गयोर्ग्रहण कृत्यार्थम्। अत्रैव कृत्या यथा स्युरिति। प्राप्तकालेति। उक्ते निमन्त्रणादावपि कृत्या स्यु। चकारेण लोडनुकृष्यते। एतदर्थमेव विध्यादिसूत्राल्लोट् चेति योगो विभज्य निर्दिष्ट। प्रेषितस्त्वमित्यादि। तव गङ्गागमने प्रैष इत्येवार्थः। अस्यैवार्थस्य लोटाऽभिहितस्य द्योतनाय प्रेषितादिपदप्रयोग न त्वेतान्युपपदानि, एषु गम्येषु इत्युक्तत्वात्। कृत्यानुदाहरिष्यति।

१. प्रवर्तनाविशेष इत्यारभ्य—विधावितीत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।
२ निमन्त्रणादिक्रमेण व्याचष्टे इत्यारभ्य-सम्प्रश्न सम्प्रधारणमित्यतो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०। तत्स्थाने निमन्त्रण व्याचष्टे नियोगकरणमिति सम्प्रश्न इत्येव क० पु०।

६५८. अर्हे कृत्यतृचश्च [३।७।१६९]

चाल्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः ।

६५९. शकि लिङ् च [३।३।१७२]

शक्तौ लिङ् स्यात् चात्कृत्याः । त्वं भारं वहेः । लोडप्यत्र केचित् सिंधुमपि शोषयाणि । 'माङि लुङ्' । (३।३।१७५) मा कार्षित् । कथ मा भवतु मा भविष्यति इति । नायं माङ् किन्तु माशब्दः ।

६६०. क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः [३।४२]

पौनःपुन्यार्थे भृशार्थे गा लोट् स्यात् । तस्य च लोटः पदव्यवस्थायां हिस्वौ स्तः सर्वतिङ्विषये तध्वमोर्विषये, तु वा कालत्रये लमात्रापवादः ।

अर्हे कृत्यतृचश्च । अर्हतीत्यर्हः । प्रकृत्यर्थे योग्ये कर्तरि गम्यमाने एते स्यु । कृत्याना नानात्वाद्बहुवचनम् । त्व कन्या वहेरिति । वहने योग्य इत्यर्थ ।

शकि लिङ् च । शकीति प्रकृत्यर्थविशेषरा नोपपदम् । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" (६।१।८१) इति लिङ्गात् । उपपदत्वे हि न केवलावेतौ शक्यार्थौ स्त इत्याह— शक्काविति ।

क्रियासमभिहारे । पोन पुन्ये भृशार्थे चेति । एतद्विशिष्टक्रियावचनाद्धात। ([1]प्रकृत्यर्थविशेषरा ह्येतत् । न तु प्रकृत्यर्थ । क्रियाधर्मे समभिव्याहारे धातोर्वृत्त्यसभवात् । नापि प्रत्ययार्थं "ल कर्मणि च" (३।४।६९) इति वचनात् ।

अत्र यदि हिस्वौ लोडादेशाना तिडा क्रियेताम्, वा च तध्वमोरिति दर्शनात् । ततो लुनीहि लुनीहीति तिप्सिप्मिपामादेशस्य हे पित्वादङित्त्वाभावेनेत्त्व न स्यात् । ब्रूहि ब्रूहीति ब्रुव ईट् स्यात् भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वेति च श्नसोरल्लोपो न स्यात् । अतो लोट एवैतावादेशौ इत्याह—तस्य च लोट इति ।

यदि तर्हि लोट एवादेशावेतौ तर्हि "ल. परस्मैपदम्" (१।४।९९) इति द्वयो. परस्मैपदत्वात् परस्मैपदिभ्य द्वावपि स्याताम् । द्वावपि परस्मैपदत्वात् कर्तर्येव स्याताम् न तु स्वादेशो भावकर्मकर्तृषु स्यात् । तिबादिषु असनिवेशात्तिङन्त पदमिति पदत्वम् "तिङ्ङतिङ." (८।१।२८) इति निघातश्च न स्यात् । अत आह— पदव्यवस्थया हिस्वौ स्व इति । पदयो परस्मैपदात्मनेपदयोर्विषये प्रयुज्यमानौ यौ हिस्वौ तयोर्व्यवस्था स्थितिधर्मस्तया विशिष्टावित्यर्थ ।

---

१ प्रकृत्यर्थविशेषरा ह्येतत् न तु प्रकृत्यर्थ , क्रियाधर्मे समभिव्याहारे धातोर्वृत्त्यसभवात् । नापि प्रत्ययार्थ., ल. कर्मणीति वचनात् इति नास्ति क० पु० ।

६६१. समुच्चयेऽन्यतरस्याम् [३।४।३]

अनेकक्रियाव्यवहारे प्रागुक्त स्यात् ।

६६२. यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् [३।४।४]

पूर्वस्मिन् लोड्विधाने यस्माद्धातोर्लोडुक्तः सोऽनुप्रयोज्यः ।

अयमाशय —योगविभागोऽत्र क्रियते । क्रियासमभिहारे लोट् । व्याख्यात लोटो हिस्वो इत्यपरो योग । अत्र लोडित्यनुवर्तते । तच्च समानाधिकरण हिस्वयोर्विशेषणम् । न च हिस्वौ लोटौ भवत इति सामर्थ्यात् तद्धर्माणावित्यर्थ सपद्यते । तत्रापि मुख्यलोट्सबन्धिनो धर्मस्यातिदेशासम्भवात् स्थानिवद्भावेन लब्धलोट्व्यपदेशयोस्तिङ्भूतयोर्हिस्वयोरेव धर्मो हिस्वयोरतिदिश्यते । तेनानयोरपि स स विशेष सिद्धयात । परस्मैपदिभ्यो हि कर्तरि तिङ्चेत्यात्मनेपदिभ्य स्वो भावकर्मकर्तृषु लिङ्चेति व्यवतिष्ठते । पुरुषैकवचनसज्ञे तु विधानसामर्थ्यान्न भवत । यदि हि ते अपि स्याताम्, हिस्वयोरनेन विधानमनुपपन्न स्यात् । ([1]वचनान्तरेण तयोस्तादृशयो सिद्धत्वात् । सर्वतिङ्विषये इति सामान्यविहिताना तिङा शतृशानज्भ्यामिव "येन नाप्राप्तिन्यायेन" हिस्वाभ्यामपि बाधनादित्यर्थ । यद्येव वाचतध्वमोरित्ययुक्तम् इत्याशङ्क्य नेय षष्ठी, किं तु विषयसप्तमीति व्याचष्टे—तध्वमोर्विषये इति ।

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । समान्योक्तावपि क्रियायामेव समुच्चयोऽत्र गृह्यते, धातो प्रत्ययविधानात् । तद्विशेषणत्वात् समुच्चयस्येत्याह—अनेकक्रियाव्यवहारे इति । अनेकासा क्रियाणामेकस्मिन् सबन्धिनि यो विशेषेणावहारो लीयमानतेत्यर्थ । एतेनैकक्रियाविषयात् समभिव्याहारात् समुदायस्यादौ दर्शित । अत्रापि धातो क्रियावाचित्वात् । क्रिया धर्मे समुच्चीयमाने वृत्तिर्न सभवतीति समुच्चीयमानक्रियावचनादित्यर्थो ज्ञेय । प्रागुक्तमिति । लोट् लोटश्च पदव्यवस्थया हिस्वौ कालत्रये वाचतध्वमोर्विषये इत्यर्थ ।

यथाविध्यनुप्रयोग । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि । यथार्थेऽव्ययीभाव । पूर्वस्मिन्निति स्पष्टार्थम् । "समुच्चये सामान्यवचनस्य" (३।४।५) इति वक्ष्यति । तेनार्थात्ततोऽन्यत्र पूर्वस्मिन्नेव सिद्ध । इह हि हिस्वौ नामैतदनभिव्यक्तपदार्थकम् । तत्र सख्याकालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात् तदभिव्यक्तये तु प्रयोग प्राप्त एव धातुसबन्धे प्रत्ययविधानाच्च । तथापि यथाविध्यर्थवचनम् । तेन याहि याहीति यातीत्येवानुप्रयुज्यते, न गच्छति करोति वा । करोतेरपि हि सन्निहितलोडन्तवाच्ये विशेषे पर्यवसानात् सम्भवत्येवान्वय ।

---

१. वचनान्तरेण इत्यारभ्य-शब्दशक्तिस्वाभाव्यमेव शरणम् इति द्वितीयपृष्ठस्थान्ते वर्तमान तदन्तो बृहत्कायो ग्रन्थो नास्ति क० पु० ।

६६३. समुच्चये सामान्यवचनस्य [३।४।५]

समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरप्रयोगः। क्रियासमभिहारत्वाल्लोडन्तस्य द्वित्वम्। याहि याहीति याति। एवं यातः यान्ति यामि याथः याथ। पक्षे यात यातेति यूयं याथ। याहि याहीत्ययासीत्। यास्यति वा अधीष्व अधीष्वेत्यधीते। एवमन्यत्र। ध्वविषये प्राग्वत्। पक्षे अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे। यङन्ते क्रियासमभिहारान्तरे तु लोलूयस्व लोलूयस्वेति लोलूयते।

समुच्चये सामान्यवचनस्य। अत्रापि यतो धातोर्लोडविहित प्रत्यासन्नतरत्वात् तस्यैव विशेषस्यानुप्रयोग प्राप्नोतीति इदमुच्यते।

यद्यपि लाघवात् सर्वविशेषानुगत सामान्यमेवानुप्रयोक्ष्यते, न विशेषो गौरवात् परस्परव्यभिचाराच्च। तथापि लाघव लौकिकशब्दव्यवहारे नाद्रियते इत्यारम्भ। क्रियासमभिव्याहारत्वाल्लोडन्तस्य द्वित्वम् इति। द्वित्वसहितमेव क्रियासमभिहार द्योतयितु शक्नोति। न तु केवल शुद्धेन लोटा तुल्यरूपत्वेन साशयिकत्वात्। दृष्टश्च शब्दशक्तीना वैचित्र्यम्। यथा गार्ग्यायणीत्यत्रैकमेव स्त्रीत्व ष्फडीब्भ्या द्योत्यते, तथा क्रियासमभिव्याहारोऽपि लोटा द्विर्वचनेन चोभाभ्या द्योत्यते इत्यर्थ।

यत्तु "क्रियासमभिव्याहारे द्वे स्त" इति प्राचोक्तम्, तदसत्, "नित्यवीप्सयो" (८।१।४) इत्येव सिद्धेरस्य वक्तव्यस्य भाष्येऽनाश्रितत्वात्। अथ लोटोक्तेऽपि क्रियासमभिव्याहारे द्वित्वार्थं वक्तव्यमेतदिति चेन्न, यदि उक्तेऽपि क्रियासमभिव्याहारे वचनबलाद् द्वित्वमित्याशय, तर्हि यङन्तेऽपि प्रसङ्ग स्याद् मतम्। लोटो "ल कर्मणि" (३।४।६९) इति वचनाद्भावकर्मकर्तारो वाच्या, न समभिव्याहार इति द्वित्वेनैव स द्योत्य। यङ् पुनस्तत्रैवार्थे विहितो नार्थान्तरे इति स्वयमेव तत्र शक्तत्वान्नापेक्षते द्वित्वमिति। तच्च वार्तम्। सन्तु नामास्य कर्मादयो वाच्या समभिव्याहारोऽप्युपाधितया श्रुत स कथ न द्योत्य स्यात्, यथा लडादिषु वर्तमानादय। तस्मात् शब्दशक्तिस्वाभाव्यमेव शरणम्)। सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यभावाद्धातुसबन्धोऽप्युपपद्यते। यात यातेति यूय[1] याथेति। 'लोटो लङ्वत्" (३।४।८५) इति तामाद्यतिदेशाद् मध्यमबहुवचने तादेशो भवतीति[2]। वा च तध्वमोरिति बहुवचनादिनेरित[3] तदुदाहरणम्। भूतभविष्यतोरप्युदाहरणम् अयासीत्। यास्यति चेति। स्वमुदाहर्तुमाह—अधीष्वाधीष्वेत्यधीयते इति। इङ् अध्ययने। एवमन्यत्रेति। द्विवचनबहुवचनयोर्मध्यमोत्तमयोर्भूतभविष्यतोरप्यनुप्रयोगा ऊह्या इत्यर्थ।

१. यूयमिति क० पु०। २ भवन्तीति क० पु०। ३ बहुत्वमाहरणमिति क० पु०।

समुच्चये तु सक्तून् पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरति । तध्वमोस्तु पिबत खादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्ध्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वौ । लोडभावपक्षे लडादि । पुनः पिबति, पुनः खादति इत्यभ्यवहरतीत्यादि ।

इति लकारार्थप्रक्रिया

ध्वविषये प्राग्वत् । वा स्व इत्यर्थं । यथाधीष्वाधीष्वेति । अधीध्वम् अधीध्व-मित्यधीध्वे इति वा । एव लकारान्तरेऽप्युदाहार्यम् ।

समुच्चये त्विति । लोडुदाह्रियते इति शेष । सक्तून् पिबेत्यादि । सक्तुपानादीनि करोतीत्यर्थ । आस्वादयस्वेति । स्वद आस्वादने प्रीतौ च । भ्वादि. । अनुदात्तेत् सकर्मक । पुन पुन पिबति पुन पुन खादति इत्यभ्यवहरति । अत्राभ्यवहरतीति नानुप्रयोग तस्य हिस्वान्तयोरेव विधानात् किंतु समुच्चय द्योतयितुमैच्छिको प्रयोगो दर्शित ।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं शेषवशामलो-
त्तस श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्थवाचस्पतिः ।
तत्सूनो कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् लार्थाश्रया प्रक्रिया ।। १ ।।
श्रीरस्तु । लकारार्था ३०० ।।

६६४. धातो [३।१।९१]

आतृतीयाध्यायान्त धातोरित्यधिक्रियते। पुनर्धातूक्तिः कृत्संज्ञा उपपदसंज्ञा चात्रैवेत्येवमर्थाः।

६६५. तत्रोपपद सप्तमीस्थम् [३।१।९२]

अत्रास्मिन् धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदाख्य स्यात्।

६६६. कृदतिङ् [३।१।९३]

इति कृत्संज्ञा।

कृता तिङन्तनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् तिङो निरूप्य कृतो निरूपमितुमाह—धातो। विधेयानिर्देशात् स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयम्।

तत्र केचिदाहु —प्राग्लादेशादयमधिकार इति, तन्निराचष्टे—आतृतीयाध्यायस्यान्तमिति। तृतीयाध्यायस्यान्त समाप्तिस्ता मर्यादीकृत्येत्यर्थ।

अत्र च लिङ्गमेश शित्करणम्। तद्धि तत्र धातोरधिकारे सत्यर्थवान्। "आदेः परस्य" (१।१।५४) इति तकारस्य स्थाने एत्त्वे अयादेशे टेरेत्त्वे च सत्ययं शब्दे मा श्रावीति क्रियते। प्राक् तु लादेशाद्धात्वधिकारे "अलोऽन्त्यस्य" (१।१।५२) टेरेत्वस्यैवैकारवचने प्रयोजन नास्तीति सर्वादेशो भविष्यति, किं शकारेण? न चैकारस्यैकारवचन विकारनिवृत्त्यर्थं स्यात् "मो राजि सम क्वौ" (८।३।२५) इतिवत्। लिटस्टेरेत्वाभावज्ञापनार्थं वा स्यादिति वाच्यम्। यथाकथञ्चिज्ज्ञापकत्वे प्राप्ते लक्ष्यानुरोधेनेष्टसिद्धये सर्वादेशत्वकल्पनस्यैवौत्सर्गिकस्य युक्तत्वात्। यद्यप्यध्यायपरिसमाप्तेरधिकार। करिष्यतीत्यादौ नित्यत्वाल्लावस्थायामेव स्यादिषु कृतेषु तैर्व्यवायाद् धातोरिति तिबादयो न स्यु पचते इति टेरेत्त्वम्। "लोटो लङ्वत्" (३।४।८५, 'एरु"। (३।४।८६), "सेर्ह्यपिच्च" (३।४।८७), "थास से" (३।४।८०), "तस्थस्थमिपाम्" (३।४।१०१) इत्यादि च न स्यात्। नैष दोष, विहितविशेषण धातुग्रहण धातोर्विहितस्य लस्येत्यादि। इहान्तरङ्गत्वात् प्रकृत्यर्थस्य साधने विधीयमाना लडा[1]दय क्रियावाचिनो धातोरेव भविष्यन्ति, न ङ्याप्प्रातिपदिकात्। तथापि सोपसर्गाल्लडादयो मा भूवन्निति धात्वधिकार क्रियते। अन्यथा प्राकरो[2]दिति सोपसर्गमेवाङ्गमिति ततः पूर्वमडादय स्यु।

---

१ स्तन्यादय इति क० पु०।

२ प्राकरोति इति क० पु०।

६६७. वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् [३।१।९४]

अत्रासरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य वा बाधकः स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना।

ननु धात्वधिकारोऽनर्थको यद्विधौ धात्वधिकारस्य दर्शितत्वादत आह—पुन-र्धातूक्ति[1]रिति। अतिङ्प्रत्ययो धातोर्विहित कृत् इत्युक्ते हि करिष्यतीति स्यादेरपि स्यात्। ततश्च "कृत्तद्धित" (१।२।४६) प्रातिपदिकत्वात् तिङोऽप्ये[2]कत्वे वचन-ग्रहणात् "एकवचनमुत्सर्गत करिष्यते" इत्युक्तेश्च सु स्यात्। एवमुपपदसञ्ज्ञापि पूर्वत्र स्यात्। "च्लि लुङि" (३।१।४३) लुङन्ते उपपदे च्लिरिति। तस्मादस्मिन्नेव धात्व-धिकारे ते यथा स्याताम्, पूर्वत्र मा भूतामित्येवमर्थमित्यर्थ। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं। तेन वाऽसरूपविधिरत्रैव यथा स्यादिति प्रयोजनम्। तेन क्सादिभि सिच समावेशो न भवति। तथाऽऽर्धधातुकसञ्ज्ञायामप्यस्योपयोग। अन्यथा हि लूभ्यामित्यत्रापि स्यात्। पुनर्धात्वधिकारस्तु धातोरित्येव सशब्दनेन विहितस्येत्यर्थलाभान्न दोष।

अत्राहु—अधिकारेण कृदुपपदसञ्ज्ञे विधास्येते प्रत्ययसञ्ज्ञावत्। वाऽसरूपश्चा-धिकारेणैव करिष्यते। आर्धधातुकसञ्ज्ञाया च "शमिधातो" (३।२।१४) इत्यतो द्वितीय धातुग्रहणमनुवर्तिष्यते। एव चायमधिकार शक्योऽकर्तुमिति। प्राग्व्याख्याते कृदु-पपदसञ्ज्ञे स्मारयति। "तत्रोपपद सप्तमीस्थम्" (३।१।९२) "कृदतिङ्" (३।१।९३) इति कृत्सञ्ज्ञा। पूर्वत्रावैरूप्याय उपपदसञ्ज्ञेति शेषोऽध्याहार्य परत्र वा कृत्सञ्ज्ञेति न पठनीयम्।

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्। अपवादेन नित्य बाधे प्राप्ते क्वचिदुत्सर्गस्यापि प्रवृत्त्यर्थं वचनम्। असरूप इति पदच्छेद। अन्यथा लाघवे विशेषाभावादसदेहाय सरूपो वेति ब्रूयादित्यालोच्याह-अत्रासरूप इति। तत्र केनासरूप इत्यपेक्षाया सर्वस्यापि कृतो येन केनचिदसारूप्यमव्यभिचरतीति सामर्थ्यात् स्वविधानवेलाया यस्तस्मिन् विषये प्राप्त स एव बुद्धिस्थत्वात् प्रतियोगी गम्यते स चोत्सर्ग इति। तदपेक्षया भिन्न-रूपोऽपवाद एवासरूपो विवक्षित इत्याह-अपवादप्रत्यय इति। यद्यप्यपवादापेक्षयाऽसरूप उत्सर्गोऽपि शक्यते वक्तुम्, न च तस्यापि विकल्पने दोष कश्चित्, तथापि प्रतियोग्यपे-क्षमसरूपत्व स्वभावादपवादमेव गोचरयतीत्येवमुक्तम्।

तत्र यद्युत्पत्तिर्विकल्प्येत ततोऽपवादाभावपक्षे केवला प्रकृतिरेव प्रयोज्या स्यात्। अपवादविषये[3] उत्सर्गस्याप्रवृत्तेस्तद्धितवत्। न चैतद् युक्तम्, "न केवला

---

१ पुन धातूक्तिरित्यादीति क० पु०।

२ तिङोऽप्येकवे वचने इति क० पु०।

३. अपवादापवादविषये इति क० पु०।

६६८. कृत्याः प्राङ्ण्वुलः [३।१।९५]

"ण्वुलतृचौ" (३।१।१३३) इत्यतः प्राक् ये प्रत्ययाः विहितास्ते कृत्यसंज्ञाः स्युः ॥

प्रकृतिः प्रयोक्तव्या" इति नियमात्। तद्धिते त्वनुत्पत्तिपक्षेऽप्युत्सर्गवदन्यदपि प्रत्ययान्तरमस्ति षष्ठ्यादिभिः। अतः सामर्थ्याद्बहिरङ्गमपि बाधकत्वमेव विकल्प्यत इत्याह—उत्सर्गस्य वा बाधकः ([2]स्यात् इति। यद्यपि शास्त्रं शास्त्रस्य बाधकं न कार्यम्। निदानोच्छेदेनैव निदानिन उच्छेदो दृष्टः। न हि प्रदीपे उच्छिन्ने प्रकाश उच्छिद्यते, तथापि शास्त्रबाधे विकल्पिते तद्द्वारा कार्ये विकल्प एव पर्यवस्यति इति साधनधर्मस्य बाधकत्वस्य साध्ये प्रत्यये उपचारात् प्रत्ययो बाधक इत्युक्तम्। अस्त्रियामित्यत्र स्त्रीशब्दः स्वर्यते। "स्वरितेनाधिकारः" (१।३।११) इति स्वरितेनाधिकारावगतिरित्याशयेनाह—स्त्र्यधिकारोक्तं विनेति)। तेन "स्त्रियां क्तिन्" इत्युत्सर्गम् "अप्रत्ययात्" इत्यपवादो नित्यं बाधते। चिकीर्षेति। यदि तु स्त्रियां वाच्यायामिति व्याख्यायेत। ततो लव्या लवितव्या, इति यतो विषये तव्यो न स्यात्। यदि तु स्त्रियामित्युच्चार्य यो विधीयते स न इति विज्ञायेत। तदा व्यावक्रोशी व्याकुष्टिरिति णिचो विषये क्तिन्न स्यात्। अतः सुष्ठूक्तम्—स्त्र्यधिकारोक्तं विनेति केचिदाहुः। [3]उत्सर्गापवादयोर्द्वयोरपि स्याधिकारनिवेशिनोरयं निषेधः। किं कृतं भवति? आसना—आस्या। स्त्र्यधिकारविहितेनापि युचाऽपवादेन "ऋहलोर्ण्यत्" (३।१।१२४) ण्यतः समावेशः सिद्धो भवति। युचस्तु क्तिन्नादिनाऽनभिधानान्न समावेश इति।

अन्ये त्वाहुः—अपवादमात्रस्यापि स्त्र्यधिकारोक्तत्वे निषेधः। तेन घञः क्तिन्नादिभिर्न समावेशः। आस्येत्यत्र तु "कृत्यल्युटो बहुलम्") (३।३।११३) इति ण्यत्। तेनैतदप्युपपन्नम् "यदुपास्तिमसावत्र[4] परमात्मा निरूप्यते" इति। अन्यथा द्वयोरपि स्त्र्यधिकारोक्तत्वाद् युच्विषये क्तिन् न स्यात्।

असरूपः किम्? कर्मण्यणमुत्सर्गम्, आतोऽनुपसर्गे कोऽपवादो नित्यं बाधते। काणो. सरूपत्वात्। "नानुबन्धकृतमसारूप्यम्" (प०) "लिटः कानज्वा[5]" (३।२।१०६) इति वाग्रहणाल्लिङ्गात्। "लादेशेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति" (प०) भवानीति नित्यममादेशं बाधित्वा "मेर्निः" (३।४।८९) भवति।

कृत्याः प्राङ्। अत्र कृत्या इतीयदेव पठितं सूत्रं सूत्रकारेण। प्राङ्ण्वुल इत्येतत्तु भाष्ये पूर्वपक्षरूपेण पठितम्। वृत्तिकारैः सूत्रे प्रक्षिप्तम्। प्रयोजनं त्वस्य

---

१ ण्युपसर्गादिवन्यस्यापीति क० पु०।
२ बाधकः स्यादित्यारभ्य - स्त्र्यधिकारोक्तं विनेत्यन्तो (   ) रेखांकितो बृहद्भागः नास्ति क० पु०। ३ उत्सर्गापवादयोरित्यारभ्य-कृत्यल्युटो बहुलमित्यन्तो (   ) रेखाङ्कितो भागो नास्ति क० पु०। ४ यदुपास्ति मस्यावत्रेति क० पु०। ५ ढिल कानश्चेति क० पु०।

६६९. कर्तरि कृत् [३।४।६७]

कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यात् । इति प्राप्ते ।

६७०. तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः [३।४।७०]

कृत्याः क्तः खलर्थाश्च भावकर्मणोरेव स्युः ।

६७१. तव्यत्तव्यानीयरः [३।१।९६]

धातोरेते प्रत्ययाः स्युरुक्तेऽर्थे । तः स्वरार्थः । प्राग्वदिडादि । स्वाद्युत्पत्तिः । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावस्यैकत्वादेकवचन क्लीबता च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया । "वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च" (वा०) वास्तव्यः । "कर्मकर्तरि केलिमर्वाच्यः" (वा०) स्वयमेव पच्यन्ते इति पचेलिमास्तण्डुलाः ।

नास्ति । प्रत्यय इत्यादिवत् कृत्या इत्यधिकारेणापि इष्टसिद्धे । बहुवचनमनुक्त-कृत्यसमुच्चयायार्थम् । तेन केलिमरादयो नोपसख्येया भवन्तीत्याहु । 'ण्वुल्तृचौ" (३।१।१३३) इत्यत प्राक् । "गोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्" (३।३।१०८) इति तु नावधि । 'अर्हे कृत्यतृचश्च" (३।३।१६१) इति तृच पृथग्ग्रहणात् ।

तयोरेव । एवकार कर्तुरपकर्षार्थः । यद्यपि "तक्रकौण्डिन्य" न्यायेनैव कर्तुरपकर्ष सिद्धः, तथापि स्पष्टार्थमेवशब्दकरणम् ।

हरदत्तस्त्वाह—ययोर्भावकर्मणोर्लकार उक्तस्तयोरेवान्यू[1]नानतिरिक्तयोरेव [2]कृत्यादयो भवन्तीति । यदि सकर्मकेभ्यो भावे स्युस्तादृशयोरेव न स्युरित्येवकार ।

तव्यत्तव्या । उक्तेऽर्थे । भावकर्मणोरित्यर्थ । ननु रूपे भेदाभावाद् तव्यविधानं द्विरनर्थकम् । यत आह-त स्वरार्थ इति । आद्यस्य तु इदनुबध्यते ' तित् स्वरितम्" इति स्वरार्थम् । तेन स्वरभेदाद् द्विविधानमिति भाव । अनीयरस्तु रेफ "उपोत्तम रित्ि"

---

१ नतिरिक्तयो कृत्या इति क० पु० ।

२ इत्याह तद्व्याख्येयमिति क० पु० ।

३. भोव्यमिति नास्ति क० पु० । ४ स्वेति नास्ति क० पु० ।

५. सर्जि इति नास्ति क० पु० ।

६ भावे उदाहरति एधितव्यमित्यादि । एध वृद्धौ । त्वयेति कर्तुरनुक्तत्वात् तृतीया । द्वितीया द्विवचनाद्यभाव स्मारयति । भावस्यैकत्वादिति । क्लीबता चेति लिङ्गशेषत्वात् इति ख० पु० अधिक पाठ नास्ति क० पु० ।

६७२. कृत्यच॰ [८।४।२९]

उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थनकारस्य णत्वं स्यात्। प्रयाणीयम्। अचः किम्? प्रमग्नः। "निर्विण्णस्योपसंख्यानम्" (वा०) निर्विण्णः।

६७३. णेर्विभाषा [८।४।३०]

ण्यन्तात् परस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य कृत्स्थनस्य णो वा स्यात्। दुर्वर्जादुपसर्गादिति केचित्। प्रयापणीयम्। प्रयापनीयम्।

(६।१।२१७) इति मध्योदात्तार्थं इत्यपि ज्ञेयम्। प्राग्वदिति। 'आर्धधातुकस्येड् वलादे" (७।२।३५) इत्यादि। आदिपदेनेटो निषेधविकल्पदीर्घार्धधातुकगुणादि-सग्रह। स्वाद्युत्पत्तिरिति। "कृत्तद्धित" (१।२।४६) इति प्रातिपदिकत्वात्। चेतव्य इति। कर्मणि धर्मे प्रत्यय। कृतोक्तत्वात् प्रथमा। वसेरिति। वस निवासे इत्यस्य। वस आच्छादने इत्यस्य लुग्विकरणत्वादग्रहणम्। तयोरेवेति नियमात्कर्तर्य-प्राप्तौ वचन णित्वार्थं च। वास्तव्य इति। अत एवोपधावृद्धि। अन्ये तु वास्तुनि भवो वास्तव्य इति दिगादित्वात् यता व्युत्पादयन्तो नेनदारभन्ते। कमकतरोति। भाष्ये तु शुद्धे कर्मणि प्रत्यय उक्त। पचेलिमा माषा पक्तव्या। भिदेलिमा सरला भेत्तव्या इत्यर्थं। [1]केलिमर ककारो गुणप्रतिषेधाथ। रेफ स्वरार्थ।

कृत्यच उपसर्गादिति वर्तते रषाभ्यामिति च।

तत्र तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमित्याह—उपसर्गस्थान्निमित्तादित्यादि। अच उत्तरस्येति। एतच्च नस्य विशेषण न कृत[2]। तथा सति प्रापणमित्यत्र न स्यात् प्रापणीयमिति। 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि" (८।४ २) इत्युक्ते। प्रमग्न इति। टु मस्जो शुद्धौ। "ओदितश्च" (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्। तस्यासिद्धत्वात् 'स्को॰" (८।२।२९) इति सलोप। "चो॰ कु" (८।२।३०) निर्विण्ण इति। विदे कस्य "रदाभ्याम्" (८।२।४२) इति नत्वपूर्वस्य दस्य च। तस्याच पर कृत्स्थो नकारो न भवतीति वचनम्। तत परस्य नस्य णत्वे पूर्वस्य ष्टुत्वम्।

णेर्विभाषा। ण्यन्तात्परस्येति। कृतश्चैतद्विशेषणम्। यद्येव प्रयाप्यमाण इत्यत्र न स्यात्, यता व्यवायात्। अडादिव्यवाये इति वर्तते, तेन यकारव्यवधानेऽपि भविष्यति। अन्ये तु विहितविशेषण वर्णयन्ति। णयन्ताद्विहितस्य कृतो नस्येति तेन व्यवधानेऽपि स्यात्। दुर्वर्जादिति। अयं च सर्वणत्वप्रकरणशेष। तेन दुर्यानं दुर्यापनमित्यादौ न। प्रयापणीयमिति। या प्रापणे णिचि। "अर्तिह्री" (७।३।३६) इति पुक्। "णेरनिटि" (६।४।५१) इति णिलोप।

१. कोलिमार इति क० पु०। २. कृत्स्य इति क० पु०।

६७४. हलश्चेजुपधात् [८।४।३१]

हलादेरिजुपधात् कृन्नस्याचः परस्य णो वा स्यात् प्रागुक्तनिमित्ते सति। प्रकोपणीयम्। प्रकोपनीयम्। हलः किम्? प्रोहणीयम्। इजुपधात् किम्? प्रवपणीयम्।

६७५. इजादेः सनुमः [८।४।३२]

इजोदेरेव सनुमो हलन्तात् कृन्नस्य णः स्यात् प्राङ्निमित्ते। प्रेङ्खणीयम्। इजादेरेव किम्? प्रमङ्गनीयम्।

हलश्चेजुपधात्। इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारादविशेषणमतो हलादिर्गृह्यते इत्याशयेनाह—हलादेरिति। प्रकोपणीयम् इति। कुप् क्रोधे। प्रोहणीयमिति। ऊह वितर्के। अत्र "कृत्यच" (८।४।२६) इति नित्यमेव णत्वम्। एव प्रवपणीयम् इत्यत्रापि। टु वप्। यजादि स।

"कृत्यच" (८।४।२६) इत्येव सिद्धे नियमार्थमेव तदित्याह—इजादेरेवेति। सनुमश्चेद् भवति इजादेरेव नान्यस्येत्यर्थ।

अथ 'णेर्विभाषा" (८।४।३०) इति विकल्पे प्राप्ते नित्य यथा स्यादिति विध्यर्थं कस्मान्न भवति तत्राह—हलन्तादिति। हल इत्यनुवर्तते। तच्चेह तदन्तपरमिजादेर्हलादित्वस्यासभवादिति भाव।

ननु च णिलोपे कृते णयन्तोऽपि हलन्तो भवति। ततश्च सत्यपि हलधिकारे सभवत्येव विध्यर्थमिति। नैष दोष। विहितविशेषणमिह हल्ग्रहण हलन्ताद्विहितस्य कृत इति। कृन्नस्येति। वृत्तौ तु समासे गुणीभूतस्यापि कृत सामार्थ्याद्विहितत्व विशेषण बोध्यम्। स्वर्गीस्यामितिवत्। कृद्द्वारा नकारेऽपि विहितत्वमुपचारणीयम्।

नन्वेवमपि नियमार्थता न युज्यते, प्रेन्वनमित्यादौ विध्यर्थतासभवाद् नुमा व्यवायात् 'कृत्यच" (८।४।२६) इत्यस्याप्राप्ते। न च नुम्व्यवाये इति सिद्धि, तत्रापि नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थमित्युक्ते।

अत्राहु—इहापि नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम्। तेन प्रेन्वनमित्यत्राप्रसङ्ग। एव कृत्वा प्रोम्भणमित्यत्रापि सनुम् इति णत्व सिद्ध्यति। औत्पत्तिको ह्यय नकारो न नुम्। प्रेङ्खणीयमिति। ईखि गतौ। इदित्वाद् नुम्। तस्यानुस्वार। अत्र तु स्थानिवद्भावादपि नुम्त्व वक्तु शक्यते। प्रमङ्गनीयमिति। मगि सर्पणे।

६७६. न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् [८।४।३४]

एभ्यः कृत्स्थस्य णो न स्यात्। ख्याधातोरपि णत्वं नेति केचित्। प्रख्यानीयम्। प्रमानीयम्। प्रभवनीयम्। प्रयवनीयम्। प्रगमनीयम्। प्रप्यायनीयम्। प्रवेपनीयम्। ण्यन्तभादिभ्योऽपि न। प्रभापनीयम्।

६७७. कृत्यल्युटो बहुलम् [३।३।११३]

कृत्याः ल्युट् च बहुलमर्थेषु स्युः। स्नात्यनेनेति स्नानीयं चूर्णम्। दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः।

६७८. अचो यत् [३।१।९७]

अजन्ताद्धातोर्यत् स्यात। चेयं पुण्यं त्वया। जेयम्। वाऽसरूपाविधेस्तव्यादयोपि। जेतव्यम्। जयनीयम्। भूतपूर्वादपि दित्स्यम्। धित्स्यम्।

न भाभूपू। भा दीप्तौ। भू सत्तायाम्। पूञ् पवने। कमु कान्तौ। ओप्यायी वृद्धौ। टु वेपृ कम्पने। ख्याधातोरिति। "ख्शाञ शस्य यो वा" (वा०) इति विहितस्य यत्वस्यासिद्धत्वे शकारेण व्यवधाने णत्व न भवतीति भाव।

एतच्च ख्याधातौ प्रपञ्चितम्। पूञ् एव निषेध। इष्टिरेवेयम्। ण्यन्तभादिभ्योऽपि नेति। प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणादिति भाव०। एतच्च 'हेरचङि" (७।३।५६) इति प्रतिषेधेन ज्ञापितम्।

कृत्यल्युटो बहुलम्। बहुलग्रहण कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारबोधनार्थम्। अन्यथा "कृत्यल्युट" (३।३।११३) इत्येव सिद्धे। आरम्भसामर्थ्यादेव यत्र विहितस्ततोऽन्यत्र भविष्यति। तेन पादाभ्या ह्रियते पादहारक। गले चोप्यते गले चोपक इत्याद्यपि सिद्धयतीति। चुप मन्दाया गतौ।

अचो यत्। ([1]कथ तर्हि यद् भाव्य तद् भविष्यतीति यत प्रसङ्गात्। सत्यम्। "ओरावश्यके" (३।१।१२५) इति ण्यति साधु)।

ननु द्वये धातवोऽजन्ता हलन्ताश्च। तत्र हलन्तानाम् "ऋहलोर्ण्यत्" (३।१।१२४) इति ण्यत वक्ष्यामि इति परिशेषादजन्तेभ्य एव यद् भविष्यति तत्किमत्र इत्यनेनेत्याशङ्क्य [2]प्रयोजनमाह—अजन्तभूतपूर्वादपि इति। पूर्वं भूतो भूतपूर्व। "सुप् सुपा" (२।१।४) इति समास। अजन्तश्चासौ भूतपूर्वश्चेति कर्मधारय। दित्स्यम्, धित्स्यमिति। दाञो धाञश्च सनि द्वित्वम् "सनि मीमाघु" (७।४।५४) इतीस्।

---

१ कथमित्यारभ्य—ण्यति साधुरित्यन्तो (   ) रेखाकितो नास्ति क० पु०।

२. इत्याशक्याहेति क० पु०।

६७९. ईद्यति [६।४।६५]

यति परे आत ईत् स्यात् । गुणः देयम् । ग्लेयम् । "तकिशसिचतियतिजनिभ्यश्च यत्" (वा०) तक्यमित्यादि । "हनो वा यद्वधश्च" (वा०) वध्यः । पक्षे ण्यत् । घात्यः ।

६८०. पोरदुपधात् [३।१।९८]

पवर्गान्तादपदुधाद् यत् स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । सत्त्रूपत्वान्न ण्यत् ।

६८१ आङो यि [७।१।६५]

आङ्परस्य लभेर्नुम् स्यात् यादौ प्रत्यये । आलम्भ्या गौः । आङः किम् । लभ्यम् ।

' स स्यार्धधातुके" (७।४।४६) इति सस्य तत्त्वम् । ' अत्र लोपोऽभ्यासस्य" (७।४।५८) इत्यभ्यास लोप । दित्स धित्स इति स्थिते अनुत्पन्ने एवार्धधातुकेऽतो लोपे कृते हलन्तत्वात् ण्यत् स्यात् । ततश्च "तित् स्वरितम्" (६।१।१८५) इति स्वरितत्व स्यात् । अज्ग्रहणात् भूतपूर्वाजन्तत्वमाश्रित्य यद्भवति । तेन "यतोऽनाव " (६। ।२१३) इत्याद्युदात्तत्व सिध्यति चिकीर्ष्यादित्यादौ तु ण्यद् यतो स्वरभेदाभाव । "यतो नाव ' इत्यत्र द्व्यच इत्यनुवृत्ते ।

एतच्च यदा आर्धधातुके इति विषयसप्तमी तदा प्रयोजन परसप्तम्या तु न कर्तव्यमेवाज्ग्रहणमिति स्थितम् । तकीत्यादि वक्तव्यम् । तक हसने । शसु हिंसायाम् । चते याचने । यती प्रयत्ने । जनी प्रादुर्भावे । अत्र जनेर्यद्विधान "यतो नाव " इति स्वरार्थम् । "जनिवध्योश्च" (७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधेन ण्यत्यपि रूपे विशेषाभावात् ।

हनो वेति । यद् वा वक्तव्य । तत्सयोगेन वधादेशो नित्यम् । वध्य इति । ([1]यद्यपि वधमर्हति वध्य । यदित्यनुवर्तमाने "दण्डादिभ्यश्च" (५।१।६६) इति तद्धितेन यताऽपि रूप सिद्ध्यति, तथाप्यसिवध्यो मुसलवध्य इति समासो न सिद्ध्येत । कृति पुन "कर्तृकरणे कृता" (२।१।३२) इति सिद्धम् ।) घात्य इति । "हो हन्ते " इति कुत्वम् ।

पोरदुपधात् । शप्यम् । शप उपालम्भे ।

आङो यि । यादौ प्रत्यये इति विषयसप्तमीयम् । तेनानुत्पन्ने एव ([2]ण्यप्रत्यये । "नुम् विधावुपदेशिवद्वचनम्" इत्युक्ते । ततश्च नुम् विधाने चादुपधत्वाभावाद् यदभावे

---

१ यद्यपि इत्यारभ्य—कृतेति सिद्धम् इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२, ण्यप्रत्ययो । नुम् विधावुपदेशिवद्वचनमित्युक्तेरिति नास्ति क० पु० ।

६८२. उपात्प्रशंसायाम् [७।१।६६]

उपाल्लभेर्नुम् स्यात् प्रशंसायां यति । उपलम्भ्यः साधुः । स्तुतौ किम् ? उपलब्धुं शक्यः उपलभ्यः ।

६८३. शकिसहोश्च [३।१।९९]

आभ्यां यत् स्यात् । शक्यम् । सह्यम् ।

६८४. गदमदचरयमश्चानुपसर्गे [३।१।१००]

एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यत् स्यात् । गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । "चरेराङि चागुरौ" (वा०) आचर्यो देशः । अगुरौ किम् ? आचार्यः । यमेर्नियमार्थम् । उपसर्गे तु प्रगाद्यम् । प्रयाम्यम् ।

ण्यदेव भवति ("तित्[1] स्वरितम्" (६।१। ८५) च । तेनालम्भ्यो गौरिति समासान्तोदात्तत्व बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स्वरितत्वमिष्ट सिद्ध भवति । यीति परसप्तम्या तु नुम पूर्वमेवादुपधत्वाद् यत् स्यात् । ततश्च नुमि सत्यपि "यतोऽनाव " (६।१।२१३) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्व प्रसज्येत तच्चानिष्ठम् । लभ्यमिति ।)

उपात्प्रशसायाम् । अत्र प्रशसा गम्यमानतया विशेषणम् । प्राप्तिरेव तु धात्वर्थः । तेन यस्य प्राप्तिर्यतो वा प्राप्ति स प्रशसाहेतुर्भवति । तदत्रोदाहरणम् । विपर्यये तु प्रत्युदाहरणम् । यतीतीयमपि विषयसप्तमी पूर्ववत् । तेन प्रत्ययविवक्षायामेव पूर्वं नुम् । तत्र कृते ण्यति सति अन्तस्वरितमेव भवति । यति तु पुनराद्युदात्तत्वं स्यात् । उपलम्भ्य. साधुरिति ।

यद्येवमुपदेशे एव नुमि सति ण्यतैव भाव्यम्, न यता तत् किमुच्यते यतीति । सत्यम् । सयोगोपधत्वेन वृद्धेरसम्भवात् । उपेक्षितणकारो ण्यदेव यच्छब्देन निर्दिष्ट. । स्वरे विशेषमनालोच्य यतीति । परसप्तम्याश्रयणाद्वा ।

शकिसहोश्च । शक्लृ शक्तौ । षह मर्षणे ।

गदमद । गद व्यक्ताया वाचि । मदी हर्षे । चर गतिभक्षणयो । यम उपरमे । अनुपसर्गेभ्य इति सूत्रे पञ्चम्यर्थे सप्तमीति भाव. । "चरेराङि" (वा०) इति सोपसर्गार्थं वचनम् । आचर्यो देश इति । गन्तव्य इत्यर्थ । आचार्य इति । उपनेता । यमेर्नियमार्थमिति । "पोरदुपधात्" (३।१।९८) इत्येव सिद्धे यमिग्रहणम्, अनुपसर्गादेव यमेर्यथा स्यात्, सोपसर्गान्माभूदिति नियमार्थं. ।

---

१ तित् स्वरित चेत्यारभ्य लभ्यमित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो भागो नास्ति क० पु० ।

६८५. अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु [३।१।१०१]

एते यदन्ता निपात्यन्ते गर्ह्याद्यर्थे। अवद्यमनिष्टम्। पण्य विक्रयम्। अनिरोधोऽप्रतिबन्धः शतेन वर्या कन्या। वृत्यान्या। स्त्रीनिर्देशात् पुंसि न। वार्या ऋत्विजः।

६८६. वह्यं करणम् [३।१।१०२]

वह्य निपात्यते करणं चेत्। वह्यं शकटम्। वाह्यमन्यत्।

कथं तर्हि "तेन तत्र न भवेद्विनियम्यम्" अनियम्यस्य नाद्युक्ति। "त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा" (रघु०) इति। प्रमाद एवायमिति हरदत्त। केवलाद् यत कृत्वा निशब्देन समास इत्येके। उपसर्गप्रतिरूपकेण निशब्देन समास इत्यन्ये। नियमे साधु नियम्य। "तत्र साधु" (४।४।९९) इति यदित्यपरे।

अवद्यपण्य। अवद्यमिति। वदेर्नञ्पूर्वाद् "वद सुपि क्यप् च" (३।१।१०६) इति यत् क्यप प्राप्तयोर्यदेव यथा स्यात्। सोऽपि गर्हायामेव यथा स्यादिति निपातनम्। अनिष्टमिति। पापादि तद्धि अवचनार्हम्। अन्यत्र क्यबेव। अनुद्य गुरुनाम। तद्धि न गर्ह्यं वचनार्हं तु न भवति। पण्यमिति। पणेर्व्यवहारार्थाण्ण्यतिप्राप्ते। विक्रेयमिति। निपातनस्य रूढार्थत्वात् पण्यशब्दस्य च तत्रैव रूढत्वादिति भाव। पाण्यमन्यत्। स्तुत्यमित्यर्थ.। शतेन वर्येति। सभक्तव्येत्यर्थं। वृञ् सभक्तौ इत्यस्येद निपातनम्। तत्रैवानिरोधप्रसङ्गात्। शतेनेति। शतशब्दोऽनियतवचन। कन्यावरणे वरयितॄणा नियमो नास्तीत्यर्थं।

तथा चाह —शतवरा कन्येति। एतेनानिरोधो दर्शित।

वृत्यान्या। वृञ् वरणे। "एतिस्तुशास्वृदृजष क्यप्" (३।१।१०९)। स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिति। सूत्रे अवद्यादीनि निर्विभक्तिकानि पृथक्पदानि। तत्र वर्याशब्दष्टाबन्तोऽनुक्रियते। नन्वेष द्वन्द्वेन जसन्तेन निर्देश इत्यर्थं।

[1]भट्टिकाव्ये तु पुंस्यपि प्रयुज्यते "सुग्रीवो नाम वर्योऽसौ भवता चारि विक्रमे" इति।

पुरुषोत्तमादयोऽप्येवम्। वार्या ऋत्विज इति। ऋत्विजामपि यियक्षुमात्रेण वरणीयत्वादनिरोधोऽस्ति। स्त्रीत्व नास्तीति ण्यदेव भवति। वृङश्चैतद्रूपम्। तेन "एतिस्तुशास्वृद्"(३।१।१०९) इति क्यप् नास्ति वृञो ग्रहणात्।

वह्य करणम्। वहेर्धातो करणेऽर्थे यद् भवतीति फलितार्थं। वह्य शकटमिति। उह्यतेऽनेन। वहनसाधनमित्यर्थ.। वाह्यमन्यदिति। वहनकर्मेत्यर्थं।

---

१. भट्टिकाव्ये तु पुंस्यपि प्रयुज्यते इति नास्ति क० पु०।

६८७ अर्यः स्वामिवैश्ययोः [३।१।१०३]

अर्यः स्वामी वैश्यो वा । आर्योऽन्यः ।

६८८. उपसर्या काल्या प्रजने [३।१।१०४]

उपसर्येति निपात्यते । गर्भे प्राप्तकाला चेत् । उपसार्याऽन्या ।

६८९. अजर्यं संगतम् [३।१।१०५]

नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यन्निपात्यते संगतं चेद्वाच्यम् । न जीर्यतीत्यजर्यं सतां संगतम् ।

अर्य स्वामि । ऋ गतौ । अस्माद् यद् निपात्यते । आर्याऽन्य । "ऋहलोर्ण्यत्" (३।१।१२४) वृद्धि । प्राप्तव्य इत्यर्थ ।

उपसर्या । प्रजनन प्रथमगर्भग्रहणमित्यर्थ । काल प्राप्तोऽस्या काल्या समयस "[1]तदस्य प्राप्तम्" (५।१।१०४) इत्यधिकारे "कालाद् यत्" (५।१।१०७) एतदुभय व्याचष्टे—गर्भप्राप्तकाला चेदिति । उपसर्या गौरिति । उपपूर्वात् सरते सिसर्तेर्वा यत् । गर्भाधानार्थं वृषभोपगमनस्य प्राप्तकालेत्यर्थं । उपसार्यान्येति । प्राप्तव्येत्यर्थ । कर्मणि ण्यत् ।

अजर्य संगतमिति । कर्तरि इत्येव । "तयोरेव" (३।४।७०) इति भावे ([2]प्राप्ते निपातनमेतत् तेन भावे संगतकर्तृकेऽपि ण्यदेव भवति । अजार्यं संगतेनेति) संगत चेद्वाच्यमिति । संगतरूप कर्ता चेद्वाच्यत्वेन विवक्ष्यते इत्यर्थ ।

न तु समुदायस्य संगत वाच्यमित्यर्थो ग्राह्य । तथा सति अजर्य सता गतमिति सह प्रयोगो न स्यात् ।

न च घट कलश इतिवद् व्याख्यानपरतया ([3]सह प्रयोगः "तेन संगतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतम्" इति भट्टिप्रयोगात् । अत एव) पुरुषोत्तमदेवेन व्याख्यातम् । अजर्यं भवति संगत चेद्विशेष्यमिति ।

एवं च "मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्धे" इत्यादौ संगतमित्य[4]-ध्याहृत्य व्याख्येयम् ।

अजर्यमिति । न जीर्यति न विनश्यतीत्यर्थ । संगत किम् ? अजरिता कम्बलः ।

---

१. समयस्तदस्य प्राप्तमित्यधिकारे इत्यारभ्य—उपगमस्येत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।
२. प्राप्ते इत्यारभ्य—अजार्यं संगतेनेत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० । तत्स्थाने संगतकर्तृकेऽपि ण्यदेव भवति । अजर्यं संगते चेति क० पु० ।
३ सहप्रयोग इत्यारभ्य—अत एव इत्यन्तो रेखाङ्कितो ( ) नास्ति क० पु० ।
४ इत्याहृत्य व्याख्येममिति क० पु० ।

६९० ऋहलोर्ण्यत् [३।१।१२४]

ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च ण्यत् स्यात् । कार्यम्, हार्यम् । वाह्यम् । कुत्वम् । "हनस्तोऽचिण्णलोः" (७।३।३२) घात्यम् ।

६९१. चजोः कु घिण्ण्यतोः [७।३।५२]

चजोः कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च परे । पाक्यम् । रोग्यम् ।

६९२. न क्वादेः [७।३।५९]

कवर्गादेर्धातोः चजोः कुत्वं न स्यात् । गर्ज्यम् ।

६९३. अजिव्रज्योश्च [७।३।६०]

एतयोर्न कुत्वम् । आज्यम् । चाद्व्रजेरपि । व्राज्यम् । अजेर्वीभावाण्यति नोदाहरणम् ।

ऋहलोर्ण्यत् । पञ्चम्यर्थे षष्ठीत्याह—ऋवर्णान्तादित्यादि । कुत्वमिति । "हो हन्ते र्ञिण्नेषु" (७।३।५४) इत्यनेन । घत्यमिति । हन् हिंसागत्यो । उपधावृद्धि । चजो कु । यथासख्यमत्र नास्ति । "तेन रक्त रागात्" (४।२।१) इति लिङ्गात् [1]भोग्यम् । रोग्यमिति । रुजो भङ्गे ।

न क्वादेरिति । गर्ज्यमिति । गर्ज शब्दे । अत्र वार्त्तिकमते निष्ठायामनिट्त्व[2]-मात्रे कुत्वविज्ञानाद् [3]अर्जिसर्जितर्जीना निष्ठाया सेट्त्वान्न कुत्वम् । ग्रुचुग्लुचु-प्रभृतीना निष्ठायामनिट्त्वात् क्वादित्वेऽपि भवत्येव कुत्वम् । सूत्रकृन्मते तु विपर्यासः । तत्र यथोत्तर मुनित्रयस्य प्रामाण्याद् वार्त्तिकमतमेव प्रमाणमित्याकर ।

अजिव्रज्योश्च । अज गतौ क्षेपणे च । व्राज्यमिति । व्रज गतौ । अजेरित्यादि । आज्यमिति त्वाङ्पूर्वादञ्जे सज्ञाया क्यपीति वक्ष्यति । अजिग्रहण तु समाज उदाजः इति घञि कुत्वनिषेधार्थम् । ण्यत्प्रकरणानुरोधात् [4]सनोदाहृत ।

---

१. भोग्यमिति नास्ति क० पु० ।
२. त्वेति नास्ति क० पु० ।
३ सर्जि इति नास्ति क० पु० ।
४. त्सतोवाहृन्त इति क० पु० ।

६९४.　　वञ्चेर्गतौ [७।३।६३]

गतौ वञ्चेः कुत्वं न स्यात्। वञ्च्यम्। गतौ किम्? वङ्क्यं काष्ठम्।

६९५.　　ण्य आवश्यके [७।३।६५]

आवश्यकेऽर्थे ण्ये परे कुत्वं न स्यात्। लुम्पेदवश्यमः कृत्ये। अवश्यपाच्यम्। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः।

६९६.　　यजयाचरुचप्रवचर्चश्च [७।३।६६]

एषां ण्ये कुत्वं न स्यात्। यज्यम्। याच्यम्। रोच्यम् प्रवाच्यम्। ऋच अर्च्यम्। ऋदुपधादपि ऋचेरत एव ण्यत्। "त्यजिपूज्योश्च" (वा०)। न कुत्वम्। त्याज्यम्। पूज्यम्।

वञ्चेर्गतौ। वञ्चु गतौ। वञ्च्यम् इति। गन्तव्यम् इत्यर्थ। वङ्क्यम् काष्ठमिति। कुटिलीक्रियमाणमित्यर्थ। वञ्चिरिहानेकार्थत्वात् कौटिल्ये वर्तते। तत्राकर्मकत्वेऽप्यन्[1]र्भावितण्यर्थत्वात् कर्मणि ण्यद् व्याख्येय। अत एव काशिकाया वङ्कम् काष्ठमिति भावे घञ् च प्रत्युदाहृत।

यदाह हरदत्त—वङ्कमिति गुणशब्दोऽन्य भावे घञ्। अभेदोपचाराद् गुणिनि वृत्तिरिति। कुटिलमित्यर्थं इति व्याचक्षाणेन प्राचाऽपि घञन्तपाठ एवानुमन्यते इति लक्ष्यते।

ण्य आवश्यके। अवश्यपाच्यम् इति। "आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि" (३।३।१७०), "कृत्याश्च" (३।१।९५) इति ण्यत्। आवश्यकार्थद्योतनायैवावश्यम प्रयोगो न त्वावश्यक। तेनार्थप्रकरणादिगम्येऽपि तस्मिन् ण्य कुत्वाभावश्च भवति। यथा "अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्" इति। अन्ये तु "शुच्युब्ज्योर्घञि कुत्वम्" (वा०) इत्युपसंख्यते। तच्च नियमार्थं घञ्येव कुत्व न ण्यतीति। शोक। समुद्ग। ण्यति तु शोच्य। समुब्ज्य इत्येव नित्यमिति।

यजयाच। यज देवपूजादौ। [2]याचृ याच्ञायाम्। रुच दीप्तौ। प्रपूर्वो वच परिभाषणे। अर्च स्तुतौ। प्रवाच्यम् इति पाठविशेषोपलक्षितस्य ग्रन्थस्येद नाम तन्न शब्दसञ्ज्ञेयमिति "वचोऽशब्दसञ्ज्ञायाम्" (७।३।६७) इत्यस्याप्रसङ्गान्निषेधोऽयमारभते।

---

१ ण्यन्तर्भावितेति क० पु०।　　२ टुयाचृ याच्ञायामिति क० पु०।

६९७. वचोऽशब्दसञ्ज्ञायाम् [७।३।६७]

वचः कुत्व न स्यादशब्दाख्यायाम्। वाच्यम्। शब्दाख्यायां तु वाक्यम्।

६९८. प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे [७।३।६८]

एतौ शक्यार्थे निपात्येते प्रयोक्तु शक्यः प्रयोज्यः। नियोज्यः। अन्यस्तु प्रयोग्यः। नियोग्यः।

६९९. भोज्य भक्ष्ये [७।३।६९]

भोग्यमन्यत्।

७०० ओरावश्यके [३।१।१२५]

उवर्णान्ताण्ण्यत् स्यादावश्यकेऽर्थे। यतोऽपवादः। अवश्यलाव्यम्। विप्रेण शुचिना। भाव्यम्। लव्यमन्यत्।

---

[1]अत्राहु—प्रवाच ग्रहण नियमाथम् अशब्दसञ्ज्ञायामपि प्रपूर्वस्यैव वचे[2]र्निषेधो नान्योपसर्गपूर्वस्येति। तेषा नास्मिन्नहनि केनचित् कस्यचित् [3]अविवाक्यमित्याश्वलायनप्रयोगोऽनुपपन्न।

अर्च्यमिति। ननु "ऋदुपधाक्लृपिवृते" (३।१।११०) इति क्यपा भाव्यम्। सरूपत्वाद् वाऽसरूपविधिर्नास्ति। तत्राह—अत एव ण्यदिति। अन्यथाऽस्य धातो[4] ण्यति विधीयमान प्रतिषेधो व्यर्थ।

वचोऽशब्दसञ्ज्ञायाम्। वाक्यमिति। तिङ्सुबन्तचयो वाक्यमिति।

प्रयोज्यनियोज्यौ। इह प्रयुजनियुज शक्यार्थे इति सूत्रणीयम्, ण्ये इत्येव। एव सिद्धे निपातनाश्रयण रू[5]ढ्यर्थं भूते एवैतत्प्रयोगो यथा स्यात्। प्रयोज्यो भृत्य, नियोज्यो दास इति। स्वामिनि प्रयोज्यनियोज्यौ न भवत।

भोज्य भक्ष्ये। भक्ष्यमभ्यवहार्यमात्र विवक्षितम्, न तु खरविशदमभ्यवहार्यम्। तेन भोज्या यवागूरित्यपि भवति। भोग्यमन्यदिति। पालनीयमुपभोक्तव्य च।

ओरावश्यके। अवश्य भाव आवश्यक। मनोज्ञादित्वाद् वुञ्। (इत्यवश्य[6] भाव आवश्यकार्थो द्योत्यत्वेनोपात्तो नोपपदत्वेनेति दर्शितम्)। अत एवास्य यादृच्छिक[7] प्रयोग।

---

१. ये त्वाहुरिति क० पु०। २ भचेरिति क० पु०। ३ वाच्यमिति वा क० पु०। ४ धातोरिति नास्ति क० पु०। ५ रूपरूढ्यर्थभूतेति क० पु०। ६ इत्यवश्यमित्यारभ्य—दर्शितमित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०। ७ यादृच्छिकोऽ प्रयोग इति क० पु०।

७०१. आसुयुवपिरपिलपित्रसिचमश्च [३।१।१२६]

एभ्यो ण्यत् स्याद् यतोऽपवादः। आसाव्यम्। याव्यम्। वाप्यम्। राप्यम्। लाप्यम्। त्राप्यम्। आचाम्यम्। "दभेश्च" (वा०) दाभ्यम्। नलोपिनो निर्देशाद् नलोपः। "भज्जप्यजानमां यद्वेति केचित्"। भाग्यम्। भज्यम्। जाप्यम्। जप्यम्। याज्यम्। यज्यम्। आनाम्यम्। आनम्यम्।

७०२. आनाय्योऽनित्ये [३।१।१२७]

गार्हपत्ययोनौ दक्षिणाग्नावनित्ये आनाय्यो निपात्यते। आनेयोऽन्यः।

आसुयु। आङ्पूर्व षुञ् अभिषवे, न तु षु प्रसवैश्वर्ययोरिति। बहुलवचनात्। डुवप् बीजसन्ताने। रप लप व्यक्तायां वाचि। त्रपूष् लज्जायाम्। चमु अदने। अत्र युप्रभृतीनां द्वन्द्वं कृत्वा आसुवो द्वन्द्वस्तेन "अल्पाच्तरम्" (२।२।३४, इति यु इत्यस्य न पूर्वनिपातः शङ्क्यः। यतोऽपवाद इति। आद्ययोः "अचो यत्" (३।१।९७) परेषाम् "पोरदुपधात्" (३।१।९८) प्राप्तस्य। आचाम्यमिति। आङ्पूर्वश्चम्। दम्भेश्च। एतद्वार्त्तिकम्। वृत्तौ तु सौत्रेण चकारेणानुक्तसमुच्चयार्थेन सगृहितम्। तत्र दभिधातुष्वपठितोऽपि चुरादिषु "बहुलमेतन्निदर्शनम्" (ग०) इति वचनात् शिष्टप्रयोगाच्च प्रकृत्यन्तरमाश्रीयते। तस्मात् "पोरदुपधात्" (३।१।९८) इति यति प्राप्ते ण्यदनेन विधीयते इत्याकरः।

आचार्यास्तु प्रकृत्यन्तरकल्पने प्रमाणप्रयोजनयोरभावाद् दाभ्यमिति प्रयोगो दम्भेरेवेच्छन्ति। न च तस्य यतोऽप्रसङ्गात् ण्यतो विधानवैयर्थ्यम्। तत्सन्नियोगेन नलोपनिपातार्थत्वात्। तदेतदुक्तम्—नलोपिनो निर्देशान्नलोप इति।

यद्वा लोपोऽदर्शनं तेन नलोपिनो निरनुषङ्गस्य "दमेश्च" इति वार्त्तिके निर्देशाद् न लोपो निरनुषङ्गो प्रकृत्यन्तरमस्तीति शेषः। तेन न कश्चिद् विरोधः। भोग्यमिति। ण्यति "चजोः" इति कुत्वम्।

आनाय्यो। अनित्यमात्रे चेत् घटादावपि प्रसङ्गोऽत आह—दक्षिणाग्नाविति। स हि गार्हपत्यादानीयते इत्यानाय्य इत्युच्यते। अनित्यश्च भवति सततमप्रज्वलनात्। दक्षिणाग्नावपि विशिष्टे एवात्रेष्यते। न सर्वस्मिन्नित्याह—गार्हपत्ययोनाविति। गार्हपत्यो योनिरुत्पत्तिर्यस्य तस्मिन्। दक्षिणाग्नेर्हि योनिर्विकल्पते। वैश्यकुलाद् भ्राष्ट्राद्वा गार्हपत्याद्वेति। तत्र यो गार्हपत्यादानीयते दक्षिणाग्निस्तत्रैव विशेषे निपातनमेतत् ण्यदायादेशयोः। आनेयोऽन्यः। यो वैश्यकुलादियोनिर्दक्षिणाग्निर्यो वाऽनित्यो घटादिस्तत्र नयतेः 'अचो यत्' एव भवतीत्यर्थः। सर्वश्चायं विषयनियमो रूढिबलाल्लभ्यते। तदुक्तं—श्लोकवार्त्तिके—

७०३. प्रणाय्योऽसमतौ [३।१।१२८]

दुर्मतौ निष्कामे वा वाच्ये। प्रणाय्यः साधुश्चौरो वा। प्रणेयोऽन्यः।

७०४. पाय्य सान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविनिवास-
सामिधेनीषु [३।१।१२९]

एते मानादौ क्रमान्निपात्यन्ते। पाय्य मानम्। पेयमन्यत्। सानाय्यं हविः। संनेयमन्यत्।निकाय्यो निवासः। निचेयोऽन्यः। दधाति अग्निमिति धाय्या सामिधेनी ऋक्। धेयमन्यत्।

धातुसाधनकालाना प्राप्त्यर्थं नियमस्य च।
अनुबन्धविकाराणा रूढ्यर्थं च निपातनम्॥ इति।

प्रणाय्योऽसमतौ। समति समाननमभिलाषश्चेह तन्त्रेण निर्दिश्यते। अविद्यमाना समतिरस्मिन्नित्यसमति। स च चौरादिर्वा मुमुक्षुर्वा भवतीत्याह—दुर्मतौ निष्कामे वा वाच्य इति। प्रणाय्य इति। प्रपूर्वस्य नयतेरर्यदायौ निपातनात्। साधुरिह मुमुक्षुतया निष्कामो विवक्षित।

पाय्यसान्नाय्य। पाय्य मानमिति। मीयतेऽनेनेति पाय्यम्। माङ् मानेऽस्मात् करणे ण्यप्रत्यय आदेयत्व च निपात्यते। आतो युक्। सूत्रे च मानमिति करणे ल्युट् द्रष्टव्य। मेयमन्यदिति। भावकर्मणोर्यदेवेत्यर्थ। "ईद् यति" गुण। सान्नाय्यमिति सम्यङ्नीयते होमार्थमग्नि प्रतीति। नयते कर्मणि ण्यत्, या आदेश, उपसर्गस्य दोर्घश्च निपात्येत। हविरिति। रूढित्वाच्च हविर्विशेष एव विवक्षित। ऐन्द्र दधि अमावस्यायाम्, ऐन्द्र पयोऽमावस्यायामिति विहितो दधिपयोरूप। माघस्तु हविर्मात्रे प्रायुङ्क्त—

प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहिताना विधिविहितविरब्धै सामिधेनीरधीत्य।
कृतगुरुदुरितौघध्वसमध्वर्युमुख्यैर्हुतमथपमवलीढे साधु सान्नाय्यमग्नि॥ इति।

निकाय्य इति। निचीयतेऽस्मिन् धान्यादिकमिति चिनोतेरधिकरणे ण्यदाया-देशौ। आदेश्च कुत्व निपात्यते। निवास इति। निवसत्यस्मिन्निति अधिकरणघञा गृहमुच्यते। निचेयोऽन्य इति। भावकर्मणोर्यदेवेत्यर्थ। दधात्यग्निमिति। सा हि समिदाधानद्वारा अग्नि समिन्धे[1] इति। सैवाग्नि दधातीत्युच्यते। तेन कर्तरि ण्यन्निपात्यते।

हरदत्तस्तु धीयतेऽनया समिदिति करणे ण्यदित्याह।

---

१. समिध अ इति क० पु०।

७०५. क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ [३।१।१३०]

कुण्डैः पीयतेऽत्र सोमः इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । संचाय्यः क्रतुः ।

७०६. अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः [३।१।१३१]

अग्नावेते साधवः । अग्नौ किम् ? परिचेयः उपचेयः । समाह्यः ।

७०७. चित्याग्निचित्ये च [३।१।१३२]

एतौ निपात्येते । चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ।

माधवस्तु धीयते इति धाय्यमिति कर्मणि ण्यतमाह ।

सर्वथा ऋग्विशेषमेव रूढ्या प्रतिपादयति । रूढिशब्देषु च न व्युत्पत्तेर्नियमः । यथा गिरौ शेते गिरिशः । "गिरौ डश्छन्दसि" (वा०) गिरिरस्यास्तीति गिरिशः । लोमादिलक्षणः श इति वा । सामिधेनीति । समिध आधानी । पृषोदरादित्वात् साधुरित्येके[1] । ऋगिति । पृथुपाजा अमर्त्य इत्यादि ऋग्विशेष सामिधेनीत्यर्थः ।

अत्र च न सर्वा सामिधेनी धाय्या इत्युच्यते, किं तु समिध्यमानवती समिद्धवती चान्तरेण विकृतिषु प्रक्षिप्यमाणा पृथु[2]पाजा अमर्त्य इत्यादिकैव । अय च विशेषे निपातनस्य रूढ्यर्थत्वाल्लभ्यते । सूत्रे च सामिधेनीग्रहणं प्रयोगविषयोपलक्षणार्थम् । तथा चासामिधेन्यामपि दृश्यते धाय्या शसत्याग्निर्नेता त्व सामक्रतुभिरिति । ज्योतिष्टोमे मरुत्वतीये शस्त्रविधानमेतदित्याहुः ।

क्रतौ कुण्डपाय्य । कुण्डैरित्यादि । कुण्डशब्दे[3] तृतीयान्ते उपपदे पिबतेरधिकरणे यत् युक् च निपात्यते इत्युक्तं भवति । ण्यति प्रकृते यतो निपातनम् "यतोऽनावः" इत्युत्तरपदाद्युदात्तार्थम् । ण्यति तु स्वरितत्वं स्यात् । सचीयतेऽसौ संचाय्य ।

अग्नौ [4]परिचाय्यो । अग्नाविति । अग्न्यर्थे इष्टकाचयनविशेषे इत्यर्थः । तत्रैव रूढत्वादिति ज्ञेयम् । साधव इति । पर्युपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ निपात्येते । सम्पूर्वाद्वहेः सप्रसारणं दीर्घश्च निपात्येते इत्यर्थः ।

चित्याग्निचित्ये च । चिनोते कर्मणि क्यप् निपात्यते । चीयते इति चित्यः । "ह्रस्वस्य पिति कृति" (६।१।७१) इति तुक् । अग्नेश्चयनमग्निचित्येति । भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च निपात्यते । तेनान्तोदात्तो भवति । क्यपि तु कृते चित्य इत्याद्युदात्तः स्यात् । भावे विधानादग्नाविति[5]ह न सबध्यते ।

---

१. इत्येके इति नास्ति क० पु० ।
२. पृजाया अ इति क० पु० ।
३. कुण्डशब्दे तृतीया उपपदे पतेरधिकरणे यत्युक्तेति क० पु० ।
४. अग्नौ य इति क० पु० । ५. नेति नास्ति क० पु० ।

७०८. अमावस्यदन्यतरस्याम् [३।१।१२२]

अमोपपदाद्वसेः कालेऽधिकरणे ण्यत्। तत्र च वृद्ध्यभावो वा निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्काविति अमावस्या अमावास्या वा । यजन्त्यनेन याप्या स्रुक् इति केचित् ।

७०९. वदः सुपि क्यप् च [३।१।१०६]

वदेरनुपसर्गे सुबन्ते उपपदे क्यप् प्रत्ययः स्यात् चकाराद्यत्। "उपपद-मतिङ्" (२।२।१९) समासः । ब्रह्मणोद्यते इति ब्रह्मोद्या कथा । ब्रह्मवद्या ।

७१०. भुवो भावे [३।१।१०७]

अनुपसर्गे सुप्युपपदे भवः क्यप् स्याद् भावे । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपि किम् ? भव्यम् । अनुपसर्गे किम् ? प्रभव्यम् ।

अमावस्यदन्यतरस्याम् । अमोपपदादिति । अमा इति शब्द उपपद यस्य तस्मात् । एतेनामा[1]शब्दस्योपपदत्वमप्येतेन निपात्यते इत्युक्तम् । तेनोपपदसमासे सति 'गतिकारकोपपदात् कृत्' (६।२।१३९) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तस्वरितत्व भवति । ण्यत स्वरितत्वात् । तत्र च [2]वृद्ध्यभाव इति । वृद्धेर्द्विमात्रत्वादेरभावो यस्मिन् स वृद्ध्यभावो ह्रस्व इत्यर्थं । तेन ण्यति वृद्धौ कृतायाः पक्षे ह्रस्वो निपात्यते। तेनामावास्याया अभावे[3]ऽमावस्याशब्दोऽपि निपात्यते। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्।

अन्ये त्वाहु । ण्यति-अमावास्या इति स्वत प्राप्त रूपम् । तस्यैव[4] वृद्ध्यभावोऽपि विकार इति ।

अमाशब्दार्थमाह-सहेति । अमात्य इत्यादौ तथा दर्शनात्। साहित्यमिह सन्निकर्षमात्रम् । यजन्त्यनयेति । करणे ण्यदित्यर्थं ।

वद सुपि । अनुपसर्ग इति । "सत्सूद्विष" (३।२।६१) इत्यत्रोपसर्गग्रहणेन ज्ञापितमन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहण नेति भाव । ब्रह्मोद्येति । कर्मणि क्यप् सप्रसारणम् । आद्गुण ।

अत्र चोत्तरसूत्राद् भाव इत्यपकृष्यते । तेन भावेऽपि भवति । ब्रह्मोद्यमितीत्याहु । सुपि किम् ? ब्रह्मवाद्यमिति । उपसर्गे तु प्रवाद्यम् । कथमनूद्यम् ? उपसर्गप्रतिरूपको निपातोऽयमित्याहु ।

भुवो भावे । यदत्र नानुवर्तते पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् ।

---

१. अमाशयशब्दस्येति क० पु० । २ वृद्धिव्यभाव इति क० पु० ।
३ अमावास्या या स्थातावित्यमावस्या इति क० पु० । ४ तस्य कृतवृद्ध्यभाव इति क० पु०

७११. हनस्त च [३।१।१०८]

अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप् स्यात् तकारोऽन्तादेशश्च। ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या। स्त्रीत्वं लोकात्।

७१२. एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् [३।१।१०९]

एभ्यः क्यप् स्यात्।

७१३. ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् [६।१।७१]

धातोर्ह्रस्वान्तस्य तुगागमः स्यात् पिति कृति। इत्यः। स्तुत्यः। "शास इदङ्हलोः" शिष्यः। वृ इति वृञो ग्रहणं न वृङः। वृत्यः। वृङस्तु वार्या ऋत्विजः। आदृत्यः। जुष्यः। पुनः क्यबुक्तिः क्यब्बाधकस्य ण्यतो बाधनार्था। अवश्यस्तुत्यः। "शसिदुहिगुहिभ्यो वा" (वा०)। शस्यम्। शस्यम्। दुह्यम्। दोह्यम्। गुह्यम्। गोह्यम्। "आङ्पूर्वादजेश्च सञ्ज्ञायाम्" (वा०)। अजेः क्यपि "वीभावो नेति वाच्यम्" (वा०) आज्यम्। उपेयमिति ई गतौ इत्यस्य रूपं नेणः।

हनस्त च। ब्रह्महत्येति। स्वभावादस्य क्यप स्त्रीत्वमन्यस्य क्लीबत्वमेवेत्याहु। स्त्रीत्वमिति। सुपीत्येव। धातोरिति वर्तते। ण्यत्तु भावे नोदाह्रियतेऽनभिधानात्।

एतिस्तुशास्वृ। अ एतीति निर्देशादिण एव ग्रहणं नेङिको, तयोरधिपूर्वयोरेव प्रयोगादेतीति निर्देशानुपपत्तेः। तथा चाध्येय व्याकरणमिति यदेव प्रयुज्यते।

अन्ये तु 'इणवदिक" (वा०) इति वक्तव्यमित्यधीत्यामातेत्युदाहरन्ति।

ष्टुञ् स्तुतौ। शासु अनुशिष्टौ। अन्ये त्वाङ् शासु इच्छायामित्यस्यापि ग्रहणमिच्छन्ति। आशास्यमिति।

यद्यपीत्वमस्य नास्ति परस्मैपदिन एव तद्विधानात्। तथापि-स्वरे विशेषोऽस्ति। क्यपि धातुस्वरे मध्योदात्तम्। ण्यति तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तस्वरितमिति। वृञो ग्रहणमिति। इष्टिरेवेयम्। वृत्य इति। वृञ् वरणे। वार्य इति। वृङ् सम्भक्तौ। आदृत्य इति। दृङ् आदरे। जुष्य इति। जुषी प्रीतिसेवनयोः। पुनरित्ति। "वद सुपि क्यप् च" इत्यत क्यप् अनुवर्तते एवेत्यर्थः। ण्यत इति। "ओरावश्यके' इति प्राप्तस्य। शसि दुहि इति। शस स्तुतौ। दुह प्रपूरणे। गुह संवरणे। शस्यम्। "अनिदिताम्" इति नलोपः। दोह्यमिति। ण्यत्युपधागुणः। आङ्पूर्वादजेश्चेति। अज गतौ क्षेपणे च। अस्य ण्यति तित्स्वरः प्रसज्येतेति क्यबेव विधीयते।

७१४. ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः [३।१।११०]

ऋदुपधात् क्यप् स्यात् क्लृपिचृती विना । वृत् वृत्यम् । क्लृपिचृत्यो-स्तु कल्प्यम् । चर्त्यम् । ऋदुपधेति तपरः किम् ? कॄत् कीर्त्यम् । "पाणौ सृजेर्ण्यत्" (वा०) । पाणिसर्ग्या रज्जुः । "समवपूर्वाच्च" (वा०) । समवसर्ग्या ।

७१५. ईच खनः [३।१।१११]

खनः क्यप् स्यादीकारोऽन्तादेशश्च । "आद्गुणः" (३।१।८७) । खेयम् । दीर्घोक्तिरिकारान्तरप्रश्लेषार्था । तेन "ये विभाषा" (६।४।४३) इत्यात्त्वं न ।

नन्वत्रापि "अजेर्व्यघञपो" । इति वीभाव प्राप्नोति, तत्राह अजे क्यपीति । एतच्च समज्येत्या[१]द्यर्थमवश्य वाच्यमेव । आकरे त्वञ्जेरिति पठित[२]त्वात् अञ्जू व्यक्ति-म्रक्षणकान्तिगतिषु इत्यस्मात् करणे क्यपि नलोपे आज्यमिति व्युत्पादितम् ।

आचार्यैस्तु अजेरपि[३] क्यपो विधानेन सिद्धयति रूपमिति प्रौढिवादेनैतदुक्तम् । आज्यमिति । आङा सहैकादेश ।

ननु यद्याङपूर्वस्यैव प्रयोग अवग्रह प्राप्नोति आ आज्यमित्याज्यमिति । अत्र भाष्यम्—भवत्येवावग्रह. । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्या , पदकारैर्नाम लक्षणमनु-वर्त्यमिति ।

ऋदुपधाच्चा । कृपू सामर्थ्ये । चृती ग्रन्थे हिंसायां च । कृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वेन ऋदुपधत्वेन प्राप्ति । कल्प्यमित्यादि । ण्यति गुणो रपर लत्वम् । कीर्त्यमिति अनित्य-ण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत् । णिच्पक्षे तु णिलोपे कृतेऽकृते वापि दित्स्य[४]-मितिवत् "अचो यत्" । अत्र हि क्यपि सति आद्युदात्त स्यात् । ण्यति तु अन्तस्वरितत्व भवति ।

ई च खन । ननु ह्रस्वविधानेऽप्याद्गुणे रूपे विशेषो नास्ति, तत्किं दीर्घो-च्चारणेनेत्यत आह–दीर्घोक्तिरित्यादि । आत्व नेति । द्वितीय ईकारो बाधकबाधनार्थं इति भाव ।

---

१. समज्येत्यर्थमिति क० पु० ।
२ पठित्वा इति ख० पु० ।
३ अजतेरिति ख० पु० ।
४ धित्स्यमिति ख० पु० ।

७१६. भृञोऽसञ्ज्ञायाम् [३।१।११२]

भृञः क्यप् स्यान्न तु सञ्ज्ञायाम् । भृत्यः । संज्ञायां तु भार्या नाम क्षत्रियाः । भार्या बधूः । "सभृञो वा" (वा०) संभृत्याः । सभार्याः ।

७१७. मृजेर्विभाषा [३।१।११३]

मृजेः क्यप् वा स्यात् पक्षे ण्यत् । मृज्यः । मार्ग्यः ।

७१८. राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्या. [३।१।११४]

एते क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्यो राजसूयः । क्रतुः । सुवति सरति वा सूर्यः । मृषोद्यते मृषोद्य नित्यम् । रोचते रुच्यः । स्वर्णरूप्याभ्यामन्यत् कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यते इति कृष्टपच्यो व्रीहिः । न व्यथते अव्यथ्यः ।

भृञोऽसञ्ज्ञायाम[1] । 'एकानुबन्धग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य ग्रहणम्" (प०) इति । भृञ् भरणे इत्यस्य ग्रहणम्, न तु डु भृञ् धारणपोषणयोरित्यस्य । भृत्य इति । भग-णीय इत्यर्थ । [2]भार्या बधूरिति । भार्याशब्दोऽय यूपाहवनीयादिवत् सस्कारशब्दत्वात् सञ्ज्ञाशब्द । तथा चाभ्रियमाणापि भार्योच्यते ।

ननु सञ्ज्ञाया सभृत्येति क्यपा भाव्यम् । सञ्ज्ञाप्रतिषेधस्तु पुसि चरितार्थं । नैतदस्ति । शब्दशक्तिस्वभावात् भृञो भावे एव स्त्रिया क्यप् भवति । कर्मणि तु ण्यतैव भवितव्यम् । सभृञो वेति । असञ्ज्ञायामय विधि । तेन प्राप्तविभाषेयम् ।

मृजेर्विभाषा । ऋदुपधादिति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् । मार्ग्य इति । 'चजो कु" (७।३।५२) इति कुत्वम् ।

राजसूयसूर्य । राज्ञा सोतव्य इति । अभिषिक्त क्षत्रियोऽत्र राजा, तेन सोतव्य अभिषवद्वारेण निष्पादयितव्य इत्यर्थ । निपातनरूढ्यर्थत्वाद् अश्वमेधादौ नातिप्रसङ्ग. ।

अन्ये तु लतात्मक सोमो राजा । राजान क्रीणन्तीत्यादौ दर्शनात् । राजा सूयतेऽत्रेति राजसूय इत्यधिकरणे क्यबित्याहु । अत्रापि रूढिबलादेव ज्योतिष्टोमेनाति प्रसङ्ग । राजसूय इति । राजशब्दे उपपदे षुञ् अभिषवेऽस्मात् कर्मणि क्यप् दीर्घश्च निपात्यते । ह्रस्वाभावान्न तुक् । सुवति सरति वेति । षु प्रेरणे । सृ गतौ । आभ्या कर्तरि क्यप् । रुगागम । सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकमिति । सरत्याकाशे इत्यर्थे सर्ते कर्तरि क्यप् । उकारोऽन्तादेशश्च निपात्यते । तत्र रपरत्वे "हलि च" (८।२।७७) इति दीर्घ. । मृषोद्यमिति । मृषापूर्वाद्वदे कर्मणि क्यप् । सम्प्रसारणम् ।

---

१. भृञोऽसि इति क० पु० । २ भाया विधूरिति क० पु० ।

७१९. भिद्योद्ध्यौ नदे [३।१।११५]

कर्तरि क्यबन्तावेतौ नदे वाच्ये। कूलं भिनत्तीति भिद्यो नाम नदः। वारि उज्झतीति उद्ध्यो नदः।

७२०. पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे [३।१।११६]

कार्यं पुष्णाति पुष्यत्यस्मिन् वा पुष्यो नक्षत्रम्। कार्यं साधयति सिद्ध्यत्यस्मिन् वा सिद्ध्यः। एष एव तिष्योऽपि।

ननु 'वद सुपि क्यप् च" (३।१।१०६) इत्येव सिद्धं क्यप्, तत्राह–नित्यमिति। स हि विकल्पितस्तेन पक्षे यदपि प्राप्नोति। क्यबेव स्यादित्येवमर्थं निपातनमित्यर्थः। रोचते रुच्य इति। रुच् दीप्तौ। कर्तरि क्यप् निपात्यते। स्वर्णरूप्याभ्यामन्यत् कुप्यमिति।

एतेन संज्ञायामेतन्निपातनं तेन नातिप्रसङ्ग इति दर्शयति—गोप्यते इति कुप्यम्। गुपू रक्षणे। क्यप् आदेश्च कुत्वं निपात्यते।

यत्तु गुप् गोपने इत्यस्येति प्राचोक्तम्, तदसत्, गोपनार्थस्य चुरादित्वेन णिच प्रसङ्गात्। अस्यानित्यण्यन्तत्वे प्रमाणाभावात्। निन्दार्थे तु नित्यं सना भाव्यम्। पातनेन [1]तदुभयबाधकल्पने प्रमाणप्रयोजनयोरभावात। कृष्टे स्वयमेव पच्यते इति।

एतेन कर्[2]मकर्तरि निपातनमेतदित्याह—शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्य इत्येव भवति। अव्यथ्य इति। व्यथ भयचलनयोः।

भिद्योद्ध्यौ। भिनत्तीति। भिदिर् विदारणे। उज्झतीति। उज्झ उत्सर्गे। दकारोपधोऽयम्। जत्वं तु लाक्षणिकम्। उद्ध्य इति। निपातनाद् धत्वम्।

पुष्यसिद्ध्यौ। पर्याययोरप्यनयोः स्वरूपपरत्वाद् द्वन्द्वः। पुष् पुष्टौ। षिधू संराद्धौ। आभ्यां कर्त्रधिकरणे वा क्यप्। स एव तिष्योऽपि इति। अनयोः पर्यायान्तरमप्यस्ती-त्येतावता वदनेन प्रतिपाद्यते, न त्वस्यापि क्यपि निपातनमिति। त्विष् दीप्तौ इत्यस्य[3] घ्न्यादयश्चेत्यौणादिकस्य यक्प्रत्ययान्तस्य निपातनात्। तथा च पुष्यतिष्ये[4] कलियुगे इत्यमरकोशव्याख्याने क्षीरस्वामी त्विष्यतीति तिष्यः। त्विष् दीप्तौ। अध्न्यादिरिति। तुष् तुष्टावित्यस्य रूपमिति प्राचोक्तम्। यद्वा "सूर्यतिष्य" इति निपातनात्तिष्योऽपि पुष्यसमानार्थः साधुर्ज्ञेय इति व्याख्येयम्।

---

१ तदुभयाभावप्रकल्पने प्रयोजनाभावात् इति क० पु०।
२ एतेन कर्तरि इत्येव क० पु०।
३ विष्यतो स्यादयतेश्चेत्यौणादिक इति क० पु०।
४ बहुष्य तिष्येति क० पु०।

७२१. विपूयविनीयजित्यामुञ्जकल्कहलिषु [३।१।११७]

पूनीजिभ्यः क्यप् निपात्यते। विपूयो मुञ्जः। विनीयः कल्कः। जित्यो हलिः। एषु किम्? विपव्यम्। विनेयम्। जयम्।

७२२. प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि [३।१।११८]

आभ्यां ग्रहेः क्यप् स्याच्छन्दसि। भाषायां वेति केचित्। प्रतिगृह्यम्। प्रतिग्राह्यम्। अपिगृह्यम्। अपिग्राह्यम्।

७२३ पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च [३।१।११९]

एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यप् स्यात्। प्रगृह्यं पदम्। गृह्यः। अस्वैरी। ग्रामगृह्या सेना। ग्रामबाह्या इत्यर्थः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशान्नान्यत्र। कृष्णगृह्यः। तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः।

विपूयविनीय। पूनीजिभ्य इति। पूङ् पवने। णीञ् प्रापणे। जि अभिभवे। क्यबिति। यतोऽपवाद इति। विपूयो मुञ्ज इति। रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थ। मुञ्जस्तृणपुञ्जविशेष। विनीय कल्क इति। कल्क पिष्टौषधादि स विनीयते साध्यते इति विनीय।

हरदत्तस्त्वाह—कल्क पापमिति। तपो न कल्कोऽध्ययन न कल्क इति दर्शनात्।

तथा च माघ प्रायुङ्क्त—अविनीय सभ्रम विकासिभक्तिभिरिति।

जित्यो हलिरिति। बलेनाकृष्टव्य इत्यर्थ। महद्धल हलि। कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठमुच्यते।

प्रत्यपिभ्या ग्रहे। प्रतिगृह्यम् इति। "ग्रहिज्या" (६।१।१६) इति सप्रसारणम्।

पदास्वैरि। स्वयमेव ईरितु शीलमस्य स्वैरी ताच्छील्ये णिनिः। स्वतन्त्र उच्यते। न स्वैरी अस्वैरी परतन्त्र। बहिर्भवा बाह्या "वहिषष्टिलोपो यञ्च" (वा०)। पक्षे भव पक्ष्य। दिगादित्वाद् यत्। प्रगृह्य पदम् इति। प्रगृह्यते प्रगृह्यम्। यस्य प्रगृह्यसज्ञाक्रियते तत्। असन्निकर्षश्चात्र ग्रहेरर्थ।

तत्र हि स्वरसन्ध्यभावाद् अग्नी अत्रेत्यादौ कियताऽपि कालेन व्यवधानात् परस्याचो न सन्निकर्ष इति।

७२४. विभाषा कृवृषोः [३।१।१२०]

आभ्यां वा क्यप् स्यात् । कृत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् । वर्ष्यम् ।

७२५. युग्यं च पत्रे [३।१।२१]

पत्रं वाहनम् । युग्यमश्वादि चेत्, योग्यमन्यत् ।

७२६ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च [३।३।१६३]

प्रेषितस्त्वं त्वया गन्तव्यं गमनीयं गम्यम् । अनुज्ञातस्त्वं त्वया अध्येतव्यम्, अध्ययनीयम्, अध्येयम् । प्राप्तस्ते कालस्त्वया ध्यातव्यं ध्यानीयं ध्येयम् । सामान्यतः प्राप्तावप्यत्र लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः । स्त्रियां क्तिन् ऊर्ध्वं वाऽसरूपविधेरभावात् ।

ननु पदावयवस्य द्विवचनादेरेव प्रगृह्यत्वेन पदस्य, तत्किमुच्यते प्रगृह्य पदमिति । नैष दोष, अवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात् । यद्वा पद्यते गम्यतेऽनेनार्थ इति पद प्रगृह्यम् इति । पञ्जरादिबन्धेन परिगृह्यावस्थापित शुकादिरुच्यते तदेवाह—अस्वैरीति । परतन्त्र इत्यर्थ । ग्रामगृह्येति । शेषषष्ठ्या समास । नान्यत्रेति । पुनपुसकयोरित्यर्थ ।

विभाषा कृवृषो । डुकृञ् करणे । वृषु सेचने ।

युग्य च पत्रे । युज्यतेऽनेन गमनमिति करणे क्यप् कुत्व च निपात्यतेनि योग्यमिति । ण्यति "चजो कु॰" (७।३।५२) इति कुत्वम् ।

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु । लकारार्थेषु व्याख्यातमेतत् । गम्यमिति । "पोरदुपधात्" (३।१।९८) इति यत् । अध्येतव्यमिति । अधिपूर्वं इङ् अध्ययने । अध्येय' मिति । "अचो यत्" (३।१।९७) ध्यातव्यमिति । ध्यै चिन्तायाम् । "आदेच'- (६।१।४५) इत्यात्वम् । ध्येयमिति । "ईदयति" (६।४।६५) ।

ननु भावकर्मणो सामान्येन विहिता एव कृत्यास्ते प्रेषदिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति तत्किं प्रैषादिषु पुन कृत्या विधीयन्तेऽत आह—सामान्यत प्राप्तावपीति । लोटा बाधा मा भूदिति । अन्यथा प्रैषादिषु विशेषविहितो लोट् कृत्यान् बाधेतेत्यर्थः ।

ननु वाऽसरूपविधिना 'कृत्या अपि भविष्यन्तीत्यत आह-स्त्रिया क्तिन ऊर्ध्वमित्यादि । एतदेव ज्ञापक इत ऊर्ध्वं वाऽसरूपविधिरनित्य इत्यर्थस्येति भाव ।

---

१. विधिरःकृत्येति क० पु० ॥

७२७. अर्हे कृत्यतृचश्च [३।३।१६९]

स्तोतुमर्हः स्तोतव्यः। स्तवनीयः। स्तुत्यः। लिङाऽत्र बाधादिति कृत्यतृचोर्विधिः।

७२८. भव्यगेयप्रवचनीयोपीस्थानीयजन्याप्लाव्या-
पात्या वा [३।४।६]

एते कृत्यान्ता वा कर्तरि निपात्यन्ते। भवतीति भव्यः। भव्यमनेन वा। गायतीति गेयः। गेय साम वहुना वा इत्यादि।

७२९. शकि लिङ् च [३।३।१७२]

चात् कृत्याः। वोढुं शक्या वोढव्यः। वहनीयः। वाह्यः। लिङा बाधा माभूदिति कृत्योक्तिः।

इति कृत्यप्रक्रिया

अर्हे कृत्यतृचश्च। ननु चात्रापि सामान्येन विहिता कृत्यतृचोऽर्हेऽपि सिद्धा एव, तत्किं कृत्यतृच पुनर्विधीयन्तेऽत आह—लिङाऽत्रेति। अत्रार्हार्थे।

भव्यगेयेति। तयोरेवेति नियमात् कर्तर्यप्राप्ते वचनम्। भव्य इति। "अचो यत्" (३।१।९७) "वान्तो यि प्रत्यये" (६।१।७९) भव्यमनेनेत्यादिना। वाग्रहणात् पक्षे सकर्मकेभ्य कर्मण्यपि, अकर्मकेभ्यस्तु भावेऽपि इति दर्शित। आदिपदात् प्रवक्तीति प्रवचनीयो गुरु स्वाध्यायस्य। प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्याय। उपस्थानीयो गुरु शिष्यस्य। उपस्थानीयो गुरु शिष्येण। जायते जन्य। जन्यमनेन वा। आप्लवनम्, आप्लाव्य। ण्यत्। आप्लव्यमनेन वा। आपततीति आपात्य। आपात्यमनेन वा।

शकि इति। वोढव्य इति। वह प्रापणे। तव्य। "होढ" (८।२।३१) धत्व-ष्टुत्वढलोपा। "सहिवहो" (६।३।११२) इत्योत्त्वम्। लिङेत्यादि। व्याख्यातप्रायम्।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं शेषवंशामलो-
त्तस श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पति।
तत्सूनो कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् कृत्याश्रया प्रक्रिया॥ १॥

कृत्यप्रत्यय.॥ ३००॥

अथ कृदन्तप्रक्रिया

७३०. ण्वुल्तृचौ [३।१।१३३]

धातोर्ण्वुल्तृचौ स्तः, "कर्तरि कृत्" (३।३।६७) इति कर्त्रर्थे। "युवोरनाकौ" (७।१।१) करोतीति कारकः। कर्ता। वोढुमर्हो वोढा। "प्रत्ययस्थात्" (७।३।४४) इतीत्वम्। कारिका। "ऋन्नेभ्यो ङीप्" (४।१।५)। कर्त्री। "गाङ्कुटादिभ्यः" (१।२।१) इति ङित्त्वम्। कुटिता। कोटकः। "विज इट्" (१।२।२) विजिता। वेजकः। "हनस्तोऽचिण्णलोः" (७।३।३२) घातकः। "आतो युक् चिण् कृतोः" (७।३।३३) दायकः। "नोदात्तोपदेश" (७।३।३४) इति उपधावृद्धिर्न। शमकः। दमकः। अनिटस्तु यामकः। "जनिवध्योश्च" (७।३।३५) जनकः। वधकः। "रधिजभोरचि" (७।१।६१) रन्धकः। जम्भकः। "नेट्यलिटि रधेः" (७।१।६२) रधिता। रद्धा। मङ्क्ता। नष्टा। नशिता।

पूर्वकृदन्तप्रक्रिया

ण्वुल्तृचौ। णकारो वृद्ध्यर्थं। उकारो "युवो" (७।१।१) इति विशेषणार्थं। लकारो "लिति" (६।१।१९३) इति स्वरार्थं। तृचश्चकार "तुरिष्ठेमेयस्सु" (६।४।१५४) "तुश्छन्दसि" (५।३।५९)इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थं। "चित" (६।१।१६३) इत्यन्तोदात्तार्थस्तु न भवति। "आद्युदात्तश्च" (३।१।३) इत्येव सिद्धे। कारक इति "अचो ञ्णिति" (७।२।११५) इति वृद्धि, रपर। कर्तेति। तृचि गुणो रपर। "ऋदुशनस्" (७।१।९४) इत्यनङ्। "सर्वनामस्थाने च" (६।४।८) इति उपधादीर्घ। "नलोप प्रातिपदिकान्तस्य" (८।२।७) इति नलोप.। वोढेति। अर्हे कृत्यतृचश्च" (३।३।१६९) इति तृच्। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा। "सहिवहोरो" (६।३।११२) इत्योत्वम्। कारिकेति। स्त्रिया टाप्। "हल्ङ्यादिना" (६।१।६८) सुलोप। कर्त्रीति। यणादेश। कुटिता। कुट कौटिल्ये। कोटक। अञ्णिदित्युक्तेर्न ङित्त्वम्। घातक इति। 'अत उपधाया" ७।२।११६) इति वृद्धि। "हो हन्ते" (७।३।५४) इति कुत्वम्। यामक इति। यम उपरमे। वधक इति। वध हिंसायाम्, प्रकृत्यन्तरम्। "रधिजभोरचि" (७।१।६१) अनेन नुमिति शेष·। रधि हिंसायाम्। जभ गात्रविनामे। रन्धक इति। उपदेशिवद्वचनादादौ नुमि कृते वृद्ध्यभाव। रद्धा। 'रधादिभ्यश्च" ७।२।४५)

रम्भकः । रब्धा । लम्भकः । लब्धा । "तीषसह" (७।२।४८) इतीड् वा । एषिता । एष्टा । सहिता । सोढा । दरिद्रातेरालोपः । दरिद्रिता । "ण्वुलि न" (वा०) दरिद्रायकः । "कृत्यल्युट" (२।३।११३) इत्यत्र बहुलोक्तेः क्वचित् कर्मण्यपि ण्वुल् स्यात् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यते गले चोपकः । "हलदन्तात्" (६।३।९) इत्यलुक् । आत्मनेपदार्हात् क्रमेः कृत इण्निषेधः प्रक्रन्ता । कर्तरीत्येव । प्रक्रमितव्यम् । "गमेरिट्" (७।२।५८) तङानाभावे इत्युक्तेः सञ्जिगमिषिता । सञ्जिगंसितेत्यपि केचित् । एवं न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः । विवृत्सिता । विवर्तिषितेत्यपि केचित् । चिक्लृप्सिता । "न धातुलोपे" (१।१।४) इत्यत्र इगेव गुणवृद्धिनिषेधात् पापाचकः । पापचिता इत्यादि ज्ञेयम् ।

इतीडभावपक्षेऽच्परत्वाभावादेव नुमभाव । मङ्क्तेति । टु मस्जो शुद्धौ । "मस्जिनशो" (७।१।६०) इति नुम् । "अन्त्यात् पूर्व" (वा०) "स्को" (८।२।२९) इति सलोप. । अनुस्वारपरसवर्णौ । नष्टेति । "रधादिभ्यश्च" (७।२।४५) इतीडभावपक्षे पूर्व नुम् । रम्भक इति । रभ राभस्ये । "रभेरशब्लिटो " (७।१।६३) इति नुम् । रब्धा इति । "भूषस्तथोर्धोऽध" (८।२।४०) जश्त्वम् । लम्भक इति । "लभेश्च" (७।१।६४) इति नुम् । "तीषसह" (७।२।४८) वेडिति शेष । एषितेति । इषु इच्छायाम् । उपधागुणः । सोढेति ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा. ओत्वम् । दरिद्रातेरित्यादि । दरिद्रातेरार्धधातुके आतो लोपो वाच्य· इति वचनात् । णवुलि नेति । "सनि·ण्वुलि ल्युटि च न" (वा०) इति वचनात् । दरिद्रायक इति । आतो युक् । चोपक इति । चुप मन्दाया गतौ । गते चोपक इति । "साधन कृता" (भा० इ०) इति समास । प्रक्रन्तेति । "प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम्" (१।३।४२) इत्यस्यात्मनेपदयोग्यता । तङानाभाव इत्युक्तेरिति । परस्मैपदग्रहण तङानयोरभाव लक्षयति । तेनासत्यपि परस्मैपदे इट् स्यादित्युक्तम् । सञ्जिगमिषितेति । गमे सन्नन्तात् तृच् सञ्जिगंसितेत्यपि केचिदिति । आत्मनेपद-योग्याद्वेति केचिदित्युक्ते । "समो गम्यृच्छिभ्याम्" (१।३।२९) इत्यात्मनेपद-योग्यता । विवृत्सितेति । वृतु वर्तने । सन् द्वित्वम् । उरदत्वम् । हलादि शेष । "सन्यत " (७।४।७९) इतीत्वम् । "हलन्ताच्च" (१।२।१०) इति कित्वान्न गुण । चिक्लृप्सितेति । कृपू सामर्थ्ये । सनि द्वित्वादि । "तासि च क्लृप ' ७।२।६०) इतीण्-निषेध· "कृपो रो ल ' (८।२।१८) पापचक इति । पचेर्यङन्तात् ण्वुलि पापच्य अक इति स्थिते यदा ' यस्य हल " (६।४।४९) यकाराकारसमुदायस्य लोपस्तदोपधावृद्धिर्भवति ।

७३१ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः [३।१।१३४]

नन्द्यादेर्ल्युः । ग्रहादेर्णिनिः । पचादेरच् । नन्दनः । "असि उसि अने च चक्षिङः ख्याञ् नेति वाच्यम्" (वा०) विचक्षणः । जनार्दनः । मधुसूदनः । ग्राही । स्थायी । प्रयायिणौ । "यङोऽचि च" इति यङो लुक् । "न धातुलोपे" (१।१।४) इति गुणनिषेधः । नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । उदन्तात्

यदि तु "न धातुलोपे" (१।१।४ इत्यत्र ईक इति नानुवर्तेत ततोऽत्रापि निषेध स्यादिति भाव । आकरे त्वत्रातो लोप कृत्वा "यस्य हल " (६।४।४९) इति यलोपमात्र भवति । तत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् वृद्ध्यभावेन पापचक इत्येव स्थितम् । न च मन्तव्य यङ्लुक समुदायलोपत्वात्तस्येदमुदाहरण पापाचक इतीति । तत्र हि यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वेन न धातुलोप इति निषेधस्याप्रसङ्गे इक एव इत्यादिपरिहाराभिधानवैयर्थ्यात् । प्रपञ्चित चैतद् यङ्लुगन्ते, न धातुलोपसूत्रे । पापचितेति । तृच् इट् यलोप ।

नन्दिग्रहि । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादादिशब्द प्रत्येक सबध्यते इति तेन त्रिभ्यो गणेभ्यस्त्रय प्रत्यया यथासख्य भवन्तीत्याह—नन्द्यादेर्ल्युरित्यादि ।

एते च गणा न धातुपाठे सनिविष्टा, कि तु नन्दनरमणेत्यादिषु प्रातिपदिकगणेषु अपोद्धृत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तत्र नन्दिवासिमदिदूषिसाधिवर्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्य सज्ञायाम् । नन्दन इति । टु नदि समृद्धौ । "युवोरनाकौ" (७।१।१) । "असि उसि अने च चक्षिङ ख्याञ् नेति वाच्यम्" (वा०) असि उसि इति औणादिकावेतौ प्रत्ययौ । नृचक्षा चक्षुरिति यथा । विचक्षण इति । चक्षिङ व्यक्तायां वाचि । जनार्दन इति । जनानर्दयतीति । मधुसूदन इति । मधु दैत्य सूदयतीति । सूद क्षरणे । आभ्या कर्मण्यणि प्राप्ते । एव विशेषेण भीषयतीति विभीषण इति । "भियो हेतुभये षुक्" (७।३।४०) लुनाति लवण । निपातनात् णत्वमिति दिक् । ग्राहीति । ग्रह उपादाने । णित्वादुपधावृद्धि । सौ नान्तत्वाद् दीर्घ । स्थायी । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । "आतो युक् चिण्कृतो" (७।३।३३) प्रयायिणाविति । "प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च" (८।४।११) इति णत्वम् ।

एव "याचृव्याहृसव्याहृव्रजवदवसा नञ्पूर्वाणाम्" (ग०) अपाचीत्यादि । "अजन्तानामचित्तकर्तृकाणाम्" (वा०) अकारी । अहारीत्यादि । शीङ् स्वप्ने । विशायी । षिञ् बन्धने । विषयी । निपातनाद् वृद्ध्यभाव. । परिभाषी । परिभावी । परिभवी । निपातनाद्वा वृद्धिरिति दिक् । पच इति । डुपचष् पाके । देवडिति । दिव् क्रिडादौ ।

---

१ शिव सदाभीष्टकर इति क० पु० ।

यङो लुग्नेति केचित् । रोरूयः । "चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वम् चात्वमभ्यासस्य" (वा०) "अभ्यासस्य कार्यमनचीति वक्तव्यम्" (वा०) इति हलादिशेषाभावः । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । "हन्तेर्घत्वं च" (वा०) घनाघनः । "पाटेर्णि लुक् ऊक् चाभ्यासस्य" (वा०) पाटूपटः । पक्षे चरः । चलः । पतः । हनः । पाटः । घञर्थे कविधानमिति "कृञः क्लिदः क्नसश्च कप्रत्ययः" (वा०) "कृञादीनां के द्वे स्तः" (वा०) चक्रम् । चक्लिदम् । चक्नसः । पक्षे क्लिदक्नसोरजिति केचित् । क्लेदः । क्नसः ।

अस्याचि टित्वं निपात्यते । तत्प्रयोजनं च 'टिड्ढाणञ्" (४।१।१५) इति ङीबित्युदाहरति । देवीति । एवं नदट् । भषट् । प्लवट् । चोरट् । मरट् । गाहट् इत्येतेऽपि निपात्यन्ते । जारं बिभर्ति इति जारभरा । श्वपचा । श्वपाक इति । न्यङ्क्वादिषु पाठात् कर्मणि अणि । पचादिश्चायमाकृतिगणः । तथा च "शिवशमरिष्टस्य करे" इति कृञोऽच् प्रत्ययः कृतः । घटेरपि कर्मणि घटोऽठच् । तथा यङन्तानाम् "यङोऽचि च" इति लुगुच्यते ।

अन्ये त्वजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इत्युक्तम् । पचाद्यनुक्रमणं तु टित्वादिनिपातनार्थम् । कर्मोपपदानामिगुपधानां च[१] कादिबाधकबाधनार्थमन्येषां च प्रपञ्चार्थमित्याह । एतदेव प्रपञ्चयितुमुदाहरति । षोडन् इति । षड् दन्ता अस्य षोडन् । "सङ्ख्यासुपूर्वस्य" (५।४।१४०) इति दन्तस्य दत्रादेशः । षष उत्वम् । ष्टुत्वम् । "तत्करोति तदाचष्टे" (वा०) इति णिच् । 'णाविष्ठवत्" (वा०) इति तृशब्दस्य टेर्लोपः । ततोऽच् णिलोपौ । नेन्य इत्यादि । णीञ् प्रापणे । लूञ् छेदने । पूञ् पवने । मृजूष् शुद्धौ । एभ्यो "धातोरेकाचः" (३।१।२२) इति यङ् द्वित्वम् । "गुणो यङ्लुकोः" (७।४।८२) तथ्येऽचि कृते तन्निमित्ते "यङोऽचि च" (२।४।७४) इति यङः समुदायस्य लुकि कृते "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" (७।३।८४) इत्यज् निमित्तो गुणः प्राप्तः "न धातुलोपे" (१।१।४) इति निषिध्यते । मरीमृज इति । "रिगृदुपधस्य च" (७।४।९०) इति रीगागमः । रोरूय इति । रू शब्दे । "अकृतसार्वधातुकयोः" (७।४।२५) इति दीर्घः ।

चरिचली । चर गतिभक्षणयोः । चल गतौ । पत्लृ गतौ । वद व्यक्तायां वाचि । हलादि शेषाभाव इति । आगागमविधानसामर्थ्यात् । हलादि शेषे हि सति आगमस्यादेशस्य वा विशेषो नास्तीति भावः ।

१. च बाधनार्थमिति क० पु० ।

७३२. रात्रेः कृति विभाषा [६।३।७२]

कृदन्ते परे रात्रेर्मुमागमो वा स्यात् । रात्रिंचरः । रात्रिचरः । रात्रिंमटः । रात्र्यटः ।

७३३. इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः [३।१।१३५]

एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । बुधः । भूरुहः । ज्ञः । इयङ् । प्रियः । कॄ । ॠत इत् । किरः । गिरतेश्चेत्येके । गिरः । "गिले परेऽगिलस्य पूर्वस्य मुम् वाच्यः" (वा०) तिमिंगिलः । अगिलस्य किम् ? गिलगिलः । "गिलगिले च" (वा०) तिमिंगिलगिलः । वाऽसरूपविधिना ण्वुल्तृचावपि । क्षेपकः । क्षेप्ता ।

चराचर इति । दीर्घविधानसामर्थ्याद् अभ्यासह्रस्वोऽपि न भवति । हन्तेर्घत्वं चेति । हन्तेरचि द्वित्वं भवति । अभ्यासे हकारस्य घत्वमागागमश्चेत्यर्थः ।

घनाघन इति । "अभ्यासाच्च" (७।३।५५) इति कुत्वम् । पाटेरिति । पट गतौ । णयन्तः । "णेरनिटि" (६।४।५१) इति णिलोपेनैव सिद्धे लुग्वचनं प्रत्ययलक्षणेनोपधावृद्धिर्मा भूदिति । पाटूपट इति । पूर्ववद् हलादिः शेषयोरभावः । अत्र वामनमाधवाभ्यां च "पाटेर्णिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य" (वा०) इति पठित्वा पाटूपट इत्युदाहृतम् ।

एवं चोक् चेत्यत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेनाभ्यासस्य दीर्घ इति व्याख्येयम् ।

कृञ इत्यादि । डुकृञ् करणे । क्लिदू आर्द्रीभावे । क्नसु ह्वरणे । चक्रमिति । कित्त्वान्न गुणः । यणादेशः क्लेदक्नसोरजित्यादि । क्नसेर्हि घञि वृद्धिः स्यात् । क्लिदेस्तु आद्युदात्तः स्यादिति अज् विधीयते ।

रात्रेः कृति । रात्रिंचर इति । रात्रौ चरतीति । "चरेष्टः" (३।२।१६) उपपदसमासः । रात्रिंमट इति । अटतीत्यटः सप्तमीति योगविभागात् समासः ।

इगुपध । इक् उपधा यस्य सः । ज्ञा अवबोधने । प्रीञ् तर्पणे । कॄ विक्षेपे । एवमितरेतरयोगे द्वन्द्वः । भ्यसः छन्दसत्वात् ङसि, समाहारद्वन्द्वे तु नपुंसकत्वाद् ह्रस्वत्वे ॠत इन्न स्यात्, नुम् च स्यात् । कथमेषः पचादिषु द्रष्टव्यः ? ज्ञ इति । "आतो लोप इटि च" (६।४।६४) इत्यालोपः । गिरतेश्चेत्येके इति । मूलविभुजादित्वात् क इति भावः ।

गिर इति । गिर इति । गॄ निगरणे । ॠत इत् रपरः तिमिंगिल इति । तिमिं सूक्ष्ममत्स्यं गिलतीति तिमिंगिलो मत्स्यविशेषः । गिरतः पूर्ववत् कः इत्वम् । "अचि विभाषा" (८।२।२१) इति लत्वम् । गिलगिल इति । गिलतीति गिलः । गिलगिले चेति । यदा गिलगिलशब्देन तिमेः समासस्तदेदमुपसंख्यानम्, यदा तु तिमिंगिलं गिलतीति विगृह्यते, तदा गिले परे इत्येव सिद्धम् ।

७३७. ददातिदधात्योर्विभाषा [३।१।१३९]

आभ्यां शो वा स्यात् । शित्त्वात् श्लुकार्यम् । ददः । दधः । पक्षे णः अनुपसर्गादेव । प्रदः । प्रधः ।

७३८. ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः [३।१।१४०]

इति शब्दः आद्यर्थे । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्याद्वा । पक्षे अच् । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादेव । प्रज्वलः । "तनोतेर्णः" । (वा०) । अवतानः ।

वा हेतुमराण्यन्त उत्पूर्व एजृ कम्पने । चिती सज्ञाने । चुरादिण्यन्त शित्कार्यम् इति । लिपविन्दास्तु "तुदादिभ्य श" (३।१।७७) "शे मुचादीनाम्" इति नुम् । धाय्यादिषु शब्गुणायादेशौ । साति सौत्र इति । षह मर्षणे चुरादिर्हेतुमराण्यन्तो वा । प्रलिप इति । "इगुपध" इति क । अरविन्दम् इति । अराकाराणि दलानि अरशब्देन नोच्यन्ते ।

ददाति । शित्त्वात् श्लुकार्यम् इति । "जुहोत्यादिभ्य श्लु" । "श्लौ" इति द्वित्वम् "श्नाभ्यस्तयोरात" इत्यालोप इत्यर्थ । पक्षे ण इति । तत्र दायो धाय इति युकि कृते रूपम् । यद्यपि दद दाने । दध धारणे । एतयोरपि दद, दध इति सिद्धम् । दाञ्-धाञोश्च णे दायो धाय इति । तथाप्यदद अदध इत्यत्र "अच्'कावशक्तौ" (६।२।१५७) इत्यन्तोदात्तो मा भूत् । नञ्स्वर एव यथा स्यात् इति शो विधीयते, अत एव चारम्भात् ददधाभ्यामच् नास्तीति गम्यते । सति हि तस्मिन् अन्तोदात्तो मानामशान्ते स्यात् । अजन्तयोस्तु दददधो केन वार्येत ।

ज्वलितिकस । इति [1]शब्द आद्यर्थ इति । निपातानामनेकार्थत्वात् ज्वल इति आदिर्येषा ते ज्वलिति । अविभक्तिकश्चाय निर्देशस्तदेतदाह—ज्वलादिभ्य इति । ज्वल दीप्तौ इत्यय द्वि पठ्यते घटादिषु परस्ताच्च । तत्र सदेह. स्यात् । किं पूर्वो ज्वलादिरुतापर इति । तत्र घटाद्यन्तर्गणस्य व्यावृत्त्यर्थमाह–कसन्तेभ्य इति । अत्र ये कसगतावित्यस्यानन्तर वृत्करण पठन्ति, तेषा कसन्तेभ्य इति विशेषण चिन्त्य-प्रयोजनम् । ज्वाल इति । णित्त्वाद् वृद्धि । अवतान इति । विभाषा अनुपसर्गादिति चात्र वा[3]र्त्तिकेन सम्बध्यते इति भाव ।

---

१ इत्य क्वा च शक्तावित्यन्तोदात्तो इति क० पु० ।

२. इतिराद्यर्थ इति क० पु० ।

३. विभाषेति उपसर्गादिति चात्र वार्त्तिकेन न सबध्यते इति क० पु० ।

७३९. श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च [३।१।१४१]

अनुपसर्गादिति निवृत्तम्। श्यैङः आदन्तात् व्यधादेश्च णः स्यात्। आदन्तत्वेऽपि श्यैङुक्तिः कबाधार्था। अवश्यायः। दायः। धायः। व्याधः। आस्रावः। संस्रावः। आश्रु सश्चो णो वेति केचित्। आश्रवः। सश्रवः। अत्यायः। अवसायः। अवहारः। लेहः। श्लेषः। श्वासः। "दुन्योरनुपसर्गे" (वा०) दावः। नायः। वेति केचित्। दवः। नयः। अनुपसर्गे किम्? प्रदवः। प्रणयः।

७४०. विभाषा ग्रहः [३।१।१४३]

णो वा व्यवस्थया। जलचरे ग्राहः। ज्योतिषि ग्रहः। "भुवश्च वा वाच्यः।" भावः। भवः।

श्यादव्यधा। अनुपसर्गादिति निवृत्तम्। उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणात्। ततश्च तत्सबद्ध विभाषाग्रहणमपि निवृत्तमित्यपि बोध्यम्।

श्यैङ् गतावित्यस्यात्त्वेनाय निर्देश, न शीङ् स्वप्ने इत्यस्य यणा व्याख्याना-दित्याह—श्यैङ इत्यादि। व्यध ताडने। आङ्पूर्व श्रु श्रवणे। अतिपूर्व इण् गतौ। अवपूर्व षोऽन्तकर्मणि। अवपूर्वो हृञ् हरणे। लिह आस्वादने। श्लिष् आलिङ्गने। श्वस् प्राणधारणे। कबाधार्थेति। अन्यथा 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६ इति विशेष-विहित क सामान्यविहितस्यास्य बाधकः स्यादित्यर्थः। एतदेवावस्यतेरपि ग्रहणे प्रयोजन ज्ञेयम्। आश्रु सश्च्वोर्णा वेति। ये श्रु गतौ इति दन्त्यादिमिह पठन्ति, ते शृणोतेर[1]चमेवेच्छन्ति, न णमित्यर्थ। तदाहामरवचने स्थितमाश्रव इति।

दुन्यो। टुदु उपतापे। णीञ् प्रापणे। पञ्चम्यर्थे षष्ठीसप्तम्यौ। अनुपसर्गाभ्या-माभ्या ण' स्यादित्यर्थ।

वेति केचिदिति। नयति वा साहचर्यात्। सानुबन्धकस्य [2]दुनोतेरिह ग्रहणम्, तेन निरनुबन्धकाद् द्रु गताविति भौवादिकात् पचाद्यजेवेति भाव। तथा चामर—दवदावौ वनारण्यवह्नी इति। प्रणय इति। अच्। "उपसर्गादसमासेऽपि" (८।४।१४) इति णत्वम्।

विभाषा ग्रहे। व्यवस्थयेति। व्यवस्थितविभाषेयमित्यर्थ। तामेव व्यवस्था दर्शयति—जलचरे ग्राह इति। जलचरेऽभिधेये ण एव भवति, न कदाचिदजित्यर्थ। एव ज्योतिषि अजेव भवति, न कदाचिण्ण इत्यर्थ।

---

१. रेवेमेवेच्छन्तीति क०पु०।　　२ दुनोरिह इति क० पु०।

७४१. गेहे कः [३।१।१४४]

गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात्। गृहम्। तात्स्थ्यात् गृहाः दाराः।

७४२. शिल्पिनि ष्वुन् [३।१।१४५]

शिल्पिनि कर्तरि धातोः ष्वुन् स्यात्। "नृतिखनिरञ्जिभ्य एव" (इ०) नर्तकः। खनकः। "असि अके अने घिनुणि च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः" (वा०) रजकः। षित्वाद् नर्तकी।

भुवश्चेति। इयमपि व्यवस्थितविभाषा। तेन भाव पदार्थं, भव शम्भु ससारश्चेति ज्ञेयम्।

गेहे क। गेह इति प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषण नोपपदम्। "गृहपतिना सयुक्ते" (४।४।९०) इति निर्देशादित्याशयेन व्याचष्टे—गेहे कर्तरीति। गृहमिति। गृहणाति धान्यादिक धारयति। गृह वेश्म। के "ग्रहिज्या" (६।१।१६) इति सप्रसारणम्। गृहशब्दोऽयम[1]र्धर्चादित्वादुभयलिङ्ग। तत्र पुल्लिङ्गो बहुवचनान्त एव न पुसकलिङ्गस्त्वभिधेयवचन।

यदि गेह इत्युच्यते, ततो दारेष्वभिधेयेषु गृहा इति न प्रयुज्येतेत्याशङ्क्याह—तात्स्थ्यादिति। भवति हि तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। मञ्चा क्रोशन्ति इत्यादौ पुरुषा अपि मञ्चशब्देनोपदिश्यन्ते। एव गृहशब्दो वेश्मनि, मुख्ये दारेषु त्वौपचारिक इत्यर्थ। उपचारे च हेतुस्तात्स्थ्यादित्यनेनोक्त। अत एव नपुसकस्यापि दारेषु उपचारेण प्रयोगो दृश्यते। यथा "न गृह गृहमित्याहु गृहिणी गृहमुच्यते" इति।

जयादित्यस्तु मन्यते दारेष्वपि मुख्य एव गृहशब्द। गेहे इति च गौणस्यापि गेहस्य ग्रहणम्।

एतच्च तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणाल्लभ्यते इति हरदत्त। एतत्तु मत गौरवादन्यथोपपत्तेश्चानादेयम्।

शिल्पिनि। क्रियासु कौशल शिल्प तदस्यास्तीति शिल्पी। एतदपि प्रत्ययार्थविशेषण नोपपद पूर्वेण[2] साहचर्यादित्याह—शिल्पिनि कर्तरीति। नृतीत्यादि। परिगणनमेतत्। तेनाह्वाता ह्वायक इत्यादौ न भवति। नर्तक इति। नृती गात्रविक्षेपे। युवोरक। गुणो रपर। असीत्यादि। तथा च वार्त्तिकम्—"रजकरजनरजसूपसख्यानम्" (वा०)।

ननु कित्वादेवात्र नलोप सिद्ध। यदुक्त भाष्ये—कित एते औणादिका इति।

तथा च कैयटोऽपि—रजक इति "शिल्पिसज्ञयो" (औ०) इति ष्क्वुन्। रजनमिति रजे क्युन्। रज इति "भूरजिभ्या कित्" (उ०) इत्यसुन् प्रत्यय इति।

---

१. अर्धर्चादित्वादिति क० पु०। २. तीर्थं पूर्वेणेति क० पु०।

७४३. गस्थकन् [३।१।१४६]

गायतेः स्थ कन् स्यात् शिल्पिनि । गाथकः ।

७४४. ण्युट् च [३।१।१४७]

गायनः टित्वाद् गायनी ।

७४५. हश्च व्रीहिकालयोः [३।१।१४८]

हाको हाङश्च ण्युट् स्याद् व्रीहौ काले च कर्तरि । अम्बु जहाति जिहीते वा हायनो व्रीहिः । भावान् जहाति जिहीते वा हायनो वर्षम् ।

तत्किं नलोपेन[1] किं च ष्वुनेत्यत आह—षित्वान्नर्तकीति । ष्वुनि हि "षिद्गौरादिभ्यश्च" (४।१।४१) इति ङी स्यादित्यर्थः । रजकीत्यत्र तु पुयोगलक्षणो ङीष् । अपुयोगे तु ङीषा न भाव्यमिति भाष्यकाराभिप्राय इति तत्रैवोक्तम् । घिनुणि तु "सपृचादि" (३।२।१४२) सूत्रे त्यजरजेति नलोपिनो निर्देशाद् रागीत्यत्र नलोप सिद्ध्यतीति भाव ।

गस्थकन् । गायतेरिति कै गै रै शब्दे इत्यस्य । "गामादाग्रहणेष्वविशेष" (प०) इति । गाङ् गतावित्यस्य तु ग्रहण नास्ति, अनभिधानात् । गाथक इत्युक्ते हि [2]गायत्यर्थविषयमेव शिल्प गम्यते, न गतिविषयमपि ।

हश्च व्रीहिकालयोः । जहाते ककार सामान्यग्रहणार्थं इत्याशयेनाह—हाको हाङश्चेति । ओहाक् त्यागे । ओहाङ् गतौ । अन्यतरस्यैव तु ग्रहणे [3]परस्माण्णवुलपि व्रीहिकालयो प्रयुज्येत ।

नहीद जातिसंज्ञयोर्विधानम्, येन प्रयोगनियम स्यात्, व्रीहौ काले च कर्तरीत्यभिधानात् । व्रीहिकालयोरिति [4]प्रवृत्तिनिमित्त घटयितु विगृह्णाति ।

अम्बु जहातीति । अम्बुनाधिक वर्धनात् । जिहीते वेति । जल प्रायेणापेक्ष्यते इत्यर्थ ।

जाङ्गलदेशोद्भवा केचिद् व्रीहयो हायना इत्यागम ।

भावानित्यादि । भावा पदार्थास्तान् जहाति, प्रलयावस्थाया जिहीते गच्छति परिच्छेदकत्वे व्याप्नोतीत्यर्थ ।

---

१ तत्किं नलोपेनेत्यत आह—इति क० पु० ।

२ गायतन्त्रेत्यर्थ इति क० पु० ।

३ परस्माण्ण्वुलपि इति क० पु० ।

४ व्रीहिकालयोरिति निमित्तमिति क० पु० ।

७४६. प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् [३।१।१४९]

प्र्वादेर्वुन् स्यात् साधुकारिणि कर्तरि । प्रवकः । सरकः । लवकः ।

७४७. आशिषि च [३।१।१५०]

धातोर्वुन् स्यादाशिषि । जीवतादिति जीवकः । जीवका । "आशीरके मनेरव एत्त्व वाच्यम्" (वा०) मेनका ।

७४८. क्तिच् क्तौ च सञ्ज्ञायाम् [३।३।१७४]

धातोः क्तिच् क्तश्च स्यादाशिषि सञ्ज्ञायाम् ।

७४९. तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च [७।२।९]

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण् न स्यात् । भवतात् । भूतिः । देवा एनं देयासुः । देवदत्तः । क्तोक्तिः क्तिचा बाधा मा भूदिति ।

प्रुसृल्व इति । पञ्चम्या स्थाने व्यत्ययेन जस् । 'ओ सुपि" (६।४।८३) इति यण् । पुन पुनरनुष्ठान समभिहार । तत्र च प्रायेण कौशलमुपजायते । अत समभिहारशब्देन प्राय साहचर्यात् साधुकारित्व लक्ष्यते इत्याह—साधुकारिणि कर्तरीति । तेन या सकृदपि सुष्ठु करोति तत्र भवति, यस्त्वसकृदपि दुष्करोति तत्र न भवतीति भाव ।

आशिषि । अप्राप्तप्रार्थनमाशी । प्रयोक्तृधर्मोऽय न प्रत्ययार्थं । कर्तरि कृतो विधानात् । जीवतादिति । जीवन तव भूयादित्यर्थं । जीवकेति । स्त्रिया टापि । "आशिषि वुनश्च न" (वा०) इति निषेधात् "प्रत्ययस्थात्" (७।३।४४) इतीत्त्व नेत्यर्थं ।

क्तिच् क्तौ च । आशी प्रकरणात् इदमिहोपन्यस्तम् । तेन न क्रमातिक्रम उद्भावनीय । प्रायेण "क्तिच् क्तौ च सञ्ज्ञायाम्" इति पठित्वा मूले धातो क्तिन् क्तश्च स्यादिति व्याख्यायते । अग्रे च कृदुक्ति क्तिचा बाधा मा भूदिति पठ्यते ।

नन्वत्र प्रयोजन प्रमाण च पश्याम । सञ्ज्ञायामिति । प्रत्ययान्तेन चेत्सञ्ज्ञा गम्यते इत्यर्थं । क्तिचश्चकारो विस्पष्टार्थं ।

यत्तु न क्तिचीति विशेषणार्थं इति प्राचोक्तम्, तदसत् । एकानुबन्धपरिभाषयैव क्तिनो व्यावृत्तिसिद्धेरिति हरदत्तोक्ते ।

वस्तुतस्तु "तितुत्रतथ" (७।२।६) इत्यत्र क्तिन् क्तिचो सामान्यग्रहणार्थश्चकार । अन्यथैकानुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहण स्यात्न क्तिन ।

तितुत्रतथ । तीति क्तिन् क्तिचौ गृह्येते, कृतीत्यनुवृत्ते । अन्यथैकानुबन्धत्वात् क्तिचेव गृह्येत । ततश्च रोदितीतीट् न स्यात् । भूतिरिति । उपलक्षणमेतत् । तन्ति

७५०. अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति [६।४।१५]

अनुनासिकान्तस्य धातोरुपधाया दीर्घः स्यात् क्वौ झलादौ च क्ङिति। इति दीर्घे प्राप्ते "अनुदात्तोपदेश" (६।४।३७) अनुनासिकलोपे च प्राप्ते।

७५१ न क्तिचि दीर्घश्च [६।४।३९]

क्तिचि परे अनिटां वनतितनोत्यादीनां दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः। यन्तिः। रन्तिः। वन्तिः। तन्तिः।

७५२. सनः क्तिचि दीर्घश्चास्यान्यतरस्याम् [६।४।४५]

सनोतेः क्तिचि परे आकारान्तादेशो नस्य लोपश्च वा स्यात्। ातिः। स सतिः। सन्तिः।

७५३. कर्मण्यण् [३।२।१]

कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात्। उपपदसमासः। कुम्भं करोतीति कुम्भकारः। अवट घट करोतीति घटीकारः। आदित्य पश्यतीत्यादावनभिधानान्न।

दीप्तिरित्युदाहरणम्। भूतिरित्यत्र तु परत्वात् "श्र्युक क्ति" (७।२।११) इत्येवेड् निषेध सिद्ध.। 'सितनिगमिमसिसव्यविधाञ्कुसिभ्यस्तुन्" (उ०) सेतु। तन्तु। "दाम्नीति" (३।२।१८२) इति ष्ट्रन्। पत्रम्। "[1]हसिमृग्रिण्वाऽमिदमिलूपूधूविभ्यस्तन्" (उ०) हस्त। [2]'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्य क्थन्" (उ०) कुष्ठम्। "प्लुषिकुषिशुषिभ्य[3] क्सि" (उ०) कुक्षि। इषे क्सु। इक्षु। असे सरन् अक्षरम्। [4]"इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्य कन्" (उ०) शक्त। मर्क्क। [5]"वृतॄवदिहनिकमिकसिभ्य स" (उ०) इत्याद्युदाहरणानि। देवदत्त इति। डुदाञ् दाने। "दोदद्घो" (७।४।४६)।

ननु क्त सामान्येन विहित एव तत्कि पुनर्विधीयतेऽत आह—कृदुक्तिरिति। कृद्ग्रहण क्तस्योपलक्षणम्। यन्तिरित्यादि। यम उपरमे। रमु क्रीडायाम्। वनु याचने। तनु विस्तारे।

सन क्तिचि। षणु दाने।

कर्मण्यण्। कर्मेह "कर्तुरीप्सिततम कर्म" (१।४।४६) इति पारिभाषिक गृह्यते, कृत्रिमत्वादित्याशयेनाह—कर्मण्युपपदे इति।

---

१ हसिभृण्वमिदमिलुभूधूविभ्यस्तन् इति क० पु०।
२ हनिकुषिनोरमिकासिभ्यस्यन् इति क० पु०।
३ प्लुषिशुषिभ्य क्सि इति क० पु०।
४ इण् भीगीशक्लृतिमर्विभ्यकन् इति क० पु०।
५ वृतृ वीदहनिकमिकसुतिभ्य सन् इति क० पु०।

७५४. ह्वावामश्च [३।२।२]

एभ्यः कर्मण्युपपदेऽण् स्यात् । कापवादः । आतो युक् । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ।

७५५. आतोऽनुपसर्गे कः [३।२।३]

आदन्तादनुपसर्गे कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाण् । आतो लोपः । गोदः । पार्ष्णित्रम् । अनुपसर्गे किम् ? गोसन्दायः ।

उपपदसमास इति । कर्मणीति सप्तमीनिर्देशात् कर्म कुम्भादुपपदम् । तेन "उपपदमतिङ्" (२।२।१९) इति समास इत्यर्थः ।

नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहं दर्शयति—कुम्भं करोतीति कुम्भकार इति । अणि कृते "कर्तृकर्मणोः कृति" (२।३।६५) इति षष्ठ्यन्तस्य कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासः । घटीकार इति । अभूततद्भावे च्वि । "अस्य च्वौ" (७।४।३२) इतीत्वम् । "उर्यादिच्विडाचश्च" (१।४।६१) इति गतित्वात् "कुगति" (२।२।१८) 'उपपदम्" (२।२।१९) इति वा समासः । नित्यसमासत्वसाधर्म्येण चैतदुदाहृतम् ।

आदित्यं पश्यतीत्यादाविति । प्राप्ये[1] कर्मणि क्वचिन्नेत्यर्थः । अनभिधानादिति । अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इति चोक्तम् ।

ये तु कर्मणि[2] निर्वर्त्यमाने विक्रियमाणे एवेति नियममेतदर्थमारभ्यन्ते, तेषां वेदाध्यायः, मनसा देवः इत्यादावपि न स्यादित्यनभिधानमेव शरणमिति भावः ।

ह्वावामश्च । ह्वेञ् स्पर्धायां वाचि । वेञ् तन्तुसंताने । माङ् माने । मेङ् प्रणिदाने द्वावपि । मा माने इत्यस्य त्वकर्मकत्वादग्रहणम् । कापवाद इति । "आतोऽनुपसर्गे कः" (३।२।३) इति प्राप्तस्य ।

आतोऽनुसर्गे । नाणिति । कर्मण्यणोऽपवाद इत्यर्थः ।

कित्त्वप्रयोजनमाह—आतो लोप इति । पार्ष्णित्र इति । पार्ष्णिं त्रायते इति । त्रैङ् पालने । गोसप्रदाय इति । "आतो युक्" (७।३।३३) [3]पार्ष्णित्रमिति । कविधौ सर्वत्र सप्रसारणिभ्यो डः । ब्रह्म जिनातीति ब्रह्मज्यः । "आतश्चोपसर्गे" (३।१।१३६) आह्वः । प्रह्वः । केऽपि सति सप्रसारणं स्यात् ।

---

१ प्राप्ते आप्ये इति क० पु० ।

२ कर्मनिर्वर्त्यमाने क्रियमाणे एवेति नियममेतदर्थमारभन्ते इत्यर्थः । तेषां भेदध्याय इति क० पु० ।

३ पार्ष्णित्रमितीत्यारभ्य—रूपस्यानुकरणमित्यन्तो (   ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

७५६. सुपि स्थः [३।२।४]

सुप्युपपदे तिष्ठतेः कः स्यात् । समस्थः ।

७५७. अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गु-मञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्य. स्थः [८।३।९७]

एभ्यः परस्य स्थः सस्य षः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । सुपीति योग-विभागादन्यस्मादादन्तात् कः । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । पादपः । भावेऽपि कार्यः । तिष्ठतिग्रहणम् । आखूनामुत्थानमाखूत्थं वर्तते । इत ऊर्ध्वं सकर्मकेषु कर्मानुवृत्तिरन्यत्र सुपः ।

सुपिस्थ । सुपीति प्रत्याहारो गृह्यते कृत्रिमत्वात्, न सप्तमीबहुवचनम् ।

अम्बाम्बेत्यादि । स्थ इति रूपानुकरणम् । प्रथमा च षष्ठ्यर्थे । तेन भूमिस्थित गोस्थानमित्यादौ न । अत एवस्थास्थिन्[1]स्थूणामप्युपसख्यान वर्तते । समेष्ठा । परमेष्ठो । सव्येष्ठा सारथि । एव च वृत्तौ स्थः सस्येति कप्रत्ययान्तस्येति ज्ञेयम् । द्विष्ठ इति । द्वयोस्तिष्ठतीति । एवमम्बष्ठ । आम्बष्ठ । गोष्ठ । भूमिष्ठ । सव्यष्ठ । अपष्ठ । कुष्ठ । शेकुष्ठ । शकुष्ठ । अङ्गुष्ठ । मञ्जिष्ठ । पुञ्जिष्ठ । परमेष्ठ । बर्हिष्ठ । दिविष्ठ । अग्निष्ठ । अत्र योगविभाग क्रियते ।

सुपीत्येको योग आत इति वर्तते, तेन [2]सुप्युपपदे आदन्तमात्रे त्वेतद् विधीयते इत्याह—सुपीत्यादि । पादप इति । पादे मूलै पय॰ पिबति इति ।

तर्हि द्विष्ठादावप्येतेनैव सिद्धे कि स्थ इत्यनेनेत्याह—भावेऽपीति । आरम्भ-सामर्थ्यात् कर्तरि तावन्न भवति ।

न चान्यो[3]ऽर्थो निर्दिश्यते । अनिर्दिष्टार्था प्रत्यया स्वार्थे । स्वार्थश्च धातूना भाव एवेत्यर्थ ।

यद्यपि 'घञर्थे कविधानम्" इत्येव भावे क सिद्ध । नित्यसमासार्थं तु वचनम् । सति ह्यस्मिन् नित्य उपपदसमासो भवति । अन्यथा हि [4]विकल्पेन षष्ठीसमास स्यात् ।

तथा चास्वपदविग्रह दर्शयति—आखूनामुत्थानमिति, आखूत्थ वर्तते इति । "उद स्थास्तम्भो" (८।४।६१) इति पूर्वसवर्ण । आखूत्थमिति । नपुसकत्तु प्रामा-दिक । ल्यु कर्तरीति मनिच् भावे क (अ० को०) ३।५।१५ । इत्यमरकोशे भावे कस्य पुस्त्वविधानात् । "भावे नकणचिद्भ्योऽन्य" इति कस्य पर्युदासाच्च भाष्यादौ चास्य पुल्लिङ्गस्यैवोदाहृतत्वात् ।

---

१ एवास्थास्थिन्स्थूणामप्युपसङ्ख्यायते इति क० पु० । २ सुप्सुपपदे इति क० पु० ।
३ स्वार्थे इति क० पु० । ४. विकल्पित. इति ख० पु० ।

७५८. तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः [३।२।५]

आभ्यां कः स्यात् तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः। तुन्दपरिमृजोऽलसः। शोकापनुदः सुखस्याहर्ता। "मूलविभुजादेश्च" (वा०) मूलविभुजः। कुमुदम्। आकृतिगणः।

यत्तु प्राचोक्तम् 'ल्यु कर्तरि" इत्यादिना पुंस्त्वविधानेऽपि नपुंसकत्वं न प्रतिषिद्धमिति। तदसत्, सर्वं वाक्यं सावधारणमिति पुंस्त्वादिविधेरितरव्यवच्छेदफलकत्वात्। अन्यथा कोशस्य पुनपुंसकोपदेशोऽनर्थकः स्यात्। घञन्तस्य पुंस्त्वोपदेशेऽपि नपुंसकत्वाप्रतिषेधात् तत्सिद्धे। भावे नणकचिद्भ्योऽन्य इति कण्ठतो नपुंसकत्वप्रतिषेधाच्च।

[1]यच्चोक्तं पर्युदासोऽयं न प्रसज्यप्रतिषेध इति। तदप्यसत्, पर्युदासत्वेऽपि भावार्थे [2]कस्य नपुंसकत्वविधायकानुपलब्धेः "सुडनपुंसकस्य" (१।१।४३) इति पर्युदासत्वेऽपि 'शि सर्वनामस्थानम्" (१।१।४२) इति विधिरस्ति।

यदप्युक्तम्। प्रसज्यप्रतिषेधे हि [3]भयादीनामजन्तानां चिरत्वान्नपुंसकत्वं न स्यादिति। तन्न, '[4]भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके" (लि०) इति [5]प्रतिपदविधिना सामान्यनिषेधस्य सङ्कोचेनादोषात्।

यदाप्युक्तम्—गुणवचनं च तव्यादय इत्यनुवर्तमाने प्राग्घञ [6]प्राक्तव्यादीनां लिङ्गानुशासने त्रिलिङ्गत्वविधानात् सर्वस्य प्रयोगेणेति चोक्तत्वात्। अमरसिंहेनापि ज्ञेयं शिष्टप्रयोगत इत्युक्तत्वाद् नपुंसकत्वमपि घटते इति। तदति तुच्छम्। [7]विशेषणवचनानां शुक्लादीनां तव्यादीनां च तत्र त्रिलिङ्गताविधानम्। न च भावप्रधानम् कस्यचिद्विशेषणमिति शिष्टप्रयोगानुसरणं वा सति विशेषणविधौ लिङ्गनिर्णायकम्। इह तु 'ल्यु कर्तरीमनिज्भावे क" इति पुंस्त्वविधिर्जागरूको न केनाप्यभिभवितु शक्यते इत्यास्तामेतत्। इत ऊर्ध्वमिति। कर्मणि सुपीति च द्वयमप्यधिक्रियते। तद्यथायोग्यमुपतिष्ठते इत्यर्थः।

तुन्दशोकयो। पञ्चम्यर्थे षष्ठीत्याह—आभ्यामिति। परिपूर्वो मृजू शुद्धौ। अपपूर्वो नुद प्रेरणे।

---

१. यच्चोक्तम् पर्युदासोऽयं न प्रतिषेध इति क० पु०।
२. भावे कस्येति।
३ भयानमजातानामिति क०पु०।
४ भयलिङ्गभेदानि इति क० पु०।
५ प्रतिपन्नविधिना साम्यनिषेधस्येति क० पु०।
६ प्राग् घञ इति घञ प्राक् तव्यादीनामिति क० पु०।
६ विशेषणमिति शिष्टप्रयोगानुशरणं वा सति विधौ लिङ्गनिष्पादकम्। इह तु ल्यु कर्तरी मिनिडभावे क इति पुस्त्वविधौ जागरूके इति क० पु०।

७५९. प्रेदाज्ञः [३।२।६]

कर्मणि प्रपूर्वाभ्यामाभ्यां कः स्यात्। सोपसर्गार्थमेतत्। सर्वप्रदः। पथिप्रज्ञः।

७६०. समिख्यः [३।२।७]

गोसख्यः।

७६१ गापोष्टक् [३।२।८]

कर्मण्यनुपसर्गाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्, न कः। सामगः। सामगी। "पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम्" (वा०)। सुरापी। सीधुपी। अन्यत्र क्षीरपा। पिबतेः किम्? सुरापा। उपसर्गे तु सामसंगायः।

"आलस्य सुखाहरणकर्त्रोरिति वाच्यम्" इति वार्त्तिकार्थं मनसिकृत्योदाहरति—तुन्दपरिमृजोऽलस इति। य आलस्यात्तुन्द परिमर्ष्टि स एवमुच्यते। क्ङित्यचि मृजेर्वृद्धिर्वेष्यते इति त्वत्र न भवति, मृजेरजादाविति मुख्यवार्त्तिके आदिग्रहण मुख्याजादिपरिग्रहार्थमिति स्थिति। अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव भवति। शोकापनुद इति। यस्तु केवल शोकमेवापनुदति ससारानित्यताद्युपदेशेन स शोकापनोद एव।

मूलविभुजा। विभुजादेश्चेति। मूलशब्दे उपपदे विपूर्वो भुजकौटिल्ये [1]इति धातुरुच्चारणार्थेनाकारेण [2]निर्देशात् तस्यादिशब्देन बहुव्रीहि। यद्वा मूलविभुज इत्यादिशब्दस्य[3] सिद्धये को वक्तव्य इति व्याख्येयम्। कुमुदमिति। कौ पृथिव्या मोदते इति। आकृतिगणोऽयम्। तेन महीध्रशिरोरुहादिसिद्धि।

प्रेदाज्ञ। "गामादाग्रहणेष्वविशेष" (प०) ज्ञाऽवबोधने।

ननु "आतोऽनुपसर्गे क इत्येव सिद्धम्, किमनेन तत्राह—सोपसर्गार्थम् इति। प्रे किम्? गोसप्रदाय। गोसप्रदाय इत्यत्रापि को न भवति। अनुपसर्गे इत्यस्यानुवृत्ते केवलेनैव प्रेण योगे कविधानादुपसर्गान्तरेण तु योगो नैव भवतीत्याहु।

समिख्य। गोसख्य इति। गाः सचष्टे. "चक्षिङ ख्याञ्" (२।४।५४) ख्या प्रकथने इत्यस्य तु सपूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति न्यास।

गापोष्टक्। पा पाने इत्यस्य ग्रहण न, पा रक्षणे इत्यस्य लुग्विकरणत्वात्। तत्साहचर्याद् गा इत्यपि गै शब्दे इत्यस्यैव ग्रहणम्, न "गामादाग्रहणेष्वविशेष" (प) इत्यस्य सत्त्वेऽपि गाङ् गतौ इत्यस्यानभिधानाच्च। सामग इति। "आतो लोप इटि च"

---

१ धार गरत्वेद्येकारणेविश्यते न स्यादि शब्देन न च ब्रहा इति क० पु०।

२. निर्देशात् इति। ग० पु०। निर्दिश्यते इति ख० पु०।

३ इत्यादे रूपस्य सिद्धये को वक्तव्य इति क० पु०।

७६२. हरतेरनुद्यमनेऽच् [३।२।९]

कर्मणि हृञोऽच् स्यात्, नोत्क्षेपणे। अशहरः। उत्क्षेपणे तु भारहारः। "शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहः" (वा०) शक्तिग्रह इत्यादि। सूत्रग्रहोऽपि।

७६३. वयसि च [३।२।१०]

वयसि द्योत्ये कर्मणि हृञोऽच् स्यात्। उद्यमनार्थमेतत्। कवचहरः कुमारः।

७६४. आङि ताच्छील्ये [३।२।११]

फलान्याहरति तच्छीलः फलाहरः। ताच्छील्ये किम्? भाराहारः।

७६५. अर्हः [३।२।१२]

अस्मादच्। पूजार्हः। पूजार्हा।

(६।४।६४) इत्यालोप। सामगीति। "टिड्ढाणञ्" (४।१।१५ इति ङीप्। क्षीरपेति। "आतोऽनुपसर्गे" (३।२।३) इति क। सुरापेति। पा रक्षणे। पूर्ववत्क। सामसगाय इति। "[1]कर्मण्यण्" (३।२।१) "आतो युक्" (७।३।३३)।

हरतेर। उत्क्षेपणमुत्तोलनम्। तच्चाध स्थितस्योर्ध्वदेशे प्रापणम्। अशहर इति। अश स्वीकरोतीत्यर्थं।

शक्तिलाङ्गल (वा०)। घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहण लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनाथम्। [2]सूत्रग्रहोऽपि धारयत्यर्थे एव धारेर्गत्यर्थं एवेष्यते। यस्तु केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणेव भवति सूत्रग्राह इति।

वयसि च। पूर्वेण सिद्धिमाशङ्क्य उद्यमनार्थमेतदिति। यदुद्यमन क्रियमाण सभाव्यमान वा वयोऽवस्थाविशेष गमयति तत्राय विधिरित्यर्थं। कवचहर इति। कवचोत्क्षेपणसमर्थे वयसि वतते इत्यर्थं।

आङि ताच्छील्ये। फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिस्ताच्छील्यम्। कथ पुन फलमनपेक्ष्य प्रवर्तते। स्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात्।

अर्ह इति। ननु पूजार्ह इत्यणाऽपि सिद्धमत आह—पूजार्हेति। अणि हि सति ङीप् स्यादिति भाव।

---

१. कमण्यण् आतो युक इति नास्ति क० पु०।

२. सूत्रग्रहोऽपि धारत्यर्थे एवेति नास्ति क० पु०।

७६६. स्तम्बकर्णयोः रमिजपोः [३।२।१३]

"हलदन्त" (६।३।६) इति ङेरलुक्। स्तम्बेरमो हस्ती। कर्णेजपः सूचकः।

७६७ अधिकरणे शेते [३।२।१५]

खे शेते खशयः। "पार्श्वादी च" (वा०) पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः। उदारशयः। पृष्ठशयः। उत्तानः शेते उत्तानशयः। "गिरौ शेतेडः" (वा०) गिरिशः।

७६८. चरेष्टः [३।२।१६]

अधिकरणे चरेष्टः स्यात्। कुरुचरी।

स्तम्बकर्णयोरिति। एतयोरुपपदयोरमिजपोरच् इत्यर्थः।

अत्र सुपीत्येव सबध्यते ([1]न कर्मणीति। रमतेरकर्मकत्वात्। अनुपसर्ग इत्यनुवर्तते। तेन देवदत्तमुपरमतामित्यन्तर्भावितण्यर्थस्य सकर्मकत्वेऽप्यप्रसङ्गः)। जपेरपि शब्दकर्मकत्वात् कर्णो न कर्म सभवतीति। "हस्तिसूचकयोरेवायमिष्यते" (इ०) इत्युदाहरति। स्तम्बेरमो हस्तीति। सूचकः। पिशुनः[2]।

अधिकरणे। खेशय इति। "शयवासवासिष्वकालात्" (६।३।१८) इत्यलुको विकल्पनात्। खशय इत्यप्युदाहार्यम्।

पार्श्वादौ च। अनधिकरणार्थ आरम्भ इति दर्शयन् विगृह्णाति पार्श्वाभ्यां शेते इति। उत्तानः शेते इति च। आकृतिगणत्वाद् दिग्ध सह शय। दिग्धेन सह शेते इति विग्रहे आद्ययोर्मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। दिग्धसह शब्दस्य चोपपदसमासः।

गिरौ शेतेडः इति। छन्दसीत्याकरः। आचार्यैस्तु "गिरिशमुपचचार" इत्यादिलोकेऽपि प्रयोगदर्शनान्नेदमादृतम्। ये तु गिरिरस्यास्तीति गिरिश इति पामादिलक्षणः श इति समादधति। तेषामेतद् वार्त्तिकमनारभ्यमेवापतेत्। तथा चात्र भाष्यम्—तद्धितो वेति।

चरेष्टः। अधिकरणे इति। कथं तर्हि सहचर, सहचरीति। पचादिषु चरडिति पठ्यते। "सह सुपा" (२।१।४) इति समास इति हरदत्तः। ट इति योगविभागाद् उत्तरसूत्रे चकाराद्वेति। शरणदेव। चिन्त्यमिति भाषावृत्तिः। प्रत्ययान्तरकरणं ङीबर्थमित्युदाहरति—कुरुचरीति। कुरुषु देशेषु चरति गच्छतीत्यर्थः।

---

१ न कर्मणीत्यारभ्य—अप्रसङ्ग इत्यन्तो नास्ति क० पु०। तत्स्थाने रमेरकर्मकत्वेनाप्रसङ्गः। जपेरपि शब्द एव सकर्मकत्वात् कर्णो न कर्म सभवतीति वर्तते क० पु०।

२ सूचन इति क० पु०।

७६९. भिक्षासेनादायेषु च [३।२।१७]

एष्वपि चरेष्टः । भिक्षां चरति भिक्षाचरः इत्यादि ।

७७०. पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः [३।२।१८]

एषु सरतेष्टः स्यात् । पुरःसरः । अग्रतःसरः अग्रेसरः ।

७७१. कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु [३।२।२०]

कर्मणि कृञष्टः स्यात् हेत्वर्थे ।

७७२. अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य [८।३।४६]

क्रादौ परे अतः परस्य विसर्गस्य सः स्यात् समासे, न त्वव्ययस्य । क्रापावदः । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ।

भिक्षासेना । अनधिकरणार्थ आरम्भः । भिक्षां चरतीति । चरिरत्रचरणपूर्वकेऽर्जने वर्तते । चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः । तेनार्जनं प्रति भिक्षाया उपपन्नं कर्मत्वम् । चरिर्भिक्षार्थो वा । आदिपदात् सेनाचरः । सेनां प्रविशतीत्यर्थः । आदायचरः । आदायेति ल्यबन्तम् एतदनुकृतम् । [1]कर्म सापेक्षत्वेनासामर्थ्येऽपि वचनात् प्रत्यय इति न्यासः । वस्तुतस्तु नित्यसापेक्षत्वेन नासामर्थ्यम् ।

पुरोऽग्रतो । पुरःसरः इति । "पूर्वपराधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्" (५।३।३९) इति । असिप्रत्यये पुरादयः स्युः । अग्रतःसरः इति । अग्रशब्दादाद्यादित्वात्तसिः । अग्रेसरः इति । एदन्तत्वं निपातनात् ।

ननु सप्तम्या [2]अलुक्यपि एतत् सिद्धम् । सत्यम् । यदा त्वग्रं सरति अग्रेण वा सरतीति विगृह्यते तदाऽप्यग्रेसरः इति यथा स्यादित्येतदर्थं निपातनम् । एतच्चाग्रेशब्दस्य परनिपाताद् विज्ञायते । अन्यथा "अजाद्यदन्तम्" इति पूर्वनिपातः स्यात् । कथं तर्हि "यूयं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्" इति । टसन्नियोगेनैव निपातनात् पचाद्यजन्तेन समासे भविष्यति ।

कृञो हेतु । हेत्वाद्यर्थे इति । गम्यमाने इत्यर्थः (न[3] तु वाच्ये । "कर्तरि कृत्" (३।४।६७) इत्यस्य बाधापत्तेः । हेतुश्चालौकिको गृह्यते न "तत्प्रयोजको हेतुश्च" (१।४।५५) इति पारिभाषिकम्, केवले कृञि तदसंभवात् ।) हेतुः कारणम् । ताच्छील्यं व्याख्यातम् । आनुलोम्यम् अनुकूलता । क्रमेणोदाहरति—यशस्करीत्यादि । सत्वविधौ अनुत्तरपदस्येत्यधिकारान्नेत्याह—परमयशःकर इति ।

---

१ कर्मनिरपेक्षत्वेनासामर्थ्येऽपि इति ख० पु० । २. अलुक्योप्येतदिति क० पु० ।

३ न तु वा इत्यारभ्य—तदसंभवादित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

७७३. दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहु-
नान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्र-
सख्याजङ्घाबाह्वर्यत्तद्धनुररुष्षु [३।२।२१]

एषु कृञष्टः स्यादहेत्वादावपि। दिवाकरः। भास्करः। निपातनात् सः। भास्करः, कारकरः इत्यादि। "किं यत्तद्बहुष्वज् वा" (वा०) किंकरा स्त्री इत्यादि।

दिवाविभा। अहेत्वादावपि इति। हेत्वादौ पूर्वेणैव सिद्धेरिति भाव[1]। दिवाकर इति। दिवाशब्दोऽधिकरणवाची। दिवाकरोतीति। प्राणिनश्चेष्टायुक्तानित्यर्थ। एव च दिवाशब्देऽपि[2] सुपीत्येव सबध्यते न कर्मणीति।

यदा तु दिवामन्या रात्रिरिव वृत्तिविषये कर्मत्वमप्यभ्युपगम्यते[3], तदा कर्मणीत्यस्यापि सबन्धो न विरुध्यते। ([4]भास्करेति निपातनात् स इति। सकारोच्चारणादेव निपातनाद् प्रत्ययसन्नियोगेन भाशब्दस्य सकारो भवति, न विसर्जनीयो न जिह्वामूलीय चापीत्यथ।

यद्वा भास्करेति निर्देशादनुमितात्कस्कादिपाठादित्यर्थो द्रष्टव्य।

तथा च विसर्गसबन्धादुक्त कस्कादित्वात् स इति। भास्कर इति कारकर। कर एव कार प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्। अनन्तकर। यद्यप्यन्तकरशब्देन नञ्समासेऽप्येतत् सिद्धम्, तथापि स्वरे विशेष स्यात्। नञ्समासे ह्यव्ययपूर्वपदप्रकृति([5]स्वरेणाद्युदात्त स्यात्, इष्यते च 'गतिकारकोपपदात् कृत्" (६।२।१३९) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्)। बहुशब्दोऽत्र वैपुल्यवचनो गृह्यते सख्यावचनस्य तु सख्याग्रहणेनैव सिद्धे। लिपिलिबिरुभे समे। सख्या एकादि। एककर। द्विकर। अहस्कर। "रो सुपि" इति नस्य रेफ। धनुष्कर। "इसुसो सामर्थ्ये" (८।३।४४) "नित्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य" (८।३।४५) इति षत्वम्।

किं यत्तद्बहुष्वज्वेति। आकरे तु नित्यमेवाज्विधीयते। तत्रानेन हेत्वादिषु टस्य बाधितत्वादन्यत्र तु किंकरीत्यसाधुरिति हरदत्त।

---

१ भाव दिवाकर इति नास्ति क० पु०।
२. दिवाशब्देव इति क० पु०।
३ कर्मत्वमेवाभ्युपगम्यते इति क० पु०। ४ भास्करेति इत्यारभ्य—चापीत्यर्थ इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो ख० पु०। क० पु० नास्ति।
५ स्वरेणेत्यारभ्य—अन्तोदात्तत्वमित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

७७४. कर्मणि भृतौ [३।२।२२]

कर्मशब्दे कृञष्टः स्याद् भृतौ। कर्मकरो भृतकः। कर्मकारोऽन्यः।

७७५. न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु [३।२।२३]

एषु कृञष्टो न हेत्वादौ। शब्दकार इत्यादि।

७७६. स्तम्बशकृतोरिन् [३।२।२४]

एतयोः कृञ इन् स्यात्। न इत्। स्तम्बरिर्व्रीहिः। शकृत्करिर्वत्सः।

७७७ हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ [३।२।२५]

हृञ एतयोरिन् पशौ कर्तरि। दृतिहरिः पशुः। नाथहरिः।

न्यासकारस्त्वाह—अहेत्वाद्यर्थत्वात् चारम्भस्य यदा हेत्वादयो विशेषा न विवक्ष्यन्ते, तदा कि यत्तद्बहुष्वचो विधानम्। हेत्वादिषु तु विवक्षितेषु पूर्वसूत्रेण ट एव भवति। तेन किंकरणशीला किंकरीत्यु[1]पपन्नम्।

एवं च भिन्नविषयेणाचा टस्य बाधासम्भवादुभयमपि भवतीत्याशयेनाचार्यैर्वेत्युपनिबद्धमिति बोद्धव्यम्।

कर्मणि। कर्मणीत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणं स्वरूपग्रहणार्थमित्याह—कर्मशब्दे इति। उपपदे इति शेषः। कर्मवाचिनो च। तेन कर्मणा करोतीत्यादौ न। भृतिर्वेतनम्।

स्तम्बशकृतो। न इति। "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" (६।१।१९७) इत्याद्युदात्तार्थं। व्रीहिवत्सयोरेवेति वार्त्तिकमनुस्मृत्योदाहरति—स्तम्बकरिर्व्रीहिरित्यादि। नित्त्वादत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्त भवति।

व्रीहिवत्सयो किम्? स्तम्बकार। शकृत्कार।

हरतेर्दृति। एतयोरिति। दृतिनाथयोरुपपदयोरित्यर्थः। पशौ कर्तरीति।

एतेन पशु प्रत्यार्थस्य[2] कर्तुर्विषषण न प्रत्ययार्थकर्तुबोधक इति दर्शयति—कुत एतत् धातो प्रत्ययविधानात्। यदर्थस्य येन सह सबन्धस्तत्र वाच्ये प्रत्ययो भवितुमर्हति। धात्वर्थश्च क्रिया तस्याश्च साधनेन सम्बन्धो न च वस्तुस्वरूपेण[3]।

---

१. किंकरीत्येव क० पु०।

२ प्रत्ययप्रतिपाद्यस्येति क० पु०।

३. सा च न-साधनमित्यधिक क० पु०।

७७८. फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च [३।२।२६]

एतौ निपात्यौ। चात् कुक्षिम्भरिः। उदरम्भरिः। देवानाप्नोति देवापिः। वातापिः। रजोग्रहिः। मलग्रहिरिति केचित्।

७७९. एजेः खश् [३।२।२८]

कर्मणि ण्यन्तादेजेः खश् स्यात्।

७८०. अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् [६।३।६७]

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात्। खिदन्ते उत्तरपदे, नत्वव्ययस्य। शित्वाच्छवादि। जनमेजयः। "वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः खश्" (वा०)। वातमजः।

साधन च शक्ति, न वस्तुरूप पशुशब्दश्च चतुष्पाज्जातिरूप वस्तुस्वरूपेणाचष्टे[1], न शक्तिरूपेण। ([2]तेनाशक्तिरूपेण प्रत्याय्यमान पशुर्नार्हति प्रत्ययार्थो भवितुम्। सोऽप्रत्ययार्थं कथमिह प्रत्ययार्थं बाधेत) तस्मात् प्रत्ययार्थं कर्ता पशुना विशिष्येत, न तु सोऽभिधीयते इति।

एव सर्वत्र प्रत्ययार्थविशेषणे द्रष्टव्यमिति स्थितम्।

फलेग्रहि। फलानि [3]गृह्णातीति फलेग्रहि। उपपदस्यैदन्तत्व ग्रहेरिन् प्रत्ययश्च निपात्यते। आत्मान बिभर्त्यात्मम्भरि। उपपदस्य मुम् भृञेश्चेन्[4] प्रत्यय। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं इत्याह—चादिति। चकारसमुच्चयमप्येतदन्यै कण्ठत उक्तमिति केचिदित्युक्तम्।

एजे खश्। ननु[5] कर्मणीति कथमुच्यते एजतेरकर्मकत्वादित्याशङ्क्याह-ण्यन्तादिति।

नाय धातुनिर्देशार्थेनेका निर्देश, किं तर्हि णिचोऽनुकरण व्याख्यानात्। ण्यन्तश्च सकर्मक इति भाव। णित्वे प्रयोजनमाह।

अरुर्द्विषद। वर्णग्रहणे तदन्तविधे सिद्धावप्यन्तग्रहण [6]कार्यान्तिरस्यान्तेऽवसाने मुम् यथा स्यादित्येवमर्थम्। तेन शुनिधय इत्यादौ ह्रस्वे कृते मुम् भवति।

---

१ जातिरूपेणाचष्टे इति क० पु०।

२ तेनाशक्तिरूपेणेत्यारभ्य—बाधेतेत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

३ फलानि गृह्णन् गृह्णाति इति क० पु०।

४ भृञश्चेन् प्रत्यय इति नास्ति क० पु०।

५ नन्विति नास्ति ख० पु०।

६ विकार्यान्तिरस्वेति क० पु०।

७८१. खित्यनव्ययस्य [६।३।६६]

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् । ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्द्धंजहः ।

कथमेतत् ? समीपवचनोऽन्तशब्द । [1]अच्चासावन्तश्चेत्यजन्तो निपातनाद् विशेषणस्य परनिपात ।

कथ पुनरसौ पूर्वसूत्रेण विहितो ह्रस्वो तदन्तस्य मुम् इति व्याख्यानात् ।

शित्वाच्छबादि–इति । शित् सार्वधातुकमित्युक्तम् [2]तेन शप् । आदिपदाद् गुणायौ णिलोपाभावश्च । खिदन्ते परे इति ।

ननु "हृदयस्य हृल्लेख[3]यदण् लासेषु" (६।३।५०) इत्यत्राण्ग्रहणेनैव सिद्धे लेखग्रहणेन तदन्तविधिर्भवतीति तत्कथ खिदन्त गृह्यते । सत्यम् । अव्ययस्य नुम[4] प्रतिषेधात् । तेन तदन्तग्रहणम् । न ह्यव्ययात्पर खित् सभवति । धातोरिति विधानात् । पूर्ववदस्य सूत्रोपस्थितेनाच इत्यनेन विशेषणादजन्तस्य पूर्वपदस्येति ज्ञेयम् । तेन वाङ्मन्य इत्यादौ न भवति ।

ननु परत्वान्मुमि कृतेऽनजन्तस्य ह्रस्वेन न भाव्यमत आह—ततो मुमिति । यदि पूर्व मुम् स्यात् ततोऽजन्तस्येति विधीयमानो ह्रस्वोऽनवकाश स्यादतो विधानसामर्थ्यादादौ ह्रस्वो भवति ततो मुमिति भाव ।

अथ ह्रस्वान्तेषु सावकाश मुम दीर्घान्तेषु ह्रस्व कि न बाधते इति चेत्, न, ह्रस्वान्तेष्वपि ह्रस्वेन भाव्यम्, कि प्रयोजन ह्रस्वस्येति विज्ञायमानो मुम् यथा स्यात् । ह्रस्वनिमित्तो हि मुम् । यत इदानीमेव ह्युक्तमजन्तमित्यन्तग्रहणम् । कृते ह्रस्वे मुम्प्रतिपत्त्यर्थम् इति । तिलन्तुद[5] इति । तुदादिभ्य शप्रत्ययस्य ङित्वान्नोपधा गुण । शर्द्धंजह इति । शर्द्धन शर्द्ध[6] । शृधुशब्द [7]कुत्सायाम् । घञ्[8] । शर्धं जहातीति । ओहाक् त्यागे । [9]अस्मात् खशि ह्वादित्वात् शप श्लौ । "श्लौ" (६।१।१०) इति द्वित्वादि । "श्नाभ्यस्तयोरात" (६।४।११२) इत्यालोप । आकरे तु "वातशुनीतिलगर्धेषु" इति पठित्वा गर्धञ्जह इत्युदाहृतम् ।

---

१ असचावजन्तश्चेत्यजन्तो इति क० पु० ।

२ तेन शप इत्यारभ्य— णिलोपाभावश्चेत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

३ अल्लेरयणवेनेति क० पु० ।

४ नुम. इति नास्ति क० पु० ।

५ ल इति अदादिभ्य इति क० पु० ।

६ शर्द्धन शर्द्ध इति नास्ति क० पु० ।

७ सृसृ कुत्सायामिति क० पु० ।

८ साजमिति क० पु० ।

९. स्यात् खशिदिति च इत्यस्ति ह्वदित्वादिति नास्ति क० पु० ।

७८२. नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः [३।२।२९]

स्तने धेटः नासिकायां ध्माधेटोः खश् स्यात् । स्तनन्धयः । नासिकन्धमः । धेटष्टित्त्वात् । स्तनन्धयी ।

७८३. नाडीमुष्टयोश्च [३।२।३०]

एतयोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् । नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । चात् घटिन्धमः । घटिन्धयः । खरिन्धमः । खरिन्धयः । मुष्टिन्धयः । वातन्धमः वातन्धय इति । मुञ्जकूलास्य पुष्पेषु धेटः खशिति केचित् । मुञ्जन्धयः इत्यादि ।

७८४ उदि कूले रुजिवहोः [३।२।३१]

उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहाभ्यां कूले कर्मणि खश् स्यात् । कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः इति ।

नासिकास्तनयो । स्तनस्याल्पाच्तरस्य पूर्वनिपाताकरणेन यथासङ्ख्यव्यभिचार सूच्यते इत्यभिप्रेत्याह—स्तने धेट इति । नासिकन्धम इति । "नासिकाया ध्माधेट" (वा०) एतच्च प्रयोगदर्शनाद् व्यवतिष्ठते । स्तनन्धय इति । धेट् पाने । खशि शप्यपादेश । मुम् । [1]नासिकन्धम इति । नासिका धमतीति । ध्माशब्दाग्निसयोगयो । "पाघ्राध्मा" (७।३।७८) इति धमादेश । "खित्यनव्ययस्य" (६।३।६६) इति मुम् । टित्वात् स्तनधयिति । "टिड्ढाणञ्" (४।१।१५) इति ङीबित्यर्थं ।

नाडीमुष्टयोश्च । अत्रापि ध्यन्तस्यापूर्वनिपातनात् यथासङ्ख्याभाव । तथा चोदाहृतम् ।

उदि कूले रुजिवहो । सकर्मकत्वा[2]त्कर्मणीत्युपतिष्ठते । तेन कूल विशेष्यते नोच्छब्दोऽसत्ववाचित्वेनासभवात् । अत उदीति सति सप्तमी नोपपदेन । "ते प्राग्धातो" इति उच्छब्दस्य धातो प्राक्प्रयोगो नियत । तेन तत पूर्वं कूलशब्द उपपदम् इति व्याचख्रे—उत्पूर्वाभ्यामित्यादि । कूलमुद्रुज इति । रुजो भङ्गे । खशि "तुदादिभ्य श." "अतो गुणे" (६।१।९७) ङित्वान्न गुण । मुम् ।

---

१ नासिकन्धम इति नासिकायो ध्माधेटोरिति नास्ति क० पु० ।

२ त्वात्कर्मणीत्युपतिष्ठते इति क० पु० ।

७८५. वहाभ्रे लिहः [३।२।३२]

वहलिहः । अभ्रंलिहः । बाहुं लिहोऽपीति केचित् । अपित्सार्वधातुकत्वात् न गुणः ।

७८६. परिमाणे पचः [३।२।३३]

परिमाणे प्रस्थादौ पचः खश् स्यात् । प्रस्थम्पचा स्थाली ।

७८७. मितनखे च [३।२।३४]

एतयोः पचः खश् स्यात् । मितम्पचः । नखम्पचः ।

७८८. विध्वरुषोस्तुदः [३।२।३५]

विधुन्तुदः । सयोगान्तलोपः । अरुन्तुदः ।

७८९. असूर्यललाटयोः दृशितपोः [३।२।३६]

एतयोः कर्मणोः क्रमात् दृशितपोः खश् स्यात् । असूर्यमित्यसमर्थ-समासः दृशिना नञः संबन्धात् । सूर्यं न पश्यन्ति असूर्यम्पश्याः राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ।

वहाभ्रे लिह । [1]वहलिह इति । लिह आस्वादने । वहस्कन्धस्त लेढीति । अदादित्वाच्छपो लुक् । खशो ङित्त्वान्न गुण [2]इत्याह—अपित्सार्वधातुकेत्यादि ।

परिमाणे । परिमीयतेऽनेन तत्परिमाणम्, सर्वतो मानन्तदाह—परिमाणे प्रस्थादाविति । प्रस्थपचेति ।

यद्यपि प्रस्थद्रोणादिशब्द काष्ठादि ([3]निर्मितपरिच्छेदहेतौ प्रसिद्धा, इह तु तत्परिमिते व्रीह्यादौ वर्तते विक्लित्यर्थेन पचिना काष्ठान्वयासभवात् परिमेयनिष्ठेषु प्रत्यय)। कथन्तर्हि परिमाणवाचित्वम् ? परिमाणाध्यारोपेण परिमेयवृत्तेरदोष ।

मितनखे । अपरिमाणार्थं आरम्भ । मितशब्दो हि नित्य परिमेयवाची । नखम्पच इति । पचिरत्र तापवचन ।

विध्वरुषोरिति । अरुन्तुद इति । "अरुर्द्विषदजन्तस्य" (६।३।६७) इति मुम् । अरुस्शब्दे मित्त्वादुकारात्परो मुम् । सकारस्य सयोगान्तलोप । "मोऽनुस्वार" (८।३।२३) "वा पदान्तस्य" (८।४।५९) इति परसवर्णविकल्प ।

असूर्यललाटयोरिति । असूर्यमित्यसमर्थसमास इति । अस्मादेव निर्देशात् क्वचिद-समर्थेनापि नञ्समासो ज्ञाप्यते । तेनाश्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्याद्युपपन्नमिति भाव ।

१. वह लिह इति । लिह् आस्वादने । वहस्कन्धस्त लेढीति नास्ति क॰ पु॰ ।

२. इत्याह इति नास्ति क॰ पु॰ । ३ निर्मितेत्यारभ्य—प्रत्यय इत्यन्तो नास्ति क॰ पु॰ ।

७९०. उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमश्च [३।२।३७]

एते निपात्याः। उग्रम्पश्यः। इरया माद्यति इरम्मदः। पाणयो ध्मायन्ते पाणिन्धमोऽध्वा। शुनिन्धयः। करन्धम इत्यपि केचित्।

७९१. प्रियवशे वदः खच [३।२।३८]

एतयोर्वदेः खच् स्यात्। प्रियंवदः। वशंवदः। "गमेः सुपि वाच्यः" (वा०) भुजङ्गमः। "विहायसो विह च" (वा०) विहङ्गमः। "खच्च डिद्वाच्यः" (वा०) विहङ्गः। भुजङ्गः।

कथमसामर्थ्यमित्याह—दृशिना नञ सबन्धात् इति। अत्र हि दर्शनक्रिया प्रतिषिध्यते न सूर्य एव। गुप्ति पर ह्येतद् वाक्यम्। एव नाम गुप्ता दारा यद्-परिहार्यदर्शन सूर्यमपि न पश्यन्ति किं पुन पुरुषानित्यन्तगुप्तत्वप्रतिपादनेऽस्य[1] वाक्यस्य तात्पर्यम्। अत एव सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो न विरुध्यते। तस्माद् दृशिनैव नञ सम्बन्धो न सूर्येण। यदा [2]पुन सूर्य एव प्रतिषेध्यत्वेन विवक्ष्यते, तदा न भवितव्यमेव खश् प्रत्ययेनानभिधानादिति न्यास। दृशिना नञ सम्बन्धमेव विग्रहेण विशदयति। सूर्यं न पश्यन्तीति। असूर्यम्पश्या इति। "पाघ्राध्मा" (७।३।७८) इति पश्यादेशः।

उग्रपश्येरम्मद। उग्र पश्यतीति। उग्रमिति क्रियाविशेषण कर्मण्यणि प्राप्ते। [3]इरम्मद इति। इदा उदक तेन माद्यति दीप्यते [4]अविन्धनत्वादिरम्मदो मेघज्योति। मदी हर्षे। अस्मादेव निपातनात् "दिवादिभ्य श्यन्" (३।१।६९) इति न भवति। अत्र [5]तृजादिषु प्राप्तेषु। पाणिन्धम इति। अत्राधिकरणे ल्युटि प्राप्ते खश् निपात्यते। "पाघ्राध्मा" (७।३।७८) इति धमादेश।

प्रियवशे। ([6]वदे खशापि सिद्धे प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम्। द्विषन्तप इत्यत्र ह्रस्वणिलोपौ यथा स्याताम् शप् च माभूत् इति)।

यद्येवमुत्तरत्रैव कर्तव्यम्। सत्यम्। इह करणमन्यतोऽपि भवतीति ज्ञापनार्थम्। तेन "गमे सुपि वक्तव्यम्" इत्युपपन्नं भवति। भुजङ्गम इति। भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति। विहङ्गम इति। विहायसा गच्छतीति। पूर्वंत् खचि विहादेशे। मुम्। खच् डिद्वाच्य इति।

---

१. अस्मिन् वाक्ये सतीत्यर्थ इति क० पु०।
२. सूर्य एव प्रतिषिध्यत्वमेव प्रत्ययेनाभिधानादिति क० पु०। ३ इरमेति इति क० पु०।
४ अविरत्वादिति क० पु०। ५. अतृजादिषु इति क० पु०।
६ वदे. खशापीत्यारभ्य—मा भूदित्यन्तो नास्ति ( ) रेखाङ्कितो क० पु०।

७९२. द्विषत्परयोस्तापेः [७३।२।३९]

एतयोर्ण्यन्तात् तपेः खश् स्यात् । णिलोपः ।

७९३. खचि ह्रस्वः [६।४।९४]

खच् परे णौ उपधायाः ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्तं परं वा तापयति द्विषन्तपः । परन्तपः । द्विषन्तपरेति द्विवकारोक्तेः स्त्रियां न । द्विषतीतापः ।

७९४. वाचि यमो व्रते [३।२।४०]

वाक् शब्दे यमेः खच् स्यात् व्रते ।

क्वचिद् विकल्प पठ्यते सोऽनाकर । यदाह न्यासकार —विहायसो विहवे-त्यतो भेदेन योगो डित्वस्यानित्यत्वज्ञापनाथ, अन्यथा विहङ्गम इति न सिध्यतीति । यद्वा अनित्यत्वज्ञापनात् फलित एव विकल्पो वेत्युपनिबद्ध इति व्याख्येयम् । भुजङ्ग इति डित्त्वादिलोप ।

द्विषत्परयो । तप सतापे भ्वादि [1] । तप दाहे तुदादि । द्वयोरपि ण्यन्तयो सामान्य-ग्रहण तापेरिति व्याचष्टे—ण्यन्ततापेरिति । खशि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणे प्रयोजनमाह-णिलोप इति । खशि हि शित्त्वेन सार्वधातुकत्वाद् "णेरनिटि" (६।४।५१) इति णिलोपो [2]न स्यात् । द्विषन्तप इति । मित्त्वादन्त्यादच [3] परे मुमि सयोगान्तलोप ।

ननु प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद् द्विषतीताप इत्यत्रापि प्राप्नोति । तत्राह—द्वितकारकोक्तेरिति । तत्रापरेण तकारेण द्विषच्छब्दो विशिष्यते [4]तकारान्ते द्विषच्छब्दे उपपदे इति । तेन द्विषतीशब्दे डोवनेन भवतीत्यर्थः । द्विषतीताप इति । कर्मण्यण् ।

वाचि यमो । [5]शास्त्रीयो नियमो व्रतम् । [6]व्रतादन्यत्र वाग्याम । कर्मण्यणेव भवति ।

---

१. पत्वाविरिति क० पु० ।
२. नेति नास्ति क० पु० ।
३ खित्वादन्त्यान्तरे इति क० पु०
४. तकारो द्विषच्छब्दे इति क० पु० ।
५ सास्त्रियो इति क० पु० ।
६. त्वात्वाग्याम इति क० पु० ।

७९५. वाचयमपुरन्दरौ च [६।३।६९]

मुमर्थमेतौ खचि निपात्यौ । वाचयमो मौनव्रती ।

७९६. पूः सर्वयोर्दारिसहोः [३।२।४१]

पुरि दारेः सर्वशब्दे सहेश्च खच् स्यात् । पुरन्दरः । सर्वंसहः । "भगे च दारेः" (वा०) भगन्दरः ।

७९७. सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः [३।२।४२]

एषु कषेः खच् स्यात् । सर्वङ्कष इत्यादि ।

७९८. मेघर्तिभयेषु कृञः [३।२।४३]

एषु कृञः खच् स्यात् । मेघङ्कर इत्यादि । "अभयादौ च" (वा०) अभयङ्करः ।

७९९. क्षेमप्रियमद्रेऽण् [३।२।४४]

एषु कृञोऽण् स्यात् खच् च । क्षेमकारः । क्षेमङ्कर इत्यादि । अणुक्तेर्हेत्वादौ टो न ।

---

[1]वाचयमपुरन्दरौ । मुमर्थमिति । नन्वत एव खशपि निपात्यता किं पृथग्विधानेन । न चैव व्रतादन्यत्र प्रसङ्गः । वाचयमो व्रते पुरन्दरश्चेति न्यासात् । न च [2]पचाद्यचाप्यन्यथा सिद्धिः स्यात् । नित्यसमासश्च न स्यादिति न शङ्क्यम् । निपातनस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् । तदेतत् चिन्त्यप्रयोजनम् । एतेन पुरन्दरो व्याख्यात इति हरदत्त ।

पूः सर्वयो । पुरिदारेति । दॄ विदारणे इत्यस्य ण्यन्तस्य ग्रहणं न दॄ भये, दृङ् आदरे इत्येतयोरित्युपदेश इति हरदत्त । सर्वंसह इति । असज्ञायामेतत् । सज्ञायां "भृतॄवृजिधारि" (३ । २।४६) इति वक्ष्यति ।

मेघर्तिभयेषु । "उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम्" (वा०) [3]तदन्तविधिं प्रयोजयति इति वार्त्तिकमभिप्रेत्याह–अभयादौ चेति । अत्र अभयादावुपपदे इति नार्थः । सूत्रोपात्तेषु भयग्रहणमात्रे तदन्तविधेरुक्तत्वेनादिपदग्राह्याणामन्येषामसभवात् । तस्मादभयशब्द आद्युपपदं यस्य स अभयादिस्तस्मिन्नपि करोतेः खजित्यर्थः ।

क्षेमप्रिय । न चात्र वेत्येव वाच्यम् । तत्र खचि विकल्पिते पक्षे कर्मण्यणेव भविष्यति । तत्किमेतद्ग्रहणे नेत्यत आह–अणुक्तेरिति । हेत्वादि विवक्षायां हि "कृञो हेतु" (३।२।२०) इति प्राप्नोति । स च परत्वादनेनापवाद्यः । तस्मात् तस्यापि बाधनार्थं पुनरण् विधीयते इत्यर्थः ।

---

१ वाच्यमर्थमिति क० पु० । २ स्त च पचाद्यचाप्यासिद्धिरिति क० पु० ।
३ या तदन्तविधिवप्रयोजयविधिवप्रयोजयविधिवेति क० पु० ।

८००. आशिते भुवः करणभावयोः [३।२।४५]

आशिते सुपि भवतः खच् स्यात् करणे भावे चार्थे। आशितो भवत्यनेन आशितम्भव ओदनः। आशितम्भवो वर्तते।

८०१. सञ्ज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः [३।२।४६]

एभ्यः सुपि खच् स्यान्नाम्नि। विश्वम्भरः। रथन्तरं साम। पतिंवरा। धनञ्जयः। वसुन्धरा। शत्रुंसहः। शत्रुन्तपः। अरिन्दमः।

८०२. गमश्च [३।२।४७]

गमः खच् स्यान्नाम्नि। सुतङ्गमः।

८०३. अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः [३।२।४८]

एषु गमेर्डः स्यात्। डित्त्वकरणसामर्थ्याट्टिलोपः। अन्तग इत्यादि। "सर्वत्र पन्नयोश्च" (वा०), सर्वत्रगः। पन्नगः। "उरसो लोपश्च" (वा०) उरसा गच्छति उरगः। "सुदुरोरधिकरणे" (वा०) सुखेन गम्यतेऽत्र सुगः। दुःखेन गम्यतेऽत्र दुर्गः। "निरो देशे" (वा०) निर्गो देशः। "अन्यत्रापि दृश्यते" (वा०) ग्रामगः। विहगतुरगभुजगपतगप्लवगादयोऽप्येवं ज्ञेयाः।

आशिते भुव। [1]अशेर्ण्यन्तात् कर्मणि क्ते आशितशब्दः सगृह्यते। सुपीति। एतेन भवतेरकर्मकत्वात् कर्मणीत्यस्या[2]सबन्धं दर्शयति। आशितम्भव ओदन इति। यावतौदनेन अतिथ्यादेर्भोजनं भवति स एवमुच्यते।

अत्र प्राच्योक्तम्—वाऽसरूपविधिना ल्युट् भवत्येव। आशितभवनम् आशितभवनम् इति। सरूपत्वात् घञ् बाध्यते एवेति। तदसत्। कृल्युट् तुमुनखलर्थेषु वाऽसरूपविधिर्नेति प्रतिषेधात्।

सञ्ज्ञाया सुपीति। कर्मणीत्यपि द्रष्टव्यम्। रथन्तरमिति। रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्वत्रावयवार्थेष्वनुगमोऽस्ति। वसुन्धरेति। वसु धारयतीति। धृञ् धारणे। [3]ण्यन्तादस्मात् खचि टिलोपः। खचि ह्रस्वः। अरिन्दम इति। अन्तर्भावितण्यर्थाद्दमेः सकर्मकत्वात् खच्[4]।

---

१ अशेरणादिति क० पु०।
२ कर्मणीत्यासंबन्धमिति क० पु०।
३. एतस्माद् खचि टिलोप इति क० पु०।
४ च्व इति नास्ति क० पु०।

८०४. आशिषि हनः [६।२।४९]

कर्मणि हन्तेर्डः स्यादाशिषि । शत्रु वध्यात् शत्रुहः । "दारावाहनोऽणन्त्यस्य टः संज्ञायाम्" (वा०) दारावाङ्पूर्वाद्धन्तेरण् प्रत्ययः स्यादन्त्यस्य च टो नाम्नि । दार्वाहन्तीति दार्वाघाटः । "कर्मणि समि च" (वा०) । कर्मण्युपपदे सपूर्वस्य हन्तेरण् प्रत्ययः स्यात् अन्त्यस्य च टो वा । वर्णान् संहन्तीति वर्णसङ्घाटः । वर्णसङ्घातः ।

८०५. अपे क्लेशतमसोः [३।२।५०]

एतयोरपपूर्वादहन्तेर्डः स्यात् । क्लेशापहः । तमोपहः ।

८०६ लक्षणे जायापत्योष्टक् [३।२।५२]

अनयोर्हन्तेष्टक् स्यात् लक्षणे द्योत्ये । जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ।

ननु "अन्तात्यन्त" (३।२।४८) इति डप्रत्ययस्य डित्वेऽप्यभत्वात् टिलोपेन न भाव्यमत आह—डित्वसामर्थ्यादिति । श्रवणार्थस्तु डकारो न भवति । "पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु" (६।३।५२) इत्यत्र कृतटिलोपस्य डप्रत्ययान्तस्य गेति निर्देशात् । पन्नग इति । पन्न पतित यथा भवति तथा[1] गच्छतीति पन्नग । पन्नमिति क्रियाविशेषणम् । सुदुरोरधिकरणे इति । कर्मणि तु खलेव भवति । सुगमो निर्गम इति ।

यत्त्वन्यत्र न्यासे उक्तम्–अधिकरणे ल्युडपवादो यो डो विधीयते वाऽसरूपविधिना पक्षे सोऽपि भवत्येव सुगमन दुर्गमनमिति । तदयुक्तम् । कल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वाऽस[2]-रूपविधे प्रतिषेधात् इति । [3]माधवेनाहेत्याभिधानात् ।

[4]निर्गो देश इति । निर्गच्छन्त्यस्मिन् निर्ग । देशादन्यत्र ल्युडेव । [5]पतगप्लवगादय इति । पततीति पत पचाद्यच् । पतो गच्छतीति पतग । प्लव उत्पवन तेन गच्छतीति प्लवग ।

अपेक्लेश । कथ पापापह । शोकापह । अन्येभ्यो दृश्यते इति ( ) डो भविष्यति ।

लक्षणे जाया । [6]यस्य तिलकालकादि जायाभरणचिह्नमस्ति स एव तद्धेतुत्वात् हन्ति इत्युपचर्यते । तत्राय प्रत्यय । उपचारसामर्थ्याच्च हननलक्षणवत्व गम्यते । एतेन[7] पतिघ्नी जायेत्यपि व्याख्याता । "गमहन" इत्युपधालोप । "हो हन्ते" इति कुत्वम् । स्त्रिया ' टिड्ढाणञ् " इति ङीप् ।

---

१ तथा गच्छतीति नास्ति क० पु० । २ तदनु दनुमस्त्वयुक्त ति क० पु० ।
३. माधवो नाहेत्यभिधानात् इति क० पु० ।
४. निर्गो देश निर्गच्छन्त्यस्मिन्निति । देशादन्यत्र ल्युडेवेति नास्ति क० पु० ।
५. अपगप्लवगादय इति । पततीति पत पचाद्यच् इति नास्ति क० पु० ।
६ यस्य तिलकादि जायान्तरकरणबीजमस्तीति स एव हि द्वित्वाहतीति क० पु ।
७. व्याख्येति क० पु० ।

८०७. अमनुष्यकर्तृके च [३।२।५३]

कर्मणि हन्तेष्टक् स्यात् अमनुष्यकर्तृकेऽर्थे। पित्तघ्न घृतम्। मनुष्ये तु आखुघातः। शूद्रः। बाहुल्याच्चोरघातो हस्ती।

८०८. शक्तौ हस्तिकपाटयोः [३।२।५४]

एतयोरुपपदयोर्हन्तेष्टक् स्यात् शक्तौ गम्यमानायाम्। मनुष्यकर्तृकार्थमारम्भः। हस्तिघ्नः। कपाटघ्नः।

८०९. पाणिघताटघौ शिल्पिनि [३।२।५५]

एतौ निपात्यौ शिल्पिनि। "राजघश्च" (वा०)। राजानं हन्ति राजघः।

८१०. आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् [३।२।५६]

एषु च्व्यर्थेषु अच्व्यन्तेषु कृञः करणेऽर्थे ख्युन् स्यात्। अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेनेति आढ्यङ्करणम्। सुभगङ्करणम्। स्थूलङ्करणम्। प्रियङ्करणम्। अच्वौ किम्। आढ्यी कुर्वन्त्यनेन। प्रतिषेधसामर्थ्याल्ल्युडपि न। नह्यत्र ख्युन् ल्युटो रूपभेदः। च्व्यन्तस्याव्ययत्वेन मुमोऽभावात्।

अमनुष्यकर्तृके। पित्तघ्न घृतमिति। यद्यप्यमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाहेति प्रागुक्तम्। इह तु ([1]मनुष्यादन्यत् सर्वमेव गृह्यते व्याख्यानादिति भाव। आखुघात इति। कर्मण्यण्। कथं कृतघ्न पुरुषं दृष्ट्वा बलभद्र प्रलम्बघ्न शत्रुघ्न इति। मूलविभुजादित्वात्क इति हरदत्त। बाहुलकाट्टक् इत्यन्ये। पदसंस्काराद्वा। पदान्तरसन्निधाने हि) मनुष्यकर्तृकत्व गम्यते इत्याहु।

पाणिघताडघौ। हस्य घत्व टिलोपश्च निपात्यते। शिल्पिनीति किम्। पाणिघात। ताडघात। अच्व्यर्थेष्वभूततद्भावविषयेषूपपदेषु करणे वाच्य इत्यर्थ।

आढ्यङ्करणम् इति। 'युवोरनाकौ" (७।१।१) इति योरन। णत्वम्। खित्वान्मुम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीवाचके आढ्याशब्देऽप्युपपदे यदा ख्युन्, तदाऽपि "खित्यनव्ययस्य" (६।३।६६) इति ह्रस्वेनैतदेव रूपम्।

आढ्यीकुर्वन्त्यनेनेति। अभूततद्भाव इति विकल्पित स यदा भवति तदा प्रतिषेधः। तदभावपक्षे तूदाहरणम्।

---

[1]. मनुष्यादन्यदित्यारभ्य—सन्निधाने हीत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

८११. कर्तरि भुवः खिष्णुच् खुकञौ [३।२।५७]

आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भुवः कर्त्रर्थे खिष्णुच् खुकञ् एतौ स्तः। अनाढ्यः आढ्यो भवति आढ्यम्भविष्णुः। आढ्यं भावुक इत्यादि। "त्यदादिषु दृशः" इति कञ्क्विनौ। तादृक्। तादृशः। "समानान्ययोश्च" (वा०) सदृशः। सदृक्। अन्यादृशः। अन्यादृक। "दृशेः क्सश्च" (वा०) सदृक्षः। तादृक्षः। अन्यादृक्षः।

ननु ख्युनि निषिद्धेऽपि ल्युटा भाव्यम् ततश्चाढ्यीकरणम् इति स्वरे रूपे वा विशेषो नास्तीति निषेधो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह—प्रतिषेधसामर्थ्यादिति। सामर्थ्यमेवोपपादयति—न ह्यत्रेत्यादिना। रूपभेद इति। आढ्यीकरणमिति रूपस्य ल्युटि ख्युनि वा तुल्यत्वात्। स्त्रियामिति "टिड्ढाणञ्" (४।१।१५) इति ङीपोभयत्र भाव्यम्।

नन्वस्ति रूपे विशेष ख्युनि खित्वान्मुमा भाव्यम् ल्युटि तु नेति सोऽपि नेत्याह [1]च्व्यन्तस्याव्ययत्वेनेति। "ऊर्यादिच्विडाचश्च" (१।४।६१) इति निपातत्वादव्ययमेतत्। मुम्[2] चानव्ययस्योक्त इत्यर्थ।

[3]स्वरेऽपि नास्ति भेद ख्युनि हि नित्यत्वात् प्रकृतिराद्युदात्त। ल्युडपि लित्वात्स एवेति। मुमोऽभावादिति। मुम् ग्रहण 'खित्यनव्ययस्य" (६।३।६६) इति ह्रस्वस्याप्युपलक्षणम्।

एवमपि कुत प्रतिषेधसामर्थ्यमुत्तरार्थमेतत् स्यादाढ्यीभवितेति खिष्णुच्खुकञ्भ्यामुक्ते तृजादिभिर्भवितव्यमिति भाष्ये स्थितत्वात्। सत्यम्। इह तुकरणमनर्थकमिति सामर्थ्यं मन्यते।

'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च" (३।२।६०)। हलन्तेषु व्याख्यातम्। तत्र हलन्ताना प्रकरणात् क्विनेवोदाहृत[4]। इह तु [4]कञादीनामुदाहरणावसरे[5] पुनः स्मारयति—त्यदादिष्वित्यादिना। तादृश इति। "आ सर्वनाम्न."। (६।३।९१) इत्यात्वम्। "समानान्ययोश्च" (वा०) इति कञ्क्विनौ वाच्यौ इत्यर्थः। सदृश इत्यादि। समान स इत्यनुवर्तमाने "दृग्दृशवतुषु" (६।३।८९) इति समानस्य

---

१ ह्यतस्य व्ययत्वेनेति क० पु०।

२ मुम् न व्ययस्य कृत्यर्थ इति क० पु०।

३ मुमोऽभावादिति। मुम् ग्रहण खित्यनव्ययस्येति ह्रस्वस्याप्युपलक्षणमिति नास्ति क० पु०।

४ ञ्यादीनामिति क० पु०।

५ उवाह तुमवश्यमिति क० पु०।

८१२. सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् [३।२।६१]

एभ्यः सुप्युपपदे उपसर्गे सत्यपि क्विप् स्यात्। उपसर्गोक्तेर्ज्ञायते अन्यत्र सुबुक्तौ प्रादिग्रहणं नेति "वदः सुपि क्यप् च" (३।१।१६) "सुपिस्थ" ( ) इत्यादौ। वेर्लोपः। शुचिषत्। उपनिषत्। अण्डसूः। प्रसूः। मित्राद्धट्। "अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः" (वा०) अग्रणी। ग्रामणीः। देवराट्।

सभावश्च। (तादृक्[1] इत्यादि। "दृक्षे च" (वा०) इति वचनादात्वम्, सभावश्च। अत्र सर्वत्र स एव इव दृश्यते इति विगृह्णन्ति तत्त्वयुक्तम्)। कर्तरि कृतो विधानात्। पश्यतीति विग्रहे तु कर्मण्यणेव भवितव्यम्। तद्दर्शं इति अनालोचने इति निषेधात्। तस्मादविवक्षितप्रकृत्यर्थे आख्यातमात्रे सादृश्यमात्रविवक्षाया प्रत्यय [2]रूढशब्दत्वात्। स इव भवति तादृश इत्यादि। भाष्ये तु कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता तमिवेम पश्यन्ति मा सोऽय स ईदृग्दृश्यमानस्तमिवात्मान पश्यतीति। तत्र कर्मव्यापारमात्रे दृशिर्वर्तते न पुन कर्तृव्यापारे आलोचनेऽपीति।

सत्सूद्विष। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। अदादि गृह्यते। द्विषा साहचर्यात्। तेन सुवतिसूयत्योर्न ग्रहणम्। द्विष अप्रीतौ। द्रुह जिघांसायाम्। दुह प्रपूरणे। युजिर योगे। युज समाधौ द्वावपि। विद ज्ञाने। विद सत्तायाम्। विदेत्यकारस्य विवक्षाया विद्लृ लाभे इत्यस्याग्रहणम्। भिदिर् विदारणे। छिदिर् द्वैधीकरणे। जि जये। णीञ् प्रापणे। राजृ दीप्तौ। "स्पृशोऽनुदके क्विन्" (३।२।५८) इत्यत प्रभृति [3]कर्मग्रहण न व्याप्रियते इत्यत समयमालोच्याह—सुप्युपपदे इति।

एवमुपसर्गेऽपीत्यनर्थकमुपसर्गस्यापि सुबन्तत्वेन क्रोडीकरणादत आह—उपसर्गोक्तेर्ज्ञाप्यते इत्यादि।

क्वा[4]न्यत्रेत्यत आह—"वद सुपि क्यप् च" (३।१।१०६) इत्यादि प्रयोजनदिगिय दर्शिता। अत्र 'गदमद" (३।१।१००) इत्यत[5] अनुपसर्गे इत्यनुवर्तत एव।

---

१ तादृक्ष इत्यारभ्य—तत्त्वयुक्तम् इत्यन्तो नास्ति क० पु०। किन्तु तत्स्थाने स्व न सर्वत्र स इति दृश्यते समान इत्यनवदृश्यते इत्युदाहरति तत्त्वशुभम् इति। वर्तते।

२ प्रत्ययरूढत्वादिति क० पु०।

३ प्रभृतिग्रहणमिति क० पु०।

४ नान्यत्रेति क० पु०।

५ उपसर्गे इत्येक क० पु०।

८१३ भजो ण्विः [३।२।६२]

सुपि प्रादौ च भजेर्ण्विः स्यात्। सुखभाक्। प्रभाक्।

८१४. छन्दसि सहः [३।२।६३]

सहेर्ण्विः प्राग्वत् छन्दसि। लोकेऽपीति केचित्। "अन्येषामपि दृश्यते" (६।४।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः। तुराषाट्।

८१५ वहश्च [३।२।६४]

पृष्ठवाट्। "परौ व्रजेः षः पदान्ते" (वा०) इति क्विप्। तेनैव षः। परिव्राट्। "अनसि वहे क्विप् अनसो डश्च" (उ०)। अनो वहतीति अनड्वान्।

तस्मात् स्पृशोऽनुदके क्विन् (३।२।५८) इत्यादौ प्रयोजन द्रष्टव्यम्। क्विप पकारस्तुगर्थ। ककारो गुणप्रतिषेधार्थ। वकारो वेरिति सामान्यग्रहणार्थ। वेर्लोप "वेरपृक्तस्य" (६।१।६७) इत्यनेन। शुचिषद् इति। छान्दसमेतदुदाहरणम्। "पूर्वपदात्" (८।३।१०६) इति षत्वम्। छन्दसीत्यनुवर्तते। तेन भाषाया शुचिषदित्येव। [1]द्युसदितिवत्। दिविषदित्यत्र तु सुषामादित्वात्षत्वमिति माधव। उपनिषदिति "सादरप्रते" (८।३।६६) इति षत्वम्। अग्रग्रामाभ्यामिति।

अत्र वदन्ति। "स एषा ग्रामणी" (५।२।७८) इति निर्देशेन ज्ञापितमेतत्। पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नीञो नकारस्यासज्ञायामपि णत्व भवतीति। नीरूपविषय चेद णत्वम्। तेन ग्रामनाय इति कर्मण्यणि न भवति इत्याहु।

"अन्येभ्योऽपि दृश्यते" (३।२।१७८) इति सामान्येन क्विप वक्ष्यति, तस्यैवाय प्रपञ्च इति दिक्।

भजो ण्वि। उपर्गेऽपीति वर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे—सुपि प्रादौ चेति। सुखभागिति। भज सेवायाम्। "वेरपृक्तस्य" (६।१।६७) इति वेर्लोप। "अत उपधाया" (७।१।१६) इति वृद्धिः। "चो कु" (६।२।३०)।

छन्दसि सह (३।२।६३) प्राग्वत्। सुपि प्रादौ चेत्यर्थ।

ननु यदि छान्दसोऽयम् तद्वैदिकप्रक्रियायामेवोदाहर्तुमुचित इत्याशङ्क्याह—लोकेऽपीति केचिदिति। छन्दोग्रहणमतन्त्रम्। तुरासाह पुरोधायेत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनात् इति भाव।

हरदत्तस्तु भाषायामस्य प्रयोगश्चिन्त्य इत्याह—तुराषाडिति[2] तोतोर्तीति तुर तुर त्वरणे ह्वादि. "इगुपध" (३।१।१३५) इति क। तुर सहते तुराषाट्। पूर्वपदस्य दीर्घ "सहे साड स" (८।३।५६) इति षत्वम्। जश्त्वम्। "वाऽवसाने" (८।४।५६) परौ व्रजेरिति।

---

१. द्युसदिति क० पु०। २. त्वरतीति क० पु०।

८१६. जनसनखनक्रमगमो विट् [३।२।६७]

उपसर्गे सुप्येभ्यो विट् स्याच्छन्दसि ।

८१७. विड्वनोरनुनासिकस्यात् [६।४।४१]

अनुनासिकस्यात् विटि वनि च । अब्जाः ।

८१८. सनोतेरनः [८।३।१०८]

पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य सनोतेः सस्य षः स्यात्, न तु नान्तस्य । गोषाः । कूपखाः । उदधिक्राः । अग्रेगाः ।

८१९. अदोऽनन्ने [३।२।६८]

छन्दसीति निवृत्तम् । अदो विट् स्यात् अनन्ने सुपि । आमात् । सस्यात् । अन्ने तु अन्नादः ।

मुग्धबोधानुसारेण प्रसिद्धैव[1]सिवरित्युक्तम् । वेरिति त्वपपाठ । स्वातन्त्र्ये परतन्त्रे वा तल्लक्षणाभावात् । [2]उणादिसूत्रञ्चेदमिति प्राचोक्तम् । तत्र पञ्चपाद्या दशपाद्या वा क्विब्दीर्घाविव विधीयेते तदग्रे दर्शयिष्यति । [3]स्तुद्रुपरिव्रजा दीर्घश्चेति केचित् । [4]अनड्वानिति । अन वहतीति । अन शकटम् । अनसि वहे क्विपि सम्प्रसारणम् । सौ परे "चतुरनडुहो" (७।१।९८) इत्याम् । "सावनडुह" (७।१।८२) इति नुम् । "सयोगान्तस्य लोप." (८।२।२३) इति हलोप ।

जनसन । जन जनने । जनी प्रादुर्भावे इति च । षणु दाने । षण सभक्तौ इति च । खनु विदारणे । क्रमु पादविक्षेपे । गम्लृ गतौ । अब्जा इति । अप्सु जायते "वेरपृक्तस्य" (६।१।६७) इति वेर्लोप । नस्यात्त्वम् । सवर्णदीर्घ ।

सनोतेरन । अन किम् । [5]सिसनिषते क्विप् । प्रतिसिसनी । गोषा इति । गा सनोतीति अग्रेगा इति । "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" (६।३।१४) इति सप्तम्या अलुक् ।

अदोऽनन्ने । [6]सस्यादिति । सस्यमत्ति । अद भक्षणे । वाऽसरूपविधिनाऽणपि । तेन सस्याद । कणाद । विषाद इत्यादि सिद्धम् । तथा च ("[7]क्रव्ये च" (३।२६९)

---

१. णिवस्युक्तम् इति क० पु० ।

२. उणादिमात्रञ्चेदमिति वा प्रोक्तम् तत्र पञ्चाद्यादशायां व्क्विप्दीर्घौ विधीयेते इति क०पु० ।

३. स्तद्रुपरि सुजादिर्वस्वेति केचिदिति क० पु० । ४. अनड्वानिति नास्ति क० पु० ।

५. गोसनि निषेत किं प्रतिनिसना इति क० पु० । ६ सास्याविति क० पु० ।

७ श्रुतेति तत्र सरूपविधिबाधनार्थं क्रियते क्रव्यादित्येवय था स्यात् कर्मण्यण् मा भूदिति क०पु० ।

८२०. दुहः कब्घश्च [३।२।७०]

दुहः सुपि कप् स्याद् घश्चान्तादेशः । कामदुघा ।

८२१. मन्त्रे श्वेतवहोक्थशसपुरोडाशो ण्विन् [३।२।७१]

एभ्यो ण्विन् स्यान्मन्त्रे । अलाक्षणिककार्यार्थं समुदाया निपात्यन्ते। ण्विन् विधीयते। श्वेता एन वहन्ति श्वेतवाः इन्द्रः। उक्थानि उक्थैर्वा शसति उक्थशाः। पुरो दाश्यते एन पुरोडाः।

८२२ अवे यजः [३।२।७२]

अवयाः ।

इति सूत्रमसरूपबाधनार्थं क्रियते क्रव्यादित्येव यथा स्यात् कर्मण्यण् मा भूदिति ।) कथ तर्हि क्रव्याद इति । अत्राहु । [1]अदेरण् । कृत्तविकृत्तशब्दस्य पृषोदरादित्वात् क्रव्यभाव । कृत्तविकृत्तपक्वमासभक्ष क्रव्याद । आममासभक्षकस्तु क्रव्यादिति विशेष इति ।

[2]अन्नाद इति । अत्र हरदत्त' भाषायामरणेव भवति । छन्दसि त्वचि अन्नाद इत्यत्र वर्णस्य च प्रत्ययविषयत्वेनोपादानात् । [3]अन्न अद इत्यवग्रहो भवति ।

दुह कब्घश्च। कामदुघेति। काम्यते इति कामास्तान् दोग्धि। दुह प्रपूरणे। कबित्यर्थ ।कप पित्त्वान्न गुण ।पित्त्वादनुदात्त ।

मन्त्र श्वेतवहो। एभ्य इति। श्वेतादिपूर्वेभ्यो वहादिभ्य इत्यर्थ । [4]किमर्थं पुन धातूपपदसमुदाया निर्दिश्यन्तेऽत आह—अलाक्षणिकेति । कि तत्कार्यमित्यपेक्षित विग्रहेण व्यनक्ति । श्वेता एनमित्यादि । श्वेते कर्तर्युपपदे वहे कर्मणि [5]ण्विन् । उक्ते कमणि करणे कर्तरि वा ण्विन् शसेर्नलोपश्च । पुरस्पूर्वकस्य दाश दाने इत्यस्य कर्मणि ण्विन् दस्य डत्व च निपातनात् सिध्यतीति भाव । उदाहरणेषु "श्वेतवाहुक्थशासपुरोडाशवयाजा डस् पदान्ते" (वा०) इति डस् । "अत्वसन्तस्य" (६।४।१४) इति दीर्घ । रुत्वविसर्गौ । डस्त्रयाणा पदान्तविषये ण्विनोऽपवाद इति श्वेतवा इत्यादीनि तूदाहरणानि । डस्ण्विनो समानविषयत्वोपदर्शनमात्राभिप्रायेणोदाहृतम् ।

अवे यज । मन्त्रे इत्येव ण्विनुदाहार्यं ।

---

१ कृत्तविकृत्तशब्दे उपपदेऽणो कृत्तिकृत्ति सचष्टे इति क० पु० ।
२ अन्नाद इति नास्ति क० पु० ।
३ अत्र एव वधग्रहो भवतीति । दुह कप् । कामदुघेति काम्यन्त इति कामास्तान् दोग्धि । दुह प्रपूरणे कबित्यर्थं' इत्येव क० पु० ।
४ का पुनर्वृत्तय यत्र समुदायो निर्दिश्येत इत्याह—अत्राक्षणिकेति क० पु० ।
५ वन्क्य कर्माण्वन् सशे नलोपश्च पुर' सर्वदा दानेऽस्यति क० पु० ।

८२३. आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्च [३।२७४]

सुपि प्रादौ चादन्तादेते स्युः विच् च छन्दसि। सुष्ठु ददातीति सुदामा। "घुमास्था" इतीत्त्वम्। सुपीवा। वनिप्। घृतपीवा। भूरिदावा। विच् सोमपाः। "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" (३।२।७५)। अनादन्तेभ्योऽप्येते स्युः। भाषायामपि।

८२४. नेड्वशि कृति [७।२।८]

वशादे कृत इण् न स्यात्। सुशर्मा। "म्वोश्च" (८।२।६५) इति नः। सुगन्मा। क्वनिप् प्रातरित्वा। वनिप् "विड्वनोः" (६।४।४१) इत्यात्त्वम्। विजावा। ओराट। अवावा। "वनोरच" (४।१।७) अवावरी। विच्। रोट्। रेट्। अपिशब्दान्निरुपपदेभ्योऽपि। सुत्वा। धीवा। दृश्युक्तिः प्रयोगानुसारार्था।

८२५. क्विप् च [३।२।७६]

उपपदे सत्यसति च धातोः क्विप् स्यात् सर्वत्र। उखास्रत्। पर्णध्वत्। वाहभ्रट्।

नेड्वशि कृति। कृतीति सप्तम्या षष्ठी विपरिणम्यते। वशीति वर्णनिर्देश सप्तम्या च तदादिविधि[1]र्भवतीत्याह--वशादे कृत इति। [2]अत्राकरे तु "नेड्वररमनादौ" (वा०) इति पठ्यते नैतत्परिगणनम्। तेन 'अमन्ताड्ड" (उ०) दण्ड इत्यत्रापि निषेधो भवति। सुशर्मेति। सुष्ठु शृणाति। शॄ हिंसायाम्। [3]मनिनि गुण। [4]सुगन्मेति। गम्लृ गतौ। प्रातरित्वेति। इण् गतौ। "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्"। (६।१।७१) विजावेति। जन जनने। "विड्वनो" इत्यात्त्वेऽवादेश। अवावेति। "विड्वनो" (६।४।४१) इत्यात्त्वेऽवादेश। [5]सौ दीर्घनलोपौ। रोट् रेट् इति। रुष रिष् हिंसायाम्। उपधागुण। जश्त्वचर्त्वे। प्रयोगानुसाराच्चेति। यत्र प्रयोगो दृश्यते तत्रैवायमवस्थापनीयो न तु लक्षणसौकर्यादिच्छया प्रयोक्तव्य इत्यर्थ।

क्विप् च। सर्वत्रेति। छन्दसि भाषाया चेत्यर्थ। पूर्वसूत्रे एव छन्दसीत्यस्य निवृत्तत्वादिति भाव। उखास्रदित्यादि। उखाया स्रसते। पर्णानि ध्वसते। स्रस ध्वसु

---

१ वितिर्भवतीति क० पु०। २ अत्राकेश्वरमानादौ प्रयोजनमिति पठ्यते इति क० पु०।
३ मन्तभित्तो गुण इति क० पु०। ४ सुगनोरित्तत्वादेश इति क० पु०।
५ सो दृश्यते श्न तत्रैवायमवस्थापनीयो इति क० पु०।

८२६ अन्तः [८।४।२०]

पदान्ते नस्याप्यनितेर्णत्वं स्यान्निमित्ते । हे प्राण् । "च्छ्वोः शूड्" (६।४।१९) इत्यूठ् । अक्षद्यूः । "शास आशासश्च क्वावुपधाया इत्त्वं वाच्यम्" (वा०) मित्राणि शास्ति मित्रशीः । आसीः । गीः । अस्यैव प्रपञ्चः । "सत्सू द्विषे" (३।२।६१) । असुन् (उ०) । अय प्रत्ययो धातोः स्यात् । उरुव्यचाः नृचक्षाः । रजः । "अर्चिशुचिहुसृपिछादिछृदिभ्य इसुन्" (उ०) । अर्चिः । शोचिः । सर्पिः । "धनर्ति चक्षिवपितपिजनियजेरुस्" (उ०) धनुः । चक्षुः । "सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्" (उ०) तन्त्रम् ।

अवस्रसने । ध्वसेरन्तर्भावितण्यर्थत्वात् सकर्मको भवति । उभयत्र "अनिदिताम्" (६।४।२४) इति नलोप । "वसुस्रसु" (८।२।७२) इति दत्वम् । वाहभ्रडिति । वाहाद् भ्रश्यति । भ्रशु अध पतने । "व्रश्च" (८।२।३६) इति षत्वम् । जश्त्वम् । चर्त्वम् । वृत्त्यादिषु । वाहाभ्रट इत्युदाहृत्य वाहस्य "अन्येषामपि दृश्यते" (६।३।१३७) इति दीर्घ इत्युक्तम् ।

अन्त । अनितेरिति वर्तते । अन्तोऽत्रपदापेक्षो गृह्यते । तेना[1]नितेरपेक्षयाऽव्यभिचारादित्याह--पदान्ते नस्यापि इति । अपिर्भिन्नक्रम । पदान्तेऽपीत्यन्वय । "पदान्तस्य" (८।४।३७) इति निषेधापवादोऽयम् । [2]निमित्ते रषाभ्यामित्यर्थं । हे प्राणिति । अन प्राणने क्विप् । अनुनासिकस्य" (६।४।१५) इति दीर्घ । सबुद्धौ "न ङिसबुद्ध्यो " (८।२।८) इति नलोपनिषेध । अन्यत्र तु नलोपेन भाव्यमिति सबुद्ध्यन्तमुदाहृतम् । अक्षद्यूरिति । अक्षैर्दीव्यति । [3]वस्योठि यणादेश । असिद्धत्वमूठो नास्ति । "नाजानन्तर्ये" (प०) इति निषेधात् ।

[4]"शास आःशासश्च क्वावुपधाया इत्त्व वाच्यम्" (वा०) इत्यादि । शासु अनुशिष्टौ । आङ्पूर्व शास इच्छायामात्मनेपदी । अनयोर्वाच्यम् व्याख्येयमित्यर्थ । तत्र मित्रशीरित्यत्र शासेस्तावत् सूत्रेणैव सिद्ध "क्वौ लुप्तेऽपि" प्रत्ययलक्षणेन हलादिङ्कि[5]त्परत्वात् । वर्णस्य च प्रत्ययविशेषणत्वेनोपादानात् । "वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्" (प०) इत्यपि नास्ति यथा प्रतृणेडितोमागमे । आशासस्तु [6]"क्षिय शी प्रैषेषु" (८।२।१०४) इति निपातनादित्त्वसिद्धि ।

---

१. नानितेरपेक्षयेति क० पु० । २ निमित्ते रषाभ्यामिति नास्ति क० पु० ।
३. तस्येति क० पु० । ४ शास उपधायामिति क० पु० ।
५. इत्यादित्वात् प्रत्ययलक्षणत्वेनोपादनात् इति क० पु० ।
६ वर्णियाशीरिति क० पु० ।

८२७. इस्मन्भन्क्विषु च [६।४।९७]

एषु परेषु छादेर्ह्रस्वः स्यात्। छदिः। छद्म। छत्रम्। तनुच्छत्। "अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति" (६।४।१५) "मो नो धातोः" (८।२।६४) प्रशान्। प्रतान्।

८२८. ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च [६।४।२०]

एषामुपधाया वकारस्य च ऊठ् स्यात् क्वौ झलादौ क्ङिति। जूः। जुरौ। तूः। स्रू स्रुवौ। ऊः। ऊट् वृद्धिश्च। जनानवतीति जनौः। जनावौ। मूः।

८२९. राल्लोपः [६।४।२१]

रेफादुत्तरयोश्छ्वोर्लोपः स्यात् क्वौ झलादौ च क्ङिति। मूर्छा मूः। धुर्वी धूः। विरुहः धोऽन्तादेशो वेर्दीर्घ इति केचित्। वीरुत्।

न चात्रापि सूत्रेणैव सिद्धिः तत्र परस्मैपदिन एव शासे ग्रहणात्। गीरिति। गॄ निगरणे। ऋत इत् रपर। "र्वोरुपधाया" (८।२।७६) इति दीर्घ।

ननु सदादिभ्योऽप्यनेनैव क्विप् सिद्धे किं सदादिसूत्रेणेत्यत आह—अस्यैव प्रपञ्च इति।

असुनित्यादि। चत्वार्युणादिसूत्राणि। उरुव्यचा इति। व्यच व्याजीकरणे। "व्यचे कुटादित्वमनसि" (वा०) इति पर्युदासात् ङित्वाभाव। नृचक्षा इति। "असि उसि अने च चक्षिङ ख्याञ् नेति वाच्यम्" (वा०)[1]इति। ख्याञादेशाभाव रज इति। रञ्ज रागे। "असि अके अने घिनुणि च रञ्जेर्नलोपो वाच्य" (वा०) इति नलोप। तन्त्रम्। तनु विस्तारे। "तितुत्र" (७।२।९) इति नेट्।

इस्मन्त्रिषु। छादेरिति। छद अपवारणे। चुरादिर्णिच्। उपधावृद्धिः। इस्। ह्रस्व छद्मेति। "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" (३।२।१७८) इति मनिन्। छादयतीति छद्म। प्रशानित्यादि। शम उपशमे। प्रतान्। तमु ग्लानौ।

ज्वरत्वर। ज्वर रोगे। ञित्वरा सम्भ्रमे। स्रिवु गतिशोषणयो। अव रक्षणे। मव बन्धने। उपधाया वकारस्य चेति। समुदाय स्थानीति पक्षे एक एवोठ्। प्रत्येक स्थानित्वे तु द्वावूठौ सवर्णदीर्घ। [2]जूरिति। जू गतावित्यस्य रूपमिति शङ्कामपाकर्तुं जुरावित्युपन्यस्तम्। स्रुवाविति। सयोगपूर्वत्वान्न यणिति दर्शयितुमस्योपन्यास।

राल्लोप। शूडिति। सतुक्कवितुक्कौ द्वौ छौ निर्दिश्यते इत्युक्तम्। इह तुरात्पर सतुक्को न सभवतीति वितुक्को गृह्यते। मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययो। छस्य लोपे "र्वोरुपधाया" (८।२।७६) इत्युपधादीर्घ। झलादौ क्ङितीति तूदाहरिष्यति। निष्ठाया मूर्त इति। केचिदत्र क्ङितीति नानुवर्तयन्ति। मोमोर्तीति यङ्लुक्युदाहरन्ति।

१ वीचक्षमिति। तन्त्रमित्यत्र क० पु०। २. जूरिति ज्वराविदस्येद रूप मिति क० पु०।

८३०. गमः क्वौ [६।४।४०]

गमः क्वौ परेऽनुनासिकस्य लोपः स्यात्। "ह्रस्वस्य" (६।१।७१) इति तुक्। अङ्गात्। "यममनतनां च वाच्यः" (वा०) सयत्। परिमत्। परितत्। "ऊ च गत्यादीनाम्" (वा०) अग्रेगू। अग्रेभ्रू।

८३१. सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये [३।२।७८]

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये। उष्णभोजी। सुबुक्तिः प्रादिनिवृत्त्यर्था।

वौविति। "नहिवृति" (६।३।११६) इति दीर्घ । ऊ चेति। गमादीना क्वाव-नुनासिकलोपो भवति। तत्र क्वावलोऽन्त्य ऊकारश्चेत्यर्थ । अग्रेभ्रू । भ्रमु चलने।

सुप्यजातौ। उष्णभोजीति। उष्ण भोक्त शीलमस्य। "सुपि स्थ" (३।२।४) इत्यत सुपीत्यनुवर्तमाने पुन सुब्ग्रहण किमर्थमत आह–सुबुक्तिरित्यादि। पूर्वं हि सुप्ग्रहणमुपसर्गेऽपीत्युपसर्गग्रहणेन सबद्ध तदनुवृत्तौ तु तस्याप्यनुवृत्ति स्यादत उपसर्गनिवृत्त्यर्थं पुन सुब्ग्रहणमित्यर्थ ।

एव च उत्प्रतिभ्याङि सर्तेरुपसख्यानम्। उदासारिण्य प्रत्यासारिण्य इत्युप-सर्गयोगेऽपि यथा स्यादिति।

भाष्यकारस्तु नैतदाद्रियते। यदाह अथवा "सुपि स्थ" (३।२।४) इत्यत्र सुब्ग्रहण "सत्सूद्विष" (३।२।६१) इति सूत्रस्योपसर्गग्रहणेनाऽनुपसर्गार्थमिति ज्ञापितम्। इद पुन सुब्मात्र एव यथा स्यात्। उदासारिण्य । प्रत्यासारिण्य इति।

एव च कृत्वा अजाताविति किम्। ब्राह्मणानामन्त्रयितेति प्रत्युदाहृतम्। अन्यथा आङ उपसर्गत्वात्प्रसङ्ग एव न स्यात् अय च पक्ष आचार्याणामप्यभिप्रेत । तथा चोत्प्रतिभ्यामिति नोपसचक्षते। पाणिनीयानुसारिणीमिति च प्रायुज्यत।

अत्र पक्षे उपसर्गनिवृत्त्यर्थेत्यर्थशब्दो निवृत्तिवचन । मशकार्थो धूम इतिवत्। निवृत्तेश्च निवृत्ति प्रवृत्तिरेव। तेनोपसर्गयोगेऽपि यथा स्यादित्यर्थोऽपि व्याख्येय ।

ताच्छील्ये किम्। उष्ण भुङ्क्ते कदाचित्। "आक्वेस्तच्छील" (३।२।१३४) इत्यत्र तच्छील इत्युक्तेऽपि साधुकारिग्रहणात् ज्ञापकात् साधुकारिण्य ताच्छील्येऽपि णिनिर्भवति। साधुदायीति। "ब्रह्मणि वद" (वा०) इति तु वक्तव्यम् अताच्छी-ल्यार्थम्। जात्यर्थ सरूपविधिनिवृत्त्यर्थं च। ब्रह्मवादीत्येव भवति न जातु ब्रह्मवाद इति कर्मण्यण्।

८३२. मनः [३।२।८२]

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् ताच्छील्येऽपि । दर्शनीयमानी ।

८३३. आत्ममाने खश्च [३।२।८३]

मनः सुपि खश् स्यादात्ममाने चाणिनिः । श्यनात् श्यन् । आत्मानं पण्डितं मन्यते पण्डितम्मन्यः । पण्डितमानी । "खित्यनव्ययस्य" (६।३।६६) कालिम्मन्या । अनव्ययस्य किम् ? दिवामन्या ।

८३४ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च [६।३।६८]

इजन्तादेकाचोऽम् स्यात् स च स्वाद्यम्वत् खिदन्ते परे । "औतोऽम्शसोः" (६।१।९३) गाम्मन्या । "वाऽम्शसोः" (६।४।८०) स्त्रीमन्यः स्त्रियंमन्यः । नृ । नरम्मन्यः । भ्रुवम्मन्यः ।

मन । मन्यतेरिति । मन इति दैवादिकस्य । बहुलग्रहणाच्च मनु अवबोधने इति तानादिकस्यात्र न ग्रहणम् । यद्यपि णिनि विशेषो नास्ति, तथाप्युत्तरसूत्रे खशि विकरणकृतो विशेष स्यादित्याशय । दृश्य मन्यते य कश्चित् । णित्वात् "अत उपधाया" (७।२।११६) इति वृद्धि ।

आत्ममाने । मनन मान॰ । भावे घञ् । आत्मनो मान । आत्ममान इति कर्मणि षष्ठ्या समास । स्वमर्थश्चात्मशब्द. सन्निधानान्मननकर्तु[१]रेवात्मभाव इति गम्यते इत्याशयेन विगृह्णाति । पण्डितमात्मान मन्यते इति । एकस्याप्यात्मन स्वरूपेण कर्तृत्वम्, पण्डितत्वादिविशिष्टरूपेण कर्मत्व चोपाधिभेदान्न विरुध्यते ।

आत्ममाने किम् ? परमाने तु णिनिरेव प्रागुक्त । कालिम्मन्येति ह्रस्व इति भाव ।

यत्त्वत्र "क्यङ्मानिनोश्च" (६।३।३६) इति प्राप्त पुवद्भाव इति प्राचोक्तम्, तत्प्रमत्तभाषितत्वान्नादेयम् । तस्यासामान्याधिकरण्यविषयत्वात् । मानिन् रूपाभावाच्च ।

दिवामन्येति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिस्वभावात् कर्मत्वम् ।

इच एकाचो । [२]अम् स्यादिति । अम्प्रत्ययवद्भावातिदेशात् मकारस्य नेत्सञ्ज्ञा । "न विभक्तौ तुस्मा" (१।३।४) इति प्रतिषेधात् । अत एव परश्च भवतीति भाव ।

---

१. आत्मा इत्येव तु क॰ पु॰ ।

२. अम् स्यादिति नास्ति क॰ पु॰ ।

८३५. भूते ३।२।८४]

एतदधिक्रियते।

८३६. करणे यजः [३।२।८५]

करणे उपपदे यजेर्णिनिः स्यात् भूते। सोमेनेष्टवान् सोमयाजी।

८३७. कर्मणि हनः [३।२।८६]

पितृघाती। निन्दायामेव। चोरं हतवान्।

यद्यत्र प्रत्ययवच्चेत्येतावदुच्यते ततः 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः" (प०) इति "अतोऽमुशसा" (६।१।९३) इति विशेषविहितमात्वममि पूर्वत्वादि न स्यात्। तत्र शसा साहचर्येण विभक्त्यम एव ग्रहणात्। सामान्यविहितमियङा'-द्येव तु स्यादत आह-स च स्वाद्यम्वत् इति। अम्ग्रहणमिहावर्तते। तेनैकेनाथ विधीयत परेणोकेन प्रत्ययो विशेष्यते इति भावः। तदेवोदाहरति—औतोऽम्शसो-रित्यादि। स्त्रीमन्य इति। "अमि पूर्वः" (६।१।१०७) स्त्रियम्।

स्त्रियमन्य इति। इयङ्। नेहामि यदाहत्य विहितं तस्यैवातिदेशः किं त्वमि यद्दृष्टं सामान्यनिबन्धनं वा तत्तत्त्वमतिदिश्यत इत्याशयेनोदाहरति—नरमन्य इति। "ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः" (७।३।११०) इति गुणः। भुवमन्य इति। "अचि श्नुधातुभ्रुवाम्" (६।४।७७) इत्युवङ्। इह तु श्रियमात्मानं मन्यते इति श्रिमन्यं कुलमित्यत्र परित्यक्तस्वलिङ्गः श्रीशब्दः कुले वर्तते। यथा प्रष्ठादयः शब्दाः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते प्रष्ठी गाणकेर्यादि। तत्र "स्वमोर्नपुंसकात्" (७।१।२३) इत्यमो लुग् भवति। अम्प्रत्ययस्तु मध्येऽपवादन्यायेन "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" (२।४।७१) इत्येतमेव लुकं बाधते नामुमिति भाष्ये स्थितम्। यदा त्वपरित्यक्तस्वलिङ्गः श्रीशब्दः कुले वर्तते तदा श्रियम्मन्य इत्यपीति विस्तरः।

भूते। एतदधिक्रियते इति। "वर्तमाने लट्" (३।२।१२३) इति पर्यन्तम्। एतच्च धात्वर्थस्य विशेषणं धातोरित्यधिकारात्।

करणे यजः। स्वरितत्वाणिनिरेवानुवर्तते न खश् इत्याह—णिनिः स्या-दिति। सोमेनेष्टवानिति। सोमो लतारूपः। स च यागे करणमुपपन्नम्।

यत्त्वत्र प्राचोक्तम्। सोमयागः फलोत्पादनाख्ये व्यापारे करणं भवति, न तु फलोत्पादनलक्षणं व्यापारं प्रति साधनत्वेनेप्सिततत्वादनुष्ठीयमानो यागः कर्म भवति, सत्यम्, तथापि शक्तिभेदात् करणत्वं स्यादेव यथा निपीयमानेन मधुना मत्त इत्यत्र

---

१. इयङ्द्येवेति क० पु०।

८३८. ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् [३।२।८७]

एषु हन्तेः क्विप् स्याद्भूते। ब्रह्महा। भ्रूणहा। वृत्रहा। "नलोपः सुप्स्वर-सञ्ज्ञा" इति नलोपस्यासिद्धत्वात् न "ह्रस्वस्य पिति" इति तुक्। वृत्रहभ्याम्। ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव क्विबेव भूते एवेति नियमार्थं सूत्रम्।

कर्मत्वमनुभवते। मधुन [1]करणत्वम्। तस्मात् सोमयाजीत्यस्यायमर्थ। सोमेन करणेन स्वर्ग भावितवानिति। स्वर्गशब्दो वृत्तावन्तर्भूतत्वान्न प्रयुज्यते। ([2]तदेतत् स्थाने भ्रान्त सभ्रान्तश्च।

तथाहि अग्निष्टोमयाजीत्यादौ यत्राग्निष्टोमादिशब्द कर्मनामधेय प्रयुज्यते तत्राभेदात् तदेव तत्र करणम् न युज्यते इत्याशङ्क्य यागोऽपि फलोत्पादनाया करण सभवत्याकरे समाधीयते अग्निष्टोम फलभावनाया करण भवतीति।

न चेह तथानुपपत्तिरस्ति सोमाख्यस्य द्रव्यस्य याग प्रत्येव करणत्वसभवात्।

एव च सोमेन करणेन स्वर्ग भावितवानित्यर्थकरणमनर्थकम्। अयुक्तञ्च। सोमो हि यागे करण स्वर्गभावनाया यागो न सोम।

न चेह सोमशब्दस्य तद्वत्तया यागलक्षणाया प्रमाण प्रयोजन चास्ति। सोमेन यजेतेत्यत्र तु विध्यवरुद्धभावनाया पुरुषार्थभूतसुखरूपस्य स्वर्गस्य च भाव्यत्वेना[3]लम्बनात् तत्र समानपदापात्तस्य यागस्य करणत्वेन योग्यत्वात् तत्सामानाधिकरणानुपपत्त्या सोमवति लक्षणा युक्ता च।

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु। ननु "क्विप् च" (४।२।७६) इत्येव सिद्ध क्विप् सर्वत्र तत् किं पुनर्विधीयतेऽत आह—ब्रह्मादिष्वेवेत्यादि। अगृह्यमाणविशेषत्वात् चतुर्विधोऽत्र नियम। धातूपपदप्रत्ययकालविषय इत्यर्थ। तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति धातुनियम। तेनान्यस्मिन्नुपपदे न भवति। पुरुष हतवानिति।

अत्रापि भूत इत्याश्रयणात् कालान्तरे उपपदान्तरेऽपि भवत्येव। हिम हन्ति हनिष्यति वा हिमहेति। ब्रह्मादिषु हन्तेवेत्युपपदनियम। अत्रापि भूत इत्याश्रयणात् कालान्तरे धात्वन्तरादपि भवत्येव। वृत्र जयति जेष्यति वा वृत्रजित् इति। भूते क्विबेवेति कालनियम नान्य प्रत्यय "कर्मणि हन" (३।२।८६) "कर्मण्यण्" (३।२।१) इत्यादि। उपपदान्तरे तु भूतेऽपि प्रत्ययान्तर भवत्येव पितृघाती आखुघात इति। सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्यते तेन निष्ठा भवत्येव। वत्र हतवानिति। अत एव तृच् वृत्रस्य हन्तु कुलिशमिति। कालसामान्यविवक्षाया भविष्यति। भूते एवेति प्रत्ययनियम। अत्रापि ब्रह्मादिषु हन्तेरित्याश्रयणादुपपदान्तरेऽस्मादेषु च धात्वन्तरात्कालान्तरेऽपि भवत्येव।

---

१. करणत्वमिति नास्ति ख० पु०।
२ तदेतदित्यारभ्य–तत्रेत्यन्तो रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०। तत्स्थाने तत्राग्निष्टोमोऽत्रेति वर्तते।
३ आलम्भालबनात्तत्रेति क० पु०।

८४४. सहे च [३।२।९६]

सहयुध्वा । सहकृत्वा ।

८४५ सप्तम्यां जनेर्डः [३।२।९७]

अम्बुजम् । "तत्पुरुषे कृति" इति ङेरलुक् । सरसिजम् । बहुलात्के: सरोजम् ।

८४६. पञ्चम्यामजातौ [३।२।९७]

जातिवर्जे पञ्चम्यन्ते जनेर्डः स्यात् भूते । पद्मजः । अजातौ किम् ? अश्वाज्जातः ।

८४७. उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् [३।२।९९]

प्रजा ।

८४८. अन्येष्वपि दृश्यते [३।२।१०१]

अन्येषूपपदेषु जनेर्डो दृश्यते । अजः । द्विजः ।

८४९ सुयजोर्ङ्वनिप् [३।२।१०३]

आभ्यां ङ्वनिप् स्यात् भूते । सुत्वा । यज्वा ।

८५०. जीर्यतेरतृन् [३।२।१०४]

जरन् ।

पञ्चम्यामजातौ । पद्मज इति । पद्मशब्द सख्यावचनो न तु कमलजातवाची ।

उपसर्गे च । प्रजेति । प्राणिजातस्यैव सञ्ज्ञा ।

अन्येष्वपि । अपिशब्द सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं । तेन धात्वन्तरात् कारकान्तरे च भवति [1]परित खाता परिखा । अजातावित्युक्ते जातावपि भवति । पद्मजो ब्रह्मा क्षत्रियजो धर्मं । अज इति । न जायते । द्विज इति । "मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीय मौञ्जिबन्धनात् । ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजा स्मृता " इति ।

सुयजो । सुत्वेति । [2]सुतवान् सुत्वेति। षुञ् अभिषवे । ङित्वान्न गुण "ह्रस्वस्य पिति" (६।१।६१) इति तुक् । सौत्रत्वाद्दीर्घं । नलोप. जरन्निति । उगित्त्वात् "उगिदचाम्" (७।१।७) इति नुम्। "सयोगान्तस्य लोप " (८।२।२३) नित्वादाद्युदात्त ।

---

१ परित खातेति नास्ति क० पु० ।

२. सुतवान् सुत्वेति नास्ति क० पु० ।

८५१ क्तक्तवतू निष्ठा [१।१।२६]

एतौ निष्ठासञ्ज्ञौ स्तः ।

८५२. निष्ठा [३।२।१०२]

धातोर्निष्ठा स्याद्भूते। "तयोरेव कृत्यक्त"(३।४।७०) इति भाव-कर्मणोः क्तः । "कर्तरि कृत्" (३।४।६७) कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ । स्नात मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्व कृतवान् ।

८५३. निष्ठायामण्यदर्थे [६।४।६०]

ण्यदर्थो भावकर्मणी । ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ।

८५४. क्षियो दीर्घात् [८।२।४६]

दीर्घात् क्षियो ति'ठातकारस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया ।

निष्ठा। धातोर्निष्ठा स्यात् इति। धातो स प्रत्ययो भवति यस्य जातस्य निष्ठेति सञ्ज्ञा भविष्यतीत्यर्थः । तेन सूत्रशाटकवद्भाविसञ्ज्ञानान्निष्ठासञ्ज्ञाया नेतरेतराश्रय शङ्कनीय । स्नात मयेति । ष्णा शौचे । अकर्मकत्वाद्भावे क्त । अनुक्तत्वात् कर्तरि तृतीया। स्तुत इति। ष्टुञ् स्तुतौ। कर्मणि विष्णौ[1] उक्तत्वात् प्रथमा। विश्व कृतवानिति। उगित्त्वान्नुम्। अत्वन्तत्वाद्दीर्घ । सयोगान्तलोप । कर्तुं कृतोक्तत्वात्' प्रथमा। "न लोकाव्यय" (२।३।६९) इति निषेधात न कर्मणि षष्ठी।

निष्ठायामण्यदर्थे। भावकर्मणीति। "ऋहलोर्ण्यत्" (३।१।१२४) इति ण्यत् प्रत्यय''"स्तयोरेव" (इति वचनात् भावकर्मणोर्विहित इति भाव ।

क्षियो दीर्घात्। क्षि क्षये। क्षि निवासगत्यो । द्वयोरपि ग्रहणम्। श्युक ।पञ्चम्या "तस्मादित्युत्तरस्य" (१।१।६७) इति सप्तम्या षष्ठी कल्प्यते इत्याह—कित इति एतत्तु क्तक्तवतो' कित्त्वमाश्रित्य व्याख्यातम्। ये तु "ग्लास्था[3]" इत्यत्रेत्त्वभया ग्स्नो गित्त्वमाश्रयन्ति, तत्रापीण्निषेधार्थ गकारोऽप्यत्र चर्त्वभूतो निर्दिश्यते इति वर्णयन्ति। तत्रापि सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य। चर्त्वस्यासिद्धत्वमनाश्रित्य रोरुत्व न कृतम् विसर्जनीयश्च कृत इति वदन्ति। भूतवतीति। 'उगितश्च" (४।१।६) इति ङीप्। क्षुत इति। टुक्षु शब्दे। ऊर्णोनेरित्यादि। ऊर्णुञ् आच्छादने इत्यस्य णुवत्। णु स्तुतौ इत्यस्यैव काय न भवतीत्यर्थः । अनेन चैकाच्त्वमेवातिदिश्यते।

---

१. विष्णौ इति क० पु० ।

२ एवं प्रत्ययेरेवेति त इति वचनात् भावकर्मणोरेव ण्येव बहिभाव इति क० पु० ।

३. स्था इत्यत्रेत्वभयात् इति क० पु० ।

८५५. श्र्युकः किति [७।२।११]

श्रिञ एकाच उगन्ताच्च परस्य कित इण्न स्यात्। श्रितः। श्रितवान्। भूतः। भूतवती। क्षुतः। "ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः" (वा०) तेनैकाच्त्वा-न्नेट्। उर्णुतः। वृतः।

८५६. रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः [८।२।४२]

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातो नः स्यात् पूर्वस्य च दः। शॄ शीर्णः। भिन्नः।

८५७. संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः [८।२।४३]

यण्संयोगादेरादन्तात् धातोः निष्ठातस्य नः स्यात्। द्राणः। ग्लानः।

८५८. ल्वादिभ्यः [८।२।४४]

एकविंशतेर्लूञादिभ्यो निष्ठातो नः स्यात्। लूनः। ज्या। "ग्रहिज्या" (६।१।१६) जीनः। "दुग्वोर्दीर्घश्च" (वा०) दूनः। गूनः। "पूञो

"वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ् प्रसिद्धि प्रयोजनम्।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात्" इति।

ए[1]काच्कार्याणामेव वार्त्तिके प्रयोजनत्वेन परिगणनात्। तेन रुद्रुस्नुनु-धातूना लिट विनेड्वेत्यादि कार्यं नाशङ्क्यमिति सूचयन्नाह—तेनैकाच्त्वान्नेडिति। ऊर्णविष्यतीत्यादौ त्वनुदात्ताभावादेव "एकाच उपदेशे" (७।२।१०) इतीण्निषेधो न भवति। वृत इति। वृङ् वृञ् वा। एषु सर्वेषु प्रकृत्याश्रयो निषेधो नास्तीति प्रकृत्याश्रयो निषेधोऽयमारभ्यते इत्युदाहरणभूयस्त्वेन दर्शितम्।

रदाभ्या। रदाभ्यामित्यनेन तकारो विशिष्यते। न निष्ठा। तेन चरितमुदितमि-त्यत्र च न भवति। तकारस्येटा व्यवहितत्वादित्याशयेन व्याचष्टे—रेफदकाराभ्या परस्य निष्ठातकारस्येति। पूर्वस्य च द इति। निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य चेत्यर्थः। शीर्ण इति। 'श्र्युक किति" (७।२।११) इतीण्निषेध। "ॠत इद्धातो" (७।१।१००) इतीत्वम्। रपर। तस्य न। तकारेकार उच्चारणार्थः। तेन भिन्न-मित्यत्र पूर्वनकारे चाकारश्रवण न भवति। [2]कृतस्यापत्य कार्तिरित्यत्र तु बहिरङ्गाया वृद्धेरसिद्धत्वान्नत्वाभाव।

ल्वादिभ्य। एकविंशतेरिति। क्र्यादिषु प्वादयो द्वाविंशति पठ्यन्तेऽत्र दूञ विहाय ल्वादयो ज्ञेया इत्यर्थ। जीन इति। बलवत्त्वादादौ सम्प्रसारणे कृते "संयोगा-

१ एकाच्त्वार्थणामेवेति क० पु०।
२ कृतस्यापत्यमित्यारभ्य—नत्वाभाव इत्यन्तो नास्ति क० पु०।

विनाशे" (वा०) पूनाः यवाः । पूतमन्यत् । "सिनोतेर्ग्रासकर्तृकस्य" (वा०) सिनो ग्रासः स्वयमेव ।

८५९. ओदितश्च [८।२।४५]

ओदितो धातोर्निष्ठातस्य नः स्यात् । भुजो । भुग्नः । ओहाक् प्रहीणः । स्वादय ओदितः । षूङ्, दूङ्, दीङ् डीङ्, धीङ्, मीङ्, रीङ्, लीङ्, व्रीङ् नवैते ओदिताः स्युः । सूनः । सूनवान् । दूनः । ओदिन्मध्ये पाठबलान्नेट् । उड्डीनः ।

८६०. स्फायः स्फी सञ्ज्ञायाम् [६।१।२२]

स्फायः स्फी स्यान्निष्ठायाम् । स्फीतः । वेति केचित् । स्फातः ।

८६१. द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः [६।१।२४]

द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

८६२. श्योऽस्पर्शे [८।२।४३]

श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । "हलः" (६।४।२) इति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् ? शीत जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् ? संश्यानो वृश्चिकः । शीतात् संकुचित इत्यर्थः ।

देरात" इत्यस्याप्राप्तिः । "दुग्वोर्दीर्घश्च" (वा०) द्रु गतावित्यस्य ग्रहणम् । टुदु उपतापे इत्यय तु सानुबन्धकत्वान्न गृह्यते । तथा च माघ प्रयुङ्क्ते ' मृदुतया दुतया" इति । [1]गून इति । गु पुरीषोत्सर्गे । पूना यवा । विनष्टा इत्यर्थ । अनेकार्थत्वाद्धातूना पूञ् पवने । पून इत्यस्य विनाशेऽपि वृत्ति सिनोतेर्ग्रास इति । षिञ् बन्धने । पिण्डीक्रियमाणो ग्रासो यदा दध्यादिव्यञ्जनवशाद् बन्धनेऽनुकूले भवति, तदा कर्मण कर्तृत्व विवक्ष्यते । ग्रासेति किम् ? सिता पाशे न सूकरी । कर्मकर्तृकस्येति किम् ? सितो ग्रासो देवदत्तेन ।

ओदितश्च । ओत् ओकार इत्सञ्ज्ञकोऽस्य स ओदित् । प्रहाण इति । "कृत्यच" (८।४।२९) इत्यनेन णत्वम् "घुमास्था" (६।४।६६) इतीत्त्वम् । स्वादय इति धातुसूत्रम् । षूङ् प्राणिप्रसवे । दूङ् परितापे । दृङ् आदरे । दीङ् क्षये । डीङ् विहायसा गतौ । मीञ् हिंसायाम् । रीङ् स्रवणे । लीङ् श्लेषणे । व्रीङ् वरणे । ओदिन्मध्ये इति । यदि डीङ इट् स्यात्ततो धातो परो निष्ठातकारो न सभवतीति न त्वार्थं पाठो व्यर्थ स्यादित्यर्थं ।

---

1. गून इति नास्ति क० पु० ।

८६३. प्रतेश्च [६।१।२५]

प्रतिपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायां काठिन्ये स्पर्शे। प्रतिशीनः।

८६४. विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य [६।१।२६]

अभ्यवपूर्वस्य श्यो निष्ठायां वा संप्रसारणं स्यात्। अभिश्यानमभिशीनं घृतम्। अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः। अभ्यवेत्युक्तेर्नेह। समवश्यानः।

८६५. अञ्चोऽनपादाने [८।२।४८]

अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यात्, न त्वपादाने। समक्नः। अनपादाने किम्? उदक्तमुदकं कूपात्।

८६६ दिवो विजिगीषायाम् [८।२।४९]

दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम्। "सनीड्वन्त" (७।२।४६) इति विकल्पितेट्कत्वात्।

८६७ यस्य विभाषा [७।२।१५]

यस्य क्वचिद् विभाषया इड् विहितस्ततो निष्ठायामिण् न स्यात्। द्यूनः। विजिगीषायां तु द्यूतम्। ओव्रश्चू। "ग्रहिज्या" (६।१।१६) "स्कोः" (८।२।२९) इति सलोपः। नत्वम्। तस्यासिद्धत्वात् षत्वे कुत्वे च प्राप्ते "निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः" (वा०) इति झलोऽभावान्न षत्वम्। वृक्णः।

विभाषाऽभ्यव। अभ्यवेत्युक्तेरिति। अभ्यवपूर्वस्येति पूर्वग्रहणादित्यर्थः। अभ्यवाभ्यामित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं यत्र समुदाये यौ पूर्वौ तत्र यथा स्यादिति। तेन धातोरवपूर्वत्वेऽपि समुदायस्यातथात्वान्न भवति।

वृत्तिकारस्त्वाह—पूर्वग्रहणमवसश्यान इत्यस्य निवृत्त्यर्थम्। समवश्यान इत्यत्र तु व्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्न भवतीति।

अञ्चोऽनपादाने। न त्वपादाने इति। अञ्चत्यर्थविषये चेदपादानं न भवतीत्यर्थः। समक्न इति। "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इतीण्निषेधः। नलोपः। उदक्तमिति। उद्धृतमित्यर्थः। व्यक्तमित्येतत्तु अञ्जू व्यक्तावित्यस्य नाञ्चेः। तेन नत्वाभावः "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" (६।४।१९) इत्यूठ् इत्यर्थः। द्यूतमिति। विजिगीषया हि तत्राक्षा पात्यन्ते इति गम्यते विजिगीषा। नत्वमिति। "ओदितश्च" (८।२।४५) तस्यासिद्धत्वादिति। "पूर्वत्रासिद्धम्"। ८।२।१) इत्यनेन। न षत्वमिति। षत्वं प्रत्येव सिद्धत्ववचनात्। कुत्वं तु स्यादेवेत्येतत्प्रति नत्वस्यासिद्धत्वात् झल्परत्वात्।

८६८. निर्वाणोऽवाते [८।२।५०]

अथ निष्ठायां निपात्यते, न तु वाते वाच्ये। निर्वाणोऽग्निः मुनिर्वा। वाते तु निर्वातो वातः।

८६९. शुषः कः [८।२।५१]

शुषो निष्ठातस्य कः स्यात्। शुष्कः।

८७०. पचो वः [८।२।५२]

पचेर्निष्ठातस्य वः स्यात्। पक्वः।

८७१. क्षायो मः [८।२।५३]

क्षायः परस्य निष्ठातस्य मः स्यात्। क्षामः। क्षामवान्।

८७२. प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् [८।२।५४]

प्रपूर्वात् स्त्यतेर्निष्ठातस्य मो वा स्यात्।

८७३. स्त्यः प्रपूर्वस्य [६।१।२३]

प्रात् स्त्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम्। प्रस्तीमः। मत्वाभावपक्षे यण्वत इत्यस्य संप्रसारणं प्रत्यसिद्धत्वात् नत्वाभावः। प्रस्तीतः। प्रात् किम्? स्त्यानः।

निर्वाणोऽवाते। निर्पूर्वात् वा गतिगन्धनयोरित्यस्मान्निष्ठातो नत्व निपात्यते इत्यर्थ, न तु वाते वाच्ये इति। वातश्चेत्कर्ता न भवतीत्यर्थ। तेन निर्वाणो दीपो वातेनेत्यत्र न निषेध। हेतौ करणे वा तृतीया। भावे प्रत्यये तु भवति। वातम्, वातेन। वार्त्तिकमते तु भावे प्रतिषेधो न भवति, निर्वाण वातेनेत्येव भवति। इदमेवाचार्यस्याप्यभिप्रेत यदाह—वाच्य इति।

क्षायो म.। क्षाम इति। क्षै क्षये। "आदेच उपदेशे" (६।१।४५) इत्यात्वम्।

स्त्य प्रपूर्वस्य। यण्वत इति। अनेन "सयोगादेरातो" (८।२।४३) इति सूत्रमुपलक्ष्यते। तस्य चासिद्धत्वात् आदौ सप्रसारणे कृते यण्वत्ता विहतेति न नत्वम्। स्त्यान इति। "सयोगादे" (८।२।४३) इति नत्वम्। अत्रापि पूर्वग्रहणं प्रपूर्वस्य समुदायस्य यथा विज्ञायेतेति तेन प्रसस्तीन इत्यत्रापि भवति।

८७४. अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः [८।२।५५]

एते निष्ठान्ता निपात्यन्ते, न चेत् प्रादेः परे स्युः । त्रिफला । फुल्लः । क्षीबो मत्तः । कृशस्तनुः । परिकृशश्च । उल्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गात् किम् ?

८७५. आदितश्च [७।२।१६]

आकारेतो निष्ठाया इण् न स्यात् ।

८७६ ति च [७।४।८९]

तादौ किति परे चरफलोरत उत्स्यात् । प्रफुल्लः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रलाघितः । "उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्" (वा०) ।

अनुपसर्गादिति । न चेत् प्रादेरिति । एतेनोपसर्गग्रहणं प्रादिमात्रोपलक्षणमिति इति वार्त्तिककारस्याशयं दर्शयति—अन्यथा परिकृशश्चेति नारभेत । परिगतकृश इत्यर्थः । परे क्रियान्तरयोगेनानुपसर्गादित्येव सिद्धेः । "यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्तं प्रति" इति वचनात् ।

वस्तुतस्तु उपसर्गग्रहणस्योपचारे कारणाभावादुक्तरीत्या 'परिकृशश्च" (वा०) इति नारभ्यमिति स्थितम् । यदा तु परि० कृशि विशिनष्टि तदोपसर्गत्वेऽपि यथा स्यादिति तदारभ्यम्, यद्यभिधानमस्तीत्यन्ये ।

फुल्ल इति । त्रिफला विशरणे । "आदितश्च "(७।२।१६) इति नेट् । "ति च" (७।४।८९) इत्युत्त्वम् । लत्वमात्रं तु निपात्यते इति स्थितिः । क्तवत्वन्तस्याप्येतन्निपातनमिष्यते, फुल्लग्रहणस्य सूत्रे निष्ठैकदेशक्तान्तानुकरणपरत्वात् । तेन फुल्लवानित्यपि । क्षीबादिषु तु नैतदिष्यते । क्षीब इत्यादि । क्षीब मदे । कृशतनुत्वे । लाघृ शक्तौ । उत्पूर्वं । एषां निष्ठायास्तकारस्य लोपः । तस्यासिद्धत्वात् प्राप्तस्य वलादिलक्षणस्येटोऽभावश्च निपात्यते ।

यद्यपि फुल्ल विकसनेऽस्य उल्लाघेश्च पचाद्यचि इतरयोश्च इगुपधालक्षणे के च फुल्लादयः सिद्ध्यन्ति, तथापि "निष्ठा च द्व्यजनात्" (६।१।२०५) इत्यादि—कार्यसिद्धये क्षीविताद्यनिष्टनिवृत्तये फुल्लवानिति सिद्धये निपातनाश्रयणम् ।

आदितश्च ।चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनाश्वस्तो[1] वातः इत्यपि सिद्धम् । यद्यप्युत्वेडभावौ फुल्ल इत्यत्रैव प्रथमोपस्थितावपेक्षितत्वाद्दर्शयितुं युक्तौ, तथापि लत्वार्थं निपातनेनैवानयोरपि निपातयितुं सुशक्यत्वात् तदर्थमनयोरारम्भोऽनर्थक इति शङ्कां निरसितुं निपातनाविषये प्रयोजनं दर्शितम् । प्रसङ्गात्तु फुल्ल इत्यत्राप्युपयोक्ष्यते[2] इति हृदयम् ।

---

१. तेनाश्विस्तो वात इति क० पु० । २ उपयोज्यते इति क० पु० ।

८७७ नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् [८।२।५६]

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा स्यात्। नुन्नः। नुत्तः। विद विचारणे। विन्नः। वित्तः। उन्दी क्लेदने।

८७८. श्वीदितो निष्ठायाम् [७।२।१४]

श्वयतेरिदितश्च निष्ठायामिण् न स्यात्। उन्नः। उत्तः। त्राणः। त्रातः। घ्राणः। घ्रातः। ह्रीणः। ह्रीतः। वेत्तेस्तु विदितः। विद्यतेस्तु विन्नः।

८७९ न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम् [८।२।५७]

एभ्यो निष्ठातस्य नो न स्यात्। ध्यातः। ख्यातः। पूर्त्तः। राल्लोपः। मूर्त्तः। मत्तः।

न च नलोपो निपात्यते, उत्वमिडभावश्चेति प्राचो ग्रन्थादुभावपि निपातितौ इति भ्रमितव्यम् लक्षणान्तरसिद्धत्वेन तदयोगात्। न च लत्वमात्रार्थत्वे निपातनाश्रयणमनर्थक लत्वर्थत्वात्। अन्यथा "शुष क" (८।२।५१) 'पचो व" (८।२।५२) इतिवत्। फनेर्ल इति सूत्रणे मात्राप्रतीतिगौरवे स्याताम्। "अवयवव्युत्पादनात् समुदायव्युत्पादन लभ्येय इति। प्रफुल्त इति। कथ तर्हि "प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये" इति। प्रशब्दस्य फुल्लशब्देन समासे भविष्यति। उत्फुल्लसफुल्लयोरिति। यद्यपि प्रफुल्ल इतिवत् फुल्लेरेव पचाद्यजन्तत्वेन वा सिद्धम्। एतत्तथापि उत्फुल्ल सफुल्ल इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम्।

नुदविद। "रदाभ्याम्" (८।२।४२) "सयोगादेरातो" (८।२।४३) इति नित्ये प्राप्ते ह्री इत्यस्याप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम्। नुन्न इति नुद प्रेरणे। विद विचारणे। उन्दिना रौधादिकेन साहचर्यादस्यैव भवति, न विद सत्तायामिति दैवादिकस्य। विद्लृ लाभे इत्यस्य तु "वित्तो भोगप्रत्यययो" इति वक्ष्यते। विद ज्ञाने इत्यस्य तु सेट्कत्वात् धातो परो निष्ठातो न सभवतीत्यग्रहणमिति भाव। नुन्न। नुत्त इति। "अनिदिताम्" (६।४।२४) इति नलोप।

यदुक्त तुदादिसूत्रे विद विचारणे इत्यस्यैव ग्रहणमिति तस्य व्यावर्त्यं दर्शयति—वेत्तेस्त्वित्यादिना। तदुक्तम् भाष्ये—

वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते।
विन्ते विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दते ॥ इति ॥

न ध्याख्या। ध्यै चिन्तायाम्। ख्या प्रकथने। पॄ पालनपूरणयो। मूर्छा मोहसमुच्छ्राययो। मदी हर्षे। पूर्त इति। "ऋुक किति" (७।२।११) इतीण्-

८८०. वित्तो भोगप्रत्यययोः [८।२।५८]

विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयम् । भोगे प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् ? विन्नः ।

८८१. भित्तं शकलम् [८।२।५९]

भिन्नमन्यत् ।

८८२. ऋणमाधमर्ण्ये [८।२।६०]

एतन्निपात्यमाधमर्ण्यव्यवहारे । ऋतमन्यत् ।

निषेध । मूर्त इति । "आदितश्च" (७।२।१६) मत्त इति । "श्वीदित (७।२।१४) भोगे प्रत्यये चार्थे इति वित्त धनमितिवद् भुज्यते । प्रतीयते इति प्रत्यय कर्मसाधनावेतौ इति व्याचष्टे ।

वित्तो भोग । विन्दतेरिति । विद्लृ लाभे इत्यस्य ज्ञानार्थादिटा भाव्यम् । सत्ताविचारणयोरपि न भोगप्रत्यययोर्वृत्ति सभवतीति भाव । [1]भुज्यते इति भोग । "विभाषा गमहनविदविशाम्" (७।२।६८) इति तौदादिकस्य क्वसौ विकल्प्यते[2] इति वेट्कत्वात् "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इतीण्निषेध ।

भित्त । भिदे निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते, शकल च पर्यायतयोच्यते । तथा चामर 'भित्त शकलखण्डे वा" इति । जातिशब्दो हि भित्त शब्द क्रिया तु केवल व्युत्पत्त्यर्थमुपादीयत । गच्छतीति गौरितिवत् । [3]न त्वत्र क्रिया विवक्ष्यते । अन्यथा भिन्न भित्तमिति सह प्रयोगो न स्यात् । भिन्नमिति विदीर्णमित्यर्थ ।

ऋणमाधमर्ण्ये । अधम ऋणे अधमर्ण । अस्मादेव निपातनात् सप्तम्यन्तोत्तरपदसमास । तस्य भाव आधमर्ण्य तेन [4]चाधमर्ण्योपलक्षितो व्यवहार उपलक्ष्यते, तेनोत्तमर्ण इत्यपि सिद्ध्यतीत्याचष्टे—अधमर्णव्यवहार इति । ऋणग्रहण कालापेक्षया । कालान्तरदेयेन वस्तुना परिवर्तितरूपो व्यवहार [5]इह विवक्षित । स चोभयोरपि दातृगृहित्रो सम्बन्धो भवति इत्युभयोरपि प्रयोगो न विरुध्यते लक्षणाया लिङ्गम् "धारेरुत्तमर्ण" (१।४।३५) इति निर्देश ।

---

१ भोग्यमिति क० पु० ।

२. विकल्पाते इति ख० पु० ।

३ न च क्वापि इति क० पु० ।

४. उपलक्षितो व्यवहारोपलक्ष्यते इति क० पु० ।

५. इति इति क० पु० ।

८८३ इण् निष्ठायाम् [७।२।४०]

निरः कुषो निष्ठाया इण् न स्यात्। निष्कुषितः।

८८४. वसतिक्षुधोरिट् [७।२।५२]

आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात्। उषितः। क्षुधितः।

८८५. अञ्चेः पूजायाम् [७।२।५३]

पूजार्थादञ्चतेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात्। अञ्चितः। गतौ तु अक्तः।

८८६. लुभोऽविमोहने [७।२।५४]

लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात्, न तु गार्ध्ये। लुभितः। गार्ध्ये तु लुब्धः।

८८७ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः [७।२।५०]

क्लिशः परयोरेतयोरिड् वा स्यात्। क्लिशितः। क्लिष्टः। "वस् जप् व्याश्वसो निष्ठाया इड् वेति केचित्। वमितः। "अनुनासिकस्य क्विझ्" (६।४।१५) इति दीर्घः। वान्तः। जपितः। जप्तः। विश्वमितः। विश्वस्तः। आश्वसितः। आश्वस्तः।

इण् निष्ठायाम्। "निर कुष" (७।२।४६) इति विकल्पिनेट्कत्वाद् "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इतीड्निषेधे प्राप्ते पुनर्विधि।

वसतिक्षुधो। उषित इति। यजादित्वात् सम्प्रसारणम्। "शासिवसि" (८।३।६०) इति षत्वम्। क्षुधित इति कित्त्वान्न गुण। वसतीति शप्निर्देश स्पष्टार्थ। वसते सेट्कत्वाद्भवितव्यमेवेटा।

अञ्चे पूजायाम्। उदित्वात् क्त्वाया तु "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति नित्ये प्राप्ते वचनम्। अञ्चित इति। "नाञ्चे पूजायाम्" (६।३।३०) इति नलोपा-भाव। अक्त इति "अनिदिताम्" (६।४।२४) इति न लोप।

लुभोऽविमो। "तीषसह" (७।२।४८) इति क्त्वाया विकल्पे निष्ठाया निषेधे च प्राप्ते वचनम्।

क्लिश क्त्वानिष्ठयो। क्लिश उपतापे सेट्। क्लिश बाधने इत्युभयो सामान्य-ग्रहणम्। क्लिश उपतापे इत्यस्योभयत्र नित्य प्राप्त बाधित्वा क्लिश् विबाधने इत्यस्य तूदित्त्वात् क्त्वाया विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठाया "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति निषेधे प्राप्ते वचनम्। वम्जपोव्यासेत्यादि। टुवम् उद्गिरणे। जप जल्पव्य-क्ताया वाचि विपूर्व आङ्पूर्व। श्वस प्राणने।

८८८. पूङश्च [७।२।५१]

पूङः क्त्वानिष्ठयोरिड् वा स्यात्।

८८९. पूङः क्त्वा च [१।२।२२]

पूङः क्त्वानिष्ठा च सेट् किन्न स्यात्। पवितः। पूतः।

८९०. निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदि धृषः [१।२।१९]

एभ्यः सेड्निष्ठा किन्न स्यात्। शयितः। "आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या" (वा०)।

८९१. आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च [३।४।७१]

आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चाद्भावकर्मणोः।

८९२. विभाषा भावादिकर्मणोः [७।२।१७]

भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठाया इड् वा स्यात्। प्रस्वेदितश्चैत्रः। स्वेदितं तेन। मेदितम्। क्ष्वेदितम्। धर्षितम्। पक्षे प्रस्विन्नः। स्विन्नं तेनेत्यादि।

पूङश्च। "श्र्युकः किति" (७।२।११) इति निषेधे प्राप्ते वचनम्। क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम्, "न क्त्वा सेट्" (१।२।१८) इत्येव सिद्धे।

निष्ठा शीङ्। शीङ् स्वप्ने। अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थः। शे[1]श्यितः। शेश्यितवान् इति। ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे। ञिमिदा स्नेहने। ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोरिति दिवादि। न तु क्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे इति भ्वादि। मिदि साहचर्यात्। ञिधृषा प्रागल्भ्ये।

स्विदादीनां "आदितश्च" (७।२।१६) इति निषेधात् सेट् निष्ठा न संभवति इत्यादि कर्मणि निष्ठामुदाहरति–आदिकर्मणीति।

कर्म क्रिया सा च फलोद्देशप्रवृत्तानेकक्षणसमूहरूपा तस्या आदिक्षण आदिकर्म। आद्यक्षणे प्रवृत्ते धात्वर्थभूता क्रिया न प्रवृत्तेति वचनम्। अथवा न्यायसिद्धोऽयमर्थः। आदिक्षणमात्रे क्रियात्वारोपात्। तदुक्तम्—

समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु।
समाप्यते ततो भेदे काले भेदस्य संभवः॥ इति।

---

१ शेश्यितः शेश्यितवान् इति नास्ति क० पु०।

८९३ मृषस्तितिक्षायाम् [१।२।२०]

क्षमार्थान्मृषेः सेड्निष्ठा किन्न स्यात्। मर्षितः। तितिक्षायां किम्? अपमृषितं वाक्यम्।

८९४. उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् [१।२।२१]

उकारोपधात् परा भावादिकर्मणोः सेड्निष्ठा किन्न स्याद्वा। द्योतितम्। द्युतितं तेन। प्रद्योतितः, प्रद्युतितः। भ्वादीनामिष्टिः। नेह गुधितम्।

८९५. निष्ठायां सेटि [६।४।५२]

सेटि निष्ठायां परतो णेर्लोपः स्यात्। भावितः। भावितवान्। "श्वीदितः" (७।१।१४) इति नेट्। सम्प्रसारणम्। शुनः शूनः। गुहू गूढः। ननु उदितो वेति विकल्पितट्त्वात् निष्ठायां नेट्। वतः। ततः। परेः सनि वेट्कत्वादिडभावे प्राप्ते "श्रितातीतपतित" इति निपातनाद् इट्। पतितः। अनेकाच्त्वादिट्। दरिद्रितः। "जाग्रोऽविचिण्णल्" (७।३।८५) इति गुणः। जागरितः। आदिकर्मणि निष्ठायां शकिरनिड् वेति सौनागाः। शक्तः शकितोऽर्चितु शिवस्तेन।

प्रस्वेदितश्चैत्र इति। प्रस्वेदितुमारब्ध इत्यर्थः। कर्तर्यय क्त इति दर्शयितु पुनरुदाहृतम्। प्रशब्द आदिकर्मद्योतनार्थः।

स्वेदितमित्यादि। भावे क्त ल्यङ् नपुंसके भावे क्ते इति। इडभाव इत्यर्थः।

प्रस्विन्न इति। किन्त्वान्न गुण। "रदाभ्याम्" इति नत्वम्।

मृषस्तितिक्षायाम्। अविस्पष्टमित्यर्थः।

तितिक्षाग्रहणमेव ज्ञापकमनेकार्था धातव इति।

उदुपधाद्भावादिकर्मणो। गुधितमिति। गुध परिवेष्टने दिवादिः।

निष्ठायां सेटि। सेटीति किम्? अनिटि मा भूत्। ननु तत्रापि भवितव्यम् "णेरनिटि" (६।४।५१) इति। एवन्तर्हि कालावधारणार्थम्। इडागमे कृत एव णिलोपो यथा स्यात्। अकृते मा भूत्। अन्यथा कारितमित्यादौ कृताकृतप्रसङ्गित्वात् पूर्वं "णेरनिटीति" (६।४।५१) णिलोपे कृते 'एकाच" (७।२।१०) इतीण् न स्यात्। सम्प्रसारणमिति। "वचिस्वपि" (६।१।१५) इत्यनेन।

८९६. क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु [७।२।१८]

मन्थादिष्वर्थेषु क्षुब्धादयोऽष्टौ क्तान्ता निपात्यन्ते। फाण्टमनायासः कषायभेदः। अन्यत्र क्षुभितम्। स्वनितम्। ध्वनितम्। लगितम्। म्लेच्छितम्। फाणितम्। वाहितम्।

शून इति। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। "हल" (६।४।२) इति दीर्घः। "ओदितश्च" (८।२।४५) इति नत्वम्। (दीप्त[1] इति। दीपी दीप्तौ। ईदित्वान्नेट्। गूढ इति। "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति नेट्। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः)। वनु इत्यादि। वनु याचने। तनु विस्तारे। मनु अवबोधने। सर्वे उदितः। 'अनुदात्तोपदेश" (६।४।३७) इति नलोपः। नत इति। णम प्रह्वत्वे शब्दे च। 'एकाच उपदेशे" (७।२।१०) इतीडभावः। सनि वेट्कत्वादिति। "तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वा वचनात्" (वा०) इडभावे प्राप्ते। "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इत्यनेन। पतित इति। "एकाच उपदेशे" (७।२।१०) इत्युक्ते प्रकृत्याश्रयस्तावन्नास्ति निषेधः। सनि वेट्कत्वे न 'यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति प्रत्ययाश्रयोऽपि न भवति तत्राप्येकाच इत्यनुवृत्तेरिति भावः। दरिद्रित इति। आतो लोपः। सौनागाः इति। सुनागस्याचार्यस्य शिष्याः। शक्त इति। शकितोऽर्चितुमीश्वरस्तेन इति, कर्मणि क्तः।

यद्यपि शकिः केवलोऽकर्मकः, तथापि तुमुन्नन्तवाच्यक्रियाविषयत्वात् सकर्मको भवति। तथा च कर्मणि लादयो दृश्यन्ते। अय योगः शक्योऽकतुम् इति हरदत्तः।

क्षुब्धस्वान्त। मन्थादिष्वर्थेषु इति समुदायेन चेन्मन्थादयोऽभिधीयन्ते इत्यर्थः। तेन मन्थादीनां धात्वर्थं प्रति साधनत्वेनोपादाने[2] न भवति। क्षुभितं मन्थेनेति। द्रवद्रव्यसंयुक्ताः सक्तवो मन्थः। मन्थदण्ड इत्यपरे। तथा च माघः "शोभैव मन्दरक्षुब्ध-[3]क्षुभिताम्भोधिवर्णनेति"। क्षुब्धा गिरिनदीति तूपमानात्। क्षुब्ध इति। क्षुभ सञ्चलने। क्ते इडभावो निपात्यते। स्वन ध्वन शब्दे। इडभावः। 'अनुनासिकस्य" (६।४।१५) इति दीर्घः। लगे सङ्गे। क्ते इडभावो निपातनात्। निष्ठानत्वमपि निपातनात्। म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे। अत्रेत्त्वमपि निपातनात्। "व्रश्च" (८।२।३६) इति षत्वे ष्टुत्वम्।

१ दीप्त इत्यारभ्य—दीर्घा इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ॥

२ साधनत्वेनोपादेतेनेति क० पु०।

३. क्षुब्धाक्षुभितभोधिवर्णना इति क० पु०।

८९७. धृषिशसी वैयात्ये [७।२।१९]

एतौ निष्ठायामविनये अनिटौ स्तः। धृष्टः। विशस्तः।

८९८. दृढः स्थूलबलयोः [७।२।२०]

स्थूले बलवति चाय निपातः। दृंहितोऽन्यः।

८९९ प्रभौ परिवृढः [७।२।२१]

परिवृंहितोऽन्यः।

रेभृ शब्दे। इत्व प्राग्वत्। फण गतौ। दीर्घ। फाण्टमनायाम। कषायभेद इति। अल्पायाससाध्य कषायविशेषोऽनायासशब्देन लक्ष्यत इत्यर्थ। रस। कल्क। शृत क्षीरम्। फाण्टमिति पञ्चाप्येते कषाया। तत्र रस स्वरस। कल्क पिष्ट[1]। शृत क्वाथ। शृत ना।[2]पिचुगणमौषधजातम् उदके प्रक्षिप्य रात्रावधिवासितमुदकं यत् प्रात पीयते तदेवोदके प्रक्षाल्य मधुसंयुक्त कृत्वा यत्पीयते तत्फाण्टमित्यर्थ। बाढमिति। बाहृप्रयत्ने। इडभावे ढत्वादि। अन्यत्रेति। मन्यादेरवाचकत्वे इत्यर्थ।

धृषिशसी। ञिधृषा प्रागल्भ्ये। शसु हिंसायाम्। अनयो "आदितश्च" "यस्य विभाषा" इति चेट्प्रतिषेधे सिद्धेऽपि वचन नियमार्थम्। अनयोर्वैयात्ये एवानिट्त्व नान्यत्रेति विरुद्ध जाते विजाति तस्या भावो वैयात्यम्। ततोऽन्यत्र धर्षित [3]विशसित इत्येव भवति।

[4]अथ धृषे "विभाषा भावादिकर्मणो" इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थ कस्मान्न भवति? अत्र वृत्ति—भावादिकर्मणोरपि वैजात्ये न [5]धृषिरस्तीति। एव चास्यादित्त्वे प्रयोजन चिन्त्यमिति हरदत्त।

माधवस्त्वाह—वैयात्यादन्यत्र भावकर्मणोर्विकल्प एव भवति। धृष्टम्। धर्षितम्। प्रधृष्ट, प्रधर्षित इति।

दृढ स्थूलबलयो। बलमस्यास्तीति बल "अर्श आदिभ्योऽच" तदाह—बलवतीति। स्थूलो मासलो निर्बलोऽपि। बलवान् कृशोऽपि दृढ इति। दृहि वृद्धौ इति [6]भ्वादि पठ्यते। इदित्वान्नुम्, तस्य क्तप्रत्यये इडभाव। हकारलोपस्तकारस्य ढत्व च निपात्यते। दृंहितोऽन्य इति। स्थूलबलाभ्यामन्यत्रेत्यर्थ[7]। एतच्च वार्तिकमतेनोदाहृतम्।

---

१ पिष्टमिति क० पु०।
२. प्रापणे इति क० पु०।
३ सिसित इति क० पु०।
४ अर्थेति नास्ति क० पु०।
५. वृत्तिरस्तीति क० पु०।
६ ह्वादिरिति क० पु०।
७ भ्यामिति नास्ति क० पु०।

९००. कृच्छ्रगहनयोः कषः [७।२।२२]

कषो निष्ठायामिण् न स्यात् कृच्छ्रगहनयोः। कष्टोऽग्निः। कष्टं वनम्। कषितमन्यत्।

९०१ घुषिरविशब्दने [७।२।२३]

घुषेर्निष्ठायामिण् न स्यात्। घुष्टा रज्जुः। अविशब्दने किम्? घुषितं वाक्यम्।

९०२. अर्देः संनिविभ्यश्च [७।२।२४]

एतत्पूर्वादर्दतेर्निष्ठायामिण् न स्यात्। समर्णः। न्यर्णः। अर्दितोऽन्यः।

भाष्यकारस्तु दृह दृहि वृद्धौ इति धातुद्वयं पठति स्म। तत्र "अनिदितोऽप्येतन्निपातनं नलोपवर्जम्। प्रत्युदाहरणं दृंहितं[1] इति द्रष्टव्यम्।

ननु "होढः" (८।२।३१) इति ढत्व-धत्व-ष्टुत्वढलोपेषु दृढ इति सिद्धं तत्किं हलोपनिपातनेन? उच्यते—द्रढिमेत्यत्र "पूर्वत्रासिद्धम्" (८।२।१) इत्यसिद्धत्वात् ढलोपस्य "र ऋतो हलादेर्लघोः" (६।४।१६१) इति रभावो न स्यात्। परिदृढय्यागत इति। "ल्यपि लघुपूर्वात्" (६।४।५६) इत्ययादेशो न स्यात्। परिवृढी कन्येति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् स्यात्। अतोऽसिद्धत्वनिवृत्तये हलोपो निपात्यते।

प्रभौ परिवृढः। वृहि वृद्धावस्यापि कः पूर्ववन्निपातनं हलोपे प्रयोजनं च। परिवृंहितोऽन्यः।[2] भाष्यकारस्तु वृह वृद्धाविति प्रकृत्यन्तरमपि मन्यते। तस्याप्येतन्निपातनं नलोपवर्जमिच्छति। तन्मते वृहितमिति निरनुषङ्गं प्रत्युदाहार्यम्।

कृच्छ्रगहनो। दुःखं तत्कारणं च लक्षणया कृच्छ्रशब्देन गृह्यते। कष्टोऽग्निरिति। कष हिंसार्थः। अग्निरिह चीयमानो विवक्षितः। स हि कष्टो भवति। चयनकरणस्य[3] दुर्ज्ञानत्वात्। कष्टं वनमिति। दुष्प्रवेशमित्यर्थः।

घुषिरवि। घुषिर् शब्दार्थ इति भ्वादि। घुषिर विशब्दने इति चुरादिः। द्वयोः सामान्येन ग्रहणम्। तथा च विशब्दने इति निषेधः क्रियते।

ननु विशब्देनार्थाच्चुरादिणिचा भाव्यम्, ततश्च तेन व्यवधानात् घुषेः परा निष्ठा नास्तीति कथमिदं निषेधप्रसङ्गः? एवं तर्हि विशब्दन इति निषेध एव ज्ञापको विशब्दनार्थस्य चुरादेर्णिजनित्य इति। तेन "महिपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्यमाणवाः" इत्युपपन्नम्। तथा घुषितं वाक्यमित्यपि। सति हि णिचि घोषितमिति स्यात्। घुषितशब्देन प्रकटीकृतमित्यर्थः।

---

१. दृंहित इत्यारभ्य—असिद्धत्वाबिवृत्त्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

२ परिवृढ इति। एतन्निपातनं न यथा गत इति क० पु०। ३ प्रकारस्येति ख० पु०।

९०३.   अभेश्चाविदूर्ये [७।२।२५]

अभिपूर्वादर्देर्निष्ठायामिण् न स्यात् सामीप्ये। अभ्यर्णम्। अभ्यर्दितमन्यत्।

९०४.   णेरध्ययने वृत्तम् [७।२।२६]

ण्यन्ताद्वर्ततेर्वृत्तमिति निपात्यतेऽध्ययनेऽर्थे। वृत्त छन्दश्छात्रेण। वर्तितमन्यत्।

९०५.   शृत पाके [६।१।२७]

श्रा इत्यस्य शृभावो निपात्यते निष्ठायां क्षीरहविषोः पाके। शृतं क्षीरम्। श्राणमन्यत्।

अभेश्चाविदूर्ये। विशेषेण दूर विदूर ततोऽन्यदविदूर तत्पुनर्यदासन्न नाविदूर वा तदुभय विवक्षितम्।

एव च सामीप्य इति व्याख्यानमुपलक्षण वेदितव्य नातिदूरस्यापि। अन्यथा लाघवाय सामीप्य इत्येव वदेत्। अविदूरस्य भाव आविदूर्य ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। अस्मादेव निर्देशात् "नञ् पूर्वात् तत्पुरुषात्" (५।१।१२१) निषेधोऽस्य न भवति।

णेरध्ययने। निपात्यने इति। अध्ययनेऽर्थे इति। अधीयते इत्यध्ययनम्। बहुलवचनात् कर्मणि ल्युट्। एव च कर्मार्थे क्त इत्युक्त भवति। तथा चोदाहरति। वृत्त छन्दश्छात्रेण। सपादितमधीतमिति यावत्।

यद्यपि वृत्तेरन्तर्भावितण्यर्थस्य क्त्वाया विकल्पितेट्कत्वात् "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इतीट्निषेधाद् वृत्तमिति सिद्ध्यति, तथापि यदा णिचैवार्थोऽभिधीयते, तदा वर्तितमित्यध्ययने मा भूदित्येवमर्थमिदम्। ये तु वर्तित छन्द छात्रेत्यपीच्छन्ति, तेषामेतदनर्थकम्। वर्तितमन्यदपि रज्ज्वादिकम्।

शृतमिति। श्रा इत्यस्येति। श्रा पाके इत्यदादौ पठ्यते। चुरादावपि। घटादिष्वपि पठ्यते मित्त्वार्थम्[1]। श्रै पाके इति च घटादौ। तस्यापि कृतात्त्वस्येह ग्रहणम्। निपातनसामर्थ्याच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयते इत्याहु।

एव च कृत्वा ण्यन्ततयापि श्रातेरेतन्निपातन भवति। शृत क्षीर देवदत्तेनेति। अत एव प्रकृत सप्रसारणमेव न विहितम्। श्रापेरपि शृतमेव यथा स्यादिति। पाक इति वचनात्। श्रापयते स्वेदनार्थस्य न भवति।

---

१ तायत्वात् र्था इति क० पु०।

९०६. वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः [७।२।२७]

एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते। पक्षे दमितः। शमितः। पूरितः। दासितः। स्पाशितः। छादितः। ज्ञापितः।

९०७ रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् [७।२।२८]

एभ्यो निष्ठायामिण् न स्याद्वा। रुष्टः। रुषितः। आन्तः। अमितः। तूर्णः। त्वरितः। संघुष्टः। संघुषितः। आस्वान्तः। आस्वनितः।

तथा च वार्त्तिकम्—श्राश्राप्यो शृभावो निपात्यते ([1]इति निष्ठाया क्त एव। अत्र विभाषेत्यनुवर्तते, सा च व्यवस्थिता। अत क्षीरहविषोरेव शृभावो नित्यश्च।) अन्यत्र तु नैष भवतीत्याशयेनाह—क्षीरहविषो पाके इति। शृत क्षीरमिति। स्वयमेव विक्लिन्नमित्यथ।

श्रातिरय यद्यपि पाके इत्यविशेषेण पठ्यते, तथापि कमकर्तृविषयस्य पचेरर्थे वर्तते। स च ण्यन्तोऽपि णिज्रहितपचि वाच्यम् पचतेरर्थमाह—सोऽपि पच्यर्थत्वात् पाक एवेत्युभयत्रापि शृभावो भवति। यदा पुन श्रापेर्द्वितीयो णिजुत्पद्यते, तदा पाचयितृव्यापार पाचनालक्षण प्राधान्येनाभिधीयते। न तु पच्यर्थ पाक इति निपातनाभाव श्रापणमन्यदिति। शाकादि। तत्र श्रपितमिति ण्यन्तस्य प्रत्युदाहार्य्यम्।

वा दान्त। एते इति। दमु शमु उपशमे। पूरी आप्यायने। दिवादिश्चुरादिश्च। दसु उपक्षेपे। स्पश बाधने। छद अपवारणे। ज्ञप् मारणतोषणनिशामनेषु मित्सज्ञ। निपात्यते इति। णिलुक् इडभावश्च निपात्यते। दान्त शान्त इति। "अनुनासिकस्य क्विझलो" (६।४।१५) इति दीर्घ। दस्तस्पष्टछन्नेषु ह्रस्वोऽपि निपात्य इति हरदत्त। दमित। शमित इति। मिता ह्रस्व। ज्ञपित इति। "ज्ञप् मिच्च" (ग०) इति ह्रस्व।

रुष्यमत्वर। रुष रोषे। अस्य "तीषसह" (७।२।४८) इति विकल्पितेट्त्वाद् "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति निषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते। अम गत्यादिषु। आम रोगे। इति चौरादिकस्तु न गृह्यते, एकाच इत्यधिकारात्। आन्त इति। "अनुनासिकस्य" (६।४।१५) इति दीर्घ। तूर्ण इति। ञित्वरा सम्भ्रमे। "ज्वरत्वर" (६।४।२०) इत्यूठ्। निष्ठानत्वम्। अस्य "आदितश्च" (७।२।१६) इति निषेधे प्राप्ते विकल्प। एव चास्यादित्त्वमात्मनेपदमात्रफलकमित्याहु।

संघुष्ट इति। सपूर्वाद्घुषेरविशब्दने इति प्राप्ते विकल्पोऽयम्। अविशब्दनेऽपि सपूर्वस्य परत्वादय विकल्प एव। संघुष्टौ दस्यौ। संघुषितौ दस्याविति। आस्वान्त इत्यादि। देवदत्त इति शेष। आङ्पूर्वस्य स्वनेर्मनोऽभिधानेऽप्ययमेव विकल्प। परत्वाच्च। आस्वान्त मन। आस्वनित मन इति।

---

१. इति निष्ठायामित्यारभ्य — नित्यश्चेत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

९०८. हृषेर्लोमसु [७।२।२९]

हृषेर्निष्ठायामिड्वा स्यात् लोमस्वर्थे। हृष्ट हृषित लोम। "विस्मित-प्रतिघातयोश्च" (वा०) हृष्टो हृषितो मैत्रः। विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः।

९०९. अपचितश्च [७।२।३०]

चायतेर्निपातोऽयं वा। अपचितः। अपचायितः।

९१०. प्याय पी [६।१।२८]

प्यायतेर्निष्ठायां पीभावः स्यात्। पीनं मुखम्। स्वाङ्गादन्यत्र वा। प्यानः पीनः स्वेदः। सोपसर्गस्य न। प्रप्यानः। आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव। आपीनोऽन्धुः। आपीनमूधः।

९११. ह्लादो निष्ठायाम् [६।४।९५]

ह्लादो ह्रस्वः स्यान्निष्ठायाम्। प्रह्लन्नः।

९१२. द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति [७।४।४०]

एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति परे। दितः। सितः। मितः। स्थितः।

हृषेर्लोमसु। हृषू अलीके। उदित्त्वान्निष्ठायामनिट्। हृषु तुष्टौ इति सेट्। द्वयोर्ग्रहणमित्युभयत्र विभाषेयम्। लोमानि अङ्गजानि मूर्धजानि च। [1]तद्विषये हर्षं वर्तमानो हृषिर्लोमसु वर्तते इत्याह—लोमस्वर्थे इति।

प्याय पी। पीनमिति। "ओदितश्च" (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्। इह विभाषेत्यनुवर्तते, सा च व्यवस्थिता। तेन स्वाङ्गे नित्यम्। अस्वाङ्गे तु वेत्याह स्वाङ्गादन्यत्र वेति। प्यान इति। "श्वीदितो निष्ठायाम्" (७।२।१४) इतीडभावे यलोप। नत्वम्। व्यवस्थान्तरमाह—सोपसर्गस्य नेत्यादि। अन्धु कूप।

ह्लादो निष्ठायाम्। ह्लादी सुखे च। प्रह्लन्न इति। ईदित्वादिडभावे "रदाभ्या निष्ठात" (८।२।४२) इति नत्वम्।

द्यतिस्यति। दो खण्डने। षोऽन्तकर्मणि। मा माने। माङ् माने। मेङ् प्रणि-दाने। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। दद्भाव [2]ईत्त्वं च बाध्यते। श्तिपानिर्देशो धातुविशेषणार्थं। यत्तु प्राचोक्तम्। श्तिपा[3]निर्देशो यङ्लुक्व्यावृत्त्यर्थं। दादितः। दाधित इति। तत्र "ति च किति" (७।४।८९) इति वचनात् नास्ति प्रसङ्ग इति।

---

१ मूर्धजानि च। इह विभाषेत्यनुवर्तते इति क० पु०।

२ इत्वं चेति नास्ति क० पु०।

३ शिष्या इति क० पु०।

६१३ शाच्छोरन्यतरस्याम् [७।४।४१]

शितः । शातः । छितः । छातः । "श्यतेर्नित्यमित्त्व व्रते" (वा०) सशितं व्रतम् ।

६१४ दधातेर्हिः [७।४।४२]

धाञो हिः स्यात्तादौ किति । हितः ।

६१५ दो दद्घोः [७।४।४६]

घुसंज्ञस्य दा इत्यस्य दत् स्यात्तादौ किति । आदेशस्य तान्तत्वे "दस्ति" (६।३।१२४) इति दीर्घत्व दोषः । दान्तत्वे निष्ठानत्वम् । धान्तत्वे भष्भावः स्यात् । तस्मात् थान्तः । चर्त्वंम । दत्तः । घोः किम् ? दातः ।

शाच्छोरन्यतरस्याम् । शो तनूकरणे । छो छेदने । शात इति । "आदेच" (६।१।४५) इत्यात्त्वम् । [1]इयमपि व्यवस्थितविभाषेति दर्शयति—श्यते[2]र्व्रते नित्यमेवेष्यते यत्नवानित्यर्थं । सशित व्रतमिति । सम्यक् सपादितमित्यर्थं ।

दधातेर्हि । दधाते स्तिपा निर्देशे धेटो निवृत्त्यर्थं । ती[3]त्य'नुवृत्तेर्यङ्लुकि न । दाधित । हितमिति । हिनातेरेव सिद्धे दधाते[4]र्धीत इति निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

दो दद्घो । जश्त्वे संहितायास्तुल्यत्वात्पक्षान्तराणि प्रतिक्षिप्य थान्तत्वं व्यवस्थापयितुमाह—आदेशस्य तान्तत्वे इत्यादि । दीर्घत्व दोष इति । विदत्तमित्यादावुपसर्गस्येत्यर्थं ।

दस्तीत्यत्र द्वौ पक्षौ । दा इत्यस्य य आदेशस्तकारान्तस्तकारादिर्वेति । तत्राद्ये पक्षे दोषो नान्त्ये इति बोध्यम् ।

दान्तत्वे निष्ठानत्वमिति । 'रदाभ्याम्" (८।२।४२) इत्यनेन । भष्भाव इति । 'झषस्तथोर्धोऽध" (८।२।४०) इति धकार' स्यादिति विवक्षितम् । स हि वस्तुतो भष्संज्ञक । "एकाचो बशो भष्" (८।२।३७) इति तु नास्ति । स्ध्वोः पदान्तस्य चाभावात् ।

यद्यपि तकारादिप्रत्ययसन्निपातेन भवन् दद्भावो न नत्वधत्वयोर्निमित्त भवितुमर्हति सन्निपातपरिभाषयेति दा[5]न्तधान्तपक्षयोरप्यस्ति परिहार , तथापि परिभाषाया अनित्यत्वशङ्कया स नादृतः । दात इति । दाप् लवने । आदाप् इति निषेधान्न घुत्वम् ।

---

१. इहापि इति क० पु० । २ र्व्रतनित्यमेवेति क० पु० । ३ नीत्यनुवर्तते इति क० पु० ।
४. धीत इति नास्ति क० पु० । ५ दधपक्षयोरिति क० पु० ।

९१६. अच उपसर्गात्तः [७।४।४७]

अजन्तादुपसर्गात् परस्य दा इत्यस्य घोस्तः स्यात्तादौ किति । प्रत्तम् । अवत्तः ।

"अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते" ।। इति

९१७. दस्ति [६।३।१२४]

इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्याद् दादेशे तकारे परे । नीत्तम् । सूत्तम् । "घुमास्था" (६।४।६६) इतीत्त्वम् । धेट् । धीतम् । गीतम् । पीतम् । "जनसनखनामिति" (६।३।४२) आत्त्वम् । जातम् । सातम् । खातम् ।

अच उपसर्गात्त । द्वितकारकोऽयमादेशस्तेनानेकाल्त्वात् सर्वादेशो भवति । एकतकारे तु "अलोऽन्त्यस्य" (१।१।५२) इति बाधित्वा "आदेः परस्य" (१।१।५४) स्यात् अच इति पञ्चमीनिर्देशात् । यद्येवम् "अपो भि" (७।४।४८) इत्यत्रापि [1]द्वितकारक एव स्याद् । अस्तु पञ्चम्यन्तस्याच इत्यनुवृत्ते. पर[2]स्यैव भविष्यति न सर्वस्य तत्रान्त्यस्य सयोगान्तलोप पूर्वस्य जश्त्वेन सिद्धमिष्टम् ।

अन्ये त्वाहु —अच इति [3]द्विरावर्तते । तेनैकेनोपसर्गो विशिष्यते, परेण स्थानी निर्दिश्यते । तेनाकारस्यैव तकारो दकारस्यापि चर्त्वेन तकारे रूपसिद्धिरिति । आदेशे अकार उच्चारणार्थ । अवदत्त इत्यादि तादेशबाधनार्थं निपात्यते । आदिकर्मणीत्येतन् प्रदत्तस्यैव विशेषण नेतरेषामसभवात् । इति चेष्यते इति । चशब्दाद् यथा प्राप्तम् ।

अवत्त वीत्त प्रत्तमित्याद्यपि यथा भवतीत्याह—अन्ये त्वाहु । अवगत दत्तमवदत्तमित्यादिविवक्षायामवादीना गमिना योगो न ददातिनेति त अत्यनुपसर्गत्वान्न तत्प्रसङ्ग । उपसर्गप्रतिरूपका एते निपाता एवेति ।

दस्ति । दादेशे तकारे परे इति । दाधातो सम्बन्धी य आदेशस्तकारस्तस्मिन् । उत्तरपदे इत्यधिकारात्[4] तस्य तीत्यनेन विशेषणाद् "यस्मिन् विधि " (प०) इति तदादिविधेस्तकारादावुत्तरपदे इत्यर्थो ग्राह्य । नीत्तम् । सूत्तमिति । यदा द्वितकारक आदेशस्तदा तावत्सिद्धमिष्टम् ।

---

१. द्वितकारको एव स स्यादिति क० पु० ।
२. पकारस्येवैति क० पु० ।
३. द्वितकारावर्तते इति क० पु० ।
४ उत्तरपदाधिकारादिति क० पु० ।

९१८. अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति [२।४।३६]

अदो जग्धिः स्याल्ल्यपि तादौ किति च। इकार इत्। धत्वम्। "झरो झरि सवर्णे" (८।४।६५) जग्धः। "आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च" (३।४।७१) प्रकृतः कटं सः। प्रकृतः कटस्तेन। "निष्ठायामण्यदर्थे" (६।४।६०) प्रक्षीणः सः।

९१९. वाक्रोशदैन्ययोः [६।४।६१]

क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्याद् आक्रोशे दैन्ये च गम्ये। क्षीणायुर्भवान् क्षितायुर्वा। क्षीणोऽयं तपस्वी क्षितो वा। भावे दीर्घो वेति केचित्। प्रक्षितं प्रक्षीणं तेन।

९२०. निनदीभ्यां स्नातेः कौशले [८।३।८९]

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात् कौशले गम्ये। निष्णातः शास्त्रेषु। नदीष्णः। "सुपि च" (७।३।१०२) इति कः।

यदा त्वन्त्यस्य तकार इति [1]पक्षस्तदापि चर्त्वभूतस्तकारो दादेशो ज्ञेय। न चास्यासिद्धत्व तकारादावुत्तरपदे इत्याश्रयणसामर्थ्यात्। यथा गोरुत्वम्। "दधातेर्हि[2]" (७।४।४२) इत्यत्र श्लुविकरणस्य निर्देशो धेट् पाने इति भ्वादेर्व्यावृत्त्यर्थं इति दर्शयति—धेट् धीतमिति। 'द्यतिस्यति" (७।४।४०) इतीत्वस्य प्रत्युदाहरति—गीतम्, पीतमिति।

अदो जग्धिरिति। जग्धेरिकार उच्चरणार्थं। तेन न नुम्। ल्यबिति पृथक् पदम्। लुप्तसप्तमीकम्। तीति वर्णनिर्देशे सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिरिति व्याचष्टे—ल्यपि तादौ किति च। धत्वमिति। "झषस्तथोर्धोऽध" (८।२।४०) इत्यनेन।

इदानी कार्थं प्रपञ्चयति। **आदिकर्मणीति।** व्याख्यातम्। प्रकृत कट स। कट कर्तुमारब्धवानित्यर्थं। प्रशब्द आदिकर्मद्योतनार्थं। तेनोक्तत्वात् कर्तरि प्रथमा। कर्मण्यनुक्तत्वाद् द्वितीया। प्रकृत' कटस्तेनेति। कर्मणि क्ते तु विपर्यय। निष्ठाया मण्यदर्थे इति अनेन दीर्घ इति शेष। प्रक्षीण स इति। "क्षियो दीर्घात्" (८।२।४६) इति निष्ठानत्वम्।

निनदीभ्या स्नाते। नदीष्ण इति। नद्या स्नातो नदीष्ण इति। "सुपि स्थ" (३।२।४) इति योगविभागात् क। नदीस्नाने कुशल इत्यर्थं। कवयस्तु कुशलता-मात्रे प्रयुञ्जते।

---

१ प्रत्त इति क० पु०। २. हित्येति क० पु०।

९२१. गत्यर्थाकर्मकश्लिष्शीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च [३।४।७२]

एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च। गङ्गां गतः। प्राप्तः। ग्लानः सः। लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः। शेषमधिशयितो विष्णुः। वैकुण्ठमधिष्ठितः। शिवमुपासितः। हरिदिनमुपोषितः। राममनुजातोऽच्युतः। गरुडमारूढो गोविन्दः। विश्वमनुजीर्णोऽनन्तः। पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि। शीङादेरकर्मकत्वेऽपि उपसृष्टस्य सकर्मकत्वात् पृथगुक्तिः।

९२२. क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः [३।४।७६]

निश्चलार्थाद् गत्यर्थाद् भोजनार्थाच्चाधिकरणे क्तः स्याद् यथा प्राप्तं च।

गत्यर्थाकमक। तयोरेवेति नियमस्यापवाद। गत इति। "अनुदात्तोपदेश" (६।४।३७) इति नलोप। प्राप्त इति। प्रपूर्व आप्लृ व्याप्तौ। गत्यर्थोऽयम्, ग्लान इति। ग्लै हर्षक्षये। "आदेच" (६।१।४५) इत्यात्वम्। "सयोगादेरात" (८।२।४३) इति नत्वम्। अकर्मकोऽयम्। श्लिषि सकर्मक। शेषमधिशयित इति। "अधिशीङ्स्थासा कर्म" (१।४।४६) इति शेष। [1](उपासित। आस उपवेशने। उपोषित इति। वस निवासे। उपपूर्व "वसतिक्षुधोरिट्" (७।२।५२)। 'शासिवसिघसीनाम्" (८।३०।६६) इति ष। अनुजात इति। "जनसनखन" (६।४।४२)। इत्यात्वम्)। आरूढ इति। रुह जननि प्रादुर्भावे च। "हो ढ" (८।२।३१) धत्वष्टुत्वढलोपदीर्घा। अनुजीर्ण इति। जृष्वयोहानौ। "ऋत इद्धातो" (७।१।१००) नत्व णत्वम्। पक्षे इति। भावकर्मणोरित्यर्थः।

ननु शीङादिभ्योऽकर्मकादित्येव सिद्ध तत् किं पृथगुपात्ता इत्यत आह—शीङादेरित्यादि।

क्तोऽधिकरणे। ध्रौव्यम्, स्थैर्यम्। गतिर्गमनम्। प्रत्यवसान भोजनम्। इति व्याचष्टे निश्चलार्थादित्यादि। निश्चलशब्दो भाववचन नैश्चल्यार्थादिति यावत्। यथा—प्राप्त चेति। ध्रौव्यार्थेभ्योऽकर्मकत्वात् कर्तरि भावे च। आसितो देवदत्तः। आसित देवदत्तेनेति। गत्यर्थेभ्य कर्तरि कर्मणि भावे च। गतश्चैत्रो ग्राम गतश्चैत्रेण ग्राम.। गत चैत्रेण। सकर्मकादपि कर्माविवक्षायामकर्मकत्वाद्भावे क्तः भवति। प्रत्यवसानार्थेभ्यस्तु भावे कर्मणि च कर्तरि विधायकाभावात्। भुक्त चैत्रेण। भुक्त ओदनश्चैत्रेण।

---

१. उपासित इत्यारभ्य—जनसन इत्यात्वमित्यन्तो (   ) रेखाङ्किता नास्ति क० पु०।

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥ १ ।

भुक्तमेषामस्तीति मत्वर्थीयाकारेण भुक्ताः पीता इत्यादि स्यात् ।

६२३. ञीतः क्तः [३।२।१८७]

ञीतो धोर्वर्तमाने क्तः स्यात् । ञिक्ष्विदा । क्ष्विण्णः । ञि इन्धी । इद्धः ।

६२४. मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च [३।२।१८८]

एतदर्थेभ्यो वर्तमाने क्तः स्यात् । राज्ञां मतः इष्टः बुद्धः विदितः । पूजितः । अर्चितः । चादनुक्तमपि । शीलितो रक्षितः क्षान्तः आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि । सुप्तः । शयितः । तृप्तः इत्याद्या वर्तमाने ज्ञेयाः ।

सर्वेभ्योऽधिकरणे क्रमेण कारिकयोदाहरति मुकुन्दस्येत्यादि । आस्यतेऽस्मिन्निति । इत्यासितमासनमित्यर्थः । यायतेऽस्मिन् यात मार्ग इत्यर्थः । भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्त भोजनमित्यर्थः । त्रिष्वपि "अधिकरणवाचिनश्च" (२।३।६८) इति कर्तरि षष्ठी ।

नन्वेव प्रत्यवसानार्थेभ्य कर्तरि क्तस्याभावाद् भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादि न सिद्धयेदत आह–भुक्तमेषामस्तीत्यादि । भोजन भुक्तम् भावक्तान्तात् "अर्श आदिभ्योऽच्" (५।२।१२७) व्याख्येय इत्यर्थः ।

ञीत क्त । ञि इद् यस्य ञीत् तस्य ञीतः । वर्तमाने इति । तेन चास्य क्तस्य वर्तमानविषयतया भूतविषयता "येन नाप्राप्ति" न्यायेन बाध्यते । एव गतिबुद्धी त्यत्रापि । ज्ञातमित्येतत्तु भूतेऽपि भवति । तेनेत्यधिकारे "उपज्ञाते" (४।३।११५) इत्यधिकारे कृत्तद्धितविधानात् । वर्तमाने हि "क्तस्य च वर्तमाने" (२।३।६७) इति षष्ठ्या भाव्यम् । एव च कृत्वा "पूजितो य सुरैर" पीत्यचिकित्स्योऽपशब्द इत्याहु । क्ष्विण्ण इति । "आदितश्च" (७।२।११६) इति नेट् । इद्ध इति । "श्वीदितो निष्ठायाम्" (७।२।१४) इति नेट् । नलोप ।

मतिबुद्धि । मतिरिहेच्छा बुद्धे पृथग् ग्रहणात् । राज्ञा मत इति । मन ज्ञाने । अस्यानेकार्थत्वादिच्छाया वृत्ति । "अनुदात्तोपदेश" (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोप. । इष्ट इति । इषु इच्छायाम् । "तोषसह" (७।२।४८) इति वेट्त्वाद् 'यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति नेट् । शीलित इत्यादि । शील समाधौ । रक्ष पालने । क्षमूष् सहने । क्रुश आह्वाने । जुष् प्रीतिसेवनयो । ञिष्वप् शये । शीङ् स्वप्ने । तृप प्रीणने इत्याद्या इत्यनेन 'शीलितो रक्षित शान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि । रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥ हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ सयतोद्यतौ । कष्ट भविष्यतीत्याहुरमृत पूर्ववत्स्मृत "॥ इति । इत्येते वार्त्तिकोक्ताः सगृहीता ।

६२५. नपुंसके भावे क्तः [३।३।११४]

धातोः क्तः स्याद् भावेऽर्थे स च क्लीबे । हसितं जल्पितं शयितम् ।

६२६. लिटः कानज्वा [३।२।१०६]

लिटः कानजादेशो वा स्याच्छन्दसि । प्रयोगवशात् लोकेऽपि इति केचित् । "तङानावात्मने पदम्" (१।४।१००) । द्वित्वादि । चक्राणः ।

६२७. क्वसुश्च [३।२।१०७]

लिटः क्वसुरादेशो वा स्यात् । बभज्वान् । "जाग्रोऽविचि" इत्यत्र इकार उच्चारणार्थः । तेन क्वसावपि न गुणः । जजागृवान् । येषां नोच्चारणार्थस्तेषां क्वसौ गुण. जजागर्वान् ।

नपुंसके । 'तयोरेव" (३।४।७०) इति सिद्धेऽपि नपुसके भावे कालसामान्येन क्तविधानार्थं विशेषविहितेन ल्युटा मा [1]बाधीत्येवमर्थं चेदम् । स च क्लीबे इति । एतेन घञादिवाच्यो भावो लिङ्गान्तरेऽपीत्युक्तम् । शयित छात्रस्येति । नपुसके भावे क्तस्य योगे शेषविवक्षाया कर्तरि षष्ठी ।

लिट कानज्वा । कित्करण 'तिस्तिराण इत्यत्र "ऋच्छत्यृताम्" (७।४।११) इति गुणस्य निषेधार्थम् । स हि प्रतिषेधविषये आरभ्यते । चक्राण इत्यत्र तु "असंयोगाल्लिट्कित्" (१।२।५) इत्येव सिद्धम् । [3]किदयम् भाषायामपीति केचित् । भाष्ये तु छान्दस एवेति स्थितम् ।

क्वसुश्च । बभज्वानिति । भञ्जो आमर्दने । द्वित्वादि । कित्वान्नलोप । उदित्वान्नुम् । "सान्तमहत" (६।४।१०) इति दीर्घ । "सयोगान्तस्य लोप." (८।२।२७) । भाष्ये तु छान्दस्य क्वसुरिति स्थितम् । तथा चोत्तरत्र भाषायामित्युच्यते । तत्र कित्त्व तितीर्वानित्यत्र पूर्ववद्गुणाभावार्थं बभज्वानित्यादौ तु सयोगान्तत्वात् लिट· कित्व नास्ति, तथापि छन्दसि "सार्वधातुकमपित्" (१।२।४) इति ङित्त्वेनापि नलोपो भविष्यति । "जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु" इति । [4]वकारेणाज्ञाद्विसप्रत्ययस्य विशेषणाद्वकारादौ क्वसावपि निषेध सिद्धयतीत्यर्थ । शसादौ च सप्रसारणे [5]जजागृष इति भाव्यम् ।

---

१ माव्यष्टि इति क० पु० । २ विशरण इति क० पु० ।

३ किद् चेति क० पु० ।

४ तकारेणेति क० पु० ।

५ अजागृष इति क० पु० ।

६२८. वस्वेकाजाद्घसाम् [७।२।६७]

कृतद्वित्वानामेकाचामादन्तानां घसेश्च क्वसोरिट् स्यान्नान्येषाम्। आदिवान्। आरिवान्। ददिवान्। दरिद्रातेरशिति नित्याल्लोपित्वेनादन्तत्वाभावान्नेट्। ददरिद्वान्। जक्षिवान्। एषां किम्? बभूवान्। "वसोः सम्प्रसारणम्" (६।४।१३१) वुगागमः। बभूवुषः। बभूवुषी। "वसुस्रंसु" (८।२।७२) इति दः। बभूवत्। वकारादौ ङ्कितिच्छ्वोः शूठौ वेति केचित्। दुद्यूवान्। दिदिवान्। दिदिवुषः। विविश्वान्। विविच्छ्वान्।

एव च क्वावपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन तु गुणनिषेधात्तुकि जागृदिति भवति। वर्णोऽत्र प्रत्ययविशेषत्वेनाश्रीयते न प्राधान्येनेति। [1]तेन वादौ प्रत्यये लुगिति। वर्णाश्रये इत्यपि नास्ति। अतृणेट् इतीमागमत्।

मतान्तरमाह—येषामित्यादि। ते हि जागृविरित्यत्र निषेधमिच्छन्ति। "जृदृसृजागृभ्य क्विन्" (उ०) इति क्विन्नन्त। दर्विरित्यत्र तु विनोणादिको द्रष्टव्य।

नेड्वशिकृति (७।२।८) इतीण्निषेध। क्रादिनियमात् प्राप्तस्य "वस्वेकाजाद्घसाम्" (७।२।६७) इति नियमान्न भवति। न च क्वसो कित्त्वेन गुणनिषेध। प्रतिषेधविषय एव जागर्ति गुणस्यारम्भात्।

एव च शमादावपि जजागरुव इति। ([3]भवितव्यम्। तथा क्वावपि गुणे रपरत्वे जागरिति। "उषविद्" (३।१।३८) इत्यामभावपक्षे चेदमुदाहृतम्। आमि तु जागराञ्चकृवान् इति भाव्यम्)। [2]एकाजित्यविभक्तिको निर्देश। तथा च व्याख्यास्यति।

वस्वेकाजादिति। कृतद्विर्वचानामेकाचामिति। ये कृतेऽपि द्वित्वे एकाच एवावशिष्यन्ते तेषामित्यर्थ। [4]न्यायलब्ध चैतत्। नित्यत्वादिट पूर्वं द्विर्वचनेनैव भाव्यम्। कृते तु तस्मिन् इट प्रवृत्तिकाले एकाच्कृतद्वित्व सभवतीति "नेड्वशिकृति" (७।२।८) इति निषेध बाधित्वा क्रादिनियमात् सर्वत्रेट प्रसक्तस्य[5] नियमोऽयम्। एषामेव क्वसोरिड्भ[6]वतीत्याह—नान्येषामिति। अद् भक्षणे।

---

१ तेन स्वादौ च सप्रतन्त्रेणेति क० पु०।

२. इति विभक्तिको निर्देश इति क० पु०। ३ भवितव्यमित्यारभ्य—भाव्यमित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०। ४ क्वकावैतत् इति क० पु०।

५ प्राप्तस्य इति ख० पु०।

६ रिवतीत्याहेति क० पु०।

६२६ विभाषा गमहनविदविशाम् [७।२।६८]

एभ्यो वसोरिड वा स्यात्। जग्मिवान्। जगन्वान्। जघ्निवान्। जघन्वान्। तौदादिको विदविशी। विविदिवान्। विविद्वान्। विविशिवान्। विविश्वान्। "दृशेश्चेति वाच्यम्" (वा०) ददृश्वान्। ददृशिवान्।

द्वित्वहलादि शेषाभ्यासदीर्घसवर्णदीर्घेषु कृतद्विग्वोऽप्ययमेकाजेवेति इड् भवति। आरिवानिति। ऋ गतौ। "ऋच्छत्यृताम्" (७।४।११) इति गुणे कृते द्वित्वादिषु च पूर्ववदयमप्येकाच्। ददिवान् इति। डुदाञ् दाने। नित्यत्वात् कृते द्वित्वे नायमेकाच् इणिनमित्तश्चालोपो नासति तस्मिन् भवतीत्यनेकाजर्थमाद्ग्रहणम्।

यद्येव दरिद्रातेरपि स्यादत आह—दरिद्राते। अशित्यार्धधातुके नित्याल्लोपित्वेनेति। "दरिद्रातेरार्धधातुके आतो लोपो वाच्य" (वा०) इति विवक्षिते एव क्वसौ पूर्वमातो लोपविधानादित्यर्थ। ददरिद्वानिति।

यद्य"प्यनेकाच आम् वक्तव्य" (वा०) इत्यामि सति राारिद्राचक्रिवानिति भवति, तथाऽपि "आत औ णल" (७।१।३४) इत्यौकारविधानेन ज्ञापित दरिद्रातेराम् नेति पूर्वमुक्तम्। तेन मभावपक्षे रूपमिदम्। जक्षिवानिति। घस्लृ अदने। अदेर्घसादेशो वा "लिटयन्यतरस्याम्" (२।४।४०) इति। तस्य द्वित्वात्पूर्व परत्वात् "घसिभसोर्हलि च" (६।४।१००) इत्युपधालोप स्यात्। तत्र च कृतेऽनच्कत्वात् इति द्वित्वमेव न स्यात्।

न चास्य द्वित्वे स्थानिवद्भावे।[4] हल्निमित्तत्वात् इति नाय कृतद्विर्वचन एकाच् भवतीति घसिग्रहणम्। तत्सामर्थ्यात् तु परत्वादुपधालोपमिडागमो बाधते। तत्र कृते 'गमहन" (६।४।९८) इत्युपधालोप। तस्माज् निमित्तकत्वेन स्थानिवत्त्वात् द्वित्वम्। 'शासिवसि" (८।३।६०) इति षत्व कुत्व च। "वसो सम्प्रसारणम्" (६।४।१३१) इति। द्व्यनुबन्धकोऽपि क्वसुरिह गृह्यते। शत्रादेशस्य वसोरुदित्करणस्य सामान्यग्रहणार्थत्वात् तस्य ह्येतदेव प्रयोजन द्व्यनुबन्धकोऽपि क्वसु सामान्येन यथा गृह्येतेति। उगित्त्वात् कार्यस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेरिति भाव। क्वसोरुगित्त्वेन तर्हि किं प्रयोजनमत आह—बभूवुषीति। "उगितश्च" (४।१।६) इति ङीप्। बभूवदिति। क्लीबे स्वमोर्नपुंसकात् इति लुका लुप्तत्वान्न नुमादि। दुधूवानिति। ऊठि कृते द्वित्वम्। दिदिवानिति। "वस्वेकाजाद्घसाम्" (७।२।६७) इति नियमादिड भावे वलि लोप। भाष्ये तु वलोप प्रत्याख्यातस्तन्मते क्वसो छान्दसत्वाद् वलोपो ज्ञेय। येषा तु लोकेऽपि क्वसुर्वलोपश्च नारभ्य इति मत तेषा 'हलि च" (८।२।७७) इति दीर्घे दिदीवानिति भवितव्यम्। विविश्वानिति। विच्छ गतौ।

विभाषा गम०। 'वस्वेकाजाद्" (७।२। ७) इति नियमादप्राप्ते विभाषेयम्। जग्मिवानिति। 'गमहन" (६।४।९८) इत्युपधालोप। जगन्वानिति। 'मोनो

१ नास्ति तस्मिन्नसतीति क० पु०।
२. के आनुलोपो इति क० पु०।
३. दरिद्वानेरिति क० पु०।
४ चाच् निमित्तत्वादिति क० पु०।

९३० दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च [६।१।१२]

एते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते ।

९३१ उपेयिवानाश्वानानूचानश्च [३।२।१०९]

एते निपात्यन्ते । नात्रोपसर्गस्तन्त्रम् । समीयिवान् । ईयिवान् । जाग्रः कानचि गुणो वेति केचित् जजाग्राणः, जजागाराणः ।

धातो" (८।२।६४) 'म्वोश्च" (८।२।६५) इति नत्वम् । जघ्निवानित्यादि । 'अभ्यासाच्च" (७।३।५५) इति कुत्वम् । तौदादिकविशिना साहचर्याद्विदिरपि तौदादिक एव लाभार्थो गृह्यते ।

[1]यद्यप्यादादिकेन हनापि साहचर्यमस्ति, तथापि शब्दपरविप्रतिषेधात् परसाहचर्यमेव नियामकम् । तेन ज्ञानाथकोऽदादिर्न गृह्यते । विविद्वानित्येवास्य भवति । सत्ताविचारणार्थयोस्तु दिवादितुदाद्योरात्मनेपदित्वात् क्वसोरसभव एवेति भाव ।

दाश्वान् । दाशृ दाने । छन्दसि विभाषाया वा विशेषेण क्वसावद्वित्वमनिट्त्व च पात्यते । एव च सर्वत्र । षह मर्षणे । भ्वादिरनुदात्तेत् । अस्य परस्मैपदमुपधादीर्घश्चा[2]धिकम् । मिह मेचने । अस्य ढत्वमुपधादीर्घश्च ।

उपेयिवाननाश्वम् । उपपूर्वादिणो भाषाया क्वसुर्निपात्यते । स च लिट आदेश लिट इत्यनुवृत्ते । अनेकाच्त्वादप्राप्त इडागमश्च निपात्यते । तत्र द्वित्वमभ्यासस्य "दीर्घ इणः किति" (७।४।६९) इति दीर्घो सवर्णदीर्घं बाधित्वा आन्तरत्वात् "इणो यण्" (६।४।८१) परत्वात् परत्वादनुवृत्तेरय लङ्लुङ्विषयेऽपि भवति ।

ननु भूतसामान्य तद्विषय । न च तत्र लिडस्ति 'परोक्षे लिट्" (३।२।११५) इति वचनाद् । मैवम् । "छन्दसि लिट" (३।२।१०५) इति भूतसामान्येऽपि लिड्विधानात् । एवमपि भाषायामसौ दुर्लभ । भाषाया च क्वसुस्तस्य विधीयते । एव तर्हि आदेशसामर्थ्यात् भूतमात्रे भाषायामपि लिडनुमीयते । स च वानुवृत्तेर्विकल्पते । तेन भूते भाषायामेभ्यो वा लिड् भवति । तस्य नित्य क्वसुरादेश । वाऽनुवृत्ते पक्षे लुङादयो यथाप्राप्ता अपि ।

उपागात् । उपैत् । उपेयायेति । अत्र च बलादिलक्षण एव इट् "नेड्वशि कृति" (७।२।८) इति निषिद्ध क्रादिनियमात् पुनः प्राप्तो "वस्वेकाजाद्घसाम्" (७।२।६७) इति प्रतिषिद्ध पुन प्रतिप्रसूयते नापूर्वो विधीयते । तेनोपेयुष । उपेयुषा

---

१ यद्यप्यादादिकेनेत्यारभ्य—गृह्यते इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२ 'अधिकमित्यारभ्य—भवतीत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

६३२. लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे [३।२।१२४]

लटः स्थाने शतृशानचौ स्तः प्रथमया चेदेकार्थता न स्यात्। शबादि। पचन्तं चैत्र पश्य। पचता चैत्रेण कृतम्। "तङानावात्मनेपदम्" (१।४।१००) इत्यात्मनेपदसंज्ञा। कर्तृगे फले शानच्।

६३३. आने मुक् [७।२।८२]

आने परे अदन्ताङ्गस्य मुगागमः स्यात्। पचमानं चैत्रं पश्य। पचमानेन चैत्रेण कृतम्। लडुक्तेः प्रथमासमानाधिकरणेऽपि क्वचित्। सन् द्विजः। "माङ्याक्रोशे" (वा०) मा पचन्। मा पचमानः। मा पक्षीत्यर्थः।

इत्यजादौ इट् न भवति। नात्रेति। न तन्त्रं विवक्षित इत्यर्थः। आचार्योपदेश एवात्र प्रमाणम्। अनाश्वानिति। नञ्पूर्वस्याश्नोते[1]। क्वसुरिडभावश्च निपात्यते। पक्षे नाशीत्। नाश्नात्। नाशा। अनूचान इति। वचेर्ब्रूञो वचेर्वा। अनुपूर्वात्कर्तरि कानज्निपात्यते न भावकर्मणो। पक्षे अन्ववोचत्। अन्वब्रवीत्। अनूवाच।

लट शतृशान। प्रथमाया अन्या अप्रथमा। द्वितीयादिरिति। पर्युदासोऽयम्। तया समानं साधारणमधिकरणमभिधेयं यस्येति बहुव्रीहिः। सति सप्तमी चेयं षष्ठ्यर्थे वा सप्तमीत्याह। अप्रथमया चेदिति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधेरप्रथमान्तेनेत्यर्थो द्रष्टव्यः।

नहि कर्मत्वादिशक्तिवाचिनो द्वितीयादेः कर्त्रादिवाचिना लटैकार्थता सम्भवतीति। (शबा[2]दिति। शित्त्वेन सार्वधातुकत्वाद् इत्यर्थः। पचन्तं चैत्र पश्येति। शतुरुगित्त्वान्नुम्)।

यद्यपि लटो प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं न क्वचिदुपलब्धं तथापि तदादेशयोः शतृशानचोर्दर्शनात् स्थानिनो लकारस्यापि तद्योग्यत्वमनुमीयते इति काल्पनिकं तदाश्रीयते। यद्यपि पचत्योदनमित्यादौ क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य न पश्येत्यादिक्रियान्तरयोगः सम्भवति, तथापि शत्रादिविषयस्य क्रियोपसर्जनकर्त्राद्यभिधायित्वात् तस्य क्रियान्तरयोगनिमित्तं कर्मत्वादि न विरुध्यते। कर्तृगे फले शानजिति। पचे प्रकृतत्वात् तदभिप्रायमेतत्। अनुदात्तत्त्वविशेषेण भवति। पचमानः स्मयमान इति।

आने मुक्। "अतो येयः" इत्यतोऽनुवृत्तं पञ्चम्यन्तमप्यदग्रहणमाने इति सप्तम्या षष्ठ्या विपरिणम्यते। तेन चाङ्गस्य विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह— अदन्ताङ्गस्येति।

---

१. नञ्पूर्वश्नोतेरिति क० पु०।
२. शबादीत्यारभ्य— उगित्त्वान्नुम् इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

ननु यद्यङ्गभक्तो मुक् ततस्तदेव न व्यवदध्यात् तदवयवभक्तस्तु व्यवदध्यादेवेति पचमान इत्यादावदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमिति न प्राप्नोति। अकारमात्रभक्तत्वे तु तदवयत्वान्नास्ति व्यवधानमित्यदोष इति यथाकर व्याख्यानमुचितं न त्वदन्ताङ्गस्येति।

यत्तु प्राचोक्तम्। "स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्" इति मुकोऽविद्यमानत्वेन व्यवधानाभावात् स्यादेवानुदात्तत्वम्।

काशिकाकारस्तु परिभाषेय नास्तीति मन्यमान उक्तवान् इति। तदस्वीकुर्वता "समासस्य" (६।१।१२३) इत्यत्रेय परिभाषा भाष्ये पठिता किं तु एषैव[1] हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति।

न चात्र हल स्वरप्राप्तिरस्तीति प्रकृतेनोपयुज्यते। यदि तु सापि पठ्येत ततो मरुत्वानित्यत्र "ह्रस्वनुड्भ्या मतुप्" (६।१।१७६) इत्युदात्त स्यात्। इदमेवाभिसधाय तत्र वृत्तिकृतोक्तम्—अत्र "स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्" इत्येषा परिभाषा नाश्रीयते (इति लभ्यते इत्याहु। तदेतद् हरदत्तेनानूद्य दूषितम्। तस्मादिष्टिरेवेयमिति व्यवस्थापितम्। अस्यापोष्टेरय शेषो जागर्ति तस्मादत एव मुग्विधेय। अत् चासौ अन्तश्चादन्त स चासावाङ्गश्च। अङ्गे भव आङ्ग तस्यानित्यत्वात् विशेषणस्यापि न पूर्वनिपात तेनाङ्गसबन्धिनोऽन्तस्यात् इत्यर्थ कथचिद् योज्य)। तेन मरुत्वानित्यत्र न भवति।

लडुक्तेरिति। 'वर्तमाने लट्" (३।२।१२३) इति वर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणादित्यर्थ।

यद्यपि वर्तमाने लडिति प्रथमान्त प्रकृत तथापि तत् स्वरयिष्यते। तस्य चेहानुवृत्तिसामर्थ्यात् षष्ठ्या विपरिणामेन तस्यैवादेशौ भविष्यत, अत एव न प्रत्ययान्तराशङ्काऽपीति भाव।

पुनर्लडुक्तेरिति। एव हि पुनर्विधि सपद्यते। स च निषिद्धेऽपि विषये विधानार्थो भवतीत्यर्थ।

अप्रथमासमानाधिकरणेऽपि क्वचिदिति। उपलक्षणमेतत्। अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावेऽपि भवतीत्यर्थ। तेन कुर्वतोऽपत्य कौर्वत। पाचत। कुर्वतो भक्ति। कुर्वद्[1]भक्ति। कुर्वाणा भक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयोरपि सिद्ध्यति। अन्यथा कुर्वतो देवदत्तस्यापत्यमित्यादि पदान्तरापेक्षत्वेन तद्धितसमासौ न स्याताम्। पदान्तरानपेक्षत्वे तु अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभाव इति शतृशानचौ न स्याताम्। तथा पुनर्लड्ग्रहणाद् यो भूते लट् "ननौ पृष्टप्रतिवचने" (३।२।१२०) इति तस्यापि भवत।

ननु मा कुर्वन्त कुर्वाण वा पश्येति। अत्र केचित् "नन्वोर्विभाषा" (३।२।१२१) इत्यतो विभाषेत्यनुवर्तयन्ति। व्यवस्थिता चेय तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये विकल्प पचन्त पश्येत्यादौ। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च नित्यम्। पचतितरामित्यादावन्ते तु नैव भवत।

---

१. शक्तिरिति क० पु०।

९३४. सम्बोधने च [३।२।१२५]

हे पचन्। हे पचमान।

९३५ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः [३।२।१२६]

क्रियायाः लक्षणे हेतौ चार्थे सतो धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः। शयाना भुञ्जते। अर्जयन् वसति।

९३६. कृत्यचः [८।४।२९]

प्रपीयमाणः।

९३७. ईदासः [७।२।८३]

आसः परस्य ईत् स्यात्। "आदेः परस्य" (१।१।) इत्यादेरेव। आसीनः।

एव च विभाषयैवेष्टसिद्धावप्रथमासमानाधिकरणे इति स्पष्टार्थम्। एतेनोत्तर-सूत्रद्वयमपि व्याख्यातमित्याहु।

माङ्याक्रोश इति। लुङि न प्राप्नोति। अस्मादेवादेशविधानाल्लडनुमीयते इति कैयट। मा पचतु इत्यर्थं इति। नाय माङ् किं तु मा शब्द इत्युक्तं माङ्पर्यायेणार्थ-कथनमेतत्।

सम्बोधने च। हे पचन्निति। अत्रादेश प्रथमा चोभौ सबोधन द्योतयत।

लक्षणहेत्वो। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं परिचायकम्। हेतुस्तु योग्यतामात्रेण विवक्षितो नाश्रितव्यापारो निमित्त स च क्रियाविषयत्वे प्रयोजनमुच्यते। सत[1] इति। [2]वर्तमानादित्यर्थ।

शयाना इति। अत्र शयन लक्षण भोजनस्य। अर्जयन्नित्यर्थ। अर्ज प्रतियत्ने। चुरादि।

अर्जनार्थो वास इत्यर्थ.। तदुक्तम्—हेत्वर्था तु क्रिया तस्मात् न स प्रतिनिधीयते इति।

लक्षणहेत्वो. किम्? किं पचसि च पचति च। क्रियाया किम्? यः कम्पते सोऽश्वत्थ.। यत्प्लवते तल्लघु। द्रव्यगुणयोर्लक्षणे मा भूत्।

---

१ यत इति क० पु०।

२. वर्तमानस्येत्यर्थं इ[illegible] क० पु०।

९३८. विदेः शतुर्वसुः [७।१।३६]

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदन् । विद्वान् । विदुषी ।

९३९. तौ सत् [३।२।१२७]

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ।

९४०. लृटः सद् वा [३।३।१४]

लृटः सत्संज्ञावादेशौ स्तो वा । [1]व्यवस्थितविकल्पेनाप्रथमैकार्थादिषु नित्यमन्यत्र वा । करिष्यन्तम् । करिष्यमाणम् । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन् वसति । प्रथमैकार्थत्वे करिष्यति । करिष्यन् ।

इह तु हन्तीति पलायते । वर्षतीति धावति इत्यत्रेतिशब्देनैव हेतुत्वस्य द्योतितत्वात् व्यवस्थितविभाषया च न भवत ।

विदे शतुर्वसु । विद ज्ञाने । स्थानिवत्त्वादेव सिद्धे वसोरुगित्करण 'वसो सम्प्रसारणम्" इत्यत्र क्वसोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । तत्सामर्थ्यात्त्वेकानुबन्धग्रहणम् इत्येतदपि न प्रवर्तते । विद्वानिति । उगित्त्वान्नुम् । विदुषीति । 'उगितश्च" (४।१।६) इति ङीप् । वसो सम्प्रसारणम् । षत्वम् ।

तौ सत् । स्वरितत्वादपि शतृशानचोरनुवृत्तिलाभे तौग्रहण वर्तमानकालस्वरूपोपाध्यससर्गेण शतृशानच्मात्रपरिग्रहार्थम् । तेन लृडादेशयोरपि ब्राह्मणस्य करिष्यन् इत्यत्र "पूरणगुणसुहितार्थ" (२।२।११) इति षष्ठी समासनिषेधो भवति । तथा "ननौ पृष्टप्रतिवचने" (३।२।१२०) इति भूते लट्, तदादेशयोरपि तयो सज्ञा भवति ।

ननु मा ब्राह्मणस्य कुर्वन्त कुर्वाण वा पश्येति पूर्ववत् समासनिषेध इति मनसि कृत्य व्याचष्टे—तौ शतृशानचाविति । तौग्रहणेन शतृशानज्मात्र परामृश्यते न प्रकृत उपाधिरपीत्यर्थ ।

लृट सद्वा । अप्रथमैकार्थादिष्विति । आदिशब्दात् प्रत्ययोत्तरपदयोश्च सबोधने च लक्षणहेत्वो क्रियाया इत्यस्मिन् विषये च नित्यमेव । यथा' करिष्यतोऽपत्य कारिष्यत । करिष्यदभक्ति । सबोधनमुदाहरति । हे करिष्यन्निति । अर्जयिष्यन् वसतीति हेतौ ।

---

१. नित्यमेव करिष्यतोऽपत्य करिष्यति करिष्यमासक्तिरिति क० पु० ।

६४१　　पूङ्यजो' शानन् [३।२।१२८]

आभ्यां शानन् प्रत्ययः स्यात् । पवमानः । यजमानः ।

६४२.　　ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् [३।२।१२९]

एषु गम्येषु धातोश्चानश् स्यात् । भोगं भुञ्जानः । कवचं बिभ्राणः । शत्रु निघ्नानः ।

६४३.　　इङ्धार्यो' शत्रकृच्छ्रिणि [३।२।१३०]

अधीयन् । धारयन् ।

६४४.　　द्विषोऽमित्रे [३।२।१३१]

द्विषन् ।

६४५.　　अर्ह' प्रशसायाम् [३।२।१३३]

अर्हन् ।

पूङ्यजो शानन् । शानन् प्रत्यय स्यादिति । एतेन शत्रादेशवल्लडादेशत्व निरस्यति । तथा हि सति वेति वक्तव्य पचते यजते इति तिङोऽपि यथा स्युरिति । लादेशेषु च वाऽसरूपविधिर्नास्तीत्याकरे स्थितत्वात् । "ल कर्मणि" इति वचनात् भावकर्मणोरपि स्यात् । कर्तर्येव चेष्यते । ल सार्वधातुकमनुदात्त स्यात् । एव चाशदावपि स्यात् । [1]शकार सार्वधातुकत्वार्थं । नकार स्वरार्थं ।

ताच्छील्यवयोवचन । ताच्छील्य तत्स्वभावता । वय शरीरावस्था यौवनादि । वचनग्रहण स्पष्टार्थम् । शक्ति सामर्थ्यम् । एषु क्रमेणोदाहरणानि । निघ्नान इति । "गमहन" इत्युपधालोप । चानशो[2]ऽनादेशत्वेन नादेशत्वनात्मनेपदित्वात्परस्मैपदिभ्योऽविधानम् ।

इङ्धार्यो । इङ आत्मनेपदित्वाद् धारयतेश्च कर्त्रभिप्राये शता न सिध्यति । लसार्वधातुकानुदात्तत्व च प्राप्नोतीत्यारम्भ । अकृच्छ्र सुखसाध्यो धात्वर्थ सोऽस्यास्तीत्यकृच्छ्री कर्तृविशेषण चैतत् इत्याह—अकृच्छ्रिणि कर्तरि इति ।

द्विषोऽमित्रे । अमयतीत्यमित्र शत्रु । "अमे द्विषति चित्" (उ०) इति त्रक् प्रत्यय । चित्स्वरो हीष्यते । नञ्समासे तु परवल्लिङ्गताऽपि स्यात् । द्विषे स्वरितेत्वात् कर्त्रभिप्राये शता न प्राप्नोतीत्यारम्भ ।

अर्ह प्रशसायाम् । प्रथमासमानाधिकरणत्वात् पूर्वेण न प्राप्नोति सति वा तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्व स्यादित्ययमारम्भ । प्रशसाया किम् ? अर्हति चौरो वधम् ।

१　शकार सार्वधातुकत्वार्थं इति नास्ति क० पु० ।
२　चानशोऽनादेशत्वेन नात्मनेपदित्वात्परस्मैपदिभ्यो विधानमिति क० पु० ।

९४६. आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु [३।२।१३४]

इतः पर क्विपमभिव्याप्य ये प्रत्ययास्ते तच्छीलादिषु ज्ञेयाः ।

९३७. तृन् [३।२।१३५]

धातोस्तृन् स्यात्तच्छीलादिषु । कर्ता कटान् ।

९४८. अलकृञ् निराकृञ् प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् [३।२।१३६]

एषु इष्णुच् स्यात् तच्छीलादौ । अलकरिष्णुः, चरिष्णुः इत्यादि । ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपन्यायो न । तेन अलंकर्तेति न ।

आक्वेस्तच्छील । अभिविधावयमाङित्याह—क्विपमभिव्याप्येति । तत्र धात्वर्थ-शील यस्येति तच्छील । य स्वभावत फलनिरपेक्ष प्रवर्तते स । धात्वर्थो धर्मो यस्य तद्धर्म । यो विनापि शीलेन स्वधर्मो ममायमिति प्रवर्तते तस्य । धात्वर्थस्य साधुकारी यो धात्वर्थ साधुकरोतीति विनापि शीलेन । तेषु कर्तृष्वित्यर्थ ।

तृन् । नकारः आद्युदात्तार्थ । कर्ता कटमिति । "न लोकाव्यय" (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेध ।

अलकृञ् । अलपूर्वो डुकृञ् करणे । निराङ्पूर्वोऽपि स एव । प्रपूर्वो जनी प्रादुर्भावे । उत्पूर्वो डुपचष् पाके । पत्लृ गतौ । मदी हर्षे इत्येके । रुच दीप्तौ । अपपूर्वस्त्रपूष् लज्जायाम् । वृतु वर्तने। वृधु वृद्धौ। षह मर्षणे । चर गतौ इत्यादि । आदिशब्द प्रकारे न व्यवस्थावाची । तेन निराकरिष्णु प्रजनिष्णुरित्यादि मध्यवर्तिनामप्युदाहार्यम् ।

यत्र सोपपदा उपात्ता ([1]स्तत्रोपात्तादेव रूपाद्भवति । अन्यथोद पचतपमद इत्येवावदयत् । किं प्रत्येकमुत्पूर्वपाठेन ? तेन समुत्पतिष्णुरिति न भवति । ये तु निरुपपदा उपातास्तेभ्यो यथा दर्शन भवतीत्याहु । ताच्छीलिकेष्वित्यादि । निन्दको हिंसक इत्यादौ "[2]ण्वुलतृचौ" (३।१।१३३) इत्येव सिद्धौ तृन् बाधनार्थम् । ' निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूञो वुञ्" (३।२।१४६) इति वुञो विधानमस्यार्थस्य ज्ञापकमन्यथा 'वाऽसरूप" (३।१।९४) इत्येव पक्षे ण्वुलपि सिद्ध इति भाव । तेनालकर्तेति नेति । ताच्छीलिकसामान्यापेक्षत्वाज्ज्ञापकस्य तृनादयो न भवन्तीत्यर्थ ।

---

१. तत्रोपात्तादेवेत्यारभ्य—इत्याहुरित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२. ण्वुलैव सिद्धौ इति क० पु० ।

१४९. णेश्छन्दसि [३।२।१३७]

ण्यन्तादिष्णुच् स्याच्छन्दसि। लोकेऽपीति केचित्। कारयिष्णुः।

१५० भुवश्च [३।२।१३८]

भविष्णुः। चादनुक्तेऽपि। भ्राजिष्णुः।

१५१. ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः [३।२।१३९]

एभ्यो ग्स्नुः स्यात्तच्छीलादौ। चाद्भुवश्च। ग्लास्नुः। गित्वान्न गुण। जिष्णुः। स्थास्नुः। "श्र्युकः किति" (७।२।११) इत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट्। भूष्णुः।

णेश्छन्दसि। यदि छन्दसि तत्किमत्रोपन्यस्तमत आह—लोकेऽपीति। केचिदिति। कारयिष्णुरिति। हेतुमण्णिचि "अयामन्ताल्वाय्य" (६।४।५५) इत्ययादेश।

ग्लाजिस्थश्च ग्स्नु। एभ्यो ग्स्नु स्यादिति। गकारादित्वाद् 'हशि च" (६।४।११४) इति रोरुत्व कृत विसर्जनीयस्तु न[१] कृत.। यदि ह्यय कादि क्रियेत तदा स्थास्नुरित्यत्र "घुमास्था" (६।४।६६) इतीत्व स्यादिति भाव।

यद्येव जिष्णुरित्यत्र "किति च" (१।१।५) इति गुणनिषेधो न स्यात्[२] अत आह—गित्वान्न गुण। "क्ङिति च" (१।१।५) इत्यत्र गकारोऽपि चर्त्वेन स प्रश्लिष्यते। तथा च व्याख्यातम्। गित्किन्ङिन्निमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति भाव।

एवमपि भूष्णुरितीड्निषेधो न स्यात्। किं कितीति वचनादत आह—"श्र्युक क्ङिति" (७।२।११) इत्यत्र गकारप्रश्लेषादिति। तेन गिति किति ङिति चेण्निषध इत्यर्थ।

यदि गकार प्रश्लिष्यते, तर्हि तस्य चर्त्वस्यासिद्धत्वाद् "हशि च" (६।१।११४) इत्युत्वेन भाव्यम् ततश्च "श्र्युक किति" (६।१।११४) इति निर्देशो नोपपद्येत। मैवम्। असहितया निर्देशो भविष्यति। सौत्रो वेत्याहु।

अन्ये तु कित्वमेवाश्रित्य स्था आस्था इत्याकारप्रश्लेषेणेत्वाभाव वर्णयन्ति। तदसत्। "दशेश्छन्दस्युपसख्याता" दय विधीयते दङ्क्ष्णव पशव इत्यत्र कित्वात् 'अनिदिताम्" (६।४।२४) इति नलोप स्यात्। छान्दसत्वात्तदभाव इति तु ब्रह्मास्त्रम्। तस्माद् गिदेवायमित्याचार्याणामाशय।

तथा च काशिका—"स्नोर्गित्वान्नस्य ईकार क्ङितोरीत्वशासनात्। गुणाभाव स्त्रिषु स्मार्य श्र्युकोरिट्त्व गकोरितो"॥ १॥ इति।

---

१. नेति नास्ति क० पु०।

२. न स्यात् श्र्युक क्तिोति वचनादत आह—श्र्युक कितोति गकारप्रश्लेषात् इति क० पु०।

९५२. त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः [३।२।१४०]

एभ्यः क्नुः स्यादुक्तेऽर्थे। त्रस्नुरित्यादि। ग्लाक्षिपचपरिमृजः ग्स्नुरिति केचित्। ग्लास्नुः। क्षेप्णुः। पक्ष्णुः। परिमार्क्ष्णुः।

९५३. चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच् [३।२।१४८]

चलनार्थाच्छब्दार्थादकर्मकाद्युच् स्यादुक्तेऽर्थे। चलनः। कम्पनः। शब्दनः। रवणः। अकर्मकात् किम्? पठिता विद्याम्।

९५४. अनुदात्तेतश्च हलादेः [३।२।१४९]

हलादेरनुदात्तेतो युच् स्यात्। वर्तनः।

त्रसिगृधि। त्रस्नुरिति। "नेड्वशि" (७।२।८) इति नेट्। कित्त्वं गृध्नुरित्यत्र गुणाभावार्थम्। परिमार्क्ष्णुरिति। "मृजेर्वृद्धि" (७।२।११४) कत्वषत्वणत्वानि।

चलनशब्दार्थ। चलनं देशान्तरप्राप्तिहेतुः क्रियाविशेषः शब्दः श्रोत्रग्राह्योऽर्थः। उदाहरणेषु चल कम्पने। कपि चलने। शब्द शब्दने चुरादिः। 'तत्करोति" (वा०) इति णिजन्तो वा नामधातुः। रु शब्दे। चलन इति। "युवोरनाकौ" (७।१।१)।

अनुदात्तेतश्च। वर्तन इति। वृतु वर्तने। अनुदात्तेत किम्? भविता। हलादेः किम्? एधिता।

ननु सर्वोऽपि अनुदात्तेत् हलन्त एवेति तदन्तविधिं बाधित्वा सामर्थ्याद्धलादिरेव ग्रहीष्यते तत्किमादिग्रहणेन। नैतदस्ति। जुगुप्सादिः सनन्तोऽनुदात्तेदस्ति। अवयवेऽचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकमित्युक्तत्वात्। अतस्तद्व्यावृत्तये तदन्तविधिं स्यादित्यादिग्रहणम्।

यत्तु प्राचोक्तम्। गुपादेः सन्नन्तस्याजन्तस्य "पूर्ववत्सनः" (५।२।८६) इति निमित्तातिदेशेनानुदात्तेतो व्यावृत्तिर्मा भूदिति। तदसत्। न हि तत्र निमित्तमतिदिश्यते, किं तु पूर्वस्मिन् धातौ यन्निमित्तं तत्सना व्यवधानेऽप्यात्मनेपदं प्रवर्तयतीति स्थितम्। नैतावता सन्नन्तो धातुरनुदात्तेत् भवितुमर्हति।

तत्राहुः। एतदेवातो लोप इत्यार्धधातुके इत्यस्य परसप्तमीत्वे ज्ञापकं परसप्तमा तु प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरतो लोपे सति जुगुप्सते इत्यादौ हलन्तत्वादेव भविष्यतीत्यादिग्रहणमनर्थकं स्यात्। विषयसप्तमी पक्षे त्वादिग्रहणं स्पष्टार्थम्। "अचो यत्" (३।१।९७) इत्यत्राच्ग्रहणं च विषयसप्तमीपक्षस्य ज्ञापकमित्युक्तम्। तदेतत्पक्षद्वयं यथालक्ष्यं क्वचित् किञ्चिदाश्रीयते।

९५५. लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् [३।२।१५४]

एभ्य उकञ् स्यादुक्तेऽर्थे। लाषुकः। पातुकः। स्थायुकः। घातुकः। शारुकः। इत्यादि।

९५६. जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् [३।२।१५५]

एभ्यः षाकन् स्याद् उक्तेऽर्थे। जल्पाकः। जल्पाकी। वराकः। वराकी इत्यादि।

९५७. स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् [३।२।१५८]

एभ्य आलुच् स्यात् उक्तेऽर्थे। स्पृहयालुः। गृहयालुः। पतयालुः। एते त्रयश्चुराद्यजन्ताः। दयालुः। निपूर्वो द्रातिः। निद्रालुः। तत्पूर्वो द्रा तदो नान्तता निपात्यते। तन्द्रालुः। श्रद्धालुः। "शीङो वाच्यः" (वा०) शयालुः।

जल्पभिक्ष। षत्व ङीषर्थमित्युदाहरति—जल्पाकीति। जल्पे 'श्चलन् शब्दार्थादिति" (३।२।१४८) भिक्षेरपि "अनुदात्तेतश्च हलादे" (३।२।१४०) इति युचि प्राप्ते कुट छेदने। लुण्ट स्तेये इत्येतयोश्चौरादिकयो "णेश्छन्दसि" (३।२।१३७) इतीष्णुचि वृङस्तु 'आदृगमहन" (३।२।१७१) इति किकिनो प्राप्तयोरय विधीयते। स्पृहि। स्पृहयालुरिति। स्पृह ईप्सायाम्। "अयामन्ताल्वाय्य" (६।४।५५) इति णेरयादेश। पतयालुरिति। 'पत्लृ गतौ। एते त्रयश्चुरादय इति। तेन णेरयादेशेन रूपसिद्धिरिति[2]।

यद्येव णिच्युपधाया गुणवृद्धी स्यातामत आह—अदन्त इति। ततश्चातो लोपस्य स्थानिवत्त्वात्तदभाव इति भाव।

दयालुरिति। दय दानगतिहिंसादानेषु। भ्वादि'। सूत्रे श्विका निर्दिष्ट। निद्रालुरिति। निपूर्वो द्रा कुत्साया गतौ। श्रद्धालुरिति। श्रत् पूर्वो डुधाञ् धारणपोषणयो', न तु धेट् तस्य श्रत्पूर्वस्याप्रयोगात्।

अथ लुचेव किं नोच्यते? शपि कृते "अतो दीर्घो यञि" (७।१।३) इति दीर्घेण स्पृहयालुरित्यादि सिद्धे.। मैवम्। तिङीत्यनुवृत्तिपक्षे दीर्घस्यासिद्धे। श्रद्धालुश्च न सिध्येत्। शपः श्लौ द्वित्वादिषु श्रद्दधलुरिति स्यात्।

---

१. पत्लृ गताविति नास्ति क० पु०।

२ सिद्धिरिति क० पु०।

९५८. दाधेट्सिशदसदो रुः [३।२।१५९]

एभ्यो रुः स्यादुक्तेऽर्थे। दारुः। धारुः। शद्रुः। सद्रुः।

९५९. सृघस्यदः क्मरच् [३।२।१६०]

एभ्यः क्मरच् स्यादुक्तेऽर्थे। सृमरः। घस्मरः। अद्मरः।

९६०. भञ्जभासमिदो घुरच् [३।२।१६१]

एभ्यो घुरच् स्यात्। भञ्जेः कर्मकर्तरि। घित्त्वात् कुत्वम्। भङ्गुरः। भासुरः। मेदुरः।

९६१ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् [३।२।१६२]

एभ्यः कुरच् स्यात्। वेत्तेरत्र ग्रहणम्। विदुरः। भिदिच्छिदोः कर्मकर्तरि। भिदुरः। छिदुरः।

९६२. इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् [३।२।१६३]

एभ्यः क्वरप् स्यादुक्तेऽर्थे। पित्त्वात्तुक्। इत्वरः। नश्वरः। जित्वरः। सृत्वरः। सृत्वरी।

९६३. गत्वरश्च [३।२।१६४]

अयं निपात्यते। गत्वरी।

९६४. जागुरूकः [३।२।१६४]

जागर्तेरूकः स्यात्। जागरूकः।

दाधेट्सिशद। डुदाञ्दोदेडा त्रयाणा ग्रहणमभिधानादित्याहु। भञ्ज्वा भञ्जे कर्मकर्तरि इति। अभिधानस्वाभाव्यमत्र हेतु। एवमुत्तरसूत्रेऽपि।

विदिभिदि। वेत्तेरिति। विद ज्ञाने इत्यादादिकस्यैव वेत्यर्थ। कर्मकर्तरीति। माघस्तु शुद्धे कर्तरि प्रायुङ्क्त–"प्रिय[1]तमाय वपुर्गुरुमत्सरछिदुरया दुरयाचितमङ्गना" इति।

इण्नश। पित्त्वाल्लुक् इति। "ह्रस्वस्य पिति कृति" (६।१।७१) इति। पित्त्वादनुदात्तश्च।

सृत्वरीति। "टिड्ढाणञ्" (४।१।१५) इति ङीप्। गत्वरीति। क्वरबनुनासिकलोपश्च निपातनात्। ङीप् प्राग्वत्।

जागुरूक.। पञ्चम्यन्तपाठमाश्रित्य व्याचष्टे—जागर्तेरिति। अन्ये तु जागरूक इति सिद्धरूपपाठेन निपातनमेतदित्याहु। तेषामुत्तरसूत्रे उको नानुवर्तेत।

---

१. प्रयतनायेति क० पु०।

९६९. स्वपितृषोर्नजिङ् [३।२।१७२]

आभ्यां नजिङ् स्यादुक्तेऽर्थे। स्वप्नक्। तृष्णक्। तृष्णजौ। धृषोऽपीति केचित्। धृष्णक्।

९७०. शॄवन्द्योरारुः [३।२।७३]

आभ्यामारुः स्यात्। शरारुः। वन्दारुः।

९७१. भियः क्रुक्लुकनौ [३।२।१७४]

भीरुः। भीलुकः। "क्रुकन्नपि वाच्यः" (वा०) भीरुकः।

९७२. स्थेशभासपिसकसो वरच् [३।२।१७५]

एभ्यो वरच् स्यात्। स्थावरः। ईश्वरः। भास्वरः। पेस्वरः। कस्वरः। प्रमद्वरोऽपीति केचित्।

९७३. यश्च यङः [३।२।१७६]

यातेर्यङन्तात् वरच् स्यात्। अतो लोपः। तस्य "न पदान्ते" (१।१-५८) इति यलोपं प्रति स्थानिवत्त्वाभावात् "लोपो व्योर्वलि" (६।१।६६) इति यलोपः। पुनर्यङोऽकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् आतो लोपे प्राप्ते "न पदान्त" (१।१।५८) इति वरचि यङ्वर्णनिमित्त आतो लोपो न। यायावरः।

९७४. भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् [३।२।१७७]

एभ्यस्तच्छीलादौ क्विप् स्यात्। विभ्राट्। भाः। धूः। विद्युत्। ऊर्क्। पूः। जवतेर्दीर्घश्च। जूः। ग्रावस्तुत्।

स्वपितृषोर्नजिङ्। तृष्णक् इति। ङित्त्वान्न गुण। इकार उच्चारणार्थः। धृषोऽपीति केचित्। धृषेश्चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकात्। केचिदिति परमतम्।

स्थेशभास। ईश्वर इति। "नेड्वशि" (७।२।८) इतीडभावः। पेश्वर इति। पिशृ गतौ।

यश्च यङ। यायावर इति। या प्रापणे। यङि द्वित्वम्। वरेऽतो लोप। यलोप। आतो लोपे प्राप्ते इदमेव वरे विधौ प्रतिषेधवचनं ज्ञापक यङो यकारलोपे कृते तदवयवस्याकारस्याप्यस्ति प्रत्ययत्वम् इति।

भ्राजभास। भ्राजृ दीप्तौ। भासृ दीप्तौ। धुर्वी हिंसायाम्। द्युत दीप्तौ। ऊर्ज बलप्राणनयो। पॄ पालनपूरणयो। जु गतौ सौत्र। ग्रावपूर्व। ष्टुञ् स्तुतौ। "क्विप् च"

६७५. अन्येभ्योऽपि दृश्यते [३।२।१७८]

अन्येभ्योऽपि क्विप् दृश्यते तच्छीलादौ। भित्। छित्। क्विब्वचिप्रच्छयायतस्तु कटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च" (वा०)। वक्त्यनया वाक्। पृच्छति प्राट्। आयतं स्तौतीति आयतस्तूः। कटं प्रवते कटप्रूः। जवति जूः। श्रयन्त्येतां श्रीः। "द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे"। (वा०) द्योतते दिद्युत्। गच्छति जगत्। "जुहोतेर्दीर्घश्च" (वा०) जुहोत्यनया जुहूः। "ध्यायतेः सम्प्रसारण च" (वा०) धीः। दॄ भये। अस्य ह्रस्वद्वित्वे च। दीर्यतीति दद्रत्। स्रुद्रुपरिव्रजां दीर्घश्चेति केचित्। स्रवति स्रूः। द्रवति द्रूः। परिव्रजति परिव्राट्। दृशिग्रहणात् मित्रं ह्वयति मित्रह्वः। वयति ऊः। आप्यायते आपीः इत्यादि।

(३।२।७६) इत्येव सिद्धेऽपि तस्यैवाय प्रपञ्च। विभ्राडिति। "व्रश्च" (८।२।३६) इति षत्वम्। जश्त्वचर्त्वे।

धूरिति। "राल्लोप" (६।४।२१) इति वलोप। "र्वोरुपधाया" (८।२।७६) इति दीर्घ। ऊर्क् इति। चो कु। "रात्सस्य" (८।२।२४) इति नियमान्न सयोगान्तलोप। पूरिति "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" (७।१।१०२) इत्युत्वम्। "र्वोरुपधाया" (८।२।७६) इति दीर्घ। "ज्वतेर्दीर्घश्चे" इति वार्तिकाद् दीर्घ। सूत्रे जूरिति पठित्वा दीर्घनिपातनमाश्रयणीयमित्यर्थ.।

अन्ये तु वक्ष्यमाणदृशिग्रहणस्येहाप्यपकर्षाद् दीर्घ इत्याहु[१]।

तथा च दृशिग्रहणप्रपञ्चे "क्विब्वची" (वा०) इत्यत्र दीर्घप्रदर्शनार्थं पुनर्जूग्रहणम्। ग्रावाण स्तौतीति ग्रावस्तुत्। "ह्रस्वस्य" (६।१।७१) इति तुक्। ग्रावशब्दस्य सप्तमीनिर्देशाभावेऽप्युपपदसंज्ञेष्यते।

अन्ये तु सूत्र दीर्घोच्चारणान्नातिरिच्यते इत्युक्त प्राक्। श्रयन्त्येता। श्रीरिति। वस्तुकथनमेतत्। विग्रहस्तु श्रीयते जनैरिति श्रीरिति।

द्युतिगमि। दिद्युदिति। "द्युतिस्वाप्यो सम्प्रसारणम्" (७।४।६७)। जगदिति। "गम क्वौ" (६।४।४०) इति मलोपे तुक्। अत्र द्वे च इति चकारेण दीर्घः समुच्चीयमानो द्युतिगम्यो र्न भवति। दीर्घश्रुत्याऽचश्चेत्युपस्थान'दचा च तदन्तविधेराश्रयणाज्जुहोतेरेवाजन्तस्य भवतोत्याशयेनाह—जुहोतेर्दीर्घं इति। न त्वेतद्वक्तव्यान्तरम्। जुहोत्यनयेति करणस्य कर्तृत्वविवक्षया। एव धीरित्यत्रापि। पुरुषो ध्यायति अनया धीरिति

---

१. इत्याहुरिति नास्ति क० पु०।

१७६. भुवः संज्ञान्तरयोः [३।२।१७९]

भुवः क्विप् स्यात् संज्ञायामन्तरे च । मित्रभूः । धनिकाधमर्णयोरन्तरेऽस्तीति प्रतिभूः ।

१७७. विप्रसम्भ्यो ड्वसञ्ज्ञायाम् [३।२।१८०]

एभ्यः पराद्भुवो डुः स्यान्न तु संज्ञायाम् । विभुः । प्रभुः । संभुः । "मितद्र्वादेश्च" (वा०) मितद्रुः । शम्भुः । स्वयंभुः ।

१७८ दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे [३।२।१८२]

दाम्रादेष्ट्रन् स्यात् करणेऽर्थे । दात्यनेन दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्त्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्त्रम् । दंष्ट्रा । नद्ध्री ।

हरदत्त । धीरिति । "हल" (६।४।२) इति दीर्घ । परिव्राडिति । परौ "व्रजे ष पदान्ते" (वा०) इति षत्वम् । वचनादनन्त्यस्यापि दीर्घ । मित्रहूरिति । उरिति । दीर्घस्त्वस्यापाणिनीय । यथोक्तम्—"षत्वतुको" (६।१।८६) इति भाष्ये वेञो प्रत्यये उरिति प्राप्नोति उदिति चेष्यते इति । हरदत्तमाधवोऽप्येवम् । यद्वा ताच्छीलिके क्वौ दृशिग्रहणाद्दीर्घ एव । अन्यत्र तुगिति व्यवस्थाप्यम् । यजादित्वात् सम्प्रसारणे दीर्घ । आपारिति । दृशिग्रहणादेव सम्प्रसारणम् । यलोप ।

भुव सञ्ज्ञान्तरयो । मित्र भवति मित्र भवते वा । सञ्ज्ञेय कस्यचित् । अन्तरो मध्यवर्ती उच्यते । स चेह दृशिग्रहणानुवृत्तेर्विशिष्टविषयो गृह्यते न ग्रामाद्यन्तर्वर्तीत्याह—धनिकाधमर्णयोरिति । धनिको नाम यदीय धन धार्यते । यो धारयति सोऽधमर्ण । तयोरन्तरेऽस्तीति विश्वासार्थम् । न चात्रापि सञ्ज्ञात्वादेव सिद्धि । यावद्द्रव्यभाविनी हि सञ्ज्ञा । इय तु सत्यपि ऋणप्रयोगे निवर्तते इति ।

विप्रसम्भ्यो । असञ्ज्ञाया किम् ? विभूर्नाम कश्चित् । "मितद्र्वादिभ्य" (वा०) मितादिपूर्वेभ्य द्रवत्यादिभ्य इत्यर्थ । मितद्रूरिति । मित द्रवति । शम्भुरिति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः । सुख भावयतीत्यर्थ श सुखरूपो वा भवतीति । शम्भु । शं भवत्यस्मादिति व्युत्पत्तिस्त्वपादाने डुप्रत्ययाभावाच्चिन्त्येति माधव ।

दाम्नीशस । दाप् लवने । दैप् शोधने इत्यस्य त्वग्रहणमनभिधानात् । एव युज समाधावित्यस्यापि । मेढ्रमिति । "हो ढ" (८।२।३१) धत्वष्टुत्वढलोपाः । दंष्ट्रेति ।

९७९.　　अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः [३।२।१८४]

एभ्यः करणे इत्रः स्यात् । अरित्रम् । लवित्रम् । इत्यादि ।

९८०.　　पुवः संज्ञायाम् [३।२।१८५]

अस्मात् करणे इत्रः स्यान्नाम्नि । पवित्र दर्भः ।

९८१.　　उणादयो बहुलम् [३।३।१]

उणादयः प्रत्यया वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । ते च केचिद् विहिताः केचित् प्रयोगादुन्नीयन्ते ।

"संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद् विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥

"कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्" । कारुः । वायुः । पायुः । जायुः । मायुः । स्वादुः । साधु । आशु । "गमेर्डोः" गौः । "ग्लानुदिभ्यां डौः" । ग्लौः । नौः ।

षित्वेऽपि ङीष् न भवति । अनित्य. षिता ङीषित्युक्तत्वात् । अन्ये त्वजादित्वाट्टापमित्याहु । नद्ध्रीति। "नहो ध." (८।२।३४) इति धत्वम्, "झषस्तथोर्धोऽध " (८।२।४०) इति । श्चुत्वम् । सूत्रे दशनहेति निर्देशो ज्ञापक क्वचिदक्कित्यपि दशेर्नलोपो भवति इति । तेन दशने इति ल्युटचपि नलोपो न भवति । ष्ट्रनर्थं तु निपातन न भवति । "शुनो दन्त दष्ट्रा" इति निर्देशात् । येऽत्र सेटस्तेषा "तितुत्रतथ" (७।२।९) इति निषेध ।

अर्तिलूधू । अरित्रमिति । ऋ गतौ । गुण । आदिपदाद् धू विधूनने इति कुटादेर्ङित्वाद् उवङि धवित्रम् ।

अन्ये त्वाहु । विदिभिदिच्छिदेर्ङिदिति प्रकृतस्य घुरचोङिदित्यतिदेशेनैव सिद्धे प्रत्ययान्तरकरणमातिदेशिक ङित्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थम् । तेनास्यापि गुणो भवति । धवित्रमिति । तथा च प्रयोगे प्राणा. वै धवित्राणि इति ।

न चाकुटादेरय प्रयोग । यत इत्र विधौ कुटादेरेव ग्रहण स्थितम्, निरनुबन्धकत्वात् ।

तथा च न्यास —धूञ् कम्पने । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । षूङ् प्राणिप्रसवे । इत्येतेषा निरनुबन्धकपरिभाषया ग्रहण न भवतीति ।

पुव सज्ञायाम् । पवित्रं दर्भ इति । येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकाया यज्ञादौ वेष्ट्यते तदुच्यते ।

उणादयो बहुलम् । उण् वक्ष्यमाण आदिर्येषान्ते उणादय । ननूणादय "कृवापाजि" इत्यादिशास्त्रान्तरेणैव विहितास्तत्किमनेनेत्याह—वर्तमाने सज्ञाया चेति ।

१. सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् (उ०)

सेतुः । तन्तुः । क्रोष्टा इत्यादि ।

किमर्थं तर्हि बहुलग्रहणमत आह—ते चेति। उणादयो हि पञ्चपाद्या केचिदेव कुतश्चिदेव विहिता, न सर्वेणापि प्रकृत्यन्तराद् बहुलग्रहणात्त्वनुपात्ता अपि ऊह्यन्ते यतो बहूनर्थान् लातीति बहुलम्। यदुक्तम्—। क्वचित्प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्तिरित्यादि।

ननु किमनुक्तोन्नयनेन यावता पञ्चपाद्या यावतो यावद्भ्यो यथा विहितास्तैरेवालमत आह—प्रयोगादुन्नीयते इति। लोके वेदे च निरूढा सज्ञाशब्दा उपलभ्यन्ते ते चानादित्वात् साधुत्वेनानुगन्तव्या। न चैतद् बहुलग्रहणमन्तरेण शक्यमित्याशय।

अथ किमसिद्ध यदूह्यते तद्दर्शयति सज्ञास्विति। अनादिप्रयुक्तास्वेव न सर्वासु तत्र प्रकृत्यादिविवेषोपादानेनाऽगुत्यादितासु शङ्कुलादिपु यत्र परभाग सिद्धेन[1] प्रत्ययेन केनचित् सदृश श्रुत तत्र त भाग प्रत्यय कल्पयित्वा परिशिष्टो भाग प्रकृतिधातुत्वेनोह्य। हृषेरुलजिति प्रत्यय दृष्टवा शङ्कि. प्रकृतिरुह्यते तेन शङ्कुलेति सिद्धम्।

यत्र च पूर्वो भागो धातुना केनचित् प्रसिद्धेन सिद्धस्तत्र त भाग प्रकृतिं कल्पयित्वा परिशिष्टो भाग प्रत्ययत्वेनोह्य। यथा ऋफिड ऋफिड्ड इति। ऋधातो फिडफिड्डौ प्रत्ययौ।

कथ तर्हि गुणाद्यभावोऽत आह—कार्याद्विद्यादिति। कार्यं गुणाभावादिलक्षण दृष्ट्वाऽनुबन्ध ककारादिलक्षण विद्यादूहेत। तेन फिडफिड्डौ किनौ द्रष्टव्यौ इत्यर्थ। उपलक्षणञ्चैतत्। आगमादेशविकाराणामपि। एतदूहात्मक शास्त्रमुणादिष्वनुक्तलक्षणेषु ज्ञेयमित्यर्थः। केचिद्विहिता इत्युक्तम्, तानुदाहरति—

कृवापाजि। कारुरिति। करोतेरुणि णित्वाद् वृद्धि शिल्पिनि कारके। वायु। वा गत्यर्थ। षै ओवैशोषणे इति वा। आतो युक् वात उच्यते। पिबन्त्यनेनौषधमिति पायुगुदम्। जयति रोगानिति जायुरौषधम्। वृद्धयायौ। मिनोति प्रक्षिपति देहे उष्माणमिति मायु पित्तम्। स्वदते इति स्वादु मिष्टम्। साध्नोति परकार्यमिति साधु। अश्नुते इत्याशु व्रीहिभेद शीघ्रार्थश्च। एवमग्रे[1]ऽप्यनुगन्तव्यम्। गौरिति। "गोतो णित्" (७।१।६०) इति णित्त्वाद् वृद्धि।

सितनिगमि। सिनोति जल सेतु। तनोति तन्यते वा तन्तु। 'तितुत्रतथ" (७।२।६) इति नेट्। गच्छति गन्तु। मसीपरिणामे। मस्यति मस्तु दधिद्रव.। षच समवाये स च ते सक्तु। अवति ओतु। 'ज्वरत्वर" (६।४।२०) इत्यूट्। बाहुलकाद् गुणः। धत्ते धातु.। क्रोशति क्रोष्टा।

---

१. सिद्धेनेति नास्ति क० पु०।

२　अवितॄस्तॄतन्त्रिभ्यः ईः (उ०)

अवीः । तरीः । स्तरीः । तन्त्रीः ।

३.　लक्षेर्मुट् च (उ०)

लक्ष्मीः ।

४.　सस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् (उ०)

सस्त्यानं स्त्रीत्वम् । टित्त्वान् ङीप् । स्त्री ।

५.　जॄविशिभ्यो झच् (उ०)

"झोऽन्तः" (७।१।३) जरन्तः । वेशन्तः ।

६.　गण्डिमण्डोजनिनन्दिभ्यश्च (उ०)

गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । जनयन्तः । नन्दयन्तः ।

७.　श्रुदक्षिस्पृहिगृहिदृजिभ्य आप्य (उ०)

श्रवाप्यः । दक्षाप्यः । स्पृहयाप्यः । गृहयाप्यः । दराप्यः । जयाप्यः ।

अवितॄ । अवति[1] गर्भमवी । अवी स्त्रीधर्मिणी विदुः । तरीर्नौ । स्तरी शयनम् । तन्त्रि कुटुम्बधारणे । तन्त्री स्नायु ।

लक्षेर्मुट् च । चादीश्च । लक्ष्यते इति लक्ष्मी ।

सस्त्याने । सस्त्यान शुक्रशोणितयो सन्धीभाव । स्त्यै ष्ट्यै शब्दसघातयोरित्यतो ल्युटि निष्पन्नत्वात् । तच्च स्त्रियामेव सभवतीति फलमतो व्याचष्टे- सस्त्यान स्त्रीत्व मिति । ङीबिति । टित्त्वात् । स्त्रीति । सस्त्यायतेऽस्या शुक्रशोणिते इति स्त्री डित्त्वा-ट्टिलोप । वलि लोप ।

जॄविश । जीर्यति जरन्त । महिषो भूतग्रामो वेति उणादिवृत्ति । विशत्य-स्मिन् वेशन्त पल्वलम् ।

गण्डिमण्डि । गडि वदनैकदेशे । मडि भूषायाम् । इदितौ । ण्यन्तयोस्तयोर्ग्रहणम् । गण्डयन्त । मेघ । "अयामन्ता" (६।४।५५) इति णेरयादेश । "मण्डयन्तः भूषणम्" जनयन्त । उणादिवृत्तिषु जनिर्न दृश्यते जिरेव पठ्यते । जयन्त पाकशासनि । इत्यमर.। नन्दयन्तो नन्दक ।

श्रुदक्षि । श्रवाप्यो यज्ञपशु । दक्ष वृद्धौ । दक्षाप्यः । गडो गृध्रश्च । स्पृहिगृहो अदन्तौ चुरादिण्यन्तौ तत्र णेरयादेश । स्पृहयाप्य.। गृहयाप्य । गृहस्वामो । दीर्यति दराप्य.। विदीर्णभू । जयति जयाप्य ।

१　अवतेर्गर्भमवीरिति क० पु० ।

८. स्तनिदुषिपुषिगदिमदिहृदिभ्यो णेरित्नुच् (उ०)

एभ्यो एयन्तेभ्य इत्नुच् स्यात् । अदन्तत्वान्न वृद्ध्यादि । स्तनयित्नुः । दूषयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुः । मदयित्नुः । हृदयित्नुः ।

९. कॄगॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् (उ०)

कीर्विः । गीर्विः । स्तृविः । अविचिण्णलित्युक्तेर्न गुणः । जागृविः । असुनादयः प्रागुक्ताः ।

इति पूर्वकृदन्तम्

अथोत्तरकृदन्तम्

९८२. तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् [३।३।१०]

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे धातोर्भविष्यति तुमुन्ण्वुलौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति । पुनर्ण्वुलुक्तेर्ज्ञायते नात्र वाऽसरूपन्यायेन तृजादय इति ।

कॄगॄस्तॄ । कीर्तिरिति । "ऋत इद्धातो" (७।१।१००) कॄगॄभ्या भावे । स्तृविरध्वर्युः । दीर्घान्तस्य स्तीर्विरित्यपीच्छन्ति । जागृविर्वह्निः । प्रबुद्धश्च । असुनादयः प्रागुक्ता इति । तेऽप्यौणादिका एवेत्यर्थः ।

एवं दिङ्मात्रेणोणादीन् प्रदर्श्य कृत एव प्रकृतानाह—

तुमुन्ण्वुलौ । क्रिया अर्थः प्रयोजनमुद्दिश्य यस्या सा क्रियार्था क्रिया तस्याम् । मान्तत्वादिति । 'कृन्मेजन्त" (१।१।३९) इति वचनात् । कृष्णं द्रष्टुमुपयातीति भविष्यद्दर्शनार्थमित्यर्थः । कृष्णदर्शनार्थोपगमनक्रियात्रोपपदम्, तुमुन्नन्तस्याव्ययत्वात् "न लोकाव्ययखलर्थ" इति कर्मणि षष्ठी न । कृष्णं दर्शक इति । द्रक्ष्यन्नित्यर्थः । "अकेनो" इति न षष्ठी । तत्र ण्वुल् कर्तरि विधीयते । "कर्तरि कृत्" इति । तुमुन् पुनर्भावे । कुत एतत् "तुमर्थो सेसन्" इत्यत्र तुमर्थग्रहणात् ।

यदि तुमुन्नपि कर्तर्येव स्यात् तदा सेसेनादयोऽपि "कर्तरि (कृत्"[1] इत्येव कर्तरि भविष्यन्ति, किं तुमर्थे इत्यनेन । अतस्तुमर्थग्रहणात् कर्तुस्तावदपकृष्यते न चान्योऽन्योऽर्थो) निर्दिश्यते । "अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्यया स्वार्थे भवन्ति" (प०, धातोश्च स्वार्थो नाम भाव एवेति ।

अथ किमर्थं ण्वुल् विधीयते यावता 'ण्वुल्तृचौ" इति सामान्येन विहित एव । सत्यम् । क्रियार्थोपपदेन भविष्यदर्थे लृटा परत्वात् ण्वुल् मा बाधि इति पुनर्विधीयते ।

---

१ कृदित्यारभ्य–नान्योऽर्थो इत्यन्तो (   ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

९८३. समानकर्तृकेषु तुमुन् [३।३।१५८]

अक्रियार्थोपपदार्थमेतत्। इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात्। इच्छति भोक्तुं वष्टि वाञ्छति वा। इच्छन् करोतीत्यादावप्रयोगान्न।

९८४. शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् [३।४।६५]

एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात्। शक्नोति भोक्तुम्। एवं धृष्णोतीत्यादौ अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम्।

तुमुना न बाध शङ्कनोया भिन्नार्थत्वात् कर्तरि ण्वुल् तुमुन् तु भावे इत्युक्तम्। एवमपि न विधेय, यतो वाऽसरूपविधिना[1]तुमुन्विषये ण्वुलपि सिध्येत् इत्याशङ्क्य ज्ञापनार्थं ह्येदमित्याह—पुनर्ण्वुलुक्तेर्ज्ञायते इति।

किं तदाह—नात्रेति। अत्र क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति च वाऽसरूपविधिर्नास्तीति ज्ञाप्यते। तेन कर्ता व्रजति विक्षिपको व्रजतीत्यादि न भवतीत्यर्थः।

क्रियायां किम्? भिक्षिष्ये इत्यस्य जटा। क्रियार्थायां किम्? धावतस्ते पतिष्यति दण्डः। अस्त्यत्र धावनक्रियोपपदं न त्वसौ दण्डपातनार्थं धावति उद्देश्ये तादर्थ्यं विवक्ष्यते न हेतुमात्रेण।

समानकर्तृकेषु। अक्रियार्थोपपदार्थमेतदिति। इच्छति भोक्तुमित्यादौ हि नेच्छाया भुजि प्रति तादर्थ्यं प्रतीयते इच्छाया प्रवृत्तिसामान्य हेतुत्वस्यावधारितत्वेनाप्रतिपाद्यमानत्वात्। इच्छाविषयत्वं चाद्देश्यत्वं उद्देश्यसाधनत्वं च तादर्थ्यं न चेच्छापि इष्यमाणविषयिणी अभेदेन नात्माश्रयात्, भेदे वाऽनवस्थानादतस्तुमुन्ण्वुलावित्यनेन न सिध्यतीत्ययमारम्भ इत्यर्थः। अस्तु वा तादर्थ्यं तदाऽप्युपलक्षणमेतत् प्रयोजनान्तरस्यापि। समानकर्तृकेषु वक्ष्यामीति पुनस्तुमुन् विधीयते। 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' (३।३।१५७) च परत्वात् प्राप्नुतस्तौ च मा भूतामिति। ण्वुलपि मा भूदिति च। एककर्तृकेष्विति। तुमुन् प्रकृत्यर्थस्येच्छायाश्च यद्येकः कर्तेत्यर्थः। तेन देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यत्र न भवति। इच्छन् करोतीत्यादाविति।

ननु भावे तुमुन् विधीयते स कथं कर्तरि स्यात्? एवं तर्हि उपलक्षणमेतत्। इच्छता क्रियते इत्यत्र (कर्माविवक्षाया[2] भावे प्रसङ्ग। अप्रयोगान्नेति। प्रयुक्तानां हि इह अनुशासनम्, न चेच्छन्) कर्तुमिति क्वचित् प्रयोगो दृश्यते इत्यर्थः।

शकधृष। अयमप्यक्रियार्थोपपदार्थ आरम्भः। न हि शक्नोति भोक्तुमित्यादौ

---

१ मातवद्विषयो इति क० पु०।

२ कर्माविवक्षायामित्यारभ्य–न चेच्छन् इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

९८५. कालसमयवेलासु तुमुन् [३।३।१६७]

एषु धातोस्तुमुन् स्यात्। कालः समयो वेला वा भोक्तुम्।

९८६. भाववचनाश्च [३।३।११]

क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति घञादयः स्युः। जयाय याति। पाकाय व्रजति।

९८७ पदरुजविशस्पृशो घञ् [३।३।१६]

एभ्यो घञ् स्यात् कालत्रये। पचाद्यजादेरपवादः। पद्यतेऽसौ पादः। रोगः। वेशः। स्पर्शः।

क्रियार्थोपपदता गम्यते किं तर्ह्यर्थान्तरम्। यत शक्नोति भोक्तुम्। धृष्णोति। जानाति इति प्रावीण्य गम्यते। ग्लायतीति तदशक्ति। घटते अर्हतीति योग्यता। आरभते क्रमते भोक्तुम् इति भुजेराद्यावस्था। लभते इत्यप्रत्याख्यानम्। अस्तीत्यादौ सभवमात्रमिति। अर्थग्रहण त्वनन्तत्वादस्तिनैव सबध्यते, न शकादिभिरित्याशयेनोदाहरति—अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम्।

कालसमयवेलासु। पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम्। तेनानेहायोगेऽप्युदाहार्यम्। प्रैषादिग्रहण चेहानुवर्तते। तेन यत्र ते गम्यन्ते तत्र भवति। भूतानि काल पचतीति। वाऽसरूपविधेरधिकार इति वचनाल्ल्युडपि भवति कालो भोजनस्येति। गम्यते ह्यत्र प्रेष। तस्माद् भवान् भुङ्क्तामिति वाक्यार्थात्।

भाववचनाश्च। "स्वरितेनाधिकार' (१।३।११) इति वचनाद् भावे इत्यधिकृत्य विहिता एव गृह्यन्ते इत्याह—घञादय इति। आदिपदेनाजपावपि।

यद्यपि विहिता एव ते स्वलक्षणैस्तथापि क्रियार्थोपपदेन तुमुनाऽस्मिन् विषये घञादयो बाध्येरन्नित्ययमारम्भ। लृट् तु भविष्यद्विषयोऽप्यत्र न[1] भवति। स हि शुद्धे धात्वर्थे विधीयते। धात्वर्थस्य च सिद्धताया घञादय इति। यागाय यातीति। यष्टु यातीत्यर्थं।

"तुमर्थाच्च भाववचनात्" (२।३।१५) इति चतुर्थी। वचनग्रहण याभ्य प्रकृतिभ्य येन विशेषेण घञादयो विहितास्ते तत्रैव विषये साधवो नान्यत्रेत्येवमर्थम्। ययौच्। ऋदोरप्। हस्तादाने चेरस्तेये इति न वर्णान्तरान्न वा विशेषान्तरे भवति।

पदरुज। कालत्रये इति। भविष्यतीति निवृत्तमिति भाव। पचाद्यजादेरिति। उत्सर्गस्य पचाद्यचस्तदपवादाना ण्वुलादीना चेत्यर्थं। पद्यतेऽसाविति। करणस्यात्र कर्तृत्व विवक्ष्यते। कथ तर्हि पदम् "पादस्य पदाज्याति" (६।३।५२) इति

---

१. नेति नास्ति क० पु०।

९८८   सृ स्थिरे [६।३।१७]

सर्तः स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात्। सारः। "व्याधिमत्स्यबलेषु च" (वा०) "उपसर्गस्य घञ्यबहुलम्"। अतीसारः। विसारः। प्रसारः।

९८९   भावे [३।३।१८]

धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात्। पाकः।

निर्देशात्। 'खनो घ[१] च" (३।३।१२५) इत्यत्र घित्वसामर्थ्यादन्यतोऽपि घ[२] इत्याहु। रुजति विशति स्पृशतीति विग्रह। इगुपधलक्षणे के प्राप्ते अत्र वार्त्तिकम्। "स्पृश उपतापे इति वक्तव्यम्"। उपतापो रोग। तत्र घञि "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" (६।१।१९७) इत्याद्युदात्त स्पर्शशब्दो भवति। अन्यत्र पचाद्यचि चित्त्वादन्तोदात्त एव।

सृ स्थिरे। "सृ इत्यविभक्तिको निर्देश" इति हरदत्तोक्ते सुरित्यनाकर पाठ। सर्तरिति। भ्वादेर्ह्वादेश्च ग्रहणमिहेति स्थितम्। स्थिर इति कालान्तरस्थापिपदार्थ इत्युच्यते। स हि चिर तिष्ठन् कालान्तर सरति स्पृशतीति सार उच्यते खदिरादे। स्थिर इति च सर्ते कर्तुर्विशेषण नोपादम्।

अर्धर्चादिषु सारशब्दस्य पाठादित्यभिप्रेत्याह—स्थिरे कर्तरीति। व्याधीत्यादि अस्थिरार्थम्। अतीसार इति। शरीरान्तरवस्थित रुधिरादिद्रव्यमतिशयेन सारयतीति व्याधिरुच्यते। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरति। एव बलेऽपि[४] ज्ञेयम्। सारयति चेष्टयतीति कृत्वा बलवान् हि चेष्टते। विसारो मत्स्य। विविध सरतीति कृत्वा। बहुलवचनाच्च दीर्घाभाव।

भावे। भवन भाव। क्रियासामान्यमुच्यते न भवतेरेवार्थ इति व्याचष्टे—धात्वर्थे वाच्ये इति। यद्यपि धातुरेव धात्वर्थमाह, तथापि यस्तस्य सिद्धता नाम धर्म स घञादिभिरुच्यते। अत एव द्रव्यधर्मलिङ्ग सख्याकारकशक्तिसबन्धमुपादत्ते। न त्वाख्याताभिहित। तदुक्तम्—

"क्रियाया सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कीर्तिता।
सिद्धता द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्विधिम्॥ १॥

यद्यप्येकवचनेन पुलिङ्गेन निर्देश क्रियते तथापि न तदुभय विवक्षित तेन पाकौ पाकाः, पचन पक्तिरिति सख्यान्तरे लिङ्गान्तरे च भवन्ति। पाक इति। ञित्वादुपधावृद्धि। "चजो" (७।३।५२) इति कुत्वम्।

---

१ घ चेति क० पु०।
२. कित्वेति क० पु०।
३ घितोत्याद्यु इति क० पु०।
४ बलेऽपि इति क० पु०।

६६०. इकः काशे [६।३।१२३]

काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः स्यात् । नीकाशः । अनूकाशः । इकः किम् ? प्रकाशः ।

६६१. अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् [२।३।१६]

धातोर्घञ् स्यात् कर्मादौ वाच्ये संज्ञायाम् । प्रास्यति प्रासः । चाद-सञ्ज्ञायामपि । कस्त्वया दायो दत्तः । "दारजारौ कर्तरि णिलुक् च" (वा०) ।

६६२. एरच् [३।३।५६]

इवर्णान्तादच् स्यात् । घञोऽपवादः । चयः । जयः ।

इकः काशे । कासृ दीप्तावस्य घञन्तत्वात् "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये" (६।३।१२२) इत्येव सिद्धे नियमार्थमेतत् इत्याह—इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घ इति ।

यदा तु पचाद्यजन्त काशशब्दस्तत्राय विधिरेव न नियम इति ज्ञेयम् । तेन प्राकाशाया'[1]व्ययवे ददातीत्यादौ घञन्तत्वात् "उपसर्गस्य" (६।३।१२२) इति दीर्घो न विरुध्यते ।

अकर्तरि च । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । पर्युदासे हि कारक इत्यनर्थकम् 'नञिव युक्त-न्यायात् इत्यभिप्रेत्याह—कर्मादौ वाच्ये इति । प्रास्यतीति । असु क्षेपणे । चादिति । चकारोऽय भिन्नक्रम । सञ्ज्ञाया चेति । तेनासञ्ज्ञायामपि भवतीत्यर्थ ।

यद्येवम् अकर्तरि कारके इत्येतावदस्तु मा भूत्सञ्ज्ञाया ग्रहणं मा चकार इति चेत् सत्यम् । बाहुल्येन सञ्ज्ञाया भवति । क्वचिदेवासञ्ज्ञायामिति सूचयितु तदुभयम् । दा । इति । दीयमान सर्वमुच्यते इति नेय सञ्ज्ञा । अकर्तरीति किम् ? बिभर्तीति भर्त्ता ।

दारजारौ । अकर्तरीत्युक्तौ वचनम् । दारयन्ति दारा । जरयति जार । "जनी जॄष्" ग०) इति मित्त्वादुपधाह्रस्वे कृते घञ्निमित्तोपधावृद्धि । तत्र कर्तव्ये णिला पस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधान स्यादिति णिलुग्वचनम् । तत्र क्विलुगुपधात्वेति वा । अनैमित्तिकत्वाद्वा नास्ति स्थानिवत्त्वम् । अन्ये तु दीर्य्यंते यैस्ते दारा । जीर्यतेऽनेन जार इति । अण्यन्ताभ्यामेव करणे घञि व्युत्पादयन्तो नैतदाद्रियन्ते ।

एरच् । इत प्रभृति अकर्तरि च कारके इति द्वयमप्यनुवर्तते "कृत्यल्युटो बहुलम्" (३।३।११३) इति यावदित्याशयेनाह—भावादाविति ।

---

१ प्रकाशायाध्वयदिवेति क० पु० ।

६९३ ऋदोरप् [३।३।५७]

अवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाप् स्याद्भावादौ। करः। गरः। स्तवः। लवः।

६९४. इङश्च [३।३।२१]

अस्माद् घञ् स्याद् भावादौ नाच्। अध्यायः। उपेत्यस्मादधीते उपाध्यायः।

६९५. प्रथमे वावशब्दे [३।३।३३]

विपूर्वात् स्तृञो घञ् स्याद् विस्तीर्णार्थे, न तु शब्दे। पटस्य विस्तारः। शब्दे तु वाचो विस्तरः।

६९६. घञपोश्च [२।४।३८]

अदेर्घस्लृ स्याद् घञि अपि च।

६९७. उपसर्गेऽदः [३।३।५९]

अदेः प्रादावप् स्याद्भावादौ। प्रघसः। प्रादौ किम्? घासः।

ऋदोरप्। ऋच्च उश्च तयो समाहारे द्वन्द्व। सौत्र पुंस्त्वम्[1]। दकारोऽय मुच्चारणार्थो निर्दिष्टो न तकार इति तत्काल उकारो न गृह्यते, तेन दीर्घादपि भव तीत्युदाहरति—लव[2] इति। लूञ् छेदने।

इङश्च। अकर्तरि चेत्येव सिद्धे अजपोरपवादार्थं पुनरिह प्रकरणे घञ् प्रति-प्रसूयते। अत एव तौ प्रदर्शयितोपन्यास। अध्याय इति। अधीयते इति कर्मणि। उपाध्याय इत्यपादाने। कथमुपाध्याया "घञजपा पुंसि" (नि०) इत्युक्ते। सत्यम्। अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानाद् भविष्यति।

प्रथने वाव। न तु शब्दे इति। शब्दविषये विस्तारे नेत्यर्थं।

घञपोश्च। अत्राधधातुके इति विषय सप्तम्यधिकृता। तेनादौ घस्लादेशस्ततो घञपौ भवत इति मतेनादौ घञ समुदाहृत्य चरममपमुदाहरति।

उपसर्गेऽद। ये तु आहु—यद्यप्यार्धधातुके इति विषयसप्तमी, तथापि यत्र तद्विशेषो निर्दिश्यते सा परसप्तम्येवेति तन्मते विपरीत क्रम ऊहनीय.।

---

१. सौत्रो इति क० पु०।

२. लव इति नास्ति क० पु०।

९९८. समुदोरजः पशुषु [३।३।६९]

समुदुत्पूर्वादजतेरप् स्याद् भावादौ पशुविषये। अथअपोरित्युक्ते वीभावो न। समजः पशुसङ्घः। उदजः पशुप्रेरणम्। अन्यत्र समाजः। उदाजः। "नोदात्तोपदेश" (७।३।३४) इति न वृद्धिः। शमः। आचमादेस्तु आचामः। कामः। वामः। अमादेस्तु आमः। अमः। चामः। चमः। विश्रामः। विश्रमः। विश्रामोऽपशब्द इति काशिकायाम्। "हनस्तोऽचिण्णलोः"। (७।३।३२) आघातः।

९९९ हनश्च वधः [३।३।७६]

हन्तेरनुपसर्गाद्भावे अप् स्यात् हन्तेर्वधादेशश्च। वधः। घञोऽपीष्टिः। घातः। नीमिमीलियां खलचोरास्त्वनिषेधः। निमयः। मयः। विलयः। लयः।

समुदोरज। अन्यत्र ब्राह्मणादिषु।

आचामेस्तु। अनाचमिकमिवमोनामिति वक्तव्यमित्युक्ते। अमादेस्तु इति। अम्-चम्-विश्रमा चेति केचिदित्युक्ते। विश्रामोऽपशब्द इति काशिकायामिति।

ननु यदि स्वलक्षणेनासिद्धमित्यस्यापशब्दत्वमुच्यते, तदा अमश्चाम इत्यनयोरपि वाच्यम्।

अथ परमतेऽप्यपशब्दत्व तद्विश्रमो वेति केचिदिति बाध्येत। मैवम्। अम्वमोर्धातुभेदोपपद्यते कथञ्चित् स्वमते विकल्प.। विश्रमेस्तु न कथञ्चिदुपद्यते। यत्तु तत्रोक्त नञादिनिर्दिष्टस्यानित्यत्वात् सज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा निषेधाभाव इति विश्रामप्रयोग उपपाद्य इति नैतत्काशिकाकारो मन्यते, आप्तवचनाभावात्। "सूर्यविश्रामभूमि" "विश्राम लभतामिद च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनु" इत्यादिकवि प्रयोगाणा निरङ्कुशत्वेन विश्रान्तिपदप्रक्षेपेणाऽप्युपपत्ते। यदाह वामन —विश्रामभूमिरित्यादिपदप्रयोगमन्याय्यमेव मन्यन्ते इति। एवेति दुश्चिकित्स्यत्वमुक्तमिति न किंचित् सङ्कटम्। घात इति। "हो हन्ते" इति कुत्वम्। उपधावृद्धि।

हनश्च। अन्तोदात्तोऽय निपात्यते। तत्राऽयतो लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाद्युदात्तत्व भवति। इदमेवादेशस्यादन्तोपदेशप्रयोजनम्। घञोऽपीष्टिरिति। चकारो घञ समुच्चयार्थ।

निमोति। 'मिनातिमिनोतिदीङा ल्यपि च" (६।१।५०) "विभाषा लीयतेः" (६।१।५१) इति प्राप्त निषिध्यते। नियम इत्यादि। "एरच्" (३।३।५२)।

१००० कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् [३।३।४३]

क्रियाव्यतिहारे गम्ये धातोर्णच् स्याद् भावादौ स च स्त्रियाम् ।

१००१ णचः स्त्रियामञ् [५।४।१४]

स्त्रियां विहितणजन्तात् स्वार्थेऽञ् स्यात् । तद्धितत्वान्न "य्वाभ्याम्" (७।३।३) इत्यैचि प्राप्ते ।

१००२ न कर्मव्यतिहारे [७।३।६]

कर्मव्यतिहारेऽर्थे प्रत्यये परे नैच् स्यात् । आदिवृद्धिः । "टिड्ढाणञ्" (४।१।१५) इति ङीप् । व्यावहासी ।

कर्मव्यतिहारे। कर्मेह क्रिया गृह्यते न साधन कर्म। तत्र धातोर्वृत्त्यसम्भवादित्याशयेनाह—क्रियाव्यतिहारे इति। व्यतिहारो विनिमय भावादाविति। आदिशब्देन न[1] "अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्" (३।३।१९) अनभिधानादिति हरदत्तादिभिरुक्ते।

तथा च काशिकायाम्—स्त्रीलिङ्गे भावे इत्येतावदुक्तम्। तस्मादादिग्रहणं प्रवाहायातम्। "अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्" इत्यस्याधिकारो विच्छिन्नो मा शङ्कि इति। भावश्चासावादिश्च प्रथम[2]निर्दिष्टोऽर्थस्तस्मिन्निति योज्यम्। णजयम् "कृत्यल्युटो बहुलम्" (३।३।११३) इति वचनात् क्वचिद्बाधकविषयेऽपि भवति। व्यावच[3]ोरीति। अत्र हि "ण्यासश्रन्थो युच्" (३।३।१०७) इति युच्परत्वात् प्राप्तिः। व्यात्युक्षीति च 'गुरोश्च हल" (३।३।१०३) इत्यकार प्राप्त। क्वचिन्न भवत्येव व्यतीक्षा प्रतीक्षेति।[4]

णच स्त्रियामञ्। स्त्रिया विहितणजन्तादिति। स्त्रिया विहितो यो णच् तदन्तादित्यर्थं।

ननु णच् स्त्रियामेव विवक्षिताया विधीयते, तत्किं स्त्रियामित्यनेन। एव तर्हि ज्ञापयत्येतत् ' स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते" (प०)। तेन देवता। [5]त्रैलोक्यमित्यादि सिद्धम्।

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाद् व्यवहासशब्दादञ्। आदिवृद्धिरिति "तद्धितेष्वचामादे" (७।२।११७) इत्यनेन। "गतिकारकोपपदानाम्" (प०) इत्य

---

१ नेति नास्ति क० पु०।

२. प्रथमनिर्दिष्टो स्वस्मिन्निति क० पु०।

३ व्यावचोरीति क० पु०।

४ प्रतीक्षेति नास्ति क० पु०।

५ लोक्यमित्येव क० पु०।

१००३ अभिविधौ भाव इनुण् [३।३।४४]

अभिव्याप्तौ गम्यायां भावे इनुण् स्यात् ।

१००४ अणिनुणः [५।४।१५]

इनुणन्तात् स्वार्थेऽण् स्यात् । आदिवृद्धिः । "इनण्यनपत्ये" (६।४।१६४) सांराविणं वर्तते ।

१००५ उपसर्गात् खल्घञोः [७।१।६७]

उपसर्गाल्लभेर्नुम् स्यात् खलि घञि च । प्रलम्भः ।

१००६ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् [७।१।६८]

सुदुर्भ्यां परस्य लभेर्नुम् न स्यात् । सुलाभः । दुर्लभः । केवलाभ्यां किम् ? सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः ।

सुबन्तेन हासशब्देन व्यवयो समासे कृते ततोऽञ् । व्यवहासन व्यावहासी । ' स्त्रियां क्तिन्" (३।३।९४) इति प्रकरणे तु णच् नोक्त । वाऽसरूपविधिर्यथा स्यात् । तेन व्यवक्रुष्टिरिति क्तिन्नपि भवति ।

अभिविधौ । गुणक्रियाभ्यामभिव्याप्ति[1]रभिविधिस्तदाह–अभिव्याप्ताविति । भाव इति वर्तमाने पुनर्भावग्रहण वाऽसरूपनिरासार्थम् । तेन घञा क्तिनः समावेशो न[2] भवति ल्युटा तु, भवति बहुलग्रहणात् ।

अणिनुण । तद्धितोऽयम् । तदाह—आदिवृद्धिरिति । "नस्तद्धिते" (६।४।१४४) इति टिलोपस्तर्हि तत्राह—इनण्यनपत्ये इति । प्रकृतिभावादित्यर्थं । साराविण वर्तते इति । समन्तात्रवणमिति । सशब्दोऽभिव्याप्त्यर्थं । "उपसर्गे तु[3] रुव " (३।३।२२) इति । घञ् तु अनभिविधौ उपसर्गान्तिरे च सावकाश ।

उपसर्गात् । "लभेश्च" (७।१।६४) इत्येव सिद्धे नियमार्थमेतत् । उपसर्गादेव लभेर्नुम् खल्घञोर्नान्यस्येति । तेन ईषल्लभ । लाभ[4] इत्यत्र न भवति ।

न सुदुर्भ्याम् । अतिदुर्लभ इति । यदा तु स्वतो कर्मप्रवचनीयसज्ञे, तदाऽस्त्येव केवलत्वमिति नुम् न भवत्येव । अतिसुलभोऽतिदुर्लभ इति । कथ केवलशब्दोऽय सजातीयमेव निवर्तयति, उपसर्गान्तर न पुनर्विजातीयकर्मप्रवचनीयमपीति ।

---

१. प्राप्तिरिति ख० पु० ।

२ नेति अधिक क० पु० ।

३. वव इति क० पु० ।

४ भाल इति क० पु० ।

१००७. स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि [६।१।४७]

अनयोरेचि आत्त्व स्याद् घञि । स्फारः । स्फालः ।

१००८. निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः [३।३।४१]

एष्वर्थेषु चिनोतेर्घञ् स्यान्नाच् आदेश्च कः । निवासो निकायः । चितौ । आकायोऽग्निः । कायः शरीरम् । राशीकरणे गोमयनिकायः ।

१००९ घञि च भावकरणयोः [६।४।२७]

भावेऽर्थे करणार्थे च घञि रञ्जेर्नस्य लोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रजत्यस्मिन्निति रङ्गः ।

१०१०. स्यदो जवे [६।४।२८]

निपातो वेगे । स्यदः । अन्यत्र स्यन्दः ।

१०११. अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः [६।४।२९]

एते निपात्यन्ते । अवोदः अवक्लेदनम् । एधः इन्दनम् । ओद्मः । उन्दनम् । प्रश्रथः । हिमश्रथः ।

निवासचिति । नार्जित । एरजिति प्राप्ति । निकाय इति निचीयतेऽस्मिन्नन्न[1]-पानादिक इति । आकाय इति । आचीयतेऽस्मिन्निष्टका । काय इति । चीयतेऽहरह इति । गोमयनिकाय इति । निचयन राशीकरणम् । घञि राग इति रञ्जन राग इति। रज्यतेऽनेन वा ।

स्यदो जवे । स्यन्दू प्रस्रवणे । अस्य नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते । अनि-[2]ग्लक्षणत्वान्न "धातुलोप" (१।१।४) इत्यस्याप्राप्ति ।

अवोदैधौ । एष नलोपो निपात्यते । अवोद इति । अपूर्व उन्दी क्लेदने । नलोपे "न धातुलोप" (१।१।४) इति गुणनिषेध । एध इति । इन्धेर्नलोपो गुणश्च निपात्यते । ओद्म इति । उन्देरौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च । प्रश्रथहिमश्रथयो श्रन्थेर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च ।

१ अस्मिन्नितिन्नपानादीति क० पु० ।

२ अनिमित्तकत्वादिति क० पु० ।

१०१२. ड्वित क्त्रि [३।३।८८]

डु इत् यस्य ततो धातोर्भावादौ क्त्रिः स्यात् । "क्त्रे मम् नित्यम्" (४।४।२०)। क्त्रिप्रत्ययान्ताद् नित्यं मप् स्यान्निर्वृत्तेऽर्थे । करणेन निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् ।

१०१३. ट्वितोऽथुच् [३।३।८९]

टु इत् यस्य ततो धातोरथुच् स्यात् भावादौ । वेपथुः । श्वयथुः ।

१०१४. यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् [३।३।९०]

एभ्यो नङ् स्याद्भावादौ । चुत्वम् । यज्ञः । याच्ञा यत्नः । "च्छ्वोः शूठ्" विश्नः । "प्रश्ने चासन्नकाले" (३।२।११७) इति ज्ञापकान्न संप्रसारणम् । प्रश्नः । रक्ष्णः ।

ड्वित क्त्रि । भावादाविति । अत्राप्यादिग्रहणमधिकाराविच्छेदप्रदर्शनाय । स्वभावात्त्वय भाव एव भवति न कारके । तथा च करणेन निर्वृत्तमिति विगृह्यते, न तु कृत्येति । पित्त्व[1]मनुदात्तार्थम् ।

क्त्रेर्मम् नित्यम् । तद्धितोऽयम् । केचित् त्रेरिति पठन्ति । तत्रापि त्रिशब्द सङ्ख्यार्थो न गृह्यतेऽनभिधानाद् नित्यमित्युक्ते क्त्रिप्रत्ययान्त केवलो न प्रयुज्यते । अत एव तेन न शक्यते विग्रहो दर्शयितुमित्यभिप्रेत्याह—करणेन निर्वृत्तमिति । डुकृञ् करणे कित्त्वान्न गुण । पक्त्रिममिति । डुपचष् ।।के । यदि तु तद्धित क्त्रिमबित्येक[2] एव प्रत्यय क्रियते, अभिधानाच्च कर्मणीत्युच्यते, तत पक्वपक्त्रिमशब्दयोः पर्यायता स्यादिति प्रकारभेदख्यापनार्थ प्रत्ययद्वय कृतम् । कथ पाकिमम् ? "भावप्रत्ययान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे इमप् वाच्य " (वा०) इति वचनात् ।

ट्वितोऽथुच् । अयमपि भाव एव पूर्ववत् । वेपथुरित्यादि । टुवेपृ कम्पने । टुओश्वि गतिवृद्ध्यो । वाऽसरूपविधिना घञादिरपि भवत्येवेति हरदत्त । घञ् त्वनभिधान्नेत्यन्ये ।

यज याच । अय च यथाऽभिधान कारकेऽपीष्यते । तथा च 'यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽय कर्मबन्धन." इत्यत्र । इज्यते[3] इति यज्ञो विष्णुरिति व्याख्यातम् ।

---

१. पित्त्वमनुदात्तार्थमिति नास्ति क० पु० ।

२ क्त्रिमबित्येक एवेति क० पु० ।

३. अय पाठो नास्ति क० पु० ।

१०१५ स्वपो नन् [३।३।९१]

स्वप्नः ।

१०१६. उपसर्गे घो. किः [३।३।९२]

प्रादावुपपदे घुसंज्ञकात् किः स्याद्भावादौ । आतो लोपः । अन्तर्धिः । आदिः । आधिः ।

१०१७. कर्मण्यधिकरणे च [३।३।९३]

कर्मण्युपपदे अधिकरणे घोः किः स्यात् । उदक धीयतेऽस्मिन्नित्युदधिः । पयोनिधिः ।

१०१८. स्त्रियां क्तिन् [३।३।९४]

धातोर्भावादौ क्तिन् स्यात् तदन्तश्च स्त्रीलिङ्गः । कृतिः । बुद्धिः । स्मृतिः । ह्लाद इति योगविभागात् क्तिनि ह्रस्वः । प्रह्लत्तिः । "ति च" (७।४।८९) चूर्तिः । फुल्लिः । चायते क्तिनि नित्यं चिभावः । अपचितिः । कण्डूयतेः क्तिन् । अतो लोपः । तस्य च लोपे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावाद्

नङो ङित्त्व[1]विश्न इत्यत्र गुणनिषेधार्थम् । न चान्तरङ्गत्वात् पूर्वं तुकि कृते छ शत्वेऽपि लघूपधत्वाभावाद् न गुणप्रसङ्ग इति वाच्यम्, सतुक्कस्य छस्य शत्व-विधानात् । एव न्न तुकोऽनित्यत्वज्ञापनार्थं ङित्करणमिति प्राचोक्तमनादेयम् । तत्र हि सतुक्कस्य छस्येति व्याख्यात विरुध्येत । याच्ञेति । यद्यपि नङन्ता सर्वे पुलिङ्गास्तथाप्यय स्त्रीलिङ्ग स्वभावात् । रक्ष्ण इति । 'रषाभ्याम्" (८।४।१) इति णत्वम् । [2]विध्यादिषु वाऽसरूपविधिर्नेष्यतेऽनभिधानात् ।

उपसर्गे घो कि । कित्वफलमाह—आतो लोप इति । अन्तर्द्धिरन्तर्धानम् । आदिरादानमादीयते वा । आधीयतेऽस्मिन् आधीयते चेत्याधि ।

कर्मण्यधिकरणे च । कर्मणीत्युपपदमधिकरण तु प्रत्ययार्थो विवक्षितो व्याख्या-नादित्याह—कर्मणीत्यादि । अधिकरणग्रहणमर्थान्तरनिरासाथम्, चकारस्तु प्रत्ययानु-कर्षणार्थं । तेन भावे करणादौ च न भवति । उदधिरिति । "पेष वासवाहनधिषु च" (६।३।५८) इत्युदकस्योदादेश ।

स्त्रियां क्तिन् । अय च घञ येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधते । अजेपो तु 'विप्रतिषेधे परम्" (१।४।२) भाष्ये तु अधिक कारोऽधिकार घञप्युदाहृत ।

---

१. विष्णुरिति क० पु० ।

२ विच्छयादिषु इति क० पु० ।

यलोपः । कण्डूतिः । शान्तिः । दान्तिः । "तितुत्रतथ" (७।२।९) इति नेट् । दीप्तिः । "तितुत्रतीन्निषेधोऽग्रहादीनामिति वाच्यम्" (वा०)। नेह निगृहीतिः । निकुचितिः । निपठितिः । उपस्निहितिः ।

१०१९ ग्लाज्याहात्वरिभ्यो निः [उ०]

ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः । "ज्वरत्वरे" (६।४।२९) इत्यूठ् तूर्णिः । "ऋल्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावद् भवः" (वा०) कीर्णिः । शीर्णिः । लूनिः । धूनिः । "संपदादिभ्यः क्विब्वा" (वा०) संपत् । विपत् । पक्षे संपत्तिः । विपत्तिः । आकृतिगणोऽयम् ।

ति चेति । तादौ प्रत्यये चरफलोरत उत् स्यात् इति व्याख्यात प्राक् । वायतेरित्यादि[1] । वक्तव्यमिति शेष । कण्ड्वतेरिति । कण्ड्वादि यगन्तादित्यर्थः ।

ननु तर्हि तत क्तिनित्ययुक्तम् अप्रत्ययादित्यकारेण बाधितत्वात् । तथा च न पदान्तसूत्रे भाष्यम्—"इद तर्हि कण्डूतिर्वल्गूतिरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । कण्डूया वल्गूयेति भवितव्यम् । इद तर्हि कण्डूयते क्तिच् बाह्मण् कण्डूतिरिति । नैष दोष, क्तिन्नवादिभ्य इति कण्डूयतेरपि क्तिनो वृत्त्यादिषु स्वीकृतत्वात् ।

नन्वातो लोपस्य 'अच परस्मिन्" (१।१।५७) इति वलि लोप प्रति स्थानिवत्त्वाद् य लोपो न प्राप्नोतीत्यत आह—तस्येति । स्थानिवत्त्वाभावादिति । 'न पदान्त" (१।१।५७) इति निषेधादित्यर्थ ।

नन्वेवमपि पुन स्थानिवत्त्वादुवङ् स्यात् । अस्तु तस्यापि सिद्ध कण्डूरिति ।

न च पुनरुवङ् प्रसङ्ग, तस्यादिष्टादच पूर्वत्वात् । शान्ति । दान्तिरिति । "अनुनासिकस्य क्विझलो क्ङिति" (६।४।१५) इति दीर्घ । दीप्तिरिति । आवादित्वात् क्तिन् विधिरिति पाधव ।

अन्ये[2] तु "गुरोश्च हल " (३।३।१०३) इत्यत्र निष्ठाया सेट् इत्युक्तेर्नाकार इत्याहु ।

निगृहीतिरिति । "ग्रहिज्या" (६।१।१६) इति सप्रसारणम् । 'ग्रहोऽलिटि" (७।२।३७) इति दीर्घ । निकुचितिरिति । कुञ्च क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयो । "अनिदिताम्" (६।४।२४) इति नलोप । उपस्निहितिरिति । ष्णिह प्रीतौ ।

ग्लास्ना । अत्र त्वरतेर्ग्रहणमनाकरम् । "घटादय षित" इति (ग०) प्राचोक्तेरङैव भाव्यम् । त्वरेति । तूर्णिरित्येतत्तु धृषि वृष्णि पार्ष्णि भूर्ष्णिरित्युणादिषु णिजन्तस्य निपातितम् । सत्यम् । उणादिप्रत्ययान्तमिह प्रयोगप्राचुर्यादाचार्यै सगृहीतमिति द्रष्टव्यम् ।

---

१ रित्यादि वस्तु टाप् इति क० पु० । २. अत्र चेति क० पु० ।

१०२०. ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च [३।३।९७]

एते निपात्याः । अव ऊतिः । यु यूतिः । जु जूतिः । षो षिञ् वा सातिः । हि हन्वा । हेतिः । कृत कीर्त्तिः ।

१०२१. व्रजयजोर्भावे क्यप् [३।३।९८]

आभ्यां भावे क्यप् स्यात् स्त्रियाम् । व्रज्या । इज्या । स्त्र्यधिकारत्वान्न वासरूपविधिना पक्षे क्तिन् । भावे किम् ? व्रज्यादौ न ।

१०२२. सञ्ज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः [३।३।९९]

एभ्यः क्यप् स्यात् सञ्ज्ञायां स्त्रियाम् । "अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम्" (वा०) समज्या । निषद्या । निपत्या । मन्या । विद्या । सुत्या । "अयङ् यि क्ङिति" शय्या । भृत्या । इत्या ।

ज्वरत्वरेत्यूठ् इति । तत्रानुनासिके चेत्यनुवर्तते इति भाव । ऋल्वादिभ्य इति । ऋकारान्तेभ्य लूप्रभृतिभ्यश्चेत्यर्थ । कीर्णिरिति । "ऋत इत्" (७।१।१००) इतीत्त्व रपर । 'हलि च" (८।२।७७) इति दीर्घ । रदाभ्यामिति । नत्व णत्वम् । सपदादेरिति । यद्यपि वार्त्तिके वेति नोक्तम्, तथापि बहुलवचनात् क्तिन्नपीष्यते इति मत्वा वेति प्रक्षिप्तम् ।

ऊतियूतिजूति । अत्रोदात्त इति वर्तते । क्तिनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वप्रसक्ते । ऊतिरिति । "ज्वरत्वर" (६।४।२०) इत्यूठ् । अत्रोदात्तार्थं वचनम् । युजुवो दीर्घोऽपि षो षिञ् वेति । षोऽन्तकर्मणि । अस्य 'द्यतिस्यति" (७।४।४०) इतीत्त्वाभावार्थं च । षिञ् बन्धने इत्यस्य चात्वार्थं च ।

काशिकाया तूक्तम्, सनातेर्वा "जनसनखनाम्" (६।४।४२) इत्यात्त्वे कृते स्वरार्थं निपातनमिति, हि[1] हन्वेति । हि गतौ इत्यस्य गुणार्थम् । हन्तेर्नस्येत्वार्थं चेत्यर्थं ।

कीर्त्तिरिति । "ण्यासश्रन्थ" (३।३।१०७) इति युचि प्राप्ने क्तिनापि निपात्यते । उपधायाश्च । ऋत इत् रपर । 'उपधाया च" (८।२।७८) इति दीर्घ । णेर्लोप । कालापास्तु युचमपीच्छन्ति कीर्त्तना इति ।

व्रजयजो । क्तिनोऽपवाद इति । उदात्त इत्येव । पकार उत्तरत्र तुगर्थं । इज्येति । किंत्वात् सम्प्रसारणम् ।

संज्ञाया । त्रिष्वप्यधिकरणे । समज्या सभा । निषद्या आपण[2] । निपत्या पिच्छिला भूमि । मन्यतेऽनया मन्या गलपार्श्वशिरा । तया हि क्रुद्धा दिज्ञायते । विद्य

---

१ हि हन्वेति क० पु० । २ आपण इति नास्ति क० पु० ।

१०२३. कृञः शच [३।३।१००]

कृञो भावादौ शः स्यात् क्यप् च स्त्रियाम् । शित्त्वाद्भावे यक् । रिङा-देशः । क्रिया । कृत्या । योगविभागात् क्तिन्नपि । कृतिः ।

१०२४. इच्छा [३।३।११०]

इषेः शे निपातोऽयम् । "परिचर्यापरिसर्यामृगयाअटाट्याद्यश्च" (वा०) परिचर्या । परिसर्या । मृगया । अटाट्या । "जागर्तेरकारो वा" (वा०) जागर्या । जागरा । आस्या । चर्या इति केचित् ।

तेऽनयाऽर्थं[1] तत्त्व विद्या । सूयतेऽभिसूयते सोमोऽत्रेति सुत्या । अभिषवदिवस । सुत्यमहरुकम् इति त्वार्ष क्लीबत्वम् । शय्यतेऽस्या शय्या खट्वादि । भरण भृत्या वेतन म् । ईयते गम्यतेऽनया इतीत्या शिविकादि । कथ भृति । मति । आसुति । कर्मणि भृतौ मति "रज कृष्यासुतिपरिषद " (५।२।११२) इति ज्ञापकात् ।

कृञ । भावे यगिति । कर्मण्यपीति ज्ञेय यद्यभिधामस्ति । करणादौ च 'अचि श्नु[2] धातु" (६।४।७७) इति इयङ् । कृत्येति । क्यपि तुक् ।

इच्छा । शप्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते इत्यर्थे द्रष्टव्यः[3] । शस्याय भावे न कारके स्वभावात् । परिचर्येति । सर्वत्र शो निपात्यते, यक् तु सिद्ध एव । परिसर्येति । सृ गतौ अस्य गुणोऽपि निपात्यते । यक् तु सिद्ध एव । मृगयेति । मृग अन्वेषणे चुरादावदन्त । अस्य णावतो लोपाभावो निपाप्यते । यकि णिलोप ।

अन्ये तु णेरयादेशो यगभावश्च निपातनादित्याहु ।

अटाट्येति । अटे शे यकि कृते टचशब्दस्य द्वित्व पूर्वभागे यकारलोपोऽकारस्य चाकार । हलादि शेषस्तु नास्ति ।[4] षष्ठिद्वित्वे धातुद्वित्वे चाभ्याससज्ञेत्युक्तेः । जागर्येति, वाग्रहणात् । पक्षे जागरा । अत्र यकि सति 'जाग्रोऽविचिण्णल् ङित्सु" (७।३।८५) इति गुण । आस्येति । आस उपवेशने । "ण्यासश्रन्थो युच्" (३।३।१०७) इति युचि प्राप्ते श इष्यते । काशिकाया तूक्त कथमास्येति । 'ऋहलोर्ण्यत्" (३।१।१२४) भविष्यति । वाऽसरूपविधिप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणविषयस्यैवोत्सर्गापवादस्येति । द्वयोरप्युत्सर्गापवादयो स्त्र्यधिकारविहितत्वेऽस्त्रियामिति प्रतिषेधार्थादत्यर्थं ।

एव चर्येत्यपि "गदमदचर" (३।१।१००) इति यति व्युत्पादनीयम् ।

---

१. नयार्थश्चेति क० पु० ।

२. विश्नुधात्विति क० पु० ।

३ द्रष्टव्य इति नास्ति क० पु० ।

४ पाये द्वित्वेऽभ्याससज्ञा धातुद्विवे च त्युक्तेरिति क० पु० ।

१०२५. अप्रत्ययात् [३।३।१०२]

प्रत्ययान्ताद्धातोर्भावादौ स्त्रियामः स्यात् न क्तिन्। चिकीर्षा। अटाटा। लोलूया। कण्डूया। कण्डूतिरपि।

१०२६. गुरोश्चहलः [३।३।१०३]

हलन्ताद् गुरुमतः अः स्याद्भावादौ स्त्रियां, न क्तिन्। ईहा। ऊहा। गुरोः कम्? भक्तिः। हलः किम्। नीतिः। "निष्ठायां सेट् इति वाच्यम्" (वा०)। तेनेह न। आप्तिः। राद्धिः। प्रशस्तिः। प्रशंसेत्यपि।

१०२७. षिद्भिदादिभ्योऽङ् [३।३।१०४]

षितो भिदादेश्चाङ् स्यात्। स्त्रियां भावादौ। जृष्। "ऋदृशोऽङि गुणः" (७।४।१६) जरा। त्रपा। क्षमूष्। क्षमा। क्षम इत्यस्य क्षान्तिः। भिदा। छिदा। गुहा। मेधा। गोधा। कारा। हारा। तारा। धारा। कृपा। पीडा। भूषा इत्यादि।

अप्रत्ययात्। अ इत्यविभक्तिको निर्देश। चिकीर्षेति। कृञ सन् द्वित्वादि। अटाटेति। अटे "सूक्तिसूत्रि" (वा०) इति यङि टयशब्दस्य द्वित्व हलादि शेषाभ्यास दीर्घत्वयोरटाटयशब्दादप्रत्यय। अतो लोप। "यस्य हल" (६।४।४९) इति यलोप। कण्डूयेति। कण्ड्वादियगन्तात् वाऽसरूपविधेरस्त्रियामिति निषेधात् क्तिना न भाव्यमिति शङ्कामपनयति कण्डूतिरपीति। क्तिन्नावादिभ्य इत्यनेन क्तिन्नपीत्यर्थ।

गुरोश्च। हला धातोर्विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—हलन्तादिति।

एव च स्थिते न हलन्त समुदायो गुरुर्भवितुमर्हति तस्याज्मात्रधर्मत्वादतस्त-द्वल्लक्षणाश्रीयते इत्याह—गुरुमत इति।

विपर्ययस्तु न भवति। चेष्टायामिति निर्देशात्। प्रशसेत्यपीति "प्रशसाया रूपम्" (५।३।६६) इति निर्देशादिति भाव.। निष्ठायामनिट्त्वादप्राप्ति।

षिद्भिदादिभ्यो। भिदादेश्चेति। यद्यपि भिदा छिदा इत्यङन्ता एव पठ्यन्ते, तथापि धातोरित्यधिकारात् तत्प्रकृतय एव निष्कृष्येह भिदादिशब्देन निर्दिश्यन्ते। प्रत्ययान्त-पाठस्तु लोके यत्र प्रयोगस्तत्रैव यथा स्यात्। कार्यान्तिरनिपातनार्थं च क्वचित्। तद् यथा भिदा छिदेति विदारणे। अन्यत्र भित्ति। छित्ति। गुहा कन्दरौषध्यो। अन्यत्र गूढिः। मेधेति। मिधृ मेधृ हिंसाक्लेशनयो। गोधेति। गुध् परिवेष्टने। अत्र[1] गुण।

---

१ अन्यत्रेति क० पु०।

१०२८. चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च [३।३।१०५]

एभ्योऽङ् स्याद्भावादौ स्त्रियाम् । वक्ष्यमाणयुचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ।

१०२९. आतश्चोपसर्गे [३।३।१०६]

प्रादावुपपदे आदन्तेभ्योऽङ् स्यात् स्त्रियां भावादौ न क्तिन् । उपदा । श्रद्धा । अन्तर्धा ।

१०३०. ण्यासश्रन्थो युच् [३।३।१०७]

ण्यन्तादासिश्रन्थिभ्यां च युच् स्यात् स्त्रियां भावादौ । कारणा । आसना । श्रन्थना । "घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च" (वा०) घट्टना । वन्दना । वेदना । "इषेरनिच्छार्थात्" (वा०) अन्वेषणा । "परेर्वा" (वा०) पर्येषणा । परीष्टिः । एषणा ग्रन्थनेत्यपि केचित् ।

१०३१. रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् [३।३।१०८]

धातोर्ण्वुल् स्यात् स्त्रियां भावादौ रोगाख्यायाम् । प्रच्छर्दिका । विचर्चिका । बहुलोक्तेः शिरोऽर्त्तिः । "धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः" (वा०)

कारा, हारा, तारेति कृहृतॄभ्याऽङि 'ऋदृशोऽङि" गुणे कृते दीर्घत्व च निपात्यते । लेखा, रेखेति । लिख् अक्षरविन्यासे । अस्य गुणो रेफश्च वा लस्य । कृपेति । कृप् कृपायाम् । अस्य सम्प्रसारण च । [1]चूडेति । चुलेडत्व दीर्घश्च । आरा शस्त्रम् । धारा प्रपाते । एवमाद्यूह्यम् । [2]कुम्बेति । कुबि छादने । चर्च अध्ययने । सर्वे चुरादिण्यन्ता ।

ण्यासश्रन्थो । अप्रत्ययस्यापवाद । घट्टीत्यादिवार्त्तिकम् । घट्ट चलने भ्वादि । चुरादेर्ण्यन्तत्वादेव सिद्धे । विदिर्लाभाद्यार्थो गृह्यते । ज्ञाने तु वेदनेति प्रयोगो विद् चेतनाख्याननिवासेष्विति चुरादेर्ण्यन्तत्वेन सिद्ध ।

न च वेत्ते क्तिनो निवृत्त्यर्थं वचनम् । वित्तिरिति निर्देशात् । इषेरनिच्छार्थादिति । इष[3] गतौ । इष आभीक्ष्ण्ये इत्यस्य चेत्यर्थं ।

रोगाख्याया । आख्याग्रहण रोगस्य[4] चेत् प्रत्ययान्त सज्ञा स्यात् तदा इत्येवमर्थम् । प्रच्छर्दिकेति । छर्द वमने । विचर्चिकेति । चर्च अध्ययने । प्रत्ययोपसर्गाभ्या

---

१. चूडेति चुलेर्डत्व दीर्घश्चेति अत्र नास्ति क० पु० । २. कुम्बिति क० पु० ।
३. इष गतौ इति नास्ति क० पु० । ४ रोगस्यश्चेत् इति क० पु० ।

आसिका । शायिका । "इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे" (वा०) पचिः । नन्दिः । अदिः । भवतिः । अत्तिः । जुहोतिः । दीव्यतिः । वर्णनिर्देशे "वर्णात्कारः" (वा०) । अकारः । ककारः । "रादिफः॥" रेफः । "मत्वर्थाच्छो भत्वं च" (वा०) मत्वर्थीयः । "इञजादिभ्यः" (वा०) आजिः । आतिः । "इक् कृष्यादिभ्यः" कृषिः । गिरिः । किरिः ।

रोगप्रतीति । पामा विचर्चिका । शिरोऽर्त्तिरिति । शिर पीडा । अर्द हिंसायाम् । "तितुत्रतथ" (७।२।९) इतीडभाव । "झरो झरि" (८।४।६५) दलोप । आसिका । शायिकेति । आसन शयनमित्यर्थ । टापि "प्रत्ययस्थात्" (७।३।४४) इतीत्वम् । "इक्श्तिपौ धातुनिर्देशानुकरणे" (वा०) बाहुलकात् क्वचिन्न । [1]पचिरित्यादि । 'प्रकृतिवदनुकरणम्" (प०) इत्यनुकरणस्यापि धातुत्वेन ततो विधानात् कृत्सञ्ज्ञेति स्वादय ।

भवतिरित्यादि' "उपसर्गात् सुनोति" (८।३।६५) इत्यादि ज्ञापकादकर्तृवाचिन्यपि श्तिपि शबादयो भवन्ति । शित्करण तु ध्मायते हूयतेरित्यादावात्वप्रतिषेधार्थं पिबाद्यादेशार्थं च स्यात् ।

एव च शित्करण[2] सामर्थ्यादकर्त्रर्थत्वेऽपि शबादिरिति प्राचोक्तमनादेयम् ।

एव भावकर्मवाचिन्यपि क्वचिद् यगपि भवति । यथा "विभाषा लीयते" (६।१।५१) इति तत्रैवोक्तम् ।

वर्णनिर्देश इति । अत्र ' वर्णात्कार " इति यद्वार्त्तिक तत्र निर्देशे इत्यनुवृत्तेरर्थसम्पन्नमेतदुपदर्शितम् । वर्णमात्रस्यानुकरणादित्यर्थो न तु वर्णादुच्चार्यमाणादिति । तथा हि सति ककार इत्यादौ ([3]समुदायस्योच्चारणात् न स्यात् वर्णमात्रानुकरण इत्यर्थे तु भवति । अकारस्योच्चारणार्थत्वात् वर्णमात्रस्य चानुकार्यत्वात् बहुत्वग्रहणान् गुण इत्यादौ न भवति) । अत एव क्वचिन् समुदायादपि भवति । एवकारो वषट्कार इति ।

अकार इति । प्रयोजनाभावात् न कस्येत्सञ्ज्ञा । अधातुविहितत्वेनार्धधातुकत्वात् नेट् । तथा च इक इकारादिर्विधीयते । एवमिकारस्यादौ गुणाभावोऽपि । कृत्सञ्ज्ञा त्वधातुविहितत्वेऽपि अधिकार सामर्थ्यात् अस्यास्ति तेन प्रातिपदिकत्वात् स्वादिसिद्धि ।

यद्यपि करण कार अस्य कारोऽकार[4] इत्यादिव्युत्पत्त्येद सिद्धयति । तथाऽप्यकारकरणमिति न सिद्धयेत् । करोते पौनरुक्त्यादिति कारप्रत्ययो विधीयते इत्याहु ।

---

१ भवन्ति शित्वाद्वच् इति क० पु० । २ चानुकरणसामर्थ्यादिति क० पु० ।
३ समुदायस्येत्यारभ्य—न भवतीत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।
४ इत्याद्यपीति क० पु० ।

१०३२. विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च [३।३।११०]

परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये धातोरिञ् स्यात् स्त्रियां भावादौ, चात् ण्वुल्। वोक्तेर्यथास्वमन्येऽपि। कां त्वं कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वा अकार्षीः। सर्वां कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिमकार्षम्। एवं गणिं गणिकां गणनामित्यादि।

१०३३. आक्रोशे नञ्यनिः [३।३।११२]

नञि उपपदे धातोरनिः स्यादाक्रोशे स्त्रियां भावादौ न क्तिन्नादि। अजीवनिस्ते शठ भूयात्। अप्रयाणिः।

रादिफ इति। वाऽसरूपविधिना रकारोऽपि क्वचित्। "रकारादीनि नामानि शृणवतो[1] मम पार्वति" इति।

भत्व चेति। बहुलवचनादेतल्लभ्यते। अन्ये तु अभत्वेऽपि तत एव लोप इत्याहु।

मत्वर्थीय इति। मतोरर्थं इवार्थो यस्य मत्वर्थं एव मत्वर्थीय स्वार्थिक छ। "यस्येति च" (६।४।१४८) इतीकारलोपः। बाहुलकात् क्वचिच्छो न। "तसौ मत्वथे" (१।४।१९) इति। अत एव मतुबर्थीय इत्यपि।

इञजादिभ्य इति। वृत्तिपाठानुरोधेनैवमुक्तम्। भाष्ये त्विणुक्त.। तथा च "इञ् वपादिभ्य" (वा०) इति पृथगिञ् विहित। आजिरिति। बहुलवचनादजेर्वीभावो न। उपधावृद्धि। आतिरिति। अत सातत्यगमने। भावे इञ्। कृषिरिति। कित्वान्न गुण। किरिर्गिरिरिति। ॠत इत् रपर।

विभाषाऽख्यान। अल्पाच्तरत्वादाख्यानशब्दस्य सूत्रे पूर्वनिपात। आर्थेनुक्रमे प्रश्नपूर्वकमाख्यानमित्याशयेन व्याचष्टे—परिप्रश्ने आख्याने चेति।

क्रियामिति। "कृञ श च" (३।३।१००) इति श। कृत्यामिति। चकारात् क्यप्। कृतिमिति। कृञ इति योगविभागात् क्तिन्नपीत्युक्तम्। गणिमिति। गणसख्याने। चुरादावदन्त। अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वात् नेञ्निमित्तोऽपि वृद्धि।

गणिकामिति। ण्वुल्। गणनामिति। युच् इत्यादीनि। का पाचि पचा पङ्क्ति-मित्याद्यूह्यमित्यर्थं।

आक्रोश इति। आक्रोश शपनम्। ल्युट् च। तदन्तश्च नपुसक इति। भावे यो ल्युट् तदन्त इत्यर्थं। तथा चामर। क्तल्युट् नपुसक भाव इति। एव करणार्थंस्य[2] ल्युटो विशेष्यलिङ्गत्वमित्युक्त भवति। तथा चैवोदाहरति। अत एव भाष्येऽपि प्रयोग। कोऽसौ [3]अनुमानो नाम इति।

---

१. शृणुष्वेति क० पु०। २ चरणार्थंस्येति क० पु०। ३ अनुमानो नामिति क० पु०।

१०३४. ल्युट् च [३।३।११५]

धातोर्ल्युट् स्यात् भावे तदन्तश्च नपुंसकः । ज्ञानम् । मानम् । प्रमाणम् । प्रयापणम् । प्रयापनम् । प्रकोपणम् । प्रकोपनम् । प्रेषणम् । प्रणिसनम् । प्रनिंसनम् । प्रवपनम् ।

१०३५. करणाधिकरणयोश्च [३।३।११७]

करणेऽधिकरणे च धातोर्ल्युट् स्यात् । इध्मप्रव्रश्चनः । रजनः । गोदोहनी स्थाली । शयनी ।

१०३६. वा यौ [२।४।५७]

ल्युटि परे अजेर्वीभावो वा स्यात् । प्रवयणम् । प्राजनम् । दरिद्राणम् । मिहपतदशेति नलोपिनो निर्देशात् अङ्क्त्यपि नलोपः । दशनः । "ष्ठिवुषिवोर्ल्युट्युपधादीर्घो वा" (वा०) ष्ठीवनम् । सीवनम् । पक्षे ष्ठेवनम् । सेवनम् । कुटादित्वान्न गुणः । स्फुरणम् । स्फुलनम् । "कृत्यल्युटो बहुलम्" (३।३।१११) राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनं वासः ।

प्रमाणमिति । "कृत्यच" (८।४।२९) इति णत्वम् । प्रयापणमिति । "णेर्विभाषा" (८।४।३०) इति णत्वविकल्प । प्रकोपणमिति । "हलश्चेजुपधात्" (८।४।३१) इति ण । प्रेङ्खणमिति । "इजादे सनुम" (८।४।३२) इति ।

प्रणिसनमिति । "वा निंसनिक्ष" (८।४।३३) प्रवेपनमिति । "न भाभूपूगमि" (८।४।३४) इति णत्वम् । निषेध । करणाधिकरणयोश्च । इध्मप्रव्रश्चन इति । प्रवृश्च्यतेऽनेन प्रव्रश्चन इध्मस्य प्रव्रश्चन इति कर्मणि षष्ठ्या समास ।

रजन इति । रज्यतेऽनेन । "असिम्रकेऽनेघिनुणि च रञ्जेर्नलोपो वाच्य" (वा०) इति नलोप । गोदोहनीति । गौदुह्यतेऽस्याम् । 'टिड्ढाणञ्" (४।१।१५) इति ङीप् सर्वत्र विशेष्यलिङ्गता ।

वा यौ । यु इति ल्युडेवोत्सृष्टानुबन्धो निर्दिश्यतेऽन्यस्यासम्भवादित्यादि । ल्युटीति । प्रवयणमिति । "कृत्यच" (८।४।२९ इति णत्वम् । दरिद्राणमिति । "सनिण्वुलि ल्युटि च न" (वा०) इत्युक्ते "दरिद्रातेरार्धधातुके" (वा०) आतो लोपो न ।

मिहपत । एतच्च "दाम्नी शसयुज" (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् विधौ व्याख्यातम् । ष्ठिवुषिवोरिति । एतच्च पृषोदरादित्वात् साधु[२] । राजभोजना इति । कर्मणि ल्युट् । कर्तृषष्ठ्या समास । राजाच्छा[१]दनमिति । करणे ल्युट् ।

---

१ राजाच्छादनमिति । करणे ल्युडिति नास्ति क० पु० । २ साधव क० पु० ।

१०३७. पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण [३।३।११८]

पुल्लिङ्गे करणेऽधिकरणे चार्थे धातोर्घः क्वचित् संज्ञायाम्। णिलोपः।

१०३८. छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य [६।४।९६]

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद् घे परे। उरश्छदः। प्रच्छदः। अद्वीति किम्? समुपच्छादः। आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः।

१०३९. गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च [३।३।११९]

एते निपात्याः। गावश्चरन्त्यत्र गोचरः। संचरन्ति तेन संचरः इत्यादि।

१०४०. अवे तॄस्त्रोर्घञ् [३।३।१२०]

अवतारः। अवस्तारः।

([1]पुसि सञ्ज्ञया। पुसि करणेऽधिकरणे चार्थे इति। एतेनेत प्रभृति करणाधिकरणयोरित्येवानुवर्तते भावाधिकारो निवृत्त इति सूचयति। आकुर्वन्त्यस्मिन्। इति) व्यवहारानिति शेष। आकर।

गोचरसचर। "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ वक्ष्यति, तदपवादार्थं पुनरर्थो विधीयते। गावश्चरन्त्यस्मिन्निति निर्वचनमात्रमेतत्। रूढिशब्दस्त्वय विषयपर्याय। ज्ञानगोचर इत्यादि प्रयोगात्। सचरन्तेऽनेनेति। परस्मैपदपाठस्तु न युक्त "समस्तृतीयायुक्तात्" (१।३।५४) इत्यात्मनेपदविधानात्। सचरो मार्ग इत्यादिग्रहणात्। वहन्त्यनेन वह स्कन्ध। व्रजन्त्यनेन व्रज गोष्ठ, व्यजन्त्यनेन व्यजस्तालवृन्त। आपतेऽस्मिन्नापण। पण्यस्थानम्। निगच्छन्त्यस्मिन् निगमश्छन्द। चोऽनुक्तसमुच्चयार्थं। निकषन्त्यस्मिन् निकष। कष।

अवेतॄस्त्रोर्घञ्। अवतार। अवतरन्त्यस्मिन् अवतार कूपादि। अवतरन्त्यनेनेति। अवतरणमार्गोऽपि। अवतरणमवतार इति त्वयुक्तम्। भावाधिकारस्य निवृत्तत्वात्। भावे च "ऋदोरप्" (३।३।५७) इति—अवतर इत्येव भवति। घञो घकारोऽपगत मार्ग [2]अपामार्ग विमार्ग इत्यादौ कुत्वार्थं। "हलश्च" (३।३।१२१) इति हलन्ताद् धातो. सञ्ज्ञाया घञो विधानात्।

---

१ पुसि सञ्ज्ञायामित्यारभ्य—आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।
२. घकारोऽपि मार्गोपामार्ग इति क० पु०।

१०४१. खनो घ च [३।३।१२५]

अस्माद् घः स्यात् चाद् घञ्। करणाधिकरणयोः पुंसि। आखनः। आखानः। "आखनोडड्डकडरइकवकाः वाच्याः" (वा०) उक्तेऽर्थे। आखः। आखनिकः। आखरः। आखनिकवकः।

१०४२. ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् [३।३।१२६]

एष्वसुखसुखार्थेषूपपदेषु धातोः खल् स्यात्। "तयोरेवेति" (३।४।७०) भावे कर्मणि चार्थे। कृच्छ्रे। दुष्करः कटो भवता। अकृच्छ्रे। ईषत्करः सुकरो वा। "निमिमीलियामात्त्वाभावात्"। ईषन्निमयः। दुःप्रमयः। सुविलयः।

१०४३. उपसर्गात् खल्घञोः [७।१।६७]

ईषत्प्रलम्भः। दुःप्रलम्भः। सुप्रलम्भः।

१०४४. कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः [३।३।१२७]

ईषदादिषूपपदेषु कर्तृपूर्वाद्भुवः कर्मपूर्वात् कृञश्च खल् स्यात्। "कर्तृ-कर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वाच्यम्" (वा०) खित्त्वान्मुम्। कृच्छ्रे। अदुराढ्येन दुराढ्येन भूयते दुराढ्यभवम्। अकृच्छ्रे। ईषदाढ्यम्भवम्। स्वाढ्यम्भ-वम्। ईषदाढ्यङ्करः। दुराढ्यङ्करः। स्वाढ्यङ्करश्चैत्रो भवता।

खनो घ च। किमर्थं घित्करणं न हि खनक इत्यत्र कुत्वसम्भवोऽस्ति। एवं तर्हि ज्ञापयत्येतत् अन्यतोऽप्यय भवतीति भजे भग, पदे पद। खल् सचनने खल इत्यादि सिद्धम्। आख इति। डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोप। आखर इति डर।

ईषद् सुषु। एष्वसुखसुखेष्विति। यथा सभवमेतत्। दुर एव कृच्छ्रे सभवोऽकृच्छ्रे एवेतरयोरिति। निवृत्तमिति। तयोरेवेत्यादि। दुष्कर कटो भवता। दु शब्दो रेफान्तोऽप्यस्ति। "सुदुरोरधिकरणे" (वा०) इति निर्देशात्। भवतेति। 'न लोका-व्यय" (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधात् कर्तरि तृतीया। आत्त्वाभावादिति। 'निमि-मीलिया खलचोरात्त्वनिषेध" (वा०) इत्युक्ते। लभेर्नुम स्मारयति। "उपसर्गात् खल्-घञो" (७।१।६७) इति।

कर्तृकर्मणो। चकार ईषदादीनामपि सन्नियोगार्थं। तेन यदा कर्तृकर्मणोरीष-दादीना च युगपदुपपदत्व तदा खल्। तत्र कर्तृकर्मणी धातोरनन्तरे प्रयोज्ये ईषदाद-यस्तु व्यवधानेन न तु व्यत्ययेन। कुत खित्करणात्। तद्धि मुमर्थं क्रियते मुम् चानव्ययस्य। ईषदादीना तु धातोरानन्तर्ये तदनर्थकं स्यात्।

१०४५. आतो युच् [३।३।१२८]

ईषदादिष्वादन्ताद् युच् स्यात् न खल्। ईषत्पानः सोमो भवता। दुष्पानः। सुपानः। दरिद्रातेर्नेति केचित्। "शासि युधि दृशि धृषि मृषिभ्यो युच् वाच्यः" (वा०) वेत्येके। दुःशासनः। दुःशासः। सुशासनः। सुशासः। युधेर्ण्यन्तात्। दुर्योधनः। सुयोधनः। दुर्योधः। सुयोधः। सुदर्शनः। सुदर्शः। सुधर्षणः। सुधर्षः। ईषन्मर्षणः। ईषन्मर्षः।

१०४६. अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा [३।४।१८]

प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा वा स्यात्। "दोदद्घोः" अलं दत्त्वा। अलं दानेन। "घुमास्था" (६।४।६६) पीत्वा खलु। पानेन खलु।

न च कृद्ग्रहणपरिभाषया सगतिकेऽपि खिदन्ते मुम् भवेदिति वाच्यम्। एषा हि परिभाषा प्रत्ययग्रहणपरिभाषाविषया न चासावुत्तरपदाधिकारे प्रवर्तते इति लेखग्रहणेन ज्ञापितम्। कथं तर्हि "खित्यनव्ययस्य" (६।३।६६) इत्यत्र खिदन्त इति तदन्तविधिभाव इति चेत्। अनव्ययस्येति निषेधसामर्थ्यादेवेति तत्रैवोक्तमिति स्थितम्।

यथासख्यमभिप्रेत्याह—कर्तृपूर्वाद्भुव इत्यादि। च्व्यर्थयोरित्यर्थः।

अदुराढ्येनेत्यादि। अनाढ्येन भवता दुःखेनाढ्येन भूयते इत्यर्थः। ईषदाढ्यम्भवमिति। अनाढ्येनाढ्येन भूयते इत्यर्थः।

एवं च कृभ्वर्थमात्रविशेषणस्य दुर आढ्यशब्देनासमर्थेन समासश्चिन्त्यः। अत एवाकरे अनाढ्येनायासेनाढ्येन भूयते दुराढ्यम्भवमित्याद्येव विगृह्यते, न त्वदुराढ्येन दुराढ्येन भूयते इति। दुराढ्यम्भवमिति वृत्तौ तु दुःशब्दस्याढ्यम्भवशब्देन समासो नाढ्यशब्देन। अत्रोभयोरप्युपपदयोः पूर्वं परस्य समासस्ततः पूर्वस्य। "उपपदमतिङ्" (२।२।१९) इत्यत्र सुप् सुपेति निवृत्तम्। तेनानेकस्यापि युगपत् समास इति न्यासादयः।

(कथं[1] पुनः सुदुरोः व्यवहितयोः प्रयोगः। "ते प्राग्धातोः" (१।४।८०) इति नियमात् इति चेत्। "कृत्यल्युटो बहुलम्" (३।३।११३) इति बहुलवचनानुवृत्तेः। दुराढ्यम्भवमित्यादि भाष्योदाहरणादिति भावः)।

ईषदाढ्यङ्कर इति। अनाढ्यश्चेत् सुखेनाढ्यः क्रियते इत्याद्यूह्यम्।

च्व्यर्थयोः किम्? आढ्येन सुभूयते। यत्तु स्वाढ्येन भूयते इति प्रत्युदाहरन्ति। तदसत्। अत्र हि खलोऽभावात् सूपसर्गस्य धातोः प्राक् प्रयोगेण भाव्यम्।

युधेर्ण्यन्तादिति। केवले कर्मणोऽसम्भवात् खलर्थेन भाव्यमिति भावः।

अलंखल्वोः। तुमर्थ इत्यनुवृत्तेर्भावेऽयं विधिः। अलं दत्त्वेति। "अमैवाव्ययेन" (२।२।२०) इति नियमान्नोपपदसमासः। वाऽसरूपविधिनाऽपि सिद्धे वा ग्रहणं स्पष्टार्थम्।

---

१. कथं पुनरित्यारभ्य—इति भावः इत्यन्तो भागः (   ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

१०४७. समानकर्तृकयोः पूर्वकाले [३।४।२१]

समानकर्तृकयोर्धात्वोः पूर्वकाले स्थिताद्धातोः क्त्वा स्यात्। "अनुदात्तोपदेश" (६।४।३७) इति मलोपः। विष्णुं नत्वा स्तौति। द्वित्वमतन्त्रम्। नत्वा स्तुत्वा व्रजति। स्वरत्यादेः "श्र्युकः किति" (७।२।११) इति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन। स्वृत्वा। सूत्वा। धूत्वा।

१०४८ क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः [६।४।३१]

एतयोर्लोपो न स्यात् क्त्वे परे। स्कन्त्वा। स्यन्त्वा। ऊदित्वात् स्यन्दित्वा।

क्त्व कित्त्वे प्रयोजनमाह—"घुमास्थेति" हत्वमिति शेष। प्रतिषेधयो किम्? अलङ्कार।

समानकर्तृकेषु। समानशब्द एकपर्याय इत्याह—एककर्तृकयोरिति।

यद्यपि शक्ति कारक सा च [1]प्रतिक्रिय भिद्यते। तथापि शक्तिशक्तिमतोरभेदादेककर्तृकत्वमुक्तम्। धात्वोरिति। क्रियापेक्षत्वात्कर्तृभावस्य धात्वर्थयोरित्यर्थो ज्ञेय। पूर्वकाले स्थितादिति। पूर्वकालभाविक्रियावचनादित्यर्थ।

ननु समानकर्तृकयोरिति द्विवचननिर्देशाद्बहुषु न स्यादत आह—द्वित्वमतन्त्रम् इति। अविवक्षितमित्यर्थ।

तेन बहूनामपि समानकर्तृकत्वे भवतीत्युदाहरति—नत्वा स्तुत्वा[2] व्रजति।

नन्वेवमपि सर्वपूर्वाया एव प्राप्नोति यथामीषा ब्राह्मणाना पूर्व आनीयतामित्युक्ते सर्वपूर्व एवानीयते। तत्राहु। नेह स्तुत्यपेक्ष पौर्वकाल्य यत आख्यातवाच्या क्रिया विशेष्यत्वात् प्रधानम्। तेन ता प्रति सर्वासा विशेषणत्वात् परस्परेणासबन्ध "गुणाना च परार्थत्वादसबन्ध समत्वात् स्यादिति" न्यायात्।

एव च कृत्वा प्रयोगोऽप्यनियतो भवति। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। पीत्वा[3] स्नात्वा भुक्त्वा व्रजति इति। इह तु पूर्व भुङ्क्ते ततो व्रजति इत्यत्र स्वशब्देन पौर्वकालस्योक्तत्वात् क्त्वा न भवति। आस्यते भोक्तुम् इति वासरूपविधिना लडपि[4] भवति। यदा त्वासे क्त्वा भवति तदा भुजो लडादय एव भवन्ति। आसित्वा भुङ्क्ते इति तुमुनत्र न भवति। आसित्वा भोक्तुम् इति अनभिधानादित्याहु।

स्वरत्यादेरिति। "स्वरतिसूति" (७।२।४४) इति विकल्पपरमपि बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन निषेध एव भवतीत्यर्थ[5]।

क्त्वि स्कन्दि। स्कन्त्वेति। "एकाच" (७।२।१० इति नेट्।

---

१ समक्रियमिति क० पु०। २ स्तुत्वेति नास्ति क० पु०।

३ पीत्वा स्नात्वा भुक्त्वा व्रजतीति नास्ति क० पु०। ४ तुमुनपीति क० पु०।

५ ति स्वान्तेति क० पु०।

१०४९ न क्त्वा सेट् [१।२।१८]

सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् ? कृत्वा ।

१०५०. मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा [१।२।७]

एभ्यः सेट् क्त्वा कित् स्यात् । मृडित्वा इत्यादि । "क्लिशः क्त्वा" (७।२।५०) इति वेट् । क्लिशित्वा । क्लिष्ट्वा । उदित्वा । उषित्वा । "रुद-विद" (१।२।८) इति कित्त्वम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा ।

१०५१. नोपधात् थफान्ताद्वा [१।२।२३]

नकारोपधात् थफान्तात् परः सेट् क्त्वा कित् स्याद्वा । श्रथित्वा । श्रन्थित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधात् किम् ? कोथित्वा । रेफित्वा ।

१०५२ वञ्चिलुञ्च्यृतश्च [१।२।२४]

एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा स्यात् । वचित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । ऋतित्वा । अर्तित्वा ।

न क्त्वा सेट् । शयित्वेति अकित्त्वादगुण ।

मृडमृद । मृड सुखने मृद क्षोदे । गुध रोषे । कुष निष्कर्षे । क्लिश हिंसायाम् दिवादिरात्मनेपदी । क्लिशू विबाधने क्र्यादि । द्वावपि । वद व्यक्तायां वाचि । वस निवासे । "न क्त्वा सेट्" (१।२।१८) इति निषेधस्यापवाद । उदित्वेति । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । उषित्वेति । "वसतिक्षुधोरिट्" (७।२।५२) इतीट् सम्प्रसारणम् । "शासिवशि" (८।३।६०) इति षत्वम् । गृहीत्वेति । "ग्रहिज्या" (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम् । "ग्रहोऽलिटि" (७।२।३७) इति दीर्घं ।

नोपधात् थफान्ताद्वा । अन्तग्रहण सुखार्थम् । श्रथित्वेति । श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे । "अनिदिताम्" (६।४।२४) इति नलोप । गुफित्वेति । गुफ ग्रन्थे । कोथित्वा । रेफित्वेति कुथ पूतीभावे । रिफ कत्थन[1]युद्धनिन्दाहिंसादानेषु । "रलो व्युपधात्" (१।२।२६) इत्यपि विकल्पोऽत्र न भवति । नोपधग्रहणसामर्थ्यादिति स्थितम् ।

वञ्चिलुञ्च्यृतश्च । वञ्चु गतौ । भ्वादि । वञ्चु प्रलोभने । चुरादि । लुञ्च अपनयने । ऋति सौत्रो धातुर्घृणार्थ धातुसाहचर्यात् । तस्यार्धधातुके इयङो विकल्पनात् तदभावपक्षे कित्त्व विकल्प्यते ।

---

१ कथनग्रहनिन्दाहिंसादानेषु इति क० पु० ।

१०५३.　तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य [१।२।२५]

एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा स्यात् । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृशित्वा । कर्शित्वा । "रलो व्युपधाद्" (१।२।२६) इति किर्त्त्वं वा । द्युतित्वा । द्योतित्वा । लिखित्वा । लेखित्वा । व्युपधात् किम् ? वर्तित्वा । रलः किम् ? सेवित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् ? भुक्त्वा । "वसतिक्षुधोरिट्" (७।२।५२) क्षुधित्वा । क्षोधित्वा । "अञ्चेः पूजायाम्" (७।२।५३) इतीट् । अञ्चित्वा । गतौ तु अक्त्वा । लुभित्वा । लोभित्वा । विमोहने तु लुब्ध्वा ।

१०५४　जॄव्रश्च्योः क्त्वि [७।२।५५]

आभ्यां परस्य क्त्व इट् नित्यं स्यात् । जरीत्वा । जरित्वा । व्रश्चित्वा ।

१०५५.　उदितो वा [७।२।५६]

उदितो धातोः क्त्व इड् वा स्यात् । शमित्वा । "अनुनासिकस्य क्विझलोः" (६।४।१५) इति दीर्घः । शान्त्वा । द्यूत्वा । देवित्वा ।

१०५६　क्रमश्च क्त्वि [६।४।१८]

क्रम उपधाया दीर्घो वा स्यात् झलादौ क्त्वि परे । क्रान्त्वा । क्रन्त्वा । झलि किम् ? क्रमित्वा । "पूङश्च" इति वेट् । पवित्वा । पूत्वा ।

तृषिमृषि । ञितृषा पिपासायाम् । मृष तितिक्षायाम् । कृश तनूकरणे । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेति हि वर्तते । अञ्चित्वेति । पूजायाम् "उदितो वा" (७।३।५६) इति विकल्पं बाधित्वा "अञ्चेः पूजायाम्" (७।२।५३) इति नित्यमिट् । "न क्त्वा सेट्" (१।२।१८) इत्यकित्वान्नलोपाप्रसङ्गः ।

एवं च "नाञ्चेः पूजायाम्" (६।४।३०) इति नलोपाभाव इति प्राचोक्तं निर्विषयम् । अक्त्वेति गत्यर्थस्याऽपि "उदितो वा" (७।३।५६) इतीट्पक्षे नलोपाप्रसङ्गात् । अञ्जित्वेतत् पूर्ववत् । लुभित्वेति । लोभित्वा[१] । "लुभो विमोहने" (७।२।५४) इतीट् । "रलो व्युपधात्" (१।२।२६) इति वा कित्त्वम् ।

जॄव्रश्च्योः । इट् नित्यमिति जॄ इत्यस्य "श्र्युकः किति" (७।२।११) इति निषेधे प्राप्ते व्रश्चेस्तूदित्वाद् विकल्पे प्राप्ते इट् विधीयते इत्यर्थः । जरीत्वेति । "वॄतो वा" इति वा दीर्घः । द्यूत्वेति । "च्छ्वोः शूड्" (६।४।१९) इत्यूठ् । यण् ।

१　लोभित्वेति नास्ति क० पु० ।

१०५७. जान्तनशां विभाषा [६।४।३२]

जकारान्तानां नशेश्च लोपो वा स्यात् क्त्वि परे। भक्त्वा। भङ्क्त्वा। रक्त्वा। रङ्क्त्वा। नष्ट्वा। नङ्ष्ट्वा। "झलादौ वाच्यम्" (वा०) नेह— अञ्जित्वा। "जनसन" (६।४।४२) इत्यात्वम्। खात्वा। खनित्वा। "द्यतिस्यति" (७।४।४०) इतीत्वम्। दित्वा। सित्वा। स्थित्वा। "दधातेर्हिः" (७।४।४२) हित्वा।

१०५८. जहातेश्च क्त्वि [७।४।४३]

अस्य हिः स्यात् क्त्वि। हित्वा। हाङस्तु हात्वा। "अदो जग्धिः" (२।४।३६) जग्ध्वा।

१०५९. समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् [७।१।३७]

अनञ्पूर्वे समासे सति क्त्वो ल्यबादेशः स्यात्। तुक्। प्रकर्षेण कृत्वा प्रकृत्य। अनञिति किम्? अकृत्वा।

जान्त। वर्णग्रहणादेव तदन्तविधिलाभेऽप्यन्तग्रहणं स्पष्टार्थम्।[1] नङ्ष्ट्वेति। "मस्जिनशोर्झलि" (७।१।६०) इति नुम्। तस्य पक्षे लोप। 'रधादिभ्यश्च" (७।२।४५) इतीट्पक्षे नशित्वा। अञ्जित्वेति। ऊदित्वादिड्वा। इडभावपक्षे त्वक्त्वा अङ्क्त्वा इत्युभय भवति।

जहातेश्च क्त्वि। हात्वेति। ओहाङ् गतौ। "अदो जग्धि " (२।४।३६) जग्ध्वेति। अद् भक्षणे। "झषस्तथो " (८।२।४०) इति धत्वम्। "झरो झरि सवर्णे" (८।४।६५)।

समासेऽनञ्पूर्वे। अनञिति पर्युदासोऽयम्। स च "नञिव युक्तन्यायेन सदृशं गृह्णाति। (नञ् भिन्नं नञ्सदृशमव्ययं गृह्यते पूर्वशब्दस्यावयववचनं। तेनाव्ययपूर्वपदकसमास इह गृह्यतेऽत परमकृत्वेत्यादौ न भवतीति व्याचष्टे—अनञ्पूर्व इत्यादि। लकारो)[2] "लिति" (६।१।६३) इति स्वरार्थ।

पित्त्वस्य फलमाह—तुगिति। प्रकर्षेण कृत्वेति। इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। प्रकृष्टं करणमिति यावत्। प्रशब्दोऽत्र धात्वर्थगतं प्रकर्षं द्योतयन् "कुगतिप्रादय " (२।२।१८) इति क्त्वान्तेन नित्यं समस्यते। क्त्वो ल्यप स्थानिवत्त्वात् "ह्रस्वस्य पिति" (६।१।७१) इति तुक्। स्नात्वा कालक। पीत्वा स्थिरक इत्यादौ तु मयूरव्यंसकादिषु निपातनात् ल्यबभाव।

---

१. ण्यन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् इत्यारभ्य—अङक्त्वेत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

२ नञ्भिन्नमित्यारभ्य—अपरपृष्ठे लकार इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

१०६०. षत्वतुकोरसिद्धः [६।१।८६]

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशोऽसिद्धः स्यात्। कोऽसिचत्। कोऽसि। अत्र "एङः पदान्तादिति" एकादेशस्यासिद्धत्वात् न षत्वम्। अधीत्य। प्रेत्य। अत्रैकादेशस्यासिद्धत्वात् "ह्रस्वस्य" (६।१।७१) इति तुक्।

१०६१. वा ल्यपि [६।४।३८]

अनुदात्तोपदेशसूत्रोक्तानां ल्यपि परे वानुनासिकलोपः स्यात्। व्यवस्थितविकल्पत्वात् मान्तानिटां वा नान्तानिटां वनतनादीनां च नित्यम्।

षत्वतुकोरसिद्ध। एकादेश इत्यर्थ। एक आदिश्यतेऽनेनेत्येकादेश। एकादेशशास्त्रम्—आद्गुणादीत्यर्थ।

कार्यासिद्धत्वे हि यद्यपि षत्वे न दोष। कोऽसिचदित्यादावोकारस्यासिद्धत्वेनेणोऽभावेन तन्निमित्तस्य षत्वस्याप्रसङ्गात्। तथापि तुकि दोष स्यात्। अधीत्येत्यादावेकादेशेन दीर्घेण स्थानिनो ह्रस्वस्य निर्वर्तितत्वात्।

न चैकादेशस्यासिद्धत्वेऽपि स्थानिन पुनरुन्मज्जनमस्ति। कोऽसिचदिति। षिच क्षरणे। "लिपिसिचिह्वश्च" (३।१।५३) इति च्लेरङि 'किम क" (७।२।१०३, सोरुत्वम् "अतो रोरप्लुतात्"(६।१।११३) इत्युत्वम्। "एङ पदान्तादति" (६।१।१०९) इति पूर्वरूपमेकादेश। तस्यान्तादिवत्वेति। परादिवद्भावात् ओऽसिचत् इति पद तेन सकार. परादिर्न भवतीति "सात्पदाद्यो" (८।३।१११) इति निषेधाभावादेकादेशमोकारमाश्रित्य षत्वम् "आदेशप्रत्यययो" (८।३।५९) इति प्राप्त तदसिद्धत्वान्न भवति।

असिद्धत्वे हि षत्वशास्त्र प्रति को असिचदित्येवमवतिष्ठते पद तत्र चाकारेण व्यवधानात् षत्वाप्राप्तिरिति।

एव कोऽस्य-इत्यत्र प्रत्ययसकार इति प्राप्तम्। अस्येतीदम षष्ठ्येकवचनस्य "टाङसिङसाम्" (७।१।१२) इति स्य।

सूत्रार्थमुदाहरणे योजयति अत्रेत्यादि।

उक्तार्थं प्रासङ्गिक षत्वमुदाहृत्य तुकमुदाहरति अधीत्येति। अधिपूर्व इङ् अध्ययने। क्त्वो ल्यपि सवर्णदीर्घेण ह्रस्वस्य निर्वर्तितत्वात् तुक् न प्राप्नोति।

असिद्धत्वे तु तुक प्रति अधि इय इत्येवमवस्थित पदरूपमिति ह्रस्वाश्रय समिध्यतीत्युपदर्शयति—एकादेशस्यासिद्धत्वादित्यादि।

वृत्ते छत्रम् अयजे छत्रमित्यत्र डे इट् प्रत्ययस्य च "आद्गुण" (६।१।८७) तस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वत्वलक्षण "छे च" (६।१।७३) इति नित्यस्तुक् स्यात्। "दीर्घात

आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । "अजेर्ल्यपि वीभावो नेति केचित् । उदज्य । अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । प्रजग्ध्य । अन्तरङ्गत्वात् प्रागेव जग्धौ सिद्धेऽपि ल्यबुक्तेर्ज्ञायते हित्व-दत्व-आत्व-इत्व-दीर्घत्व-श-ऊठ्-इड्विधयो ल्यपि न स्युरिति ।

१०६२. न ल्यपि [६।४।६९]

ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्व न स्यात् । विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छ्य । प्रदीव्य । प्रपठ्य । एषु हित्वाद्यभावः । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । दो प्रदाय । प्रशाय । प्रच्छाय । "मीनातिमिनोति" (६।१।५०) इत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । "विभाषा लीयतेः" (६।१।५१) विलाय । विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य ।

पदान्ताद्वा" (६। ।६६) इति विकल्प इष्यते इति चेत्, सत्यम् । प्रतिषिध्यतेऽत्रा सिद्धत्वम् "सम्प्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्य" (वा०) इति । सम्प्रसारण तु न प्रयोजयति शकहूषु परिवीषु । अत्र ह्वेञो वेञश्च क्विपि सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते तस्य "हल" (६।४।२) इति दीर्घेण निर्वर्तितत्वात् एकादेश एव नास्ति कस्यासिद्धत्व प्रसज्येत येन षत्वाभाव शङ्क्येत । न वा स्थानिवत्त्वम् अल्विधित्वात् ।

आगत्येति । आगम्येत्यादि । गम् हन्-नम्-मन्-वन्-तना रूपाणि ।

अदो इति । ननु प्रजग्ध्येत्यत्र समासापेक्षत्वेन बहिरङ्गात् ल्यप पूर्वमेवैकपदाश्रयत्वादल्पापेक्षत्वाच्चान्तरङ्गत्वेन जग्धि क्त्वावस्थायामेव प्राप्नोति तत्र कितीत्येव सिद्ध नार्थो ल्लब्ग्रहणेनेत्याशङ्क्य-अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधते इति ज्ञापनार्थं ल्यब्ग्रहणमित्याह—अन्तरङ्गत्वादित्यादि ।

ज्ञापनस्य फलमाह—हित्वेत्यादि ।

तद् यथा विधाय दधातेर्हि न । प्रदाय "दोदद्घोः" (७।४।४६) इति दद् । प्रखन्य । "जनसनखनाम्" (६।४।४२) इत्यात्व न । प्रस्थाय । "द्यतिस्यति" (७।४।४०) इतीत्त्व न । प्रक्रम्य । "क्रमश्च क्त्वि" (६।४।१८) इति दीर्घो न । आपृच्छ्य । प्रदीव्य । च्छ्वो शूठौ न । प्रपठ्य । वलादेरितोण् न ।

"घुमास्था" (६।४।६६) इतीत्त्वस्याप्यभावमुदाहरति—प्रमायेत्यादि । प्रशाय प्रछायेति । 'शाछोरन्यतरस्याम्" (७।४।४१) इति प्राप्तस्येत्वस्याभाव । उत्तार्य । विचार्येति । तॄ प्लवनतरणयो । चर गतिभक्षणयो । णौ वृद्धिः ।

१०६३. ल्यपि लघुपूर्वात् [६।४।५६]

लघुपूर्वात् परस्य णेरयादेशः स्यात् ल्यपि। विगणय्य। प्रणमय्य। लघुपूर्वात् किम्? संप्रधार्य।

१०६४. विभाषाऽऽपः [६।४।५७]

आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्याल्ल्यपि। प्रापय्य। प्राप्य।

१०६५. क्षियः [६।४।५९]

क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात्। वेत्येव। प्रक्षीय। प्रक्षिय्य।

१०६६. मयतेरिदन्यतरस्याम् [६।४।७०]

मेङ इकारोऽन्तादेशः स्यात् वा ल्यपि। अपमित्य। अपमाय।

१०६७. ल्यपि च [६।१।४१]

वेञो ल्यपि सम्प्रसारण न स्यात्। प्रवाय।

१०६८. ज्यश्च [६।१।४२]

ज्या इत्यस्य तथा। प्रज्याय।

१०६९. व्यश्च [६।१।४३]

व्येञो ल्यपि प्राग्वत्। उपव्याय।

ल्यपि लघुपूर्वात्। लघुरच्पूर्वो यस्मात्स लघुपूर्वोऽर्थाद्धलेव तस्मात् परस्येत्यर्थ । 'णेरनिटि" (६।४।५१) इति लोपापवाद । विगणय्येति। 'णावतो लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धि । प्रणमय्येति। मिता ह्रस्व । प्रवेभिदय्येति। भिदेर्यङन्तारणौ[२] अतो लोपे "यस्य हल" (६।४।४९) इति यलोप।

न च "असिद्धवदत्राभात्" इति ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात् लघुपूर्वात् परो णिर्नास्तीति वाच्यम्, [३]व्याश्रयत्वात्। ह्रस्वादयो हि णौ ल्यपि गुणे। णेरयादेश इति।

सम्प्रधार्येति। धृञ् धारणे णौ वृद्धि णिलोप ।

---

१ णावतो लोपस्येति नास्ति क० पु०।

२. स्य अल्लोपे इति क० पु०।

३ व्याश्रयत्वादिति नास्ति क० पु०।

१०७०. विभाषा परेः [६।१।४४]

परेः व्येञो वा सम्प्रसारणं स्याल्ल्यपि। तुकं बाधित्वा परत्वात् "हलः" (६।४।२) इति दीर्घः। परिवीय। परिव्याय। समो वेत्येके। संवीय। तत्कालेऽपि क्त्वा क्वचित्। आस्यं व्यादाय स्वपिति। नेत्रे निमील्य हसति।

१०७१. आभीक्ष्ण्ये णमुल् च [३।४।२२]

धातोः पूर्वकाले णमुल् स्यात् पौनःपुन्ये क्त्वा च। "नित्यवीप्सयोः" (८।१।४) स्मारं स्मारं नमति शिवम्। स्मृत्वा स्मृत्वा वा। पायं पायम्। भोजं भोजम्। "चिण्णमुलोर्दीर्घः" (६।४।९३) इति णिचि वा दीर्घः। गामं गामम्। गमं गमं वा। "विभाषा चिण्णमुलोः" (७।१।६९) इति नुम् वा। लम्भं लम्भम्। लाभं लाभम्। प्रादौ तु प्रलम्भं प्रलम्भम्। ण्यन्तजागुस्तु जागरं जागरम्। जागारं जागारमित्यादि ज्ञेयम्।

विभाषा प। आप्नोतेरिति। आप्लृ व्याप्तावित्यस्य। न त्विडादेशस्य लाक्षणिकत्वादिति भाव।

तुक बाधित्वेति। व्येञ् सम्प्रसारणे कृते ह्रस्वाश्रयस्तुक् प्राप्नोति त बाधित्वा परत्वात् 'हल" (६।४।२) इति दीर्घे कृते ह्रस्वाभावान्न तुगित्यर्थ।

तत्कालेऽपीति। पूर्वकालत्वाभावादप्राप्तौ वचनम्।

मुख व्यादायेति। पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद् व्यादत्ते। यदैव हसति तदैव समीलयति इति पूर्वकालत्वाभाव।

अन्ये त्वाहु। अवश्य ह्यसो व्यादाय मुहूर्तं स्वपिति समील्य च हसति। ततश्चोत्तरकालभावि स्वापहासलक्षणापेक्ष पौर्वकाल्यमप्यस्ति। तदाश्रय क्त्वा सूत्रेणैव सिद्ध नार्थोऽनेनेति।

आभीक्ष्ण्ये। पौन पुन्ये इति। पौन पुन्यविशिष्टक्रियावचनाद्धातोरित्यर्थ।

नित्यवीप्सयोरिति। अनेन द्वित्वमिति शेष। द्विवचनसंहितावेव क्त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्य द्योतयत इति भाव।

स्मार स्मारमिति। स्मृ चिन्तायाम्। णमुलि णित्वाद् वृद्धि। "कृन्मेजन्त" (१।१।३६) इत्यव्यय द्विर्वचनम्। "विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु" (३।४।२४) इत्यत्र विभाषाग्रहण क्त्वाणमुल्भ्या मुक्ते लडादयोऽपि यथा स्युरिति क्रियमाण ज्ञापक यत्र क्त्वाणमुलौ विधीयेते तत्र वाऽसरूपविधिर्नास्तीति। तेनाभीक्ष्ण्ये लडादयो न भवन्तीति स्थितम्।

१०७५. यावति विन्दजीवोः [३।४।३०]

यावत्युपपदे आभ्यां णमुल् स्यात् । विदॢ लाभे । यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावज्जीवमधीते ।

अथ किमर्थं णमुल् विधीयते न प्रकृत खमुञेव विधीयते । तत्र खित्त्वादेव मुम् सिद्धयति इति मान्तत्वमपि न निपात्यमित्याशङ्क्याह—मान्तत्वमविकाराथमिति ।

अयमर्थं खमुञ्यपि कृते च्व्यन्तस्य मुम् न स्यादनव्ययस्येति वचनात् । ततश्च स्वादुमिति । "च्वौ च" (७।४।२६) इति दीर्घ स्यात् । स्त्रिया च ' वोतो गुणवचनात्" (४।१।४४) इति ङीष् स्यात् । अत स्वादुमिति रूप निपात्यते । तत्सामर्थ्यात् भावप्रत्ययविषये रूपान्तर व्यावर्तयद्विकारनिवृत्त्यथ सपद्यते । ततश्च मान्तत्वेनानदन्तत्वात् ङीषभाव । अनजन्तत्वात्तु नेत्त्वदीर्घौ इति । अस्वाद्वीमित्यादि । च्व्यर्थविवक्षायामपि न स्वादो ङीप् न वा दीर्घादिकार्यं कि तु स्वादुकारमित्येव भवतीत्यर्थ । सपन्नलवणशब्दावपि स्वादुपर्यायौ । स्वादुकृत्वेति । भावप्रत्ययमात्रे स्वादुमो मान्तत्वनिपातनमिति भाव ।

अन्याय्यर्थत्वात् निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थं । तदेव विवृणोति । इच्छन् भुङ्क्ते इत्यर्थ इति ।

नह्यत्र करोतिनार्थे कश्चिद्विशेष क्रियते इत्येतावत् । न तु सर्वथाऽर्थशून्यत्वमुच्यते । अन्यथा भेदनिबन्धनस्य पौर्वकालस्य समानकर्तृकत्वस्य चाभावात् क्त्वाणमुलावेव न स्याताम् । अथापि णमुल्वचनसामर्थ्यादुभयाभावेऽपि स्यात्, तथापि वाऽसरूपविधिना तदुभयलक्षण क्त्वा तु न स्यात् । तस्मादिहापि—अस्ति क्रियाद्वय तस्य सामान्यविशेषभावेनान्वय । तथा हि क्रियासामान्यविषय करोतिस्तद्विषय' प्रकारोऽन्यथादिशब्दैरुच्यते । तत्र सामान्यस्य सन्निहिते विशेषे भोजनादौ पर्यवसानात्तद्विषय एव प्रकार उक्तो भवति । ततश्चान्यथा भुङ्क्ते इत्युक्ते यावानर्थस्तावानेव सत्यपि करोतौ विशेषेणैव सामान्यापेक्षाया उपक्षयादित्येतावता प्रयोगानर्हत्वमुच्यते । न पुनरभिधेयासत्त्वात् ।

एव च क्रियाभेदनिबन्धन क्त्वाप्युपपद्यते इति सूचयति । क्त्वापीति । वाऽसरूपविधिनेत्यर्थ' ।

यावति विन्दजीवो' । पूर्वकाले इतीह नास्ति । यावद्वेद भुङ्क्ते इति । यावल्लभते तावद्भुङ्क्ते इत्यर्थ ।

असाकल्यार्थमेतत् । साकल्ये तु "कर्मणि दृशिविदो साकल्ये" (३।४।२९) इत्येव सिद्धम् । यथा ब्राह्मणवेद भोजयति । य य लभते त त भोजयतीत्यर्थ ।

१०७६. निमूलसमूलयो कष [३।४।४३]

एतयोः कर्मणोः कषो णमुल् स्यात् ।

१०७७. कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग [३।४।४६]

कषादिषु मध्ये यस्माण्णमुलुक्तः स एव अनुप्रयोज्यः । धातुसम्बन्धे सिद्धेऽपि नियमार्थमुक्तिः । निमूलकापं कषति । समूलकाषं कषति । समूलं कषतीत्यर्थः ।

१०७८. शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिष [३।४।३५]

एषु कर्मसु पिषो णमुल् स्यात् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । इत्यादि ।

१०७९. परिक्लिश्यमाने च [३।४।५५]

स्वाङ्गे द्वितीयान्ते । शिरः पेषं बुध्यते ।

निर्मूल । कष हिंसायाम् ।

कषादिषु यथा । "निमूलसमूलयो कष" (३।४।३४) इत्यारभ्य येभ्यो णमुल् विहितस्ते कषादय । [1]धातुसम्बन्धे इति । क्रियान्तरसम्बन्धे इत्यर्थ

नियमार्थमिति । प्रकृतिधातुयोग एव कषादेर्णमुल् स्यादन्ययोगे मा भूदित्येवमित्यर्थं ।

निमूलकाष कषतीति । निर्गत मूलमस्य निर्मूल कषण करोतीत्यर्थ ।

एकस्यापि धात्वर्थस्य निर्मूलादि विशेषणसम्बन्धाद् भेदे सति सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभाव । एवमुत्तरत्रापि ।

समूलाकृतजीवेषु । सजीव गृह्णातीत्यर्थ. इति । जीवतीति जीव "इगुपध" (३।१।१३५) इति क । जीवन्त गृह्णातीत्यर्थं इति हरदत्त. । करणे ' हिंसार्थाना च समान[2]कर्तृकाणाम्" (३।४।४८) इति णमुल वक्ष्यति । अहिंसार्थमिदम् । यथाविध्यनुप्रयोगार्थ तत्रैव नित्यसमासार्थ च हन्तेर्हिंसार्थस्यापि प्रत्ययोऽनेनैवेष्यते पूर्वविप्रतिषेधेन । हिंसार्थानामित्यनेन तु कृते "तृतीयाप्रभृतीन्यतरस्याम्" (२।२।२१) इति विकल्पित समास स्यात् इति ।

---

१ भातुसम्बन्धे इति क० पु० ।

२. समानकारकाणामिति क० पु० ।

१०८०. विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः [३।४।५६]

द्वितीयान्ते । गेहानुप्रवेशमास्ते इत्यादि ।

१०८१. समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः [३।४।३६]

एषु कर्मसु क्रमेण हन्त्यादेर्णमुल् स्यात् । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवं गृह्णातीत्यर्थः ।

१०८२. करणे हनः [३।४।३७]

करणे उपपदे हन्तेर्णमुल् स्यात् । पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः ।

१०८३ स्नेहने पिषः [३।४।३८]

स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिषेर्णमुल् स्यात् । तैलपेषं पिनष्टि । तैलेन पिनष्टीत्यर्थः ।

१०८४ हस्ते वर्तिग्रहोः [३।४।३९]

हस्तार्थे करणे आभ्यां णमुल् स्यात् । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । करेण गृह्णातीत्यर्थः ।

स्नेहने पिष । व्याख्यानादर्थग्रहणमित्याह—स्निह्यतेऽनेनेति । द्रवद्रव्यमुच्यते । तेनोदपेषं पिनष्टीत्याद्यपि । 'पेषं वासवाहनधिषु च" (६।३।५८) इत्युदकस्योदभाव. । स्वेपुष । स्व इत्यर्थग्रहणमित्याह—स्ववाचिनीति । धन स्वस्य पर्याय । गोविशेष । कथ पुन स्व रूपमिति सति पर्यायाणा विशेषाणा च ग्रहण इत्यादि स्वोक्तेऽर्थे वार्त्तिक प्रमाणयति वृक्षादाविति । विभाषा "वृक्षमृग" (२।४।१२ इत्यत्र वृक्षविशेषाणामेव ग्रहण न स्वरूपपर्याययो । "स्वेपुष" (३।४।४०) इत्यत्र पर्यायाणा विशेषाणा ग्रहणम् स्वरूपस्यापि इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

तथा च स्वपोषमित्युदाह्रियेत "सभाराजा" (२।४।२३) इत्यत्र तु राज पर्यायाणामेव ग्रहणम् न स्वरूपविशेषयो । "पक्षिमत्स्यमृगान्" । पक्षिमत्स्यमृगान् हन्तीत्यत्र स्वरूपस्य विशेषस्य च ग्रहण न पर्यायस्य मीनस्येष्टिरिति सूक्तम् । एतत् सर्वं तत्रैवोपपादितमस्माभि । उपदशस्तृतीयायाम् । मूलकोपदशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते इत्यर्थ । अत्र मूलकस्य भुज्यपेक्षया करणत्व शाब्द मूलकेन भुङ्क्ते किं कृत्वा उपदश्य किम् ? अर्थात् मूलकमित्येतदेव कर्म गम्यते । यद्येव मूलकेनेति करणस्योपदशिना सामर्थ्याभावात् प्रत्ययो न स्यात् उपपदसञ्ज्ञासमासश्च न प्राप्नोति । तत्राहु । यद्यपि भुजिना शब्दोऽन्वय उपदशिना तु कर्मापेक्षाया सन्निधानादयोग्यत्वाच्च वस्तुत सम्बन्धोऽस्त्येव भुजिप्रति हि करणमन्यथा नोपपद्यते ।

१०८५ स्वेपुष. [३।४।४०]

स्ववाचिनि करणे पुषेर्णमुल् स्यात् । स्वपोषं पुष्णाति । स्वेन पुष्णातीत्यर्थः । पर्यायाणां विशेषाणां चात्र ग्रहणमिष्यते । धनपोषम् । गोपोषम् ।

वृक्षादौ तद्विशेषाणां स्वे पर्यायविशेषयोः ।
पर्यायस्यैव राजादौ मत्स्यादौ तद्विशेषयोः ।।

१०८६. उपमाने कर्मणि च [३।४।४५]

येन कर्म कर्ता चोपमीयते तत्रोपपदे णमुल् स्यात् । रत्ननिधायं निधत्ते । रत्नमिव निधत्ते इत्यर्थः । अजनाशं नष्टः । अज इव नष्ट इत्यर्थः ।

१०८७. उपदशस्तृतीयायाम् [३।४।४७]

तृतीयान्तोपपदात् उपदंशेर्णमुल् स्यात् । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । "तृतीयाप्रभृतीनि" ( ) इति वा समासः ।

१०८८. अपादाने परीप्सायाम् [३।४।५२]

त्वरायामपादानोपपदात् धातोर्णमुल् स्यात् । कषादित्वाभावात् यथा विध्यनुप्रयोगो न । शय्योत्थायं धावति । शय्याया उत्थाय धावतीत्यर्थः ।

१०८९. द्वितीयायां च [३।४।५३]

द्वितीयान्ते उपपदे धातोर्णमुल् स्यात् त्वरायाम् । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । यष्टीर्गृहीत्वा युध्यन्ते इत्यर्थः ।

अत्राथऽभिसम्बन्धे वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययादि भविष्यतीति तदभिप्रेत्याह—तृतीयाप्रभृतीति । वाऽसरूपविधिना क्त्वाऽपि । मूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते ।

अपादाने परी । शय्याया उत्थायेति । एवं नाम त्वरते । यदवश्यकर्तव्यमप्यक्षिप्रक्षालनादि[1]नापेक्षते शय्योत्थानमात्रमेवाद्रियते इति विवक्षाया त्वरा गम्यते । एवं यष्टीर्गृहीत्वेत्यत्रापि । एवं नाम युद्धाय त्वरे यदासन्नं यष्ट्यादिकमपि गृहीत्वा धावति नायुधं प्रतीक्षते इति विवक्षया त्वरा ज्ञेया ।

---

१. नापेक्ष्यते इति क० पु० ।

१०९०. अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ [३।४।५९]

अव्यये उपपदे कृञः एतौ स्तः। अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैः कथने उच्चैः कृत्य उच्चैः कृत्वा उच्चैःकार वा अप्रिय ब्रूते। नीचैःकृत्य प्रिय ब्रूते। इत्यादयः कृतो ज्ञेयाः दिङ्मात्रमेतदुक्तम्।

अव्ययेऽयथा। असन्देहाय यथाभिप्रेताख्यानेऽव्यये इति वाच्येऽन्यथा निर्देशान्नञ प्रश्लेषो गम्यते। अयथाभिप्रेतशब्द आख्यानक्रियाविशेषण यथाभिप्रेत न भवति तथा ख्याति इत्यर्थ। तदेव विवृणोति। अप्रियस्योच्चैरिति। नीचैर्नामाप्रिय वाच्य मरणादि उच्चैर्नाम पुत्रजननादि वाच्यम्। यत्तु तयोर्विपर्ययेण कथन भवति तदयथाभिप्रेतमित्यर्थ।

प्रिय ब्रूते इति। प्रियाख्यान यद्यप्यभिप्रेत तथापि तत्प्रकारस्य नीचैस्त्वस्यानभिप्रेतत्वमत्र विवक्षितम्।

इत्यादय इति। इह विशिष्यानुक्ता अपि मूलशास्त्रादवगन्तव्या इत्यर्थ.। दिङ्मात्र मार्गव्युत्पादनमात्रमिह कृत न साकल्येन व्याकरण सगृहीतम्। विस्तरभीरुबालव्युत्पादनार्थमेवैतद् ग्रन्थकरणात् यद्वक्ष्यति।

आनन्त्यात् सर्वश शब्दा इत्यादि। अत एवोपेक्षितसूत्रव्याख्यानाय सोऽप्यनर्थक। परेषा पूर्ववृत्तिमात्रसग्रहे तेनैव गतार्थत्वात्। अतिरिक्तार्थसग्रहे चातिविस्तारापत्तेरिति भाव।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यं शेषवशामलो-
त्तस श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः।
तत्सूनो कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् कृत्याश्रया प्रक्रिया॥

इति कृदन्त प्रक्रिया।



अथ वैदिकी प्रक्रिया

वैदिकशब्देष्वप्येषैव प्रक्रिया। य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति न्यायात्। क्वचित्प्रयोगवशादन्यथात्वम्।

१०६१. प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे [६।१।११५]

ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यात् अतिपरे न तु वकारयकारपरे अति। उप प्रयन्तो अध्वरम्। सुजाते अश्वसूनृते। अन्तः पादमिति किम्? य एतेऽर्चयन्ति। अव्यपरे किम्। तेऽवदन्। तेऽयस्मयम्।

यथेयता प्रबन्धेन लौकिकेषु शब्देष्वन्वाख्यातेषु वैदिकान्वाख्यानमवशिष्यते तच्चेदमप्रयोजन "रक्षोहागमलघ्वसदेहा प्रयोजनमिति" ¹वदता भाष्यकारेण वेदरक्षाया व्याकरणारम्भप्रयोजनत्वेन मुख्यतयाऽभिधानात्। ब्राह्मणेन निष्कारण षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति वेदार्थज्ञानोपायतया वेदाङ्गत्वेनैव ²व्याकरणारम्भप्रयोजकाध्ययनविधानात्। तमनुपकुर्वतश्च तदङ्गत्वासम्भवात्। तत्कथ वैदिकानुपेक्ष्य लौकिका एवेह व्युत्पादिता इत्याशङ्क्य परिहरति-वैदिकशब्देष्वपीत्यादि। एषैव लौकिकोक्तैव प्रक्रिया साधारणत्वादगृह्यमाणविशेषत्वादित्यर्थ।

ननु गृह्यते एवविशेष। व्यपदेशतोऽर्थतो रूपतश्च भेदात्। तथा च भाष्यकारो लौकिकेभ्यो वैदिकान् भेदेन व्यपदिशति। अथ शब्दानुशासन केषा शब्दाना लौकिकाना वैदिकाना चेति। अर्थभेदोऽपि दृश्यतो वेदे श्रूयते उत्ताना वै दिव गता वहन्तीति। एतद्ध देव्य मधूयत् घृतमिति।

न च लोके गवादिशब्दानामेवभूतोऽर्थ प्रसिद्ध। रूपभेदश्चापि श्रूयते। वेदेऽष्टाकपालोऽग्निष्टोमो गृह्णाति। एव च यत्रापि गवादिशब्देषु रूपभेदो नावगम्यते तत्राप्यर्थभेदादेव शब्दभेदसादृश्यनिबन्धनश्चैकत्वाध्यवसाय इति। तदेतत् प्रतिक्षिपन्नाह—य एव लौकिकास्ते एव वैदिका इति न्यायादिति। तथा चाकृत्यधिकरणे जैमिने सूत्रे प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविधानादिति। अत्र ह्येव सिद्धान्तित लौकिकेभ्यो गवादिशब्देभ्यो न वैदिकास्ते भिद्यन्ते तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानात्। सोऽय देवदत्त इतिवत्। न चेद बाध्यते। भेदे च वेदे पृथक् व्युत्पत्त्यभावादबोधकतया धर्मप्रमाणत्व व्याहन्येत। यदुक्तम्—'लोकावगतसामर्थ्य शब्दो वेदेऽपि बोधक' इति।

---

१ इत्यादिना भाष्यकारेणेति क० पु०।

२ वेदाङ्गत्वेन व्याकरणाध्ययनविधानात् इति क० पु०

यूपाहवनीयादिशब्दाना तदर्थाना चालौकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपदसमभिव्याहाराद् व्युत्पत्ति सिध्यति। व्यपदेश[1]भेदस्तु ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायात् प्राधान्यख्यापनार्थतया न भेदे प्रमाणम्। यत्तूत्तानवहनादिकमुपदिश्यते सोऽर्थवाद। लोकप्रसिद्धस्य गोपदार्थस्योत्तानवहनरूपक्रियाविशेषप्रतिपादनस्य प्रशमार्थत्वात्। यदपि रूपान्यत्वमुक्तम् न तदपि भेदकमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। अत एवोदाहृतेषु विकृताविकृतेष्वर्थैकत्वमुपलभ्यते। एव च शब्दैक्ये सिद्धे तदर्थैक्यमप्यर्थत सिद्धम्। तदाह—शबरस्वामी—य एव लौकिका शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चामीषामर्था इति। सूत्रार्थस्तु लोकवेदयो शब्दरूपस्य चार्थरूपस्य चैकत्व प्रत्यभिज्ञारूपप्रत्ययाविभागात्। एव च सति दर्शपूर्णमास्यादिप्रयोगचोदनाया अभाव स्यादिति।

ननु यदि दिक्शब्देष्वप्येषैव प्रक्रिया ततस्तद्विरुद्धा देवास कर्णेभि त्मना गृभ्णामीत्येवमादय प्रामादिका सम्भाव्येरन्नत आह—क्वचिदिति। यथा लौकिकेषु सामान्यलक्षणे सत्यपि विशेषलक्षणमप्यस्ति णिङभावपक्षे "कमेश्लेश्चङ् वाच्य" इति। एव वैदिकेष्वप्युक्तसामान्यलक्षणे स्थितेऽपि "आज्जसेरसुक्" (७।१।५०) इत्यादिविशेषलक्षणस्य सत्यान्नापशब्दत्व शङ्क्यमित्यर्थ। उक्त च भाष्ये—लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यतीति।

प्रयोगवशादिति। प्रयोगविशेष एव न तु तल्लक्षणादर्शनात् सर्वत्र तथा प्रयोग ऊहनीय इत्यर्थ। तदुक्त भाष्ये दृष्टानुविधिश्छन्दसीति। तदेवान्यथात्वमुदाहरति—प्रकृत्यान्तर्पादमिति। पादस्य मध्ये इत्यन्त पादमित्यव्ययीभाव। अन्तरित्यव्ययमित्यधिकरणशक्तिप्रधान[2] मध्यमाचष्टे पादश्चेह न श्लोकस्य गृह्यते। पादशब्देन ऋक्पादस्य ग्रहणमिष्यते इतीष्टे।

अन्ये तु "वा छन्दसि" इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन छन्दसीत्यनुवर्तयन्ति। तेनास्य वैदिकत्व सपद्यते इत्याशयेन व्याचष्टे ऋक्पादमध्यस्थ इति। "एङ पदान्तादति" (६।१।१०९) इत्यतोऽनुवर्तमानमेङ इति पञ्चम्यन्तमप्यर्थात् प्रथमया विपरिणम्यतेऽस्य कार्यिणोऽसम्भवात् इत्याशयेनाह—एङिति। प्रकृत्येति। सन्धिरूप विकार न यातीत्यर्थ। अन्त पादमिति किमिति। ऋचीत्येव किं नोक्तमित्यर्थ। एतेऽर्चन्ति इति। कया मती एतेऽर्चन्ति शुष्म वृषणो[3] वसूया इति। अत्र च एते इति पादस्यान्ते एङस्ति। अकारश्च परस्य पादस्यादाविति न निमित्तनिमित्तयो पादमध्यस्थत्वमिति सत्यपि ऋक्त्वे प्रकृतिभावाभाव। अत्र च पदान्तादित्यप्यनुवर्तनीयम्। तेनाग्ने रथ सुवहस्य प्रणोतौ। वायोरिव सूनृतानामुदर्के "इत्यादौ ङसिङसोश्च" (६।१।११०) इति यत्पूर्वरूप न तद्बाध्यते।

१ व्यपदेशो भेदस्तु इति क० पु०।
२ प्रधानमध्यमाचष्टे इति क० पु०।
३ वृषणेव सुपा इति क० पु०।

१०९२. अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च [६।१।११६]

एषु समसु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या। पशुभिर्नो अव्यात् मित्रमहो अवद्यात्। उपप्रयन्तो अध्वरम्। सुजाते अश्वसूनृते। अन्तःपादमिति किम्? य एवेऽर्चयन्ति। अव्यपरे किम्? तेऽवदन्। ते अयस्मयम्।

१०९३. यजुष्युरः [६।१।११७]

उरःशब्द एङन्तोऽतिपरे प्रकृत्या यजुषि। उरो अन्तरिक्षम्।

१०९४. आङोऽनुनासिकश्छन्दसि [६।१।१२६]

आङोऽनुनासिकादेशोऽचि प्रकृत्या। अभ्र आँ अपः।

१०९५ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु [८।३।५३]

षष्ठीविसर्गस्य सः स्याद् बहुलं छन्दसि पत्यादौ परे। वाचस्पतिः दिवस्पुत्रः इत्यादि।

अव्याद्। एषामनुकरणत्वात् सुबन्तेन समास। अव्यादिनि। अव रक्षणे इत्यस्मादाशिषि लिङ्। अवद्यादिति पञ्चम्यन्तम्। अवक्रमुरिति। अवपूर्वस्य क्रमेर्लिट्युसि "छन्दसि वा वक्तव्यम्" (वा०) इति द्वित्वनिषेध। क्वचिदवचक्रमुरिति पठ्यते तत्त्वयुक्तम्। तथा लक्ष्यादर्शनात्। अव्रतेति। वृङ्वृञो "मन्त्रे घसह्वर" (२।४।८०) इति च्लेर्लुकि झस्यादादेशे यण् अयमिति। इदम सौ। अवन्त्वित्यवतेर्लोट्। अवस्यव इति। अवेरसुन्[१] औणादिक। तत क्यच्। "क्याच्छन्दसि" (३।२।१७०) इत्यु। तेनो अवन्त्विति। बह्वृचास्तु पूर्वरूपमेवाधीयते इति हरदत्त।

यजुष्युर। यजूषि पादाभावादनन्त पादार्थं वचनम्।

आङोऽनुना। आङिति ङित्विशिष्ट आकारो गृह्यते य ईषदर्थ इत्यादिना लक्षित। यद्यपि अभ्र आँ अप इत्यत्राकारो नेषदर्थादिचतुष्टयवृत्ति सप्तम्यर्थानुवादित्वात्, तथापि वाक्यस्मरणयोरङित् इत्यत्रैव तात्पर्यमन्यत्र, सर्वत्रैव आङ् ङिद्वेदितव्य इति भाष्ये स्थितत्वादस्याङ्त्व द्रष्टव्यम्।

---

१ अवसुन् इति क० पु०।

१०९६. स्यश्छन्दसि बहुलम् [६।१।१३३]

स्य इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्धलि बहुलम् । एष स्य वाजी । बहुल किम् । यत्र स्यो निपतेत् ।

१०९७. अयस्मयादीनि छन्दसि [१।४।२०]

अयस्मयादीनि छन्दसि भपदसंज्ञानि स्युः । अयस्मयम् । भाषायां तु पदसंज्ञा । अयोमयम् । तन्वादीनां विकल्पेनेयङुवङौ । तन्वं पुषेम । तनुवम् । त्रिषुं विषुव पश्य । स्वर्गो लोकः । सुवर्गो वा । त्र्यम्बकम् । त्रैयम्बकम् । वरेण्यम् । वरेणियम् ।

१०९८. छन्दस्युभयथा [६।४।८६]

भूसुधियोर्यण् स्यादियङुवङौ च । वनेषु चित्रं बिभ्वम् । विभुवम् वा । सुध्यो नव्यमग्नो । सुधियो वा ।

१०९९. आज्जसेरसुक् [७।१।५०]

अकाराज्जसेरसुगागमः स्याच्छन्दसि । ब्राह्मणासः ।

११००. बहुल छन्दसि [७।१।१०]

अतो भिस ऐस् बहुलं स्याच्छन्दसि । एत्नम् । देवेभिः । कर्णेभिः ।

स्यश्छन्दसि । त्यद प्रथमान्तस्यानुकरण लुप्तषष्ठीकम् । एषस्य वाजी । एष एतद स्य[१]स्त्यद । त्यदाद्यत्वम् । "तदो स सावनन्त्ययो" (७।२।१०६) इति सत्वम् । सुलोप ।

अयस्मयादीनि । निपातनमेतत् न तु सज्ञाविधानम् । तेन "वृद्धिरादैच्" (१।१।१) "अदेङ् गुण" (१।१।२ , इत्यत्र भपदसज्ञयो समावेश सिद्धयतीति स्थितम् । एव च भसज्ञानि स्युरिति निपातने द्वारमात्रमुच्यते । अयस्मयमिति । अयसो विकार । "आज्जसेरसुक्" (७।१।५०) इति पूर्वाचार्यानुरोधेन निर्देश । इकार उच्चारणार्थं । ब्राह्मणास इति । असुक पूर्वान्तत्वाज्जस सकारस्य न रुत्वम । पूर्वास[२] उभ[२]यास इत्यादौ तु परत्वात् पूर्वमसुकि कृते सकृद्गतिन्यायात् पुनर्जस शो न भवति ।

---

१ एतदस्तदस्तीति स्थितम् एव च भसज्ञानि स्युरिति निपातने द्वारमुच्यते इति क० पु० ।

२ जप्यस इति क० पु० ।

११०१. मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः [६।४।१४१]

आङिति टा। तस्मिन् परे आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यात् मन्त्रेषु। त्मना देवेभ्यः। अन्यत्रापि लोपः। त्मन्यासमञ्जन्।

११०२. सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः [७।१।३९]

एषामेते आदेशाः स्युः। ऋजवः सन्तु पन्थाः। पन्थान इति प्राप्ते जसः सुः। आर्द्रे चर्मन्। चर्मणीति प्राप्ते लुक्। "न ङिसम्बुद्ध्योः" (८।२।८) इति नलोपो न। मती। मत्या इति प्राप्ते पूर्वसवर्णः। सखाया। सखायौ इति प्राप्ते औकारस्य आ। नताद् ब्राह्मणम्। नतमिति प्राप्ते अम आत्। अस्मे इन्द्राबृहस्पती। न युष्मे वाजबन्धवः। वयं यूयमिति प्राप्ते जसः शे। यूयवयादेशाभावश्च छान्दसत्वात्। उरुया। उरुणेति प्राप्ते या। नाभा पृथिव्याः नाभाविति प्राप्ते डा। अनुष्ठ्या यजामसि। अनुष्टुभा इति प्राप्ते ड्या। साधुया। साधु इति प्राप्ते याच्। वसन्ता यजेत। वसन्ते इति प्राप्ते आल्। सुपां सुपो भवन्ति। धुरि दक्षिणायाः। दक्षिणायामिति प्राप्ते। तिङां तिङो भवन्ति। ये यूपाय तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते। इयाच् डियाच् इकारश्च। उर्विया। दार्विया। उरुणा। दारुणेति प्राप्ते इयाच्। सुक्षेत्रिया। सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच्। सरसी शयानम्। सरसि इति प्राप्ते ईकारः। आङयाजयारश्च। प्रबाहवा। प्रबाहुनेति प्राप्ते आङ्। स्वप्नया। स्वप्नेनेति प्राप्ते। नावया। नावेति प्राप्ते।

मन्त्रेष्वाङ्यादे। अन्यत्रापीति। सप्तम्यामपीत्यर्थः। एतच्च बाहुलकात्।

सुपां सुलगिति। सप्तम्या ङेरित्यर्थः। अत्राहुः पूर्वसवर्णेनाप्येतत् सिद्धम्। कथं चर्मन् इ इति स्थिते पूर्वसवर्णो निरनुनासिकस्य ङेरान्तरतम्यान्निरनुनासिको दकारः। तत्र परत "स्वादिषु" (१।४।१७) इति पदत्वात् प्राप्तेऽपि नलोपे "न ङिसम्बुद्ध्योः" (८।२।८) इति प्रतिषिद्धे संयोगान्तलोपेन सिद्ध्यति चर्मन्निति। तस्मादुपलक्षणमेतत्। हविर्धानयोर्यत्सुन्वन्तीत्युदाहार्यम्। अत्र हि यद् ङि इति स्थिते पूर्वसवर्णे दकारे कृते त्यदाद्यत्वे सति स्थानिवद्भावात् ङे स्मिन् स्यात्। भ्यामादिषु "चाल्लोऽन्त्यस्य" पूर्वसवर्णे कृते पूर्वभागस्य श्रवणप्रसङ्गस्तस्माल्लुगेषितव्य इति। मती

११०३. प्रसमुपोदः पादपूरणे [८।१।६]

एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्र प्रायमग्निः । ससमिद् युवसे । उपोप मे परामृश । कि नोदुदुहर्षसे ।

११०४. अमो मश् [७।१।४७]

मिबादेशस्यामो मश् स्यात् । वधी वृत्रम् । अवधिषमिति प्राप्ते ।

इति । टापा इकारे पूर्वसवर्णे कृते सवर्णदीर्घ । औकारस्य आ इति । अनेन आदित्यत्र आ आदित्य।कारोऽपि प्रश्लिष्यते इति दर्शितम् । अम आदिति । आकारे तु नतात् ब्राह्मणात् इति पठित्वा तच्छब्दात् ब्राह्मणशब्दाच्च आत् आदेश इत्युक्त "न विभक्तौ" (१।३।४ इति तकारस्य नेत्त्वम् । यूय वयमिति । जस शे इति । शकार सर्वादेशाथ । अत्र हरदत्त प्रमादपाठोऽयम् । तथाहि न युष्मे वाजबन्धवो विनिन्युश्च न मर्त्यं अवद्य'मधिदीधरत् इति । ऋत्वाश्वमेधनाम्नो राज्ञो दान श्रूयते । व्यत्ययेन बहुवचनम् । वाजमित्य'न्ननाम । अन्नदानेन ये सर्वेषा बन्धवस्तेषा सबोधन हे वाज-बन्धव । युष्मासु अवीत्यस्यानेन सबन्व स च सप्तम्यर्थानुवादी । विनिन्युश्च न निन्दनशोला।ऽपि मर्त्यं अवद्य न धारयति अवद्याभावादित्यर्थ । अस्मे इन्द्राबृहस्पती रयिधत्त शताश्विनमित्यत्रापि मन्त्रे रयिधत्तमिति क्रिया दधातिश्च दानार्थ तेनास्मभ्य रयि दत्तमित्यर्थ । तस्मात् युष्मासु अस्मभ्यम् इति प्राप्ते सुप्भ्यसो शे इति युक्त पाठ । यूयवयादेशाभावश्च छान्दसत्वादित्यपि न वाच्यम् । आचार्यैस्तु काशिकानु-सारात् तथा विमृश्य लिखितम् । उरुयेति । परत्वाट्टपो नादेशे कृते यादेश । नाभा इति । डित्त्वाट्टिलोप । साधु इति प्राप्ते इति । सोर्लुकि प्राप्ते इत्यर्थ । वसन्ते इति प्राप्ते आल् । पूवसवर्णे तु "अता गुण" (६।१।६७) इति स्यात् । सुपा सुपो भवन्ति इति । सूत्रे सुग्रहणमपनीय सुप्ग्रहण कार्यमित्यर्थ । व्यत्ययो बहुलमित्यस्याय प्रपञ्च. । एव तिङा तिङ इत्यपि । प्रवाहयेति । आङो ङित्करणसामर्थ्यादन्त्यङित्स्वपि गुण. । स्वप्नयेति । एव चाकार सुपीति दीर्घनिवृत्त्यर्थ । "अतो गुणे" (६।१।८७) इति पररूपम् ।

प्रसमुपोद । समाहारे द्वन्द्व । समासान्तविधेरनित्यत्वात् "द्वन्द्वाच्चुदषहान्ता-त्समाहारे" (५।४।१०६) इति टच् न भवति । प्रप्रायमग्निरिति । नात्र द्विर्वचनस्य किंचिद्द्योत्य केवल पादपूरणमेव कार्यम् । न चैवविधस्य भाषाया प्रयोगोऽस्तीति सामर्थ्यात् छन्दस्येवेद विधानमित्याहु । पादपूरणे किं प्रदेवन्देव्याधिया ।

अमो मश् । मिबादेशस्याम इति । द्वितीयैकवचन तु गृह्यते । छन्दसि दृष्टानु-विधानात् परत्र तिङ्साहचर्यात् च । वधीमिति । "हन्तेर्लुङि च" (२।४।४३) इति

११०५. ध्वमो ध्वात् [७।१।४२]

ध्वस्थाने ध्वात् स्यात् । धारयध्वात् । धारयध्वमिति प्राप्ते ।

११०६. यज॒ध्यैनमिति च [७।१।४३]

एनमि ध्वमोऽन्तलोपःवक ारस्य च यकारः । यजध्यैनं प्रियमेधाः ॥

११०७. तस्य तात् [७।१।४४]

लोड्मध्यमबहुवचनस्य तस्य तात् । गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ।

११०८. तप्तनप्तनथनाश्च [७।१।४५]

एते च तस्यादेशाः स्युः । तप-शृणोत ग्रावाणः । तनप्-दधातन । तन-जुहुतन । थन-ये जुहुथन । शृणुत धत्त जुहुत इति प्राप्ते ।

११०९. इदन्तो मसि [७।१।४६]

मस्शब्दे अन्त इकारः स्यात् । पुरस्ताद्दीपयामसि । दीपयाम इति प्राप्ते ।

वधादेश. च्ले सिच् इट् मिपोऽम्भाव । तस्य मश् । अकार उच्चारणार्थ । शित्वात् सर्वादेश । तस्य "अस्तिसिच" (७।३।९६) इतीट् । "इट ईटि" इति सिचो लोपे सवर्णदीर्घ । शित्करणम् अलोऽन्त्यस्य माभूदिति । अन्यथा मकारस्यापि मकार-वचन विकारनिवृत्त्यर्थ स्यात् "मा राजि" (८।३।२५) इतिवत् ।

यजध्यैनमिति । वकारस्य च यकार इति । बह्वृचास्तु वकारमेवाधीयते । तत्र यलोपमात्र निपात्यम् यजध्वमेनमिति प्राप्ते । तस्य लोड्मध्यमबहुवचनस्येति । छन्दसि दृष्टानुविधानात् । पूर्वोत्तराभ्या बहुवचनाभ्या साहचर्याच्च प्रथमपुरुषैकवचन न गृह्यते इति भाव । तप् शृणोत इति । पित्त्वेनाङित्त्वाद्गुण । अत एव दधातने-त्यत्र "श्नाभ्यस्तयोरात" (६।४।११२) इत्यालोपाभाव । यदिष्टनेति । इषेस्तु-दादित्वाच्छ । तस्य "बहुल छन्दसि" (७।३।९७) इति लुकि कृते "इषुगमियमाम्" (७।३।७७) इति छत्वाभाव । ष्टुत्वम् ।

इदन्तो मसि । मस सकारान्तस्य सप्तमी । अन्तशब्दोऽवयववाची तेन कित्वा-भावेऽपि इकार आगम सपद्यते इति व्याचष्टे—मस्[1] शब्द इति । हरदत्तस्त्वाह—मसीत्यविभक्तिको निर्देश । इकार उच्चारणार्थं इत् अन्ता यस्य स इदन्त स्थित एव सकारे इकार उपसञ्जनीय । अन्तग्रहणाच्चेत्[2] मसग्रहणेन गृह्यते इति ।

---

१ मसशब्द इति क० पु० ।

२. चेत् ग्रहणेन ।

१११०. स्नात्व्यादयश्च [७।१।४९]

एते निपात्याः। स्नात्वी मलादिव। स्नात्वेति प्राप्ते। पीत्वी।

११११. छन्दसि शायजपि [३।१।८४]

हलः श्नः शायजपि स्यात् हौ छन्दसि। "हृग्रहोर्भश्छन्दसि" (वा०) एतयोर्हस्य भः स्यात् छन्दसि। गृभाय। गृहाणेति प्राप्ते। जभार। जहारेत्यर्थः।

१११२. व्यत्ययो बहुलम् [३।१।८५]

शबादिविकरणानां छन्दसि बहुलं व्यत्ययः स्यात्। भेदतीति। भिनत्तीति प्राप्ते। मरते। म्रियते इत्यर्थः। बहुलोक्तिः सर्वविधिव्यभिचारार्था।

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिद्ध्यति बाहुलकेन ॥१॥

उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे। नरः प्रथमपुरुषादिः।

हृग्रहोरिति। गृभायेति। ग्रह उपादाने। लोट् सेर्हि। "क्र्यादिभ्य श्ना" (३।१।८१) "ग्रहिज्या" (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्। जभारेति। हृञो लिटो णलि वृद्धौ हस्य भ।

[1]व्यत्ययो बहुलम्। भेदतीति। श्नमि प्राप्ते शप्। मरतीति। श्यनि प्राप्ते शप्। परस्मैपद व्यत्ययेनैव। ननु पूर्वसूत्रादपि—इत्यनुवर्त्य छन्दसि व्यत्ययो भवति अपि शब्दाद् यथाप्राप्त चेत्युक्तेऽपि सर्वेष्टसिद्धि, किं बहुलवचनेनेत्यत आह—बहुलोक्ति सर्वस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्य च विधेर्व्यभिचारो व्यत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम्। तमेव व्यत्यय श्लोकेन प्रपञ्चयति सुप्तिङित्यादि। तत्र सुपा व्यत्यय धुरि दक्षिणाया दक्षिणस्यामिति प्राप्ते। तिङामिति। तक्षतीति तक्षन्तीति प्राप्ते इति ग्रन्थकृतैवोद्धृत। उपग्रह परस्मैपदात्मनेपदे इति। यद्यपि लादेशव्यतिषङ्गात् क्रियासाधनयो[2]र्यो विशेष स्वार्थपरार्थत्वादिक. मुख्य उपग्रह। यथोक्तम्—

य आत्मनेपदाद् भेद क्वचिदर्थस्य गम्यते।
अन्यतश्चापि लादेशान्मन्यते तमुपग्रहम् इति॥

आत्मनेपदाद्धेतोरित्यर्थ। एवमन्यतश्चापि लादेशादिति। इह तु तद्व्यतिरिक्तनिमित्तत्वात् परस्मैपदात्मनेपदयोरुपग्रहशब्दो वर्तते इति भाव। यथा ब्रह्मचारिण-

---

१. व्यत्ययेवतीति इति क० पु०।
२ क्रियासाधनो विशेष इति क० पु०।

११११३ लिङ्याशिष्यङ् [३।१।८६]

आशीर्लिङि धातोरङ् स्याच्छन्दसि। यासुटि कृते "अतो येयः" (७।२।८०) स्थेयम्। गेयम्। गमेम। वच उम्। वोचेम। विदेयम्। शकेयम्। रुहेयम्। दृशेयम्।

१११४ छन्दस्युभयथा [३।४।११७]

धात्वधिकारोक्तः सर्वोऽपि प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञः स्याच्छन्दसि। वर्धन्त। वर्धयन्त्वित्यर्थः। आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः। विशृण्विरे सुन्विरे।

मिच्छते। इच्छतीति प्राप्ते। लिङ्गस्य मधोस्तृप्ता इवासते। मधुन इति प्राप्ते। नर पुरुष। अथास वीरैर्दशभिर्वियूया। वियूयादिति प्राप्ते। आशीर्लिङ्। काल कालवाची प्रत्यय। श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन। लुटो विषये लृट्। हलामिति। नृवीर क्षुधितमुग्रवीरम् इति। क्षुभितमिति प्राप्ते भकारस्य धकार। अचामिति। उपगायन्तु मा मातरो गर्भिणीय। गर्भिणय इति प्राप्ते। दीर्घस्य ह्रस्व। स्वरस्य। अश्वावतीः। अन्तोदात्तत्वे आद्युदात्तत्वम्। कर्तृशब्दकारकमात्रोपलक्षणम् तद्वाचिनीना विभक्तीनामित्यर्थं। मादयद्भि सप्रदानस्य करणत्वम्। यडिति। यडो यशब्दादारभ्य "लिङ्याशिष्यङ्" (३।१।८६) इति ङकारेण प्रत्याहारस्तेषा व्यत्ययो भवतीत्यत्र मूले एवोदाहृतम्। एषा च व्यत्यय शास्त्रकृत् पाणिनिरिच्छति। चशब्दो हेतौ यस्माद्बाहुलकेन सिद्ध्यति। तस्माद्बाहुलकग्रहण कर्तव्यमित्यर्थं। बहुलस्य भावो बाहुलक मनोज्ञादित्वाद् वुञ्। तत् पुनर्बहुलग्रहणस्य प्रवृत्तिनिमित्त बह्वर्थत्वम्।

लिङ्याशिष्यङ्। स्थागागमिवचिविदिशकिरुहीनेवोदाहरति। प्रायेण तत्रैवाङो दर्शनात्। स्थेयमिति। मिपोऽम् भवति। यासुट् तस्य छन्दसि सार्वधातुकत्वात् "लिङ सलोपोऽनन्त्यस्य" (७।२।७९) इति सलोप.। तत शपोऽपवादेऽङि सति "आतो लोप इटि च" (६।४।६४) इत्यालोप प्राग्वत्। "अतो येय." (७।२।८०) इतीयादेशे "आद्गुण। गेयमिति। गै शब्दे। आत्व शेष प्राग्वत्। गमेमिति। यास इयादेशे "लोपो व्योर्वलि" (६।१।६६) इति यलोपः। अनङीति निषेधात् "गमहन" (६।४।९८) इत्युपधालोपेन। अङो ङित्वान्न गुण.। शकेयम् इति। अत्र "स्वादिभ्य श्नोरपवादोऽङ्। दृशेयमिति। नन्वङि सति 'ऋदृशोऽङि गुण." इति गुणेन भाव्यम्। अत एव "दृशेरक् वक्तव्य" (वा०) इत्याकर। सत्यम्। बाहुलकात् अङ्यपि गुणाभाव मन्यते।

छन्दस्युभयथा। व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवाय प्रपञ्च। धात्वधिकारोक्त सर्वोऽपि प्रत्यय. इति। नावश्यमनन्तरो लिङेवापेक्ष्यतेऽपि तु लिङ् शिदादिरपीत्यर्थं। णिलोप

१११५. लिङर्थे लेट् [३।४।७]

लिङर्थे विध्यादौ धातोर्लेट् प्रत्ययः स्याच्छन्दसि ।

१११६. सिब् बहुलं लेटि [३।१।३४]

धातोः सिप्प्रत्ययो बहुलं स्याल्लेटि ।

१११७ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु [३।४।९७]

लेटस्तिङामितो लोपः स्याद्वा परस्मैपदेषु ।

१११८ लेटोऽडाटौ [३।४।९४]

लेटः अट् आट् इत्येतावागमौ स्तः तौ च पितौ । जोषिषत् । तारिषत् मन्दिषत् । पक्षे पताति विद्युत् । उदधि च्यावयाति ।

इति । "णेरनिटि" (६।४।५१) इत्यनेन । विशृण्विरे इति । शृणोतेः "लिटस्तझयोरेशिरेच्" (३।४।८१) इतीरेच् । छान्दसत्वात् न द्वित्वम् । सार्वधातुकत्वात् "श्रुवः शृ च" (३।१।७४) इति शृभावश्च । "असंयोगाल्लिट् कित्" इति कित्त्वाद्गुणाभावे" "हुश्नुवो" (६।४।८७) इति यण् । सुन्विरे इति । "स्वादिभ्यः श्नु" (३।१।७३) लिङर्थे विध्यादाविति । "हेतुहेतुमतोर्लिङ्" (३।३।१५६) इत्यादावपि । लेटोऽडाटौ च न यौगपद्येन अड्विधिसामर्थ्यात् । अन्यथा सवर्णदीर्घे कृते विशेषाभावात् । तौ च पिताविति । "आडुत्तमस्य पिच्च" (३।४।९२) इत्यतोऽनुवृत्तेरेवमुक्तम् । तत्प्रयोजनं तु करवाव करवैते करवैथे इति द्विवचनादौ विकरणस्य गुणः । अन्यथा यथा सार्वधातुकत्वात् विकरणो भवत्येव "सार्वधातुकमपित्" (१।२।४) इति ङित्त्वाद् गुणो न स्यात् । आकारे तु पित्त्वं नास्थितम् । यदाह हरदत्तः । करवैते इति 'छन्दस्युभयथा" (३।४।११७) इति सार्वधातुकत्वाद्विकरणः । आर्धधातुकत्वात् ङित्त्वाभावाद् विकरणस्य गुणः । करोतेश्चोत्त्वाभावः । जोषिषदिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अनुदात्तेत् व्यत्ययेन परस्मैपदं तिप् इकारलोपः । अडागमः । सिप् इकार उच्चारणार्थः । प् इत् । सिप इट् । उपधागुणः । षत्वम् । तारिषदिति । तॄ इत्यस्य "सिब् बहुलं लेटि" (३।१।३४) "छन्दसि णिद्वक्तव्यः" (वा०) इति वृद्धिः । शेषं प्राग्वत् । मन्दिषत् इति । मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । इदितो नुम् । पक्षे इति । सिप इत् लोपस्य चाभावः । पतातीति । आट् । च्यावयातीति । च्युङ् गतौ ण्यन्तः ।

११९९ स उत्तमस्य [३।४।९८]

लेट उत्तमस्य सकारस्य लोपो वा स्यात् । करवाव । पक्षे करवावः । टेरेत्त्वम् ।

११२० आत ऐ [३।४।९५]

लेट आकारस्य ऐ स्यात् । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । विधिसामर्थ्यादाट ऐत्त्वं न । मन्त्रयाते ।

११२१. वैतोऽन्यत्र [३।४।९६]

आत ऐ विषय विना लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा । पशूनामीशै । गृह्यान्तै । पक्षे दधसे । एतोऽन्यत्र किम् ? मन्त्रयैते ।

११२२. उपसवादाशङ्कयोश्च [३।४।८]

उपसवादे शङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशै । नेज्जिह्मायन्तो नरक पताम ।

११२३. कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि [३।१।५९]

एभ्यश्च्लेरङ् वा स्याच्छन्दसि । अकरत् । अमरत् । अदरत् । अरुहत् ।

स उत्तमस्य । करवावेति । कृञो लटो वस् । "तनादिकृञ्भ्य उ" (३।१।७९) गुणो रपर । आट् । अङित्त्वाद्विकरणस्य गुण । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे इति । मन्त्रि गुप्तभाषणे । इदित्वान्नुम् । ण्यन्ताल्लेट स्थाने आते आते आथे शब्दयोराकारस्यैकार । शपि णेर्गुणायादेशौ । विधिसामर्थ्यादिति । अन्यथा लाघवाय ऐटमेव विदध्यात् ।

वैतोऽन्यत्र । ईशै इति । ईश ऐश्वर्ये । उत्तमैकवचनमिट् परस्मैपदेषु इति वचनात्—"इतश्च" (३।४।१००) लोपो नास्ति । टेरेत्त्वम्, तस्य ऐ । गृह्यान्तै इति । ग्रहे कर्मणि लेट् । आट् । यक् सम्प्रसारणम् । झोऽन्त ।

उपसवादाशङ्कयोश्च । पणबन्ध इति । यदि मे भवानिद कुर्यादहमपि ते इद दास्यामीति त्रिपुरविजये देवै. प्रार्थितस्य रुद्रस्येद वचनम् । पशवोऽत्र द्विपाद चतुष्पादश्च नेदिति । इच्छब्द आशङ्का द्योतयति । जिह्माचरणेन नरकपात सभाव्यते स मा भूदित्यर्थं ।

कृमृदृ० । [1]अमरदिति । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

---

१ असरदिति क० पु० ।

११२४. श्रुशृणुपपृकृवृभ्यश्छन्दसि [६।४।१०२]

एभ्यो हेर्धिः स्यात् छन्दसि। श्रुधीहवम्। शृणुधी गिरः। "अन्येषामपि दृश्यते" (६।३।१३७) इति दीर्घः। पृधि। पूर्धि। उरुणस्कृधि। अपावृधि।

११२५. वा छन्दसि [३।४।८८]

हिरपिद्वा स्यात् छन्दसि।

११२६. अङितश्च [६।४।१०३]

पित्त्वेनाङितो हेर्धिः स्यात्। रारन्धि। प्रयन्धि। युयोधि। पित्त्वाभावे प्रीणीहि।

११२७. आदृगमहनजन. किकिनौ लिट् च [३।२।१७१]

आदन्ताद् ऋवर्णान्तात् गमादेश्च किकिनौ स्तः छन्दसि। तौ च लिड्वत्। द्वित्वादि। पपिः। कित्त्वम्। "ऋच्छत्यृताम्" (७।४।११) इति गुणबाधार्थम्। "बहुलं छन्दसि" (७।१।१०३) इत्युत्त्वम्। जगुरिः जग्मिः। जघ्निः। जज्ञिः।

श्रुशृणु। शृणु इति रूपानुकरणम् शृणुधीत्यत्र धिभावविधानसामर्थ्यात् "उतश्च प्रत्ययात्" (६।४।१०६) इति लुक् न भवति। अन्येषु व्यत्ययेन शप्। तस्य "बहुलं छन्दसि" (२।४।७३) इति लुक्। पूर्धि इति। "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" (७।१।१०२) इति उत् रपर। "हलि च" (८।२।७७) इति दीर्घ। उरुणस्कृधि इति। "नश्च धातुस्थोरुषुभ्य" (८।४।२७) इति णत्वम्। "क करत्करति" (८।३।५०) इति विसर्जनीयस्य स। अपावृधीति। अपपूर्वो वृङ् वृञ् वा "अन्येषामपि दृश्यते" (६।३।१३७) इत्यपस्य दीर्घ।

अङितश्च। ननु हिर्ङिदेव "सेर्ह्यपिच्च" (३।४।८७) इति वचनादत आह—पित्त्वेनाङित इति। रारन्धीति। रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपद छान्दसत्वाच्च शप श्लु. द्वित्वेऽभ्यासदीर्घश्च। अङित्त्वादेव नलोपाभाव। प्रयन्धीति। शपो लुक् छान्दस। युयोधीति। यौते शप श्लुश्छान्दस। प्राणीहीति। प्रीञ् तर्पणे क्र्यादि।

आदृगमहन०। पपिरिति। पा पाने। "लिटि धातो." (६।१।८) इति द्वित्वम्। ह्रस्व। आतो लोप। ननु लिड्वद्भावे सति "असयोगाल्लिट् कित्" (१।२।५) इत्येव सिद्धे कित्करणमनर्थकमित्याशङ्क्याह—कित्त्वमित्यादि। "ऋच्छत्यृताम्" (७।४।११)

११२८. तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः [४।४।६]

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः छन्दसि तुमुनोऽर्थे। से वक्षे रायः। सेन् तावमिषे। असे असेन् जीवसे। क्से प्रेषे। कसेन् श्रियसे। अध्यै अध्यैन्। आचरध्यै। कध्यै कध्यैन्। आहवध्यै। शध्यै पिबध्यै। शध्यैन् मादयध्यै। तवै पातवै। तवेङ् सूतवे। तवेन् कर्तवे कर्तुमित्यर्थः।

११२९. प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै [३।४।१०]

एते निपात्याः। प्रयातुम्। रोढुम्। अव्यथितुमित्यर्थः।

इति गुण। प्रतिषेधविषय आरभ्यते तस्यापि बाधनार्थमित्यथ। जगुरिति। गॄ निगरणे। "बहुल छन्दसि" (७।१।१०३) परत्वात् उत्त्वे कृते तस्य "द्विर्वचनेऽचि" (१।१।५९) स्थानिवत्त्वात् गॄ इत्यस्य द्वित्वम्। अत्रादिति दकारस्तकारो वा मुखसुखार्थ इति। तात्परस्तपर इत्यत्र तत्कालग्रहणाभावाद्दीर्घादप्यकारात् किकिनावुदाह्रियेते। जग्मिरिति। 'गमहन" (६।४।९८) इत्युपधालोप। जग्धिरिति। "हो हन्ते" (७।३।५४) इति कुत्वम्। जज्ञिरिति। श्चुत्वम्। जञोर्ज्ञ। लिड्वदित्यय कार्यातिदेश। स्वरूपाबाधेन च कार्यमतिदिश्यते इति किकिनो स्थाने तिन्नादय क्वसुकानचौ न भवत। अनभिधानाच्च नैतौ भावकर्मणोर्भवत। वर्तमानाधिकाराच्च न भूतकालेऽप्यतिदिश्यते। लादेशत्वाभावाच्च न परस्मैपदसञ्ज्ञापि।

तुमर्थे से। तुमर्थो भाव इति व्याख्यात प्राक्। वक्षे इति। वचे से कुत्वम् षत्व क्षत्व एषे इति। इणो गुण। नकारो "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" (६।१।१९७) इत्याद्युदात्तार्थ। प्रेषे इति। इण क्से। कित्त्वाद् गुणे। आद्गुण। श्रियसे इति। इयङ्। आचरध्यै इति। [1]चर गतिभक्षणयो। मादयध्यै इति। मदी हर्षे। ण्यन्ताद् यक पूर्ववल्लुक्। व्यत्ययेन शप् च गुणायादेशौ। पातवै इति। पिबते.। सूतवे इति। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। ङित्त्वान्न गुण। कर्तवे इति। गुण। कर्तुमित्यर्थ। सयादीनामप्यर्थविवरणोपलक्षणमेतत्। प्रयै। प्रपूर्वाद् यातेः के प्रत्यय रोहिष्यै। गुण। नञ् पूर्वात् व्यथेरिष्यै। एतेऽपि तुमर्थे इति दर्शयति। प्रयातुमित्यादि।

---

१. चरगतिभक्षणयो मादयध्यै इति नास्ति क० पु०।

११३०. दृशे विख्ये च [३।४।११]

एतौ निपात्यौ । द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ।

११३१. ईश्वरे तोसुन्कसुनौ [३।४।१३]

ईश्वरे उपपदे धातोरेतौ स्तस्तुमुनर्थे । ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः ।

११३२. कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः [३।४।१४]

धातोरेते स्युः कृत्यानामर्थे भावकर्मणोः । तवै । अन्वेतवै । केन् अवगाहे । केन्यः । दिदृक्षेण्यः । त्वन् कर्त्वम् ।

११३३. सृपितृदोः कसुन् [३।४।१७]

आभ्यां कसुन् स्यात् भावलक्षणे तुमर्थे । पुराक्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जतृभ्यः आतृदः । कृञः सन्नन्तात् ण्वुल् । अतो लोपः । तस्य स्वरं प्रति स्थानिवत्त्वाभावत् ।

दृशे । के प्रत्यय । कित्वान्न गुण । विख्य इति आतो लोप ।

ईश्वरे । विचरितोरिति । चर गतौ । इट् । विलिख इति । लिख विलेखने । कित्वान्न गुण । क्त्वातोसुन्कसुन । इत्यव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् । 'न लुमता'' (१।१।६३) इति निषेधात् ' अत्वसन्तस्य चाधातो '' (६।४।१४) इति कसुनो दीर्घ ।

कृत्या । भावकर्मणोरिति । ''तयोरेव कृत्यक्तखलर्था'' (३।४।७०) इति कृत्याना भावकर्मणोरेव विधानादिति भाव । यद्यपि भव्यगेयादिषु कर्तर्यप्यर्थ । बह्व स्नानाय चूर्णमित्यादौ करणादिरपि । तथापि न तत्र कृत्यत्वेन कर्त्रादिषु विधान कि तर्हि स्वरूपेण । कृत्यतया विधानन्तु भावकर्मणोरित्येव युक्त । अन्वेतवै इति । अनुपूर्वादिण । अवगाहे इति । गाहू विलोडने । दिदृक्षेण्य इति । दृशे सन्नन्तात् । अतो लोप । कर्त्वमिति । कृञो गुण सारभादेश । अन्वेतव्यमित्याद्यर्थ । तुमर्थे तवै विहित एव । कर्मणि कारकेऽप्यनेन पुनर्विधीयते ।

सृपितृदो । सृप गतौ । उतृदिर् हिंसानादरयो । विसृप इत्यादि । विसर्पितु आतर्दितुमित्यर्थ । ''न पदान्त'' (१।१।५८) इति सूत्रस्यावशिष्ट विषय व्युत्पादयन्नाह—कृञ इत्यादि । चिकीर्ष इति स्थिते ''ण्वुल्तृचौ'' (३।१।१३३) इति ण्वुल् । तस्याकादेशे अतो लोपे परत्वात् कृते ''लिति'' (६।१।१९३) इति स्वरे कर्तव्ये ''अच परस्मिन्'' (१।१।५७) इत्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वादाकारस्य स्वरो न

११३४. लिति [६।१।१९३]

लिति परे पूर्वमुदात्तं स्यात्। इति ईकारस्योदात्तता। चिकीर्षकः। अदेः क्तिनि कृते "बहुल छन्दसि" (२।४।३९) इति घस्लृ। "घसिभसोर्हलि च" (६।४।१००) इत्युपधालोपः। "झलो झलि" (८।२।२६) इति सलोपः। धत्वम्। उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वाभावात् घस्य जश्त्वम्। समाना ग्धिः सग्धिः इत्यादिप्रयोगमनुसृत्याख्यातव्यम्।

।। इति वैदिकी प्रक्रिया समाप्ता ।।

स्यात्। 'न पदान्त" (१।१।५८) इति निषेधात्तु भवति। ईकारस्येति। ककारात् परस्य। "स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्" इति रषयोरव्यवधायकत्वादि इति भाव.। तत्रादौ कृञ् धातोरित्यन्तोदात्त। तत सन् "आद्युदात्तश्च" (३।१।३) इति प्रत्ययस्वरे प्राप्ते 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्" (६।१।१९७) इति सन्नन्तस्यादिश्चि[1]'शब्देकार उदात्त "अनुदात्त पदमेकवर्जम्" (६।१।१५८) इति परिशिष्टस्यानुदात्तत्वेन परौ द्वावनुदात्तौ। ततो ण्वुलोऽपि प्रत्ययाद्युदात्तत्वे प्राप्ते लित्स्वरेण सति शिष्टेन कीशब्देकारस्योदात्तत्त्वम्। तत शेषनिघातेन 'चिशब्दोऽप्यनुदात्त[2]। तत "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित" (८।४।६६) इत्यकार स्वरित तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाच्छेषनिघातेन कीशब्दो नानुदात्त। तत 'स्वरितात् सहितायामनुदात्तानाम्" (१।२।३९) इत्यन्तस्यैकश्रुति प्रचयरूपेति प्रक्रिया द्रष्टव्या। आचार्यैस्तु स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधमुदाहर्तुं लित्स्वरमात्रमुपदर्शितम्। अत एव स्वरप्रक्रियोदाहरणार्थमस्योपन्यास इत्यपि न मन्तव्यम्। स्वरश्चलो'लवेदसाधारणत्वान्न वैदिकप्रक्रियामेव प्रदर्शनीय इत्यत्रापि नियामकमस्तीति। जश्विधौ उदाहरति। अदेरित्यादि। "झलो झलि" (८।२।२६) इति सलोप इति। तत्र सिच् इति नाश्रीयते इत्यर्थ। तदाश्रयणे तु छान्दसो लोपो द्रष्टव्य। धत्वमिति। "झषस्तथोर्धोऽध" (८।२।४०) इत्यनेन। अस्थानिवत्त्वादिति। जश्विधौ "न पदान्त" (१।१।५८) इति निषेधादित्यर्थ। सनि तु स्थानिवत्त्वेऽकारेण व्यवधानाज्झल्परो नास्तीति जश् न स्यात् इति भाव। सग्धिरिति। समानस्य सभाव। प्रयोगमनुसृत्येति। प्रयोग दृष्ट्वा तत् सिद्ध्यनुरोधेनेहानुक्तापि विशेषप्रक्रियोहनीयेत्यर्थ।

---

१. आदिश्चिकार उदात्त इति क० पु०।

२ निशब्दोऽपीति क० पु०।

आनन्त्यात् सर्वशब्दा हि न शक्यन्तेऽनुशासितुम् ।
बालव्युत्पत्तयेऽस्माभि सङ्क्षिप्योक्ता यथामति ॥ १ ।
प्रक्रियाकौमुदी सेय रामचन्द्रप्रकाशिता ।
असद्वचस्तमो वध्यात् सच्चकोरप्रिया चिरम् ॥ २ ।

कुतस्तर्हि सापि नोच्यत अत आह—आनन्त्यादिति । "यतोऽनन्ता शब्दा चत्वारि वाक्परिमिता पदानि" इत्यादि श्रुते । न चैते सर्वंश साकल्येनानुशासितु प्रकृत्यादिविशेषेण व्युत्पादयितु शक्यन्ते । अतो बालाना शब्दापशब्दज्ञानशून्यानामल्पमेधसा व्युत्पत्तये मार्गप्रदर्शनेन मूलशास्त्रेऽधिकारसिद्ध्यर्थं सङ्क्षिप्य प्रचरदवस्थाप्रयोगज्ञानोपयिकलक्षणप्रदर्शनेनोक्ता. प्रदर्शिता यथामतीत्यनेनासर्वज्ञेन तेषामशेषविशेषाणा ज्ञातुमशक्यता दर्शयति । यथोक्तम्—

यान्युज्जहार माहेशाद् व्यासो व्याकरणार्णवात् ।
तानि किं शब्दरत्नानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे ॥ इति ।

प्रक्रियाकौमुदी कुर्म इति पूर्वं प्रतिज्ञातम् । तदिदानीमुपसहरन् ग्रन्थनाम्नोऽन्वर्थता रूपकेण समर्थयते–प्रक्रियेत्यादिना । सेति । पूर्वं प्रतिज्ञातेय समाप्ति नीयमानत्वेनेदानी प्रत्यभिज्ञायमाना रामचन्द्रनाम्नाचार्येण प्रकाशिता । सूत्रवार्त्तिकभाष्यादिप्रमाणोपदर्शनेनामूलकत्वादिशङ्काकलङ्कानवस्कन्दिता प्रक्रियासु शब्दानुशासनेषु कौमुदीतुल्या इय कृति. । असन्ति अपभ्रष्टानि वचासि असाधुशब्दरूपाणि तानि इव मलिनत्वादश्रेयस्करत्वाच्छास्त्रजन्यज्ञो नोदयनिवर्त्यत्वाच्च चिर वध्यात् नाशयतु इत्याशसा । एतेन प्रक्रियापद ([1]सूचितसाधुशब्दव्युत्पादनस्यापि असाधुशब्दप्रयोगनिवृत्ति फलमित्युक्तम् । "न म्लेच्छितवै० दुष्यति चापशब्दैरित्याद्युक्ते)। तत् किमपशब्दानेव प्रतिपाठेन लक्षणेन चोपदिश्य नैते प्रयोक्तव्या इति [2]वक्ष्यसि ? नेत्याह—सच्चकोरप्रियेति । सन्त साधवो ये शब्दास्ते चकोरा एव चकोरा कौमुद्युपजीवित्वात् अनन्यशरणत्वाच्च तेषा प्रिया उज्जीवकत्वात् । ते वा प्रिया उप[3]जीकत्वात् परिपालनीयत्वेन यस्या सा । प्रियस्यापूर्वत्वमिति । प्रियस्य विशेषणत्वेऽपि परनिपात । अपशब्दाना प्रतिदेश प्रतिभाष प्रत्यवस्थ च भेदेनानन्तत्वात् । प्रतिपदपाठो लक्षण वा कर्तुमशक्यमिति लघुत्वात् साधव एव लक्षणेनोपदिश्यन्ते । तथा चापशब्दा निर्वर्तिता भवन्ति । उपादेयोपदेशे ह्यर्थादनुपादेयनिवृत्तिर्गम्यते । यथा "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या." इति भक्ष्यनियमादन्येऽभक्ष्या इति गम्यते । अथवा सन्त शिष्टास्ते चकोरा इव साध्वसाधुविवेचकत्वात् तेषा प्रिया । एतेन शिष्टादरणीयतयाऽस्य ग्रन्थस्य प्रामाण्य समर्थयते ।

१ सूचित इत्यारभ्य—इत्याद्युक्तेरित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति ख० पु० ।
२. वक्ष्यतीति क० पु० । ३ ते वा प्रिया उपजीवकत्वात् इति पाठ. क० पु० ।

जयति सुभगमूर्त्तिर्मुग्धहासावलोक-
प्रशमितजनतापो विट्ठल स्वात्मदीप ।
सचकितमिव लक्ष्मी सेवते यत्पदाब्ज
ललिततरकराभ्या साधु सवाहयन्ती ॥ ३ ॥ इति ।

इति श्रीरामचन्द्राचार्यविरचितायां प्रक्रियाकौमुद्या कृदन्तः समाप्तः ।

॥ समाप्ता चेयं प्रक्रियाकौमुदी ॥

अथ[1] चाप्रकृष्टक्रियार्थाभिव्यक्तितापोषशमाह्लादकत्वादिर्यस्या सा कौमुदी। कुमुदाना जीवानुभूता चन्द्रज्योत्स्ना रमयत्यानन्दयति इति रामो रतिहेतुश्चन्द्र, तेन प्रकाशिता सती असद्वचोऽपशब्दतुल्य सर्वव्यवहारोपरोधकत्वात् असमीचीनमिति—आलोकाभावरूपत्वाद्वा असदिति वचो यस्मिन् अभिसारादिप्रवर्तकत्वादियमसतीत्यभिशापवचो यस्मादिति वा "पुमान् स्त्रिया" इत्येक शेष । तादृश तमोऽन्धकार वध्यात् चिरमित्यप्याशास्यम् । सा च—सतामुत्तमानाम् अयाचितोपस्थितमम्बुकेवल रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मय । "बभूव तस्या किल पारणाविधिर्भैत्रत्यवृत्तिर्व्यतिरिक्तसाधनै" इत्युक्तदिशाहारान्तरपराङ्मुखतया चन्द्रोदय एव किरणपानेन शरीरवृत्तेर्विधानात्तपोनिष्ठमेव सता मुनिव्रताना चकोराणा प्रिया भवतीति रूपक समासोक्तिश्च ।

अत्र चिरत्वस्यैव विधेयत्वान्न समासपुनरात्तत्व दोष । तदेतेनैव वाक्यार्थसमाप्तेरिति ।

इदानी मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चेत्याशयाद् ग्रन्थान्ते कृतमिष्टदेवतास्तुतिरूप मङ्गल शिष्यशिक्षायै निबध्नाति—जयतीति । सर्वोत्कर्षस्तदाक्षिप्त प्रणामो वा जयतेरर्थं । विट्ठलो व्याख्यात । तद्विशेषण सुभगमूर्तिरिति । सुभगा सर्वेष्टदत्वाद् मङ्गलरूपा मूर्तिर्यस्य स, मङ्गल भगवान् विष्णुरित्युक्ते ।

अथवा—

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशस श्रिय ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णा भग इतीरणा ॥ इति ।

तेन शोभनो भगो यस्या यस्या वा । एतदेव प्रपञ्चयति । मुग्धेत्यादिना । मुग्ध कोमल. सुन्दरो वा हासो यस्मिन् स चासाववलोक सानुग्रहत्वात् । स एवेह स्मेरा[1]

---

१ स्मेरा दृष्टिरिति नास्ति तत्स्थानेतस्येडावृष्टिरिति क० पु० ।

दृष्टिस्तया प्रकर्षेण शमितो जनाना जीवमात्रस्य वा ताप आधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकस्त्रिविधो येन। एतेन साधनपारतन्त्र्याभावाद् ऐश्वर्यादित्रयमुक्तम्। विट्ठल इति च ज्ञानम्। स्वात्मप्रदीप इति च स्वप्रकाश। "अत्राय पुरुष स्वय ज्योति। तस्य भासा सर्वमिद विभाति" इति श्रुते। सचकितमिवेत्यादि वैराग्यम्। लक्ष्मी सर्वाभिलषणीयापि यस्य पदाब्ज चरणकमलमतिसुन्दराभ्या कराभ्या सम्यक् सवाहयन्ती तद्दासीत्वमाचरन्ती। सचकितमिव असङ्गोदासीनतया निरीहतया च कदाचिन्मा परित्यजेदिति शङ्कया सेवते। एतेन विषयवैमुख्य लक्ष्मीप्रदत्व च ध्वनितम्।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्य शेषवशामलो-
त्तस श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पति।
तत्सूनो कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् सा वैदिकी प्रक्रिया॥ १।

यत्कृपालेशतोऽज्ञेऽपि जृम्भते मयि वाङ्मयम्।
नृसिंह नौमि शेषाङ्क दैवत पितर गुरुम्॥ २।

इति विवृतनिगूढप्रक्रियाप्रौढभावा कृतिरियमिह दोषस्पर्शशङ्का जहीत।
यदि विविधनिबन्धा साक्षिण सन्ति सन्तो यदि च हृदि ममास्ते लग्नक श्रीनृसिंह॥ ३॥

इत्येव समाप्तिमाप्ताप्तपुरुषप्रणीता वृत्तित्रयस्वरूपा प्रक्रियाकौमुदीवृत्ति।

॥ श्रीकृष्णाय परमात्मने नमः॥



सूत्रानुक्रमणिका

सूत्राङ्क

———

———